К. МАРКС

ИЗАФИ ДӘЈӘР НӘЗӘРИЈЈӘЛӘРИ

(«КАПИТАЛ»ЫН IV ЧИЛДИ)

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

Сов.ИКП МК јанында МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ИНСТИТУТУНУН
АЗӘРБАЈЧАН ФИЛИАЛЫ

К. МАРКС

ИЗАФИ ДӘЈӘР НӘЗӘРИЈЈӘЛӘРИ

(«КАПИТАЛ»ЫН IV ЧИЛДИ)

I ҺИССӘ

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ • 1967

Тәрҹүмә едәни *А. Күлмәммәдов*

Редакторлары

Һ. Дадашов, *И. Әлијев*

К. МАРКС

ТЕОРИИ ПРИБАВОЧНОЙ СТОИМОСТИ

(IV том „Капитала“)

Часть I

(на азербайджанском языке)

МУГӘДДИМӘ

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ни Маркс 1862-чи илин јанвары илә 1863-чү илин ијулу арасындакы дөврдә јазмышдыр. Бу әсәр 1861—1863-чү илләрдә Маркс тәрәфиндән «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» ады илә јазылан вә «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин 1859-чу илдә чыхмыш биринчи бурахылышынын билаваситә давамы олан бөјүк әлјазмасынын тәркиб һиссәсини тәшкил едир. 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасы, үмуми һәчми 200 чап вәрәгинә гәдәр олан (сәһифәләри 1-дән 1472-јә гәдәр далбадал нөмрәләнмиш) 23 дәфтәрдән ибарәтдир вә «Капитал»ын бүтүн дөрд чилдинин — һәлә јалныз гарасы јазылан вә битмәмиш олса да — биринчи чох вә ја аз мүнтәзәм шәкилдә ишләниб һазырланмасыдыр. «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» һәмин әлјазмасынын һәчмчә ән бөјүк (110 чап вәрәгинәдәк) вә ән чох ишләниб һазырланмыш һиссәсини тәшкил едир вә «Капитал»ын дөрдүнчү, ахырынчы чилдинин биринчи вә јеканә илкин гарасыдыр. Үч нәзәри чилддән фәргли олараг бу чилди Маркс өз әсәринин *тарихи, тарихи-тәнгиди* вә ја *тарихи-әдәби* һиссәси адландырырды.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ни Маркс өзүнүн «Сијаси игтисадын тәнгиди» әсәринин 1858—1862-чи илләрдә нәзәрдә тутдуғу илкин планы чәрчивәси дахилиндә јазмаға башламышды. Марксын өз әсәринин гурулушу һаггында «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир»ин биринчи бурахылышынын мүгәддимәсиндә, өзүнүн 1858—1862-чи илләрдәки мәктубларында вә 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын өзүндә сөј-

лӘдијинә әсасән һәмин планы ашағыдакы схем шәклиндә тәсвир етмәк олар:

- I. Капитал:
  [Кириш: Әмтәә вә пул]
  - а) Үмумијјәтлә капитал:
    - 1. Капиталын истеһсал просеси:
      - 1. Пулун капитала чеврилмәси
      - 2. Мүтләг изафи дәјәр
      - 3. Нисби изафи дәјәр
      - 4. Һәр икисинин говушмасы
      - 5. Изафи дәјәр нәзәријјәләри
    - 2. Капиталын тәдавүл просеси
    - 3. Бунларын һәр икисинин вәһдәти, јахуд Капитал вә мәнфәәт
  - б) Капиталларын рәгабәти
  - в) Кредит
  - г) Сәһмдар капиталы
- II. Торпаг мүлкијјәти
- III. Муздлу әмәк
- IV. Дөвләт
- V. Харичи тичарәт
- VI. Дүнја базары

Бу схемдән көрүнүр ки, «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ни Маркс ибтидада өзүнүн «үмумијјәтлә капитал» һаггындакы нәзәри тәдгигинин капиталын истеһсал просеси проблеминә һәср олунан бөлмәсинә тарихи бир екскурс кими дүшүнүбмүш. Бу тарихи екскурс капиталын истеһсал просеси һаггындакы бөлмәни баша чатдырмалы иди, нечә ки, «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир»ин биринчи бурахылышында әмтәә һаггындакы фәсил «Әмтәәнин тәһлилинин тарихинә даир» тарихи екскурсла, пул һаггындакы фәсил исә «Тәдавүл васитәләри вә пул нәзәријјәләри» барәсиндә тарихи екскурсла баша чатмышдыр.

Марксын ибтидада нијјәти belә имиш. Лакин бунун һәјата кечирилмәси просесиндә, Маркслан әввәлки изафи дәјәр нәзәријјәләри һаггындакы тарихи екскурс һәмин нијјәтин чәрчивәсиндән чох кәнара чыхмышдыр. Маркслан әввәлки игтисадчыларын һамысы ејни бир сәһв едәрәк изафи дәјәри өз халис шәклиндә дејил, јалныз мәнфәәт, рента вә фаиз кими хүсуси формаларда тәдгиг етдикләриндән, Марксын тәдгиг вә тәнгид етдији нәзәријјәләрин материалынын өзү тәдгиг чәрчивәсинин кенишләндирилмәсини тәләб едирди. Буржуа игтисадчыларынын изафи дәјәр һаггындакы бахышларынын тәнгиди сурәтдә тәһлили Марксда лабүд олараг онларын мәнфәәт, торпаг рентасы, фаиз вә с. һаггындакы тәсәввүрләринин тәһлили илә чулгашырды. Дикәр тәрәфдән, сәһв нәзәријјәләр һаггындакы тәнгидин һәртәрәфли вә мүкәммәл олмасы үчүн Маркс, өзүнүн јаратдығы вә бүтүн игтисад елминдә чох бөјүк ингилаби чеврилиш олан јени игти-

сад нәзәриј̃ҹәсинин бу вә ја дикәр һиссәләринин мүсбәт тәртибини һәмин нәзәријјәләрә гаршы гојурду.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин тәркиби вә гурулушундакы бүтүн спесификлији баша дүшмәк үчүн белә бир ҹәһәти дә нәзәрдә тутмаг лазымдыр. Маркс «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин үзәриндә ишләмәјә башладығы заман «Капитал»ын үч нәзәри һиссәсиндән јазылы шәкилдә јалныз биринҹи һиссә — «Капиталын истеһсал просеси», о да һәлә гисмән, аз-чох ишләниб һазырланмышды (бу проблем 1861—1863-ҹү илләрә аид әлјазмасынын биринҹи беш дәфтәриндә тәдгиг олунур), икинҹи вә үчүнҹү һиссәләр — даһа доғрусу бунларын ајры-ајры бөлмәләри—исә јалныз, 1857 — 1858-ҹи илләрә аид олан вә 1939-ҹу илдә Марксизм-Ленинизм Институту тәрәфиндән орижиналын дилиндә, редаксијанын вердији «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie (Rohentwurf)» («Сијаси игтисадын тәнгидинин әсас ҹәһәтләри (Илкин гарасы)») башлығы илә нәшр едилән әлјазмасынын гарасы шәклиндә, илкин фрагмент гејдләри һалында иди. Беләликлә, Маркс өз әсәринин тарихи һиссәсини ишләјиб һазырлајаркән онун нәзәри һиссәсинин бу вә ја дикәр сәһифәләринә садәҹә истинад едә билмәзди, о, кечмишдәки бүтүн сијаси игтисадын тәнгиди сурәтдә арашдырылмасы илә әлагәдар олараг гаршыја чыхан нәзәри мәсәләләрин мүсбәт тәртибини дә вермәли иди.

Бүтүн бунларын нәтиҹәси олараг «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» барәсиндәки тарихи екскурс артыб чох бөјүк бир һәҹмә чатмышды. 1861—1863-ҹү илләрә аид олан бөјүк әлјазмасында тарих һиссәси вә ја тарихи-тәнгиди һиссә VI—XV дәфтәрләрдә, һабелә XVIII дәфтәрдә јазылмыш вә XX—XXIII дәфтәрләрдәки бир сыра ајры-ајры тарихи очерк вә гејдләрдә јерләшмишдир.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин әсас мәтни, 1862-ҹи илин јанварындан 1863-ҹү ил јанварын ахырынадәк мүддәтдә јазылан VI—XV вә XVIII дәфтәрләрдәдир. Марксын тәртиб етдији вә VI—XV дәфтәрләрин үзүндә јазылмыш олан мүндәриҹат мәһз бу мәтнә аиддир. Һәмин мүндәриҹат Марксын әсәринин үмуми гурулушуну, онун тәркибини вә онун планыны баша дүшмәк үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бу нәшрдә о, ҹилдин биринҹи һиссәсинин лап әввәлиндә верилир (сәһ. 3—5). Әлјазмасынын ахырынҹы дәфтәрләриндә олан, 1863-ҹү илин јазында вә јајында јазылан тарихи-тәнгиди очеркләр вә гејдләр әсас мәтн үчүн әлавәләрдир.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри» үзәриндә ишләмәнин кедишиндә, Марксын тәдгиг етдији проблемләрин даирәси кетдикҹә кенишләнирди. Мәһз буна көрә нәһајәт о, бүтүн тари-

хи-тәнгиди материалы «Капитал»ын хүсуси, дөрдүнчү китабы шәклиндә ајырмаг лазым олмасы фикринә кәлди. «Капитал»ын үзәриндә ишләркән Марксын ибтидада јалныз нисбәтән мәһдуд планда јазмаг нијјәтиндә олдуғу «Үмумијјәтлә капитал» бөлмәси (бах: IV сәһифәдә Марксын әсәринин илкин планынын схеми) үчүн нәзәрдә тутдуғу үчһәдли бөлкүнүн (1. Капиталын истеһсал просеси, 2. Капитал тәдавүлү просеси вә 3. Бунларын һәр икисинин вәһдәти) һәлледичи әһәмијјәти кетдикчә даһа чох ашкара чыхырды. Бу үчһәдли бөлкү о гәдәр мүһүм вә о гәдәр дәрин олду ки, илкин план үзрә Марксын «Үмумијјәтлә капитал» бөлмәсинә аид етдији мәсәләләр сырасында олмајан мөвзулар да тәдричлә бураја дахил едилмиш олду (мәсәлән, капиталларын рәгабәти, кредит, торпаг рентасы). Сијаси игтисадын бүтүн нәзәри проблемләрини тәдричлә өз чәрчивәси дахилинә алан «Капитал»ын үч нәзәри һиссәсинин бу формалашмасы просеси илә паралел олараг Марксда кетдикчә даһа мөһкәм бир јәгинлик әмәлә кәлирди ки, тарихи-тәнгиди тәдгигләр ајрыча китаб — «Капитал»ын дөрдүнчү китабы шәклиндә верилмәлидир.

1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасы үзәриндә ишин гуртармасындан тәгрибән бир ај сонра Маркс өзүнүн бу әлјазмасы һаггында (1863-чү ил 15 август тарихли мәктубунда) Енкелсә белә јазмышды: «...инди бүтүн бу нәһәнк галаға баханда јадыма дүшүр ки, нечә мән һәр шеји алт-үст етмәли вә һәтта *тарих* һиссәсини дә гисмән бу анадәк әсла мә'лум олмајан бир материал әсасында ишләјиб һазырламалы олдум...». Маркс «тарих һиссәси»ндән данышанда «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ни нәзәрдә тутур, демәли, артыг о заман Маркс фикриндә буну өз әсәринин хүсуси — тарих — һиссәси һесаб едирмиш; һалбуки Маркс, «Капитал»ын биринчи вә үчүнчү һиссәләри үчүн өз тәртиб етдији планлардан көрүндүјү үзрә (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 431—433), һәлә 1863-чү илин јанварында һәмин тарихи-тәнгиди материалы өзүнүн «Үмумијјәтлә капитал» һаггындакы тәдгигинин нәзәри бөлмәләринә јајмаг фикриндә иди.

Марксын XVII әсрин орталарындан бәри сијаси игтисад тарихини тәнгиди сурәтдә изләмәк нијјәтиндә олдуғуну, 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын 1863-чү илин мајында јазылан XXII дәфтәриндә, «Тарих саһәсиндән: Петти» сәрлөвһәси кими характерик бир сәрлөвһә илә Петти һаггында верилән мүфәссәл тарихи-тәнгиди очерк көстәрир. Нә өзүндән әввәл, нә дә өзүндән сонра кәлән мәтн илә һеч бир дахили әлагәси олмајан бу очерки Маркс ачыгча өз әсәринин тарихи-тәнгиди һиссәси үчүн нәзәрдә тутурмуш. Петти һаггындакы очеркдә онун дәјәр, әмәк һаггы, торпаг рентасы,

торпағын гијмәти, фаиз вә и. а. барәсиндәки бахышлары арашдырылыр. Петтинин игтисади бахышларынын белә кениш даирәдә гәләмә алынмасы көстәрир ки, Маркс һәлә 1863-чү илин мајында дүшүндүјүнү дөрд ил сонра (1867-чи ил апрелин 30-да) Зигфрид Мејјерә мәктубунда, өз «Капитал»ынын гурулушуну она хәбәр верркән там мүәјјән шәкилдә јазмышды: «Биринчи чилд «Капиталын истеһсал просеси»ни әһатә едир... Икинчи чилддә нәзәријјәнин давамы вә сону, үчүнчү чилддә исә, сијаси игтисадын XVII әсрин орталарындан е'тибарән тарихи верилир...» (о заман Маркс «Капитал»ын икинчи вә үчүнчү китабыны бир чилд шәклиндә бурахмаг фикриндә иди).

«Капитал»ын дөрдүнчү, «тарихи-әдәби» китабынын илк дәфә билаваситә адынын чәкилдијини биз Марксын Енкелсә јаздығы 1865-чи ил 31 ијул тарихли мәктубунда көрүрүк. Маркс Енкелсә «Капитал» үзәриндәки өз ишинин кедишиндән јазыр: «Даһа үч фәслин јазылмасы галыр ки, нәзәри һиссә (биринчи 3 китаб) гуртарсын. Сонра һәлә 4-чү, тарихи-әдәби китабы јазмаг лазымдыр; бу мәним үчүн нисбәтән лап асан һиссәдир, чүнки бүтүн мәсәләләр биринчи үч китабда һәлл едилмишдир, ахырынчы исә әслиндә тарихи формада тәкрардыр». Бурада белә бир суал мејдана чыха биләр ки, нәјә көрә Маркс дејир «Капитал»ын дөрдүнчү китабыны һәлә «јазмаг» лазымдыр: ахы јухарыда ситат кәтирилән 1863-чү ил 15 август тарихли мәктубда о, «тарих һиссәси» һаггында бәһс едиркән буну јазылмыш бир әсәр кими көстәрир. 1863-чү илдәки ифадә илә 1865-чи илдәки ифадә арасында олан мүхтәлифлик онунла изаһ олунур ки, бу ифадәләр арасындакы мүддәтдә, 1863—1865-чи илләр әрзиндә Маркс өз әсәринин һәр үч нәзәри китабыны јенидән ишләмиш вә үзүнү көчүрмүшдүр, дөрдүнчү — «тарихи-әдәби» китаб исә, 1862—1863-чү илләрдә јазылдығы илкин шәклиндә галмышды, буна көрә дә «Капитал»ын биринчи үч китабынын јени јазылышына ујғун сурәтдә јенидән ишләнмәјә еһтијачы вар иди.

Марксын Зигмунд Шотта јаздығы 1877-чи ил 3 нојабр тарихли мәктубундан көрүнүр ки, «Капитал»ын тарих һиссәсинә Маркс сонралар да артыг мүәјјән дәрәчәдә јазылмыш бир һиссә кими бахырмыш. Бурада Маркс өзүнүн «Капитал» үзәриндә ишләмәсиндән данышыр: «...өзүм үчүн «Капитал»ы мән, онун чамаат гаршысына чыхачағы шәклинин мәһз тәрсинә башламышам (иши үчүнчү, тарих һиссәсиндән башламышам), анчаг арасы вар ки, лап ахырда башладығым биринчи чилд дәрһал чап үчүн һазыр олду, дикәр ики чилдин һәр икиси исә, һәр бир тәдгигата өз илкин шәклиндә хас

олан һазырланмамыш формада галды». Тарих һиссәси бурада она көрә үчүнчү адландырылмышдыр ки, артыг јухарыда сөјләндији кими, Маркс «Капитал»ын икинчи вә үчүнчү китабларыны бир чилд һалында — икинчи чилд олараг — нәшр етмәк, «нәзәријјәнин тарихини» тәсдиг едән дөрдүнчү китабыны исә үчүнчү чилд олараг нәшр етмәк фикриндә иди.

Маркс бурада биринчи чилд һаггында данышыркән буна «лап ахырда башладығым» чилд дејирсә, о, 1866-чы илдә вә 1867-чи илин биринчи јарысында јазылан бу чилдин *гәти, чапа һазырланмыш вариантыны* нәзәрдә тутур. 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын биринчи беш дәфтәриндә, пулун капитала чеврилмәси һаггындакы, һабелә мүтләг вә нисби изафи дәјәр истеһсалы һаггындакы илкин һазырлыг гејдләри сонралар там әсаслы бир сурәтдә јенидән ишләнмиш, хејли чох тамамландырылмыш вә кенишләндирилмишдир. 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасында «Капитал»ын кәләчәк II вә III чилдләри үчүн һазырлыг гејдләринин јазылдығы бөлмәләрдә ејнилә о чүр ишләнмишдир. Беләликлә, 1861—1863-чү илләрә аид бөјүк әлјазмасынын заман кечдикчә јалныз тарих, тарихи-тәнгиди вә ја тарихи-әдәби һиссәсинин Маркс үчүн биринчи дәрәчәли әһәмијјәти галмышды, һәм дә бу һиссә һәмин әлјазмасында ән чох — демәк олар мәркәзи — јер тутурду вә ән долғун бир шәкилдә ишләниб һазырланмышды. Мәһз буна әсасән Маркс өзүнүн Зигмунд Шотта мәктубунда демишди ки, о өз «Капитал»ыны ахырынчы, тарих һиссәсиндән јазмаға башламышдыр, чүнки «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир»ин 1859-чу илдә чыхан биринчи бурахылышыны Маркс капиталын тәдгиги үчүн јалныз кириш һесаб едирди, 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын биринчи беш дәфтәринин анчаг илкин гејдләрдән, һазырлыг гејдләриндән ибарәт олан мәзмуну исә, «Капитал»ын 1866—1867-чи илләрдә јазылан I чилдиндән сонра даһа кәрәк ола билмәзди.

Марксын өз бөјүк игтисади әсәрини әслиндә ахырдан јазмаға башламасынын дәрин сәбәбләри вар иди. 60-чы илләрин башланғычында Марксын игтисад тә'лиминин бир чох әсас мүддәалары *принсипчә* артыг һазырланмышды. Лакин о заман јалныз ики илкин кириш фәсли: «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин биринчи бурахылышынын мәзмунуну тәшкил едән әмтәә һаггындакы фәсил вә пул һаггындакы фәсил мүнтәзәм ишләнмиш формада һазырланыб гуртармыш вә нәшр едилмишди. Марксын өзүнүн бүтүн әсәрдә *«әсас фәсил»* адландырдығы һиссә, јә'ни капитал һаггында тәдгигат, 1857—1858-чи илләрә аид халис илкин гејдләрдән ибарәт әлјазмасынын әсла тәртиб олунмамыш вә гајдаја

салынмамыш шәклиндә галмагда иди. Маркс 1858-чи ил нојабрын 12-дә Лассала јазмышды: «Материал мөвчуд иди; ону тәртиб етмәк галырды». Лакин өз игтисад тә'лиминин ишләниб һазырланмасыны баша чатдырмаг вә топланмыш олан чох бөјүк мигдар материалы лазыми елми формаја салмаг үчүн Маркс өз бахышларыны, о замана гәдәр мөвчуд олан бүтүн сијаси игтисаддан гәти ајырмалы иди. Ахы Марксын игтисад тә'лими бош бир јердә дејил, Марксдан әввәлки игтисадчыларын бүтүн јаздыгларынын јарадычылыгла јенидән ишләнмәси вә дәриндән һәртәрәфли тәнгид едилмәси әсасында әмәлә кәлмишдир. Буна көрә дә 1861-чи илин августунда Маркс өз әсәринин башлыча вә әсас бөлмәсини — капитал һаггындакы бөлмәни јазмаға башладыгда чох кечмәдән о, өзүнүн изафи дәјәр һаггында тә'лиминин, — В. И. Ленин тәрәфиндән верилмиш тә'рифә көрә Марксын бүтүн игтисад нәзәријјәсинин тәмәл дашы олан бу тә'лимин, — шәрһини дајандырды вә бураја аид олан, өзүнүн «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» адландырдығы тарихи екскурсу мүфәссәл ишләјиб һазырламаға башлады вә бу екскурс һәчмчә о гәдәр бөјүдү ки, 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын әсас һиссәсинә чеврилди.

1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын бу тарихи һиссәсинин бүтүн бојунча тарихи-тәнгиди тәдгигләр илә игтисад елминдәки там бир сыра әсас проблемләрин нәзәри ишләнмәси бир-бири илә сых чулгашыб бирләшир. Тарихи-тәнгиди тәдгигат XVII әсрин орталарындан XIX әсрин орталарынадәк кечән дөврдә буржуа сијаси игтисадынын мејдана кәлмәси, инкишаф етмәси вә позулмасы мәнзәрәсини ачыб бизә көстәрир. Өзүнүн јахын достлары арасында Маркс өз барәсиндә дејирди: «Мән тарих мүһакимәси гурмушам вә һәрәјә өз лајиг олдуғуна көрә әчр верирәм» («Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр», М., 1956, сәһ. 70). «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ндә Маркс көстәрир ки, «сијаси игтисад ганунлары илк дәфә тарихи мәрһәләләр олмаг е'тибары илә һансы формаларда ирәли сүрүлмүш вә инкишаф етдирилмишдир» (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 353). Маркс буржуа сијаси игтисады классикләринин хидмәтләрини гејд етмәклә бәрабәр онларын синфи мәһдудлуғуну вә өз нәзәријјәләриндә етдикләри конкрет игтисади сәһвләрини дәриндән тәнгид едир. Сәһв игтисад консепсијаларынын һәм методоложи, һәм дә синфи көкләрини Маркс чох бөјүк бир мәһарәтлә ашкара чыхарыр вә бунунла, елми коммунизмә дүшмән олан бахыш вә нәзәријјәләрә гаршы нечә мүбаризә етмәк лазым кәлмәси саһәсиндә бизә көзәл нүмунәләр верир.

Дикәр тәрәфдән, Маркстан әввәлки игтисад нәзәријјәләри-

нин тарихи-тәнгиди тәһлили илә сых әлагәдар шәкилдә там бир сыра чох мүһүм игтисади проблемләрин мүсбәт сурәтдә ишләниб һазырланмасы ики чәһәтдән чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир: әввәлән, бурада Марксын өз игтисад нәзәријјәсинин бу вә ја дикәр тәркиб һиссәләринә нечә кәлиб чатдығы көрүнүр, икинчиси исә, бурада бир сыра мәсәләләр, «Капитал»ын сонра јазылан биринчи үч чилдиндәкиндән чох вахт кениш изаһ олунур (мәсәлән, мәһсулдар әмәк, капитализмдә бөһранларын лабүдлүјү, мүтләг торпаг рентасы вә торпағын миллиләшдирилмәси, әмтәәләрин фәрди дәјәри илә базар дәјәри арасындакы нисбәт мәсәләләри вә и. а.).

Бүтүн бунлар «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ни марксизмин игтисади тә'лим системинин сон дәрәчә мүһүм бир тәркиб һиссәси едир. «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» јалныз буржуа сијаси игтисадынын тарихини анламаг үчүн дејил, һабелә бир чох мүһүм игтисади проблемләрин јарадычылыгла ишләниб һазырланмасы үчүн вә мүасир вулгар буржуа игтисадчыларына вә тәфтишчиләрә гаршы мүбаризә апармаг үчүн даими әһәмијјәтә маликдир.

Мүасир вулгар сијаси игтисадда елмә зидд олан там бир сыра консепсијалар һәлә Марксын «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ндә сарсыдычы тәнгид едилмиш олан елмәзидд бахышларын бу вә ја дикәр дәрәчәдә тәкрарыдыр. Буна мисал олараг, бүтүн пешәләрин мәһсулдарлығы һаггындакы мәддаһлыг консепсијасыны, капитализмин бөһрансыз инкишаф едә билмәси һаггында, гејри-мәһсулдар истеһлакын хиласкар ролу һаггында елмәзидд нәзәријјәләри, кениш халг күтләләринин јохсуллуғунун куја гәти лабүд олмасы һаггында, Јер үзүндәки әһалинин сајы илә тәбиәтдәки мөвчуд васаит мәнбәләри арасында куја дәфедилмәз ујғунсузлуг олмасы һаггында инсаназидд нәзәријјәләри, чүрбәчүр вулгар дәјәр нәзәријјәләрини вә с. көстәрмәк олар.

Маркс буржуа сијаси игтисадынын тарихини дәриндән вә һәртәрәфли тәһлил етмәклә чыхардығы әсас нәтичәләри «Капитал»ын I чилдинин икинчи нәшринә сөзардында (1873-чү ил јанвар) јығчам вә үмумиләшдирилмиш шәкилдә ифадә етмишдир: «Нә гәдәр ки, сијаси игтисад буржуа характериндә галыр... о анчаг, синфи мүбаризә һәлә үстүөртүлү галдығы вә ја тәк-тәк һалларда тәзаһүр етдији мүддәт әрзиндә бир елм шәклиндә гала биләр». Инкилтәрәдәки классик буржуа сијаси игтисады һаггында Маркс јазыр ки, о, «синфи мүбаризәнин һәлә инкишаф етмәдији дөврә аиддир». Пролетариат илә буржуазија арасында синфи мүбаризә инкишаф етдикдә буржуа сијаси игтисадынын характери кәскин сурәтдә дәјишилир. Франсада вә Инкилтәрәдә

буржуазија сијаси һакимијјәт әлдә етдији замандан е'тибарән «һәм ишдә, һәм дә нәзәријјәдә синфи мүбаризә кетдикчә даһа ачыг вә горхунч формалар кәсб едир. Бунунла бирликдә елми буржуа игтисадынын өлүм сааты кәлиб чатыр... Гәрәзсиз тәдгигат әвәзинә сатгын чызмагарачыларын вурушмасы башланыр, гәрәзсиз елми ахтарышлар әвәзинә тәрәфкир вә јалтаг мәддаһлыг башланыр» (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, икинчи нәшри, 23-чү чилд, сәһ. 14, 17).

Буржуа сијаси игтисадынын бу үмуми позулмасы фонунда, Марксын дедији кими, «капиталын сијаси игтисадыны пролетариатын тәләбләринә ујғунлашдырмаға чалышан» ајры-ајры игтисадчыларын симасы көрүнмәкдә иди, чүнки даһа бу тәләбләрә е'тинасызлыг көстәрмәк мүмкүн дејилди». «Барышмазы барышдырмаг» јолунда белә бир чәһд XIX әсрин орталарында Чон Стүарт Милл тәрәфиндән едилмишди. Маркс, бүтүнлүклә буржуа сијаси игтисадынын чәрчивәси дахилиндә галан вә онун ифласыны көстәрән бу гәбил чәһдләрин там әбәслијини гејд едир. Бу мүнасибәтлә Маркс «бөјүк рус алими вә тәнгидчиси» Н. Г. Чернышевскинин хидмәтләрини вар күчү илә гејд едиб дејир ки, о, өзүнүн «Сијаси игтисаддан (Миллә көрә) хүласәләр»индә буржуа сијаси игтисадынын ифласыны «мәһарәтлә көстәрмишдир» (јенә орада, сәһ. 17—18).

Чон Стүарт Миллин «Principles of Political Economy» китабынын тәнгиди тәһлилини Чернышевски 1860—1861-чи илләрдә, јә'ни демәк олар Марксын өз «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» үзәриндә ишләдији заман јазмышдыр.

Чернышевскинин бүтүн игтисади әсәрләриндә јени сијаси игтисад јаратмаг лазым олмасы фикри јеридилир вә јени сијаси игтисады о, «капиталистләрин нәзәријјәси» адландырдығы кечмиш сијаси игтисадын әксинә олараг, там бир мүәјјәнликлә «зәһмәткешләрин нәзәријјәси» адландырыр.

Игтисад елминдә көкүндән ингилаби чеврилиш олан јени, әсил елми сијаси игтисады јалныз, ингилабчы пролетариатын рәһбәр вә мүәллими Карл Маркс јарада билди. Һәм дә јалныз Маркс принсипчә јени әсаслар үзәриндә «Капитал»ын әзәмәтли бинасыны гурурkән, өз даһијанә әсәри олан «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин тарихи-тәнгиди һиссәсиндә буржуа сијаси игтисадынын елми тарихини јарада билмишдир.

* * *

Мә'лум олдуғу кими, Марксын өз «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин әлјазмасыны чап үчүн һазырламаға өмрү чатмады. Онун вәфатындан сонра бу әлјазмасы, һабелә онун

бүтүн дикәр әлјазмалары мирасы илә онун сәдагәтли досту вә бөјүк силаһдашы Ф. Енкелс мәшғул олмаға башлады. Бу замандан е'тибарән Енкелс Марксын әлјазмасы шәклиндә галан әсәрләрини, биринчи нөвбәдә исә «Капитал»ын Маркс тәрәфиндән баша чатдырылмамыш олан сонунчу үч китабыны чапа һазырламағы өзү үчүн ән мүһүм һәјат иши һесаб едирди.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин әлјазмасынын Енкелс тәрәфиндән илк дәфәләр адынын чәкилмәсинә онун Лаура Лафарга јаздығы 1883-чү ил 22 мај тарихли вә Каутскијә јаздығы 1884-чү ил 16 феврал вә 24 март тарихли мәктубларында тәсадүф олунур. Бу мәктубларын ахырынчысында Енкелс јазыр ки, «Капитал»ын икинчи вә үчүнчү китабларынын, һабелә бүтүн әсәрин сон һиссәси олан «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин нә кими бир ардычыллыгла чыхачағы һаггында «Капитал»ын нашири Мејснер илә данышыб разылыға кәлмишдир.

«Капитал»ын бу сон һиссәси һаггында Енкелс 1884-чү илин августунда Бернштејнә јаздығы мәктубда даһа әтрафлы данышыр. Орада белә јазылмышдыр: «...Өз арамыздыр, *«Нәзәријјә тарихи»* дә әсасән јазылмышдыр. «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир»ин әлјазмасынын ...кәрәк ки, артыг мән бурада сәнә көстәрдијим кими, дөрддә бир вәрәг бөјүклүјүндә 500 сәһифәјә гәдәри «изафи дәјәр нәзәријјәләри»нә һәср едилмишдир; доғрудур, бурада бир чох шејләри мәтндән позмаг лазым кәләчәкдир, чүнки сонра бунлар башга чүр ишләнмишдир, амма јенә дә кифајәт гәдәри галачагдыр».

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин әлјазмасы һаггында вә вахтилә Енкелсин буну нә шәкилдә нәшр етмәк истәдијинә даир ән мүфәссәл мә'лумат, Енкелс тәрәфиндән «Капитал»ын II чилдинин мүгәддимәсиндә верилир (бу мүгәддимә 5 мај 1885-чи ил тарихи илә верилмишдир). Енкелс «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин 1861—1863-чү илләрдә јазылан «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» бөјүк әлјазмасынын башлыча һиссәсини тәшкил етдијини көстәрдикдән сонра сөзүнә давам едиб дејир: «Һәмин бөлмәдә сијаси игтисадын мәркәз нөгтәсинин, изафи дәјәр нәзәријјәсинин мүфәссәл тәнгидли тарихи верилмишдир вә бундан әлавә, II вә III китаблара аид олан әлјазмасында сонралар ајрыча вә мәнтиги әлагәдарлыгла тәдгиг едилмиш мәсәләләрин чох һиссәси сәләфләрлә мүбаһисә шәклиндә верилмишдир. Бу әлјазмасынын тәнгиди һиссәсини «Капитал»ын IV китабы шәклиндә нәшр етмәји мән өз өһдәмә көтүрүрәм, һәм дә II вә III китабларда тамамилә ајдынлашдырылмыш олан бир чох парчалар бурадан чыхарылачагдыр. Бу әлјазмасы нә гәдәр гијмәтли олса да, ондан

II китабын бу нәшри үчүн истифадә етмәк лазым кәлмәди» (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 24-чү чилд, сәһ. 4, 7).

Енкелс 80-чы илләрин ахырларындакы вә 90-чы илләрин әввәлләриндәки өз мәктубларында дәфәләрлә көстәрир ки, «Капитал»ын III чилдини нәшр едәндән сонра IV чилдини, «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ни һазырламаға башламаг нијјәтиндәдир. Бурада исә о, «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин әлјазмасындакы нәзәри екскурсларын мәтндән чыхарылмасы мәсәләси һаггында хејли аз бир гәтијјәтлә данышыр.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин әлјазмасы барәсиндә Енкелс вахт е'тибары илә ахырынчы дәфә, Стефан Бауерә јаздығы 1895-чи ил 10 апрел тарихли мәктубунда бәһс едир. Һәмин мәктубдан көрүндүјү кими, Енкелс һәлә 1895-чи илдә күман едирди ки, Марксын бу әсәрини нәшр едә биләчәкдир. Лакин Енкелсин өмрү чатмады ки, «Капитал»ын ахырынчы чилдини чапа һазырласын: о, һәмин мәктуб јазыландан һәлә дөрд ај кечмәмиш вәфат етди. «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин әлјазмасында Енкелс анчаг, мүәллифин көзә дәјән бир нечә гәләм хәталарыны дүзәлдә билмишди.

Енкелсин гејд едилән сөзләриндән көрүнүр ки, «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин әлјазмасына о, чох бөјүк әһәмијјәт верир вә буну «Капитал»ын IV китабы — јахуд IV чилди — һесаб едирди. Лакин онун бу сөзләриндән һабелә көрүнүр ки, 1884—1885-чи илләрдә Енкелс бу әлјазмасынын мәтниндән «артыг II вә III китабларда истифадә олунмуш бир чох јерләри» чыхармаг нијјәтиндә имиш.

Бунунла әлагәдар олараг, тәбии сурәтдә белә бир суал гаршыја чыхыр: бәс Енкелсин һәмин нијјәти нечә олсун?

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин әлјазмасынын там бир сыра јерләрини мәтндән чыхармаға анчаг, Марксын бөјүк силаһдашы вә јолдашы, мүәјјән мә'нада «Капитал»ын икинчи мүәллифи олан Енкелсин ихтијары вар иди. Һәмин јерләри әлјазмасынын мәтниндән чыхарандан сонра галан һиссәләрин бир-бири илә әлагәсиз фрагментләр һалына дүшмәмәси үчүн онлары хејли дәрәчәдә ишләмәк вә хүсуси јазылан әлавәләр васитәсилә бир-бири илә әлагәләндирмәк лазым кәләрди. Марксын әсәринин мәтнини бу чүр јенидән ишләмәјә исә јенә дә анчаг Енкелсин ихтијары вар иди.

Һәмин «бир чох јерләр»ин «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин мәтниндә сахланмасы хејринә бир әсас да вардыр. Енкелсин һәмин јерләри мәтндән чыхармаг нијјәти онун анчаг, «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ни даһа әтрафлы өјрәнмәјә башлајандан әввәлки нијјәти иди. Биз исә «Капитал»ын III чил-

динә Енкелсин мүгәддимәсиндән билирик ки, Марксын әлјазмаларыны чапа һазырламаг үчүн билаваситә ишләркән Енкелс бә'зән ибтидадакы өз фикир вә нијјәтләрини дәјишдирирди. Мәсәлән, «Капитал»ын III чилдинин V бөлмәсини әввәлдә Енкелс өзүнүн ишләјиб һазырладығы шәкилдә вермәк истәјирди, чүнки Марксын әлјазмасында һәмин бөлмә ахырадәк ишләниб һазырланмамышды. Енкелс өз мүгәддимәсиндә дејир ки, азы үч дәфә һәмин бөлмәни тамамилә јенидән ишләмәк тәшәббүсүндә олмуш, лакин ахырда бу нијјәтиндән әл чәкмиш вә «мөвчуд оланлары низама салмагла кифајәтләнмәк вә јалныз ән зәрури әлавәләр етмәк» гәрарына кәлмишдир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 25-чи чилд, I һиссә, сәһ. 9). Бу һесабдан фәрз етмәк олар ки, әкәр Енкелс «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ни чапа һазырламаг үчүн билаваситә ишләмәјә башласајды, әлјазмасындакы нәзәри екскурслары сахлајарды. Белә бир фәрзијјә хүсусилә дә она көрә һәгигәтә јахындыр ки, һәмин екскурсларын бә'зиләриндә Марксын, «Капитал»ын III чилдиндә, хүсусилә дә торпаг рентасы бөлмәсиндә шәрһ едиләнләри әһәмијјәтли дәрәчәдә тамамлајан чох мүһүм нәзәри тәдгигләри верилмишдир.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин әлјазмасынын тәркибинә дахил олан нәзәри тәдгигләр В. И. Ленин тәрәфиндән олдугча јүксәк гијмәтләндирилмишдир. В. И. Ленин өз әсәрләриндә дәфәләрлә «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нә мүрачиәт едир вә Марксын бу әсәринин һәм тарихи-тәнгиди, һәм дә халис нәзәри һиссәсини ејни дәрәчәдә јүксәк тутур. В. И. Ленин «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ндә Марксын торпаг рентасынын тәбиәти һаггындакы өз бахышларыны шәрһ етдији бөлмәләри хүсусилә јүксәк гијмәтләндирир (бах: В. И. Ленин. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 122; 13-чү чилд, сәһ. 180, 278, 303, 305). В. И. Ленин ««Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ндә Марксын чох көзәл изаһларыны ...һәмин әсәрдә торпағын миллиләшдирилмәсинин буржуа-демократик мә'нада ингилаби әһәмијјәтинин дә хүсусилә ајдын көстәрилмиш олдуғуну» гејд едир (28-чи чилд, сәһ. 323; һабелә бах: 13-чү чилд, сәһ. 306, 326—328; 15-чи чилд, сәһ. 166; 16-чы чилд, сәһ. 120—121 вә башгалары). В. И. Ленин «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ндән Марксын мүтләг торпаг рентасы һаггындакы әсас мүддәаларыны көстәрир вә гејд едир ки, бу мүддәалар, «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» нәшр едиләндән бир нечә ил әввәл Ленинин «Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри»» әсәриндә һәмин проблемә верилмиш изаһатын дүзкүнлүјүнү тәсдиг едир (бах: 5-чи чилд, сәһ. 122).

* * *

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин әлјазмасы илк дәфә Каутски тәрәфиндән 1905—1910-чу илләрдә үч чилддән ибарәт нәшр едилмишди; бу чилдләрин икинчисинин өзү дә ики һиссәјә бөлүнмүшдү. Бу нәшр сајәсиндә Марксын һәмин диггәтәлајиг әсәри хејли кениш охучулар даирәсинә мә'лум олду вә бир чох дилләрә, о чүмләдән рус дилинә дә тәрчүмә едилди. Лакин Каутскинин нәшри кејфијјәтчә бир чох чәһәтдән јарытмаз иди, бә'зи чәһәтдән исә ачыгча гүсурлу иди.

Каутски Марксын әлјазмасыны «Капитал»ын IV чилди олараг нәшр етмәк фикриндән имтина етди, јә'ни Енкелсин етмәк нијјәтиндә олдуғу вә әлјазмасынын мәзмунуна көрә лазым кәлдији кими етмәди, Маркс исә ачыгча көстәрмишди ки, «Капитал»ы тарих һиссәсиндән јазмаға башламышдыр. Каутски деди ки, «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» «Капитал»ын IV чилди дејил, «Капитал»а «паралел» бир әсәрдир, һәм дә бу әсәрдә, куја һеч бир дахили план вә гајда јохдур. Мәһз бу бөјүк сәһв бахыш, Каутскинин өз нәшриндә Марксын әлјазмасына истәдији кими сәрбәст үсулла јанашмасынын мәнбәји олмушдур. Каутски Марксын әсәринин өзүнә мәхсус спесифик гурулушуну анламамышдыр, бу әсәрдә тарихи-тәнгиди тәдгигләр илә игтисади проблемләрин өзләринин мүсбәт нәзәри тәрздә едилән тәдгигләринин бирләшиб чулгашмасынын мә'насыны анламамышдыр. Буна көрә дә Каутски Марксын әсәриндә, Марксын өз дәфтәрләринин үзүндә јаздығы вә ајры-ајры фәсил вә бөлмәләрин јалныз харичи ардычыллығыны дејил, дахили ардычыллығыны да јахшы анламаға имкан верән мүндәричата там е'тинасызлыг көстәрмишдир. Каутски бунларын һамысыны туллајараг, Марксын әсәринин гурулушуну өзбашына дәјишдирмиш, әсәрдә мәтнин һиссәләринин јерини әсассыз сурәтдә дәјишдирмиш, өз нәшринин биринчи, хүсусилә дә икинчи чилдини истәдији кими гурмушдур.

Марксда «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин әлјазмасы, индијәдәк бүтүн игтисадчыларын изафи дәјәри онун мәнфәәт вә рента формалары илә гарышдырмасы һаггында гыса бир үмуми гејд илә вә мәнфәәти мүбадилә нәтичәси һесаб етмәјин мүмкүн олмадығыны илк дәфә дәрк едән Чемс Стүарт һаггында кичик бир кириш фәсли илә башланыр. Бу кичик фәсил, илк дәфә изафи дәјәри истеһсал просесинин тәһлил едилмәси јолу илә изаһ етмәк тәшәббүсүндә олан физиократларын тә'лиминин арашдырылмасы үчүн киришдир. Бунун ардынча Маркс Адам Смитин тә'лиминин тәдгигинә кечир, бундан сонра исә јенидән физиократлара гајыдыр вә онларын тә'лиминдә, физиократларын өзләриндән сонра мејдана чы-

хан Адам Смитдән даһа дәрин тәдгигатчы олдугларыны көстәрән һиссәни, јә'ни Кененин мәшһур «Игтисад чәдвәли»-ни нәзәрдән кечирир. «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин биринчи фәсилләринин белә ардычыллығы буржуа сијаси игтисадынын инкишафынын зиддијјәтли, доланбач кедишинә ујғундур ки, бу һалда бир гисим мәсәләләрин баша дүшүлмәсиндә ирәлијә бир аддым атылдыгда, бә'зән дикәр мәсәләләрин изаһында бир аддым керијә гајыдылырды.

Каутски фәсилләрин Маркс тәрәфиндән мүәјјән едилән бу ардычыллығыны кобудчасына позмушдур. Каутски өз нәшринин лап башланғычында, 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын сон дәфтәрләриндән көтүрүлән дөрд кичик парча вермишдир, Марксын VI—XVIII дәфтәрләрдә вердији әлагәли шәрһи XX—XXIII дәфтәрләрдәки әлавә илкин гејдләрлә гарышдырмышдыр, Марксын билаваситә Смитин вә Кененин бахышларынын тәнгидли тәһлили илә әлагәдар олан нәзәри тәдгигләрини әсас мәтндән чыхармыш вә бунлары Марксын тарихи-тәнгиди тәдгигатындан ајырыб, хүсуси әлавәләр шәклиндә әлаһиддә јерләшдирмишдир.

Каутски өз нәшринин икинчи чилдиндә мәтни даһа чох бир өзбашыналыгла гатыб-гарышдырмышдыр. Каутски бу чилди өзбашыналыгла ики ајрыча китаба ајырмышдыр, һәм дә «Рикардонун дәјәр нәзәријјәси» фәслини, — Марксын әлјазмасында Рикардонун орта мәнфәәт нормасы вә бунун ашағы дүшмәсинин сәбәбләри һаггындакы бахышларынын мүнтәзәм вә там ардычыл тәнгид едилдији бу фәсли Каутски өз нәшриндә јарыја бөлмүш вә бу парчаларын һәрәсини мәтндә бир-бириндән 350 сәһифә аралы олан мүхтәлиф јарымчилдләрдә вермишдир. Маркс көстәрир ки, Рикардонун рента нәзәријјәсиндәки сәһвләри мәнфәәт һаггындакы Рикардо тә'лиминдә дәрин из бурахмышдыр. Буна көрә тәсадүфи дејилдир ки, Марксын әлјазмасында Рикардонун рента нәзәријјәсинин тәһлили «Рикардонун мәнфәәт нәзәријјәси»ндән әввәл кәлир. Каутски буну анламамыш вә мәтнин гурулушуну дәјишдириб ону «Капитал»-ын III чилдиндә Марксын тәтбиг етдији јазылыш тәрзинә табе етмәјә чалышмышдыр, һалбуки орада Рикардонун бахышларынын тарихи-тәнгиди тәрздә тәдгиги дејил, Марксын өз нәзәријјәсинин систематик шәрһи верилир.

Әлјазмасынын мәтнини фәсилләрә вә параграфлара ајыркән бир сыра һалларда Каутски Маркс тәрәфиндән јеридилән мүһакимәләрин кедишинә кифајәт гәдәр диггәтлә јанашмамышдыр. Редаксија сәрлөвһәләри чох һалда адларын садәчә сајылмасындан ибарәтдир, ја да тамамилә үмуми, абстракт характер дашыјыр, бу вә ја дикәр проблемин

һансы чәһәтдән тәдгиг едилмәсини, Марксын бу вә ја дикәр игтисадчыны нәјин үстүндә тәнгид етмәсини, бу вә ја дикәр консепсијада Марксын нә кими сәһвләр ашкара чыхармасыны әсла билдирмир. Каутскинин бә'зән вердији сәрлөвһәләр охучуда белә бир тамамилә јанлыш тәсәввүр ојада биләр ки, куја Ричард Чонс кими буржуа игтисадчыларында һәлә о вахт марксизм сијаси игтисадынын ајры-ајры үнсүрләри вар имиш. «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» чилдләринә јаздығы өз мүгәддимәләриндә исә Каутски буржуа сијаси игтисады илә марксизм сијаси игтисады арасындакы принсипиал фәрги үмумијјәтлә өрт-басдыр едир, зира игтисад елминдә Марксын етдији бөјүк ингилаби чеврилишдән бир кәлмә дә бәһс етмир, һалбуки Марксын мәһз бу әсәри һәмин чеврилиши анламаг үчүн белә чохлу мигдарда әјани, конкрет материал верир.

Каутскинин нәшриндә истәр кичик, истәрсә кифајәт гәдәр бөјүк һәчмдә бир чох там әсассыз ихтисарлар вардыр. Үмумијјәтлә, Каутски мәтндән азы 5—6 чап вәрәги ихтисар етмишдир. Каутски тәрәфиндән ихтисар едилән јерләрин бә'зиләри хүсусилә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Мисал олараг Рамсеј һаггындакы фәсилдән белә бир парчаны көстәрмәк олар ки, бурада Маркс, капитал јығылдыгча фәһлә синфинин вәзијјәтинин лабүд сурәтдә писләшмәсиндән данышыр (Марксын әлјазмасынын 1098-чи сәһифәси); һабелә, Шербүлје һаггындакы фәсилдә, капиталист истеһсалынын чох инкишаф етмиш саһәләриндә дәјишән капиталын мүтләг азалмасындан бәһс олунан јери көстәрмәк олар (Марксын әлјазмасынын 1112—1113-чү сәһифәләри).

Марксын әсәринин әлјазмасында хәттин чәтин сечилән јерләринин охунмасына Каутски там бир сыра һалларда сон дәрәчә башдансовду јанашмышдыр. Бу исә Каутски үчүн хүсусилә она көрә бағышланмаздыр ки, вахтилә Енкелс Марксын чәтин охунан хәттини нечә охумаг лазым кәлмәсини Каутскијә өјрәдәрәк, она бу барәдә мәсләһәт вә көстәришләр вермишди. Марксын әлјазмасынын һәтта кифајәт гәдәр ајдын јазылан јерләриндә дә Каутски, Марксын јаздыгларынын үзүнү көчүрәндә диггәтсизлик үзүндән кобуд сәһвләрә вә тәһрифләрә јол вермишдир. Мисал олараг, Рикардонун јығым нәзәријјәси һаггындакы фәсилдә (Марксын әлјазмасынын 703-чү сәһифәсиндә), «Prozess» сөзүнүн охунмасындакы сәһви көстәрмәк олар. Марксда дејилир: «...Просесин бүтөвү үмумијјәтлә нәзәрдән кечирилдикдә ајдындыр ки, јашајыш васитәләри истеһсалчылары өзләринин сабит капиталыны әвәзләмәк үчүн анчаг о һалда машын вә ја хаммал ала биләрләр ки, сабит капиталын әвәзләнмәси

үчүн тәләб олунан үнсүрләрин истеһсалчылары јашајыш васитәләри истеһсалчыларынын истеһсал етдикләри јашајыш васитәләрини онлардан сатын алсынлар, демәли, маһијјәтчә бу тәдавүл просеси јашајыш васитәләри илә сабит капитал арасында мүбадиләдән ибарәт олсун». Әлјазмасынын бу јериндә ајдынча јазылмышдыр: «Den allgemeinen Prozess betrachtet...». Каутски «Prozess» сөзүнү өз нәшриндә «Profit» («мәнфәәт») сөзү илә әвәз етмиш вә беләликлә Марксын дүрүст, ајдын фикрини тамамилә анлашылмаз һала салмышдыр.

Әлјазмасынын охунмасында Каутскинин јол вердији кобуд сәһвләрә әлјазмасынын инкилис вә франсыз дилләриндә јазылан вә Каутскинин нәшриндә алманча тәрҹүмәси верилмиш јерләринин тәрҹүмәсиндәки чохлу јанлышлыглары, һабелә дүзкүн олмајан бә'зи редаксија артырмаларыны вә Марксын мәтниндә едилән әсассыз, сәһв «дүзәлишләри» дә әлавә етмәк лазымдыр.

Каутскинин етдији «дүзәлишләрин» нүмајиш етдирилмәси үчүн белә бир мисал көстәрмәк олар. Рикардонун мәнфәәт нәзәријјәси һаггындакы фәслин ахырында Маркс, мүстәмләкә тиҹарәтиндән әлдә едилән вә метрополијадакындан даһа јүксәк олан мәнфәәтләрин орта мәнфәәт нормасына вә мувафиг сурәтдә истеһсал гијмәтләринә көстәрдији тә'сир мәсәләсинә даир Рикардонун бахышларыны тәнгид едиркән јазыр: «...Јүксәк мәнфәәтләр... белә бир нәтиҹәјә сәбәб олур ки, әмтәә күтләсинин бир һиссәсинин гијмәтләри һәмин әмтәәләрин дәјәриндән, орта мәнфәәтин ашағы сәвијјәси шәраитиндә олдуғундан јүксәјә галхыр, һалбуки әмтәәләрин дикәр һиссәсинин гијмәтләри онларын дәјәриндән, ашағы мәнфәәтләр шәраитиндә олдуғундан аз дәрәҹәдә ашағы дүшүр» (Марксын әлјазмасынын 694-чү сәһифәси). Марксын әлјазмасында бурада метрополија илә мүстәмләкәләр арасындакы гејри-еквивалент мүбадиләнин мәнфәәт нормасына тә'сириндән бәһс олдуғуну анламајараг, Каутски Марксын бу изаһыны белә «дүзәлтмишдир»: «...Јүксәк мәнфәәтләр сајәсиндә әмтәәләрин мүәјјән һиссәсинин гијмәтләри онларын дәјәриндән, орта мәнфәәтин ашағы олдуғу шәраитдәкиндән чох јүксәк олур, һалбуки әмтәәләрин дикәр һиссәсинин гијмәтләри онларын дәјәриндән даһа ашағы дүшәҹәкдир» («Изафи дәјәр нәзәријјәләри», II ҹилд, 2-ҹи һиссә, 1936, сәһ. 144). Марксын белә бир мүһүм фикри тамамилә тәһриф едилмишдир ки, мүстәмләкәләрин гарәт едилмәсиндән кәлән јүксәк мәнфәәтләр метрополијада орта мәнфәәт нормасыны јүксәлдир, бунунла да орада истеһсал гијмәтләринин үмуми јүксәлишинә сәбәб олур.

Әлјазмасынын мәтнинин үзүнүн көчүрүлмәсиндә бағышланмаз диггәтсизликдән башга, Каутски Марксын бир гисим терминләрини дә дикәрләри илә өзбашына әвәз етмәк чәсарәтиндә олмушдур. Мәсәлән, «Arbeitsbedingungen» («әмәк шәртләри») терминини Каутски «Produktionsmittel» («истеһсал васитәләри») термини илә, «Arbeitsinstrument» («әмәк аләти») терминини «Arbeitsmittel» («әмәк васитәси») термини илә, «Kostenpreis» («хәрҹләр гијмәти») вә «Durchschnittspreis» («орта гијмәт») терминләрини «Produktionspreis» («истеһсал гијмәти») термини илә әвәз етмишдир вә и. а.

* * *

Каутскинин нәшриндә бу гәдәр мүһүм нөгсанларын вә сәһвләрин олмасы үзүндән «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ни принсипчә јенидән нәшр етмәк зәрурәти мејдана кәлди вә Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту 1954—1961-чи илләрдә онун јени нәшрини һәјата кечирди (I һиссә 1954-чү илдә чыхмыш вә 1955-чи илдә тәкрар нәшр едилмишдир, II һиссә 1957-чи илдә, III һиссә исә 1961-чи илин әввәлләриндә чыхмышдыр).

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин јени нәшри үчүн Марксын әлјазмасынын әсли әсас көтүрүлмүш, онун охунмасы диггәтлә јохланылмыш вә бир чох һалларда әһәмијјәтли дәрәчәдә дүрүстләшдирилмишдир. Әсас мәтнин тәркибини, онун тәртибини вә һиссәләрә ајрылмасыны мүәјјән етмәк үчүн, Марксын өзүнүн илкин гејд олараг јаздығы вә јухарыда ады чәкилән мүндәричатдан истифадә едилмишдир.

Јени нәшри үч һиссәјә бөлмәјин сәбәби, бир тәрәфдән, әсәрин һәчминин бөјүк олмасыдыр, дикәр тәрәфдән исә, онун мәзмунудур: биринчи һиссә, әсасән, Рикардодан әввәлки сијаси игтисаддан, икинчи һиссә Рикардо һаггында, үчүнчү һиссә Рикардодан сонракы дөврүн игтисадчыларындан бәһс едир.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин *биринчи* һиссәсиндә башлыча олараг физиократларын вә Адам Смитин бахышларынын тәһлили вә тәнгиди верилир. Маркс игтисад елминин тарихиндә физиократларын ики бөјүк хидмәтини гејд едир: 1) биринчи олараг онлар изафи дәјәрин мәншәји мәсәләсини тәдавүл даирәсиндән истеһсал даирәсинә кечирмишләр, 2) биринчи олараг онлар капиталын бүтүн тәкрар истеһсал вә тәдавүл просесини там өлкә мигјасында тәсвир етмәк тәшәббүсүндә олмушлар. Маркс физиократларын игтисади бахышларыны тәдгиг едиркән онлара, һәмчинин бүтүн сонракы буржуа игтисадчыларына хас олан белә бир мәһ-

дудлуғу ашкара чыхарыр ки, буржуа истеһсал формаларыны онлар әбәди, тәбии формалар һесаб едирләр. Маркс һабелә изафи дәјәри онларын анламасындакы икилији ачыб көстәрир, изафи дәјәр онларда каһ тәбиәтин халис һәдијјәси кими, каһ да әкинчинин торпаг мүлкијјәтчиси тәрәфиндән мәнимсәнилән изафи әмәјинин мәһсулу кими мејдана чыхыр.

Дәјәрин вә изафи дәјәрин мәнбәји һаггында һәрдән дүзкүн, елми тәсәввүрләрә лап јахын кәлиб чыхан, лакин өз нәзәријјәсиндә бу елми хәтти ардычыл сурәтдә јеридә билмәмиш олан Адам Смитин тә'лиминдә дә Маркс чох мүһүм игтисади категоријаларын — дәјәрин, изафи дәјәрин, мәһсулдар әмәјин вә с. изаһында зиддијјәтләр вә икилилик олдуғуну ашкара чыхарыр. Смитин нәзәријјәсини тәнгиди сурәтдә арашдырыркән, Маркс һәмин нәзәријјәдә олан вә сонралар бөјүјүб вулгар игтисадчыларын, Смитин тәглидчиләринин мәддаһчы нәзәријјәләринә чеврилмиш олан вулгарлыг үнсүрүнү бөјүк бир устадлыгла мејдана чыхарыр. Ичтимаи мәһсулун бүтүн дәјәрини кәлирләрдән ибарәт едән Смитин еһкамы дејилән шејин тәнгиди илә әлагәдар олараг, Маркс бүтүн ичтимаи капиталын тәкрар истеһсалы мәсәләсини ишләјиб һазырлајыр вә сабит капиталын әвәзләнмәси проблеми үзәриндә хүсусилә әтрафлы дајаныр. Смитин мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар әмәк һаггындакы бахышларыны тәһлил едиркән Маркс, һәмин бахышларын сонракы игтисадчылар тәрәфиндән вулгарлашдырылмасы просесини дә изләјир. Һәм дә Маркс һәмишә бу вә ја дикәр консепсијаларын јалныз методоложи көкләрини дејил, синфи көкләрини дә ашкара чыхарыр.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин *икинчи* һиссәсиндә мәркәз јери Рикардонун игтисади бахышлары системинин тәнгидли тәһлили тутур. Бу систем ән јүксәк бир нөгтәдир ки, классик буржуа сијаси игтисады бундан јухары галха билмәмишдир. Рикардо бүтүн буржуа игтисадијјатыны әмәк дәјәр нәзәријјәсини әсас көтүрмәклә анламаға вә изаһ етмәјә чалышырды. Бурада онун бахышларында торпаг рентасы нәзәријјәси чох бөјүк рол ојнајырды, Рикардода исә бу нәзәријјәнин әсас, илкин шәртләриндән бири, дәјәр илә истеһсал гијмәтинин, јахуд, Марксын бурада дедији «хәрчләр гијмәтинин» ејнијјәти һаггындакы сәһв идејадан ибарәт иди. Рикардо системиндә белә хүсусијјәтләр олдуғундан һәмин системин тәһлилини Маркс, дәјәр илә хәрчләр гијмәтинин сәһв олараг ејниләшдирилмәсинин тәнгидиндән башлајыр. Бундан әввәл исә Маркс, «һашијә чыхмаг» шәклиндә, Родбертусун торпаг рентасы нәзәријјәсини тәнгиди сурәтдә арашдырыр; Родбертус Рикардонун инкар етдији мүтләг

торпаг рентасынын мөвчудлуғуну — мүвәффәгијјәтсиз олса да — әсасландырмаға чалышмышды.

Маркс Рикардонун бөјүк нәзәри хидмәтләрини гејд етмәклә бәрабәр, онун методунун принсипиал нөгсанларыны, Рикардонун орта мәнфәәт нормасы ганунуну дәјәр гануну илә әлагәләндирә билмәдијини, онун мәнфәәт нәзәријјәсиндә вулгарлыг үнсүрүнүн олдуғуну, һәр һансы бир истеһсал саһәси дахилиндә базар дәјәринин әмәлә кәлмәси просесини хәрчләр гијмәтинин әмәлә кәлмәси просеси илә гарышдырдығыны, изафи дәјәр ганунларыны мәнфәәт ганунлары илә гарышдырдығыны вә с. тә'кидлә гејд едир. Рикардонун нәзәри сәһвләрини тәнгид етмәк вә онун бахышларынын синфи мәһдудлуғуну ачыб көстәрмәклә бәрабәр Маркс орадача, дәјәр илә истеһсал гијмәти арасындакы нисбәт, мүтләг вә диференсиал торпаг рентасы, орта мәнфәәт нормасынын әмәлә кәлмәси вә онун дәјишилмәсинин сәбәбләри, капитал јығымы просеси вә онун игтисади нәтичәләри, бөһранлар проблеми вә и. а. һаггындакы өз бахышларыны шәрһ едир.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин *үчүнчү* һиссәсиндә Рикардо системинин һәм сағдан — торпаг саһиби аристократијасынын вә буржуазија сыраларындакы ән мүртәче үнсүрләрин мәнафејини тәмсил едән Малтус тәрәфиндән, — һәм дә солдан — инкилис утопик сосиалистләри-рикардочулар тәрәфиндән олан тәнгиди нәзәрдән кечирилир; Рикардо мәктәбинин позулмасы просеси изләнилир; пролетариат илә буржуазија арасында синфи мүбаризә кәскинләшдикчә вулгарлашдырма просесинин нечә сијаси игтисадын лап әсасларыны, онун башланғыч мүддәаларыны, онун әсас категоријаларыны чулгадығы көстәрилир.

Малтус һаггындакы фәсилдә Маркс, гејри-мәһсулдар синифләрин исрафчылығыны Малтусун мүдафиә етмәсинин, буну ифрат истеһсала гаршы бир чарә һесаб едиб тә'рифләмәсинин мә'насызлығыны вә там мүртәчелијини көстәрир. Рикардо мәктәбинин позулмасы һаггындакы фәсилдә Маркс, буржуа сијаси игтисадынын тәнәззүл етмәси просесини вә бу просесин һәмин сијаси игтисады Рикардо системинин бүтүн гијмәтли үнсүрләриндән имтина етмәјә, бош схоластикаја, капиталист истеһсал үсулуну һәјасызчасына мәдһ етмәјә, кетдикчә даһа вулгар нәзәријјәләрә вә консепсијалара кәтириб чыхардығыны ачыб көстәрир. Рикардочу сосиалистләр һаггындакы фәсилдә Маркс онларын капитализми тәнгид етмәк саһәсиндәки хидмәтләрини гејд едир вә ејни заманда Рикардо нәзәријјәсинин буржуа мүгәддәм шәртләринә онларын үстүн

кәлмәк игтидарында олмадыгларыны вә бу нәзәријјәнин әсаслары үзәриндә сосиализм тә'лими гурмаг чәһдләринин әбәс олдуғуну көстәрир.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин үчүнчү һиссәсинин ахырында Маркс Рамсејин, Шербүлјенин вә Ричард Чонсун консепсијаларыны тәнгиди сурәтдә арашдырыр, онларын капитала вә мәнфәәтин мәнбәјинә даир бахышларынын вулгар бахышлар олдуғуну көстәрмәклә бәрабәр, онларда капиталист истеһсал үсулунун тарихән кечичи характери һаггында тәсәввүрүн бә'зи рүшејмләрини гејд едир, «Кәлир вә онун мәнбәләри. Вулгар сијаси игтисад» адлы бөјүк бир әлавә екскурсда Маркс, вулгар сијаси игтисадын ону классик буржуа сијаси игтисадындан фәргләндирән маһијјәтинин чох көзәл тәһлилини верир.

Беләликлә, Марксын «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» үзәриндәки ишинин кедишиндә, артыг јухарыда дејилдији кими, Марксын тәдгигаты ибтидадакы планын чәрчивәсиндән хејли кәнара чыхдығындан вә 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын ахырынчы дәфтәрләриндә Маркс XVII вә XVIII әсрләрдәки игтисадчылар һаггында бир сыра әлавә очерк вә гејдләр вердијиндән, һәмин очерк вә гејдләр тәбии сурәтдә *Биринчи һиссәнин әлавәләринә* дахил олмуш вә әввәлдә нисбәтән мәһдуд планда јазылан әсас мәтнин сонракы әлавәләрини тәшкил етмишдир. Биринчи һиссәнин әлавәләриндә Марксын һабелә, «Мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар әмәк һаггында нәзәријјәләр» адлы тарихи-тәнгиди фәсил үчүн сон дәрәчә мүһүм әлавә олмагла мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар әмәк һаггындакы нәзәри тәдгигаты (1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын XXI дәфтәриндән), бүтүн пешәләрин мәһсулдарлығы барәсиндәки мәддаһчы консепсија һаггында гејд (1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын V дәфтәриндән) вә «Капитал»ын I вә III һиссәләри планларынын 1863-чү илин јанвар ајына аид илкин гејдләри (јенә дә һәмин әлјазмасынын XVIII дәфтәриндән) дәрч едилмишдир.

Икинчи һиссәнин әлавәләриндә Марксын икинчи һиссәдә тәдгиг едилмиш мәсәләләрә аид олан вә XI, XII вә XIII дәфтәрләрин үзүндә јаздығы гысача әлавә гејдләр верилмишдир.

Үчүнчү һиссәнин әлавәси олараг, јухарыда ады чәкилән, әсасән нәзәри характер дашыјан, лакин тарихи-тәнгиди чәһәтдән дә аз әһәмијјәти олмајан «Кәлир вә онун мәнбәләри. Вулгар сијаси игтисад» адлы бөјүк екскурс верилмишдир. Бу екскурсу она көрә Әлавә шәклиндә дәрч етмәк лазым кәлди ки, «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин ахырынчы фәсилләри-

нин Маркс тәрәфиндән XIV дәфтәрин үзүндә јазылмыш мүндәричат-планда «Ричард Чонсон» фәслинин үзәриндә: «Бу 5-чи һиссәнин сону», јә'ни капиталын истеһсал просеси һаггындакы бөлмәнин ибтидада «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» јазылыркән нәзәрдә тутулан ахырынчы, тарихи-тәнгиди һиссәнин сону дејә ишарә едилмишдир. Бундан сонра исә дәрһал, һәмин мүндәричат-планда бу сөзләр кәлир: «Епизод: Кәлир вә онун мәнбәләри»; XV дәфтәрин мүндәричатында һәмин сөзләрә бунлар әлавә едилмишдир: «Вулгар сијаси игтисад» (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 5). «Епизод» дедикдә Маркс, әсас мәтнә ајры-ајры парчалар дахил етмәкдән вә ја она едилән әлавәләрдән ибарәт олан бир екскурсу нәзәрдә тутур. Вулгар сијаси игтисадын характерик хүсусијјәти кәлирин вә онун мәнбәләринин фетишләшдирилмиш заһири көрүшүндән јапышмаг олдуғуна көрә бу «епизод», Марксын тарихи-тәнгиди тәдгигатында бүтүн чилди тамамлајан бир әлавәдир.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин әлјазмасынын мәтни Марксын дәфтәрләриндәки ардычыллыг үзрә верилир. Әлјазмасынын ајры-ајры парчаларынын јери анчаг, мүәллифин өз көстәришләри әсасында зәрури көрүндүјү һалларда дәјишдирилмишдир. Мәсәлән, VII дәфтәрдә Маркс Смитин әмәк мәһсулдарлығы консепсијасындан бәһс едәрәк вә бу мүнасибәтлә, Смитин бахышларыны вулгарлашдыран Жермен Гарнјенин адыны чәкәрәк, Чон Стүарт Милл барәсиндә бөјүк бир һашијә чыхыр. О белә башланыр: «Гарнјенин бахышларыны арашдырандан әввәл, јухарыда әсәриндән ситат кәтирилән *кичик Милл* һаггында бә'зи шејләри епизодик шәкилдә [јә'ни екскурс шәклиндә] шәрһ едәк. Бизим бурада сөјләнмәсини нәзәрдә тутдуғумуз шејләр әслиндә, һәләлик анчаг А. Смити нәзәрдән кечирдијимиз бу јерә аид олмајыб, Рикардонун изафи дәјәр нәзәријјәсиндән данышылачағы кәләчәк бәһсә аиддир». Марксын бу көстәришинә вә XIV дәфтәрин сонралар Маркс тәрәфиндән тәртиб едилмиш мүндәричатына ујғун олараг, Чон Стүарт Милл һаггындакы екскурс «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин үчүнчү һиссәсинә, Рикардо мәктәбинин позулмасы һаггындакы фәслә кечирилмишдир ки, Маркс бурада Чон Стүарт Милл үчүн хүсуси бөлмә ајырмышдыр. Јер дәјишдирилмәсинә даир башга бир мисал: X дәфтәрдә инкилис сосиалисти Бреј һаггында кичик бир јарымчыг фәсил вардыр (әлјазмасынын 441—444-чү сәһифәләри); лакин «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин ахырынчы фәсилләринин сонралар (XIV дәфтәрин үзүндә) тәртиб едилән мүндәричат-планында «Бреј сијаси игтисадчыларын әлејһ-

дары кими» бөлмәсини Маркс «Сијаси игтисадчыларын әлејһдарлары» фәслинә аид етмишдир; Марксын бу көстәришинә ујғун олараг, Брej һаггындакы 441—444-чү сәһифәләр сијаси игтисадчыларын әлејһдарлары һаггындакы фәслә кечирилмишдир.

Мәтнин фәсилләрә вә параграфлара ajрылмасы, әлјазмасы үчүн Марксын өз тәртиб етдији мүндәричатдакы вә әлјазмасынын өзүндә ajры-ajры јерләрдәки көстәришләринә ујғун верилмишдир. Әлјазмасынын тәркиб һиссәләринин сәрлөвһәләри олараг бунлардан истифадә едилмишдир: 1) Марксын мүндәричатындакы сәрлөвһәләр, 2) «Капитал»ын I вә III һиссәләри планларынын Маркс тәрәфиндән тәртиб едилмиш илкин гејдләриндә олан вә «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин әлјазмасынын бу вә ја дикәр бөлмәләринә аидијјәти олан сәрлөвһәләр, 3) «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин мәтнинин өзүндә олан аз бир мигдар сәрлөвһәләр. Лакин бунларын бирликдә көтүрүлән һамысы, әлјазмасынын бөлмәләри вә јарымбөлмәләри үчүн лазым олан бүтүн сәрлөвһәләрин јалныз нисбәтән кичик бир һиссәсини тәшкил едир. Сәрлөвһәләрин галан һиссәси, бөјүк гисми редаксија тәрәфиндән, әлјазмасынын мүвафиг һиссәләринин мәтни әсасында вә Марксын өзүнүн ишләтдији термин вә ифадәләрдән максимум истифадә олунмагла тәртиб едилмишдир. Редаксија тәрәфиндән верилән сәрлөвһәләр, — һәмчинин редаксијаја мәхсус олан ифадәләрин үмумијјәтлә һамысы, — квадрат мө'тәризәјә алынмышдыр ки, бунлары Марксын өз вердији сәрлөвһәләрдән асанлыгла сечмәк мүмкүн олсун. Бунунла әлагәдар олараг, бә'зән Марксын әлјазмасында тәсадүф едилән квадрат мө'тәризәләр бөјүк мө'тәризәләр илә әвәз едилмишдир.

Марксын әлјазмасы дәфтәрләринин нөмрәләри һәр јердә квадрат мө'тәризә арасында рум рәгәмләри илә, әлјазмасынын сәһифәләринин нөмрәләри исә әрәб рәгәмләри илә көстәрилмишдир. Һәм дә, әкәр мәтндә һеч бир јер дәјишдирилмәси олмамышса, онда сәһифәнин нөмрәси анчаг бир дәфә, әлјазмасындакы һәр сәһифәнин лап башланғычында гојулур. Мәтн далбадал чап олунмајыб бу вә ја дикәр парчаларын јери дәјишдирилмиш олдугда исә, әлјазмасынын сәһифәсинин нөмрәси (башга дәфтәрә кечилдикдә исә дәфтәрин дә нөмрәси) һәм парчанын әввәлиндә, һәм дә ахырында гојулур.

Јени нәшрин һазырланмасында «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин дүрүст вә еjни заманда охунаглы тәрчүмәсини вермәк вәзифәси аз чәтинлик тәшкил етмирди. Иш ондадыр ки,

әлјазмасында мәтнин бир чох јерләри әдәби ҹәһәтдән ишләнмәмишдир. Марксын фикри чох заман гысача вә јалныз илкин гејдләр шәклиндә ифадә олунмушдур. Чох чалышмаг лазым кәлди ки, һеч бир шеј ујдурулмадан әлјазмасынын әсил фикрини вермәк үчүн адекват ифадә тапылсын. Әлјазмасынын чох һиссәсини Маркс алманча јазмышса да, о өз фикрини јазмаг үчүн чох вахт инкилис вә франсыз ифадәләриндән истифадә едир, бә'зән исә тамамилә инкилис вә ја франсыз дилинә кечир. Әлјазмасыны рус дилинә тәрҹүмә едәндә бунларын һамысыны елә бир үмуми шәклә салмаг лазым иди ки, Марксын мүхтәлиф дилләрдә ифадә олунан фикри русҹаја тәрҹүмәнин мәтниндә ејни мә'на илә вә максимум дүрүст ифадә едилмиш олсун.

Әлјазмасынын тәрҹүмәси үзәриндә ишләркән ҹүрбәҹүр гәләм хәталары вә рәгәм һесабламаларынын, кәтирилән ситатларын дүрүст олмајан јерләри вә с. ашкара чыхарылыб дүзәлдилмиш, фактик мә'луматлар, көстәрилән мәнбәләр јохланылмыш вә терминолокија дүрүстләшдирилмишдир.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин јени нәшриндәки үч һиссәсинин һәр бири үчүн гејдләрдән, ситат кәтирилән вә ады чәкилән әдәбијјатын көстәричисиндән, Марксын ситат кәтирдији китабларын мөвҹуд русҹа тәрҹүмәләринин көстәричисиндән вә адлар көстәричисиндән ибарәт елми-мә'лумат апараты верилмишдир.

1954—1961-ҹи илләрдәки рус нәшринә ујғун олараг Алманија Демократик Республикасында «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» орижиналын дилиндә ејни шәкилдә һазырланыб нәшр едилмишдир (Берлин, 1956—1962).

* * *

Үч һиссәдән ибарәт бурахылан бу ҹилд «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин 1954—1961-ҹи илләрдә чыхмыш ајрыча нәшринин мәтнини вә елми-мә'лумат апаратыны бүтүн мүһүм вә әсас ҹәһәтләрдән тәкрар едир. Бу ҹилди һәмин нәшрин мәтниндән фәргләндирән дәјишикликләр јалныз бә'зи тәфәррүата аиддир.

Бә'зи јерләрдә редаксија тәрәфиндән верилән башлыглар дүрүстләшдирилмишдир. Тәрҹүмәјә ајры-ајры дәгигләшдирмә вә үслуб дүзәлишләри дахил едилмишдир. Јени гејдләр әлавә едилмиш, кечмишдәки гејдләрин бә'зиләри исә јенидән ишләнмиш вә кенишләндирилмишдир.

Ситат кәтирилән вә ады чәкилән әдәбиjjатын көстәричиси тамамланмышдыр. К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин башга чилдләриндә едилдиjи кими, адлар көстәричисиндә гыса аннотасиjалар верилмишдир.

Бу чилдин ахырында онун һәр үч һиссәси үчүн мөвзу көстәричиси верилмишдир.

Сов.ИКП МК jанында
Марксизм-Ленинизм Институту

К. МАРКС

ИЗАФИ ДӘЈӘР НӘЗӘРИЈЈӘЛӘРИ

(«КАПИТАЛ»ЫН IV ҸИЛДИ)

[«ИЗАФИ ДӘЈӘР НӘЗӘРИЈЈӘЛӘРИ»НИН ӘЛЈАЗМАСЫНЫН МҮНДӘРИЧАТЫ][1]

[VI—219b] VI дәфтәрин мүндәричаты:
5) Изафи дәјәр нәзәријјәләри[2]
a) Сер Чемс Стүарт
b) Физиократлар
c) А. Смит [VI—219b]

[VII—272b] [VII дәфтәрин мүндәричаты]
5) Изафи дәјәр нәзәријјәләри
c) А. Смит (давамы)
(Тәдгиг едилир нечә мүмкүн олур ки, иллик мәнфәәт вә иллик әмәк һаггы, бир ил әрзиндә истеһсал едилән вә тәркибиндә мәнфәәт илә әмәк һаггындан башга сабит капитал да олан әмтәәләри сатын алыр) [VII—272b]

[VIII—331b] [VIII дәфтәрин мүндәричаты]
5) Изафи дәјәр нәзәријјәләри
c) А. Смит (ахыры)[3] [VIII—331b]

[IX—376b] [IX дәфтәрин мүндәричаты]
5) Изафи дәјәр нәзәријјәләри
c) А. Смит. Ахыры
d) Неккер [IX—376b]

[X—421c] [X дәфтәрин мүндәричаты]
5) Изафи дәјәр нәзәријјәләри
Һашијә. Кененин игтисад чәдвәли
e) Ленке

f) Бреј
g) Чәнаб Родбертус. Һашијә. Торпаг рентасынын јени нәзәријјәси [X—421c]

[XI—490a] [XI дәфтәрин мүндәричаты]
5) Изафи дәјәр нәзәријјәләри
g) Родбертус
Һашијә. Рикардо гануну дејиләнин кәшф едилмәси һаггында мүлаһизәләр
h) Рикардо
Рикардода вә А. Смитдә мәсрәфләр гијмәти нәзәријјәси (Тәкзиб)
Рикардонун рента нәзәријјәси
Дифференсиал рента чәдвәлләри вә изаһатлар [XI—490a]

[XII—580b] [XII дәфтәрин мүндәричаты]
5) Изафи дәјәр нәзәријјәләри
h) Рикардо
Дифференсиал рента чәдвәли вә изаһатлар (Јашајыш васитәләринин вә хаммалын, — демәли һәмчинин машынларын да, — дәјәринин дәјишилмәсинин капиталын үзви гурулушуна олан тә'сиринин нәзәрдән кечирилмәси)
Рикардонун рента нәзәријјәси
А. Смитин рента нәзәријјәси
Рикардонун изафи дәјәр нәзәријјәси
Рикардонун мәнфәәт нәзәријјәси [XII—580b]

[XIII—670a] [XIII дәфтәрин мүндәричаты]
5) Изафи дәјәр нәзәријјәләри вә саирә
h) Рикардо
Рикардонун мәнфәәт нәзәријјәси
Рикардонун јығым нәзәријјәси. Бу нәзәријјәнин тәнгиди. (Бөһранлары капиталын әсас формасындан һасил етмәк)
Рикардода саир мәсәләләр. Рикардо һаггында бөлмәнин ахыры. (Чон Бартон)
i) Малтус [XIII—670a]

[XIV—771a] [XIV дәфтәрин мүндәричаты вә «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин ахырынчы фәсилләринин планы]
5) Изафи дәјәр нәзәријјәләри
i) Малтус
k) Рикардо мәктәбинин позулмасы (Торренс, Чемс Милл, Прево, полемик әсәрләр, Мак-Куллох, Уејкфилд, Стирлинг, Ч. Ст. Милл)

l) Сијаси игтисадчыларын әлејһдарлары[4]
(Брej сијаси игтисадчыларын әлејһдары кими)[5]
m) Рамсеj
n) Шербүлје
o) Ричард Чонс[6]. (Бу 5-чи һиссәнин сону)
Епизод: Кәлир вә онун мәнбәләри[7] [XIV—771a]

[XV—862a] [XV дәфтәрин мүндәричаты]
5) Изафи дәјәр нәзәријјәләри
l) Пролетар әлејһдарлары Рикардо әсасында
2) Рејвнстон. Ахыры[8]
3) вә 4) Һодскин[9]
(Мөвчуд сәрвәт, истеһсалын һәрәкәтинә онун мүнасибәти чәһәтдән)
Јығым [Aufhäufung) дејилән шеј чәми анчаг тәдавүл һадисәси кими (еһтијатлар вә и. а. — тәдавүл резервуарлары)
(Мүрәккәб фаизләр; мәнфәәт нормасынын азалмасынын һәмин фаизләр әсасында изаһы)
Вулгар сијаси игтисад[10]
(Фаиз кәтирән капиталын капиталист истеһсалы әсасында инкишафы)
(Фаиз кәтирән капитал вә тичарәт капиталы, онларын сәнаје капиталына мүнасибәти чәһәтдән Даһа көһнә формалар. Төрәмә формалар)
(Сәләмчилик. Лүтер вә и. а.)[11] [XV—862a]

[ҮМУМИ ГЕЈД]

[VI—220] Бүтүн сијаси игтисадчылар белә бир сәhв едирләр ки, изафи дәјәри халис шәкилдә дејил, олдуғу кими дејил, мәнфәәт вә рентадан ибарәт хүсуси формаларда нәзәрдән кечирирләр. Бурада лабүд сурәтдә нә кими нәзәри јанылмалар төрәмәли олдуғу, изафи дәјәрин мәнфәәт шәклиндә мејдана чыхыркән кәсб етдији сон дәрәчә чеврилмиш форманын тәhлил едилдији үчүнчү фәсилдә даhа долғун ашкара чыхачагдыр[12].

К. Марксын «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» әсәринин әлјазмасынын биринҹи сәһифәси (1861—1863-ҹү илләрә аид әлјазмасында VI дәфтәрин башланғычы)

[БИРИНЧИ ФӘСИЛ]

СЕР ЧЕМС СТҮАРТ

[„ӨЗКӘНИНКИЛӘШДИРМӘ НӘТИЧӘСИНДӘКИ МӘНФӘӘТ" ИЛӘ СӘРВӘТИН МҮТЛӘГ АРТМАСЫ АРАСЫНДА ФӘРГЛӘНМӘ]

Физиократлара гәдәр изафи дәјәр, — ја'ни мәнфәәт, мәнфәәт формасындакы изафи дәјәр, — анчаг *мүбадиләнин* нәтичәси һесаб едилирди, әмтәәнин өз дәјәриндән артыға сатылмасы илә изаһ олунурду. Сер Чемс Стүарт, үмумијјәтлә бу мәһдуд бахышын чәрчивәсиндән кәнара чыхмамышдыр; һәтта даһа дүрүст олар дејилсә ки, мәһз Стүарт бу бахышы елми сурәтдә тәкрар етмишдир. Мән дејирәм: «елми сурәтдә» тәкрар етмишдир. Иш ондадыр ки, Стүарт белә бир иллүзијаја шәрик дејилдир ки, әмтәәни өз дәјәриндән артыға сатмагла ајры-ајры капиталистләрин әлдә етдикләри изафи дәјәр куја јени сәрвәт јарадылмасыдыр. Бу сәбәбдән дә о, *мүсбәт* мәнфәәт илә *нисби* мәнфәәт арасында фәрг гојур:

«*Мүсбәт мәнфәәт* һеч кәс үчүн итки демәк дејилдир; о, әмәјин, сә'јин вә ја *мәһарәтин* артмасынын нәтичәсидир вә *ичтимаи сәрвәтин* артмасына вә ја чохалмасына сәбәб олур... *Нисби мәнфәәт* кимин үчүн исә итки демәкдир; о, иштирак едән тәрәфләр арасында сәрвәт тәрәзиси көзләринин галхыб-енмәсини гејд едир, лакин *мәчму фондлар үчүн һеч бир артыма* сәбәб олмур... *Гарышыг* мәнфәәти анламаг үчүн чох чалышмаг тәләб олунмур: бу елә бир мәнфәәтдир ки... о, гисмән *нисбидир*, гисмән *мүсбәт*... Бу нөвләрин һәр икиси ејни бир сөвдәдә бирликдә мөвчуд ола биләр» («Principles of Political Economy», vol. I. The Works of Sir James Steuart etc., ed. by General Sir James Steuart, his son etc. in 6 volumes. London, 1805, сәһ. 275—276).

Мүсбәт мәнфәәт «әмәјин, сә'јин вә мәһарәтин артмасындан» әмәлә кәлир. Стүарт бу мәнфәәтин һәмин әмәк артымындан *нечә* әмәлә кәлдијини баша дүшмәјә чалышмыр. Онун: бу мәнфәәт *«чәмијјәт әмлакынын»* артмасына вә чо-

халмасына сәбәб олур дејә әлавә етмәсиндән, көрүнүр, белә нәтичә чыхармаг олар ки, Стүарт буну дедикдә јалныз, әмәјин мәһсулдар гүввәләринин инкишафы сајәсиндә истеһлак дәјәрләри күтләсинин артмасыны нәзәрдә тутур вә бу мүсбәт мәнфәәти о, капиталистләрин әлдә етдикләри вә һәмишә мүбадилә дәјәринин артмасыны тәләб едән мәнфәәтдән тамамилә ајрылыгда нәзәрдән кечирир. Белә бир мә'на чыхарылмасыны онун сонракы шәрһи тамамилә тәсдиг едир.

О мәһз белә дејир:

«Әмтәәләрин *гијмәтиндә* мән, һәгигәтән мөвчуд олан вә бир-бириндән *тамамилә фәргли* олан ики шеј көрүрәм: әмтәәләрин *керчәк дәјәри* вә *өзкәнинкиләшдирмә нәтичәсиндәки* мәнфәәт [*profit upon alienation*]» (сәһ. 244).

Демәли, әмтәәләрин гијмәтиндә, бир-бириндән тамамилә фәргли олан ики үнсүр вардыр: әввәлән, онларын *керчәк дәјәри*, икинчиси — *«өзкәнинкиләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәт»*, әмтәәләр өзкәнинкиләшдирилдикдә, онлар сатылдыгда реаллашдырылан мәнфәәт.

(221) Демәли, бу *«өзкәнинкиләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәт»* ондан әмәлә кәлир ки, әмтәәләрин гијмәти онларын керчәк дәјәриндән јүксәк олур, башга сөзлә дејилсә ондан әмәлә кәлир ки, әмтәәләр өз дәјәриндән *артыға* сатылыр. Бурада һәмишә бир тәрәфин газанчы дикәр тәрәф үчүн итки демәкдир. «Мәчму фондлар үчүн һеч бир артым» јарадылмыр. Мәнфәәт, — демәк лазым иди ки, изафи дәјәр, — нисбидир вә «иштирак едән тәрәфләр арасында сәрвәт тәрәзиси көзләринин галхыб-енмәсиндән» ибарәтдир. Изафи дәјәрин бу јолла изаһ едилә билмәси тәсәввүрүнү Стүарт өзү рәдд едир. Онун «иштирак едән тәрәфләр арасында сәрвәт тәрәзиси көзләринин галхыб-енмәси» һаггындакы нәзәријјәси изафи дәјәрин өзүнүн тәбиәтинә вә мәншәјинә әсла тохунмурса да, изафи дәјәрин мүхтәлиф синифләр арасында вә мүхтәлиф рубрикалар, мәсәлән мәнфәәт, фаиз, рента рубрикалары үзрә бөлкүсүнүн тәдгигиндә һәмин нәзәријјәнин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Ајрыча бир капиталистин бүтүн мәнфәәтини Стүартын јалныз бу «нисби мәнфәәт»дән, «өзкәнинкиләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәт»дән ибарәт етмәси ашағыдакындан көрүнүр:

О дејир ки, «керчәк дәјәр» орта һесабла, «адәтән өлкәнин ишчиси тәрәфиндән... күн, һәфтә, ај вә и. а. әрзиндә ичра едилә билән» әмәјин «мигдары» илә мүәјјән олунур. Икинчиси, «ишчинин јашајыш васитәләринин дәјәри вә истәр онун шәхси тәләбатынын өдәнилмәси, истәрсә дә... онун пешәсинә аид аләтләр алынмасы мәсрәфләринин дәјәри илә мүәјјән олунур; бунларын да һамысыны јенә орта һесабла котүрмәк лазымдыр»... Үчүнчүсү, «материалларын дәјәри илә» (сәһ. 244—245). «Әкәр бу үч үнсүр

мә'лумдурса, онда мәhсулун гијмәти мүәјјән едилмиш олур. О, бүтүн бу үч үнсүрүн мәчмусундан аз, јә'ни *керчәк дәјәрдән* аз ола билмәз. *Керчәк дәјәрдән артыг оланын hамысы фабрикчинин мәнфәәтидир.* Бу мәнфәәт hәмишә *тәләбә* мүвафиг олачаг, бу сәбәбдән дә о hәмишә шәраитдән асылы олараг дәјишиләчәкдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәh. 245). «Бурадан мануфактураларын чошгун тәрәггиси үчүн бөјүк тәләб зәрурәти әмәлә кәлир... Сәнајечиләр өз хәрчләрини вә өз јашајыш тәрзини әлдә едә биләчәкләринә әмин олдуглары мәнфәәтлә ујғунлашдырырлар» (ситат кәтирилән әсәр, сәh. 246).

Бурадан ајдын олур: «фабрикчинин», ајрыча капиталистин мәнфәәти hәмишә «нисби мәнфәәтдир», hәмишә «өзкәнинкиләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәтдир», hәмишә ондан ирәли кәлир ки, әмтәәнин гијмәти онун керчәк дәјәриндән артыг олур, *әмтәә өз дәјәриндән артыға сатылыр.* Демәли, әкәр бүтүн әмтәәләр өз *дәјәринә* сатылсајды hеч бир мәнфәәт олмазды.

Стүарт бу барәдә хүсуси фәсил јазмышдыр, о, әтрафлы тәдгиг едир ки,

«нечә олур мәнфәәтләр истеhсал хәрчләри илә бир там hалында бирләшир» (ситат кәтирилән әсәр, III чилд, сәh. 11 вә сонракылар).

Стүарт бир тәрәфдән, монетар вә меркантилизм системләринин белә бир тәсәввүрүнү рәдд едир ки, hәмин тәсәввүрә көрә әмтәәләрин өз дәјәриндән артыға сатылмасы вә бурадан әмәлә кәлән мәнфәәт изафи дәјәр јарадыр, сәрвәтин мүсбәт чохалмасына сәбәб олур*; дикәр тәрәфдән, Стүарт, онларын белә бир бахышынын тәрәфдары олараг галыр ки, куја ајрыча бир капиталистин мәнфәәти башга бир шеј олмајыб анчаг гијмәтин дәјәрдән артығыдыр [222] — «өзкәнинкиләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәтдир», лакин бу мәнфәәт, онун фикринчә, јалныз *нисбидир,* чүнки бир тәрәф газандыгда о бири тәрәф итирир, буна көрә дә мәнфәәтин hәрәкәти «иштирак едәнләр арасында сәрвәт тәрәзиси көзләринин галхыб-енмәсиндән» ибарәт олур.

Демәли, бу чәhәтдән Стүарт монетар вә меркантилизм системләринин *расионал* ифадәчисидир.

Онун капиталы анламагдакы хидмәтинин әсасы бундан ибарәтдир ки, о, мүәјјән синфин мүлкијјәти олмаг е'тибары илә истеhсал шәртләринин иш гүввәсиндән ајрылмасы просесинин нечә баш вердијини көстәрмишдир[13]. Капиталын бу

* Лакин монетар системи дә hәтта белә hесаб едир ки, бу мәнфәәт өлкә дахилиндә дејил, јалныз дикәр өлкәләрлә мүбадиләдә әмәлә кәлир. Меркантилизм системи анчаг ону көрә билир ки, бу дәјәр пулда (гызыл вә күмүшдә) тәмсил олунмушдур вә бу сәбәбдән изафи дәјәр, салдосу пулла тә'јин едилән тичарәт балансында өз ифадәсини тапыр.

меjдана кәлмәси просесинә Стүарт чох диггәт верир; доғрудур, о һәлә бу просеси билавоситә капиталын меjдана кәлмәси просеси кими баша дүшмүр, лакин jенә дә буну ири сәнаjенин мөвчудлуғунун шәрти һесаб едир. Стүарт бу просеси хүсусилә әкинчиликдә нәзәрдән кечирир вә дүзкүн олараг белә һесаб едир ки, jалныз әкинчиликдә мөвчуд олмуш бу аjрылма просеси нәтичәсиндә әсил мануфактура сәнаjеси меjдана кәлмишдир. А. Смитдә бу аjрылма просеси артыг һазыр шәкилдә фәрз едилир.

(Стүартын китабы *1767-чи* илдә Лондонда [чыхмышдыр], *Түргонун* китабы *1766-чы* илдә [jазылмышдыр], Адам Смитин китабы — *1775-чи* илдә).

[ИКИНЧИ ФӘСИЛ]

ФИЗИОКРАТЛАР

[1) ИЗАФИ ДӘЈӘРИН МӘНШӘЈИ МӘСӘЛӘСИНИН ТӘДАВҮЛ ДАИРӘСИНДӘН ИСТЕҺСАЛ ДАИРӘСИНӘ КЕЧИРИЛМӘСИ. ТОРПАГ РЕНТАСЫНА ИЗАФИ ДӘЈӘРИН ЈЕКАНӘ ФОРМАСЫ КИМИ БАХЫЛМАСЫ]

Физиократларын мүһүм хидмәти ондан ибарәтдир ки, буржуа көрүш даирәси дахилиндә онлар *капиталын* тәһлилини вермишләр. Мәһз бу хидмәт онлары мүасир сијаси игтисадын әсил баниси едир. Һәр шејдән әввәл онлар әмәк просеси заманы капиталын мөвчудлуғуну тәшкил едән вә онун ајрылдығы *мадди тәркиб һиссәләринин* тәһлилини вермишләр. Физиократлары тәгсирләндирмәк олмаз ки, онлар, һабелә онларын бүтүн хәләфләри капиталын мөвчудлуғунун бу мадди формаларыны — аләтләри, хаммалы вә и. а. — капиталист истеһсалында бунларын мејдана чыхмасынын ичтимаи шәртләри илә әлагәси олмајан бир капитал кими көтүрүрләр, гыса дејилсә, бунлары әмәк просесинин ичтимаи формасындан асылы олмајараг, үмумијјәтлә, әмәк просесинин үнсүрләри формасында тәдгиг едирләр. Бунунла физиократлар капиталист истеһсал формасыны истеһсалын әбәди бир тәбии формасына чевирирләр. Онларын фикринчә буржуа истеһсал формалары лабүд олараг тәбии истеһсал шәклини кәсб едир. Физиократларын бөјүк бир хидмәти ондан ибарәт олмушдур ки, бу формалара онлар чәмијјәтин физиоложи формалары кими бахырдылар: бунлара истеһсалын өзүнүн тәбии зәруриликиндән ирәли кәлән вә ирадәдән, сијасәтдән вә саирәдән асылы олмајан формалар кими бахмышлар. Бу — мадди ганунлардыр; бурада сәһв јалныз ондан ибарәтдир ки, чәмијјәтин бир муәјјән тарихи пилләсиндәки ганун, чәмијјәтин бүтүн формалары үзәриндә һөкмран олан абстракт бир ганун һесаб едилир.

Әмәк просеси даирәсиндә капиталын тәркибини тәшкил едән мадди үнсүрләрин бу тәһлилиндән башга, физиократлар

капиталын тәдавүлдә кәсб етдији формалары тәдгиг едирләр (әсас капитал, дөврijjә капиталы, һәрчәнд физиократларын ишләтдикләри терминләр һәлә башга чүр иди) вә үмумиjјәтчә капиталын тәдавүл просеси илә тәкрар истеһсал просеси арасындакы әлагәни мүәjjән едирләр. Тәдавүл һаггындакы фәсилдә бунун үзәринә гаjытмаг лазымдыр[14].

Һәмин башлыча нөгтәләрин һәр икисиндә А. Смит физиократларын ирсини гаврамышдыр. Онун — бу чәһәтдән — хидмәти тәкчә ондан ибарәтдир ки, физиократлар тәрәфиндән тәһлил едилмиш олан фәргләрә ад гојмуш вә бу адлары сабитләшдирмәклә абстракт категоријалар тә'jин етмишдир.

[223] Көрдүjүмүз кими,[15] капиталист истеһсалынын инкишафы үчүн әсас, үмумиjјәтлә, ондан ибарәтдир ки, фәһләләрин *әмтәәси* олан *иш гүввәси,* капитал шәклиндә гәти ајрылан вә фәһләләрдән асылы олмајараг мөвчуд олан әмтәәләрә — әмәк шәртләринә гаршы дурур. Бир әмтәә олан иш гүввәсинин *дәјәрини* мүәjjән етмәjин чох бөjүк әһәмиjjәти вардыр. Бу дәјәр иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан јашајыш васитәләрини јаратмагдан өтрү тәләб олунан иш вахтына бәрабәрдир, јахуд фәһләнин бир фәһлә кими мөвчуд олмасы үчүн лазым олан јашајыш васитәләринин гиjмәтинә бәрабәрдир. Јалныз бу әсас үзәриндә, иш гүввәсинин *дәјәри* илә һәмин иш гүввәсинин *тәтбиги нәтичәсиндә* јарадылан дәјәр арасында фәрг әмәлә кәлир, елә бир фәрг ки, башга әмтәәләрин һеч бири үчүн о јохдур, чүнки һәр һансы бир башга әмтәәнин истеһлак дәјәри, демәли онун истеһлакы да онун *мүбадилә дәјәрини* вә ја ондан әлдә едилән мүбадилә дәјәрләрини јүксәлдә билмәз.

Беләликлә, капиталист истеһсалынын тәһлили илә мәшғул олан мүасир сијаси игтисадын әсасы, *иш гүввәсинин дәјәрини* гәти мүәjjән бир шеј, бәлли бир кәмиjjәт һесаб едән бахышдан ибарәтдир ки, әмәли сурәтдә дә о һәр бир мүәjјән һалда мәһз белә бир кәмиjjәтдир. Буна көрә дә *минимум әмәк һаггы* физиократларда һаглы олараг онларын тә'лиминин мәһвәрини тәшкил едир. Онлар дәјәрин өзүнүн тәбиәтини һәлә дәрк етмәмишдиләрсә дә, минимум әмәк һаггы анлајышынын мүәjjән едилмәси онлар үчүн бәлкә она көрә мүмкүн олмушдур ки, *бу иш гүввәси дәјәри* зәрури јашајыш васитәләринин гиjмәтиндә, демәли, мүәjjән мигдар истеһлак дәјәрләриндә ифадә олунур. Онлар, үмумиjјәтлә дәјәрин тәбиәтини өзләри үчүн ајдынлашдырмамышкән јенә дә иш гүввәсинин дәјәринә мүәjjән бир кәмиjjәт кими бахмаг игтидарында олмушлар, чүнки бу онларын тәдгигләри үчүн лазым иди. Сонра, әкәр онлар сәһв едәрәк бу *минимуму* дәјишилмәләрә уғрајычы бир кәмиjjәт олан — тарихи инки-

шаф пилләси илә дејил, өз дүшүндүкләри үзрә бүсбүтүн тәбиәтлә мүәјјән олунан дәјишилмәз бир кәмијјәт кими тәдгиг етмишләрсә, бу онларын чыхардыглары нәтичәләрин абстракт дүзкүнлүјүнә азачыг да олса тохунмур, чүнки иш гүввәсинин дәјәри илә бу иш гүввәсинин тәтбиги нәтичәсиндә јарадылан дәјәр арасындакы фәрг әсла, иш гүввәсинин дәјәринә нә кими бир кәмијјәт, бөјүк вә ја кичик бир кәмијјәт иснад верилмәсиндән асылы дејилдир.

Физиократлар изафи дәјәрин мәншәји һаггында тәдгигаты тәдавүл даирәсиндән билаваситә истеһсал даирәсинә кечирмиш, бунунла да капиталист истеһсалыны тәһлил етмәјин әсасыны гојмушлар.

Онлар тамамилә дүзкүн олараг белә бир самбаллы мүддәа ирәли сүрүрләр ки, јалныз *изафи дәјәр* јарадан әмәк *мәһсулдар* әмәкдир, јә'ни елә бир әмәк ки, онун мәһсулундакы дәјәр һәмин мәһсулун истеһсал едилдији заман истеһлак едилмиш дәјәрләрин мәчмусундан артыгдыр. Хаммал илә материалларын дәјәри бәлли, иш гүввәсинин дәјәри исә минимум әмәк һаггына бәрабәр олдуғуна көрә, ајдындыр ки, бу изафи дәјәр јалныз, фәһләнин өз әмәк һаггы шәклиндә әлдә етдији әмәјә үстәлик олараг капиталистә вердији артыг әмәкдән ибарәт ола биләр. Доғрудур, физиократларда изафи дәјәр һәлә мәһз бу формада мејдана чыхмыр, онлар һәлә дәјәри, үмумијјәтлә онун садә субстансијасына: әмәјин мигдарына, јахуд иш вахтына мүнчәр етмәмишдиләр.

[224] Әлбәттә, физиократларын предмети шәрһ етмәк үсулу лабүд олараг, дәјәрин тәбиәти һаггындакы өз бахышлары илә мүәјјән олунур, онларын баша дүшдүјүнә көрә дәјәр инсан фәалијјәтинин (әмәјин) мөвчудлуғунун мүәјјән ичтимаи үсулу олмајыб, торпағын, тәбиәтин вердији маддәдән вә һәмин маддәнин башга шәкилләрдәки мүхтәлиф нөвләриндән ибарәтдир.

Иш гүввәсинин *дәјәри* илә һәмин иш гүввәсинин *тәтбиги нәтичәсиндә јаранан дәјәр* арасындакы фәрг, — јә'ни — иш гүввәсинин сатын алынмасы нәтичәсиндә ону тәтбиг едәнә чатан — изафи дәјәр һеч бир *истеһсал саһәсиндә,* илкин истеһсал саһәси олан *әкинчиликдәки* гәдәр ајдын вә шүбһәсиз шәкилдә мејдана чыхмыр. Фәһләнин илдән-илә истеһлак етдији јашајыш васитәләринин мәчмусу, јахуд онун истеһлак етдији маддәләр күтләси онун истеһсал етдији јашајыш васитәләринин мәчмусундан аздыр. Сәнаједә, үмумијјәтлә нә фәһләнин өз јашајыш васитәләрини истеһсал етмәси, нә дә үстәлик бир артыг јаратмасы билаваситә көрүнмүр. Бурада просес алгы вә сатгы илә, мүхтәлиф тәдавүл әмәлијјаты илә васитәләнир вә ону баша дүшмәк үчүн үмумијјәтлә дәјәрин

тəһлили лазымдыр. Əкинчиликдə о, истеһсал едилмиш истеһлак дəјəрлəринин фəһлəлəр тəрəфиндəн истеһлак олунмуш истеһлак дəјəрлəриндəн артығында билаваситə ашкара чыхыр, буна көрə о, үмумиjјəтлə дəјəри тəһлил етмəдəн вə дəјəрин тəбиəтини ајдын тəсəввүр етмəдəн дə баша дүшүлə билир. Демəли, бу просес, дəјəри истеһлак дəјəринə, буну исə үмумиjјəтлə маддəјə мүнчəр етдикдə дə анлашылыр. Буна көрə физиократлар əкинчилик əмəјини јеканə *мəһсулдар əмəк* һесаб едирлəр, чүнки, онларын фикринчə бу, *изафи дəјəр јарадан* јеканə əмəкдир, *торпаг рентасы* исə, *изафи дəјəрин* онлара мə'лум олан *јеканə формасыдыр.* Онлар белə фəрз едирлəр ки, сəнаједə ишчи маддəнин мигдарыны артырмыр: маддəнин о јалныз формасыны дəјишдирир. Материалы — маддə күтлəсини — она əкинчилик верир. Доғрудур, маддəјə о үстəлик дəјəр əлавə едир, амма буну өз əмəји илə дејил, өз əмəјинин истеһсал хəрҹлəри илə едир: ишлəдији мүддəтдə өзүнүн истеһлак етдији вə мəҹмусу əкинчиликдəн алдығы минимум əмəк һаггына бəрабəр олан јашајыш васитəлəри илə едир. Əкинчилик əмəјинə јеканə мəһсулдар əмəк кими бахылдығына көрəдир ки, изафи дəјəрин əкинчилик əмəјини сəнаје əмəјиндəн фəрглəндирəн формасы, — *торпаг рентасы,* — изафи дəјəрин јеканə формасы кими тəдгиг едилир.

Мəһз буна көрəдир ки, физиократларда капитала дүшəн *мəнфəəт,* əсил мə'нада мəнфəəт мөвҹуд дејилдир, о мəнфəəт ки, торпаг рентасынын өзү онун шахəлəриндəн биридир. Мəнфəəт физиократларда јалныз, бир нөв јүксəк əмəк һаггы кими тəсəввүр олунур ки, бу, торпаг мүлкиjјəтчилəри тəрəфиндəн верилəрəк, капиталистлəр тəрəфиндəн бир кəлир кими истеһлак олунур (демəли, о да ади фəһлəнин алдығы минимум əмəк һаггы кими ејнилə истеһсал хəрҹлəри сырасына дахилдир) вə она көрə хаммалын дəјəрини артырыр ки, о, капиталистин, сəнајечинин мəһсул истеһсал етдији, хаммалы јени мəһсула чевирдији дөврдəки истеһлак хəрҹлəринə дахил олур.

Буна көрə бə'зи физиократлар, мəсəлəн гоҹа Мирабо мəнфəəтин дикəр бир шахəси олан *пул фаизи* формасындакы изафи дəјəри тəбиəтə зидд сəлəмчилик адландырырлар. Түрго исə, əксинə, пул фаизинин ганунилијини онунла əсасландырыр ки, пул капиталисти торпаг, јə'ни торпаг рентасы сатын ала билəрди вə, демəли, өз пул капиталы она јенə дə, буну торпаг мүлкиjјəтинə чевирəҹəји тəгдирдə əлдə едəҹəји гəдəр изафи дəјəр кəтирмəлидир. Белəликлə, һəмин бахыша көрə, пул фаизи дə јени јарадылан дəјəр дејилдир, изафи дəјəр дејилдир; бурада анҹаг белə бир ҹəһəт изаһ едилир

К. Марксын «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» әсәринин әлјазмасынын бир сәһифәси вә орада Ф. Енкелсин дүзәлиши (сәһифәнин ахырында).

ки, нә сәбәбә торпаг мүлкиј̈јәтчисинин әлдә етдији изафи дәјәрин бир һиссәси фаиз шәклиндә пул капиталистинә ахыб кәлир, ејнилә дә башга сәбәбләр әсасында [225] изаһ едилир ки, нәјә көрә бу изафи дәјәрин бир һиссәси мәнфәәт формасында сәнаје капиталистинә ахыб кәлир. Физиократларын фикринчә *әкинчилик әмәји* јеканә мәһсулдар әмәкдир, изафи дәјәр јарадан јеканә әмәкдир, буна көрә дә *изафи дәјәрин* әкинчилик әмәјини бүтүн башга саһәләрдәки әмәкдән фәргләндирән *формасы, торпаг рентасы* да онлар үчүн *изафи дәјәрин ән үмуми формасыдыр.* Сәнаје мәнфәәти вә пул фаизи анчаг мүхтәлиф рубрикалардыр ки, торпаг рентасы бу рубликалар үзрә тәгсим олунуб мүәјјән һиссәләр шәклиндә торпаг мүлкијјәтчиләринин әлиндән дикәр синифләрин әлинә кечир. Бу, Адам Смитдән башлајараг сонракы сијаси игтисадчыларын әсас тутдуглары бахышын тамамилә әксинәдир, зира бу ахырынчылар һаглы олараг *сәнаје мәнфәәтинә* изафи дәјәрин *ибтидада* капитал тәрәфиндән мәнимсәнилдији *формасы* кими бахырлар, бу сәбәбдән дә ону изафи дәјәрин ән үмуми илкин формасы кими изаһ едирләр, фаизи вә торпаг рентасыны исә онлар сәнаје мәнфәәтинин јалныз шахәләри һесаб едирләр ки, сәнаје капиталистләри тәрәфиндән һәмин мәнфәәт, изафи дәјәрин ортаг саһибләри олан мүхтәлиф синифләр арасында тәгсим олунур.

Артыг јухарыда гејд едилән вә әкинчилик әмәјиндә изафи дәјәр јаранмасынын мадди сурәтдә һисс олунан шәкилдә мејдана чыхдығыны, тәдавүл просесләриндән асылы олмајараг ашкара чыхдығыны көстәрән әсасдан башга, физиократларын өз нөгтеји-нәзәрини изаһ едән дикәр дәлилләри дә вар иди.

Әввәлән, әкинчиликдә торпаг рентасы үчүнчү үнсүр кими, изафи дәјәрин елә бир формасы кими мејдана чыхыр ки, о, сәнаједә ја тамамилә јохдур, ја да анчаг өтәри шәкилдә мөвчуд олур. Бу, изафи дәјәрә үстәлик (мәнфәәтдән артыг) олан изафи дәјәр иди, демәли, изафи дәјәрин ән чох һисс олунан вә ән чох нәзәрә чарпан формасы иди, икигат изафи дәјәр иди.

Сәтһи сијаси игтисадчы *Карл Арнд* сөјләдији кими («Die naturgemässe Volkswirtschaft» etc. Hanau, 1845, сәһ. 461—462), «Кәнд тәсәррүфаты — торпаг рентасы шәклиндә — елә бир дәјәр јарадыр ки, сәнаједә вә тичарәтдә буна тәсадүф едилмир: елә бир дәјәр ки, верилмиш бүтүн әмәк һаггы вә хәрчләнмиш бүтүн капитал мәнфәәти әвәзләндикдән сонра галыр».

Икинчиси. Харичи тичарәт нәзәрә алынмаса, — физиократлар исә тамамилә дүзкүн һәрәкәт едиб ону нәзәрә ал-

мырдылар вә онлар буржуа чәмијјәтинин абстракт тәдгиги үчүн беләә етмәли идиләр, — онда ајдындыр ки, е'мал сәнајесиндә вә саирәдә ишләјән вә әкинчиликдән тамамилә узаглашмыш олан фәһләләрин (Стүарт дедији «сәрбәст әлләрин») мигдары, әкинчилик ишчиләринин өз истеһлакларындан артыг истеһсал етдикләри кәнд тәсәррүфат мәһсулларынын мигдары илә мүәјјән олунур.

«Ајдындыр ки, әкинчилик әмәји илә мәшғул олмадан јашајан адамларын нисби сајы бүтүнлүкчә, әкинчиләрин әмәјинин мәһсулдарлығы илә мүәјјән олунур» (*R. Jones*. On the Distribution of Wealth. London, 1831, сәһ. 159—160 [Русча тәрчүмәси: *Чонс, Ричард*. Игтисади әсәрләр. Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбијјат нәшријјаты, 1937, сәһ. 114]).

Беләликлә, әкинчилик әмәји, јалныз әкинчилијин өз даирәсиндәки изафи әмәк үчүн дејил, һабелә бүтүн дикәр әмәк саһәләрини мүстәгил саһәләрә чевирмәк үчүн, демәли, бунларда јарадылан изафи әмәк үчүн дә тәбии әсасдыр (бу барәдә габагкы дәфтәрләрин бириндә јазылмышдыр)[16]; буна көрә, нә гәдәр ки, һәлә абстракт әмәк вә онун өлчүсү олан иш вахты дејил, конкрет әмәк үмумијјәтлә дәјәрин субстансијасы һесаб олунурду, ајдындыр ки, мәһз әкинчилик әмәјинә изафи дәјәр јарадычысы кими бахмалы идиләр.

[226] *Үчүнчүсү*. Һәр чүр изафи дәјәр, јалныз нисби изафи дәјәр дејил, мүтләг изафи дәјәр дә мүәјјән бир әмәк мәһсулдарлығына әсасланыр. Әкәр әмәк мәһсулдарлығы анчаг о дәрәчә инкишаф етсәјди ки, бир адамын иш вахты јалныз онун өз һәјаты үчүн, өз јашајыш васитәләринин истеһсалы вә тәкрар истеһсалы үчүн кифајәт етсин, онда һеч бир изафи әмәк вә һеч бир изафи дәјәр олмазды, иш гүввәсинин дәјәри илә һәмин иш гүввәсинин тәтбиги нәтичәсиндә јаранан дәјәр арасында, үмумијјәтлә, һеч бир фәрг олмазды. Буна көрә дә изафи әмәјин вә изафи дәјәрин мүмкүн олмасы үчүн мүәјјән бир әмәк мәһсулдарлығынын мөвчуд олмасы шәртдир, елә бир мәһсулдарлыг ки, онун сајәсиндә иш гүввәси өз дәјәриндән артыг олан јени дәјәр јарада билсин, јашајыш просесини давам етдирмәк үчүн лазым олдуғундан артыг јаратсын. Һәм дә, *икинчи* маддәдә көрдүјүмүз кими, башланғычда илкин шәрт олан бу мәһсулдарлыг, һәмин мәһсулдарлыг дәрәчәси һәр шејдән әввәл әкинчилик әмәјиндә мөвчуд олмалыдыр, бу сәбәбдән о, *тәбиәтин һәдијјәси* кими, *тәбиәтин мәһсулдар гүввәси* кими көрүнүр. Бурада, әкинчиликдә, тәбиәт гүввәләринин кениш даирәдә көмәји олур, автоматик фәаллијјәт көстәрән тәбиәт гүввәләринин тәтбиги вә бунлардан истифадә едилмәси јолу илә инсанын иш көрмәк гүввәси [Arbeitskraft] артыр. Сәнаједә тәбиәт гүввәләриндән бөјүк

мигјасда бу чүр истифадә олунмасы јалныз ири сәнајенин инкишафы илә мејдана кәлир. Истәр өлкәнин өзүндә, истәр өзкә өлкәләриндә, әкинчилијин мүәјјән дәрәчә инкишафы капиталын инкишафы үчүн базисдир. Бу чәһәтдән дә мүтләг изафи дәјәр бурада нисби изафи дәјәрә мүтабигдир. (Физиократларын һәтта гаты әлејһдары олан *Бјукенен* дә буну А. Смитә гаршы ирәли сүрүб сүбут етмәјә чалышыр ки, мүасир шәһәр сәнајесинин дә мејдана кәлмәси үчүн әкинчилијин инкишафы шәрт олмушдур.)

Дөрдүнчүсү. Физиократијанын хидмәти вә фәргләндиричи әламәти бундан ибарәтдир ки, о, дәјәри вә изафи дәјәри тәдавүл илә дејил, истеһсал илә изаһ едир, буна көрә, монетар вә меркантилизм системләринин әксинә олараг физиократија зәрури сурәтдә елә бир истеһсал саһәсиндән башлајыр ки, ону үмумијјәтлә тәдавүлдән, мүбадиләдән асылы олмадан ајрылыгда тәсәввүр етмәк мүмкүн олсун вә о, инсанла инсан арасында мүбадиләни дејил, јалныз инсанла тәбиәт арасында мүбадиләни тәләб едир.

[2) ФИЗИОКРАТЛАРЫН СИСТЕМИНДӘКИ ЗИДДИЈЈӘТЛӘР: СИСТЕМИН ФЕОДАЛ СИМАСЫ ВӘ БУРЖУА МАҺИЈЈӘТИ; ИЗАФИ ДӘЈӘРИН ИЗАҺЫНДАКЫ ИКИЛИК]

Физиократија системиндәки зиддијјәтләр мәһз јухарыда көстәрилән сәбәбләрдән төрәјир.

Фе'лән бу, капиталист истеһсалыны тәһлил едән вә капиталын истеһсал олунмасы вә истеһсал етмәси шәраитини әбәди тәбии ганунлар шәклиндә тәсвир едән биринчи системдир. Лакин, дикәр тәрәфдән, бу систем әслиндә феодализм системинин, торпаг мүлкијјәти һөкмранлығынын буржуачасына тәкрары олараг мејдана чыхыр; капиталын һәр шејдән әввәл мүстәгил инкишафына имкан јарадан сәнаје саһәләри исә бу системә «гејри-мәһсулдар» әмәк саһәләри кими, әкинчилијин чәми анчаг әлавәләри кими көрүнүр. Капиталын инкишафы үчүн биринчи шәрт торпаг мүлкијјәтинин әмәкдән ајрылмасыдыр; бу шәрт ондан ибарәтдир ки, әмәјин илкин шәрти олан торпаг сәрбәст ишчијә бир мүстәгил гүввә олараг, хүсуси синфин әлиндәки бир гүввә олараг гаршы дурмаға башлајыр. Буна көрә дә торпаг мүлкијјәтчисинә физиократларын вердији изаһда о, әсил бир капиталист олараг, јә'ни изафи әмәјин мәнимсәјичиси олараг мејдана чыхыр. Беләликлә, бурада феодализм sub specie* буржуа истеһсалы тәсвир вә изаһ олунур, әкинчилик исә, капиталист истеһсалынын, јә'ни изафи дәјәр истеһсалынын баш вердији

* — буржуа истеһсалы нөгтеји-нәзәриндән. *Ред.*

јеканә истеһсал саһәси кими көстәрилир. Бунун нәтичәсиндә феодализм буржуа характери алдығы һалда, буржуа чәмијјәти феодал көрүнүшү кәсб едир.

Бу көрүнүш доктор Кененин задәканлара мәнсуб олан тәрәфдарларыны, мәсәлән, патриархалчасына гәрибә адам олан гоча *Мирабону* чашдырмышдыр. Физиократ системинин [227] узагы көрән нүмајәндәләриндә, хүсусилә *Түргода* бу иллүзија тамамилә јохалыр вә физиократ системи, феодализм чәмијјәти чәрчивәси дахилиндә өзүнә јол ачан јени капитализм чәмијјәтинин ифадәси кими мејдана чыхыр. Демәли, бу систем буржуа чәмијјәтинин феодализмдән доғулдуғу дөврүнә мүтабигдир. Буна көрә дә онун башланғыч нөгтәси сәнајенин, тичарәтин вә дәнизчилијин үстүн јер тутдуғу Инкилтәрәдә дејил, әсасән әкинчилик өлкәси олан Франсададыр. Инкилтәрәдә тәбии олараг тәдавүл просесинә нәзәр салыныр, белә бир чәһәтә нәзәр јетирилир ки, мәһсул јалныз үмуми ичтимаи әмәјин ифадәси олмаг, пул олмаг е'тибары илә дәјәр кәсб едир, әмтәә олур. Бу сәбәбдән нә гәдәр ки, дәјәрин формасындан дејил, дәјәрин кәмијјәтиндән вә дәјәрин чохалмасындан бәһс олунур, о вахта гәдәр бурада һәр шејдән әввәл *«өзкәнинкиләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәт»*, јә'ни Стуартын тәсвир етдији нисби мәнфәәт нәзәрә чарпыр. Лакин изафи дәјәрин məhз истеһсал даирәсинин өзүндә јарандығыны көстәрмәкдән бәһс олунмаға башландыгда, һәр шејдән әввәл, изафи дәјәрин тәдавүл просесиндән асылы олмајараг мејдана чыхдығы әмәк саһәсинә, јә'ни әкинчилијә мүрачиәт етмәк лазым кәлир. Она көрә дә, бу чәһәтдән, әкинчилијин үстүн јер тутдуғу бир өлкәдә тәшәббүс көстәрилмишдир. Физиократлара јахын идејалара онларын сәләфләри олан көһнә јазычыларда, мәсәлән, гисмән Франсанын өзүндә Буакилбердә ајры-ајры парчалара тәсадүф олунур. Амма јалныз физиократларда бу идејалар, елмдә јени мәрһәлә демәк олан бир системә чеврилир.

Минимум әмәк һаггы илә, «ән зәрури оланла» кифајәтләнмәјә мәчбур олан әкинчилик ишчиси бу «ән зәрурдән» артыг мигдарда тәкрар истеһсал едир вә бу артыг һәмин торпаг рентасыдыр, һәмин *изафи дәјәрдир* ки, әсас әмәк шәртинин — тәбиәтин мүлкијјәтчиләри тәрәфиндән мәнимсәнилир. Буна көрә физиократлар демирләр ки, ишчи өз иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтындан артыг ишләјир, буна көрә дә онун јаратдығы дәјәр өз иш гүввәсинин дәјәриндән артыг олур; јахуд, башга сөзлә дејилсә, онун вердији әмәјин мигдары өзүнүн әмәк һаггы формасында алдығы әмәјин мигдарындан чохдур. Онлар белә

дејирләр: истеһсал заманы онун истеһлак етдији истеһлак дәјәрләринин мәчмусу истеһсал етдији истеһлак дәјәрләринин мәчмусундан аздыр, беләликлә дә истеһлак дәјәрләринин артығы галыр. — Әкәр о анчаг өз иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы үчүн лазым олдуғу мүддәт әрзиндә ишләсәјди, онда һеч бир артыг јаранмазды. Лакин физиократлар јалныз беләә бир чәһәти гејд вә гәти мүәјјән едирләр ки, торпағын мәһсулдар гүввәси ишчијә, кәмијјәти бәлли фәрз едилән өз иш күнү әрзиндә ишләркән, өз варлығыны давам етдирмәк үчүн истеһлак етмәли олдуғундан артыг истеһсал етмәк имканы верир. Беләликлә, бу изафи дәјәр *тәбиәтин һәдијјәси* кими мејдана чыхыр ки, тәбиәтин јардымы илә мүәјјән үзви маддә күтләси — битки тохумлары, мал-гара — әмәјә, бөјүк мигдар гејри-үзви маддәни чевириб үзви маддә етмәк габилијјәти верир.

Дикәр тәрәфдән, өзлүјүндә ајдын олан бир шеј кими белә фәрз едилир ки, торпаг мүлкијјәтчиси бир капиталист кими ишчијә гаршы дурур. Торпаг мүлкијјәтчиси ишчинин бир әмтәә кими она тәклиф етдији өз иш гүввәсинин дәјәрини она верир, әвәзиндә исә ондан јалныз еквивалент алмаг дејил, һәмин иш гүввәсинин тәтбиги нәтичәсиндә јарадылмыш олан бүтүн дәјәр артымыны да мәнимсәјир. Бу мүбадиләдә әмәјин мадди шәрти илә әмәјин өзүнүн бир-бириндән ајры салынмыш олдуғу фәрз едилир. Башланғыч нөгтәси олараг феодал торпаг мүлкијјәтчиси көтүрүлүр, лакин о, бир капиталист кими һәрәкәт едир, садәчә олараг бир әмтәә саһиби кими һәрәкәт едир, өзүнүн әмәјә мүбадилә етдији әмтәәләрин дәјәрини артыран вә бунларын јалныз еквивалентини дејил, һәмин еквивалентә үстәлик бир артыг да әлә кәтирән бир әмтәә саһиби кими чыхыш едир, чүнки иш гүввәсини о јалныз бир әмтәә кими өдәјир. Әмтәә саһиби олмаг е'тибары илә о, сәрбәст ишчијә гаршы дурур. Башга сөзлә дејилсә, һәмин торпаг мүлкијјәтчиси маһијјәтчә капиталистдир. Физиократ системи бу чәһәтдән дә һаглыдыр, о мә'нада ки, ишчинин торпагдан вә торпаг мүлкијјәтиндән ајры салынмасы [228] капиталист истеһсалы үчүн вә капитал истеһсалы үчүн әсас шәртдир.

Бу сәбәбдән јенә дә һәмин системдә белә зиддијјәтләр вардыр: *изафи дәјәрин* өзкә әмәјини мәнимсәмәк, һәм дә әмтәә мүбадиләси әсасында мәнимсәмәк олдуғуну илк дәфә изаһ етмәк тәшәббүсүндә олан бу систем үчүн дәјәр, үмумијјәтлә, ичтимаи әмәјин формасы дејилдир, изафи дәјәр исә изафи әмәк дејилдир; дәјәр онун үчүн анчаг истеһлак дәјәридир, јалныз маддәдир, изафи дәјәр исә јалныз тәбиәтин

һәдијјәсидир, тәбиәт әмәјә бир мигдар үзви маддә мүгабилиндә чохлу мигдар үзви маддә гајтарыр. Бир тәрәфдән, торпаг рентасы, — јә'ни торпаг мүлкијјәтинин керчәк игтисади формасы, — торпаг мүлкијјәтинин феодал чилдиндән чыхарылмыш, садәчә оларағ изафи дәјәрә, әмәк һаггындан әлавә бир артыға мүнчәр едилмишдир. Дикәр тәрәфдән бу изафи дәјәр,—јенидән феодал руһунда олараг,—чәмијјәтин нәтичәси дејил, тәбиәтин нәтичәси, ичтимаи мүнасибәтләрин нәтичәси дејил, торпаға мүнасибәтин нәтичәси һесаб едилир. Дәјәрин өзү анчаг истеһлак дәјәринә, демәли, маддәјә мүнчәр едилир. Лакин ејни заманда физиократлары һәмин маддәдә марагландыран јалныз мигдар чәһәтидир, истеһсал едилмиш истеһлак дәјәрләринин истеһлак едилмиш истеһлак дәјәрләриндән артыг галан һиссәсидир, демәли, јалныз истеһлак дәјәрләринин бир-биринә олан мигдар нисбәтидир, јалныз онларын мүбадилә дәјәридир ки, бу да нәтичә е'тибары илә иш вахтына мүнчәр олунур.

Бүтүн бунлар капиталист истеһсалынын елә бир дөврүнә аид олан зиддијјәтләридир ки, бу заман о, феодализм чәмијјәтинин дахилиндән чыхмагда олуб, һәлә бу чәмијјәтин өзүнү буржуачасына изаһ едир, өзү исә һәлә өзүнә мәхсус форманы тапмамышдыр; нечә ки, фәлсәфә әввәлчә шүурун дини формасы чәрчивәси дахилиндә һазырланылыр, бунунла да, бир тәрәфдән, дини өзлүјүндә мәһв едир, дикәр тәрәфдән исә, өзүнүн мүсбәт мәзмуну е'тибары илә өзү һәлә јалныз бу идејалар аләминдә фикир дилинә чеврилмиш дини мүһитдә һәрәкәт едир.

Бу сәбәбдән физиократларын өзләринин чыхартдыглары нәтичәләрдә дә торпаг мүлкијјәтинин заһирән тә'рифләнилиб јүксәкләрә галдырылмасы бу мүлкијјәтин игтисади инкарына вә капиталист истеһсалынын игр877 кечир. Бир тәрәфдән, бүтүн веркиләр торпаг рентасы үзәринә кечирилир, јахуд башга сөзлә дејилсә, торпаг мүлкијјәти гисмән мүсадирәјә мә'руз галыр — бу тәдбири Франса ингилабынын ганунверичилији һәјата кечирмәк истәјирди вә бу тәдбир рикардочу сијаси игтисадын, там инкишаф формасына чатан мүасир сијаси игтисадын чыхардығы сон нәтичә иди[17]. Торпаг рентасыны јеканә изафи дәјәр һесаб етдикләринә көрә вә буна әсасән бүтүн веркиләри торпаг рентасынын үзәринә јыхдыгларына көрә башга кәлир формаларына һәр һансы бир верки гојулмасы анчаг, торпаг мүлкијјәтинә веркини долајы јолла, бу сәбәбдән дә игтисади чәһәтчә зәрәрли, истеһсалы ләнкидән бир јолла верки гојмаг сајылырды. Бунун нәтичәси олараг верки јүкү, бунунла да һәр чүр дөвләт мүдахиләси

сәнаједән узаглашдырылыр вә беләликлә сәнаје дөвләтин һәр һансы бир мүдахиләсиндән азад едилир. Бу куја торпаг мүлкијјәтинин фајдасына едилир, сәнајенин хејри үчүн дејил, торпаг мүлкијјәтинин хејри үчүн едилир.

Бунунла әлагәдардыр: laissez faire, laissez aller,* һеч бир мәһдудлуғу олмајан азад рәгабәт, сәнајенин һәр чүр дөвләт мүдахиләсиндән азад едилмәси, инһисарларын арадан галдырылмасы вә и. а. Физиократларын фикринчә сәнаје һеч бир шеј јаратмајыб анчаг, әкинчилијин она вердији дәјәрләрин формасыны дәјишдирдијинә көрә, һәмин дәјәрләрә о һеч бир јени дәјәр әлавә етмәјиб анчаг, она верилән дәјәрләри башга формада, еквивалент шәклиндә гајтардығына көрә, тәбии сурәтдә арзу олунур ки, һәмин чевирмә просеси маниәсиз баш версин вә мүмкүн гәдәр учуз баша кәлсин, буна исә јалныз азад рәгабәтлә наил олунур, капиталист истеһсалы өзбашына бурахылмагла наил олунур. Беләчыхыр ки, буржуа чәмијјәтинин феодализм чәмијјәти хәрабәләри үзәриндә гурулмуш мүтләг монархијадан азад едилмәси јалныз [229], капиталистә чеврилмиш олан вә анчаг варланмаға чан атан феодал торпаг мүлкијјәтчисинин мәнафеји наминә едилир. Капиталистләр јалныз торпаг мүлкијјәтчисинин мәнафеји наминә капиталистдирләр, там ејнилә дә өзүнүн сонракы инкишафында сијаси игтисад онлары јалныз фәһлә синфинин мәнафеји наминә капиталист олмаға мәчбур едир.

Бүтүн бунлардан көрүнүр ки, физиократларын нашири, онларын һаггындакы очерк үчүн мукафата лајиг көрүлмүш олан Ежен Д'ер кими муасир игтисадчылар әкинчилик әмәјинин мүстәсна мәһсулдарлығы һаггында, торпаг рентасынын изафи дәјәрин јеканә формасы олдуғу һаггында, торпаг мүлкијјәтчиләринин истеһсал системиндәки јүксәк мөвгеји һаггында физиократларын спесифик мүддәаларынын физиократларда рәгабәт азадлығынын е'лан едилмәси илә, ири сәнајенин, капиталист истеһсалынын принсипи илә һеч бир әлагәси олмадығыны вә јалныз тәсадүфи ујғунлашдығыны сөјләдикдә физиократлары нә гәдәр аз баша дүшмүш олурлар. Бунунла бирликдә баша дүшүлүр ки, нә сурәтлә һәмин системин феодал көрүнүшү — Маариф дөврүнүн аристократик тону кими, — бир чох феодал чәнаблары, әслиндә феодализм истеһсал системинин хәрабәләри үзәриндә буржуа истеһсал системини е'лан едән бир системин чошгун тәрәфдары вә јајычысы едә билмәли иди.

---

* — там фәалијјәт азадлығы тәләби (һәрфијјән: «фәалијјәтә имкан верин, гојун шејләр өз јериши илә јерисин»). *Ред.*

[3) КЕНЕ ҸӘМИЈЈӘТИН ҮЧ СИНФИ ҺАГГЫНДА. ФИЗИОКРАТИЈА НӘЗӘРИЈЈӘСИНИН ТҮРГОДА ДАҺА ДА ИНКИШАФЫ: КАПИТАЛИСТ МҮНАСИБӘТЛӘРИНИН ДАҺА ДӘРИНДӘН ТӘҺЛИЛ ЕДИЛМӘСИНИН ҮНСҮРЛӘРИ]

Инди биз, јухарыда көстәрилән мүддәалары гисмән ајдынлашдырмаг, гисмән дә сүбут етмәк үчүн бир сыра јерләри нәзәрдән кечирәк.

Кененин өзүндә, «Analyse du Tableau èconomique»-дә милләт үч синиф вәтәндашлардан ибарәтдир:

«*Мәһсулдар синиф*» (әкинчилик ишчиләри), «*торпаг мүлкијјәтчиләри синфи*» вә «*бәһәрсиз синиф*» («әкинчиликдән савајы һәр ҹүр башга хидмәтләрлә вә һәр ҹүр башга ишләрлә мәшғул олан бүтүн вәтәндашлар») «Physiocrates» etc., édition Eugéne Daire, Paris, 1846, I partie, сәһ. 58) [Русча тәрҹүмәси: *Кене, Франсуа,* Сечилмиш игтисади әсәрләри. М., 1960, сәһ. 360).

Мәһсулдар синиф, изафи дәјәр јарадан синиф јалныз әкинчилик ишчиләридир, торпаг мүлкијјәтчиләри дејилдир. «Изафи дәјәрин» нүмајәндәси олдуғуна көрә «бәһәрсиз» олмајан бу синфин, торпаг мүлкијјәтчиләри синфинин әһәмијјәти онун бу изафи дәјәри јаратмасындан дејил, анҹаг, бу изафи дәјәри мәнимсәмәсиндән ирәли кәлир.

Физиократија системи *Түргода* ән инкишафлы бир шәкил алмышдыр. Онун јаздыгларынын бә'зи јерләриндә «халис тәбиәт һәдијјәси» һәтта *изафи әмәк* кими көстәрилмишдир, дикәр тәрәфдән исә, фәһләнин јашамаг үчүн лазым кәлән әмәк һаггындан артыг оланы вермәјә мәҹбур олмасынын сәбәби ишчинин әмәк шәртләриндән ајры салынмасыдыр ки, һәмин әмәк шәртләри, онлары алгы-сатгы објектинә чевирән синфин мүлкијјәти оларағ ишчијә гаршы дурур.

Тәкҹә әкинчилик әмәјинин мәһсулдар олдуғуну көстәрән биринҹи дәлил бундан ибарәтдир ки, бу әмәк бүтүн башга әмәк нөвләринин мүстәгил мөвҹуд олмасы үчүн тәбии әсасдыр вә мүгәддәм шәртдир.

«Иҹтимаи әмәк бөлкүсүндән әввәл инсанын өзүнә гида тапмасы үчүн лазым олан әмәк, өзүнүн ҹүрбәҹүр тәләбатыны өдәмәси үчүн иҹра етмәли олдуғу бүтүн башга ишләр арасында биринҹи дәрәҹәли јер тутдуғу кими... онун» (әкинчинин) «әмәји дә, ҹәмијјәтин мүхтәлиф үзвләри арасында бөлүнмүш дикәр әмәк нөвләри арасында биринҹи дәрәҹәли әһәмијјәтә малик олараг галыр. Бу һеч дә мө'тәбәрлик, јахуд ләјагәт мә'насында биринҹилик дејилдир; бу, *физики зәрурәтдән* ирәли кәлән биринҹиликдир... Әкинчи әмәјинин торпагдан көтүрдүјү вә әкинчинин шәхси тәләбатынын өдәнилмәси үчүн лазым олдуғундан артыг галан һиссә, ҹәмијјәтин бүтүн дикәр үзвләринин өз әмәји мүгабилиндә алдыглары әмәк һаггынын јеканә фондуну тәшкил едир. Бу ахырынчылар — бу мүбадиләдә алдыглары әмәк һаггындан сонра әкинчинин мәһсулларыны алмаг үчүн истифадә

етдикләринә көрә — әкинчијә ејнилә» (мадди чәһәтдән) «јалныз, өз әлдә етдикләрини гајтарырлар. Бу ики әмәк нөвү арасындакы [230] мүһүм фәрг бундан ибарәтдир» («Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses» (1766). *Turgot.* Oeuvres, édition Daire, Tome I, Paris, 1844, сәһ. 9 — 10).

Бәс изафи дәјәр нә сурәтлә әмәлә кәлир? О, тәдавүлдән әмәлә кәлмир, амма тәдавүлдә реаллашыр. Мәһсул өз дәјәриндән *јухары* сатылмыр, өз дәјәринә сатылыр. Гијмәтин дәјәрдән артығы јохдур. Лакин мәһсул өз дәјәринә сатылдығына көрә, сатычы изафи дәјәри реаллашдырыр. Бу јалныз она көрә мүмкүндүр ки, сатычынын өзү һәмин сатдығы дәјәрин мүгабилини тамам өдәмәмишдир, башга сөзлә дејилсә, она көрә мүмкүндүр ки, мәһсулда дәјәрин елә бир һиссәси вардыр ки, сатычы бунун мүгабилини вермәмишдир, ону еквивалентлә өдәмәмишдир. Әкинчилик әмәји барәсиндә мәсәлә мәһз беләдир. Сатычы өзүнүн алмадығы бир шеји сатыр. Сатын алынмамыш олан бу шеји Түрго әввәлчә «халис тәбиәт һәдијјәси» кими көстәрир. Лакин биз көрәчәјик ки, бу *«халис тәбиәт һәдијјәси»* Түргода сезилмәз бир шәкилдә олараг, әкинчиләрин торпаг мүлкијјәтчиси тәрәфиндән сатын алынмајан, лакин онун тәрәфиндән әкинчилик мәһсуллары дахилиндә сатылан изафи әмәјинә чеврилир.

«Әкинчи өз әмәји илә, өз тәләбатынын өдәнилмәси үчүн *лазым олдуғундан артыг истеһсал* етмәјә башладығы замандан е'тибарән *тәбиәтин* она өз әмәјинин һаггындан әлавә олараг *халис һәдијјә шәклиндә вердији* һәмин артыгла чәмијјәтин дикәр үзвләринин әмәјини сатын алмаг имканы әлдә едир. Бу ахырынчылар өз әмәјини она сатмагла анчаг өзләринин күзәраны үчүн васаит әлдә етмиш олурлар; әкинчи исә, әкиндән өз јашајыш васитәләриндән әлавә елә бир сәрвәт әлдә едир ки, буну мүстәгил сурәтдә вә истәдији кими сәрф едә биләр, елә бир сәрвәт ки, *о буну сатын алмамышдыр, амма ону сатыр.* Беләликлә, әкинчи чәмијјәтдәки бүтүн әмәк нөвләрини өз тәдавүлү илә чанландыран сәрвәтләрин јеканә мәнбәјидир, *чүнки онун әмәји, әмәк һаггынын мигдарындан артыг истеһсал едән јеканә әмәкдир»* (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 11).

Бу биринчи изаһда, әввәлән, изафи дәјәрин маһијјәти гавранмышдыр, мәһз белә бир чәһәт гавранмышдыр ки, изафи дәјәр сатышда реаллашдырылан, лакин сатычы тәрәфиндән мүгабилиндә һеч бир еквивалент верилмәмиш олан, јә'ни сатычынын сатын алмадығы бир дәјәрдир. *Гаршылығы өдәнилмәмиш дәјәрдир.* Лакин, икинчиси, «әмәк һаггына» үстәлик олан бу артыг «халис тәбиәт һәдијјәси» кими көтүрүлүр, зира, үмумијјәтлә, тәбиәт һәдијјәси, тәбиәтин мәһсулдарлығындан асылы олан бу кими бир шеј белә бир һалдан ибарәтдир ки, өз иш күнү әрзиндә ишчи өз иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы үчүн лазым олдуғундан артыг, өз әмәк һаггыны тәшкил едән мигдардан артыг истеһсал етмәк игти-

дарындадыр. Бу биринчи трактовкаја көрә бүтүн мәһсулу һәлә ишчинин өзү мәнимсәјир. Бу мәһсулун да һамысы ики һиссәјә ајрылыр. Биринчи һиссә ишчинин әмәк һаггыны тәшкил едир, — ишчинин өзү өзүнә гаршы бир муздлу ишчи кими тәсвир олунур, о, мәһсулун бир һиссәсини, өз иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы үчүн, өз јашајышыны давам етдирмәси үчүн лазым олан һиссәсини өзүнә әмәк һаггы верир. Бундан артыг галан икинчи һиссә *тәбиәтин һәдијјәси* олуб изафи дәјәр тәшкил едир. Лакин «әкинчи олан торпаг мүлкијјәтчиси» һаггындакы илкин шәрт кәнара тулланылдыгда вә мәһсулун ики һиссәси, әмәк һаггы вә изафи дәјәр мүхтәлиф синифләрә, бири муздлу ишчијә, дикәри торпаг мүлкијјәтчисинә чатдыгда һәмин изафи дәјәрин, бу «халис тәбиәт һәдијјәси»нин тәбиәти даһа ајдын көрүнүр.

Истәр сәнаједә, истәрсә әкинчилијин өзүндә муздлу ишчиләр синфинин әмәлә кәлмәси үчүн (ибтидада сәнаједә ишләјәнләрин һамысы анчаг stipendiès кими, «әкинчи-мүлкијјәтчи»нин муздлу ишчиләри кими көстәрилир), — әмәк шәртләри иш гүввәсиндән ајрылмалыдыр, бу ајрылманын әсасы исә ондан ибарәтдир ки, торпағын өзү чәмијјәтин бир һиссәсинин хүсуси мүлкијјәти олур, беләки, чәмијјәтин дикәр һиссәси өз әмәјинин тәтбиг едилмәсинин бу madди шәртиндән кәнар едилмиш олур.

«Ибтидада торпаг мүлкијјәтчиси әкинчидән фәргләнмирди... О гәдим заманларда, әмәк севән һәр бир адам истәдији гәдәр [231] торпаг тапа билдији вахтлар һеч кәсин *башгасы* үчүн *ишләмәјә* мејли ола билмәзди... Лакин, нәһајәтдә һәр бир торпаг саһәси өзүнә саһиб тапды вә өзү үчүн торпаг мүлкијјәти әлдә едә билмәјәнләрин ибтидада *өз әлләринин әмәјини мүбадилә етмәкдән* башга бир чарәси јох иди, бу мүбадилә *муздлу синфин»* (јә'ни сәнәткарлар синфинин, гыса дејилсә бүтүн гејри-әкинчи ишчиләрин) «әкинчи мүлкијјәтинин мәһсулунун артығыны алыб ишләмәси шәклиндә ичра олунурду» (сәһ. 12). «Өз әмәји мүгабилиндә торпағын мүкафат кими вердији «хејли артыға» малик олан «әкинчи-мүлкијјәтчи» «бу артығын һесабына адамлара музд верә билирди ки, онун торпағыны бечәрсинләр. Ахы әмәк һаггы илә јашајанларын бу әмәк һаггыны һансы нөв әмәк мүгабилиндә алдыгларынын онлар үчүн фәрги јохдур. *Буна көрә дә торпаг үзәриндә мүлкијјәт әкинчилик әмәјиндән ајрылмалы иди вә чох кечмәдән белә дә олду...* Торпаг мүлкијјәтчиләри... торпағы бечәрмәк зәһмәтиндән өзләрини хилас етмәјә башлајыр... вә бу иши муздлу әкинчиләрин үзәринә јыхырлар» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 13).

Бунунла да капитал илә муздлу әмәк мүнасибәти әкинчилијин өзүндә мејдана кәлир. Бу јалныз о замандан мејдана кәлир ки, мүәјјән инсан күтләси әмәк шәртләри үзәриндә — биринчи нөвбәдә торпаг үзәриндә — мүлкијјәтдән мәһрум едилмиш олур вә даһа онларын өз әмәјиндән башга сатмаға бир шеји галмыр.

Бу заман, даһа бир шеј истеһсал едә билмәјиб өз әмәјинин өзүнү сатмаға мәчбур олан муздлу фәһлә үчүн *минимум* әмәк һаггы, зәрури јашајыш васитәләринин еквиваленти, лабүд сурәтдә, онун әмәк шәртләри мүлкиј̄јәтчиси илә мүбадиләсиндә бир ганун олур.

«Әлләриндән вә ишләмәк бачарығындан башга һеч бир шеји олмајан ади фәһлә јалныз, өз әмәјини башгаларына сатмагла әлдә едә билдијинә маликдир... Бүтүн әмәк саһәләриндә белә бир факт баш вермәлидир вә һәгигәтдә дә баш верир ки, фәһләнин әмәк һаггы өзүнүн јашаја билмәси үчүн гәти зәрури оланла мәһдуд едилир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 10).

Муздлу әмәк мејдана кәлдикдә исә,

«торпағын мәһсулу ики һиссәјә бөлүнүр: бунларын бири әкинчинин өз әмәјини өдәјән јашајыш васитәләриндән вә мәнфәәтдән ибарәтдир ки, о бунлары әлдә етмәк шәрти илә мүлкијјәтчинин тарлаларынын бечәрилмәсини өз үзәринә көтүрүр; галаны һәмин мүстәгил вә сәрбәст һиссәдир ки, *буну торпаг өзүнү бечәрәнә верир,* онун сәрф етдији вәсаитә вә әмәјинин һаггына үстәлик олараг *бир халис һәдијјә кими* верир вә бу, мүлкијјәтчинин пајыны, јахуд кәлирини тәшкил едир ки, о, ишләмәдән бу кәлирлә јашаја биләр вә ону өз истәдији кими сәрф едә биләр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 14).

Лакин бу «халис торпаг һәдијјәси» артыг инди елә бир мүәјјән һәдијјә кими мејдана чыхыр ки, буну торпаг «ону бечәрәнә» верир, јә'ни торпағын әмәјә һәдијјәси кими, торпаға гојулан әмәјин мәһсулдар гүввәси кими мејдана чыхыр, елә бир мәһсулдар гүввә ки, әмәк буна тәбиәтин мәһсулдар гүввәсиндән истифадә етмәк нәтичәсиндә маликдир вә, беләликлә, ону торпагдан әхз едир, амма буну торпагдан јалныз бир әмәк кими әхз едир. Буна көрә дә торпаг мүлкијјәтчисинин әлиндә һәмин артыг һиссә даһа «тәбиәтин һәдијјәси» кими дејил, өзкә әмәјинин мәнимсәнилмәси — еквивалентсиз мәнимсәнилмәси — кими мејдана чыхыр ки, тәбиәтин мәһсулдарлығы сајәсиндә бу әмәк өз тәләбатындан артыг мигдарда јашајыш васитәләри истеһсал етмәк игтидарындадыр, лакин о, — муздлу әмәк олдуғуна көрә, — бүтүн әмәјин мәһсулундан өзүнә јалныз «өзүнүн јашаја билмәси үчүн гәти зәрури оланы» мәнимсәмәклә кифајәтләнмәјә мәчбур олур.

«*Әкинчи өзүнүн әмәк һаггыны* вә, бундан әлавә, бүтүн сәнәткарлар вә дикәр муздлу шәхсләр синфи үчүн әмәк һаггы олан кәлири истеһсал едир. *Мүлкијјәтчи өзүнүн саһиб олдуғунун бүтөвүнү јалныз әкинчинин әмәји сајәсиндә әлдә едир*» (демәли, «халис тәбиәт һәдијјәси» сајәсиндә әлдә етмир); «о, әкинчидән [232] өзү үчүн јашајыш васитәләри вә башга муздлу шәхсләрин көрдүкләри ишин һаггыны вермәк үчүн вәсаит әлдә едир... Әкинчи јалныз мөвчуд сазиш вә ганунлар үзүндән мүлкијјәтчијә мөһтачдыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 15).

Демәли, бурада изафи дәјәр әкинчинин әмәјинин билаваситә елә бир һиссәси кими тәсвир олунур ки, буну торпаг мүлкијјәтчиси еквивалентсиз мәнимсәјир, бу сәбәбдән дә һәмин һиссәнин мәһсулуну өзү сатын алмадан сатыр. Лакин Түрго өзлүјүндә мүбадилә дәјәрини дејил, иш вахтынын өзүнү дејил, әкинчи әмәјинин әкинчинин өз әмәк һаггындан әлавә торпаг мүлкијјәтчисинә вердији мәһсул артығыны нәзәрдә тутур; лакин бу мәһсул артығы јалныз, әкинчинин өз әмәк һаггыны тәкрар истеһсал етмәк үчүн ишләдији вахтдан әлавә олараг мүлкијјәтчи үчүн һавајы ишләдији вахтын маддиләшмишдир.

Беләликлә, биз көрүрүк ки, *әкинчилик әмәји даирәсиндә* физиократлар изафи дәјәри дүзкүн баша дүшүрләр, буна онлар муздлу ишчинин әмәјинин мәһсулу кими бахырлар, һәрчәнд бу әмәјин өзүнү онлар јенә дә, онун истеһлак дәјәрләриндә тәмсил олундуғу конкрет формада тәдгиг едирләр.

Өтәри олараг гејд едәк ки, әкинчилијин капиталистчәсинә истисмар едилмәси үсулу — «торпагларын ичарәјә верилмәси» Түргонун фикринчә

«бүтүн үсулларын ән әлверишлисидир, лакин бу үсул анчаг, кифајәт гәдәр зәнкинләшмиш бир өлкәдә тәтбиг олуна биләр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 21).

{Изафи дәјәр тәдгиг едиләндә тәдавүл даирәсиндән истеһсал даирәсинә кечмәк лазымдыр, јә'ни изафи дәјәри садәчә әмтәәнин әмтәәјә мүбадиләси илә изаһ етмәк дејил, истеһсалын өз даирәсиндә әмәк шәртләринин мүлкијјәтчиләри илә, фәһләләр арасында баш верән мүбадилә илә изаһ етмәк лазымдыр. Онлар да, јә'ни әмәк шәртләринин мүлкијјәтчиләри илә фәһләләр дә һәмчинин әмтәә саһибләри олараг бир-биринә гаршы дурурлар вә она көрә бурада һеч дә мүбадиләдән асылы олмајан бир истеһсал фәрз едилмир.}

{Физиократија системиндә торпаг мүлкијјәтчиләри «ишә көтүрән»дирләр, бүтүн дикәр истеһсал саһәләриндәки фәһләләр вә саһибкарлар исә «әмәк һаггы аланлар» вә ја «муздлу шәхсләр»дир. Бурадан да һәмчинин «идарә едәнләр» вә «идарә олунанлар».}

Түрго әмәк шәртләрини белә тәһлил едир:

«Һәр һансы бир әмәк саһәсиндә ишчинин габагчадан әмәк аләтләри вә өзүнүн әмәк објекти олан кифајәт гәдәр материалы олмалыдыр; сонра онун, өз мә'мулатыны сатана гәдәр күзәран етмәк имканы олмалыдыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 34).

Бүтүн бу «авансларı», әмәјин мүмкүн олмасы үчүн вә, демәли, әмәк просеси үчүн *мүгәддәмат* олан бу шәртләри ибтидада торпаг һаваjы верир:

«Торпаг, һәлә һәр чүр бечәриләндән габаг», меjвә, балыг, һеjван вә с. шәклиндә, аләтләр, — мәсәлән будаг, даш, ев һеjванлары, — шәклиндә биринчи аванслар фондуну вермишдир; төрәмә саjәсиндә кетдикчә бу ев һеjванларынын саjы артыр, бундан да әлавә онлар һәр ил «сүд, јун, дәри кими мәһсуллар вә башга материаллар верир ки, бунлар мешәдә әлдә едилән ағачларла бирликдә сәнаjе истеһсалы үчүн илкин фонд тәшкил едир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 34).

Беләликлә, бу әмәк шәртләри, бу «аванслар» үчүнчү бир шәхс тәрәфиндән фәһләjә аванс едилдикдә *капитал* олур, бу исә фәһләнин даһа өз иш гүввәсиндән башга һеч бир шеjи олмадығы замандан башланыр.

«*О замандан* ки, чәмиjјәт үзвләринин әксәриjјәти үчүн *онларын өз әлләри jеканә jашаjыш мәнбәjи олмушдур,* бу чүр өз әмәк һаггы илә jашаjанлара *габагчадан бир гәдәр* вәсаит верилмәлидир ки, е'мал етмәк үчүн хаммаллары олсун вә онлара әмәк һаггы вериләнә гәдәр jашаjа билсинләр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 37—38).

[233] Түрго «*капиталлара*» тә'риф вериб деjир ки, бунлар

«јығылмыш дәшынар сәрвәтдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 38). Ибтидада торпаг мүлкиjјәтчиси, јахуд әкинчи һәр күн, мәсәлән кәтан әjирән гадына, билавасitә әмәк һаггы вә материал верир. Сәнаjе инкишаф етдикчә бөjүк «аванслар» тәтбиг етмәк вә бу истеһсал просесинин даимилиjини тә'мин етмәк зәрури олур. Буну мәһз «капитал саһибләри» өз үзәрләринә көтүрүрләр. Белә бир «капитал саһиби» өз мәһсулларынын гиjмәтиндә бүтүн өз вердиjи «авансларı» әлә кәтирмәли, һабелә «өз пулуну саһә» (торпаг) «алмаға сәрф едәчәjи тәгдирдә көтүрәчәjи гәдәр мәнфәәт» вә өз «әмәк һаггыны» әлдә етмәлидир, «зира шүбһәсиздир ки, мәнфәәтин гәдәри еjни олдугда о, әсла ишләмәдән, һәмин капитал илә ала биләчәjи торпағын кәлири һесабына jашамағы үстүн тутарды» (сәһ. 38—39).

«Сәнаjедәки муздлу синиф» өзү дә

«саһибкар-капиталистләр илә ади фәһләләрә» аjрылыр вә и. а. (сәһ. 39).

«Саһибкар-фермерләр» дә еjнән бу саһибкар-капиталистләр кими һәрәкәт етмәлидирләр. Онлар да бүтүн «авансларı» кери алмалы вә, бунунла бирликдә, јухарыда көстәрилән һалда олдуғу кими, мәнфәәт әлдә етмәлидирләр.

«Бунларын һамысы габагчадан торпаг мәһсулларынын гиjмәтиндән чыхылмалыдыр; *артығыны* әкинчи, үзәриндә өз ишини гурдуғу торпагдан истифадә етмәк үчүн ичазә верилмәси мүгабилиндә мүлкиjјәтчиjә вермәлидир. Бу — ичарә һаггыдыр, мүлкиjјәтчинин кәлиридир, *халис мәһсулдур,* зира һәр чүр авансларı вә бу аванс саһибинин мәнфәәтләрини өдәмәк үчүн торпағын вердиjинин һамысына кәлир кими бахыла билмәз, буна jалныз, *торпағын бечәрилмәси хәрчләринин өдәнилмәси* кими бахыл-

малыдыр; мә'лумдур ки, әкәр әкинчи бу хәрчләри чыхартмасајды өз васаитини вә өз әмәјини өзкә тарлаларынын бечәрилмәсинә сәрф етмәзди» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 40).

Нәһајәт:

«Капиталлар гисмән, ишләк синифләрин мәнфәәтләриндән гәнаәт едилмәк нәтичәсиндә әмәлә кәлирсә дә, бу мәнфәәтләр һәмишә торпагдан әлдә едилдијинә көрә, — зира онларын һамысы ја кәлирдән, ја да бу кәлирин истеһсал хәрчләриндән өдәнилир, — ајдындыр ки, кәлир кими, там ејнилә капиталлар да торпагдан әлдә едилир; јахуд, даһа дүрүст, бунлар торпағын јаратдығы сәрвәтин кәлир саһибләри тәрәфиндән вә кәлир саһибләринин өз кәлирләрини бөлүшдүкләри шәхсләр тәрәфиндән һәр ил өз тәләбатларынын өдәнилмәсинә сәрф едилмәјиб топланыла билән һиссәсинин јығымындан башга бир шеј дејилдир» (сәһ. 66).

Тамамилә тәбиидир, бир сурәтдә ки, торпаг рентасы изафи дәјәрин јеканә формасыны тәшкил едир, онда капитал јығымынын өз мәнбәји анчаг торпаг рентасындан ибарәтдир. Капиталистләр бунунла әлагәдар олмадан јығдыгларыны өзләринин «әмәк һаггындан» (онларын өз истеһлакы үчүн олан кәлирләриндән, — зира мәнфәәтә мәһз бу гәбил бир кәлир кими бахылыр) кәсиб јығырлар.

Әмәк һаггы кими, мәнфәәт дә торпағын бечәрилмәси хәрчләри сырасына салындығындан вә јалныз бунлардан артыг галан һиссә торпаг мүлкијјәтчисинин кәлирини тәшкил етдијиндән һәмин торпаг мүлкијјәтчиси, она мө'тәбәр јер верилдијинә бахмајараг, торпағын бечәрилмәси хәрчләриндә һәр чүр иштиракдан фе'лән кәнар едилир, бунунла да о даһа истеһсал адамы олмур, — лап рикардочуларда олдуғу кими.

Физиократијанын мејдана кәлмәси һәм колбертизм әлејһинә мүхалифәтлә, һәм дә, хүсусән, Ло системинин биабырчы ифласы илә әлагәдар иди.

[4) ДӘЈӘРИН ТӘБИӘТ МАДДӘСИ ИЛӘ ГАРЫШДЫРЫЛМАСЫ (ПАОЛЕТТИ)]

[234] Дәјәрин тәбиәт маддәси илә гарышдырылмасы даһа дүрүст дејилсә, ејниләшдирилмәси, һабелә бу бахышын бүтүн физиократ көрүшләри системи илә әлагәси *Фердинандо Паолеттинин* «I veri mezzi di render felici le societá» әсәриндән верилән ашағыдакы парчаларда ајдын мејдана чыхыр (гисмән Верри әлејһинә јөнәлдилмишдир, о, өзүнүн «Meditazioni sulla Economia-politica»сында (1771) физиократларын әлејһинә чыхмышды). (Тосканалы Паолетти, көстәрилән әсәр — Кустоди нәшринин XX чилдиндә, Parte Moderna.)

«Торпағын мәһсулларында *материјанын мигдарынын» бу чүр «артмасы* шүбһәсиз ки, материјаја анчаг форма верән, онун јалныз шәклини

дәјишдирән сәнаје дә јохдур вә һеч вахт ола билмәз; буна көрә сәнаје һеч бир шеј јаратмыр. Лакин мәнә е'тираз едиб дејирләр ки, сәнаје материјаја форма верир, демәли сәнаје мәһсулдардыр; зира о, материја истеһсалы олмаса да, форма истеһсалыдыр. Олсун, мән буну инкар етмирәм; лакин *бу, сәрвәт јарадылмасы дејилдир, әксинә, хәрҹдән башга бир шеј дејилдир*... Сијаси игтисад физики вә реал истеһсалы нәзәрдә тутуб, ону өзү үчүн тәдгигат објекти көтүрүр, бу чүр истеһсал исә јалныз әкинчиликдәдир, чүнки сәрвәт тәшкил едән мадди шејләрин вә мәһсулларын мигдарыны тәкчә әкинчилик чохалдыр... Сәнаје әкинчиликдән хаммалы е'мал етмәк үчүн алыр. Сәнаје әмәји, артыг јухарыда дејилдији кими, бу хаммала јалныз форма верир, амма она һеч бир шеј әлавә етмир вә ону чохалтмыр» (сәһ. 196—197). «Наһар һазырламаг үчүн ашпаза бир мигдар нохуд верин; ашпаз наһары јахшыча бишириб һазырыны сүфрәдә сизә тәгдим едәр, амма тәгдим етдији јенә дә, она верилән мигдарын ејни олар; бунун әксинә олараг, һәмин мигдар нохуду бостанчыја верин ки, торпаға тапшырсын; вахты чатанда о сизә, алдығындан азы дөрд гат артыг гајтарачагдыр. Бах будур әсил вә јеканә истеһсал» (сәһ. 197). «Шејләр инсанларын тәләбаты сајәсиндә дәјәр кәсб едир. Буна көрә дә әмтәәләрин дәјәри — јахуд бу дәјәрин артмасы — сәнаје әмәјинин нәтичәси дејил, ишләјәнләрин хәрҹләринин нәтичәсидир» (сәһ. 198). «Еләки, мода дүшән бир сәнаје әмтәәси мејдана кәлди, дәрһал истәр өлкәнин дахилиндә, истәрсә онун харичиндә сүр'әтлә јајылыр; *чох тезликдә* исә, дикәр сәнајечиләрин вә тачирләрин рәгабәти онун гијмәтини лазыми сәвијјәјә салыр ки, бу сәвијјә дә... хаммалын дәјәри вә фәһләләрин јашајыш васитәләринин дәјәри илә мүәјјән олунур» (сәһ. 204—205).

[5) АДАМ СМИТДӘ ФИЗИОКРАТИЈА НӘЗӘРИЈЈӘСИНИН ҮНСҮРЛӘРИ]

Әкинчиликдә тәбиәт гүввәләри бүтүн дикәр истеһсал саһәләриндән әввәл истеһсал просеси үчүн кениш мигјасда тәтбиг едилир. Тәбиәт гүввәләринин сәнаједә тәтбиги јалныз, сәнајенин јүксәк инкишаф пилләсиндә нәзәрә чарпыр. Ашағыдакы ситатдан көрмәк олар ки, А. Смит бурада һәлә ири сәнаједән габагкы вәзијјәти әкс етдирир, бу сәбәбдән дә физиократчы бахышлар ирәли сүрүр, Рикардо исә она мүасир сәнаје нөгтеји-нәзәриндән чаваб верир.

[235] А. Смит өз әсәринин икинчи китабынын бешинчи фәслиндә [Русча тәрчүмәси: *А. Смит*. Халгларын сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат. М. — Л., 1935, I чилд, сәһ. 307—308] торпаг рентасы барәсиндә дејир:

«О, инсан мәһсулу һесаб едилә биләчәк һәр шеј чыхылдыгда вә ја әвәзләндикдә артыг галан тәбиәт мәһсулудур. О, надир һалларда мәһсулун дөрддә бириндән аз олур, чох вахт исә онун үчдә бириндән артыг олур. Мануфактураларда сәрф едилән ејни мигдарда мәһсулдар әмәк һеч вахт, јени јарадылан бу гәдәр бөјүк бир мәһсул күтләси верә билмәз. *Мануфактураларда тәбиәт һеч бир иш көрмүр, һәр шеји инсан едир;* әлдә едилән мәһсул исә һәмишә, ону јарадан истеһсал акентләринин гүввәсинә мүтәнасиб олмалыдыр».

Буна ҹаваб олараг Рикардо өзүнүн «Сијаси игтисадын әсаслары» әсәриндә дејир (икинчи нәшри, 1819 ил. 61—62-ҹи сәһифәләрдәки гејд) [Русча тәрҹүмәси: *Рикардо, Давид.* Әсәрләри, I ҹилд, М., 1955, сәһ. 72, гејд]:

«Тәбиәт сәнаједә мәкәр инсан үчүн һеч бир иш көрмүр? Мәкәр бизим машынлары вә кәмиләри һәрәкәтә кәтирән күләјин вә сујун күҹү сыфра бәрабәрдир? Мәкәр бизә ән гәрибә машынлары ишләмәјә мәҹбур етмәк габилијјәти верән атмосфер тәзјиги вә бухар күҹү тәбиәтин һәдијјәси дејил? Мән һәлә металларын јумшалдылмасы вә әридилмәсиндә истинин тә'сириндән, бојама вә гыҹгыртма просесләриндә атмосферин тә'сириндән данышмырам. Һеч елә бир сәнаје саһәси көстәрмәк олмаз ки, орада тәбиәт инсана јардым, һәм дә күҹлү вә һавајы јардым етмәсин».

Физиократларын мәнфәәти јалныз, рентадан чыхылма һесаб етмәси барәсиндә:

«Физиократлар, мисал үчүн, бир парча кружеванын гијмәти һаггында дејирләр ки, бунун бир һиссәси садәҹә олараг, фәһләнин истеһлак етдијини әвәзләјир, дикәр һиссәси исә анҹаг, бир адамын ҹибиндән» {јә'ни торпаг мүлкијјәтчинин ҹибиндән} «дикәринин ҹибинә кечир» («An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus» etc. London, 1821, сәһ. 96).

Мәнфәәтин (фаиз дә дахил олмагла) физиократлар тәрәфиндән јалныз, капиталистин истеһлакына кедән бир кәлир һесаб едилмәси һаггындакы бахышдан А. Смитин вә сонракы игтисадчыларын белә бир бахышы да ирәли кәлир ки, капитал јығымы әмәлә кәлмәсинин сәбәби капиталистин өзүнә корлуг вермәсидир, онун гәнаәтчиллијидир, исрафдан имтина етмәсидир. Буну физиократлар она көрә иддиа едә билирдиләр ки, тәкҹә торпаг рентасыны онлар јығымын әсил, игтисади, неҹә дејәрләр, гануни мәнбәји һесаб едирдиләр. Түрго дејир:

«О», јә'ни әкинчинин әмәји *«әмәји өдәмәк үчүн лазым олдуғундан* артыг истеһсал едән јеканә әмәкдир» (*Түрго,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 11).

Беләликлә, бурада мәнфәәт бүтүнлүкдә «әмәјин өдәнилмәсинә» дахил едилмишдир.

[236] «Әкинчи буну» (өз әмәк һаггыны) «әвәзләмәкдән башга, торпаг мүлкијјәтчисинин кәлирини дә јарадыр, сәнәткар исә нә өзү үчүн, нә дә башгалары үчүн һеч бир кәлир јаратмыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 16). «Һәр ҹүр авансларын әвәзләнмәси вә бу аванслары верәнләрин мәнфәәтинин өдәнилмәси үчүн торпағын истеһсал етдикләринә *бир кәлир кими бахыла билмәз, она анҹаг, торпағы беҹәрмәк хәрҹләринин әвәзләнмәси кими* бахылмалыдыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 40).

А. Бланки «Histoire de l'économie politique» әсәриндә, Bruxelles, 1839, сәһ. 139, физиократлар һаггында дејир:

«Онлар беләә һесаб едирдиләр ки, торпағын бечәрилмәсинә гојулан әмәк јалныз ишчинин бүтүн иш мүддәтиндә өзүнүн јемәси үчүн лазым оланы дејил, бир мигдар *артыг дәјәр* дә» (изафи дәјәр) «истеһсал едир ки, бу, мөвчуд олан сәрвәтләр күтләсинә әлавә едилә биләр. Бу артығы онлар *халис мәһсул* адландырырдылар».

(Демәли, изафи дәјәри онлар бу дәјәрин тәмсил олундуғу истеһлак дәјәрләри шәклиндә көтүрүрләр.)

«Халис мәһсул, онларын нөгтеји-нәзәринчә, лабүд сурәтдә торпаг мүлкиј јәтчисинин олмалы иди вә бу онун әлиндә, өзүнүн там сәрәнчам едә билдији бир кәлир олурду. Бәс дикәр әмәк саһәләринин халис мәһсулу нәдән ибарәт иди?.. Сәнаједчиләр, алверчиләр, фәһләләр — бунларын һамысы, бүтүн не'мәтләрин али јарадычысы вә тәгсимчиси олан әкинчилијин гуллугчулары кими, онун *муздлу ишчиләри* кими көтүрүлүрдү. *Игтисадчыларын*[18] системинә көрә бүтүн бу адамларын әмәјинин мәһсуллары јалныз, өзләринин ишләдикләри мүддәтдә истеһлак етдикләринин еквивалентини тәшкил едирди, беләә ки бу иш гуртарандан сонра, *әкәр фәһләләр вә ја саһибкарлар бир шеј керијә атмасајдылар*, јә'ни *өзләринин истеһлак етмәјә ихтијары оландан бир шеј гәнаәт етмәсәјдиләр*, онда сәрвәтләрин үмуми мәчмусу ејнилә о анадәк олдуғу кими галарды. Бу сурәтлә, јалныз торпаға гојулан әмәк, сәрвәт истеһсал едән әмәк һесаб олунурду, дикәр истеһсал саһәләриндәки әмәјә исә *бәһәрсиз* әмәк кими бахылырды, зира — *дејирдиләр — бу әмәк әсла ичтимаи капиталын артмасына сәбәб олмур*».

(Демәли, капиталист истеһсалынын маһијјәтини физиократлар изафи дәјәр истеһсалында көрүрдүләр. Мәһз бу һадисәни онлар изаһ етмәли идиләр. Меркантилизм системинин «өзкәнинкиләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәт»ини онлар рәдд етдикдән сонра проблем мәһз бундан ибарәт иди.

Мерсје де ља Ривјер дејир: «Адамын пулу олмасы үчүн бу пулу сатын алмаг лазымдыр вә ону сатын аландан сонра адам әввәлкинә нисбәтән зәнкинләшмир; о јалныз, әмтәә шәклиндә вердији дәјәри пул шәклиндә әлдә етмишдир» (*Mercier de la Rivière*. Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques, II чилд, сәһ. 338).

Бу истәр [237] алғыја, истәрсә сатғыја, һабелә әмтәәнин бүтүн метаморфозунун нәтичәсинә, јә'ни сатгы вә алгынын нәтичәсинә, мүхтәлиф әмтәәләрин өз дәјәринә мүбадилә едилмәсинә, јә'ни еквивалентләрин мүбадиләсинә аиддир. Бәс беләә олдугда изафи дәјәр һарадан әмәлә кәлир, јә'ни капитал һарадан әмәлә кәлир? Физиократларын гаршысында дуран проблем бу иди. Онларын сәһви бундан ибарәт иди ки, биткиләрин тәбии чүчәрмәси вә һејванларын тәбии төрәјиб чохалмасы нәтичәсиндә әкинчилик илә малдарлығы сәнаједән фәргләндирән *маддә артымыны онлар мүбадилә дәјә-*

ринин артмасы илә гарышдырырдылар. Онлар үчүн әсас — истеһлак дәјәри иди. Бүтүн әмтәәләрин истеһлак дәјәри исә, схоластикләрин термини илә дедикдә, универсал маһијјәтә мүнчәр едилсә, онлар үчүн бу өзлүјүндә тәбиәт маддәсиндән ибарәт иди ки, өз мөвчуд формасында о јалныз кәнд тәсәррүфатында чохалыр.}

А. Смитин тәрчүмәчиси, өзү дә физиократ олан Ж. Гарнје физиократијанын *гәнаәт јығымы нәзәријјәсини* вә с. дүзкүн шәрһ едир. Һәр шејдән әввәл, о бизә дејир ки, сәнаје, — меркантилистләрин буну һәр чүр истеһсал һаггында иддиа етдикләри кими, — *јалныз* «өзкәнинкиләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәт» васитәсилә әмтәәләри өз дәјәриндән артыға сатмагла изафи дәјәр јарада биләр, беләки кечмишдә јарадылмыш дәјәрләрә јени дәјәр әлавә едилмәјиб, һәмин дәјәрләр јалныз јенидән бөлүшдүрүлмүш олур.

«Сәнәткарларын вә сәнајечиләрин һеч бир јени сәрвәт мәнбәји кәшф етмәјән әмәји *јалныз сәрфәли мүбадиләдә мәнфәәтли ола биләр* вә о анчаг халис нисби дәјәрә маликдир вә әкәр јенидән *мүбадиләдә газанмаг* фүрсәти дүшмәсә бу дәјәр даһа мөвчуд олмајачагдыр» (А. Смитин онун тәрәфиндән тәрчүмә едилән «Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations» әсәри, Paris, 1802, V чилд, сәһ. 266)[19].

Јахуд да онларын гәнаәт едиб јығдыглары, — өз хәрчләдикләрини чыхандан сонра өзләриндә сахладыглары дәјәр, — онларын өз истеһлакыны азалтмаг һесабына јығылмалыдыр.

«Сәнәткарларын вә сәнајечиләрин әмәји чәмијјәтин мәчму сәрвәти күтләсинә муздлу фәһләләрин вә капиталистләрин гәнаәт едиб јығдыгларындан башга һеч бир шеј әлавә едә билмәсә дә, о, бу чүр гәнаәт јығымы васитәси илә чәмијјәтин зәнкинләшмәсинә көмәк едә биләр» (јенә орада, сәһ. 266).

Даһа да мүфәссәл дејилсә:

«Әкинчилик ишчиләри өз әмәјинин мәһсулунун өзү илә дөвләти зәнкинләшдирирләр; сәнаје вә тичарәт ишчиләри исә, әксинә, дөвләти *анчаг өз истеһлакынын һесабына гәнаәт јығымы илә* зәнкинләшдирә биләрләр. Игтисадчыларын бу иддиасы әкинчилик әмәји илә сәнаје әмәји арасында онларын гојдуғу фәргдән ирәли кәлир вә бу иддиа да һәмин фәргин өзү кими ејни дәрәчәдә мүбаһисәсиз көрүнүр. Доғрудан да, сәнәткарларын вә сәнајечиләрин әмәји материјанын дәјәринә анчаг онларын өз әмәјинин *дәјәрини* әлавә едә биләр, јә'ни бу әмәјин һазырда өлкәдә мөвчуд олан әмәк һаггы [238] вә мәнфәәт нормасы әсасында кәтирмәли олдуғу әмәк һагларынын вә мәнфәәтләрин дәјәрини әлавә едә биләр. Бу әмәк һаглары, һәр нә гәдәр, аз вә ја чох олсалар да, әмәјин мүгабилиндә верилир; фәһләнин буну истеһлак етмәјә ихтијары вардыр вә ону, фәрз едилдијинә көрә, истеһлак едир; зира о јалныз истеһлак етмәк васитәси илә өз әмәјинин бәһрәсиндән истифадә едә биләр, һәгигәтдә онун газандығы да мәһз бундан ибарәтдир. Ејниләә мәнфәәтләр дә, һәр нә гәдәр, аз вә ја чох, олсалар да бунлара капиталистин күндән-күнә истеһлак етдији бир шеј кими бахылыр, һәм дә, тәбии олараг беләә һесаб едилир ки, о өз зөвглә-

рини өз капиталынын кәтирдији кәлирин мигдары илә ујғунлашдырыр. Демәли, әкәр фәһлә *өз әмәји мүгабилиндә* мөвчуд әмәк һаггы нормасы үзрә истифадә етмәјә ихтијары олан не'мәтләрин бир һиссәсиндән имтина етмәсәјди вә әкәр капиталист өз капиталынын она кәтирдији кәлирин бир һиссәсини јығыб сахламасајды, онда иш көрүлүб баша чатана гәдәр онларын һәр икиси бу иш нәтичәсиндә әлдә едилән дәјәрин һамысыны истеһлак етмиш олардылар. Беләликлә, онларын әмәји баша чатмыш оланда чәмијјәтин бүтүн сәрвәт күтләси јенә дә әввәлдә олдуғу гәдәр галар, *анчаг бу шәртлә ки, онлар* өзләринин истеһлак етмәјә ихтијарлары оланын вә исрафчылыгда тәгсирләндирилмәкдән горхмајыб истеһлак едә биләчәкләринин бир һиссәсини *гәнаәт едиб јығмасынлар,* экс тәгдирдә чәмијјәтин бүтүн сәрвәт күтләси *һәмин гәнаәт јығымынын бүтүн дәјәри мигдарында* артачагдыр. Демәли, там һаглы олараг сөјләмәк олар ки, сәнаједә вә тичарәтдә мәшғул олан шәхсләр *чәмијјәтдәки мөвчуд сәрвәтин мәчму күтләсини јалныз шәхси мәһрумијјәтләр јолу илә артыра» биләрләр»* (јенә орада, сәһ. 263—264).

Гарнје, һәмчинин, тамамилә дүзкүн олараг гаврајыр ки, А. Смитин гәнаәт јығымы нәзәријјәси һәмин физиократија үзәриндә гурулмушдур (А. Смитә физиократија чох сирајәт етмишди вә һеч јердә буну о, физиократлары тәнгид едиркән бүрузә вердији гәдәр кәскин бүрузә вермир). Гарнје дејир:

«Нәһајәт, әкәр игтисадчылар иддиа едирдиләр ки, сәнаје вә тичарәт милли сәрвәти јалныз мәһрумијјәтләр јолу илә артыра биләр, Смит дә там ејнилә дејир ки, әкәр игтисадијјат өз гәнаәт јығымлары илә өлкәнин капиталыны артырмасајды сәнаје бош-бошуна ишләмиш оларды вә өлкәнин капиталы һеч бир заман артмазды (II китаб, 3-чү фәсил). Бу сурәтлә Смит игтисадчыларла бүсбүтүн разыдыр» вә и. а. (јенә орада, сәһ. 270).

[6) ФИЗИОКРАТЛАР ИРИ КАПИТАЛИСТ ӘКИНЧИЛИЈИНИН ТӘРӘФДАРЛАРЫДЫР]

[239] Физиократијанын јајылмасына вә һәтта онун мејдана кәлмәсинин өзүнә јардым етмиш олан билаваситә тарихи шәраитдән бири олараг, А. Бланки јухарыда ситат кәтирилән әсәрдә буну гејд едир:

«Системин» (Ло системинин) «гызғын шәраитиндә чошгун тәрәгги етмиш бүтүн әмлакын јериндә сыныг чыхмагдан, дағылмагдан вә ифласдан башга бир шеј галмады. Бу фыртынада *тәкчә торпаг мүлкијјәти саламат галды».*

{Көрүнүр, мәһз буна көрәдир ки, чәнаб Прудонун «Philosophie de la Misére»индә торпаг мүлкијјәти јалныз кредитин ардынча шәрһ олунур.}

«Онун вәзијјәти һәтта јахшылашды, чүнки феодализм заманындан бәри о, кәрәк ки, *илк дәфә* олараг әлдән-әлә кечмәјә вә *кениш мигјасда парчаланмаға* башламышды» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 138).

Jә'ни:

«Системин тә'сири алтында сајсыз-һесабсыз әлдән-әлә кечмәләр торпаг мүлкијјәтинин парчаланмасы үчүн башланғыч олду... Илк дәфә торпаг мүлкијјәти феодализм системинин узун мүддәт ону сахладығы һәрәкәтсизлик һалындан чыхды. Бу, торпаг мүлкијјәтинин һәгигәтән әкинчилик хејринә чанланмасы иди... О» (торпаг) «тәһкимчилик режиминдән гәдавүл режиминә кечди» (сәһ. 137—138).

Буна көрә дә Түрго — там ејнилә *Кене* вә бунун дикәр тәрәфдарлары кими — әкинчиликдә мәһз *капиталист* истеһсалынын ләһинә чыхыр. Мәсәлән, Түрго дејир:

«Торпагларын ичарәјә верилмәси... Бу ахырынчы үсул» (мүасир ичарә системинә әсасланан бөјүк мигјасда әкинчилик) «бүтүн үсулларын ән әлверишлисидир, лакин бу үсул анчаг, кифајәт гәдәр зәнкин олан бир өлкәдә мүмкүндүр» (бах: *Түрго,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 21).

Кене исә өзүнүн «Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole» әсәриндә дејир:

«Тахыл јетишдирилмәси үчүн јарарлы олан торпаглары мүмкүн олдуғча, зәнкин әкинчиләр» (јә'ни капиталистләр) «тәрәфиндән истисмар олунан ири фермалар һалында бирләшдирмәк лазымдыр, чүнки ири әкинчилик мүәссисәләриндә — хырдаларына нисбәтән — тикилиләрин сахланмасы вә тә'мир едилмәси хәрчләри азалыр, истеһсал хәрчләри бурада пропорсионал сурәтдә хејли аз, халис мәһсул исә хејли чохдур» [«Physiocrates», Д'ер нәшри, I һиссә, сәһ. 96—97] [Русча тәрчүмәси, сәһ. 436].

Бунунла бирликдә Кене көстәрилән јердә е'тираф едир ки, әкинчилик әмәји мәһсулдарлығынын артмасынын нәтичәләри «халис кәлир» һиссәсинә дүшүр вә, демәли, биринчи нөвбәдә торпаг мүлкијјәтчисинә, јә'ни изафи дәјәр саһибинә чатыр вә бу изафи дәјәрин нисби артмасынын мәншәји торпаг дејил, әмәјин мәһсулдарлығыны артырмаг саһәсиндәки ичтимаи вә бу кими тәдбирләрдир. [240] Зира көстәрилән јердә о дејир:

«Һејванларын, машынларын, су күчүнүн вә саирәнин көмәји илә ичра едилә билән ишләрдә әмәјин һәр чүр әлверишли» {јә'ни «халис мәһсул» хејринә олан} «азалдылмасы әһалинин хејринәдир [дөвләтин дә хејринәдир, чүнки хејли чох халис мәһсул олмасы, башга пешәләрдә вә ишләрдә ишләјән адамлар үчүн артыг газанч тә'мин едир]».

Ејни заманда Мерсје де лја Ривјер (ситат кәтирилән әсәр, II чилд, сәһ. 407) тутгун бир шәкилдә сезир ки, изафи дәјәрин, һеч олмазса сәнаједә (Түрго буну, јухарыда гејд едилдији кими, бүтүн истеһсал саһәләринә шамил едир) сәнаје фәһләләринин өзләринә мүәјјән бир аидијјәти вардыр. Көстәрилән јердә о дејир:

«Чох да шадланмајын, сиз алдадычы сәнаје мәhсулларынын корчасына пәрәстишкарысыныз! Сәнајенин харигәләрини тә'рифләјәндән әввәл көзләринизи ачыб бахын ки, ијирми су мәбләғиндә пулу мин екју дәјәринә чевирмәк мәhарәти олан фәhләләр нә гәдәр јохсулдурлар, hәр hалда нә гәдәр корлуг чәкирләр! *Бәс дәјәрин бу гәдәр бөјүк артымы кимә чатыр? Бир бахын: өз әлләри илә буну јараданлар рифаh нә олдуғуну билмирләр! Кәлин бу әкслијә еhтијатла јанашын!»*

[7) ФИЗИОКРАТЛАРЫН СИЈАСИ БАХЫШЛАРЫНДАКЫ ЗИДДИЈЈӘТЛӘР. ФИЗИОКРАТЛАР ВӘ ФРАНСА ИНГИЛАБЫ]

Бүтөвлүкдә көтүрүлән игтисадчылар системиндәки зиддијјәтләр. Кене мүтләг монархија тәрәфдарлары сырасында иди.

«Һакимијјәт ваhид олмалыдыр... Идарәетмә ишиндә бир-биринә гаршы фәалијјәт көстәрән гүввәләр системи фәлакәтлидир, бу систем јалныз, алиләр арасында чәкишмә олдуғуну вә ашағы тәбәгәләрин зүлм алтында олдуғуну көстәрир» (јухарыда ситат кәтирилән бу әсәрдә: «Maximes générales» etc. [«Physiocrates», Д'ер нәшри, I hиссә, сәh. 81] [Русча тәрчүмәси, сәh. 432]).

Мерсје де лја Ривјер јазыр:

«Бир сурәтдә ки инсанын гисмәти чәмијјәтдә јашамагдыр, демәли онун гисмәти истибдад hакимијјәти алтында јашамагдыр» («Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques», I чилд, сәh. 281).

Бир тәрәфдән дә «халг досту»[20], маркиз де Мирабо, гоча Мирабо! Мәhз бу мәктәб өз laissez faire, laissez aller-и илә колбертизми вә үмумијјәтлә hөкумәт тәрәфиндән мүлки чәмијјәтин фәалијјәтинә hәр чүр гарышылмасыны рәдд едир. Епикурун тә'лиминә көрә аллаhлар каинатын мәсамәләриндә јашадыглары кими, hәмин мәктәб дә дөвләтин анчаг бу чәмијјәтин мәсамәләриндә јашамасына ичазә верир! Торпаг мүлкијјәтинин тә'рифләнмәси практикада веркиләри тәкчә торпаг рентасы үзәринә кечирмәк тәләбинә чеврилир, бунда исә, торпаг мүлкијјәтинин дөвләт тәрәфиндән мүсадирә едилмәси имканы вардыр, — лап рикардочуларын радикал hиссәсиндә олдуғу кими[21]. Редерерин вә башгаларынын е'тиразына рәғмән, Франса ингилабы бу верки нәзәријјәсини гәбул етди.

Түрго өзү радикал буржуа назиридир, онун фәалијјәти Франса ингилабына кириш иди. Физиократлар бүтүн өз заhири феодал сималарына бахмајараг, енсиклопедистләрлә әлələ ишләјирдиләр. [240]

[241] Түрго Франса ингилабынын көрдүјү тәдбирләри габагчадан тәтбиг етмәјә чалышырды. *1776-чы ил феврал* фәр-

маны илә о, сехләри ләғв етди. (Бу фәрман е'лан едиләндән үч ај сонра ләғв олунмушду.) Ејнилә дә Түрго кәндлиләри јол мүкәлләфијјәтиндән азад етди вә торпаг рентасына јеканә верки гојмаға чалышырды[22].

[241] Сонралар биз јенә дә, физиократларын капиталы тәһлил етмәк ишиндәки бөјүк хидмәтинин үзәринә гајыдачағыг[23].

Демәли, биз бурада һәләлик ашағыдакыны көрүрүк. Физиократларын фикринчә изафи дәјәр хүсуси бир әмәк нөвүнүн, әкинчилијин мәһсулдарлығындан әмәлә кәлир. Бу хүсуси мәһсулдарлыг исә үмумијјәтлә вә бүтүнлүклә тәбиәтин өзүндән төрәјир.

Меркантилизм системинә көрә изафи дәјәр јалныз нисбидир: биринин газандығыны дикәри итирмиш олур. «Өзкәнинкиләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәт», јахуд «иштирак едән тәрәфләр арасында сәрвәт тәрәзиси көзләринин галхыб-енмәси»*. Буна көрә, әкәр бир өлкәнин мәчму капиталы нәзәрдән кечирилсә, өлкә дахилиндә һәгигәтдә һеч бир изафи дәјәр јаранмасы баш вермир. Бу анчаг бир милләтин башга милләтләрлә мүнасибәтләриндә баш верә билир. Бир милләтин дикәринә гаршы реаллашдырдығы артыг һиссә пулла ифадә олунур (тичарәт балансы), чүнки мүбадилә дәјәринин васитәсиз вә мүстәгил формасы мәһз пулдан ибарәтдир. Бунун әксинә оларағ,—зира меркантилизм системи мүтләг изафи дәјәр јаранмасыны ишдә инкар едир, — физиократија бу сонунчуну изаһ етмәк истәјир: *«халис мәһсул»*. Лакин физиократларын диггәти истеһлак дәјәринә бәнд олдуғундан әкинчилик онлара бу *«халис мәһсулун» јеканә јарадычысы* кими көрүнүр.

[8) ФИЗИОКРАТ ТӘ'ЛИМИНИ ПРУССИЈА ИРТИЧАЧЫСЫ ШМАЛТСЫН ВУЛГАРЛАШДЫРМАСЫ]

Физиократијанын ән садәлөвһ нүмајәндәләриндән биринә—онун Түргоја чатмасы нә гәдәр узагдыр! — демагоглары[24] изләмәкдә көһнә мүтәхәссис вә Пруссија кралынын мәхфи мүшавири олан Шмалтсын шәхсиндә тәсадүф едирик. Шмалтс, мисал үчүн, белә дејир:

«Әкәр тәбиәт она» (торпаг мүлкијјәтчисинә) *«ганунла мүәјјән едилмиш пул фаизиндән икигат јүксәк фаиз* верирсә, онда нә кими бир зәкајауј ғун әсаса көрә ону бу кәлирдән мәһрум етмәк оларды?» («Economie politique», traduit par Henri Jouffroy etc., tome I, Paris, 1826, сәһ. 90)[25].

---

* Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 9—12. *Ред.*

Әмәк һаггы минимуму физиократлар тәрәфиндән елә ифадә едилир ки, фәһләләрин истеһлакы (вә ја мәсрәфләри) *онларын алдығы* әмәк һаггына бәрабәрдир. Јахуд, чәнаб Шмалтсын үмуми формада ифадә етдији кими:

«Бу вә ја дикәр пешәдә орта әмәк һаггы, һәмин пешәјә мәнсуб бир адамын өз ишләдији мүддәтдә орта һесабла истеһлак етдикләринә бәрабәрдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 120).

[Сонра Шмалтсда биз бунлары охујуруг:]

«*Торпаг рентасы* милли кәлирин јеканә үнсүрүдүр; [242] һәм гојулан капитал үчүн фаиз, һәм дә һәр чүр әмәк мүгабилиндә верилән әмәк һаггы бу торпаг рентасынын мәһсулуну анчаг әлдән-әлә кечирир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 309—310).

«Милләтин сәрвәти јалныз, торпағын һәр ил торпаг рентасы истеһсал етмәси габилијјәтиндән ибарәтдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 310).

«Әкәр бүтүн шејләрин, — бунлар нәдән ибарәт олурса-олсун, — *дәјәринин* лап әсасына, бунун илкин үнсүрләринә диггәт едилсә е'тираф етмәк лазым кәләр ки, бу дәјәр, ади тәбиәт мәһсулларынын дәјәриндән башга бир шеј дејилдир. Бу о демәкдир ки, әмәк шејләрә јени дәјәр әлавә едирсә дә вә беләликлә онларын гијмәтини артырырса да, буна бахмајараг бу јени дәјәр, јахуд бу артырылан гијмәт јенә дә анчаг, фәһләнин истеһлак етдији, јахуд бу шејләрә јени форма вермәк үчүн онун бу вә ја дикәр шәкилдә ишләтдији бүтүн тәбиәт мәһсулларынын дәјәрләринин мәчмусундан ибарәтдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 313).

«Әмәјин бу нөвү» (сөзүн әсил мә'насында әкинчилик) «јеканә әмәк нөвүдүр ки, мүәјјән дәрәчәдә буну мәһсулдар әмәк адландырмаг олар, чүнки јалныз о, *јени чисимләр* истеһсалына көмәк едир... Е'мал сәнајесиндәки әмәк, тәбиәтин истеһсал етдији чисимләрә анчаг јени форма верир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 15—16).

[9) ӘКИНЧИЛИК МӘСӘЛӘСИНДӘ ФИЗИОКРАТ МӨВҺУМАТЫНЫН ӘВВӘЛЛӘРДӘКИ ТӘНГИДИ (ВЕРРИ)]

Физиократларын мөвһуматы әлејһинә.

Верри (Пјетро), «Meditazioni sulla Economia politica» (илк дәфә 1771-чи илдә чап едилмишдир), Кустоди нәшринин XV чилди, Parte Moderna.

«Каинатдакы бүтүн һадисәләр, истәр инсан әли илә, истәрсә тәбиәтин үмуми ганунлары илә *јарадылмыш* олсун, матеріјанын керчәк *јаранышы* һаггында бизә идеја вермир, онун анчаг *шәклинин дәјишилмәси* һаггында идеја верир. *Истеһсал* идејасыны тәһлил едиркән инсан зәкасынын ашкара чыхардығы јеканә үнсүрләр анчаг *бирләшмә* вә *бөлүнмәдир*. *Дәјәр* вә *сәрвәт истеһсалы* ејни дәрәчәдә һәм торпағын, һаванын вә сујун тарлада буғдаја чеврилдији һалда, һәм дә һәшәратын јапышган ифразатынын инсан әлиндә ипәк парчаја чеврилдији, јахуд ајры-ајры метал парчалары бир јердә бирләшиб саат механизми әмәлә кәтирдији һалда баш верир» (сәһ. 21—22).

Сонра:

Физиократлар «сәнаје ишчиләри синфини она көрә *бәһәрсиз синиф»* адландырырлар ки, «онларын фикринчә сәнаје *мә'мулатынын дәјәри бәрабәрдир хаммала* үстәкәл *һәмин хаммалы е'мал едиркән сәнаје ишчиләринин истеһлак етдикләри јејинти васитәләри»* (сәһ. 25).

[243] Верри, әксинә, әкинчиләрин даим јохсул олдуғуна, сәнаје ишчиләринин исә кетдикчә даһа варландығына фикир верир, сонра да сөзүнә давам едир:

«Бу көстәрир ки, өзүнүн әлә кәтирдији гијмәтдә сәнајечи јалныз *истеһлак едилмиш оланлары әвәзләмәк дејил, буна үстәлик бир мәбләғ* дә әлдә едир *вә һәмин мәбләғ,* бир ил әрзиндә истеһсалда *јарадылан јени бир мигдар дәјәрдир»* (сәһ. 26). «Истеһсал едилмиш олан дәјәр, әкинчилик вә ја сәнаје мәһсулунун гијмәтиндә, материалларын вә бунлары е'мал едиркән лазым олан истеһлак мәсрәфләринин *ибтидадакы дәјәриндән артыг олан* һиссәдир. Әкинчиликдә тохум вә әкинчинин истеһлакы чыхылмалыдыр; сәнаједә дә ејнән хаммал вә ишчинин истеһлакы чыхылыр вә *бу чыхылмадан сонра нә гәдәр галырса,* һәр ил там о гәдәр *јени дәјәр* јарадылмыш олур» (сәһ. 26—27).

[ҮЧҮНҸҮ ФӘСИЛ]

АДАМ СМИТ

[1) СМИТДӘ ДӘЈӘРИН ИКИ МҮХТӘЛИФ ТӘ'РИФИ: ДӘЈӘРИН ӘМТӘӘДӘКИ СӘРФ ЕДИЛМИШ ӘМӘЈИН МИГДАРЫ ИЛӘ МҮӘЈЈӘН ЕДИЛМӘСИ ВӘ БУНУН, ҺӘМИН ӘМТӘӘЈӘ МҮБАДИЛӘДӘ САТЫН АЛЫНАН ҸАНЛЫ ӘМӘЈИН МИГДАРЫ ИЛӘ МҮӘЈЈӘН ЕДИЛМӘСИ]

Диггәтәлајиг олан бүтүн игтисадчылар кими, А. Смит дә физиократлардан орта әмәк һаггы анлајышыны көтүрмүш вә өз әсәриндә буну «әмәк һаггынын тәбии гијмәти» адландырмышдыр:

«Инсанын һәмишә өз әмәји илә јашамаға имканы олмалыдыр вә онун әмәк һаггы һеч олмазса онун јашамасы үчүн кифајәт етмәлидир. Әксәр һалда о, һәтта, бу сәвијјәдән бир гәдәр јүксәк олмалыдыр, чүнки belә олмасајды фәһлә өз аиләсини сахлаја билмәзди вә һәмин фәһләләр ирги биринчи нәсилдәнчә гырылыб кедәрди» ([Гарнјенин тәрҹүмәси], I ҹилд, I китаб, 8-ҹи фәсил, сәһ. 136) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 63].

А. Смит там мүәјјән шәкилдә гејд едир ки, әмәјин мәһсулдар гүввәләринин инкишафы фәһләнин өзүнә хејир вермир. Мәсәлән, онун әсәриндә биз бунлары охујуруг (I китаб, 8-ҹи фәсил, Мак-Куллох нәшри, Лондон, 1828):

«Әмәјин мәһсулу әмәјин тәбии муздудур, јахуд онун әмәк һаггыдыр. *Торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәт вә капитал јығымы мејдана кәләндән* әввәл ҹәмијјәт ибтидаи һалда олдуғу заман әмәјин бүтүн мәһсулу ишчининдир. О буну нә торпаг мүлкијјәтчиси илә, нә дә саһибкар илә бөлүшмәли олмур. Әкәр ҹәмијјәтин бу вәзијјәти давам етсәјди, онда әмәјин мазду, *әмәјин мәһсулдар гүввәләринин әмәк бөлкүсү* нәтиҹәсиндә *артмасы илә бирликдә артарды.* Бүтүн шејләр тәдриҹлә даһа уҹузлашмалы иди».

{Һәр һалда бүтүн о шејләр ки, өзүнүн тәкрар истеһсалы үчүн аз мигдарда әмәк тәләб едир. Лакин онлар нәинки «даһа уҹузлашмалы идиләр», доғрудан да уҹузлашдылар.

«Онларын истеһсалы үчүн кетдикҹә аз мигдар әмәк тәләб олунарды; бу шәраитдә истеһсалына бәрабәр мигдарда әмәк сәрф едилән әмтәә-

ләр, тәбии олараг, бир-биринә мүбадилә едиләчәјинә көрә исә, мувафиг сурәтдә бу әмтәәләрин бирини аз әмәк сәрф едилмиш о бири әмтәә мүгабилиндә сатын алмаг [244] мүмкүн оларды... Лакин *торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәт вә капитал јығымы мејдана кәләндән сонра* чәмијјәтин бу ибтидаи вәзијјәти, ишчинин өз әмәјинин бүтүн мәһсулуну әлдә едә билдији вәзијјәт даһа *гала билмәзди.* Демәли, бу вәзијјәт һәлә, әмәјин мәһсулдар гүввәләринин артмасындакы ән бөјүк мүвәффәгијјәтләр әлдә едиләндән чох әввәл кечиб кетмишди, буна көрә дә һәмин вәзијјәтин әмәк муздуна вә ја әмәк һаггына нә кими тә'сир көстәрә биләчәјинин тәдгигини давам етдирмәк фајдасыз оларды» (I чилд, сәһ. 107—109) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 60—61].

А. Смит бурада чох инчә бир тәрздә гејд едир ки, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы һәгигәтән бөјүк мигјасда анчаг, әмәјин муздлу әмәјә чеврилдији вә әмәк шәртләринин бир тәрәфдән торпаг мүлкијјәти шәклиндә, дикәр тәрәфдән исә капитал шәклиндә она гаршы дурдуғу замандан башланыр. Демәли, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы анчаг елә бир шәраитдә башланыр ки, бу шәраитдә ишчинин өзү даһа бу инкишафын нәтичәләрини әлдә едә билмир. Буна көрә дә, әмәк мәһсулунун (јахуд бу мәһсулун дәјәринин) ишчинин өзүнүнкү олдуғу фәрз едилирсә, мәһсулдар гүввәләрин белә артмасынын «әмәк һаггы» үчүн, — о бурада әмәјин мәһсулуна бәрабәрдир, — нә кими нәтичәси ола биләчәјинин (вә ја олмасы лазым кәләчәјинин) тәдгиг едилмәси тамамилә әбәсдир.

А. Смитә физиократ тәсәввүрләри хејли сирајәт етмишдир, буна көрә дә онун әсәриндә бә'зән, физиократлара мәхсус олан вә онун өзүнүн ирәли сүрдүјү бахышлара тамамилә зидд олан чохлу кәнар фикирләр вардыр. Мәсәлән, торпаг рентасы һаггындакы тә'лимдә вә саирәдә. А. Смитин әсәриндә онун өзү үчүн характерик олмајан бу тәркиб һиссәләри бизим мәгсәдимиз нөгтеји-нәзәриндән тамамилә е'тинасыз бураxылa биләр, зира һәмин һиссәләрдә о садәчә физиократдыр[26].

Бу әсәрин биринчи һиссәсиндә, әмтәәнин тәһлили илә әлагәдар олараг, артыг мән көстәрмишәм ки[27], А. Смит мүбадилә дәјәринин мүхтәлиф үсулларла мүәјјән едилмәси арасында, јә'ни, *әмтәәләрин* дәјәрини бунларын истеһсалы үчүн лазым олан әмәјин мигдары илә мүәјјән етмәк үсулу вә, бу дәјәрин әмтәәнин сатын алынмасы үчүн верилмәли олан чанлы әмәјин мигдары илә, јахуд, ејни шеј олараг, мүәјјән мигдар чанлы әмәк мүгабилиндә сатын алына билән әмтәәнин мигдары илә мүәјјән етмәк үсулу арасында нечә тәрәддүд едир; онун сөјләдикләриндә биринчи үсул каһ икинчи үсулла гарышыр, каһ да икинчи үсул биринчи үсулу арадан чыхарыр. Бу үсулларын икинчисиндә Смит әмәјин *мүбадилә дәјәрини* — фе'лән

әмәк һаггыны әмтәәләрин дәјәри үчүн өлчү едир; зира әмәк һаггы мүәјјән мигдар чанлы әмәк мүгабилиндә сатын алынан әмтәәләрин мигдарына бәрабәрдир, јахуд мүәјјән мигдар әмтәә мүгабилиндә сатын алына билән әмәјин мигдарына бәрабәрдир. Лакин әмәјин дәјәри, јахуд, даһа доғрусу, иш гүввәсинин дәјәри, һәр һансы бир башга әмтәәнин дәјәри кими, дәјишилә билир вә дикәр әмтәәләрин дәјәриндән һеч бир спесифик чәһәтлә фәргләнмир. Дәјәрин өзү бурада дәјәр үчүн мигјас вә онун изаһы үчүн әсас е'лан едилир, — демәли, чыхылмаз бир долашыглыг әмәлә кәлир.

Лакин шәрһин сонрасындан көрүнәчәкдир ки, бу тәрәддүдләр вә тамамилә мүхтәлиф тә'рифләрин бу чүр гарышдырылмасы Смити изафи дәјәрин тәбиәти вә мәншәји һаггындакы өз тәдгигатында јолдан сарпдырмыр, чүнки өз мүддәаларыны шәрһ етдији һәр јердә Смит, һәтта өзү дәрк етмәдән, ишдә әмтәәләрин мүбадилә дәјәринин дүзкүн тә'рифинә әсасланыр, јә'ни мүбадилә дәјәринин әмтәәләрдә олан әмәјин, бунлара сәрф едилмиш әмәјин мигдары илә, јахуд иш вахты илә мүәјјән едилмәсинә әсасланыр [224].

[VII—283a]{Бир чох мисалларла көстәрмәк олар ки, нечә тез-тез А. Смит өз әсәри бојунча, — керчәк фактлары изаһ етдији јерләрдә, — мәһсулдакы әмәјин мигдарына бир дәјәр кими вә дәјәри мүәјјән едән бир амил кими бахыр. Бу материалын бир һиссәси Рикардода ситат кәтирилмишдир[28]. А. Смитин әмтәәләрин гијмәтинә әмәк бөлкүсүнүн вә машынларын тәкмилләшмәсинин тә'сири һаггындакы тә'лими бүтүнлүклә буна әсасланыр. Бурада тәкчә бир јери гејд етмәк кифајәтдир. Биринчи китабын 11-чи фәслиндә А. Смит өз јашадығы дөврдә бир чох сәнаје әмтәәләринин габагкы әсрләрә нисбәтән учузлашдығындан данышараг, бунларын барәсиндә дејир:

«Бу шејләрин һазырланмасы үчүн даһа артыг мигдарда [283b] әмәк тәләб олунурду, она көрә дә бунлар базара чыхарыланда артыг мигдарда әмәк гијмәтинә сатылмалы вә ја мүбадилә едилмәли иди» ([Гарнјенин тәрчүмәси] II чилд, сәһ. 156) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 218—219].} [VII—283b].

[VI—245] Бундан әлавә А. Смитдә һәмин зиддијјәтин вә бир изаһ үсулундан дикәринә кечилмәсинин даһа дәрин әсасы вардыр. (Смитин зиддијјәтини ашкара чыхарыркән Рикардо бу дәрин әсасы көрмәмишдир, өзүнүн ашкара чыхартдығы зиддијјәтә дүзкүн гијмәт вермәмиш, буна көрә дә ону һәлл етмәмишдир.) Фәрз едәк ки, бүтүн ишчиләр әмтәә истеһсалчысыдыр вә онлар өз әмтәәләрини һәм истеһсал едир, һәм дә

сатырлар. Бу әмтәәләрин дәјәри онлара сәрф олунмуш зәрури иш вахты илә мүәјјән олунмушдур. Демәли, әмтәәләр өз дәјәринә сатылса, онда ишчи, он ики саатлыг иш вахтынын мәһсулу олан бир әмтәәнин мүгабилиндә јенә дә, башга бир әмтәә формасында олан он ики саатлыг иш вахтыны, јә'ни башга бир истеһлак дәјәриндә маддиләшмиш олан он ики саатлыг иш вахтыны сатын алыр. Беләликлә, онун әмәјинин дәјәри онун әмтәәсинин дәјәринә бәрабәрдир, јә'ни он ики саатлыг иш вахтынын мәһсулуна бәрабәрдир. Сатгы вә онун ардынча кәлән алгы, бир сөзлә, бүтүн мүбадилә просеси — әмтәәнин метаморфозу — вәзијјәтдә һеч бир дәјишиклик төрәтмир. О јалныз, һәмин он ики саатлыг иш вахтынын тәмсил едилдији истеһлак дәјәринин шәклини дәјишдирир. Демәли, әмәјин дәјәри әмәјин мәһсулунун дәјәринә бәрабәрдир. Әввәлән, әмтәәләрдә, — бунлар өз дәјәринә мүвафиг олараг мүбадилә едилдијинә көрә, — маддиләшмиш әмәјин бәрабәр мигдарлары мүбадилә олунур. Икинчиси исә, мүәјјән мигдарда чанлы әмәк ејни мигдарда маддиләшмиш әмәјә мүбадилә олунур, чүнки бир тәрәфдән, чанлы әмәк ишчијә мәхсус мәһсулда, әмтәәдә маддиләшир, дикәр тәрәфдән исә, бу әмтәә өзү дә ејни мигдарда әмәји тәмсил едән башга бир әмтәәјә мүбадилә олунур. Демәли, һәгигәтдә мүәјјән мигдар чанлы әмәк ејни мигдарда маддиләшмиш әмәјә мүбадилә олунур. Беләликлә, јалныз бир әмтәәнин дикәр әмтәәјә өзләринин тәмсил етдикләри вә маддиләшмиш шәкилдә олан бәрабәр иш вахты нисбәтиндә мүбадилә олунмасы дејил, мә'лум мигдарда чанлы әмәк дә, ејни мигдарда вә маддиләшмиш шәкилдә олан әмәјин тәмсил едилдији бир әмтәәјә мүбадилә олунур.

Белә фәрз олундугда әмәјин дәјәри (мүәјјән мигдар әмәјә сатын алына билән әмтәәнин мигдары, јахуд мүәјјән мигдар әмтәәјә сатын алына билән әмәјин мигдары), там ејнилә дә әмтәәдәки әмәјин мигдары әмтәә дәјәринин өлчүсү әһәмијјәтини кәсб едә биләрди. Бу она көрә мүмкүн ола биләрди ки, әмәјин дәјәри, маддиләшмиш шәкилдә, елә бир мигдар әмәји ифадә едәрди ки, о һәмишә бу әмтәәнин истеһсалы үчүн лазым кәлән чанлы әмәјин мигдарына бәрабәр оларды, — башга сөзлә: мүәјјән мигдарда чанлы иш вахты һәмишә өз сәрәнчамына о гәдәр әмтәә ала биләрди ки, бу мигдар әмтәәдә, маддиләшмиш шәкилдә, ејни мигдарда иш вахты тәмсил едилмиш оларды. Лакин әмәјин мадди шәртләри бир (вә ја нечә) синфин малы олдуғу, дикәр синиф, фәһлә синфи исә, әксинә, јалныз иш гүввәсинә малик олдуғу бүтүн истеһсал үсуллары — хүсусилә дә капиталист истеһсал үсулу — шәраитиндә тамамилә әкс бир һадисә баш верир. Әмәјин мәһсулу,

јахуд әмәк мәһсулунун дәјәри фәһләнин дејилдир. Мүәјјән мигдарда чанлы әмәк өз сәрәнчамына өзүнә бәрабәр мигдарда маддиләшмиш әмәк алмыр; башга сөзлә дејилсә, әмтәәдә маддиләшмиш олан мүәјјән мигдар әмәк өз сәрәнчамына, әмтәәнин өзүндәкиндән артыг мигдарда чанлы әмәк алмыш олур.

Лакин А. Смит тамамилә дүзкүн олараг әмтәәни вә әмтәәләрин мүбадиләсини әввәл әсас көтүрүр, буна көрә дә онда истеһсалчылар әввәлдә анчаг әмтәә саһибләри кими, — әмтәә сатычылары вә әмтәә алычылары кими, — бир-биринә гаршы дурурлар, сонра исә о көрүр (иш она белә көрүнүр) ки, капитал илә муздлу әмәк арасындакы мүбадиләдә, маддиләшмиш әмәк [246] илә чанлы әмәк арасындакы мүбадиләдә үмуми ганун дәрһал өз күчүнү итирир вә әмтәәләр (чүнки әмәк дә, алыныб-сатылдығына көрә, әмтәәдир) даһа өзләриндә тәмсил едилмиш әмәјин мигдарына мүвафиг тәрздә мүбадилә олунмур. *Бурадан* о белә бир нәтичә чыхарыр: о замандан ки, торпаг мүлкијјәти вә капитал формасында олан әмәк шәртләри муздлу фәһләјә гаршы дурур, онда иш вахты даһа әмтәәләрин мүбадилә дәјәрини тәнзим едән имманент өлчү һалындан чыхыр. Смит, — онун барәсиндә Рикардонун һаглы сөјләдији кими, — әслиндә белә бир әкс нәтичә чыхармалы иди ки, «әмәјин мигдары» вә «әмәјин дәјәри» ифадәләри даһа ејнијјәт тәшкил етмирләр вә, демәли, әмтәәләрин нисби дәјәри, бунлардакы иш вахты илә тәнзим олунурса да, даһа әмәјин дәјәри илә тәнзим олунмур, чүнки бу ахырынчы ифадә јалныз биринчи илә ејнијјәт тәшкил етдији мүддәтдә дүзкүн ифадә олараг галырды. Сонралар, Малтус илә әлагәдар олараг,[29] көстәрмәк мүмкүн олачагдыр ки, һәтта, ишчинин өз мәһсулуну ја'ни өз мәһсулунун дәјәрини өзү мәнимсәдији һалда да бу дәјәри, јахуд әмәјин дәјәрини дәјәрләр өлчүсү һесаб етмәк, ја'ни ону иш вахтынын вә ја әмәјин өзүнүн дәјәр өлчүсү олдуғу вә дәјәр јарадан үнсүр олдуғу мә'нада дәјәр өлчүсү һесаб етмәк өзлүјүндә јанлыш вә мә'насыз оларды. Һәтта бу һалда да, һәр һансы бир әмтәәјә сатын алынан әмәк, бу әмтәәдәки әмәјә хас олан ејни мә'нада өлчү әһәмијјәтинә малик ола билмәзди. Бири дикәринин јалныз садәчә көстәричиси оларды.

Һәр нечә олса да, А. Смит һисс едир ки, әмтәәләрин мүбадиләсини мүәјјән едән ганундан капитал илә әмәк арасындакы мүбадиләни һасил етмәк чәтиндир, зира көрүнүр бу мүбадиләнин әсасы һәмин гануна тамамилә әкс олан вә она зидд олан принсипләрдән ибарәтдир. Һәм дә нә гәдәр ки, капитал иш гүввәсинә гаршы гојулмаг дејил, билаваситә әмәјә гаршы гојулурду, о вахта гәдәр һәмин зиддијјәт изаһедилмәз галмаг-

да иди. А. Смит јахшы билирди ки, иш гүввәсинин тәкрар истеһсалына вә сахланмасына сәрф едилән иш вахты, бу иш гүввәсинин өзүнүн ичра едә билдији әмәкдән сон дәрәчә фәрглидир. Бу мәсәлә барәсиндә о һәтта Кантилјонун «Essai sur la nature du commerce» әсәринә истинад едир.

Смит Кантилјон һаггында јазыр: «Бу мүәллиф әлавә едир ки, күчлү бир гулун әмәји бу гулун сахланмасы хәрчиндән икигат артыг дәјәрә малик һесаб олунур, ән зәиф фәһләнин әмәји исә, онун фәрз етдијинә көрә, күчлү гулун әмәјиндән аз дәјәрә малик ола билмәз» (I китаб, 8-чи фәсил, сәһ. 137. *Гарнјенин* тәрчүмәси, I чилд) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 63].

Дикәр тәрәфдән, тәәччүблүдүр ки, А. Смит өзүнү чашдыран факт илә бир әмтәәнин дикәринә мүбадиләсини тәнзим едән ганун арасында нә гәдәр аз әлагә олдуғуну баша дүшмәмишдир. *А* вә *В* әмтәәләрин онлардакы иш вахтына пропорсионал олан мүбадиләси, һәмин әмтәәләрин истеһсалчыларынын *А* вә *В* мәһсуллары вә ја, даһа дүрүстү, бунларын дәјәрини өз араларында нә кими пропорсијаларда тәгсим етмәләри нәтичәсиндә әсла позулмур. Әкәр *А* мәһсулун бир һиссәси торпаг мүлкијјәтчисинә, икинчи һиссәси капиталистә, үчүнчү һиссәси исә фәһләјә чатырса, онда онларын алдыглары пај нә гәдәр олурса-олсун, бу һеч дә белә бир вәзијјәти дәјишдирмир ки, *А* өзү *В*-јә өз дәјәринә көрә мүбадилә олунур. Бу ики әмтәәнин һәрәсиндә олан иш вахтынын бир-биринә нисбәти әсла, *А* вә *В*-дәки иш вахтыны мүхтәлиф шәхсләрин нечә мәнимсәмәсиндән асылы дејилдир.

«Маһуд кәтана мүбадилә едиләндән сонра маһуд истеһсалчыларынын кәтандакы пајы там ејнилә, әввәл маһудда малик олдуглары пај гәдәр олачагдыр» («Misère de la philosophie», сәһ. 29)[30].

Рикардочуларын сонралар там һаглы олараг А. Смитә гаршы ирәли сүрдүкләри дәлил дә [247] беләдир. Ејнилә дә малтусчу Чон Кејзнов јазыр:

«Әмтәәләрин мүбадиләси илә бунларын тәгсими бир-бириндән ајрылыгда тәдгиг едилмәлидир... Бунларын биринә тә'сир едән сәбәбләр һеч дә һәмишә дикәринә тә'сир көстәрмир. Мәсәлән, һәр һансы бир әмтәәнин истеһсал хәрчләринин азалмасы бу әмтәәнин бүтүн башгаларына нисбәтини дәјишдирәр; лакин бу һал һәмин әмтәәнин тәгсимини һеч дә һөкмән дәјишдирмәли дејилдир, вә ја дикәр әмтәәләрин тәгсиминә һәр һансы бир шәкилдә тә'сир көстәрмәли дејилдир. Дикәр тәрәфдән дәјәрин *бүтүн* әмтәәләрә *ејни дәрәчәдә аид олан* үмуми азалмасы онларын өз араларындакы нисбәти дәјишдирмәз. О, бунларын тәгсиминдә әкс едә биләр, — лакин әкс етмәјә дә биләр» вә и. а. (*Чон Кејзнов* онун тәрәфиндән *Малтусун* «Definitions in Political Economy» китабынын нәшри үчүн јазылан мүгәддимәдә, London, 1853).

Лакин мәһсул дәјәринин капиталистләр илә фәһләләр арасындакы «тәгсиминин» өзү әмтәәләрин мүбадиләсинә, — әмтәәләр илә иш гүввәси арасындакы мүбадиләјә, — әсасландығындан, бу, тәбии олараг, А. Смитдә долашыглыг төрәдир. А. Смитин һәлә әмәјин дәјәрини дә, јахуд бу вә ја башга бир әмтәәнин (вә ја пулун) әмәјә гаршы алычылыг габилијјәтини дә дәјәр өлчүсү олараг көтүрмәси, гијмәт нәзәријјәсини верәндә, рәгабәтин мәнфәәт нормасына тә'сирини вә с. тәдгиг едәндә онун фикринин кедишини позмушдур, үмумијјәтлә онун әсәрини һәр чүр вәһдәтдән мәһрум етмишдир вә һәтта, бир чох мүһүм мәсәләләри онун тәдгиг етмәмәсинә сәбәб олмушдур. Амма инди көрәчәјимиз кими, бу һал онун *изафи дәјәр* һаггындакы фикринин *умуми* кедишинә тә'сир етмәмишдир, чүнки бурада һәмишә Смит дүзкүн олараг дәјәрин мүхтәлиф әмтәәләрдәки сәрф едилмиш иш вахты илә мүәјјән олунмасына әсасланыр.

Беләликлә инди, онун мәсәләни изаһ етмәсинә кечәк.

Лакин әввәлчә даһа бир чәһәти көстәрмәк лазымдыр. А. Смит мүхтәлиф шејләри гарышдырыр. Әввәлән, биринчи китабын бешинчи фәслиндә о дејир:

«Инсанын зәнкин вә ја јохсул олмасы, онун өзүнү зәрурәт, раһатлыг вә зөвг шејләри илә тә'мин етмәк үчүн нә дәрәчә васитә малик олмасындан асылыдыр. Лакин бүтүн саһәләрдә әмәк бөлкүсү бәргәрар оландан сонра инсан бу шејләрин јалныз чох аз бир һиссәсини өз әмәји илә әлдә етмәк игтидарындадыр; бунларын хејли чох һиссәсини о, *башга адамларын әмәјиндән* әлдә етмәлидир; беләликлә дә онун зәнкин вә ја јохсул олачағы *онун сәрәнчам едә билдији вә ја сатын ала билдији әмәјин гәдәриндән асылыдыр.* Буна көрә дә *һәр бир әмтәәнин дәјәри,* она малик олан вә ондан истифадә етмәји, јахуд ону шәхсән истеһлак етмәји, нәзәрдә тутмајыб, *башга шејләрә мүбадилә етмәји* нәзәрдә тутан бир адам үчүн онун *дәјәри,* бу әмтәәнин *сатын ала биләчәји вә ја өз сәрәнчамына ала биләчәји әмәјин мигдарына* бәрабәрдир. Беләликлә әмәк бүтүн әмтәәләрин *мүбадилә дәјәринин керчәк* өлчүсүдүр» (I чилд, сәһ. 59—60) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 30]

Сонра:

«Онларда» (әмтәәләрдә) «мүәјјән мигдар әмәјин дәјәри вардыр ки, бу мигдар әмәји биз, күман етдијимизә көрә [248], *һазырда ејни мигдар әмәјин дәјәринә малик олан шејә мүбадилә едирик...* Ибтидада дүнјанын бүтүн сәрвәтләри гызыл вә күмүшлә дејил, јалныз әмәклә алынмышдыр; она көрә дә бу сәрвәтләрә малик олан вә бунлары һәр чүр јени мәһсуллара мүбадилә етмәк истәјән шәхс үчүн онларын дәјәри һәмин шәхсин бу сәрвәтләр мүгабилиндә сатын ала биләчәји вә ја өз сәрәнчамына ала биләчәји мигдарда әмәјә там бәрабәрдир» (I китаб, 5-чи фәсил, сәһ. 60—61) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 30].

Нәһајәт:

«Чәнаб Һоббс дедији кими, *сәрвәт—гүдрәтдир;* лакин бөјүк сәрвәт әлдә едән вә ја мирас алан бир адам бу сәрвәтлә бирликдә һеч дә һөкмән сија-

си һакимиҗҗәт, мүлки вә ја һәрби һакимиҗҗәт әлдә етмир... Бу сәрвәтин она дәрһал вә билаваситә вердиҗи гүввә алычылыг гүввәсидир; бу — *башга бир адамын һәр чүр әмәјинә вә ја бу әмәјин базардакы һәр чүр мәһсулуна* сәрәнчам етмәк һүгугудур» (јенә орада, сәһ. 61). [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 31].

Биз көрүрүк ки, бүтүн бу јерләрдә Смит *«башга бир адамын әмәји»*ни *«бу әмәјин мәһсулу»* илә гарышдырыр. Әмәк бөлкүсү јаранандан бәри, бу вә ја башга бир шәхсин әмтәәсинин мүбадилә дәјәри һәмин шәхсин сатын алмаг игтидарында олдуғу өзкә әмтәәләриндә ифадә олунур, јә'ни һәмин әмтәәләрдәки гәдәр өзкә әмәјиндә, маддиләшән өзкә әмәјинин бир мигдарында ифадә олунур. Вә бу мигдарда өзкә әмәји онун өз әмтәәсиндәки әмәјин мигдарына бәрабәрдир. Смит тамамилә мүәјјән шәкилдә дејир:

«Әмтәәләрдә мүәјјән мигдар әмәјин дәјәри вардыр ки, бу мигдар әмәји биз, күман етдијимиз үзрә һазырда, *јени мигдар әмәјин дәјәринә* малик олан шејә мүбадилә едирик».

Бу чүмләдә, *әмәк бөлкүсүнүн* јаратдығы белә бир дәјишиклик хүсусилә нәзәрә чарпдырылыр ки, сәрвәт даһа адамын өз әмәјинин мәһсулунда дејил, бу әмтәәнин өз сәрәнчамына ала билдији бир мигдар өзкә әмәјиндәдир,—бу әмтәәнин сатын ала билдији вә бунун өзүндәки әмәјин мигдары илә мүәјјән олунан бир мигдар ичтимаи әмәкдәдир. Һәгигәтдә бурада анчаг мүбадилә дәјәри анлајышы кизләнир — белә бир фикир ки, мәним әмәјим јалныз ичтимаи әмәк олдуғу үчүн мәним сәрвәтими мүәјјән едир вә, демәли, бу сәрвәт мәним сәрәнчамыма бәрабәр мигдарда ичтимаи әмәк верән өз әмәк мәһсулум илә мүәјјән олунур. Тәркибиндә мүәјјән мигдар зәрури иш вахты олан әмтәәм мәним бәрабәр дәјәрли һәр һансы бир башга әмтәәјә, демәли, дикәр истеһлак дәјәрләриндә маддиләшмиш олан бәрабәр мигдарда өзкә әмәјинә сәрәнчам етмәјимә имкан верир. Бурада һеч дә, *маддиләшмиш* әмәклә *чанлы* әмәк арасындакы фәрг вә бунларын мүбадиләсинин спесифик ганунлары нәзәрә чарпдырылмаг дејил, әмәк бөлкүсүнүн вә мүбадилә дәјәринин нәтичәси олараг *мәним* әмәјимин *өзкә* әмәјинә, дикәр сөзлә дејилсә, ичтимаи әмәјә бәрабәрләшмәси нәзәрә чарпдырылыр (бурада Адамын нәзәриндән гачыр ки, *мәним* әмәјим дә, јахуд мәним әмтәәләримдәки әмәк дә инди даһа *ичтимаи* мүәјјәнләшмиш әмәкдир, о өз характерини маһиҗјәтчә дәјишдирмишдир). Әслиндә А. Смит бурада анчаг ону дејир ки, әмтәәләрин дәјәри онлардакы иш вахты илә мүәјјән олунур вә әмтәә саһибинин сәрвәти онун сәрәнчам етдији ичтимаи әмәјин мигдарындадыр.

Лакин *әмәк* илә *әмәк мәһсулунун* ејниләшдирилмәси, [249] һәгигәтән, артыг бурада биринчи дәфә олараг елә вәзијјәт јарадыр ки, әмтәәләрин дәјәринин онлардакы әмәјин мигдары әсасында мүәјјән олунмасы бурада, әмтәәләрин дәјәринин бу әмтәәләр мүгабилиндә сатын алына билән чанлы әмәјин мигдары әсасында мүәјјән олунмасы илә, јә'ни әмтәәләрин дәјәринин әмәјин дәјәри әсасында мүәјјән олунмасы илә гарышдырылыр. Әкәр А. Смит дејирсә ки:

«Инсанын сәрвәтинин чохлуғу вә ја азлығы бу гүввәнин гәдәринә там мүвафигдир, јә'ни онун өз сәрвәти сајәсиндә сәрәнчам едә билдији башга адам әмәјинин гәдәринә, јахуд, *ејни шеј олмагла»* (будур бах һәмин сәһв ејниләшдирмә!), «онун сатын ала билдији *башга адам әмәјинин мәһсулуна* мүвафигдир» (јенә орада, сәһ. 61) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 31], —

о там ејнилә дә беләдејә биләрди: инсанын сәрвәти, онун бу «сәрвәтини» тәшкил едән өз әмтәәләриндәки ичтимаи әмәјин гәдәринә мүвафигдир. Смит дә мәһз буну гејд едир:

«Онларда» (әмтәәләрдә) «мүәјјән мигдар әмәјин дәјәри вардыр ки, бу мигдар әмәји биз, күман етдијимизә көрә, һазырда *ејни мигдар әмәјин дәјәринә* малик олан шејә мүбадилә едирик» (Бурада «*дәјәр»* сөзү артыг вә мә'насыздыр).

Јанлыш нәтичә артыг бу бешинчи фәсилдәчә ашкара чыхыр; бурада о, мисал үчүн дејир:

«Беләликлә, һеч вахт *өз дәјәри* дәјишилмәјән әмәк, һәмишә вә һәр јердә бүтүн әмтәәләрин дәјәринин гијмәтләндирилмәси вә мүгајисәси үчүн хидмәт едән јеканә керчәк вә гәти өлчүдүр» (јенә орада, сәһ. 66) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 32—33].

Әмәјин өзү барәсиндә, демәли, онун өлчүсү, иш вахты барәсиндә дүзкүн олан шеј, — мәһз белә бир нәтичә ки, *әмәјин дәјәри* һәр нә чүр дәјишилсә дә әмтәәләрин дәјәри һәмишә бунлардакы маддиләшмиш иш вахтына пропорсионалдыр, — һәмин нәтичә бурада әмәјин бу дәјишкән дәјәринин өзүнә иснад верилир.

А. Смит бурада һәлә анчаг, үмумијјәтлә, әмтәә мүбадиләсини: мүбадилә дәјәринин, әмәк бөлкүсүнүн тәбиәтини, һабелә пулун тәбиәтини нәзәрдән кечирир. Мүбадилә иштиракчылары һәләлик јалныз әмтәә саһибләри кими бир-биринә гаршы дурурлар. Өзкә әмәјини онлар әмтәә формасында сатын алырлар, ејнилә онларын өз әмәји дә әмтәә формасында мејдана чыхыр. Буна көрә дә онларын сәрәнчам етдикләри ичтимаи әмәјин мигдары, онларын өзүнүн әмтәә сатын аланда вердикләри әмтәәдәки әмәјин мигдарына бәрабәрдир.

Лакин сонракы фәсилләрдә А. Смит маддиләшмиш әмәкләчанлы әмәк арасындакы, капиталист илә фәһлә арасындакы мүбадиләјә кечәндә вә: әмтәәнин дәјәри инди даһа онун өзүндәки әмәјин мигдары илә дејил, бу кәмиједтдән фәргли олан вә һәмин әмтәә васитәсилә адамын өз сәрәнчамына ала билдији, јә'ни сатын ала билдији өзкә чанлы әмәјинин мигдары илә мүәјјән олунур дејә *тә'кидлә гејд едәндә,* һәгигәтдә бу һеч дә о демәк дејилдир ки, әмтәәләрин өзү инди даһа онлардакы иш вахтына көрә мүбадилә олунмур. Бу јалныз о демәкдир ки, әмтәәдәки дәјәрин *зәнкинләшмәси,* артмасы вә бу артманын дәрәчәси, маддиләшмиш әмәјин һәрәкәтә кәтирдији чанлы әмәјин мигдарынын чохлуғундан вә ја азлығындан асылыдыр. Вә мәһз бу мә'нада о, дүзкүндүр. Лакин А. Смитдә бурада анлашылмазлыг галыр.

[2) СМИТДӘ ИЗАФИ ДӘЈӘРИН ҮМУМИ КОНСЕПСИЈАСЫ. МӘНФӘӘТӘ, ТОРПАГ РЕНТАСЫНА ВӘ ФАИЗӘ ФӘҺЛӘНИН ӘМӘЈИНИН МӘҺСУЛУНДАН ЧЫХЫЛМАЛАР КИМИ БАХЫЛМАСЫ]

[250] Биринчи китабын алтынчы фәслиндә А. Смит, истеһсалчыларын јалныз әмтәә сатычылары вә әмтәә саһибләри кими бир-биринә гаршы дурдуглары күман едилән мүнасибәтләрдән, әмәк шәртләринин саһибләри илә тәкчә иш гүввәсинин саһиби оланлар арасындакы мүбадилә мүнасибәтләринә кечир.

«*Капиталлар јығымындан вә торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәт мејдана кәләндән габаг* чәмијјәтин инкишаф етмәмиш, ибтидаи һалында, мүбадиләнин гајдасыны јарада биләчәк јеканә әсас, көрүнүр ки, *мүхтәлиф мүбадилә шејләринин әлдә едилмәси үчүн лазым олан әмәјин мигдары имиш...* Тамамилә тәбиидир ки, һазырланмасы үчүн адәтән ики күнлүк вә ја ики саатлыг әмәк тәләб олунан бир мәһсулун дәјәри, һазырланмасына адәтән бир күнлүк вә ја бир саатлыг әмәк тәләб олунан мәһсулун дәјәриндән икигат артыг олачагдыр» (I чилд, I китаб, 6-чы фәсил, сәһ. 94—95. Гарнјенин тәрчүмәси) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 45].

Демәли, мүхтәлиф әмтәәләрин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты онларын бир-биринә мүбадилә олундуғу нисбәти, башга сөзлә дејилсә — онларын *мүбадилә дәјәрини* мүәјјән едир.

«Бу вәзијјәтдә әмәјин бүтүн мәһсулу ишчининдир вә һәр һансы бир әмтәәнин алынмасына вә ја истеһсалына адәтән сәрф едилмиш олан әмәјин мигдары јеканә әсасдыр ки, бу әмтәәнин мүгабилиндә адәтән сатын алына билән, сәрәнчама алына билән вә ја мүбадилә едилә билән әмәјин мигдарыны мүәјјән едир» (јенә орада, сәһ. 96) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 45].

Демәли: беләә фәрз едилдикдә ишчи садәчә әмтәә сатычысыдыр вә бир адам башга бир адамын әмәјинә јалныз, өз әмтәәсинин мүгабилиндә һәмин башга адамын әмтәәсини сатын алдыгда сәрәнчам едир. Беләликлә, о өз әмтәәси васитәсилә башга бир адамын анчаг, өз әмтәәсиндәки гәдәр әмәјини өз сәрәнчамына ала биләр, чүнки онларын һәр икиси өз араларында јалныз әмтәәләри мүбадилә едирләр, әмтәәләрин дәјәри исә онлардакы иш вахты илә вә ја әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур.

Лакин, — Адам сөзүнә давам едир:

«*Ајры-ајры шәхсләрин әлиндә јығылан еһтијатлар* мејдана кәлдикдә дәрһал онларын бә'зиләри, тәбиидир, һәмин еһтијатлардан истифадә етмәјә башлајыб әмәксевән адамлара иш верирләр, онлары материалла вә јашајыш васитәләри илә тәчһиз едирләр ки, *онларын әмәјинин мәһсулуну сатмаг нәтичәсиндә, ј а х у д е'мал олунан материалларын дәјәринә бу фәһләләрин әмәјинин әлавә етдији шејдән мәнфәәт көтүрсүнләр*» (јенә орада, сәһ. 96). [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 46].

Мәтләбин сонрасына кечәндән әввәл, бир гәдәр бу ситатын үзәриндә дајанаг. Һәр шејдән әввәл көрәк, нә јашајыш васитәси, нә дә әмәк үчүн материалы олмајан бу «әмәксевәр адамлар» — әли һәр јердән үзүлән бу адамлар һарадан мејдана кәлир? Әкәр Смитин ифадәси өз садәлөвһ формасындан чыхарылса, онун мә'насы белә олар: капиталист истеһсалы о замандан башланыр ки, әмәк шәртләри бир синфин мүлкијјәтинә чеврилир, дикәр синфин сәрәнчамында исә јалныз тәкчә иш гүввәси галыр. Әмәјин әмәк шәртләриндән бу чүр ајры салынмасы капиталист истеһсалынын мәһз илкин шәртини тәшкил едир.

Лакин, икинчиси, А. Смит нәји нәзәрдә тутуб иддиа едир ки, «иш верәнләрин» фәһләләри ишләтмәкдән мәгсәди «*онларын әмәјинин мәһсулуну сатмаг нәтичәсиндә, ј а х у д* [251] е'мал олунан материалларын дәјәринә бу фәһләләрин әмәјинин әлавә етдији шејдән мәнфәәт көтүрмәкдир»? О бунунла демәк истәјирми ки, мәнфәәт *сатышдан* әмәлә кәлир, әмтәә өз дәјәриндән *јухары* сатылыр, демәли, мәнфәәт о шејдир ки, Стүарт ону «өзкәнинкиләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәт» адландырыр вә «иштирак едән тәрәфләр арасында сәрвәт тәрәзиси көзләринин галхыб-енмәсиндән»* башга бир шеј дејилдир? О өзү буна бах белә чаваб верир:

«*Һазыр мә'мулат пула вә ја әмәјә*» (бурасы јени бир сәһвин мәнбәјидир) «јахуд башга әмтәәләрә мүбадилә едилдикдә материалларын гијмәтинин вә фәһләләрин әмәк һаггынын мәбләғинә, һабелә, риск едиб өз капи-

* Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 9—12. *ред.*

талыны бу ишә гојмуш саһибкарын мәнфәәтини тәшкил едән *бир мәблән дә әлавә олунмалыдыр»* (јенә орада) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 46].

Шәрһин сонрасында, мәнфәәтин мәддаһчы изаһлары һаггындакы фәсилдә бу «риск»ин үзәринә гајытмаг лазым кәләчәкдир (бах: VII дәфтәр, сәһ. 173)[31]. «Һазыр мә'мулатын мүбадиләсиндә саһибкарын *мәнфәәтини* тәшкил едән» бу «бир мәбләғ» әмтәәләрин өз дәјәриндән артыға сатылмасынданмы әмәлә кәлир, бу Стүартын дедији «өзкәнинкиләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәт»дирми?

Билавәситә бунун ардынча А. Смит сөзүнә давам едиб дејир: «Буна көрә дә, *фәһләләрин материала әлавә етдикләри дәјәр инди»* (капиталист истеһсалы мејдана кәләндән бәри) *«ики һиссәјә ајрылыр, бунлардан бири онларын әмәк һаггыны өдәјир, дикәри исә, саһибкар тәрәфиндән әмәк һаггы вә е'мал олунан материал шәклиндә аванс едилмиш капиталын бүтүн мәбләғи үчүн мәнфәәти өдәјир»* (јенә орада, сәһ. 96—97) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 46].

Демәли, Смит бурада тамамилә ајдын дејир: «һазыр мә'мулатын» сатышында әлдә едилән мәнфәәт *сатышын өзүндән* әмәлә кәлмир, әмтәәнин өз дәјәриндән *артыға* сатылмасындан әмәлә кәлмир, — о, «өзкәнинкиләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәт» дејилдир. Мәсәлә мәһз әксинәдир. Дәјәр, јә'ни фәһләләрин материала әлавә етдикләри мигдарда әмәк ики һиссәјә ајрылыр. Бу һиссәләрин бири фәһләләрин әмәк һаггыны өдәјир, ја да, о, фәһләләрин алмыш олдуглары әмәк һаггы илә өдәнилмишдир. Фәһләләр бу һиссә шәклиндә анчаг, өзләринин әмәк һаггы формасында алмыш олдуглары гәдәр әмәк верирләр. Дикәр һиссә капиталистин мәнфәәтини тәшкил едир, јә'ни бу бир мигдар әмәкдир ки, капиталист онун һаггыны өдәмиш олмаса да, ону сатыр. Демәли, әкәр капиталист әмтәәни өз дәјәринә сатырса, јә'ни ондакы иш вахтынын мигдарына көрә сатырса, башга сөзлә: әкәр бу әмтәәнин башга әмтәәләрә мүбадиләси дәјәр гануну әсасында баш верирсә, бу һалда капиталистин мәнфәәти ондан әмәлә кәлир ки, капиталист әмтәәдәки әмәјин бир һиссәсинин *һаггыны өдәмәмиш* олса да, *буну сатыр*. Бунунла А. Смит өзүнүн белә бир фикрини тәкзиб етмишдир ки, әкәр фәһләнин әмәјинин бүтүн мәһсулу даһа өзүнүн дејилдирсә вә о һәмин мәһсулу — јахуд бунун дәјәрини — капитал мүлкијјәтчиси илә бөлүшмәјә мәчбурдурса, онда, әмтәәләрин — јахуд бунларын мүбадилә дәјәринин — бир-биринә мүбадиләсиндәки нисбәтин бунлардакы маддиләшмиш иш вахты илә мүәјјән олунмасы гануну арадан галхыр. Бундан да әлавә, капиталистин мәнфәәтини о мәһз белә һасил едир ки, капиталист әмтәәјә әлавә едилмиш әмә-

јин бир һиссәсинин һаггыны өдәмир вә әмтәәни сатыркән онун әлдә етдији мәнфәәт мәһз бурадан әмәлә кәлир. Биз көрәчәјик ки, нечә сонралар Смит мәнфәәти даһа дүрүст мә'нада олараг, фәһләнин өз әмәк һаггыны *өдәмәк* — јә'ни бунун еквивалентини гајтармаг — үчүн ишләдијиндән артыг сәрф етдији әмәјин нәтичәси һесаб едир. Бунунла Смит изафи дәјәрин әсил мәншәјини дујмушдур. О ејни заманда там мүәјјән сурәтдә гејд етмишдир ки, изафи дәјәр [252] аванс едилмиш фонддан әмәлә кәлмир, — бу фонд реал әмәк просесиндә нә гәдәр фајдалы олса да, онун дәјәри мәһсулда садәчә олараг јенидән ашкара чыхыр, — изафи дәјәр јалныз, јени истеһсал просесиндә «фәһләләрин *материаллара әлавә етдикләри»* јени әмәкдән әмәлә кәлир, һәмин фонд исә бу просесдә әмәк васитәләри вә ја әмәк аләтләри шәклиндә мөвчуд олур.

Әксинә: «һазыр мә'мулатын пула *вә ја әмәјә,* јахуд башга әмтәәләрә мүбадилә едилмәсиндә» ифадәси дүзкүн дејилдир (вә јухарыда көстәрилән гарышдырмадан ирәли кәлир).

Капиталист әмтәәни пула вә ја әмтәәјә мүбадилә едәндә әлдә етдији мәнфәәт ондан әмәлә кәлир ки, капиталист, мүгабилиндә музд вермиш олдуғу әмәкдән артыг мигдарда әмәк сатыр, ондан әмәлә кәлир ки, капиталист мүәјјән мигдар маддиләшмиш әмәји бәрабәр мигдарда чанлы әмәјә мүбадилә етмир. Буна көрә А. Смитин «пула вә ја башга әмтәәләрә мүбадилә»ни «һазыр мә'мулатын әмәјә мүбадиләси» илә бәрабәр тутмаға һаггы јохдур. Зира, биринчи нөв мүбадиләдә изафи дәјәр ондан әмәлә кәлир ки, әмтәәләр өз дәјәринә көрә, онлардакы иш вахтына көрә мүбадилә олунур, амма бу иш вахтынын бир һиссәсинин *һаггы өдәнилмәмишдир.* Бурада белә фәрз олунур ки, капиталист мүәјјән мигдарда кечмиш әмәји бәрабәр мигдарда чанлы әмәјә мүбадилә етмир; фәрз олунур ки, онун мәнимсәдији чанлы әмәјин мигдары, һаггыны өдәмиш олдуғу чанлы әмәјин мигдарындан чохдур. Әкс тәгдирдә фәһләнин әмәк һаггы онун мәһсулунун дәјәринә бәрабәр оларды. Беләликлә, «һазыр мә'мулатын» пула вә ја әмтәәјә мүбадиләсиндә, — бунлар өз дәјәринә көрә мүбадилә едилдикдә, — әлдә едилән мәнфәәт ондан әмәлә кәлир ки, «һазыр мә'мулатын» чанлы әмәјә мүбадиләси башга ганунлара табедир, ондан әмәлә кәлир ки, бурада мүбадилә едиләнләр еквивалент дејилдирләр. Демәли, бу һаллары гарышдырмаг олмаз.

Беләликлә, мәнфәәт, фәһләләрин әмәк материалына әлавә етдикләри дәјәрдән чыхылмадыр, башга бир шеј дејилдир. Лакин онларын материала әлавә етдикләри бир мигдар јени әмәкдән башга бир шеј дејилдир. Буна көрә фәһләнин иш

вахты ики һиссәјә ајрылыр: бунларын бири о һиссәдир ки, фәһлә бунун мүгабилиндә капиталистдән еквивалент алыр, өз әмәк һаггыны алыр; дикәри о һиссәдир ки, фәһлә буну капиталистә һавајы верир ки, бу да *мәнфәәт* тәшкил едир. А. Смит дүзкүн гејд едир ки, әмәјин (дәјәрин) јалныз, фәһлә тәрәфиндән материала јени әлавә едилән һиссәси әмәк һаггы илә мәнфәәтә ајрылыр; демәли, јени јарадылан изафи дәјәрин өзлүјүндә, капиталын материаллара вә аләтләрә сәрф едилмиш һиссәсинә әсла дәхли јохдур.

А. Смит, беләликлә, мәнфәәти һаггы өдәнилмәмиш өзкә әмәјинә мүнҹәр етдикдән сонра, билаваситә бунун ардынҹа дејир:

«Лакин, ола биләр, дејәрләр ки, капитала дүшән мәнфәәт јалныз, хүсуси нөв бир әмәк үчүн, јә'ни нәзарәт вә идарә етмәк әмәји үчүн верилән әмәк һаггынын башга адыдыр» (сәһ. 97) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 46].

О, «нәзарәт вә идарә етмәк әмәји» барәсиндәки бу сахта бахышы тәкзиб едир. Сонракы фәсилләрин бириндә биз јенә бунун үзәринә гајыдаҹағыг[32]. Бурада анҹаг белә бир ҹәһәтин гејд едилмәси мүһүмдүр ки, А. Смит мәнфәәтин мәншәји барәсиндәки өз бахышынын бу мәддаһчы бахыша әкс олдуғуну ајдын көрүр вә гәтијјәтлә гејд едир. Бу әкслији тә'кидлә көстәриб сөзүнә давам едир:

[253] «Бу вәзијјәтдә һеч дә һәмишә ишчинин өз әмәјинин мәһсулунун һамысы өзүнүн олмур. Әксәр һалда әмәјин мәһсулуну ишчи, ону ишә көтүрән *капитал мүлкијјәтчиси* илә бөлүшмәли олур. Бу һалда бир әмтәәнин алынмасы вә ја истеһсал едилмәси үчүн адәтән сәрф олунан әмәјин мигдары һеч дә, адәтән һәмин әмтәәнин мүгабилиндә сатын алына биләни, сәрәнҹама алына биләни вә ја бу әмтәәјә мүбадилә едилә биләни әмәјин мигдарыны јеканә мүәјјән едән бир амил дејилдир. Көрүнүр онун мүгабилиндә *әлавә бир мигдар* әмәк дә верилмәлидир ки, бу, фәһлә үчүн әмәк һаггы аванс едән вә материал верән капиталын әлдә етдији мәнфәәтә кедир» (јенә орада, сәһ. 99) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 47].

Бу тамамилә доғрудур. Әкәр биз капиталист истеһсалыны көтүрүрүксә, маддиләшмиш әмәк, — пулда вә ја әмтәәдә тәмсил олунан бу әмәк, — һәмишә онун өзүндәки мигдар әмәјә үстәлик олараг «әлавә бир мигдар» ҹанлы әмәк дә сатын алыр ки, бу «капиталистин әлдә етдији мәнфәәтә кедир», лакин, башга сөзлә дејилсә, бу анҹаг о демәкдир ки, маддиләшмиш әмәк ҹанлы әмәјин бир һиссәсини һавајы мәнимсәјир, онун гаршылығыны вермәдән мәнимсәјир. Смитин Рикардодан үстүнлүјү белә бир ҹәһәтин тә'кидлә гејд едилмәсиндән ибарәтдир ки, бу чеврилиш капиталист истеһсалынын мејдана кәлмәси илә бир заманда башланыр. Әксинә, Смит бир мәсә-

лэдэ Рикардодан керидэ галыр, о, тэдгигатын кедишиндэ мэһз өзүнүн тэкзиб етмиш олдуғу белэ бир бахышдан јахасыны гуртара билмир ки, маддилэшмиш эмэк илэ чанлы эмэк арасындакы мүбадилэдэ баш верэн бу јени мүнасибэт, бирбиринэ гаршы јалныз маддилэшмиш эмэјин, јалныз мэ'лум мигдарда маддилэшмиш эмэјин тэчэссүмү олан эмтээлэрин нисби дэјэринин мүэјјэн олунмасында күјә дэјишиклик јарадыр.

Өз формаларынын бириндэ, мэнфээт формасында олан изафи дэјэрин фэһлэ тэрэфиндэн сэрф едилэн эмэкдэ онун өз эмэк һаггыны өдэјэн һиссэдэн артыг бир һиссэ олдуғуну көстэрдикдэн сонра Смит, изафи дэјэрин дикэр формасыны, *торпаг рентасыны* да ејнилэ бу чүр изаһ едир. Эмэјин элиндэн алынан, бу сэбэбдэн дэ өзкэ мүлкијјэти олараг она гаршы дуран madди эмэк шэртлэринин бири *капиталдыр;* дикэри *торпағын* өзүдүр, *торпаг мүлкијјэти* олан торпагдыр. Буна көрэ дэ А. Смит *«капиталын мүлкијјэтчиси»* бэһсини гуртарыб сөзүнэ давам едир:

«Бу вэ ја дикэр өлкэдэ бүтүн торпаглар хүсуси мүлкијјэтэ чеврилдији вахтдан торпаг мүлкијјэтчилэри дэ, *бүтүн башга адамлар кими*, экмэдиклэри јердэ бичмэк истэјирлэр вэ һэтта торпағын тэбии бэһрэлэри үчүн дэ *рента* тэлэб етмэјэ башлајырлар... О «(ишчи)» *өз эмэји илэ јығдығынын вэ ја истеһсал етдијинин бир һиссэсини* торпаг мүлкијјэтчисинэ күзэшт етмэлидир. Бу һиссэ, јахуд да, ејни шеј олмагла, һэмин һиссэнин гијмэти *торпаг рентасыны* тэшкил едир...» (јенэ орада, сэһ. 99—100) [Русча тэрчүмэси, I чилд, сэһ. 47].

Белэликлэ, эсил мэ'нада сэнаје мэнфээти кими, торпаг рентасы да јалныз, фэһлэнин материала элавэ етдији эмэјин бир һиссэсидир, торпаг мүлкијјэтчисинэ *«онун күзэшт етдији»*, сна һавајы вердији һиссэсидир; демэли, бу һиссэ, фэһлэнин өз эмэк һаггыны өдэмэк, јахуд бу эмэк һаггындакы иш вахтынын еквивалентини вермэк үчүн сэрф етдији иш вахтындан артыг олан изафи эмэјин анчаг бир һиссэсидир.

Белэликлэ, А. Смит *изафи дэјэри*, јэ'ни изафи эмэји, — ичра олунмуш вэ эмтээдэ маддилэшмиш олан эмэјин музду верилмиш эмэкдэн, демэли, эмэк һаггы шэклиндэ өз еквивалентини алмыш олан эмэкдэн артығыны елэ бир *үмуми катеторија* кими баша дүшүр [254] ки, эсил мэ'нада мэнфээт вэ торпаг рентасы онун анчаг шахэлэрини тэшкил едир. Лакин өзлүјүндэ изафи дэјэри о, хүсуси бир категорија кими көтүрмэмишдир, мэнфээтдэ вэ торпаг рентасында онун кэсб етдији элаһиддэ формалардан ајырмамышдыр. Бу сэбэбдэн дэ онун — вэ даһа чох Рикардонун — тэдгигатында чохлу сэһвлэр вэ нөгсанлар мејдана кэлмишдир.

Изафи дәјәрин дикәр бир тәзаһүр формасы—*капитал фаизидир,* борҹ фаизидир (пул фаизидир). Лакин А. Смит, јенә дә һәмин фәсилдә јазыр ки, бу

«*Пул фаизи һәмишә төрәмә кәлирдир ки,* — о, әкәр һәмин пулун тәтбигиндән әлдә едилмиш *мәнфәәтдән* верилмирсә, — һәр һансы бир башга кәлир мәнбәјиндән верилмәлидир»

(демәли, ја торпаг рентасындан, ја да әмәк һаггындан верилмәлидир; сонунҹу һалда — бәлли орта әмәк һаггы шәраитиндә — фаиз изафи дәјәрдән дејил, әмәк һаггынын өзүндән әмәлә кәлир, әмәк һаггындан чыхылыр ки, бу, мәнфәәтин јалныз дикәр бир формасыдыр вә — сонра тәдгигатын кедишиндә—көрәҹәјимиз кими, бу формада фаизә инкишаф етмәмиш капиталист истеһсалы шәраитиндә тәсадүф олунур)[33],

«анҹаг бу шәртлә ки, борҹ алан адам јени борҹу әввәлки борҹунун фаизләрини өдәмәк үчүн алан бир исрафчы олмасын» (јенә орада, сәһ. 105—106) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 49].

Беләликлә, фаиз ја, борҹ алынан капиталын кәтирдији *мәнфәәтин* бир һиссәсидир; демәли, бу һалда фаиз мәнфәәтин өзүнүн төрәмә формасыдыр, онун бир шахәсидир, јә'ни мәнфәәт шәклиндә мәнимсәнмиш изафи дәјәрин мүхтәлиф шәхсләр арасында анҹаг сонракы тәгсимидир. Ја да фаиз рентадан верилир. Бунда јенә дә ејни һал баш верир. Јахуд да, нәһајәт, борҹ алан шәхс фаизи өз капиталындан вә ја өзкә капиталындан верир. Бу һалда фаиз, үмумијјәтлә, изафи дәјәр дејилдир, һазырда мөвҹуд олан сәрвәтин јалныз башга ҹүр тәгсимидир, «өзкәнинкиләшдирмә нәтиҹәсиндәки мәнфәәт» шәраитиндә олдуғу кими, «иштирак едән тәрәфләр арасында сәрвәт тәрәзиси көзләринин галхыб-енмәсидир». Фаизин, үмумијјәтлә, изафи дәјәр формасы олмадығы сонунҹу һалдан башга (вә онун әмәк һаггындан чыхылма олдуғу вә ја өзлүјүндә мәнфәәт формаларындан бири олдуғу һалдан башга; бу сонунҹу һал барәсиндә Адам һеч данышмыр), фаиз изафи дәјәрин анҹаг төрәмә формасыны, мәнфәәтин вә ја рентанын јалныз бир һиссәсини тәшкил едир (бу исә мәнфәәтин вә рентанын анҹаг тәгсиминә аиддир); демәли, фаиз дә һәмчинин, һаггы өдәнилмәмиш изафи әмәјин анҹаг бир һиссәсини ифадә едир.

«Борҹ верән шәхс фаизлә борҹ верилән пул вәсаитини һәмишә капитал *һесаб едир.* О көзләјир ки, гојулан вахтда бу пул вәсаити она гајтарылаҹагдыр вә борҹ алан шәхс бүтүн бу мүддәт әрзиндә һәмин вәсаитдән истифадә етмәк мүгабилиндә она һәр ил мүәјјән рента верәҹәкдир. Борҹ алан шәхс бу вәсаитдән ја бир *капитал* кими, ја да *билавасит истеһлак*

үчүн ајрылмыш фонд кими истифадә едә биләр. Бу васаитдән о бир капитал кими истифадә етдикдә буну мәһсулдар фәһләләрин маашына верир, *онлар да бу васаитин дәјәрини тәкрар истеһсал едәчәк вә мәнфәәт кәтирәчәкләр*. Бу һалда о, һеч бир башга кәлир мәнбәләрини өзкәјә вермәдән вә бунлара тохунмадан капиталы гајтара биләр вә фаизи верә биләр. Әкәр бу васаити о, билаваситә истеһлак үчүн сәрф етсә бир исрафчы кими һәрәкәт едир вә әмәксевәр адамларын маашына сәрф едилмәли олан шеји өз вејиллијинә хәрчләјир. Бу һалда о даһа, торпаг мүлкијјәти вә ја торпаг рентасы кими башга бир кәлир мәнбәјини өзкәнинкиләшдирмәдән вә ја она тохунмадан нә капиталы гајтармаг, нә дә фаизи вермәк игтидарында дејилдир» (II чилд, II китаб, 4-чү фәсил, сәһ. 127, Мак-Куллох нәшри) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 296].

[255] Демәли, пул борч алан — јә’ни, бу контекстдә, капитал борч алан — адам буну ја өзү бир капитал кими сәрф едир вә бундан мәнфәәт көтүрүр. Бу һалда онун борч алдығы адама вердији фаиз мәнфәәтин анчаг, бурада *хүсуси адла* адландырылан бир һиссәсидир. Ја да борч алдығы пулу исраф едир. Бу һалда о, борч верәнин сәрвәтини артырыб өз сәрвәтини азалдыр. Бурада анчаг, сәрвәтин башга чүр тәгсими баш верир, сәрвәт исрафчынын әлиндән сәләмчинин әлинә кечир вә бурада биз изафи дәјәр јарадылмасы просеси көрмүрүк. Беләликлә, фаиз үмумијјәтлә изафи дәјәри тәмсил етдијиндән, о, мәнфәәтин бир һиссәсиндән башга бир шеј дејилдир, нечә ки, мәнфәәт өзү дә изафи дәјәрин, јә’ни һаггы верилмәмиш әмәјин мүәјјән формасындан башга бир шеј дејилдир.

Нәһајәт, А. Смит гејд едир ки, верки һесабына јашајан шәхсләрин бүтүн кәлирләри дә һәмчинин ја әмәк һаггындан әлдә едилир, јә’ни бунлар әмәк һаггынын өзүндән чыхылмадыр, ја да бунларын мәнбәји мәнфәәт илә торпаг рентасыдыр, демәли, бунлар изафи дәјәрин анчаг мүхтәлиф формалары олан мәнфәәтин вә торпаг рентасынын истеһлакында мүхтәлиф ичтимаи групларын иштирак етмәси һүгугу демәкдир.

«Бүтүн веркиләр вә бунлара әсасланан һәр чүр кәлир — маашлар, пенсијалар, һәр илки һәр чүр рента кәлирләри — сон нәтичәдә кәлирин һәмин үч илкин мәнбәјинин бириндән вә ја дикәриндән әлдә едилир вә мүстәгим сурәтдә, јахуд долајы јолла әмәк һаггындан, капитал мәнфәәтиндән вә ја торпаг рентасындан верилир» (Гарнјенин тәрчүмәси, I китаб, 6-чы фәсил, сәһ. 106) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 49—50].

Демәли, пул фаизи, һабелә веркиләр вә ја веркиләрдән әлдә едилән кәлирләр, — бунлар әмәк һаггынын өзүндән чыхылма олмадыглары тәгдирдә, — јалныз, мәнфәәтдә вә торпаг рентасында иштирак пајларыдыр, бу сонунчуларын өзү исә изафи дәјәрдән, јә’ни һаггы өдәнилмәмиш иш вахтындан ибарәтдир.

А. Смитдә изафи дәјәрин үмуми нәзәријјәси беләдир.

А. Смит бүтүнлүкдә өз консепсијасыны бир даһа јекунлашдырыр. Бурада бир чәһәт хүсусилә ајдынлашыр: о чалышмыр һеч олмазса бир тәһәр сүбут етсин ки, фәһләнин мәһсула әлавә етдији дәјәр (истеһсал хәрчләри — хаммалын вә әмәк аләтләринин дәјәри — чыхылдыгдан сонра) даһа мәһсулдакы иш вахты илә мүәјјән олунмур, чүнки фәһлә бу мәһсулун һамысыны өзүнә көтүрмүр, бу дәјәри—вә ја мәһсулу—о, капиталист илә вә торпаг мүлкијјәтчиси илә бөлүшмәјә мәчбурдур. Әмтәәнин дәјәринин бу әмтәәни истеһсал едәнләр арасында тәгсим олунмасы үсулу, әлбәттә, нә бу дәјәрин тәбиәтини, нә дә бир әмтәә илә дикәри арасындакы дәјәр нисбәтини әсла дәјишдирмир.

«Торпаг хүсуси мүлкијјәтә чеврилдикдә дәрһал торпаг мүлкијјәтчиси, ишчинин һәмин торпагда јетишдирә вә ја топлаја билдији мәһсулун демәк олар һамысындан өзүнә мүәјјән бир пај тәләб едир. *Онун рентасы, торпағын бечәрилмәсинә сәрф едилмиш әмәјин мәһсулундан биринчи чыхылмадыр.* Торпағы бечәрән шәхсин јалныз надир һалларда мәһсул јығыланадәк күзәран етмәјә васаити олур. Онун күзәран хәрчи адәтән өз ағасынын, фермерин капиталындан она аванс едилир; фермер ону ишә көтүрүр вә әкәр бу ишчинин әмәји илә јаранан мәһсулун бир һиссәси она, фермерә чатмасајды, јахуд онун капиталы бир мигдар мәнфәәтлә өзүнә гајытмасајды, онда һәмин ишчини ишә көтүрмәјә онун һеч бир марагы олмазды. *Бу мәнфәәт, торпағын бечәрилмәсинә сәрф едилмиш әмәјин мәһсулундан икинчиси чыхылмадыр.* [256] Демәк олар, һәр һансы бир башга әмәјин мәһсулундан да *мәнфәәтин өдәнилмәси үчүн мүәјјән һиссә чыхылыр.* Бүтүн пешәләрдә вә мануфактураларда ишчиләрин әксәријјәти саһибкара мөһтачдыр ки, бу онлара ишләтмәк үчүн материал, һабелә иш гуртаранадәк әмәк һаггы вә јашајыш васитәләри аванс етсин. *Бу саһибкар онларын әмәји илә јарадылан мәһсулун бир һиссәсини, јахуд, онларын е'мал етдикләри материала өз әмәкләри илә әлавә етдикләри дәјәрин бир һиссәсини әлдә етмәлидир: «мәһз бу һиссә саһибкарын мәнфәәтини тәшкил едир»* (Мак-Куллох нәшри, I чилд, I китаб, 8-чи фәсил, сәһ. 109—110) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 61].

Демәли, А. Смит бурада торпаг рентасыны вә капитала дүшән мәнфәәти ајдын вә ачыг олараг јалныз, фәһләнин мәһсулундан чыхылан, јахуд онун мәһсулунун дәјәриндән, онун хаммала әлавә етдији әмәјин мигдарына бәрабәр бу дәјәрдән *чыхылма* адландырыр. Лакин, әввәлдә А. Смитин өзүнүн исбат етдији кими, бу чыхылма әмәјин анчаг о һиссәсиндән ибарәт ола биләр ки, фәһлә буну хаммала јалныз өз әмәк һаггыны өдәјән, јахуд өз әмәк һаггынын јалныз еквивалентини тәшкил едән мигдардан артыг әлавә едир; демәли, чыхылан бу һиссә изафи әмәкдән, фәһләнин әмәјинин һаггы өдәнилмәмиш һиссәсиндән ибарәтдир. (Беләликлә, өтәри гејд едәк ки, мәнфәәт вә рента, јахуд капитал вә торпаг мүлкијјәти һеч вахт *«дәјәр мәнбәји»* ола билмәз.)

[3) ИЗАФИ ДӘЈӘР АНЛАЈЫШЫНЫН СМИТ ТӘРӘФИНДӘН ИЧТИМАИ ӘМӘЈИН БҮТҮН ДАИРӘЛӘРИНӘ АИД ЕДИЛМӘСИ]

Биз көрүрүк ки, А. Смит изафи дәјәрин, демәли капиталын да тәһлилиндә физиократлара нисбәтән ирәлијә доғру нечә бөјүк бир аддым атмышдыр. Физиократларда изафи дәјәр реал әмәјин анчаг бир мүәјјән нөвү илә — әкинчилик әмәји илә јараныр. Беләликлә, онлар иш вахтыны дејил, дәјәрин јеканә мәнбәји олан үмуми ичтимаи әмәји дејил, әмәјин истеһлак дәјәрини нәзәрдән кечирирләр. Лакин бу хүсуси әмәк нөвү шәраитиндә *тәбиәт,* торпаг, доғрудан да, материјанын (үзви материјанын) мигдарыны артырмаг мә'насында, истеһсал едилән маддәнин истеһлак едилән маддәдән артыглығы мә'насында изафи дәјәр јарадыр. Онлар предмети һәлә тамамилә мәһдуд формада, бу сәбәбдән дә фантастик тәсәввүрләрлә тәһриф олунмуш формада тәдгиг едирләр. А. Смитдә исә, әксинә, дәјәр — һәр һансы бир истеһлак дәјәриндә тәмсил едилмиш олурса-олсун — үмуми ичтимаи әмәклә јарадылыр, јалныз вә анчаг зәрури әмәјин мигдары илә јарадылыр. Изафи дәјәр, — истәр мәнфәәт, торпаг рентасы вә ја төрәмә форма олан фаиз формасында мејдана чыхсын, — бу әмәјин анчаг о һиссәсиндән ибарәтдир ки, әмәјин мадди шәртләринин мүлкијјәтчиләри буну чанлы әмәклә мүбадиләдә мәнимсәјирләр. Буна көрә физиократларда изафи дәјәр јалныз торпаг рентасы формасында мејдана чыхдығы һалда, А. Смитдә торпаг рентасы, мәнфәәт вә фаиз, изафи дәјәрин анчаг мүхтәлиф формаларыдыр.

Аванс едилмиш капиталын бүтүн мәбләғинә нисбәтлә көтүрүлән изафи дәјәри *капитала дүшән мәнфәәт* адландырырамса, мән буну она көрә белә едирәм ки, истеһсалда билавоситә иштирак едән капиталист изафи әмәји *билавоситә* өзү мәнимсәјир, һәм дә, бу изафи дәјәри онун сонра нә кими бир рубрика дахилиндә, истәр торпаг мүлкијјәтчиси илә, истәрсә капитал борч верән шәхслә бөлүшмәли олдуғунун фәрги јохдур. Беләликлә, ичарәдар билавасиә торпаг мүлкијјәтчисинә верир. Мәсәлән, фабрикчи мәнимсәдији изафи дәјәрдән, өз фабрикинин јерләшдији торпағын мүлкијјәтчисинә торпаг рентасы вә капитал борч алдығы капиталистә фаиз верир.

[257] {Инди бунлары да нәзәрдән кечирмәк лазымдыр: 1) А. Смитин изафи дәјәр илә мәнфәәти гарышдырмасы; 2) онун мәһсулдар әмәјә олан бахышы; 3) онда рента вә мәнфәәт нә сурәтдә *дәјәр мәнбәләринә* чеврилир вә әмтәәләрин «тәбии гијмәтинә» онун вердији тәһлил нә гәдәр сәһвдир, зи-

ра һәмин гијмәтдә, онун фикринҹә, хаммалын вә әмәк аләтләринин дәјәри үч «кәлир мәнбәјинин» «гијмәтиндән» ајрылыгда мөвҹуд дејилдир — вә һесаба алынмыр.}

[4) ДӘЈӘР ГАНУНУНУН КАПИТАЛ ИЛӘ МУЗДЛУ ӘМӘК АРАСЫНДА МҮБАДИЛӘДӘКИ СПЕСИФИК ФӘАЛИЈЈӘТИНИ СМИТИН АНЛАМАМАСЫ]

Әмәк һaггы,—јахуд о еквивалент ки, капиталист бунунла иш гүввәсинә мүәјјән мүддәт сәрәнҹам етмәји сатын алмыш олур, — өзүнүн мүстәгим формасында олан бир әмтәә дејилдир, бу игтисади формасыны дәјишмиш бир әмтәәдир, пулдур, — мүбадилә дәјәри олмаг е’тибары илә, иҹтимаи әмәјин, үмуми иш вахтынын билаваситә маддиләшмәси олмаг е’тибары илә өзүнә мәхсус мүстәгил формада олан бир әмтәәдир. Фәһлә бу пула, әлбәттә, әмтәәләр алыр {фәһләнин бу шејләри өзү үчүн аз әлверишли шәраит вә вәзијјәтдә сатын алмасы вә с. бу кими әлавә тәфәррүат бурада бир кәнара бурахылмалыдыр}, бунлары һәр бир башга пул саһибинин алдығы ејни гијмәтә алыр. Фәһлә — һәр бир башга пул саһиби кими—бир алыҹы олараг әмтәә сатанлара гаршы дурур. Әмтәә тәдавүлүнүн өзүндә о бир фәһлә кими дејил, әмтәә гүтбүнә гаршы пул гүтбү кими мејдана чыхыр, ән үмуми формада, һәмишә мүбадиләјә һазыр формада олан бир әмтәәнин саһиби кими мејдана чыхыр. Онун пулу јенидән, она истеһлак дәјәрләри кими хидмәт етмәли олан әмтәәләрә чеврилир вә бу мүбадилә просесиндә әмтәәләри о, бунларын базарда сатылдығы гијмәтә алыр, — үмумијјәтлә дејилсә, онлары өз дәјәринә алыр. Бурада о јалныз *П—Ә* әмәлијјатыны иҹра етмиш олур ки, әкәр бу әмәлијјат өз үмуми формасында нәзәрдән кечирилсә, форманын дәјишилмәси демәкдир, һеч дә дәјәр кәмијјәтинин дәјишилмәси демәк дејилдир. Лакин мәһсулда маддиләшән өз әмәји илә фәһлә јалныз өз алдығы пулдакы гәдәр иш вахтыны әмтәәјә әлавә етмәк дејил, онун еквивалентини вермәк дејил, һаваjы олараг, мәһз мәнфәәтин мәнбәјини тәшкил едән изафи әмәк дә вердијинә көрә, о *фе’лән* (артыг биз нәтиҹәни көтүрдүкдә, иш гүввәсинин сатылмасындан ибарәт васитәләндириҹи һәрәкәт арадан галхыр) өз әмәк һаггыны тәшкил едән пул мәбләғинин дәјәриндән артыг дәјәр вермиш олур. Артыг мигдарда иш вахты вермәк васитәсилә о, әмәк һаггы олараг өз әлинә кәлән пулдакы гәдәр маддиләшмиш әмәји сатын алмышдыр. Буна көрә демәк олар ки, онун газандығы пула чеврилән (мүәјјән мигдар иҹтимаи иш вахтынын јалныз мүстәгил ифадәсиндән ибарәт олан) бүтүн әмтәәләри дә о, һәр бир башга алыҹы тәрәфин-

дән, јахуд, өз биринчи чеврилишини баша вурмуш әмтәәнин саһиби тәрәфиндән алынан ејни гијмәтә алырса да, бу әмтәәләри, — долајы олараг, — онлардакы иш вахтындан артыг мигдарда иш вахты вермәк васитәсилә сатын алыр. Вә әксинә: капиталистин әмәк алдығы пулда, фәһләнин өз истеһсал етдији әмтәәдәки әмәјиндән вә ја онун иш вахтындан аз әмәк вардыр. Әмәк һаггыны тәшкил едән бу мәбләғ пулдакы әмәјин мигдарына үстәлик олараг капиталист, һаггыны вермәјиб әлавә бир мигдар әмәк алыр — бу, капиталистин вердији пулдакы әмәјин мигдарындан изафи олан бир артыгдыр. Мәһз бу изафи мигдар әмәк, капиталын јаратдығы изафи дәјәри тәшкил едир.

Лакин [258] капиталистин әмәк аланда вердији пул (әмәјин сатын алынмасы бурада билаваситә әмәјә мүбадилә олунмаг илә дејил, иш гүввәсинә мүбадилә олунмаг илә васитәләнирсә дә, нәтичәдә фе'лән әмәк сатын алыныр) *бүтүн дикәр әмтәәләрин* чеврилмиш формасындан, бунларын бир мүбадилә дәјәри олараг мүстәгил варлығындан башга бир шеј олмадығына көрә белә дә демәк олар ки, бүтүн әмтәәләр чанлы әмәјә мүбадилә олундугда онларын өзләриндәкиндән артыг мигдарда әмәк сатын алырлар. Бу әлавә мигдар да мәһз изафи дәјәр тәшкил едир.

А. Смитин бөјүк хидмәти ондан ибарәтдир ки, биринчи китабда, әмтәәләрин садә мүбадиләсиндән вә бу мүбадиләјә хас олан дәјәр ганунундан, маддиләшмиш әмәк илә чанлы әмәк арасындакы мүбадиләјә, капитал илә муздлу әмәк арасындакы мүбадиләјә, мәнфәәти вә торпаг рентасыны бунларын үмуми шәклиндә тәдгиг етмәјә, бир сөзлә дејилсә, изафи дәјәрин мәншәји мәсәләсинә кечдији фәсилләрдә (6, 7, 8-чи фәсилләрдә), — мәһз бу фәсилләрдә о, баш вермиш ујғунсузлуғу сезир; о һисс едир ки, — өзү үчүн анлашылмаз галан васитәләндиричи вәсиләләр һәр нәдән ибарәт олса да, — ганун өз төрәтдији нәтичәләрдә фе'лән позулур: чох мигдар әмәк аз мигдар әмәјә (фәһлә тәрәфиндән) вә аз мигдар әмәк чох мигдар әмәјә (капиталист тәрәфиндән) мүбадилә олунур. Смитин хидмәти ондан ибарәтдир ки, о, тә'кидлә гејд едир,— лакин ону чашдыран да мәһз будур, — ки, *капитал јығылдыгда* вә *торпаг үзәриндә мүлкијјәт мејдана кәлдикдә,* демәли, инди әмәјин өзүнә гаршы дуран әмәк шәртләринин тәкләнмәси илә бирликдә дөнүш әмәлә кәлир, дәјәр ганунунун заһирән (вә өз нәтичәси е'тибары илә фе'лән) өзүнүн әксинә чеврилмәси баш верир. А. Смитин нәзәри күчү әкәр бу зиддијјәти дујмасындан вә тә'кидлә гејд етмәсиндән ибарәтдирсә, онун нәзәри зәифлији дә ондан ибарәтдир ки, бу зиддијјәт

ону һәтта, үмуми ганунун садә әмтәә мүбадиләсинә тәтбигини нәзәрдән кечирдикдә дә чашдырыр: иш гүввәсинин өзүнүн әмтәәјә чеврилмәсинин нәтичәси олан бу зиддијјәтин нечә әмәлә кәлдијини о баша дүшмүр, билмир ки, бу сурәтдә һәмин спесифик әмтәәнин өз мүбадилә дәјәринә әсла дәхли олмајан истеһлак дәјәринин өзү мүбадилә дәјәри јарадан бир енеркијадыр. Рикардонун А. Смитдән белә бир үстүнлүјү вар ки, заһирдә көрүнән — өз нәтичәсинә көрә исә керчәк олан — бу зиддијјәтләр ону чашдырмыр. Амма о белә бир чәһәтчә А. Смитдән керидәдир ки, бурада бир проблем мөвчуд олмасы онун һеч ағлына да кәлмир, бу сәбәбдән дә, капитал меjдана кәлдикдә дәјәр ганунунун *спесифик сурәтдә* инкишаф етмәси ону бир ан белә карыхдырмыр вә һәтта азачыг да олса марагландырмыр. Сонралар биз көрәчәјик ки, А. Смитдә даһијанә олан шеј, Рикардонун бу нөгтеји-нәзәри әлејһинә галхан Малтусда нә сурәтдә мүртәче бир шејә чеврилир[34].

Лакин А. Смитин мәһз бу бахышы, әлбәттә, ону ејни заманда мүтәрәддид едир, гәтијјәтсиз едир, онун архаландығы мөһкәм зәмини әлиндән алыр вә — Рикардонун әксинә олараг — ону, буржуа системинин абстракт үмуми әсасыны әһатә едән сәлис бир нәзәри бахыш јаратмаға гојмур.

[259] А. Смит, јухарыда көстәрилдији кими, дејир ки, әмтәә өзүндәкиндән артыг мигдарда әмәји сатын алыр, јахуд да фәһлә әмтәәни онун өзүндә олан дәјәрдән артыг дәјәрә сатын алыр, — онун бу мүддәасы Һодскинин «Popular Political Economy» әсәриндә белә ифадә едилмишдир:

«*Тәбии гијмәт* (јахуд, *зәрури* гијмәт) һәр һансы бир әмтәәнин истеһсалы үчүн тәбиәтин инсандан тәләб етдији *әмәјин* үмуми *мигдарыдыр*... Бизим тәбиәт илә олан гаршылыглы мүнасибәтләримиздә әмәк биринчи вә јеканә алычылыг васитәси олмуш вә һәмишәлик галачагдыр. Һәр һансы бир әмтәәнин истеһсалы үчүн нә гәдәр әмәк лазым олурса-олсун фәһлә, — һәмин әмтәәни алмаг вә онун саһиби олмаг үчүн, — чәмијјәтин, һазыркы шәраитиндә һәмишә, буну билавасितә тәбиәтдән алыркән мүгабилиндә верилмәси лазым кәлдијиндән хејли артыг әмәк вермәлидир. Фәһлә үчүн бу чүр артмыш олан тәбии гијмәт *ичтимаи гијмәтдир*. Бунлары һәмишә бир-бириндән фәргләндирмәк лазымдыр» [*Thomas Hodgskin*. Popular Political Economy, etc. London, 1827, сәһ. 219—220) [Русча тәрчүмәси: *Томас Һодскин*. Әсәрләри. М., 1938, сәһ. 184—185].

Һодскинин бу бахышы А. Смитин консепсијасында һәм дүзкүн олан, һәм дә онда долашыг олуб башгаларында да долашыглыг төрәдән фикирләри тәкрар едир.

[5) СМИТДӘ ИЗАФИ ДӘЈӘРИН МӘНФӘӘТЛӘ ГАРЫШДЫРЫЛМАСЫ. СМИТИН НӘЗӘРИЈЈӘСИНДӘ ВУЛГАРЛЫГ ҮНСҮРҮ]

Биз А. Смитин үмумијјәтлә *изафи дәјәрә* нечә бахдығыны көрдүк; онун фикринчә торпаг рентасы вә мәнфәәт изафи дә-

јәр үчүн јалныз мүхтәлиф формалар вә тәркиб һиссәләридир. Онун трактовкасына көрә капиталын хаммалдан вә истеһсал васитәләриндән ибарәт олан һиссәсинин изафи дәјәр јарадылмасына билаваситә һеч бир дәхли јохдур. Изафи дәјәр анчаг, фәһләнин сәрф етдији әмәјин јалныз онун өз әмәк һаггынын еквивалентини тәшкил едән һиссәсинә *үстәлик олараг* вердији артыг мигдар әмәкдән әмәлә кәлир. Демәли, изафи дәјәр капиталын јалныз, әмәк һаггына сәрф олунан һиссәсиндән билаваситә әмәлә кәлир, зира бу, капиталын анчаг јеканә бир һиссәсидир ки, о јалныз өзүнү тәкрар истеһсал етмәк дејил, «артыг» да истеһсал едир. Мәнфәәтдә исә, әксинә, изафи дәјәр аванс едилән капиталын бүтүн мәбләғи ајағындан һесабланыр вә, бундан да башга, һәмин шәкилдәјишмәјә, капиталист истеһсалынын мүхтәлиф саһәләриндә мәнфәәтләрин тәнләшмәсиндән ирәли кәлән јени шәкилдәјишмәләр дә әлавә олунур.

А. Смит маһијјәтчә изафи дәјәри тәдгиг едирсә дә, буну ашкар ифадә олунмуш шәкилдә вә өз әлаһиддә формаларындан фәргли олан мүәјјән бир категорија формасында ајдын тәсәввүр етмәдијинә көрә сонралар о, һеч бир васитәләндиричи васитә дахил етмәдән, изафи дәјәри чох инкишаф етмиш форма илә, мәнфәәт илә билаваситә гарышдырыр. Бу сәһв Рикардода вә бүтүн сонракы игтисадчыларда галыр. Бурадан да (Рикардода бу даһа кәскин формададыр, онда әсас дәјәр гануну даһа чох систематик бир вәһдәт вә ардычыллыгла тәтбиг олунур, бу сәбәбдән исә гејри-ардычыллыг һаллары вә зиддијјәтләр онда даһа кәскин ашкара чыхыр) бир сыра гејри-ардычыллыг һаллары, һәлл олунмамыш зиддијјәтләр вә мә'насызлыглар мејдана кәлир ки, рикардочулар бунлары (ашағыда, мәнфәәт һаггындакы бөлмәдә көрәчәјимиз кими) схоластика јолу илә, сөз күләшдирмәк васитәси илә һәлл етмәјә чалышырлар[35]. Кобуд емпиризм сахта метафизикаја, схоластикаја чеврилир вә о, әзаблы сә'јләр көстәриб, тәкзиб едилмәз емпирик һадисәләри билаваситә, садә формал абстраксија јолу илә үмуми ганундан һасил етмәјә, ја да бир һијлә илә бунлары һәмин гануна ујғунлашдырмаға чалышыр. Буна даир биз артыг бурада, Смитин изафи дәјәр барәсиндәки бахышларынын тәһлили әснасында бир мисал көстәрәчәјик, чүнки Смитдәки долашыглыг һеч дә, изафи дәјәрин әлаһиддә формалары олан мәнфәәт вә торпаг рентасындан ex professo* бәһс етдији јердә башланмаг дејил, мәнфәәти вә торпаг рентасыны үмумијјәтлә изафи дәјәрин формалары

* —хүсуси олараг. *Ред.*

кими, «фәһләнин материаллара әлавә етдији әмәкдән *чыхылмалар»* кими тәдгиг етдији јердә башланыр.

[260] А. Смит биринчи китабын 6-чы фәслиндә:

«Буна көрә дә, фәһләләрин материала *әлавә етдикләри* дәјәр инди ики һиссәјә ајрылыр, бунлардан бири онларын әмәк һаггыны өдәјир, дикәри исә, саһибкар тәрәфиндән әмәк һагғы вә е'мал олунан материал шәклиндә аванс едилмиш капиталын бүтүн мәбләғи үчүн мәнфәәти өдәјир» [Гарнјенин тәрчүмәсинин I чилди, сәһ. 96—97] [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 46], —

дедикдән сонра сөзүнә давам едир:

«Әкәр о» (саһибкар) «бу фәһләләрин һазырладыглары мә'мулатын сатышындан — өз капиталынын әвәзләнмәси үчүн лазым олана үстәлик — бир мигдар да артыг әлдә едәчәјини көзләмәсәјди, һәмин фәһләләри онун муздла ишә көтүрмәјә һеч бир марағы олмазды; ејнилә дә әкәр онун мәнфәәти илә ишә гојдуғу капиталын кәмијјәти арасындакы мүәјјән мувафиглик олмасајды, аз капитал дејил, чох капитал сәрф етмәјә онун һеч бир марағы олмазды» [јенә орада, сәһ. 97] [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 46].

Һәр шејдән әввәл буну гејд едәк. Изафи дәјәри — «саһибкарын» өз капиталынын әвәзләнмәси үчүн лазым олан дәјәр күтләсинә үстәлик олараг әлдә етдији «артығы» әввәлчә А. Смит әмәјин о һиссәсинә мүнчәр едир ки, бу һиссәни фәһләләр материала өзләринин әмәк һаггыны әвәзләјән әмәјә үстәлик әлавә едирләр; беләликлә Смит һәмин артығы капиталын јалныз әмәк һаггына сәрф едилмиш һиссәсинә аид едир. Лакин бундан сонра о дәрһал бу артығы мәнфәәт формасында тәдгиг едир, јә'ни һәмин артығы капиталын ону төрәдән һиссәсинә аид етмәјиб, ону аванс едилмиш капиталын мәчму дәјәринә үстәлик олан, «әмәк һаггы *вә* е'мал едилән материал шәклиндә аванс едилмиш капиталын бүтүн мәбләғинә» (бурада диггәтсизлик үзүндән истеһсал аләтләри бурахылмышдыр) үстәлик олан бир артыг кими көстәрир. Демәли, изафи дәјәри о, билаваситә мәнфәәт формасында тәдгиг едир. Бурадан исә дәрһал чәтинликләр төрәјир.

А. Смит дејир ки, капиталист «әкәр бу фәһләләрин һазырладыглары мә'мулатын сатышындан — өз капиталынын јерини долдурмаг үчүн лазым олана үстәлик—*бир мигдарда артыг* әлдә едәчәјини көзләмәсәјди, һәмин фәһләләри онун муздла ишә көтүрмәјә һеч бир марағы олмазды». Бир сурәтдә ки, капиталист мүнасибәтләринин мөвчуд олдуғу фәрз едилмишдир, онда бу тамамилә доғрудур. Капиталистин истеһсал етмәкдән мәгсәди һеч дә бу истеһсал олунмуш мәһсулла өз тәләбатыны өдәмәк дејилдир, — истеһлак, үмумијјәтлә, онун үчүн истеһсалын билаваситә мәгсәди дејилдир. Капиталист она көрә истеһсал едир ки, изафи дәјәр истеһсал

етсин. Лакин тәкҹә бир мә'насы олан бу мүгәддәматла, јә'ни капиталист истеһсалы шәраитиндә капиталистин изафи дәјәр хатиринә истеһсал етдијини көстәрән бу мүгәддәматла А. Смит — сонралар онун бир чох фәрсиз хәләфләринин етдијиндән фәргли олараг — *изафи дәјәри изаһ етмир.* Јә'ни: изафи дәјәрин мөвҹуд олдуғуну о, капиталистин мәнафеји илә, онун изафи дәјәрә ҹан атмасы илә изаһ етмир. Әксинә, бу изафи дәјәри һәлә габагҹа о, фәһләләрин «алдыглары әмәк һаггы мүгабилиндә материала әлавә етдикләри дәјәрдән артыг әлавә етдикләри» дәјәрлә изаһ етмишдир. Лакин бунун ардынҹа сөзүнә давам едиб дејир: әкәр капиталистин мәнфәәтләри илә онун аванс етдији капиталын кәмијјәти арасында мүәјјән мүвафиглик олмасајды, аз капитал әвәзинә чох капитал тәтбиг етмәјә онун һеч бир марагы олмазды. Артыг бурада мәнфәәт изафи дәјәрин тәбиәти илә дејил, капиталистин «мәнафеји» илә изаһ едилир. Бу исә бајағы вә мә'насыздыр.

А. Смит һисс етмир ки, билаваситә изафи дәјәри мәнфәәт илә вә мәнфәәти изафи дәјәр илә бу ҹүр гарышдырдыгда о, изафи дәјәрин мәншәјинин ганунуну — јениҹә өзүнүн мүәјјән етдији бу гануну һеҹә вурмуш олур. [261] Әкәр изафи дәјәр јалныз, «дәјәрин» (вә ја әмәјин) «фәһләнин өз әмәк һаггы мүгабилиндә материала әлавә етдији дәјәрдән *артыг әлавә етдији* һиссәсидир»сә, онда сәбәб нәдир ки, бу икинҹи һиссә билаваситә кәрәк, аванс едилән капиталын дәјәринин бир һалда дикәр һалдакындан чох олмасы нәтиҹәсиндә артсын? Бу зиддијјәт А. Смитин дәрһал бундан сонра, мәнфәәтин гуја «әмәјә нәзарәт» үчүн верилән әмәк һаггы олмасы фикрини тәкзиб етмәк мәгсәдилә кәтирдији мисалда даһа ајдын мејдана чыхыр.

О мәһз белә дејир:

«Лакин о», (капитала дүшән мәнфәәт) «әмәк һаггындан тамамилә фәрглидир; о, тамамилә башга әсас үзрә мүәјјән олунур вә фәрз едилән бу нәзарәт вә идарә етмәк әмәјинин мигдарына вә характеринә онун һеч бир мүвафиглији јохдур. *О, үмумијјәтлә ишә сәрф едилән капиталын дәјәри илә мүәјјән олунур* вә бу капиталын һәҹминдән асылы олараг чох вә ја аз олур. Мисал үчүн фәрз едәк ки, һарада исә сәнаједә тәтбиг едилән *капиталын мәнфәәти адәтән илдә он фаиз тәшкил едир* вә орада олан ики мүхтәлиф мануфактураның һәрәсиндә, илдә һәр бири 15 ф. ст. музд алмагла 20 фәһлә ишләјир, белә ки, һәр мануфактура илдә әмәк һаггына 300 ф. ст. хәрҹләјир. Сонра, фәрз едәк ки, мануфактураның бириндә ҹәми 700 фунт стерлингә баша кәлән ашағы кејфијјәтли хаммал е'мал олунур, дикәр мануфактурада исә 7000 ф. ст. дәјәриндә нисбәтән јүксәк кејфијјәтли материал е'мал олунур. Бу һалда биринҹи мануфактурада һәр ил сәрф едилән капитал ҹәми анҹаг 1000 ф. ст. тәшкил едәр, икинҹисиндә сәрф едилән капитал исә 7300 фунт стерлингә чатар. Норма 10% олмагла биринҹи ма-

нуфактуранын саһиби бир илдә јалныз 100 ф. стерлингә гәдәр, икинчисинин саһиби исә тәгрибән 730 ф. ст. мигдарында мәнфәәт көзләјәчәкдир. Лакин онларын мәнфәәтләри бу гәдәр фәрглидирсә дә, онларын нәзарәт вә идарә етмәк әмәји бир-биринин ејни вә ја тәгрибән ејни ола биләр» [Гарнје тәрәфиндән едилән франсызча тәрҹүмәсинин I чилди, сәһ. 97—98] [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 46].

Өз үмуми формасындакы изафи дәјәрдән биз бурада бирдән-бирә үмуми мәнфәәт нормасына кәлиб чыхырыг ки, о, билаваситә әсла бу мәсәләјә аид дејилдир. Лакин сонрасына бахаг! Ики фабрикин һәрәсиндә ијирми фәһләнин әмәји тәтбиг олунур; онларын әмәк һаггы һәр ики һалда ејнидир — 300 фунт стерлингдир. Демәли, бурада вәзијјәт елә дејилдир ки, һәмин фабрикләрин бириндә дикәрләриндәкиндән јүксәк кејфијјәтли әмәк тәтбиг олунур, беләликлә дә бунларын бириндә әмәјин вә, демәли, изафи дәјәрин дә һәр сааты дикәриндәки изафи әмәјин бир нечә саатына бәрабәр ола билсин. Әксинә, фабрикләрин һәр икисиндә әмәк һаггынын бәрабәр олмасынын көстәрдији кими, һәр ики һалда ејни орта әмәк нәзәрдә тутулур. Вәзијјәт belә икән нечә олур ки, фабрикләрин бириндә фәһләләр тәрәфиндән өзләринин әмәк һаггынын гијмәтинә, үстәлик олараг материала әлавә етдикләри изафи әмәк дикәр фабрикдәкиндән једди дәфә артыг олсун? Јахуд, сәбәб нәдир ки, һәр ики һалда фәһләләр ејни мигдарда әмәк һаггы алыркән вә, демәли, бунун тәкрар истеһсалы үчүн ејни мигдарда вахт сәрф едиркән бу фабрикләрин бириндә, — јалныз бурада е'мал едилән материалын дикәр фабрикдәкиндән једди дәфә баһалы олдуғуна көрә, — фәһләләр једди гат артыг мигдарда изафи әмәк [262] вермәлидирләр?

Беләликлә, бир фабрикдә әлдә едилән мәнфәәтин дикәр фабрикдә әлдә едилән мәнфәәтдән једди гат артыг олмасы, — јахуд, үмумијјәтлә, мәнфәәтин аванс едилмиш капиталын кәмијјәтинә пропорсионаллығы гануну, — prima facie* изафи дәјәр вә ја мәнфәәт (ахы А. Смит бунлары билаваситә ејниләшдирир) ганунуна зидд чыхыр, чүнки бу гануна көрә изафи дәјәр фәһләләрин јалныз һаггы өдәнилмәмиш әмәјини, изафи әмәјини ифадә едир. А. Смит исә бу һагг-һесабы там бир садәлөвһлүклә вә бунун үзәриндә әсла дүшүнмәдән, бурада баш верән зиддијјәт һаггында һәтта ән чүз'и бир тәсәввүрү олмадан тәгдим едир. Бүтүн сонракы игтисадчылар, — онларын һеч бири изафи дәјәри онун үмуми шәклиндә, онун мүәјјән формаларындан ајрылыгда тәдгиг етмәдикләринә көрә, — бу ҹәһәтдән она садиг галдылар. Артыг јухарыда гејд едил-

* илк нәзәрдә. *Ред.*

дији кими, Рикардода бу зиддијјәт јалныз даһа кәскин формада мејдана чыхыр.

А. Смит изафи дәјәри јалныз мәнфәәтә дејил, һабелә торпаг рентасына, — изафи дәјәрин, һәрәкәтләри там мүхтәлиф ганунларла мүәјјән олунан бу ики хүсуси нөвүнә, — мүнчәр етдијиндән, тәкчә бу һал ону белә бир фикрә кәтирмәли иди ки, һеч бир васитәләндиричи вәсилә тәтбиг едилмәдән үмуми мүчәррәд форманы онун һеч бир хүсуси формасы илә гарышдырмаг олмаз. Истәр онда, истәрсә бүтүн сонракы буржуа игтисадчыларында, игтисади мүнасибәтләрин формалары арасындакы фәрги ајдынлашдырмаг үчүн лазым олан нәзәри идрак, бир гајда олараг, чатышмыр, — онлар емпирик сурәтдә бәлли материалдан кобудчасына јапышыб дururлар, онлары, анчаг бу материал марагландырыр. Һәмчинин буна көрә онлар пулун маһијјәтини дә дүзкүн баша дүшә билмирләр, зира бурада мәсәлә, јалныз, мүбадилә дәјәри формаларынын мүхтәлиф дәјишилмәләриндән ибарәтдир, дәјәрин кәмијјәти исә дәјишилмәз галыр.

[6) СМИТИН МӘНФӘӘТИ, ТОРПАГ РЕНТАСЫНЫ ВӘ ӘМӘК ҺАГГЫНЫ ДӘЈӘР МӘНБӘЛӘРИ ҺЕСАБ ЕДӘН СӘҺВ БАХЫШЫ]

Лодердел «Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique» (tradult par Lagentie de Lavaisse. Paris, 1808) әсәриндә изафи дәјәри смитчәсинә анламағын әлејһинә тә'нлә – бу анламанын һәлә Локк тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш бахышлара мүвафиг кәлдијини гејд едиб—дејир ки, бу анламаја көрә капитал сәрвәтин илкин мәнбәји дејилдир, һәрчәнд Смит ону белә бир мәнбә кими, анчаг төрәмә бир мәнбә кими гәләмә верир. Лодердел бу барәдә бах белә дејир:

«Јүз илдән дә чох бундан әввәл Локк, демәк олар, ејнилә бу чүр бир бахыш ирәли сүрмүшдүр» (А. Смит кими)... «Пул, — Локк дејир, — бәһәрсиздир вә һеч шеј истеһсал етмир; пулдан һасил едилән бүтүн хејир ондан ибарәтдир ки, гаршылыглы сазиш нәтичәсиндә пул, бир адамын әмәјинин мүгабили олан мәнфәәти башгасынын чибинә кечирир» (*Лодердел,* сәһ. 116). «Әкәр капитал мәнфәәтини бу чүр анламаг чидди мә'нада дүзкүн олсајды, бундан белә бир нәтичә чыхарды ки, мәнфәәт кәлирин илк мәнбәји дејил, анчаг төрәмә мәнбәјидир, она көрә дә капитала сәрвәт мәнбәләриндән бири кими бахмаг олмазды, чүнки онун кәтирдији мәнфәәт анчаг, кәлирин фәһләнин чибиндән капиталистин чибинә кечмәси олардыр» (јенә орада, сәһ. 116—117).

Бир һалда ки, капиталын дәјәри мәһсулда јенидән мејдана кәлир, капитал «сәрвәт мәнбәји» адландырыла билмәз.

Капитал бурада садәчә өз дәјәрини јығылмыш әмәк олараг, мүәјјән мигдарда маддиләшмиш әмәк олараг мәһсула әлавә едир.

Капитал јалныз бир *мүнасибәт* олараг дәјәр истеһсалчысыдыр, зира о, муздлу әмәк үзәриндә һөкмранлыг едән бир чәбр гүввәси олуб буну изафи әмәк вермәјә мәчбур едир, јахуд әмәјин мәһсулдар гүввәсини гамчылајараг, ону нисби изафи дәјәр јаратмаға вадар едир. Һәр ики һалда капитал јалныз [263], әмәјин мадди шәртләринин ондан ајры салынмыш вә онун үзәриндә һөкмранлыг едән гүввәси олараг, үмумијјәтлә анчаг муздлу әмәјин өзүнүн формаларындан бири олараг, муздлу әмәјин бир шәрти олараг дәјәр јарадыр. Сијаси игтисадчыларда гәбул едилмиш мә'нада исә, пул вә ја әмтәә шәклиндә мөвчуд олан јығылмыш әмәк олмаг е'тибары илә капитал — бүтүн әмәк шәртләри кими, о чүмләдән һавајы тәбиәт гүввәси кими — әмәк просесиндә, истеһлак дәјәрләри јарадылмасында мәһсулдар фәалијјәт көстәрир, амма о һеч бир заман дәјәр мәнбәји олмур. Капитал һеч бир јени дәјәр јаратмыр вә о, үмумијјәтлә, мәһсула јалныз она көрә мүбадилә дәјәри әлавә едир ки, онун өзү мүбадилә дәјәринә маликдир, јә'ни она көрә ки, онун өзү маддиләшмиш иш вахтына мүнчәр олунур, демәли, она көрә ки, онун дәјәринин мәнбәји әмәкдән ибарәтдир.

Лодердел о чәһәтдән һаглыдыр ки, А. Смит изафи дәјәрин вә дәјәрин тәбиәтини тәдгиг едәндән сонра сәһвә гапылыб, капиталы вә торпағы мүбадилә дәјәринин мүстәгил мәнбәләри кими тәсвир едир. Бунлар она көрә өз саһибләри үчүн кәлир мәнбәјидир ки, фәһләнин өз әмәк һаггыны өдәмәк үчүн лазым кәлдијиндән артыг вахт әрзиндә вермәјә мәчбур олдуғу мүәјјән мигдар изафи әмәји мәнимсәмәк үчүн әсас тәшкил едир. Мәсәлән, А. Смит дејир:

> «*Әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента* һәр чүр кәлирин, *ејни илә дә һәр чүр мүбадилә дәјәринин үч илк мәнбәјини* тәшкил едир». (I китаб, 6-чы фәсил) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 49].

Бунларын «һәр чүр кәлирин үч илк мәнбәји» олдуғу нә дәрәчәдә доғру исә, бунларын *«һәр чүр мүбадилә дәјәринин* үч илк мәнбәји» олмасы да ејни дәрәчәдә јанлышдыр, зира әмтәәнин дәјәри јалныз ондакы иш вахты илә мүәјјән олунур. Ахы А. Смит елә индичә торпаг рентасыны вә мәнфәәти дәјәрдән вә ја фәһләләрин хаммала әлавә етдикләри әмәкдән садәчә «чыхылмалар» кими тәгдим етди, — бундан сонра о нечә бунлары «мүбадилә дәјәринин илк мәнбәләри» адландыра билир? (Бунлар анчаг о мә'нада белә бир рол ојнаја билир ки, «илк мәнбәји» һәрәкәтә кәтирирләр, јә'ни фәһләни

изафи әмәк сәрф етмәјә мәчбур едирләр.) Бунлар әмтәәдәки дәјәрин, јә'ни ондакы маддиләшмиш әмәјин бир һиссәсини мәнимсәмәк үчүн әсас шәрт олдугларына көрә өз саһибләри үчүн кәлир мәнбәјидирләр. Лакин дәјәрин тәгсими вә ја онун мәнимсәнмәси әсла, мәнимсәнилән дәјәрин мәнбәји дејилдир. Әкәр бу мәнимсәмә олмасајды вә фәһлә өз әмәјинин бүтүн мәһсулуну әмәк һаггы шәклиндә әлдә етсәјди, онда, истеһсал олунан әмтәәнин дәјәринин бөлкүсүндә торпаг мүлкијјәтчисинин вә капиталистин иштирак етмәјәчәкләринә бахмајараг, онун дәјәри јенә дә әввәлки һалында галарды.

Өз саһибләри үчүн кәлир мәнбәји олан, јә'ни онлара әмәјин јаратдығы дәјәрләри мәнимсәмәк ихтијары верән торпаг мүлкијјәти вә капитал бу сәбәбдән һеч дә, өз саһибләринин мәнимсәдикләри дәјәрин мәнбәји олмурлар. Лакин еjнилә дүзкүн олмаз дејилсә ки, әмәк һаггы мүбадилә дәјәринин илк мәнбәјидир, һәрчәнд әмәк һаггы — јахуд, даһа доғрусу, иш гүввәсинин даим сатылмасы — фәһлә үчүн кәлир мәнбәјидир. Дәјәри фәһләнин әмәк һаггы јаратмыр, онун әмәји јарадыр. Әмәк һаггы, мөвчуд олан дәјәрдән башга бир шеј дејилдир, јахуд да, — истеһсалын бүтөвү нәзәрдән кечирилсә, — фәһләнин јаратдығы дәјәрдән фәһләнин өзүнүн мәнимсәдији һиссәдир. Лакин бу мәнимсәмә дәјәр јаратмыр. Буна көрә фәһләнин әмәк һаггы онун истеһсал етдији әмтәәнин дәјәринә тохунмадан јүксәлә вә ја ашағы дүшә биләр. [263].

[265] {Сөјләниләнләрә ашағыдакы ситаты әлавә етмәк лазымдыр; бу ситат тәсдиг едир ки, А. Смитдә әмтәәнин дәјәринин мәнимсәнилмәси рубрикалары һәмин дәјәрин мәнбәји е'лан олунур. Мәнфәәтин капиталистин әмәк һаггынын, јахуд «нәзарәт әмәји үчүн әмәк һаггынын» јалныз башга бир ады олмасы һаггындакы бахышы тәкзиб едәндән сонра белә нәтичә чыхарыр:

«Демәли, әмтәәләрин *гијмәтиндә* фондлара вә ја капитала дүшән *мәнфәәт,* әмәк һаггындан тамамилә *фәргли олан* бир *дәјәр мәнбәјидир* вә бу мәнфәәт бүсбүтүн башга принсипләрлә тәнзим олунур» (I китаб, 6-чы фәсил) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 47].

Дикәр тәрәфдән, Смит јенидә сүбут етди ки, фәһләләрин материаллара әлавә етдикләри дәјәр, фәһләләр илә капиталистләр арасында әмәк һаггы вә мәнфәәт шәклиндә тәгсим олунур; беләликлә әмәк *дәјәрин* јеканә *мәнбәјидир* вә «әмәк һаггынын гијмәти» илә «мәнфәәтин гијмәти» һәмин дәјәр мәнбәјиндән әмәлә кәлир. Лакин бу «гијмәтләрин» өзү — истәр әмәк һаггы, истәрсә мәнфәәт — әсла *дәјәр мәнбәји* дејилдирләр.} [265]

[7) СМИТИН ДӘЈӘР ИЛӘ КӘЛИРЛӘР АРАСЫНДАКЫ НИСБӘТӘ ОЛАН БАХЫШЛАРЫНДА ИКИЛИК. СМИТ ТӘРӘФИНДӘН ӘМӘК ҺАГГЫНЫН, МӘНФӘӘТИН ВӘ РЕНТАНЫН ЧӘМИ КИМИ ИРӘЛИ СҮРҮЛӘН «ТӘБИИ ГИЈМӘТ» КОНСЕПСИЈАСЫНДАКЫ ДОЛАШЫГЛЫГ]

[263] Бурада биз нә өлчүдә А. Смитин торпаг рентасыны әмтәәләрин гијмәти үчүн муәјјәнедичи үнсүр һесаб етмәсинә әсла тохунмајачағыг. Һәмин мәсәлә, бу мүнасибәтлә, бизим тәдгигатымыз үчүн хүсусән она көрә фәргсиздир ки, Смит торпаг рентасыны, там ејнилә дә мәнфәәти садәчә олараг изафи дәјәрин бир һиссәси, «фәһләнин хам материала әлавә етдији әмәкдән чыхылма» һесаб едир. Демәли, Смит [264] ону, әслиндә һабелә «мәнфәәтдән чыхылма» һесаб едир, чүнки һаггы өдәнилмәјән изафи әмәјин бүтөвүнү, әмәјә гаршы дуран капиталист *билавасит*ә мәнимсәјир вә сонра онун бу изафи дәјәри нә кими рубрикалар үзрә истеһсал шәртләринин саһибләри илә, истәр торпаг саһиби илә, истәрсә капитал борч верәнлә бөлүшмәли олачағынын бурада фәрги јохдур. Буна көрә дә, садә олмаг үчүн биз, јени јарадылан дәјәрин тәгсиминдәки ики рубрика олмаг е'тибары илә јалныз әмәк һаггындан вә мәнфәәтдән бәһс едәчәјик.

Фәрз едәк ки, муәјјән бир әмтәәдә (онда сәрф олунмуш хаммалын вә әмәк аләтләринин дәјәрини *кәнарда бурахараг*) он ики саатлыг иш вахты маддиләшмишдир. Бу әмтәәнин дәјәрини өзлүјүндә биз анчаг *пул* илә ифадә едә биләрик. Демәли, фәрз едәк ки, 5 шиллингдә дә он ики саатлыг иш вахты маддиләшмишдир. Бу һалда әмтәәнин дәјәри 5 шиллингә бәрабәрдир. А. Смит «әмтәәләрин тәбии гијмәти» дедикдә анчаг, бунларын пулла ифадә едилмиш дәјәрини баша дүшүр. (Әмтәәнин базар гијмәти, әлбәттә, онун дәјәриндән јухары вә ја ашағы олур. Сонралар мәним көстәрәчәјим кими, әмтәәләрин һәтта орта гијмәти [der Durchschnittspreis] дә онларын дәјәриндән *һәмишә фәргләнир*[36]. Лакин «тәбии гијмәти» нәзәрдән кечирәндә А. Смитин бунунла әсла иши јохдур. Бундан башга, дәјәрин тәбиәтинә даир дүзкүн бахыш әсас көтүрүлмәјинчә әмтәәләрин нә базар гијмәти, нә дә хүсусилә, бунларын орта гијмәтинин галхыб-енмәси баша дүшүлә билмәз.)

Әкәр әмтәәдәки изафи дәјәр онун бүтүн дәјәринин 20%-ини тәшкил едирсә, јахуд — ејни шеј олмагла — әмтәәдәки зәрури әмәјин 25%-ни тәшкил едирсә, онда бу 5 шиллинглик дәјәр, әмтәәнин «тәбии гијмәти» 4 шиллинг әмәк һаггына вә 1 шиллинг изафи дәјәрә (буну биз дә, А. Смит кими, бурада мәнфәәт адландыраг) ајырмаг олар. Дүзкүн

олар дејилсә ки, әмтәәнин дәјәринин әмәк һаггындан вә мәнфәәтдән асылы олмадан мүәјјәнләшмиш кәмијјәти, — јахуд әмтәәнин «тәбии гијмәти», — 4 шиллинг әмәк һаггына («әмәјин гијмәти») вә 1 шиллинг мәнфәәтә («мәнфәәтин гијмәти») ајырмаг олар. Лакин сәһв олар дејилсә ки, әмтәәнин дәјәри, ондан асылы олмајараг тәнзим олунан әмәк һаггы гијмәти илә мәнфәәт гијмәтинин чәмләшдирилмәсиндән вә ја бирләшдирилмәсиндән әмәлә кәлир. Бу ахырынчы һалда әсла һеч бир әсас олмазды ки, нә үчүн кәрәк, әмәк һаггынын 5 шиллингә, мәнфәәтин исә 3 шиллингә вә и. а. бәрабәр гәбул едилмәсиндән асылы олараг әмтәәнин бүтүн дәјәри 8, 10 вә и. а. шиллинг тәшкил етмәсин.

Бәс әмәк һаггынын «тәбии нормасыны», јахуд әмәк һаггынын «тәбии гијмәтини» тәдгиг едиркән А. Смитин рәһбәр тутдуғу әсас нәдир? Иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан јашајыш васитәләринин тәбии гијмәти. Бәс бу јашајыш васитәләринин тәбии гијмәтини о нә илә мүәјјән едир? Үмумијјәтлә, бу гијмәти мүәјјән етдији һалларда о јенә, дәјәрин дүзкүн тә'рифинә, јә'ни һәмин јашајыш васитәләринин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты илә мүәјјән олунмасына мурачиәт едир. Лакин Смит бу дүз јолдан кәнара чыхдыгда дәрһал долашыға дүшүр. Әмәк һаггынын тәбии гијмәтини мүәјјән едән јашајыш васитәләринин тәбии гијмәтини о нә илә мүәјјән едир? «Әмәк һаггынын», «мәнфәәтин» вә «торпаг рентасынын» тәбии гијмәти илә ки, бунлар да һәмин јашајыш васитәләринин вә үмумијјәтлә бүтүн әмтәәләрин куја тәбии гијмәтини тәшкил едир. Вә in infinitum* белә олур. Тәләб вә тәклиф гануну һаггындакы бош данышыг, әлбәттә, бу долашыглыгдан чыхмаға көмәк етмир. Ахы «тәбии гијмәт» вә ја әмтәәнин дәјәринә мувафиг олан гијмәт мәһз о заман мөвчуд олмалыдыр ки, тәләб илә тәклиф бир-бирини өртсүн, јә'ни о заман ки, тәләб вә тәклифин артыб-азалмасы нәтичәси олараг әмтәәнин гијмәти онун дәјәриндән јухары галхмасын вә ја ашағы дүшмәсин, — башга сөзлә дејилсә, о заман ки, әмтәә хәрчләринин[37] гијмәти (јахуд әмтәә сатычысынын тәклиф етдији дәјәр) ејни заманда һәмчинин тәләбин өдәдији гијмәт олсун.

[265] Лакин, артыг јухарыда дејилдији кими, әмәк һаггынын тәбии гијмәтини тәдгиг едиркән А. Смит јенидән ишдә — һеч олмазса бә'зи јерләрдә — әмтәә дәјәринин дүзкүн мүәјјән олунмасына мурачиәт едир. Мәнфәәтин тәбии нормасы вә ја мәнфәәтин тәбии гијмәти һаггындакы фәсилдә исә, әксинә, о, — әслиндә һәлл едилмәли олан мәсәләдән бәһс

* = интәһасыз. *Ред.*

олундугда, — чејнәнмиш мәзмунсуз ибарәләр вә тавтолокиіалар ичиндә долашыб галыр. Доғрудан да, әввәлчә әмәк һаггы, мәнфәәт вә торпаг рентасы Смитдә әмтәәнин дәјәри илә тәнзим олунур. Сонра исә о, ишә экс тәрәфдән јанашыр (бу да емпирик заһирилијә вә адәт олмуш тәсәввүрә јахындыр) вә әмтәәләрин тәбии гијмәтини әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә торпаг рентасынын тәбии гијмәтләринин ҹәмләшдирилмәси јолу илә мүәјјән етмәјә чалышыр. Рикардонун башлыҹа хидмәтләриндән бири онун бу долашыглыға сон гојмасындан ибарәтдир. Рикардодан бәһс едәндә биз гысаҹа олараг бу мәсәләнин үзәринә гајыдаҹағыг[38].

Бурада бир дә јалныз буну гејд едәк: әмтәәнин дәјәринин — әмәк һаггы вә мәнфәәт верилән фондун — *мөвҹуд кәмијјәти* емпирик ҹәһәтдән сәнајечинин гаршысында белә бир формада мејдана чыхыр ки, әмтәәнин мүәјјән базар гијмәти, әмәк һаггынын бүтүн галхыб-енмәләринә бахмајараг бир мүддәт ејни бир сәвијјәдә галыр.

Беләликлә, А. Смитин китабында гәрибә бир фикир ҹәрәјаны олдуғуна диггәт верилмәлидир: әввәлчә о, әмтәәнин дәјәрини тәдгиг едир вә бә'зи јерләрдә ону дүзкүн мүәјјән едир, о дәрәҹә дүзкүн ки, изафи дәјәрин вә бунун хүсуси формаларынын мәнбәји онун гаршысында үмуми шәкилдә ашкара чыхыр, — әмтәәнин дәјәриндән о, әмәк һаггыны вә мәнфәәти һасил едир. Лакин сонра о экс бир јола гәдәм гојур вә, тәрсинә, әмтәәләрин дәјәрини (о дәјәр ки, артыг, о, әмәк һаггыны вә мәнфәәти бундан һасил етмишди) әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә торпаг рентасынын тәбии гијмәтләрини ҹәмләшдирмәк јолу илә изаһ етмәјә чалышыр. Мәһз бу ахырынҹы һал үзүндән Смит, өзүндә әсил әсас олмадығындан, әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә с. галхыб-енмәси һалларынын әмтәәләрин гијмәтинә тә'сиринин һеч јердә дүзкүн тәһлилини вермәмишдир. [VI—265]

* * *

[VIII-364] {*А. Смит. Дәјәр вә онун тәркиб һиссәләри.* Смитин өз әввәлки дүзкүн бахышына рәғмән инкишаф етдирдији сәһв тәсәввүрү, — јухарыја бах, — ашағыдакы мүддәада да өзүнү көстәрир:

«Рента... әмтәәләрин гијмәтинин тәркиб һиссәсини тәшкил едир, амма бу, мәнфәәтдән вә әмәк һаггындан тамамилә башга ҹүрдүр. Јухары вә ја ашағы мәнфәәт вә әмәк һаггы *тахылын гијмәтинин јухары вә ја ашағы олмасынын сәбәбидир, рентанын һәҹминин чохлуғу вә ја азлығы исә һәмин гијмәтин нәтиҹәсидир»,* («Wealth of Nations») I китаб, 11-ҹи фәсил)[39] [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 131—132].} [VIII—364]

[8) ИЧТИМАИ МӘҺСУЛУН БҮТҮН ДӘЈӘРИНИ КӘЛИРЛӘРӘ МҮНЧӘР ЕДӘН СМИТИН СӘҺВИ. СМИТИН ҮМУМИ ВӘ ХАЛИС КӘЛИРӘ ОЛАН БАХЫШЛАРЫНДАКЫ ЗИДДИЈЈӘТЛӘР]

[VI—265] Инди биз, әмтәәнин гијмәти вә ја дәјәринин (бунларын һәр икиси бурада һәлә ејнијјәтли фәрз олунур) парчаланмасы илә әлагәдар олан башга бир мәсәләјә кечирик. Тутаг ки, А. Смит һесабламаны дүзкүн апармышдыр, јә'ни фәрз едәк ки, о, башланғыч нөгтәси олараг әмтәәнин дәјәрини көтүрүб буну, истеһсалын мүхтәлиф акентләри арасында мәһз тәгсим олундуғу өз тәркиб һиссәләри шәклиндә парчаламышдыр. Тутаг ки, әксинә, Смит дәјәри бу тәркиб һиссәләринин гијмәтиндән һасил етмәјә чалышмамышдыр, — бурада буну кәнара којаг. Онун белә бир биртәрәфли тәсәввүр үсулуну да кәнара гојаг ки, буна әсасән әмәк һаггы вә мәнфәәт анчаг тәгсим формалары кими көтүрүлмүш, бу сәбәбдән дә онларын һәр икиси ејни мә'нада, өз саһибләри тәрәфиндән истеһлак олунан кәлир кими тәсвир олунмушдур. Бүтүн бунлары нәзәрә алмајыб гејд етмәк лазымдыр ки, А. Смит өзү дә [мәһсулун бүтүн дәјәрини кәлирләрә мүнчәр етмәк барәсиндә] бир гәдәр шүбһәләндијини билдирир; бурада да онун Рикардодан үстүнлүјү јенә дә, өзүндә әмәлә кәлән шүбһәни дүзкүн һәлл етмәсиндән ибарәт дејил, үмумијјәтлә бу шүбһәни сөјләмәсиндән ибарәтдир.

[266] А. Смит мәһз белә дејир:

«Бу үч һиссә» (әмәк һаггы, мәнфәәт вә торпаг мүлкијјәтчисинин рентасы) «билаваситә вә ја сон нәтичәдә, көрүнүр ки, тахылын *бүтүн* гијмәтини тәшкил едир» (үмумијјәтлә, әмтәәнин бүтүн гијмәтини тәшкил едир. Бурада А. Смит она көрә тахылы көтүрүр ки, онун фикринчә, торпаг рентасы бир сыра әмтәәләрин гијмәтинә мүәјјәнедичи тәркиб һиссәси кими дахил олмур). «Әслиндә белә дүшүнмәк оларды ки, бу үч һиссәјә, фермерин капиталыны әвәзләмәк үчүн, јә'ни онун иш һејванларынын вә дикәр кәнд тәсәррүфат аләтләринин ашынмасыны әвәзләмәк үчүн лазым олан *дөрдүнчү һиссәни дә* әлавә етмәк лазымдыр. Лакин ону нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу тәсәррүфатдакы һәр бир аләтин, мәсәлән иш атынын гијмәтинин өзү дә һәмин үч һиссәдән: атын бәсләндији торпағын рентасындан, ата бахылмасына вә онун сахланмасына сәрф едилән *әмәкдән* вә, һәм бу рентаны, һәм дә бу әмәји өдәмәк үчүн әмәк һаггы аванс етмиш олан фермерин мәнфәәтиндән ибарәтдир». {Бурада мәнфәәт, рентаны да әһатә едән илкин форма кими мејдана чыхыр.} «Она көрә, тахылын гијмәти атын гијмәтини вә сахланмасы хәрчини өдәмәлидирсә дә, буна бахмајараг онун *там* гијмәти, билаваситә вә ја сон нәтичәдә, јенә дә һәмин үч һиссәјә: рентаја, әмәјә вә мәнфәәтә парчаланыр» (I китаб, 6-чы фәсил) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 47—48]. (Бурада белә бир чәһәт тамамилә мә'насыздыр ки, Смит «әмәк һаггы» әвәзинә бирдән «әмәк» дејир, һалбуки онун јаздығында «торпаг мүлкијјәти» вә «капитал» дејил, «рента» вә «мәнфәәт» көтүрүлүр).

Лакин ејни дәрәҹәдә ајдындыр ки, бурада ашағыдакылары нәзәрә алмаг лазым иди: фермер атын вә котанын гијмәтини буғданын гијмәтинә дахил етдији кими, фермерин аты вә котаны сатын алдығы ат саһиби вә фабрикчи дә истеһсал аләтләринин вә хаммалын (јемин вә дәмирин) гијмәтини атын вә котанын гијмәтинә дахил етмишләр (о ҹүмләдән ат саһиби ола биләр, башга бир атын гијмәтини дахил етмишдир), ат саһибинин вә котан фабрикчисинин әмәк һаггы вә мәнфәәти (вә рентаны) *өдәдикләри* фонд исә јалныз онларын өз истеһсал даирәләриндә өз сабит капиталынын дәјәринин мөвҹуд мәблағинә *әлавә етдикләри* јени әмәкдән ибарәтдир. Демәли, әкәр А. Смит фермерин барәсиндә е'тираф едирсә ки, онун тахылынын гијмәтинә онун өзүнүн өзүнә вә башга шәхсләрә вердији әмәк һаггындан, мәнфәәтдән вә рентадан башга вә *бунлардан фәргли олан дөрдүнҹү тәркиб һиссәси* дә — фермерин сәрф етдији сабит капиталын дәјәри дә, мәсәлән атларын, әкинчилик аләтләринин вә саирәнин дәјәри дә дахилдир, — онда бу е'тираф, ат саһиби барәсиндә вә әкинчилик аләтләри фабрикчиси барәсиндә дә күҹдә галыр, буна көрә дә А. Смит тамамилә әбәс јерә бизи дағa-даша салыр. Һәм дә фермер барәсиндә көтүрүлән мисал, дағa-даша салмаг мә'насында, һеч мүнасиб олмајан мисалдыр, зира бу һалда сабит капитал һиссәләри арасында еләси көстәрилир ки, бунун, мәһз тохумун һеч дә бир кимсәдән сатын алынмасы ваҹиб дејилдир, буна көрә дә дәјәрин бу тәркиб һиссәси мәкәр кимин үчүн исәми әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја ајрылыр?

Лакин әввәлҹә сонрасына бахыб көрәк ки, Смит һәр ҹүр әмтәәнин дәјәринин тәкҹә бир кәлир мәнбәјинә, јахуд бунларын бирликдә һамысына: әмәк һаггына, мәнфәәтә вә торпаг рентасына мүнҹәр едилә билмәси һаггындакы өз бахышыны, — демәли, бүтүн әмтәәләрин бир истеһлак шеји кими, јахуд, һәр һалда бу вә ја дикәр шәкилдә шәхси еһтијаҹлар үчүн истифадә едилә билән (истеһсал истеһлакы үчүн истифадә едилә билмәјән) бир мәһсул кими истеһлак едилә билмәси һаггындакы бахышы ардыҹыл сурәтдә давам етдирирми. Лакин әввәлҹә [267] бир шеји дә гејд едәк. Белә гәбул етмәк олар ки, мисал үчүн, киләмејвә вә и. а. топлајанда бунларын дәјәри анҹаг әмәк һаггындан ибарәт олур, һәрчәнд бурада да әксәр һалларда әмәк васитәси олараг бә'зи шејләр, мәсәлән сәбәт вә с. тәләб олунур. Лакин јухарыдакы илә әлагәдар олараг, капиталист истеһсалындан бәһс олунуркән бу ҹүр мисалларын, үмумијјәтлә, мәтләбә дәхли јохдур.

Әввәлҹә јенә дә, 1-чи китабын 6-чы фәслиндә ирәли сүрүлән бахыш тәкрар олунур.

II Китабын 2-чи фәслиндә (Гарнјенин тәрчүмәсинин II чилди сәһ. 212—213) дејилир:

«Көстәрилмишди ки, ...*әмтәәләрин чох һиссәсинин гијмәти* үч һиссәјә ајрылыр, бунларын бири әмәк һаггыны, икинчиси капитал мәнфәәтини, үчүнчүсү исә торпаг рентасыны өдәјир» [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 238].

Буна әсасән, һәр әмтәәнин бүтүн дәјәри кәлирләрә ајрылыр вә, демәли, истеһлак фонду олараг бунлар, һәмин кәлир илә јашајан бу вә ја дикәр синфә чатыр. Лакин бу вә ја дикәр бир өлкәнин мәчму мәһсулу, мәсәлән иллик мәһсулу јалныз, истеһсал едилмиш әмтәәләрин дәјәрләринин мәчмусундан ибарәт олдуғуна көрә, ајрылыгда көтүрүлән бу әмтәәләрин һәр биринин дәјәри исә кәлирләрә ајрылдығына көрә белә нәтичә чыхыр ки, бунларын мәчмусу да — әмәјин иллик мәһсулу, үмуми кәлир — бир ил әрзиндә бу формада истеһлак едилә биләр. Амма Смит дәрһал өзү өзүнә е'тираз едир:

«Белә бир мүлаһизә ирәли сүрүлмүшдү: әкәр, ајрылыгда көтүрүлән һәр бир әмтәә ваһиди барәсиндә вәзијјәт беләдирсә, онда бу һөкмән, өлкәдәки бүтүн торпаг вә әмәк мәһсулу күтләсини тәшкил едән әмтәәләрин бүтүн *мәчмусуна* да аид олмалыдыр. Бу иллик мәһсулун *мәчму гијмәти вә ја мүбадилә дәјәри* дә бу чүр үч һиссәјә ајрылмалы вә өлкәнин мүхтәлиф әһалиси арасында онларын әмәјинин һаггы, онларын капиталынын мәнфәәти, јахуд да онларын торпағынын рентасы шәклиндә тәгсим олунмалыдыр» (јенә орада, сәһ. 213) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 238].

Бу, доғрудан да зәрури нәтичәдир. Бир әмтәә барәсиндә дүзкүн олан шеј һөкмән әмтәәләрин бүтүн мәчмусу үчүн дә күчдә галыр. Лакин, Адам дејир, бу белә дејилдир. О, сөзүнә давам едир:

«Өлкәдәки иллик торпаг вә әмәк мәһсулунун бүтүн дәјәри бу сурәтлә, өлкәнин мүхтәлиф әһалиси арасында тәгсим олунуб онларын кәлирини тәшкил едирсә дә, лакин, хүсуси бир шәхсин маликанәсинин кәлириндә биз *үмуми кәлир* илә *халис кәлири* фәргләндирдијимиз кими, бөјүк бир өлкәнин *бүтүн әһалисинин* кәлириндә дә бу кими фәрг гоја биләрик» (јенә орада, сәһ. 213) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 238].

(Дајан! Јухарыда о бизә бунун тамамилә әксини сөјләмишди: ајрыча бир фермерин мәһсулунда — мәсәлән, онун буғдасында — биз һәмин мәһсулун дәјәринин ајрылдығы һиссәләр арасында дөрдүнчү бир һиссә дә, јә'ни анчаг истифадә едилмиш сабит капиталы әвәзләјән һиссәни дә фәргләндиририк; ајрыча бир фермер һаггында бу *билаваситә* доғрудур, амма сонрасына бахсаг көрәчәјик ки, фермер үчүн сабит капитал олан һиссә һәлә даһа габаг бир мәрһәләдә — өзкә әлләрдә, бу һиссә фермерин әлиндә капитала чеврилән-

дән габаг — әмәк һаггына, мәнфәәтә вә саирәјә, бир сөзлә кәлирләрә ајрылыр. Буна көрә, әкәр ајры-ајры истеһсалчыларын әлиндәки әмтәә кими нәзәрдән кечирилән әмтәәләрдә дәјәрин кәлир тәшкил етмәјән һиссәсинин мөвчуд олдуғу доғру олса да, дејир, бу «бөјүк өлкәнин бүтүн әһалиси» барәсиндә доғру дејилдир, зира бирисинин әлиндә сабит капитал олан шејин дәјәри, һәмин шејин өзкә әлиндән әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын мәчму гијмәти кими чыхмасынын нәтичәсидир. О инди бунун тамамилә әксини дејир.)

А. Смит сөзүнә давам едир:

[268] «Хүсуси маликанәнин *үмуми* кәлири фермерин вердикләринин һамысыны әһатә едир; *халис кәлир* бүтүн о кәлирдир ки, идарә етмәк вә тә'мир хәрчләри вә бүтүн дикәр *зәрури мәсрәфләр* чыхылдыгдан сонра *торпаг мүлкијјәтчисинин* әлиндә галыр, јахуд башга сөзлә дејилсә, бүтүн о кәлирдир ки, торпаг мүлкијјәтчиси өз маликанәсинин вәзијјәтини писләшдирмәдән бунлары өзүнүн мүстәгим истеһлак фондуна дахил едә биләр, јә'ни өз јемәјинә вә и. а. сәрф едә биләр. Торпаг мүлкијјәтчисинин керчәк сәрвәти онун әлдә етдији *үмуми* кәлирә јох, *халис* кәлирә пропорсионалдыр» [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 238—239].

(Әввәлән, Смит бурада мәтләбә дәхли олмајан шејләрдән данышыр. Фермерин торпаг мүлкијјәтчисинә рента олараг вердији, — там ејнилә дә онун фәһләләрә әмәк һаггы олараг вердији дә, — онун өз мәнфәәти кими, әмтәәләрин дәјәринин вә ја гијмәтинин кәлирләрә ајрылан һиссәсиндән ибарәтдир. Мәсәлә исә ондан ибарәтдир ки, әмтәәдә дәјәрин башга бир тәркиб һиссәси дә вармы. Бурада Смит бу һиссәни фермер барәсиндә мөвчуд фәрз етмәли олдуғу кими, мөвчуд фәрз едир, һәрчәнд Смит буну белә фәрз етмәсинә бахмајараг дејир ки, фермерин истеһсал етдији тахыл (јә'ни онун тахылынын гијмәти *вә ја* мүбадилә дәјәри) јалныз кәлирләрә ајрылыр. Икинчиси, өтәри олараг ашағыдакыны гејд едәк. Ајрыча фермерин *бир фермер кими* малик олдуғу реал сәрвәт онун мәнфәәтиндән асылыдыр. Лакин, дикәр тәрәфдән, әмтәә саһиби олмаг е'тибары илә о өз торпаг саһәсини, јахуд, торпаг өзүнүнкү олмаса, бу торпагдакы бүтүн сабит капиталы, мәсәлән иш һејванларыны, әкинчилик аләтләрини вә с. сата биләр. Онун бу сурәтлә реаллашдыра билдији дәјәр, демәли, онун истифадә едә биләчәји сәрвәт онун өз сабит капиталынын дәјәриндән, демәли бунун һәчминдән асылыдыр. Лакин буну о јенә дә анчаг башга бир фермерә сата биләр ки, онун әлиндә бу, сәрбәст истифадә едилә билән бир сәрвәт дејил, сабит капиталдыр. Демәли, биз һәлә дә јеримиздән тәрпәнмәмишик.)

«Бөјүк бир өлкәнин бүтүн әһалисинин *үмуми* кәлири онларын торпағынын вә әмәјинин иллик мәһсулунун *бүтүн күтләсини* әһатә едир».

(габагча биз ешитдик ки, бүтүн бу күтлә — онун дәјәри — әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја, јә'ни анчаг халис кәлирин мүхтәлиф формаларына ајрылыр);

«онларын *халис* кәлири, әввәлән, өзләринин *әсас капиталынын*, икинчиси дә, өзләринин *дөврijјә капиталынын* давам етдирилмәси хәрчләри чыхылдыгдан сонра онларын сәрәнчамында галанлары әһатә едир»

(демәли, Смит инди әмәк аләтләрини вә хаммалы чыхыр),

«јә'ни халис кәлир, өз капиталларына тохунмадан онларын *мүстәгим истеһлак фондуна* кечирә билдикләрини әһатә едир...» [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 239].

(Демәли, инди бизә мә'лум олур ки, истәр ајрыча капиталистин, истәрсә бүтүн өлкәнин әмтәәләринин бүтүн мәчмусунун гијмәтиндә вә ја мүбадилә дәјәриндә дөрдүнчү бир һиссә дә вардыр ки, бу нә әмәк һаггына, нә мәнфәәтә, нә дә рентаја аид едилә билмәз.)

«Ајдындыр ки, *әсас капиталын* давам етдирилмәси үчүн олан хәрчләрин һамысы чәмијјәтин халис кәлириндән чыхылмалыдыр. Нә кәлир кәтирән фајдалы машынларын, сәнаје аваданлығынын, биналарын вә саирәнин саз сахланмасы үчүн *лазым олан материаллар*, нә бу материаллары мүвафиг формаја салмаг үчүн *лазым олан әмәјин мәһсулу* һеч бир заман *халис* кәлирин һәр һансы бир һиссәсини тәшкил едә билмәз. Доғрудур, *бу әмәјин гијмәти* халис кәлирин бир һиссәсини тәшкил едә биләр, чүнки бу әмәклә мәшғул олан фәһләләр *өз әмәк һаггынын бүтүн дәјәрини* [269] *мүстәгим истеһлак фондуна* кечирә биләрләр. Лакин бундан фәргли олараг, дикәр әмәк саһәләриндә *һәм әмәјин гијмәти, һәм дә онун мәһсулу мүстәгим истеһлак фондуна дахил олур:* јә'ни — әмәјин гијмәти фәһләләрин фондуна, мәһсул исә башга шәхсләрин фондуна дахил олур ки, һәмин фәһләләрин әмәји сајәсиндә бу шәхсләрин јашајыш, фираванлыг вә зөвг васитәләри чохалыр» (јенә орада, сәһ. 214—215)* [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 239].

Бурада А. Смит јенә дә, өзүнүн чаваб вермәли олдуғу суалдан, — әмтәәнин мәчму гијмәтинин дөрдүнчү һиссәси, нә әмәк һаггына, нә мәнфәәтә, нә дә рентаја аид едилә билмәјән һиссәси барәсиндәки суалдан кәнара гачыр. Һәр шејдән әввәл, бир бөјүк сәһви гејд едәк. Ахы һәр һансы бир башга сәнаје капиталистиндә олдуғу кими, машын фабрикчисиндә дә машын истеһсалында вә с. хам материалы мүвафиг формаја салан әмәк, зәрури әмәјә вә изафи әмәјә ајрылыр, демәли, јалныз фәһләләрин әмәк һаггына дејил, һабелә капиталистин мәнфәәтинә дә ајрылыр. Материалларын дәјәри вә фәһләләрин материаллары мүвафиг формаја салыр-

* Бу јердә Марксын әли илә карандашла бу сөзләр әлавә едилмишдир: «Дүзкүн бахыша бу һәр һалда дикәр игтисадчыларын тәсәввүрләриндән даһа јахындыр». *Ред.*

кән ишләтдикләри аләтләрин дәјәри исә нә әмәк һаггына, нә дә мәнфәәтә аид едилә биләр. Белә бир чәһәтин әсла мәтләбә дәхли јохдур ки, өз тәбиәтинә көрә фәрди истеһлака дејил, истеһсал истеһлакына кедән мәһсуллар мүстәгим истеһлак фондуна дахил олмур. Мәсәлән тохум (буғданын сәпинә кедән һиссәси) өз тәбиәтинә көрә истеһлак фондуна да дахил ола биләрди, амма игтисади чәһәтдән о, истеһсал фондуна дахил олмалыдыр. Сонра исә, әсла дүзкүн дејилдир ки, куја фәрди истеһлак үчүн олан мәһсулларын бүтүн гијмәти мәһсулла бирликдә *истеһлак фондуна* дахил олур. Мәсәлән, әкәр кәтандан јелкән тикилмирсә вә һәр һансы башга истеһсал мәгсәди үчүн истифадә едилмирсә, онда кәтан, бир мәһсул кими бүтүнлүклә истеһлака кедир; лакин онун гијмәти барәсиндә буну сөјләмәк олмаз, чүнки бу гијмәтин бир һиссәси кәтан сапынын, дикәр һиссәси тохучу машынларынын вә саирәнин мәсрәфини әвәзләјир вә кәтанын гијмәтинин анчаг бир һиссәси бу вә ја дикәр нөв кәлирдән ибарәт олур.

Индичә Адам бизә деди ки, кәлир кәтирән машынларын, биналарын вә саирәнин һазырланмасы үчүн лазым олан материаллар, ејнилә дә бу материаллардан һазырланан машынлар вә с. «һеч бир заман *халис* кәлирин һәр һансы бир һиссәсини тәшкил едә билмәз»; демәли, бунлар үмуми кәлирә дахилдир. Лакин бундан азачыг сонра, II китабын һәмин 2-чи фәслиндәчә, 220-чи сәһифәдә о бунун әксини дејир:

«Ајрыча бир шәхсин вә ја чәмијјәтин *әсас капиталыны* тәшкил едән машынлар вә иш аләтләри вә и. а. *нә онларын үмуми кәлиринин, нә дә онларын халис кәлиринин* һеч бир һиссәсини тәшкил етмир, там ејнилә дә *пул*» вә и. а. [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 241].

А. Смитин бу јанылмалары, онун зиддијјәтләри, онун предметдән узаглашмалары сүбут едир ки, о бурада чыхылмаз вәзијјәтә дүшмүшдүр вә о, әмәк һаггыны, мәнфәәти вә рентаны мәһсулун мүбадилә дәјәринин вә ја мәчму гијмәтинин мүәјјәнедичи тәркиб һиссәләринә чевирдијиндән лабүд сурәтдә долашмалы иди.

[9) СЕЈ СМИТИН НӘЗӘРИЈЈӘСИНИ ВУЛГАРЛАШДЫРЫР. СЕЈДӘ ИЧТИМАИ ҮМУМИ МӘҺСУЛУН ИЧТИМАИ КӘЛИРЛӘ ЕЈНИЛӘШДИРИЛМӘСИ. ШТОРХДА ВӘ РАМСЕЈДӘ БУНЛАРЫ ФӘРГЛӘНДИРМӘК ТӘШӘББҮСЛӘРИ]

А. Смитин ардычылсызлыгларыны вә сәһвләрини там ади ибарәләр ичиндә әритмәклә өз бајағы сәтһилијини кизләтмәјә чәһд едән Сејдә биз охујуруг:

«Бүтүнлүкдә көтүрүлән милләтин һеч халис мәһсулу олмур. *Мәһсулларын* дәјәри онларын истеһсал *хәрчләринә* бәрабәр олдуғундан, бу *хәрчләри* чыхмагла биз *мәһсулларын* бүтүн *дәјәрини* чыхмыш олуруг... *Иллик кәлир үмуми кәлирдир»*.(«Traité d'économie politique», 3-чү нәшри, Парис, 1817, II чилд, сәһ. 469).

Бир ил әрзиндә истеһсал едилән бүтүн мәһсулларын дәјәри бунларда маддиләшмиш олан [270] иш вахтынын мигдарына бәрабәрдир. Әкәр бу мәчму дәјәр бир ил әрзиндә истеһсал едилмиш олан мәһсулдан чыхылса, онда, доғрудан да, — дәјәрдән бәһс едилдији тәгдирдә, — һеч бир дәјәр галмыр, бунунла да һәм халис кәлирин, һәм дә үмуми мәһсулун сону чатыр. Лакин Сеј белә фәрз едир ки, һәр ил истеһсал едилән дәјәрләр һәр илдәчә истеһлак олунур. Буна көрә дә, дејир, бүтүнлүкдә милләтин куја халис мәһсулу олмур, јалныз үмуми мәһсулу олур. Әввәлән, доғру дејилдир ки, һәр ил истеһсал едилән дәјәрләр һәр илдәчә истеһлак олунур. Әсас капиталын хејли һиссәси барәсиндә буну демәк олмаз. Бир ил әрзиндә истеһсал едилән дәјәрләрин хејли һиссәси дәјәр әмәлә кәлмәси просесинә дахил олмадан әмәк просесинә дахил олур; бу о демәкдир ки, бу шејләрин һеч дә бүтүн мәчму дәјәри бир ил әрзиндә истеһлак олунмур. Икинчиси исә, һәр ил истеһлак олунан дәјәрләрин мүәјјән һиссәсини о дәјәрләр тәшкил едир ки, бунлар истеһлак фондуна дахил олмадан, — ја өз натурал формасында, ја да еквивалентләр шәклиндә, — өзләринин чыхмыш олдуглары истеһсал просесинә гајтарылыб истеһсал васитәләри кими истеһлак олунур. Икинчи һиссәсини о дәјәрләр тәшкил едир ки, көстәрилән биринчи һиссә чыхылдыгдан сонра бунлар фәрди истеһлака дахил ола биләрләр. Бунлар «халис кәлир» тәшкил едир.

Сејин бу чәфәнкијаты барәсиндә Шторх дејир:

«Ајдындыр ки, иллик мәһсулун дәјәри гисмән капиталлара, гисмән дә мәнфәәтләрә ајрылыр вә *иллик мәһсулун дәјәринин бу һиссәләринин* һәр бири *мүнтәзәм сурәтдә, милләтин* һәм өз капиталыны давам етдириб сахламаг үчүн, һәм дә өз истеһлак фондуну бәрпа етмәк үчүн *еһтијачы олан мәһсуллары сатын алыр»* (*Storch*. Cours d'économie politique, V чилд: Considérations sur la nature du revenu national. Paris, 1824, сәһ. 134—135). «Өзүмүзә белә бир суал верәк: өзүнүн бүтүн тәләбатыны өз әмәји илә өдәјән вә Русијада бир чох нүмунәләрини көрдүјүмүз бир аиләнин кәлири,... белә бир аиләнин *кәлири* онун торпағынын, онун капиталынын вә онун әмәјинин үмуми мәһсулуна бәрабәрдирми? Бу аилә өз анбар вә пәјәләриндә јашаја биләрми, өз тохум фондуну вә мал-гара үчүн олан јеми јејә биләрми, өз һејванынын дәрисини кејиб, өз әкинчилик аләтләриндән әјләнчә үчүн истифадә едә биләрми? Чәнаб Сејин тезисинә көрә бүтүн бу суаллара мүсбәт чаваб вермәк лазым кәләрди» (јенә орада, сәһ. 135—136). «Сеј үмуми мәһсула чәмијјәтин кәлири кими бахыр, буна көрә дә белә бир нәтичә чыхарыр ки, чәмијјәт бу мәһсула бәрабәр мигдарда дәјәр истеһлак едә биләр» (јенә

орада, сәһ. 145). «Милләтин халис кәлири һеч дә, Сејин тәсвир етдији кими, истеһсал едилмиш дәјәрләрин *истеһлак олунмуш бүтүн дәјәрләр* мәчмусундан артыг галан һиссәсиндән ибарәт дејил, *истеһсал мәгсәдләри үчүн истеһлак олунмуш дәјәрләрдән* артыг галан һиссәсиндән ибарәтдир. Буна көрә, әкәр милләт бир ил әрзиндә бу артығын һамысыны истеһлак едирсә, онда өзүнүн бүтүн халис кәлирини истеһлак етмиш олур» (јенә орада, сәһ. 146). «Әкәр милләтин кәлири онун үмуми мәһсулуна бәрабәр фәрз едилсә, јә'ни бу мәһсулдан һеч бир *капитал* чыхылмасынын лазым олмадығы фәрз едилсә, онда белә бир чәһәт дә фәрз едилмәли оларды ки, милләт өз кәләчәк кәлиринә азачыг да олса хәләл јетирмәдән өз иллик мәһсулунун бүтүн дәјәрини гејри-мәһсулдар сурәтдә хәрчләјә биләрди» (јенә орада, сәһ. 147). *«Милләтин капиталыны тәшкил едән мәһсуллар»* *(сабит капитал) «истеһлака кедә билмәз»* (јенә орада, сәһ. 150).

Рамсеј (Чорч) «An Essay on the Distribution of Welth»-дә (Edinburgh, 1836) јенә дә һәмин мәсәлә һаггында, јә'ни А. Смит тәрәфиндән «мәчму гијмәтин дөрдүнчү тәркиб һиссәси» адландырылан, мәним исә, әмәк һаггына сәрф едилән капиталдан фәргли олараг, сабит капитал адландырдығым шеј барәсиндә белә бир мүлаһизә ирәли сүрүр:

[271] «Рикардо», — дејир, — «унудур ки, бүтүн мәһсул јалныз әмәк һаггы илә мәнфәәтә ајрылмыр, һәлә бир һиссә дә, әсас капиталын әвәзләнмәси үчүн лазымдыр» (сәһ. 174, гејд).

Рамсеј јалныз истеһсал аләтләрини вә с. дејил, хаммалы да, гыса дејилсә — мәним һәр бир истеһсал даирәси дахилиндә сабит капитал адландырдығым шеји «әсас капитал» мә'насында баша дүшүр. Рикардо мәһсулун мәнфәәт илә әмәк һаггына бөлүнмәсиндән данышдыгда даим белә фәрз едир ки, истеһсалын өзүнә аванс едилән вә онда истеһлак олунан капитал чыхылмышдыр. Буна бахмајараг јенә дә Рамсеј әсасән һаглыдыр. Капиталын сабит һиссәсини даһа һеч бир чәһәтдән тәһлил етмәјиб, буна е'тинасызлыг көстәрмәклә Рикардо кобуд сәһвләр едир, о чүмләдән, мәнфәәт илә изафи дәјәри гарышдырыр, сонра да мәнфәәт нормасынын галхыб-енмәси һалларынын тәдгигиндә сәһвләр едир вә и. а.

Лакин, көрәк Рамсеј өзү нә дејир:

«Мәһсул она сәрф едилән капитал илә нечә мүгајисә едилә биләр?.. Әкәр милләтин бүтөвү нәзәрдә тутулса... онда тамамилә ајдындыр ки, сәрф едилмиш капиталын бүтүн мүхтәлиф үнсүрләри бу вә ја дикәр тәсәррүфат саһәсиндә тәкрар истеһсал олунмалыдыр, чүнки әкс тәгдирдә өлкәнин истеһсалы әввәлки өлчүдә давам етдирилә билмәз. Сәнајенин хам материалы, орада, һабелә кәнд тәсәррүфатында ишләдилән аләтләр, сәнаједәки чохлу вә мүрәккәб машынлар, мәһсулларын һазырланмасы вә ја сахланмасы үчүн лазым олан тикилиләр, — бунларын һамысы тәркиб һиссәләри олараг һәм өлкәнин мәчму мәһсулуна, һәм дә өлкәдәки капиталист саһибкарларын бүтүн авансларына дахил олмалыдыр. Бу сәбәбдән мәчму мәһсулун мигдары авансларын мигдары илә мүгајисә едилә биләр, — она көрә ки, һәр бир шејин ејни гәбилдән олан башга бир шејлә санки јанашы дурдуғуну тәсәввүр етмәк олар» (јенә орада, сәһ. 137—139). «Ајрылыгда һәр бир капиталистә кәлдикдә исә, — о өз мәсрәфләрини натурал

шәкилдә *әвәзләмәјиб,* бунларын чох һиссәсини мүбадилә васитәсилә әлдә етмәли олдуғундан, бунун үчүн исә мәһсулун мүәјјән һиссәси тәләб олундуғундан, — бу сәбәбдән һәр бир ајрыча капиталист саһибкар өз мәһсулунун мигдарындан хејли чох бунун мүбадилә дәјәринә хејли диггәт вермәјә мәчбурдур» (јенә орада, сәһ. 145—146). «Онун *мәһсулунун дәјәри* аванс едилән *капиталын дәјәриндән* нә гәдәр чох олса, онун мәнфәәти бир о гәдәр чох олачагдыр. Беләликлә, капиталист мәнфәәти һесаблајанда мигдары мигдар илә дејил, дәјәри дәјәр илә тутушдурачагдыр... Үмуми мәһсулун вә ја онун *дәјәринин лазыми авансларын әвәзләмәк* үчүн тәләб олунан һиссәси нә дәрәчәдә енир вә ја галхырса, мәнфәәт дә там ејни дәрәчәдә галхмалы вә ја енмәлидир... Буна көрә дә мәнфәәт нормасы ики чәһәтдән асылыдыр: әввәлән, бүтүн мәһсулун фәһләләрә чатан һиссәсиндән; икинчиси, әсас капиталын натурал шәкилдә вә ја мүбадилә васитәсилә әвәзләнмәси үчүн ајрылмалы олан һиссәдән» (јенә орада, сәһ. 146—148).

{Рамсејин бурада мәнфәәт нормасы һаггында сөјләдикләри III фәсилдә (мәнфәәт һаггындакы фәсилдә) нәзәрдән кечирилмәлидир[40]. Әһәмијјәтлиси одур ки, бу үнсүрү о дүзкүн гејд едир. Бир тәрәфдән Рикардо һаглы олуб дејир ки, сабит капиталы (Рамсеј дә «әсас капитал» дејәндә мәһз буну нәзәрдә тутур) тәшкил едән әмтәәләрин учузлашмасы һәмишә, мөвчуд капиталын мүәјјән һиссәсинин дәјәрини ашағы салыр. Бу хүсусән, әсил мә'нада әсас капитала — машынлара вә с. аиддир. Әкәр ајрыча бир капиталистдә изафи дәјәр онун бүтүн капиталына нисбәтән артыр, лакин бу артма капиталистин сабит капиталынын мәчму дәјәринин ашағы дүшмәсинин нәтичәсидирсә (о капиталын ки, һәлә дәјәр ашағы дүшмәмишдән капиталистин әлиндә иди), онда изафи дәјәрин сәвијјәсинин бу чүр јүксәлмәсинин бу капиталист үчүн һеч бир хејри јохдур. Лакин бу фикир капиталын хаммалдан вә (әсас капитала дахил олмајан) һазыр әмтәәләрдән ибарәт олан һиссәсинә јалныз чох әһәмијјәтсиз дәрәчәдә тәтбиг едилә биләр. Дәјәри бу чүр азала билән һәмин әмтәәләрин бу мөвчуд күтләси мәчму мәһсула нисбәтән һәмишә јалныз чүз'и бир кәмијјәт тәшкил едир. Һәр бир ајрыча капиталистдә бу онун капиталынын дөврijјә капитала гојулмуш һиссәси үчүн јалныз әһәмијјәтсиз дәрәчәдә гүввәдә маликдир. Дикәр тәрәфдән, ајдындыр ки, мәнфәәт изафи дәјәрин аванс едилмиш мәчму капитала нисбәтинә бәрабәр олдуғуна көрә вә һәзм едилә биләчәк әмәјин мигдары хаммалын дәјәриндән асылы олмајыб онун күтләсиндән вә истеһсал васитәләринин сәмәрәли фәалијјәтиндән асылы олдуғуна көрә, бунларын мүбадилә дәјәриндән дејил, истеһлак дәјәриндән асылы олдуғуна көрә белә бир нәтичә әмәлә кәлир: мәһсулу [272] сабит капиталын әмәлә кәлмәсиндә иштирак едән саһәләрдә әмәк нә гәдәр чох мәһсулдар олурса, мүәјјән мигдарда изафи дәјәр истеһсалы үчүн лазым олан сабит капиталын мәсрәфи нә гәдәр аз олур-

са бу изафи дәјәрин аванс едилмиш бүтүн капитала нисбәти бир о гәдәр артыг олур вә, демәли, мөвчуд изафи дәјәр күтләси шәраитиндә мәнфәәт нормасы бир о гәдәр јүксәк олур.}

(Рамсејин ики мүстәгил һал кими нәзәрдән кечирдији шеј— бүтүн өлкәдән бәһс олундугда истеһсал просесиндә мәһсулун мәһсулла əвәзләнмәси вә ајрыча капиталистдән бәһс олундугда дәјәрин дәјәрлә əвәзләнмәси ики бахыш тәрзиндән ибарәтдир ки, бунларын һәр икиси, һәтта ајрыча бир капиталист барәсиндә көтүрүлдүкдә дә, *капиталын тәдавүл просесинин, ејни заманда тәкрар истеһсал просеси олан бу просесин* тәһлилиндә нәзәрә алынмалыдыр.)

Рамсеј А. Смити мәшғул едән вә ону һәр чүр зиддијјәтләр ичиндә долашдырмыш олан керчәк чәтинлији һәлл етмәмишдир. Бу чәтинлији ән кәскин бир формада көстәрмәк үчүн ону белә ифадә едәк. Бүтүн капитал (дәјәр олмаг е'тибары илә) əмәкдән ибарәтдир, о, мүәјјән мигдар маддиләшмиш əмәкдән башга бир шеј дејилдир. Лакин, һаггы өдәнилмиш əмәк фәһләләрин əмәк һаггына бәрабәрдир, һаггы өдәнилмәмиш əмәк капиталистләрин мәнфәәтинә бәрабәрдир. Демәли, бүтүн капитал, мүстәгим вә ја долајы сурәтдә, əмәк һаггына вә мәнфәәтә мүнчәр едилә биләр. Јохса, бәлкә бир јердә елә бир əмәк ичра олунур ки, бу нә əмәк һаггындан, нә дә мәнфәәтдән ибарәт дејилдир вә бундан мәгсәд јалныз, истеһсал просесиндә истеһлак едилмиш олан вә ејни заманда тәкрар истеһсал шәртләри олан дәјәрләри əвәзләмәкдир? Лакин бу əмәји ичра едән кимдир? Ахы фәһләнин һәр чүр əмәји ики һиссәјә ајрылыр ки, бунларын бири онун өз иш гүввәсинин бәрпа олунмасына кедир, дикәри исә капитал мәнфәәтини тәшкил едир.

[10)] ИЛЛИК МӘНФӘӘТИН ВӘ ИЛЛИК ӘМӘК ҺАГГЫНЫН БИР ИЛ ӘРЗИНДӘ ИСТЕҺСАЛ ЕДИЛӘН ВӘ ТӘРКИБИНДӘ МӘНФӘӘТ ИЛӘ ӘМӘК ҺАГГЫНДАН ӘЛАВӘ САБИТ КАПИТАЛ ДА ОЛАН ӘМТӘӘЛӘРИ НӘ СУРӘТЛӘ САТЫН АЛА БИЛМӘСИНИН ТӘДГИГИ[41]

[а) ИСТЕҺЛАК ШЕЈЛӘРИ ИСТЕҺСАЛЧЫЛАРЫНЫН САБИТ КАПИТАЛЫНЫН ҺӘМИН ИСТЕҺСАЛЧЫЛАР АРАСЫНДАКЫ МҮБАДИЛӘ ВАСИТӘСИЛӘ ӘВӘЗЛӘНМӘСИНИН МҮМКҮН ОЛМАМАСЫ]

Һәр чүр алдадычы гатышыглары проблемдән кәнар етмәк үчүн әввәлчә белә бир чәһәти гејд едәк. Капиталист өз мәнфәәтинин, өз кәлиринин бир һиссәсини капитала, əмәк васитәләринә вә əмәк материалына чевирдикдә бунларын һәр икисини, фәһләнин онун үчүн һавајы ичра етмиш олдуғу əмә-

јин бир һиссәси илә өдәјир. Бурада јени бир мигдар әмәк мөвҹуддур ки, о, јени бир мигдар әмтәәнин — јә'ни өз истеһлак дәјәринә көрә әмәк васитәләриндән вә әмәк материалындан ибарәт олан әмтәәләрин еквивалентини тәшкил едир. Демәли, бу һал капитал јығымына аиддир вә онун өзүндә һеч бир чәтинлик јохдур; бурада биз сабит капиталын артыб өзүнүн әввәлки һүдудундан кәнара чыхдығыны, јахуд да, сабит капиталын инди мөвҹуд олан вә әвәзләнмәси тәләб олунан күтләсиндән артыг бир јени сабит капитал әмәлә кәлдијини көрүрүк. Чәтинлик, тәкрар истеһсал едилмәси лазым кәлән сабит капитал күтләсиндән артыг олан јени сабит капиталын әмәлә кәлмәсинә аид дејил, *инди мөвҹуд олан* сабит капиталын тәкрар истеһсалына аиддир. Јени сабит капитал ачыгҹа мәнфәәтдән төрәјир; бир анлыға о, кәлир формасында олмуш, сонра да бу кәлир капитала чеврилмишдир. Мәнфәәтин бу һиссәси һәмин изафи *иш вахтындан ибарәтдир ки, капитал мөвҹуд олмасајды да ҹәмијјәт буну, өз сәрәнҹамында, нечә дејәрләр, инкишафы давам етдирмәк фонду—әһалинин артмасына көрә зәрури олан белә бир фонд олмасы үчүн даим бу изафи иш вахтыны сәрф етмәли иди.*

{Сабит капитал барәсиндә, лакин онун анҹаг истеһлак дәјәри ҹәһәтиндән јахшы изаһаты Рамсејин әсәриндә биз, китабын 166-чы сәһифәсиндә тапырыг; бурада о дејир:

«Үмуми мәһсулун кәмијјәти һәр нечә дәјишилсә дә» (мәсәлән фермердә), «истеһсал просесиндә мүхтәлиф формаларда истеһлак едилмиш оланларын һамысынын әвәзләнмәси үчүн тәләб олунан үмуми мәһсулун мигдарында һеч бир дәјишиклик едилә билмәз. Нә гәдәр ки, истеһсал өз кечмиш һәҹминдә давам едир, һәмин мигдара сабит мигдар кими бахылмалыдыр». }

Демәли, һәр шејдән әввәл белә бир факты әсас тутмаг лазымдыр: мөвҹуд сабит капиталын тәкрар истеһсалындан фәргли олараг, сабит капиталын јени әмәлә кәлмәси үчүн мәнбә мәнфәәтдән ибарәтдир; һәм дә бурада белә фәрз едилир ки, бир тәрәфдән, әмәк һаггы јалныз иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы үчүн кифајәт едир, дикәр тәрәфдән исә фәрз едилир ки, изафи дәјәрин бүтүнлүклә һамысы «мәнфәәтләр» категоријасына дахилдир, чүнки изафи дәјәрин бүтөвүнү јалныз сәнаје капиталисти *билаваситә мәнимсәјир* вә сонра бунун бир һиссәсини онун һарада вә кимә вермәли олдуғунун мәтләбә дәхли јохдур.

{«Капиталист саһибкар сәрвәтин үмуми бөлүшдүрүҹүсүдүр: о, фәһләләрә әмәк һаггы, капиталистә (пул капиталистинә) борҹ фаизи, торпаг мүлкијјәтчисинә рента верир» *(Рамсеј,* сәһ. 218—219).

Изафи дәјәрин бүтөвүнү мәнфәәт адландырмагла капиталисти биз елә бир шәхс кими көтүрүрүк ки, о 1) јарадылан

изафи дәјәрин бүтөвүнү билаваситә мәнимсәјир вә 2) бу изафи дәјәри елә бөлүшдүрүр ки, һәмин бөлкүдә о өзү, пул капиталисти вә торпаг мүлкијјәтчиси иштирак едир.}

[VII—273] Лакин, бу јени сабит капиталын мәнфәәтдән әмәлә кәлмәси анчаг о демәкдир ки, һәмин капитал фәһләләрин изафи әмәјинин мүәјјән бир һиссәсиндән төрәмишдир. Бу она бәнзәр ки, вәһши адам ов етмәјә сәрф етдији вахтдан әлавә, каман һазырламаға да бир гәдәр вахт сәрф етмәлидир, патриархал әкинчилик шәраитиндә исә кәндли, торпағын беҹәрилмәсинә кедән вахтдан әлавә, өз аләтләринин чох һиссәсинин һазырланмасына да бир гәдәр иш вахты сәрф етмәлидир.

Лакин, бурада мәсәлә ондан ибарәтдир ки, истеһсалда сәрф едилмиш олан сабит капиталын еквивалентини әвәзләмәк үчүн мәһз ким ишләјир? Әмәјин фәһлә тәрәфиндән өзү үчүн иҹра едилән һиссәси онун әмәк һаггыны әвәзләјир, јахуд, истеһсал бүтүнлүкдә нәзәрдән кечирилсә, онун әмәк һаггыны јарадыр. Онун мәнфәәт јарадан изафи әмәји исә, әксинә, гисмән капиталист үчүн истеһлак фонду тәшкил едир, гисмән дә әлавә капитала чеврилир. Лакин, капиталист өз истеһсалында сәрф едилмиш олан капиталы һеч дә бу изафи әмәклә вә ја мәнфәәтлә әвәзләмир. {Әкәр вәзијјәт белә олсајды, онда изафи дәјәр јени капитал әмәлә кәлмәси үчүн фонд олмаг дејил, көһнә капиталын сахланмасы үчүн фонд оларды} Лакин, әмәк һаггыны тәшкил едән зәрури әмәк вә мәнфәәти тәшкил едән изафи әмәк бүтүн иш күнүнү тутур, беләликлә дә һеч бир башга әмәк үчүн јер галмыр. (Капиталистин — фәрз едилдијинә көрә — иҹра етдији «нәзарәт әмәји» әмәк һаггына дахил едилмишдир. Бу ҹәһәтдән капиталист муздлу фәһләдир, һәрчәнд о, башга бир капиталистин јох, өз капиталынын муздлу фәһләсидир). Бәс сабит капиталы әвәзләјән мәнбә, әмәк һарадан мејдана кәлир?

Капиталын әмәк һаггына сәрф едилән һиссәси (һәлә изафи әмәкдән бәһс етмәјәрәк) јени истеһсалла әвәзләнир. Фәһлә әмәк һаггыны истеһлак едир, лакин нә гәдәр көһнә әмәк мәһв едирсә, там о гәдәр јени әмәк әлавә едир вә әкәр әмәк бөлкүсүнүн бизи чашдырмасына јол вермәдән фәһлә синфинин бүтөвүнү нәзәрдән кечирсәк көрәрик ки, фәһлә јалныз ејни дәјәри дејил, һабелә ејни истеһлак дәјәрләрини тәкрар истеһсал едир, белә ки, — фәһләнин әмәјинин мәһсулдарлығындан асылы олараг, — ејни бир дәјәр, ејни мигдар әмәк өзүнү һәмин истеһлак дәјәрләринин чох вә ја аз күтләси шәклиндә тәкрар истеһсал едир.

Ҹәмијјәти биз һәр һансы бир вахтда көтүрсәк көрәрик ки,

ејни заманда бүтүн истеһсал даирәләриндә, сон дәрәчә мүхтәлиф нисбәтләрдә олса да, мүәјјән бир сабит капитал вардыр ки, о, истеһсалын шәрти олараг тәләб олунур, о һәмишәлик истеһсала мәхсусдур вә, тохум торпаға гајтарылдығы кими, о да истеһсала гајтарылмалыдыр. Доғрудур, бу сабит һиссәнин *дәјәри,* һәмин һиссәнин тәчәссүм етдији әмтәәләрин тәкрар истеһсалынын учуз вә ја баһа баша кәлмәсиндән асылы олараг енә вә ја јүксәлә биләр. Лакин, *дәјәрин* бу чүр *дәјишилмәси* һеч вахт капиталын, истеһсал просесинә бир истеһсал шәрти кими дахил олан сабит һиссәсинин бу просесдә габагчадан мә'лум бир дәјәр олмасына вә бу дәјәрин сонра мәһсулун дәјәриндә јенидән мејдана чыхмасына мане олмур. Демәли, сабит капитал дәјәринин өзүнүн бу дәјишилмәсини бурада е'тинасыз бурахмаг олар. Һәр чүр шәраитдә о бурада, мүәјјән мигдарда *кечмиш әмәк, маддиләшмиш әмәк* кими мөвчуд олур вә мәһсулун дәјәринә кечиб онун мүәјјәнедичи амилләриндән бирини тәшкил едир. Буна көрә дә биз,—проблеми даһа кәскин нәзәрә чатдырмаг үчүн, — беләфәрз едәк ки, капиталын сабит һиссәсинин истеһсал хәрчләри[42], јахуд дәјәри дә һәмчинин дәјишилмир, сабит галыр. Белә бир чәһәтин дә әсла фәрги јохдур ки, мисал үчүн, бир ил әрзиндә сабит капиталын һеч дә бүтүн дәјәри мәһсуллара кечмир, — әсас капиталын дәјәриндән бәһс олундуғу тәгдирдә, — јалныз бир нечә ил әрзиндә о, һәмин мүддәтдә истеһсал едилән мәһсул күтләсинә кечир. Зира бурада сабит капиталын јалныз һәгигәтән бир ил әрзиндә истеһлак едилән вә, демәли, ејнилә һәмин ил әрзиндә әвәзләнмәли олан һиссәсиндән бәһс олунур.

Тамамилә ајдындыр ки, сабит капиталын тәкрар истеһсалы мәсәләси капиталын тәкрар истеһсал просеси вә ја капиталын тәдавүл просеси бөлмәсиндә нәзәрдән кечирилмәлидир, лакин бу, әсас проблемин артыг бурадача арашдырылмасына мане олмур.

[274] Һәр шејдән әввәл фәһләнин әмәк һаггыны көтүрәк. О, мүәјјән мәбләғ пул алыр вә, фәрз едәк ки, иш күнү онун капиталистә вердији 12 саатдан ибарәт олмагла, һәмин мәбләғдә 10 саатлыг әмәк маддиләшмишдир. Бу әмәк һаггы јашајыш васитәләринә чеврилир. Бу јашајыш васитәләринин һамысы әмтәәдир. Фәрз едилир ки, бу әмтәәләрин гијмәти онларын дәјәринә бәрабәрдир. Лакин онларын дәјәриндә елә бир тәркиб һиссәси вардыр ки, бу һиссә онлардакы хаммалын вә ашынмыш истеһсал васитәләринин дәјәрини өдәјир. Амма, бу әмтәәләрин дәјәринин бирликдә көтүрүлән бүтүн тәркиб һиссәләриндә дә, фәһләнин хәрчләдији әмәк һаггында олдуғу

кими, јалныз 10 саатлыг әмәк вардыр. Фәрз едәк ки, бу әмтәәләрин дәјәринин $^2/_3$ һиссәси бунлардакы сабит капиталдан, $^1/_3$ һиссәси исә, әксинә, истеһсал просесини баша вуран вә мәһсулу истеһлак шејинә чевирмиш олан әмәкдән ибарәтдир. Беләликлә, фәһлә 10 саатлыг өз чанлы әмәји илә $^2/_3$ һиссә сабит капиталы вә $^1/_3$ һиссә (ил әрзиндә мәһсула әлавә едилмиш) чанлы әмәји әвәзләјир. Әкәр јашајыш васитәләриндә — фәһләнин сатын алдығы әмтәәләрдә — әсла сабит капитал олмасајды; әкәр бунларын истеһсалы үчүн лазым олан хаммал һавајы олсајды вә бурада һеч бир әмәк аләти тәләб олунмасајды, онда ики шејдән бири мүмкүн оларды. Ја әмтәәләрдә, әввәлки кими, 10 саатлыг әмәк оларды. Бу һалда фәһлә 10 саатлыг чанлы әмәји ејнилә 10 саатлыг чанлы әмәклә әвәзләмиш оларды. Ја да, онун әмәк һаггынын чеврилдији вә онун өз иш гүввәсини тәкрар истеһсал етмәк үчүн она лазым олан һәмин истеһлак дәјәрләри күтләсинин дәјәри јалныз $3^1/_3$ саатлыг әмәк оларды (фәрз едилдијинә көрә бурада әмәк аләтләри вә елә бир хаммал јохдур ки, артыг онун өзү әмәк мәһсулу олсун). Бу ахырынчы һалда фәһләнин зәрури әмәји анчаг $3^1/_3$ саат тәшкил едәрди вә онун әмәк һагғы һәгигәтдә $3^1/_3$ саат маддиләшмиш иш вахтына енәрди.

Фәрз едәк ки, әмтәә кәтандыр — 12 аршын кәтан (әлбәттә, бизи бурада һәгиги гијмәтин нечә олмасы әсла марагландырмыр) = 36 шиллингә, јахуд 1 ф. ст. 16 шиллингә. Дејәк ки, бу мәбләғин $^1/_3$-и әлавә олунмуш әмәкдир, $^2/_3$-си исә хаммала (иплијә) вә машынларын ашынмасына дүшүр. Тутаг ки, зәрури иш вахты 10 саата бәрабәрдир; демәли, изафи әмәк 2 саата бәрабәрдир. Дејәк ки, әмәјин пулла ифадә олунан бир сааты 1 шиллингә бәрабәрдир. Бу һалда 12 саатлыг әмәк = 12 шиллингә, әмәк һаггы = 10 шиллингә, мәнфәәт = 2 шиллингә. Фәрз едәк ки, бирликдә 12 шиллинг тәшкил едән бүтүн әмәк һаггыны вә бүтүн мәнфәәти, башга сөзлә дејилсә, хаммала вә машынлара әлавә едилән бүтүн дәјәри, иплијин кәтана чеврилмәси просесиндә маддиләшән јени иш вахтынын һамысыны фәһлә илә капиталист, һәмин кәтанын бир истеһлак шеји кими сатын алынмасына сәрф етмишләр. (Ола биләр ки, сонра өз истеһсалынын мәһсулуну сатын алмаг үчүн бир иш күнүндән артыг сәрф едиләчәкдир.) Кәтанын аршыны 3 шиллингдир. Әкәр әмәк һаггы илә мәнфәәт чәмләнсә 12 шиллингә фәһлә илә капиталист бирликдә анчаг 4 аршын кәтан ала биләрләр. Бу 4 аршын кәтанда 12 саатлыг әмәк вардыр, лакин бунун јалныз 4 сааты јени әлавә олунмуш әмәји тәмсил едир, 8 сааты, исә сабит капиталдакы маддиләшмиш әмәји тәмсил едир. 12 саатлыг

әмәјин мүгабилиндә әмәк һаггы илә мәнфәәт бирликдә өз мәчму мәһсулунун јалныз үчдә бирини сатын алырлар, чүнки бу мәчму мәһсулун үчдә икиси сабит капиталдан ибарәтдир. 12 саатлыг әмәк 4+8-ә ајрылыр ки, бунун 4-ү өз-өзүнү әвәзләјир, 8-и исә тохума просесиндә әлавә едилән әмәкдән асылы олмајараг, маддиләшмиш формада, иплик вә машын шәклиндә һәмин просесә дахил олан әмәји әвәзләјир.

Демәли, мәһсулун вә әмтәәнин әмәк һаггы вә мәнфәәт мүгабилиндә истеһлак шејләри олараг (вә ја тәкрар истеһсалын өзү илә әлагәдар олараг һәр һансы бир мәгсәд үчүн олса, — зира әмтәәнин нә мәгсәдлә сатын алынмасы мәсәләни әсла дәјишдирмир) мүбадилә едилән вә ја сатын алынан һиссәсинә кәлинчә, ајдындыр ки, бу мәһсулун дәјәринин сабит капитала мүвафиг олан бир һиссәси јени әлавә едилән вә әмәк һаггы илә мәнфәәтә ајрылан әмәк фондундан өдәнилир. Сабит капиталын чохму вә ја аз мигдарынын, һабелә ахырынчы истеһсал просесиндә әлавә едилән әмәјин чохму вә ја аз мигдарынын бирликдә әмәк һаггы вә мәнфәәт мүгабилиндә сатын алынмасы; истеһсалын сон мәрһәләсиндә әлавә едилмиш әмәјин нә кими пропорсијаларда өдәнилмәси вә, сабит капиталдакы маддиләшмиш әмәјин нә кими пропорсијаларда өдәнилмәси, — бунларын һамысы, дәјәрин тәркиб һиссәләри олмаг е'тибары илә онларын ибтидада һазыр әмтәәјә нә кими пропорсијада дахил олундугларындан асылыдыр. Садә олмаг үчүн биз сабит капиталдакы маддиләшмиш әмәјин үчдә икисинин јени әлавә едилән әмәјин үчдә биринә олан нисбәтини фәрз едирик.

[275] Бунунла әлагәдар олараг ашағыдакы ики чәһәт ајдынлашыр:

Биринчиси. Бизим кәтан үчүн фәрз етдијимиз нисбәт, јә'ни әмәк һаггыны вә мәнфәәти фәһләләрин вә капиталистин өз истеһсал етдикләри әмтәәдә реаллашдырдыглары, онларын гајыдыб өз мәһсулунун бир һиссәсини сатын алдыглары һал үчүн фәрз етдијимиз нисбәт, онлар ејнилә һәмин дәјәр мәбләғини башга мәһсуллара хәрчләсәләр дә дәјишилмир. Фәрз едилмиш олдуғуна көрә һәр бир әмтәәдә $^2/_3$ сабит капитал вә $^1/_3$ јени әлавә олунмуш әмәк вардыр, бирликдә көтүрүлән әмәк һаггы илә мәнфәәт һәмишә мәһсулун анчаг $^1/_3$-ни сатын ала биләр. 12 саатлыг әмәк=4 аршын кәтана. Бу, 4 аршын кәтан пула чеврилсә 12 шиллинг шәклиндә мөвчуд олур. Әкәр бу 12 шиллинг дә, кәтана чеврилмәк дејил, башга бир әмтәәјә чеврилсә, бу 12 шиллинг 12 саатлыг әмәк дәјәриндә олан әмтәәни сатын алыр ки, бунун 4 сааты јени әлавә олунмуш әмәкдир, 8 сааты исә сабит капиталдакы маддиләшмиш

әмәк. Демәли бу нисбәт, кәтанда олдуғу кими, башга әмтәәләрдә дә истеһсалын ахырынчы мәрһәләсиндә әлавә едилән әмәк илә сабит капиталдакы маддиләшмиш әмәк арасында ејни илкин нисбәт мөвчуд олдуғу фәрз едилдикдә — үмуми нисбәтдир.

Икинчиси. Әкәр бир күн әрзиндә јени әлавә едилән әмәк 12 саата бәрабәрдирсә, онда бу 12 саатын јалныз 4-ү өз-өзүнү əвәзләјир, јә'ни чанлы әмәји, јени әлавә едилмиш әмәји əвәзләјир, 8-и исә, сабит капиталдакы маддиләшмиш әмәји өдәјир. Лакин бу 8 саатлыг чанлы әмәји, онун өзү илә əвәзләнмәјән бу чанлы әмәји ким өдәјир? Буну мәһз сабит капиталда олан вә 8 саатлыг чанлы әмәјә мүбадилә едилән 8 саатлыг маддиләшмиш әмәк өдәјир.

Демәли, һеч бир шүбһә ола билмәз ки, һазыр әмтәәнин бүтүн әмәк һаггы вә мәнфәәтләр мәбләғинә (бирликдә көтүрүлдүкдә бунлар сабит капитала јени әлавә олунан әмәјин мәчму мигдарындан башга бир шеј дејилдир) сатын алынан һиссәси өзүнүн бүтүн үнсүрләри чәһәтдән əвәзләнир. Бу һиссәдәки јени әлавә едилмиш әмәк, ејнилә дә сабит капиталдакы әмәк əвәзләнир. Сонра, һеч бир шүбһә ола билмәз ки, сабит капиталдакы әмәк бу һалда өз еквивалентини, она јени әлавә едилмиш чанлы әмәк фондундан алмышдыр.

Лакин, чәтинлик дә мәһз бурада башланыр. 12 саатлыг тохучу әмәјинин *мәчму мәһсулу,* — бу мәчму мәһсул исә тохучу әмәјинин өзлүјүндә истеһсал етмиш олдуғундан сон дәрәчә фәрглидир, — 36 саатлыг әмәк вә ја 36 шиллинг дәјәриндә олан 12 аршын кәтана бәрабәрдир. Лакин бирликдә көтүрүлән әмәк һаггы илә мәнфәәт, јахуд 12 саатлыг мәчму иш вахты һәмин 36 саатлыг әмәјин *анчаг* 12 саатыны сатын ала биләр; башга сөзлә дејилсә, мәчму мәһсулун онлар чәми анчаг 4 аршыныны сатын ала биләр, бир аршын да артыг ала билмәз. Бәс бунун галан 8 аршыны нечә олачагдыр? *(Форкад, Прудон)*[43].

Һәр шејдән әввәл гејд едәк ки, 8 аршын анчаг сәрф едилмиш сабит капиталы тәмсил едир. Лакин бу сабит капитал инди башга истеһлак дәјәри формасы алмышдыр. О, јени мәһсул шәклиндә мөвчуддур, даһа иплик, тохучу дәзкаһы вә и. а. шәклиндә дејил, кәтан шәклиндә мөвчуддур. Бу 8 аршын кәтанын да, әмәк һаггы илә мәнфәәт мүгабилиндә галан сатын алынмыш 4 аршын кими, дәјәрчә үчдә бир һиссәси тохума просесиндә әлавә едилән әмәкдән вә үчдә ики һиссәси сабит капиталдакы кечмиш, маддиләшмиш әмәкдән ибарәтдир. Лакин, кечмишдә 4 аршын оланда, јени әлавә едилмиш әмәјин үчдә бир һиссәси 4 аршындакы тохучу әмә-

јини, јә'ни өз-өзүнү өдәјир, тохучу әмәјинин үчдә ики һиссәси исә 4 аршын кәтандакы сабит капиталы өдәјирдисә, инди, әксинә, 8 аршын кәтандакы сабит капиталы сабит капиталын үчдә ики һиссәси, бунлардакы јени әлавә едилмиш әмәји исә сабит капиталын үчдә бир һиссәси өдәјир.

Бәс бүтүн сабит капиталын дәјәрини, — 12 саатлыг тохучу әмәји әрзиндә мәһсула кечән, онун истеһсал едилмәси просесинә дахил олан, инди исә мүстәгил истеһлака, фәрди истеһлака (истеһсал үчүн олмајан истеһлака) кедәчәк мәһсул формасындакы бу дәјәри еһтива едән, ону өз чанына чәкмиш олан бу 8 аршын кәтан инди нечә олачагдыр?

Бу 8 аршын капиталистә мәхсусдур. Әкәр буну о, — өз мәнфәәтиндән ибарәт олан һәмин $^{2}/_{3}$ аршыны истеһлак етдији кими,—[276] өзү истеһлак етмәк истәсәјди, онда, 12 саатлыг тохума просесиндә иштирак едән сабит капиталы тәкрар истеһсал едә билмәзди; о үмумијјәтлә, — бу он ики саатлыг просесдә иштирак етмиш олан капиталдан бәһс едилирсә,— даһа бир капиталист кими фәалијјәт көстәрә билмәзди. Демәли, 8 аршын кәтаны о сатыр, буну 24 шиллинг мәбләғиндә пула, јахуд 24 саатлыг әмәјә чевирир. Лакин, мәһз бурада биз чәтинлијә раст кәлирик. Буну о кимә сатыр? Буну о кимин пулуна чевирир? Тезликлә биз бунун үзәринә гајыдачағыг. Һәләлик исә просесин сонрасыны изләјәк.

Елә ки, капиталист 8 аршын кәтаны, јә'ни өз мәһсулунун аванс етмиш олдуғу сабит капитала бәрабәр олан һиссәсини пула чевирди, сатды, мүбадилә дәјәри формасына кечиртди, әлдә етдији пула јенидән, ибтидада өз сабит капиталыны тәшкил едән әмтәәләрлә (өз истеһлак дәјәрләри чәһәтдән) һәмчинс олан әмтәәләр алыр: иплик, тохучу дәзкаһы вә с. алыр. Хаммал вә истеһсал аләтләри алмаг үчүн 24 шиллинги о, јени кәтан һазырланмасы үчүн лазым олан пропорсијада бөлүр.

Беләликлә, онун сабит капиталы, истеһлак дәјәри чәһәтчә, ибтидада һансы мәһсуллардан ибарәт идисә, һәмин мәһсуллары јарадан ејни кејфијјәтли әмәјин јени мәһсуллары илә әвәзләнмиш олду. Капиталист сабит капиталы тәкрар истеһсал етди. Лакин бу јени иплијин, јени тохучу дәзкаһынын вә саирәнин дә там ејнилә (фәрз едилдији үзрә) үчдә ики һиссәси сабит капиталдан вә үчдә бир һиссәси јени әлавә едилмиш әмәкдән ибарәтдир. Демәли, биринчи 4 аршын кәтан (јени әлавә едилән әмәк илә сабит капитал) јалныз јени әлавә едилән әмәклә өдәнилмишдисә, бу 8 аршын кәтан һәмин истеһсал үчүн зәрури олан јени истеһсал едилмиш үнсүрләрлә әвәзләнир ки, бунлар гисмән јени әлавә едилән әмәкдән, гис-

мән дә сабит капиталдан ибарәтдир. Бу сурәтлә, сабит капиталын һеч олмазса бир һиссәси, јәгин ки, башга бир формада олан сабит капитала мүбадилә едилир. Мәһсулларын әвәзләнмәси керчәк бир һалдыр, чүнки иплијин е'мал едилиб кәтана чеврилмәси илә бир заманда кәтан лифи е'мал едилиб иплијә чеврилир, кәтан тохуму исә — кәтан биткисинә; там ејнилә дә, тохучу дәзкаһы ашындыгча ејни заманда јени тохучу дәзкаһы һазырланыр, бу јени дәзкаһын һазырланмасы илә бир заманда исә јенидән ағач вә дәмир һасил едилир. Бир истеһсал даирәсиндә мүәјјән үнсүрләр истеһсал едиләркән ејни заманда дикәр бир истеһсал даирәсиндә бу һәмчинс үнсүрләр е'мал едилир. *Ејни заманда* баш верән бу истеһсал просесләринин һәр бири мәһсул һазырланмасынын нисбәтән јүксәк мәрһәләсини тәшкил едирсә дә, бунларын һамысында ејни заманда мүхтәлиф пропорсијаларда сабит капитал истеһлак олунур.

Демәли, һазыр мәһсулун, кәтанын дәјәри ики һиссәјә ајрылыр, бунларын бири мәһз һәмин мүддәт әрзиндә истеһсал едилмиш олан сабит капитал үнсүрләрини јенидән сатын алыр, икинчиси исә истеһлак шејләринә хәрчләнир. Садә олмаг үчүн бурада биз, мәнфәәтин бир һиссәсинин гајыдыб капитала чеврилмәсини һеч нәзәрә алмырыг, јә'ни — бүтүн бу тәдгигдә олдуғу кими — фәрз едирик ки, әмәк һаггы үстәкәл мәнфәәт, јә'ни сабит капитала әлавә едилмиш әмәјин чәми бир кәлир кими истеһлак олунур.

Јалныз белә бир суалын чавабы галыр: мәчму мәһсулун бир һиссәсинин дәјәри һәмин мүддәтдә јени истеһсал едилмиш сабит капитал үнсүрләрини јенә дә сатын алмаға сәрф олунур, бәс онун бу һиссәсини ким сатын алыр? 8 аршын кәтаны ким сатын алыр? Һеч бир гачаг јолу галмамаг үчүн белә фәрз едирик ки, өз чешидинә көрә бу кәтан, мәсәлән јелкән кәтаны олараг истеһсалда истеһлак едилән кәтан дејил, анчаг фәрди истеһлака кедән кәтандыр. Бурада халис тичарәт ара әмәлијјатларыны да, бунлар јалныз васитәчи әмәлијјатлар олдуғуна көрә, кәнара гојмаг лазымдыр. Мәсәлән, әкәр 8 аршын кәтан тачирә сатылыр вә бир тачирин дејил, там ијирми тачирин әлиндән кечирсә, ијирми дәфә алыныб јенидән сатылырса, ән нәһајәт ијирминчи дәфәдә бу кәтан тачир тәрәфиндән керчәк истеһлакчыја сатылмалыдыр ки, бу сурәтлә һәмин истеһлакчы кәтанын пулуну һәгигәтдә ја истеһсалчыја, ја да истеһлакчы үчүн *биринчи тачир* олан, јә'ни керчәк истеһсалчы олан *ахырынчы,* ијирминчи тачирә верир. Бу аралыг сөвдәләр ахырынчы сөвдәни бир гәдәр узадыр, јахуд, бунун үчүн васитә олур, амма изаһ етмир. Биз истәр:

кәтан фабрикчисиндән 8 аршын кәтаны ким сатын алыр?— дејә суал етсәк, истәрсә дә: [277] там бир сыра мүбадилә сөвдәләри васитәсилә ијирминчи таҹирин әлинә кечән бу кәтаны ондан ким сатын алыр? — дејә сорушсаг, суал ејни суал олараг галыр.

Бу 8 аршын кәтан да там ејнилә биринчи 4 аршын кими, истеһлак фондуна кечмәлидир. Бу о демәкдир ки, онун пулу јалныз әмәк һаггы вә мәнфәәтдән верилә биләр, зира әмәк һаггы вә мәнфәәт истеһсалчылар үчүн јеканә кәлир мәнбәјидир, бурада исә истеһлакчылар анчаг һәмин истеһсалчылардан ибарәтдир. 8 аршын кәтанда 24 саатлыг әмәк вардыр. Тутаг ки, (12 саат әмәји һамылыгча гәбул едилмиш иш күнү һесаб етмәклә) дикәр ики саһәнин фәһләси вә капиталисти өзләринин бүтүн әмәк һаггыны вә мәнфәәтини кәтана хәрҹләјирләр, нечә ки, тохуҹулуг сәнајесиндә фәһлә вә капиталист өзләринин бүтүн иш күнүнү (фәһлә өз 10 саатыны, капиталист исә һәмин 10 саата дүшән, фәһләдән алдығы 2 саатлыг изафи дәјәри) кәтана сәрф етмишләр. Бу һалда кәтан фабрикчиси өз 8 аршыныны сатарды; бунунла да онун сабит капиталынын 12 аршына дүшән *дәјәри* әвәзләнир вә бу дәјәр јенидән сабит капиталы тәшкил едән мүәјјән әмтәәләрә сәрф олуна биләрди, *чүнки,* базарда олан бу әмтәәләр—иплик, тохуҹу дәзкаһы вә с. — иплијин вә тохума дәзкаһынын е'мал едилиб кәтана чеврилдији ејни вахтда истеһсал едилмишдир. Иплијин вә тохума дәзкаһынын бир мәһсул кими *истеһсал едилмәси* просеси илә јанашы олараг, бунларын бир мәһсул кими дахил олдуглары, чыханда исә даһа мүстәгил мәһсул олмадыглары истеһсал просесинин ејни бир *заманда баш вермәси*—бу һал ајдынлашдырыр ки, нәјә көрә кәтанын *дәјәринин* бир һиссәси, һәмин кәтанын истеһсалында ишләдилмиш материалын, тохума дәзкаһынын вә саирәнин дәјәринә бәрабәр олан һиссә јенидән иплијә, тохума дәзкаһына вә саирәјә чеврилә билир. Әкәр кәтанын үнсүрләринин бу истеһсалы кәтанын өзүнүн истеһсалы илә ејни бир заманда баш вермәсәјди, онда 8 аршын кәтан — һәтта о сатылса да, пула чеврилсә дә, — гајыдыб пулдан кәтанын сабит үнсүрләринә чеврилә билмәзди*.

Лакин, дикәр тәрәфдән, базарда јени иплик, јени тохума дәзкаһы вә и. а. варса да вә, демәли, јени иплијин, јени тохума дәзкаһынын истеһсал едилмәси просеси һазыр иплијин вә һазыр тохума дәзкаһынын кәтана чеврилдији ејни бир заманда

* Бу вәзијјәт мисал үчүн, Америкадакы Вәтәндаш мүһарибәсинин нәтиҹәси олараг, һазырда памбыг парча фабрикчиләринин иплији вә читиндә көрүнүр. Онларын мәһсулунун тәкҹә сатылмасы, јухарыда көстәрилән чеврилмәни онлар үчүн тә'мин едә билмир, чүнки базарда памбыг јохдур.

баш вермишдирсә дә; беләликлә, иплик вә тохума дәскаһы кәтан илә ејни бир заманда истеһсал едилмишдирсә дә, буна бахмајараг, 8 аршын кәтан сатылмајынча, пула чеврилмәјинчә һәмин кәтан гајыдыб тохучулуг истеһсалындакы сабит капиталын мадди үнсүрләринә чеврилә билмәз. Демәли, 8 аршын кәтаны сатын алмаг үчүн, ону өз пул формасына, мүстәгил мүбадилә дәјәри формасына гајтармаг үчүн лазым олан фондун һарадан мејдана кәлдијини биз билмәјинчә, кәтан үнсүрләринин фасиләсиз реал истеһсалы,—даим кәтанын өзүнүн истеһсалы илә паралел кедән бу истеһсал,—сабит капиталын тәкрар истеһсалыны бизим үчүн һәлә изаһ едә билмәз.

Бу ахырынчы чәтинлији һәлл етмәк үчүн биз белә гәбул етмишик ки, *B* вә *C*, — тутаг ки, чәкмәчи вә гәссаб, — өзләринин әмәк һаггы вә мәнфәәтинин бүтүн мәбләғини, јә'ни өз сәрәнчамларындакы 24 саатлыг иш вахтыны бүтүнлүклә кәтана хәрчләјирләр. *A*, кәтанын тохучусу барәсиндә биз бу јолла чәтинликдән чыхдыг. Онун 36 саатлыг маддиләшмиш әмәкдән ибарәт олан бүтүн мәһсулу, 12 аршын кәтан јалныз әмәк һаггы вә мәнфәәт илә әвәзләнмишдир, јә'ни *A*, *B* вә *C*-нин истеһсал даирәләриндә сабит капитала јени әлавә едилән иш вахтынын бүтүн мәчмусу илә әвәзләнмишдир. Кәтандакы бүтүн иш вахты, — һәм кечмишдә онун сабит капиталында тәчәссүм едән, һәм дә тохунма просесиндә јени әлавә едилмиш олан иш вахты, — инди елә бир иш вахтына мүбадилә едилмишдир ки, сабит капитал шәклиндә о һеч бир истеһсал даирәсиндә габагча мөвчуд дејилди; о, јухарыда көстәрилән үч даирәдәки *A*, *B* вә *C* даирәләриндәки *истеһсалын сон мәрһәләсиндә* ејни бир заманда сабит капитала әлавә едилмиш олан иш вахтыдыр.

Демәли, әкәр кәтанын ибтидадакы дәјәри јалныз әмәк һаггы илә мәнфәәтә ајрылыр дејилмәси јенә дә сәһвдирсә,—зира о, һәгигәтдә әмәк һаггы илә мәнфәәтин чәминә, јә'ни тохумадакы 12 саата вә тохума просесиндән асылы олмајараг иплик дә, тохума дәскаһында, бир сөзлә сабит капиталда олан 24 саатлыг әмәјә ајрылыр,—онда, әксинә, дүзкүн олар дејилсә ки, 12 аршын кәтанын еквиваленти, јә'ни кәтанын сатылдығы 36 шиллинг јалныз әмәк һаггы илә мәнфәәтә ајрылыр вә, демәли, тәкчә тохучу әмәји дејил, ипликдә, тохума дәскаһында олан әмәк дә анчаг јени әлавә едилән әмәклә, јә'ни *A*-дакы 12 саатлыг, *B*-дәки 12 саатлыг вә *C*-дәки 12 саатлыг әмәклә әвәзләнир.

Сатылан әмтәәнин өзүнүн малик олдуғу дәјәр [278] јени әлавә едилән әмәк (әмәк һаггы вә мәнфәәт) илә кечмиш әмәјә (сабит капиталын дәјәринә) ајрылыр; сатычы үчүн әмтәәнин дәјәри беләдир (бу исә мәһз әмтәәнин керчәк дәјәри-

дир). Бу әмтәәни сатын алан дәјәр, — алычынын сатычыја вердији еквивалент — исә, әксинә, бизим мисалда анчаг јени әлавә едилән әмәкдән, әмәк һаггы илә мәнфәәтдән ибарәт олду. Лакин һәр бир әмтәә сатыландан әввәл сатыласы әмтәә олдуғуна көрә вә о јалныз садәчә форма дәјишмәси васитәсилә пула чеврилдијинә көрә, сатыласы әмтәә олан һәр бир әмтәәнин тәркиб һиссәләри сатын алан (пул вәзифәсини ифа едән) әмтәәнин тәркиб һиссәләриндән башга олмалыдыр. Бу исә мә'насыздыр. Сонра: чәмијјәт тәрәфиндән, мисал үчүн, бир ил әрзиндә ичра едилән әмәк нәинки өз-өзүнү әвәз едәрди, — чүнки бүтүн әмтәә күтләси ики бәрабәр һиссәјә бөлүнсә, иллик әмәјин бир јарысы дикәр јарысы үчүн еквивалент олар, — һәтта, әмәјин иллик мәһсулдакы мәчму әмәкдә чари ил әмәјиндән ибарәт олан үчдә бир һиссәси әмәјин үчдә үч һиссәсини әвәз едәрди, јә'ни өзүндән үч гат артыг бир кәмијјәтә бәрабәр оларды. Бу исә даһа чох мә'насыздыр.

Јухарыдакы мисалда биз чәтинлијин јерини дәјишдирәрәк, ону *А*-дан *В* вә *С*-јә кечирдик. Лакин бунун нәтичәсиндә чәтинлик һеч дә садәләшмәјиб даһа да артды. Әввәлән, *А* тәк көтүрүлдүкдә бизим үчүн белә бир чыхыш јолу вар иди ки, 4 аршын өз тәркибиндә иплијә әлавә едилмиш олан, — бу исә *А* даирәсиндәки әмәк һаггы илә мәнфәәтин мәчмусуну тәшкил едир, — ејни мигдарда иш вахтыны еһтива едән бу 4 аршын кәтан бир кәтан олараг, јә'ни *А* даирәсинин өз әмәјинин мәһсулу шәклиндә истеһлак олунур. *В* илә *С* мәсәләси башга чүрдүр, зира бунларын әлавә етдикләри иш вахтынын чәмини — әмәк һаггы илә мәнфәәтин чәмини — онлар *А* даирәсинин мәһсулу шәклиндә, кәтан шәклиндә истеһлак едирләр, демәли, *В* вә *С* даирәләринин мәһсулу шәклиндә итсеһлак етмирләр. Демәли, онлар өз мәһсулунун јалныз сабит капиталдакы 24 саатлыг әмәји тәмсил едән һиссәсини дејил, өз мәһсулунун сабит капитала јени әлавә олунмуш 12 саатлыг иш вахтыны тәмсил едән һиссәсини дә сатмалыдырлар. *В* даирәси јалныз, *А* даирәсиндә олдуғу кими, 24 иш саатыны дејил, 36 иш саатыны сатмалыдыр. *С* даирәси дә ејнилә бу чүр. *Икинчиси*, *А* даирәсинин сабит капиталыны сатмаг үчүн, ону әлдән чыхартмаг, пула чевирмәк үчүн, јалныз *В* даирәсиндә дејил, һабелә *С* даирәсиндә дә јени әлавә едилмиш дәјәрин һамысы тәләб олунур. *Үчүнчүсү*, *В* вә *С* өз мәһсулунун һеч бир һиссәсини *А* даирәсинә сата билмәз, чүнки *А* даирәсинин мәһсулунун кәлир тәшкил едән һиссәси артыг, *А* даирәсинин өзүндә *А* мәһсулунун истеһсалчылары тәрәфиндән хәрчләнмишдир. *В* вә *С* һабелә өз мәһсулунун һеч бир һиссәси илә *А*-нын сабит һиссәсини әвәзләјә билмәз, чүнки, фәрз едилдији үзрә, онларын

мәһсулу *A* даирәсинин истеһсал үнсүрләриндән ибарәт олмајыб, фәрди истеһлака кедән әмтәәләрдән ибарәтдир. Һәр addым ирәлиләдикчә чәтинлик артыр.

A мәһсулундакы 36 сааты (јә'ни онун сабит капиталдакы ²/₃-ни, јахуд 24 сааты вә ¹/₃-и, јахуд јени әлавә едилән 12 саатлыг әмәји) анчаг, сабит капитала әлавә едилмиш олан әмәјә мүбадилә едә билмәк үчүн, *A*-дакы әмәк һаггы илә мәнфәәт, јә'ни *A*-да әлавә едилмиш олан 12 саатлыг әмәк һәмин даирәнин мәһсулунун ¹/₃-ни өзләри истеһлак етмәли иди. Мәчму мәһсулун галан ²/₃-си, јә'ни 24 саат, сабит капиталдакы дәјәри тәмсил едирди. Бу дәјәр *B* вә *C* даирәләриндәки әмәк һаггы илә мәнфәәтин бүтүн чәминә, јә'ни *B* вә *C* даирәләриндәки јени әлавә едилән әмәјә мүбадилә олунмушдур. Лакин *B* вә *C* өз мәһсулунда олан вә әмәк һаггындан [вә мәнфәәтдән] ибарәт олан 24 саата кәтан ала билмәк үчүн онлар бу 24 сааты өз мәһсуллары шәклиндә сатмалыдырлар. Бундан башга, онлар өз истеһсалынын мәһсулларында мөвчуд олан 48 сааты сабит капиталын әвәзләнмәси үчүн сатмалыдырлар. Беләликлә, онлар *B* вә *C*-нин 72 саатлыг мәһсулларыны дикәр истеһсал даирәләринин —*D*, *E* вә и. а. даирәләринин мәнфәәти вә әмәк һаггынын бүтүн чәминә мүбадилә етмәли, сатмалы олурлар; бунда (нормал иш күнүнү 12 саата бәрабәр фәрз етмәклә) *B* вә *C*-нин мәһсулларыны сатын алмаг үчүн 12×6, јә'ни 72 саат,—јә'ни дикәр алты истеһсал даирәсиндәки јени әлавә едилән әмәк хәрчләнмәлидир; [279] демәли *D, E, F, G, H, I* даирәләриндәки мәнфәәт вә әмәк һаггы, башга сөзлә дејилсә һәмин даирәләрдәки мүвафиг сабит капиталлара әлавә едилмиш олан әмәјин бүтүн чәми хәрчләнмәлидир.

Һәмин шәраитдә *B*+*C* даирәләринин мәчму мәһсулунун дәјәри јалныз, алты истеһсал даирәсиндәки — *D, E, F, G, H, I* даирәләриндәки әмәк һаггынын вә мәнфәәтин јекуну илә өдәнилмиш оларды. Лакин бу алты даирәдәки бүтүн мәчму мәһсул јенә дә сатылмалыдыр (чүнки онларын мәһсулунун һеч бир һиссәсини бунларын өз истеһсалчылары истеһлак етмир, онлар өзләринин бүтүн кәлирини *B* вә *C* даирәләринин мәһсулуна сәрф етмишләр) вә бу мәчму мәһсулун һеч бир һиссәси һәмин даирәләрин өз дахилиндә реаллашдырыла билмәз. Демәли, 6×36 саатлыг, јә'ни 216 саатлыг әмәјин мәһсулундан бәһс олунур ки, бунун 144-ү сабит капитала вә 72-си (јә'ни 6×12) јени әлавә едилмиш әмәјә дүшүр. Инди *D* вә и. а. даирәләринин мәһсулуну да ејни сурәтлә әмәк һаггына вә мәнфәәтә, јә'ни јени әлавә олунмуш әмәјә чевирмәк үчүн кәрәк K^1 — K^{18} даирәләриндән ибарәт 18 истеһсал даирәсиндә јени әлавә едилән әмәјин һамысы, јә'ни һәмин 18 даирәдәки әмәк

һаггы илә мәнфәәтин бүтүн мәчмусу тамамилә *D, E, F, G,H, I* даирәләринин мәһсулуна сәрф едилмиш олсун. Өз мәһсулларынын чүз'и бир һиссәсини дә өзләри истеһлак етмәјән вә, әксинә, бүтүн өз кәлирләрини 6 даирәдә, *D—I* даирәләриндә сәрф етмиш олан 18 даирә, K^1—K^{18} даирәләри дә 18×36 саатлыг, јә'ни 648 саатлыг әмәји сатмалыдырлар ки, бунун 18×12-си (216 сааты) јени әлавә едилән әмәји, 432 сааты исә сабит капиталдакы әмәји тәмсил етмиш оларды. Демәли, K^1—K^{18} даирәләринин бу мәчму мәһсулуну дикәр даирәләрдәки јени әлавә едилән әмәјә, башга сөзлә дејилсә, әмәк һаггы илә мәнфәәтин чәминә мүнчәр етмәк үчүн L^1—L^{54} даирәләриндәки јени әлавә едилмиш әмәк, јә'ни 12×54=648 саатлыг әмәк тәләб олунарды. L^1—L^{54} даирәләри өзләринин 1944 саата бәрабәр олан (бундан 648=12×54 сааты јени әлавә едилмиш әмәјә, 1296 саатлыг әмәк исә сабит капиталдакы әмәјә бәрабәр олан) мәчму мәһсулуну јени әлавә едилән әмәјә мүбадилә етмәк үчүн, M^1 — M^{162} даирәләриндәки јени әлавә едилмиш әмәји һәзм етмәли олардылар, зира 162×12=1944, бу сонунчу даирәләр өзләри дә N^1—N^{486} даирәләриндәки јени әлавә едилән әмәји һәзм етмәли оларды вә и. а.

Бүтүн мәһсулларын дәјәринин куја әмәк һаггы илә мәнфәәтә, јә'ни јени әлавә едилмиш әмәјә мүнчәр олмасы вә куја әмтәәјә тәкчә јени әлавә едилән әмәјин дејил, һәмин әмтәәдәки сабит капиталын да һәр һансы бир башга истеһсал даирәсиндәки јени әлавә едилән әмәклә өдәнилмәли олмасы һаггындакы фәрзијјәнин бизи кәтириб чыхартдығы әчәб progressus in infinitum* беләдир.

A мәһсулундакы иш вахтыны, 36 сааты (1/3-и јени әлавә едилән әмәк, 2/3-си сабит капитал) јени әлавә едилән әмәјә мүнчәр етмәк үчүн, јә'ни бунун әмәк һаггы вә мәнфәәт илә өдәнилдијини фәрз етмәк үчүн биз, әввәл башдан, белә гәбул етдик ки, мәһсулун 1/3-нин (бу үчдә бирин дәјәри әмәк һаггы илә мәнфәәтин чәминә бәрабәрдир) *A* даирәсиндәки истеһсалчыларын өзләри истеһлак едир вә ја, ејни шеј олмагла, сатын алырлар. Мүһакимәнин сонракы кедиши белә иди[44]:

1) *A истеһсал даирәси.* Мәһсул = *36* саатлыг әмәјә. 24 саатлыг әмәк — сабит капитал. 12 саат — јени әлавә едилән әмәк. Мәһсулун 1/3-ини һәмин 12 саатын бөлкүсүндә иштирак едән тәрәфләр — әмәк һаггы вә мәнфәәт, фәһләләр вә капиталистләр истеһлак едир. Бундан башга, *A* даирәси мәһсулунун, сабит капиталдакы 24 саатлыг әмәјә бәрабәр олан 2/3-си сатылмалыдыр.

2) B^1 — B^2 *истеһсал даирәләри.* Мәһсул = *72* саатлыг әмә-

* — сонсузлуға доғру прогрес. *Ред.*

јә; бунун *24*-ү әлавә едилән әмәкдир, 48-и исә сабит капитал. Әлавә едилән әмәклә бу даирәләр *A* даирәси мәһсулунун һәмин даирәдәки сабит капиталын дәјәрини әвәзләјән үчдә ики һиссәсини сатын алыр. Лакин бүтүнлүкдә B^1—B^2 даирәләри өзләринин мәчму мәһсулунун дәјәрини тәшкил едән 72 саатлыг әмәк сатмалыдырлар.

3) C^1 — C^6 *истеһсал даирәләри.* Мәһсул=*216* саатлыг әмәјә, бунун 72-си јени әлавә едилән әмәкдир (әмәк һаггы илә мәнфәәтдир). Әлавә едилән әмәклә онлар B^1—B^2 даирәләринин бүтүн мәһсулуну сатын алырлар. Лакин онлар 216 сатмалыдырлар ки, бунун 144-ү сабит капиталдыр.

[280] 4) D^1—D^{18} *истеһсал даирәләри.* Мәһсул=648 саат әмәјә; 216-сы әлавә едилән әмәкдир вә 432-си сабит капиталдыр. Әлавә едилән әмәклә онлар C^1—C^6 истеһсал даирәләринин мәчму мәһсулуну=216 сатын алырлар. Лакин онлар 648 сатмалыдырлар.

5) E^1—E^{54} *истеһсал даирәләри.* Мәһсул = 1 944 саатлыг әмәјә; 648-и әлавә едилән әмәк вә 1 296-сы сабит капиталдыр. Онлар D^1—D^{18} истеһсал даирәләринин мәчму мәһсулуну сатын алырлар, лакин 1 944 сатмалыдырлар.

6) F' — F^{162} *истеһсал даирәләри. Мәһсул* = 5 832, бунун 1 944-ү әлавә едилән әмәк вә 3 888-и сабит капиталдыр. 1 944-ә онлар E^1—E^{54} даирәләринин мәһсулуну сатын алырлар. Онлар 5 832 сатмалыдырлар.

7) G^1—G^{486} *истеһсал даирәләри.*

Садә олмаг үчүн, һәр бир истеһсал даирәсиндә һәр дәфә тәкчә бир иш күнү — он ики саатлыг иш күнү — фәрз едилир ки, о, капиталист илә фәһлә арасында бөлүнүр. Бу иш күнләринин сајынын артырылмасы мәсәләни һәлл етмәјиб, ону тамамилә әбәс јерә мүрәккәбләшдирир.

Демәли, бу сыранын ганунуну даһа ајдын тәсәввүр етмәк үчүн:

1) *A. Мәһсул*=36 саата; сабит капитал=24 саата. *Әмәк һаггы илә мәнфәәтин чәми,* јахуд *јени әлавә едилән әмәк*=12 саата. Бунлары капитал илә әмәк *A* даирәсинин өз мәһсулу шәклиндә истеһлак едир.

A даирәсинин сатыласы мәһсулу=онун сабит капиталына=24 саата.

2) B^1—B^2. Бурада бизә, *A* даирәсинин 24 саатыны өдәмәк үчүн 2 иш күнү, демәли, 2 истеһсал даирәси лазымдыр.

Мәһсул=2×36=72 саата, бунун 24 сааты әлавә едилән әмәкдир, 48-и исә сабит капитал.

B^1 илә B^2-нин сатыласы мәһсулу=72 саатлыг әмәјә; бунун һеч бир һиссәси һәмин даирәләрин өзүндә истеһлак олунмур.

6) C^1—C^6. Бурада бизә 6 иш күнү лазымдыр, чүнки 72=12×6 вә B^1—B^2-нин бүтүн мәһсулуну C^1—C^6-дакы әлавә едилән әмәк истеһлак етмәлидир. Мәһсул=6×36=216 саатлыг әмәјә, бунун 72-си әлавә едилән әмәкдир, 144-ү исә сабит капитал.

18) D^1—D^{18}. Бурада бизә 18 иш күнү лазымдыр, зира 216=12×18. Бир иш күнүнә исә $^2/_3$ сабит капитал дүшдүјүнә көрә, мәчму мәһсул=18×36=648 (432—сабит капитал). Вә и. а.

Абзасларын әввәлиндә гојулан 1, 2 вә и. а. рәгәмләр мүхтәлиф истеһсал даирәләриндәки иш күнләринин вә ја мүхтәлиф әмәк нөвләринин сајыны көстәрир, чүнки һәр бир даирә үчүн биз бир иш күнү көтүрүрүк.

Демәли: 1) *А. Мәһсул —36 саат.* Әлавә едилән әмәк—12 саат. *Сатыласы мәһсул* (сабит капитал) =24 саата.

Јахуд:

1) *А. Сатыласы мәһсул,* јахуд *сабит капитал*=24 саата. Мәчму мәһсул —36 саат. Әлавә едилән әмәк —*12 саат.* Бу 12 саат *А даирәсинин өзүндә истеһлак олунмушдур.*

2) B^1—B^2. Әлавә едилән әмәјә бу даирәләр *А* даирәсинин 24 саатыны сатын алыр. *Сабит капитал* —48 саат. *Мәчму мәһсул* — 72 саат.

6) C^1—C^6. Әлавә едилән әмәјә бунлар B^1—B^2-нин *72* саатыны (=12×6) сатын алырлар. *Сабит капитал*—144, мәчму мәһсул —216. Вә и. а.

[281] Демәли:

1) *А.* Мәһсул=3 иш күнүнә (36 саата). 12 саат—јени әлавә едилән әмәк. *24 саат*—сабит капитал.

2) B^{1-2}. *Мәһсул*=2×3=6 иш күнүнә (72 саата). Әлавә едилән әмәк =*12×2=24 саата. Сабит капытал* =48=2×24 саата.

6) C^{1-6}. *Мәһсул*=3×6 иш күнүнә=3×72 саата=216 саатлыг әмәјә. *Әлавә едилән әмәк*=6×12 саатлыг әмәјә (=72 саатлыг әмәјә). *Сабит капитал*=2×72=144.

18) D^{1-18}. *Мәһсул*=3×3×6 иш күнүнә=3×18 иш күнүнә = 54 иш күнүнә = 648 саатлыг әмәјә. Әлавә едилән әмәк = 12×16=*216.* Сабит капитал =432 саатлыг әмәјә.

54) E^{1-54}. *Мәһсул*=3×54 иш күнүнә=162 иш күнүнә=1 944 саатлыг әмәјә. Әлавә едилән әмәк=54 иш күнүнә=648 саатлыг әмәјә; сабит капитал = 1 296 саатлыг әмәјә.

162) F^1 — F^{162}. *Мәһсул*=3×162 иш күнүнә=486 иш күнүнә =5 832 саатлыг әмәјә, бундан 162 иш күнү, јә'ни 1 944 саатлыг әмәк әлавә едилән әмәкдир, 3 888 саат әмәк исә сабит капитал.

486) G^{1-486}. *Мәһсул*$=3\times486$ *иш күнүнә,* бундан 486 иш күнү, јә'ни 5 832 саатлыг әмәк — әлавә едилән әмәкдир, 11 664 саатлыг әмәк исә сабит капитал.

Вә и. а.

Артыг бурада биз мүхтәлиф истеһсал даирәләриндәки, 729 мүхтәлиф даирәдәки $1+2+6+18+54+162+486$ мүхтәлиф иш күнләриндән топланан чох бөјүк рәгәм әлдә етмиш олардыг, бу исә артыг чәмијјәтин хејли парчаландығыны фәрз едир.

А даирәсинин, —2 иш күнү мигдарындакы өз сабит капиталына јалныз 12 саатлыг әмәк, јә'ни 1 иш күнү әлавә олундуғу, әмәк һаггы илә мәнфәәтин исә өз мәһсулуну истеһлак етдији бу даирәнин мәчму мәһсулундан јалныз 24 саатлыг сабит капиталы сатмаг үчүн, һәм дә буну јенә дә јени әлавә едилән әмәјә, әмәк һаггы илә мәнфәәтә мүбадилә етмәк үчүн бизә лазымдыр:

B^1 вә B^2-дә 2 иш күнү. Лакин бу 2 күнә 4 иш күнү мигдарында сабит капитал дүшүр, беләки, B^{1-2}-нин мәчму мәһсулу 6 иш күнүнә бәрабәрдир. Бунлар *бүтүнлүклә* сатылмалыдыр, зира *бурадан башлајараг* белә фәрз едилир ки, сонра кәлән даирәләрин һәр бири өз мәһсулундан һеч шеј истеһлак етмир, өзләринин мәнфәәтини вә әмәк һаггыны исә јалныз, өзүндән габагкы даирәнин мәһсулуна хәрчләјир. B^{1-2} мәһсулундакы бу 6 иш күнүнү әвәзләмәк үчүн 6 иш күнү лазымдыр ки, бунлар да јенә 12 иш күнү мигдарында сабит капитал олмасыны тәләб едир. Буна көрә C^{1-6}-нын мәчму мәһсулу 18 иш күнүнә бәрабәрдир. Бунлары јени әлавә едилән әмәклә әвәзләмәк үчүн 18 иш күнү (D^{1-18}) лазымдыр ки, бунлар да јенә 36 иш күнү мигдарында сабит капитал олмасыны тәләб едир. Демәли, 54 иш күнү мигдарында мәһсул олмасы фәрз едилир. Бу ахырынчылары әвәзләмәк үчүн E^{1-54}-үн 54 иш күнү лазымдыр ки, бунлар да 108 мигдарында сабит капитал олмасыны тәләб едир. Мәһсул 162 иш күнүнә бәрабәрдир. Нәһајәт, бу ахырынчыларын әвәзләнмәси үчүн 162 иш күнү лазымдыр ки, бунлар да 324 иш күнүнә бәрабәр сабит капитал олмасыны тәләб едир; демәли, 486 иш күнү мигдарында мәчму мәһсул лазымдыр. Бу, F^1—F^{162} мәһсулундан ибарәтдир. Нәһајәт, бу F^{1-162} мәһсулуну әвәзләмәк үчүн 486 иш күнү (G^{1-486}) лазымдыр ки, бунлар да 972 иш күнүнә бәрабәр сабит капитал олмасыны тәләб едир. Демәли, G^{1-486}-нын мәчму мәһсулу $=972+486=1\,458$ иш күнүнә.

Лакин инди фәрз едәк ки, *G* даирәси илә биз елә бир һәддә кәлиб чыхмышыг ки, бундан о јанасы јохдур, —[282] ахы һәр бир чәмијјәтдә бир даирәдән дикәринә кечид, јухарыда тәсвир етдијимиз бу кечид тезликлә бир һәддә кәлиб чатмалы-

дыр. Бәс белә бир һалда вәзијјәт нечә олур? Гаршымыздакы мәһсулда 1 458 иш күнү вардыр ки, бундан 486 күн јени әлавә едилән әмәјә, 972 күн исә, сабит капиталдакы маддиләшмиш әмәјә дүшүр. 486 күнлүк јени әлавә едилән әмәк габагкы F^{1-162} даирәсиндә мүбадилә едилә биләр. Бәс сабит капиталдакы 972 иш күнү нәјин мүгабилиндә сатын алына биләр? G^{436}-дан о јана даһа һеч бир јени истеһсал даирәси јохдур, демәли һеч бир јени мүбадилә даирәси дә јохдур. Габагкы даирәләрдә исә, F^{1-162} истисна олмагла, һеч бир шеј мүбадилә едилә билмәз. Елә G^{1-486}даирәси өзү дә өзүндәки бүтүн әмәк һаггыны вә мәнфәәти сон сантиминә гәдәр F^{1-162} даирәсиндә хәрчләмишдир. Беләликлә, G^{1-486} мәһсулунда маддиләшән вә ондакы сабит капитала бәрабәр олан 972 иш күнү сатыла билмир. Демәли, раст кәлдијимиз чәтинлији,—*A* даирәсиндә, онун мәһсулунда сабит капиталы тәмсил едән 8 аршын кәтан, јахуд 24 саатлыг әмәк, 2 иш күнүнү, — демәк олар 800 истеһсал саһәләри бојунча узатмағымыз бизә әсла көмәк етмәди.

Белә бир фәрзијјәнин дә ишә әсла тә'сири олмаз ки, куја мисал үчүн, *A* даирәси өз мәнфәәти вә әмәк һаггынын һамысыны кәтана сәрф етмәјиб, бунун бир һиссәсини *B* вә *C* мәһсулларына хәрчләјир десәк, онда һесаблама башга чүр чыхарды. Хәрчләрин һәдди *A, B, C*-дәки әлавә едилән әмәјин нечә саат олмасындан ибарәтдир, бу сәбәбдән дә һәмин даирәләр һәр чүр шәраитдә анчаг, өзләринин әлавә етдикләри әмәјә бәрабәр олан мигдарда иш вахтына сәрәнчам едә биләрләр. Әкәр онлар һәр һансы бир мәһсулу чох сатын алырларса, дикәрини аз алырлар. Бу һал анчаг һесабламаны долашдырарды, нәтичәни исә әсла дәјишдирмәзди.

Онда бәс нә етмәлијик?

Јухарыдакы һесабламада беләдир:

	Мәһсул иш күну һесабилә	*Әлавә едилән әмәк*	*Сабит капитал*
A) =	3	1	2
B) =	6	2	4
C) =	18	6	12
D) =	54	18	36
E) =	162	54	108
F) =	486	162	324
Јекуну:	729	243	486

(*A* даирәси мәһсулунун $^1/_3$-и һәмин даирәнин өзүндә истеһлак олунур).

Әкәр бу һесабламадакы ахырынчы 324 иш күнү (*F*-дәки сабит капитал) әкинчинин өзунүн өзү үчүн әвәзләдији, өз мәһсулундан сахлајыб торпаға гајтардығы вә, демәли, јени әмәклә өдәнилмәси лазым кәлмәјән сабит капитала бәнзәсәјди, онда һесаб дүз кәләрди. Лакин муәмма анчаг она кәрә һәлл едилмиш оларды ки, сабит капиталын бир һиссәси өзү өзүнү әвәзләјир.

Демәли, бизим һесабламада, доғрудан да, јени әлавә олунмуш әмәјә мүвафиг олан 243 иш күнү истеһлака кетмишдир. Ахырынчы мәһсулун 486 иш күнүнә бәрабәр олан дәјәри A—F-дәки мәчму сабит капиталын дәјәринә бәрабәрдир ки, бу да һәмчинин 486 иш күнүнә бәрабәрдир. Бу иш күнләри үчүн изаһат тапмагдан өтрү белә фәрз едирик ки, G-дә 486 күнлүк јени әмәк вардыр. Лакин бунунла биз анчаг она наил олуруг ки, 486 күнлүк сабит капитала аид мәсәләни арашдырмаг әвэзинә, [283] инди биз кәрәк G даирәси мәһсулундакы 1 458 иш күнүнә (972 сабит капитал+486 әмәк) бәрабәр олан 972 иш күнү мигдарында сабит капитал илә әмәлијјат кечирмәјә башлајаг. Әкәр биз чәтинликдән гуртармаг истәјиб, G даирәсиндә әмәк просесинин сабит капиталсыз баш вердијини, беләликлә дә мәһсулун јалныз 486 күнлүк јени әлавә едилән әмәјә бәрабәр олдуғуну фәрз етсәјдик, әлбәттә, һесабымыз галыгсыз чыхарды, амма онда, мәһсулдакы дәјәрин сабит капитал тәшкил едән тәркиб һиссәсини кимин өдәмәси мәсәләси анчаг она көрә һәлл едилмиш оларды ки, бизим фәрз етдијимиз бу һалда сабит капитал сыфра бәрабәрдир вә, демәли, мәһсулун дәјәринин һеч бир тәркиб һиссәсини тәшкил етмир.

A даирәси мәһсулунун һамысынын јени әлавә едилән әмәјә мүбадилә олунуб сатыла билмәси үчүн; ону мәнфәәт илә әмәк һаггына мүнчәр едә билмәк үчүн кәрәк A, B вә *C-дәки әлавә едилән әмәјин һамысы*[45] A даирәси әмәјинин мәһсулу шәклиндә хәрчләнәјди. Там ејнилә дә $B+C$-нин бүтүн мәһсулунун сатыла билмәси үчүн кәрәк D^1—D^{18}-дәки әлавә едилән әмәјин һамысы она мүбадилә едилсин[46]. Һәмчинин, D^1—D^{18}-ин бүтүн мәһсулуну сатын алмаг үчүн E^{-54} -дәки әлавә едилән әмәјин һамысы лазымдыр. E^{4-54}-үн бүтүн мәһсулунун сатын алынмасы үчүн F^{1-162}-дәки әлавә едилән әмәјин һамысы лазымдыр. Вә, нәһајәт, $F^{1\ 162}$-нин бүтүн мәһсулуну сатын алмаг үчүн, G^{1-486}-дакы әлавә едилән бүтүн иш вахты тәләб олунур.Ән нәһајәт, G^{1-486} даирәсинин тәмсил етдији бу 486 истеһсал даирәсиндәки әлавә едилән бүтүн иш вахты F-дәки 162 даирәнин бүтүн мәһсулуна бәрабәрдир, һәм дә әмәклә әвәзләнән бу мәһсулун һамысы A, B^{1-2}, C^{1-6}, D^{1-8}, E^{1-54}, F^{1-162} даирәләринин сабит капиталы гәдәрдир. Лакин G даирәсинин A—F^{162}-дә тәтбиг едилмиш сабит капиталдан ики гат артыг олан сабит капиталы әвәзләнмәмиш галды вә әвәзләнә дә билмәз.

Доғрудан да, — фәрз етдијимизә көрә һәр бир истеһсал даирәсиндәки јени әлавә едилән әмәјин кечмиш әмәјә нисбәти 1 : 2 нисбәтинә бәрабәр олдуғундан, — габагкы даирәләрин мәһсулуну сатын алмаг үчүн һәр дәфә јени даирәләрин бүтүн

јени әлавә едилән әмәји тәләб олунур ки, бу даирәләрин сајы (бирликдә көтүрүлән бүтүн габагкы даирәләр сајындан)[47] ики гат артыгдыр; A даирәсинин мәчму мәһсулунун сатын алынмасы үчүн A вә $B^{1\,8-2}$ даирәләриндәки јени әлавә едилән әмәк тәләб олунур. C^{1-6} мәһсулуну сатын алмаг үчүн 18 D вә ја D^{1-18} (јә'ни 2×9) даирәләринин әлавә едилән әмәји тәләб олунур вә и. а. Гысасы, һәмишә мәһсулун өзүндәки әмәјә нисбәтән [бир дә] ики гат мигдарда јени әлавә едилән әмәк лазымдыр, беләликлә ахырынчы, G истеһсал даирәси барәсиндә мәсәлә беләдир ки, бу даирәнин бүтүн мәһсулуну сатын алмаг үчүн, бурада мөвчуд олана нисбәтән [бир дә] ики гат мигдарда јени әлавә едилән әмәк тәләб олунарды. Бир сөзлә дејилсә, сон нөгтәдә, G нөгтәсиндә биз јенә дә, башланғыч нөгтәси олан A нөгтәсиндәки ејни вәзијјәтә раст кәлирик, мәһз белә бир вәзијјәтә ки, јени әлавә едилән әмәк һеч сурәтлә өз мәһсулундан бу јени әлавә едилән әмәјин өзүнүн кәмијјәтиндән артыг бир мигдар сатын ала билмир, сабит капиталдакы кечмиш әмәји о сатын ала *билмир.*

Демәли, кәлирин дәјәринә бүтүн мәһсулун дәјәрини сатын алмаг мүмкүн дејилдир. *Истеһсалчынын (фәрди) истеһлакчыја сатдығы мәһсулун пулунун өдәнилмәси үчүн кәлирдән башга һеч бир фонд мөвчуд олмадығына* көрә исә, кәлирин дәјәри чыхылмагла, бүтүн мәһсулун дәјәринин үмумијјәтлә сатылмасы, өдәнилмәси вә ја (фәрди сурәтдә) истеһлак едилмәси мүмкүн дејилдир. Лакин, дикәр тәрәфдән, һәр бир мәһсул өз гијмәтинә сатылмалы вә өдәнилмәлидир (фәрз едилдији үзрә бурада гијмәт дәјәрә бәрабәрдир).

Анчаг, лап башланғычда ирәличәдән көзләмәк оларды ки, мүхтәлиф истеһсал даирәләринин мүхтәлиф әмтәә вә ја мәһсулларынын сатылмасы вә алынмасындан ибарәт олан ара мүбадилә әмәлијјатларынын мәсәләјә гатылмасы бизи бир аддым да ирәлиләтмәз. A даирәси, биринчи әмтәә, кәтан нәзәрдән кечириләндә $^1/_3$ вә ја [283а] 12 саат мигдарында јени әлавә едилән әмәк вә [сабит] капиталдакы 2×12 (вә ја 24) саатлыг кечмиш әмәк вар иди. Әмәк һаггы илә мәнфәәт A даирәси әмтәәсинин, — демәли һабелә онун һәр һансы бир башга әмтәәдән ибарәт олан еквивалентинин, — јалныз 12 саатлыг әмәјә бәрабәр һиссәсини сатын ала билирди. Онлар 24 саатдан ибарәт олан өз сабит капиталыны сатын ала билмирди, демәли, һәмин сабит капиталын һәр һансы бир башга әмтәәдән ибарәт олан еквивалентини сатын ала билмирди.

Ола биләр ки, B әмтәәсиндә әлавә едилән әмәк илә сабит капитал арасындакы нисбәт башгадыр. Лакин мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә сабит капитал илә јени әлавә едилән

әмәк арасындакы нисбәт нә гәдәр фәргли олса да биз һәмишә бу нисбәтин орта кәмиjjәтини һесаблаjа биләрик. Биз деjә биләрик ки, бүтүн чәмиjjәтин, jахуд бүтүн капиталистләр синфинин мәһсулунда, капиталын мәчму мәһсулунда jени әлавә едилән әмәк бәрабәрдир *a*, сабит капитал шәклиндә мөвчуд олан кечмиш әмәк исә бәрабәрдир *b*; башга сөзлә деjилсә, *A* үчүн, jә'ни кәтан үчүн гәбул етдиjимиз 1 : 2 нисбәти *a* : *b* нисбәтинин jалныз символик ифадәсидир вә анчаг о демәкдир ки, бу ики үнсүрүн, чари илдә вә jа һәр һансы бир башга мүддәт әрзиндә әлавә едилән чанлы әмәк илә сабит капитал шәклиндәки кечмиш әмәк арасында бу вә jа дикәр тәрздә мүәjjән олан вә мүәjjән едилә билән бир нисбәт вардыр. Әкәр иплиjә әлавә едилмиш 12 саата тәкчә кәтан алынмырса, әкәр мисал үчүн, jалныз 4 саатлыг кәтан алынырса, онда галан 8 саата башга бир мәһсул алмаг олар; лакин сатын алынан шеjләрин үмуми jекуну һеч вахт 12 саатдан артыг ола билмәз. Вә әкәр 8 саатлыг әмәjә башга бир мәһсул алынса, онда *A* 32 саатлыг әмәjә бәрабәр кәтан сатмалы олар. Беләликлә, *A* үчүн бизим көтүрдүjүмүз мисал бүтүн чәмиjjәтин мәчму капиталы үчүн тәтбиг едилә биләр, мүхтәлиф әмтәәләрин мүбадиләсиндән ибарәт олан ара әмәлиjjатларын гатылмасы исә ишин маһиjjәтини әсла дәjишдирмәjиб проблеми долашдыра биләр.

Фәрз едәк ки, *A* — чәмиjjәтин мәчму мәһсулудур; бу һалда һәмин мәчму мәһсулун үчдә бирини истеһсалчылар өз истеһлакы үчүн сатын ала биләрләр ки, буну онлар jени әлавә едилмиш әмәjә бәрабәр олан өз әмәк һаггы вә мәнфәәтинин чәми илә, өз мәчму кәлиринин чәми илә өдәjирләр. Лакин галан үчдә икини өдәмәк, сатын алмаг вә истеһлак етмәк үчүн онларын лазыми фонду jохдур. Демәли, jени әлавә едилән әмәк,—мәчму әмәjин үчдә бириндән ибарәт олуб мәнфәәт илә әмәк һаггына аjрылан бу әмәк — өзү өз мәһсулуна мүбадилә едилдиjи кими, jахуд мәһсулун дәjәриндән jалныз мәчму әмәjин $^1/_3$-ни еһтива едән һиссәни, jә'ни әлавә едилән әмәjи вә jа онун еквивалентини өзүндә сахладығы кими, кечмиш әмәjә дүшән үчдә ики һиссә дә һәмин кечмиш әмәjин өз мәһсулу илә өдәнилмәлидир. Башга сөзлә деjилсә, сабит капитал өзү өзүнә бәрабәр галыр вә өзү өзүнү дәjәрин мәчму мәһсулда сабит капиталы тәмсил едән һиссәсиндән әвәзләjир. Мүхтәлиф әмтәәләр арасындакы мүбадилә, мүхтәлиф истеһсал даирәләри арасындакы бир сыра алгы-сатгылар jалныз о мә'нада бә'зи форма мүхтәлифлиjи jарадыр ки, мүхтәлиф истеһсал даирәләринин сабит капиталлары, ибтидада һәмин истеһсал даирәләриндә өзләринин мөвчуд олдуглары пропорсиjа үзрә гаршылыглы сурәтдә бир-биринә мүбадилә олунур.

Мәһз буну биз инди әтрафлы нәзәрдән кечирмәлијик. [283a].

[б) ИСТЕҺЛАК ШЕЈЛӘРИ ИСТЕҺСАЛЧЫЛАРЫ ИЛӘ ИСТЕҺСАЛ ВАСИТӘЛӘРИ ИСТЕҺСАЛЧЫЛАРЫ АРАСЫНДАКЫ МҮБАДИЛӘ ЈОЛУ ИЛӘ БҮТҮН ИЧТИМАИ САБИТ КАПИТАЛЫН ӘВӘЗЛӘНМӘСИНИН МҮМКҮН ОЛМАМАСЫ]

[283b] Өлкәнин иллик мәһсулунун әмәк һаггы илә мәнфәәтә (торпаг рентасы, борч фаизи вә и. а. мәнфәәтә дахил едилир) ајрылмасы һаггындакы ејни бахышы Адам Смит II китабын 2-чи фәслиндә пул тәдавүлүнү вә кредит системини нәзәрдән кечиркән ирәли сүрүр (сонралар *Тукун* вердији тә'рифлә мүгајисә етмәли) вә белә дејир:

«Һәр бир өлкәнин тәдавүлүнү ики мүхтәлиф саһәјә бөлүнмүш кими көтүрмәк олар: анчаг ишкүзар адамлар» (dealers) «арасында баш верән тәдавүл» (бурада изаһат верилир ки, dealers дедикдә «бүтүн тачирләр, мануфактурачылар, сәнәткарлар вә и. а. — бир сөзлә өлкәнин бүтүн тичарәт вә сәнаје акентләри» нәзәрдә тутулур), «вә ишкүзар адамлар илә истеһлакчылар арасында баш верән тәдавүл. Ејни пул нишанлары, кағыз вә ја метал пул нишанлары һәмин ики тәдавүл саһәсинин каһ бириндә, каһ да дикәриндә ишләнә билирсә дә, буна бахмајараг, бу просесләрин һәр икиси ејни заманда баш вердијинә көрә онларын һәрәси өзүнүн баш вермәси үчүн мүәјјән мәбләғдә бу вә ја башга нөв пул тәләб едир. *Мүхтәлиф ишкүзар адамлар арасында тәдавүл едән әмтәәләрин дәјәри һеч вахт, ишкүзар адамлар илә истеһлакчылар арасында тәдавүл едән әмтәәләрин дәјәриндән артыг ола билмәз, чүнки ишкүзар адамлар тәрәфиндән сатын алынан бир шеј сон нәтичәдә истеһлакчыја сатыласыдыр»* (II чилд, II китаб, 2-чи фәсил, сәһ. 292—293)[48] [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 270—271]

Шәрһин сонрасында буна, һабелә Тука гајытмалы[49].

Бизим мисала гајыдаг. Кәтан иплијини кәтана чевирән *A* даирәсинин күндәлик мәһсулу 12 аршына, јахуд 36 шиллингә, ја да 36 саатлыг әмәјә бәрабәрдир. Бу 36 саатдан 12 саатлыг јени әлавә едилән әмәк әмәк һаггы илә мәнфәәтә ајрылыр, 24 саат, вә ја 2 күн исә сабит капиталын дәјәринә бәрабәрдир. Лакин сабит капитал инди даһа әввәлки формада, иплик вә тохума дәзкаһы формасында олмајыб, кәтан формасындадыр ки, бу кәтанын мигдары да 24 саата вә ја 24 шиллингә бәрабәрдир. Бу мигдар кәтандакы әмәјин мигдары да, инди јеринә кәтан кәлән иплик илә тохума дәзкаһындакы әмәк гәдәрдир. Демәли, бу мигдар кәтанын мүгабилиндә јенидән әввәлки мигдарда иплик вә тохума дәзкаһы сатын алмаг олар (белә фәрз едилир ки, иплијин вә тохума дәзкаһынын дәјәри әввәлки кими галмыш вә һәмин сәнаје саһәләриндә әмәк мәһсулдар-

лығы дәјишилмәмишдир]. Иплик әјиричиси вә тохума дәзкаһы фабрикчиси өзләринин бүтүн мәһсулуну — иллик вә ја күндәлик мәһсулуну (онун бурада, бизим мәгсәдимиз үчүн фәрги јохдур) — тохучуја сатмалыдырлар, чүнки онларын әмтәәсинин јалныз тохучу үчүн истеһлак дәјәри вардыр. Тохучу бу әмтәәнин јеканә истеһлакчысыдыр.

Әкәр тохучунун сабит капиталы (онун һәр күн истеһлак етдији сабит капитал) 2 иш күнүнә бәрабәрдирсә, онда тохучунун бир иш күнүнә әјиричи илә машын фабрикчисинин 2 иш күнү дүшүр ки, бу 2 иш күнү дә јенә, ән мүхтәлиф пропорсијаларда, јени әлавә едилән әмәк илә сабит капитала ајрылыр. Лакин әјиричи илә машын фабрикчисинин, бирликдә һәр икисинин мәчму күндәлик мәһсулу (бу шәртлә ки, машын фабрикчиси јалныз тохума дәзкаһлары истеһсал едир), јә'ни бирликдә көтүрүлән сабит капитал вә әлавә едилән әмәк ики иш күнүндән артыг тәшкил едә билмәз, тохучунун күндәлик мәһсулу исә, — тохучу 12 саатлыг јени әмәк әлавә етдијинә көрә,—3 иш күнү тәшкил едир. Ола биләр ки, әјиричи илә машын фабрикчиси дә тохучу гәдәр чанлы иш вахты ишләдирләр. Бу һалда онларын сабит капиталындакы иш вахты аз олмалыдыр. Һәр нечә олурса-олсун, әјиричи илә машын фабрикчиси, һеч бир һалда, тохучунун тәтбиг етдији гәдәр әмәк, маддиләшмиш вә чанлы әмәк (summa summarum*) тәтбиг едә билмәзләр. Ола биләр ки, тохучу әјиричидән нисбәтән аз мигдарда чанлы иш вахты тәтбиг едир (әјиричи, мисал үчүн, кәтан биткиси әкәндән јәгинән аз чанлы әмәк тәтбиг едир); бу һалда онун сабит капиталы, капиталын дәјишән һиссәсиндән даһа да артыг олар.

[284] Демәли, тохучунун сабит капиталы әјиричи илә тохума дәзкаһлары фабрикчисинин бүтүн капиталыны әвәзләјир, јалныз онларын өз сабит капиталыны дејил, әјирмә вә машын истеһсалы просесиндә јени әлавә едилән әмәји дә әвәзләјир. Беләликлә, јени сабит капитал бурада дикәр сабит капиталлары, ондан башга да, бунлара бүтүн јени әлавә едилән әмәји бүтүнлүклә әвәзләјир. Әјиричи илә тохума дәзкаһлары фабрикчиси өз әмтәәләрини тохучуја сатмагла јалныз өзләринин сабит капиталыны әвәзләмәк дејил, өзләринин јени әлавә едилән әмәјинин дә пулуну алмышлар. Тохучунун сабит капиталы әјиричинин вә тохума дәзкаһлары фабрикчисинин өзләринин сабит капиталыны әвәзләјир вә онларын кәлирини (әмәк һаггы илә мәнфәәтин чәмини) реаллашдырыр. Тохучунун са-

* — чәми. *Ред.*

бит капиталы онларын јалныз өз сабит капиталыны, — она вердикләри иплик вә тохума дәзкаһы формасындакы сабит капиталы әвәзләдијиндән, јалныз бир формада олан сабит капитал дикәр формадакы сабит капитала мүбадилә едилмиш олур. Һәгигәтдә сабит капиталын дәјәриндә һеч бир дәјишиклик баш вермир.

Лакин даһа чох керијә гајыдаг. Әјиричинин мәһсулу ики һиссәјә ајрылыр: кәтан лифи, иј, көмүр вә саирәјә — бир сөзлә, әјиричинин сабит капиталына—вә јени әлавә едилән әмәјә. Машын фабрикчисинин мәчму мәһсулу да ејнилә беләдир. Әјиричи өз сабит капиталыны әвәзләјәндә јалныз иј вә с. фабрикчисинин бүтүн капиталыны дејил, кәтан әкәнин дә бүтүн капиталыны өдәјир. Әјиричинин сабит капиталы онларын капиталынын сабит һиссәсини үстәкәл әлавә едилән әмәји өдәјир. Кәтан әкәнә кәлдикдә исә, онун сабит капиталы — әкинчилик аләтләрини вә с. чыхандан сонра — тохум, күбрә вә саирәдән ибарәтдир. Белә гәбул едәк ки, фермерин сабит капиталынын бу һиссәси — әкинчиликдә һәмишә чох вә ја аз васитәләнмиш шәкилдә баш вермәли олдуғу кими, — онун өз мәһсулундан һәр ил чыхылан һиссәдир, о һиссә ки, һәр ил фермерин өз мәһсулундан торпаға, јә'ни истеһсалын өзүнә гајтарылыр. Бурада биз сабит капиталын елә бир һиссәсини ашкара чыхарырыг ки, бу һиссә өзү өзүнү әвәзләјир вә һеч вахт сатыша кетмир, демәли, һеч вахт пулла өдәнилмир, һабелә һеч бир заман истеһлак едилмир, фәрди истеһлака дахил олмур. Тохум вә с. филан гәдәр иш вахтына бәрабәрдир. Тохум вә саирәнин дәјәри мәчму мәһсулун дәјәринә дахилдир; лакин ејни дәјәр, — чүнки ејни мәһсул күтләсиндән бәһс олунур (вә фәрз едилир ки, әмәк мәһсулдарлығы дәјишилмәмишдир), — тәдавүлә дахил олмајараг, јенә дә мәчму мәһсулдан чыхылыб истеһсала гајтарылыр.

Бурада биз көрүрүк ки, сабит капиталын һеч олмазса бир һиссәси, — әкинчиликдә хаммал кими бахыла билән һиссә, — өзү өзүнү әвәзләјир. Беләликлә бурада биз гаршымызда бөјүк—өз һәчми вә она гојулан капитал күтләси чәһәтчә ән бөјүк —иллик истеһсал саһәси көрүрүк ки, бу саһәдә сабит капиталын хаммалдан ибарәт олан хејли һиссәси (сүн'и күбрәләрдән вә с. башга) өзү өзүнү әвәзләјир вә тәдавүлә дахил олмур, демәли, кәлир формаларынын һеч бири илә әвәзләнмир. Беләликлә, сабит капиталын (кәтан әкәнин өзүнүн әвәзләдији вә өзүнүн өзү үчүн өдәдији) бу һиссәсини әвәзләмәк үчүн әјиричи буну кәтан әкәнә вермәли дејилдир, ејнилә дә тохучу буну әјиричијә, кәтаны алан исә тохучуја вермәли дејилдир.

Фәрз едәк ки, 12 аршын кәтанын (=36 шиллингә=3 иш

күнүнә, јә'ни 36 саата) истеһсалында мүстәгим вә ја долајы јолла иштирак едән шејләрин һамысы кәтанын өз шәклиндәчә әвәзләнир. Һәр шејдән әввәл ајдындыр ки, кәтан үнсүрләринин, кәтан сабит капиталынын истеһсалчылары *өз мәһсулуну истеһлак едә билмирләр,* чүнки бу мәһсул истеһсалын давамы үчүн истеһсал едилмишдир вә мүстәгим [285] истеһлака дахил олмур. Демәли, онлар өз әмәк һаггыны вә мәнфәәтини кәтан алынмасына вермәлидирләр, нәһајәт истеһлака кедән мәһсулун сатын алынмасына јөнәлтмәлидирләр. Кәтандан башга истеһлак етдикләри бүтүн шејләри исә онлар, кәтана мүбадиләлә васитәсилә әлдә етдикләри вә истеһлак үчүн јарарлы олан дикәр мәһсуллар шәклиндә истеһлак етмәлидирләр. Демәли, кәтан үнсүрләринин истеһсалчылары — кәтан әвәзинә—нә гәдәр (дәјәри олан) башга истеһлак шејләри истеһлак едирләрсә, башга мәһсулларын истеһсалчылары да там о гәдәр кәтан истеһлак едирләр. Нәтичәси лап елә олур ки, санки кәтан үнсүрләринин истеһсалчылары буну кәтан шәклиндә истеһлак етмишләр, чүнки онлар башга мәһсул шәклиндә нә гәдәр истеһлак едирләрсә, башга мәһсулларын истеһсалчылары да кәтан шәклиндә о гәдәр истеһлак едирләр. Демәли, мүәмманын мә'насы әсла мүбадиләјә мурачиәт етмәдән һәлл олунмалыдыр; онун һәлл олунмасы үчүн нәзәрдән кечирмәк лазымдыр ки, һәмин 12 аршын кәтан онун өзүнүн вә ја онун үнсүрләринин истеһсалында иштирак етмиш олан бүтүн истеһсалчылар арасында нечә тәгсим олунур.

Ипликдәкинин вә тохума дәзкаһындакынын үчдә бири әјиричинин вә тохума дәзкаһы фабрикчисинин, — гој бу фабрикчи ејни заманда да әјирмә машынынын фабрикчиси олсун, — әлавә етдији әмәкдир, үчдә икиси исә онларын сабит капиталыны тәшкил едир. Демәли, онларын бүтүн мәһсулуну әвәзләјән 8 аршын кәтандан (јә'ни 24 саатдан) вә ја 24 шиллингдән онлар анчаг $^8/_3$ аршын кәтан ($2^2/_3$), јә'ни 8 саатлыг әмәк вә ја 8 шиллинг истеһлак едә биләрләр. Демәли, $5^1/_3$ аршын вә ја 16 саатлыг әмәк барәсиндә һесабат верилмәси галыр.

$5^1/_3$ аршын кәтан вә ја 16 саатлыг әмәк әјиричи илә тохума дәзкаһы фабрикчисинин сабит капиталыны тәмсил едир. Әкәр әјиричинин сабит капиталында хаммалын, бурада кәтан лифиндән ибарәт олан бу хаммалын $^2/_3$ олдуғуну фәрз етсәк онда, кәтан әкән бу $^2/_3$-нин һамысыны кәтан парча шәклиндә истеһлак едә биләр, чүнки о өз сабит капиталыны {лакин биз бурада белә фәрз едирик ки, онун әмәк аләтләринин вә и. а. ашынмасы=0} үмумијјәтлә тәдавүлә бурахмыр; әксинә, артыг о өз сабит капиталыны мәһсулдан чыхыб тәкрар истеһсал

үчүн сахламышдыр. Беләликлә о, $5^1/_3$ аршын кәтанын[50] вә ја — ејни шеј олмагла — 16 саатлыг әмәјин $^2/_3$-сини сатын ала биләр; бу, $3^5/_9$ аршын вә ја $10^2/_3$ саатлыг әмәк тәшкил едир. Беләликлә јалныз, $5^1/_3$ аршын чых $3^5/_9$ аршын вә ја 16 саатлыг әмәк чых $10^2/_3$ саатлыг әмәк барәсиндә, јә'ни $1^7/_9$ аршын вә ја $5^1/_3$ саатлыг әмәк барәсиндә һесабат верилмәси галыр. Бу $1^7/_9$ аршын вә ја $5^1/_3$ саатлыг әмәк ики һиссәјә: тохума дәзкаһы фабрикчисинин сабит капиталына вә әјирмә машыны фабрикчисинин мәчму мәһсулуна ајрылыр, һәм дә дәзкаһ фабрикчиси илә машын фабрикчисинин ејни бир шәхс олдуғу фәрз едилир.

[286] Демәли, бир даһа:

	Мәчму мәһсул	*Сабит капитал*	*Әлавә едилән тохучу әмәји*	*Истеһлак*
Тохучу	12 аршын кәтан (36 шиллинг) (36 саатлыг әмәк)	8 аршын (24 саат) 24 шиллинг	12 саат	12 саат= =12 шиллинг= =4 аршын

Фәрз едәк ки, тохучунун *сабит капиталында* иплик $^3/_4$ тохума дәзкаһы (үмумијјәтлә истеһсал аләтләри) исә $^1/_4$-дир. Демәли тохучу әјиричијә 6 аршын, јахуд 18 саат, машынгајырана вә башгаларына да 2 аршын, јахуд 6 саат верир.

Әјиричи				Машынгајыран			
Мәчму мәһсул	*Сабит капитал*	*Әлавә едилмиш әмәк*	*Истеһлак*	*Мәчму мәһсул*	*Сабит капитал*	*Әлавә едилмиш әмәк*	*Истеһлак*
6 арш.	4 арш.	2 аршын	2 аршын	2 арш.	$^4/_3$ арш	$^2/_3$ аршын	$^2/_3$ арш.
18 шилл.	12 шилл.	6 шиллинг	6 шиллинг	6 шилл.			
18 саат	12 саат	6 саат		6 саат			

Беләликлә, тохучунун сабит капиталыны әвәзләјән 8 аршынын 2 аршыныны (=6 шиллинг=6 саат) әјиричи истеһлак едир, $^2/_3$ аршыныны (2 шиллинг, 2 саатлыг әмәји) исә тохума дәзкаһынын вә саир истеһсал аләтләринин фабрикчиси истеһлак едир.

Демәли, 8 чых $2^2/_3$ барәсиндә, јә'ни $5^1/_3$ аршын (= 16 шиллинг=16 саатлыг әмәк) барәсиндә һесабат вермәк галыр. Бу галан $5^1/_3$ аршын (=16 шиллинг=16 саатлыг әмәк) ашағыдакы тәрздә бөлүнүр. Тутаг ки, әјиричинин сабит капиталыны тәшкил едән, — демәли, онун иплијинин үнсүрләрини тәшкил едән 4 аршынын $^3/_4$-ү кәтан лифинә бәрабәрдир, $^1/_4$-и дә әјирмә машынына бәрабәрдир. Әјирмә машынынын үнсүрләрини [287] биз сонра, јә'ни тохума дәзкаһы фабрикчисинин сабит капиталыны нәзәрдән кечирәндә һесаблајачағыг. Әјирмә машыны фабрикчиси илә тохума дәзкаһы фабрикчиси бир адамын шәхсиндә тәмсил олунмушдур.

Демәли, әјиричинин сабит капиталыны әвәзләјән 4 аршынын $^3/_4$-ү, 3 аршыны *кәтан лифинә* дүшүр. Лакин, кәтан лифи истеһсалында тәтбиг едилән сабит капиталын хејли һиссәси әвәзләнмәли дејилдир, чүнки кәтан әкәнин өзү артыг буну *тохум, күбрә, мал-гара јеми* формасында, *мал-гара* вә с. формасында кәнд тәсәррүфат истеһсалына гајтармышдыр. Буна көрә дә, кәтан әкәнин өз мәһсулунун сатдығы һиссәсинә биз өз һесабымызда сабит капитал олараг јалныз онун әмәк аләтләринин вә и. а. ашынмасыны дахил етмәлијик. Әлавә едилән әмәји бурада биз ән азы үчдә икијә, әвәзләнмәли олан сабит капиталы исә — ән чоху — үчдә бирә бәрабәр һесаб етмәлијик.

Демәли:

	Мәчму мәһсул	*Сабит капитал*	*Әкинчиликдә әлавә едилмиш әмәк*	*Истеһлак олунмалыдыр*
Кәтан лифи	3 аршын 9 шиллинг 9 саатлыг әмәк	1 аршын 3 шиллинг 3 саатлыг әмәк	2 аршын 6 шиллинг 6 саатлыг әмәк	2 аршын 6 шиллинг 6 саатлыг әмәк

Демәли, биз һәлә бунлары да нәзәрә алмалыјыг:

1 аршын (3 шиллинг, 3 саатлыг әмәк)=кәтан әкәнин сабит капиталына;

$1^1/_3$ аршын (4 шиллинг, 4 саатлыг әмәк) = тохума дәзкаһынын сабит капиталына;

нәһајәт, машынгајыранын әјирмә машынындакы өз *мәчму мәһсулу* үчүн она чатмалы олан 1 аршын (3 шиллинг, 3 саатлыг әмәк).

Демәли, һәр шејдән әввәл, машынгајыранын өз һазырладығы әјирмә машыны мүгабилиндә алыб истеһлак едә биләчәјини чыхмаг лазымдыр:

	Мәчму мәһсул	*Сабит капитал*	*Машынгајырмада әлавә едилмиш әмәк*	*Истеһлак олунмалыдыр*
Әјирмә машыны	1 аршын 3 шиллинг 3 саатлыг әмәк	$^2/_3$ аршын 2 шиллинг 2 саатлыг әмәк	$^1/_3$ аршын 1 шиллинг 1 саатлыг әмәк	$^1/_3$ аршын 1 шиллинг 1 саатлыг әмәк

Сонра, *әкинчилик машынынын* дәјәрини, кәтан әкәнин сабит капиталыны истеһлак едилмәли олан һиссәјә вә башга һиссәләрә ајыраг.

	Мәчму мәһсул	*Сабит капитал*	*Машынгајырмада әлавә едилмиш әмәк*	*Истеһлак олунмалыдыр*
Әкинчилик машыны	1 аршын 3 шиллинг 3 саатлыг әмәк	$^2/_3$ аршын 2 шиллинг 2 саатлыг әмәк	$^1/_3$ аршын 1 шиллинг 1 саатлыг әмәк	$^1/_3$ аршын 1 шиллинг 1 саатлыг әмәк

Тохучунун мәчму мәһсулунун машынлара дүшән һиссәсини бир јерә топладыгда белә нәтичә алырыг: тохума дәзкаһына дүшән 2 аршын, әјирмә машынына дүшән 1 аршын вә әкинчилик машынына дүшән 1 аршын; јекуну 4 аршын (12 шиллинг, 12 саатлыг әмәк, јахуд үмуми мәһсулун 12 аршын кәтана бәрабәр олан $^1/_3$-и). Бу 4 аршындан тохума дәзкаһы фабрикчиси $^2/_3$ аршын, әјирмә машыны фабрикчиси $^1/_3$, әкинчилик машыны фабрикчиси дә $^1/_3$ аршын истеһлак едә биләр, јекуну $1^1/_3$ аршын. Галыр $2^2/_3$ аршын, јә'ни $^4/_3$ аршын дүшүр тохума дәзкаһынын сабит капиталына, $^2/_3$ аршын әјирмә машынынын сабит капиталына вә $^2/_3$ аршын әкинчилик машынынын сабит капиталына; јекуну $^8/_3=2^2/_3$ аршын (=8 шиллинг=8 саатлыг әмәк). Беләликлә, бу галыг машынгајыранын әвәзләнмәли олан сабит капиталыны тәшкил едир. Бәс бу сабит капитал нә кими һиссәләрә ајрылыр? Бир тәрәфдән — дәмир, ағач, гајыш вә саирәјә. Дикәр тәрәфдән, онун машын истеһсал етмәк үчүн лазым олан өз иш машынынын (тутаг ки, бу машыны о өзү гајырмышдыр) ашынан һиссәләринә. Фәрз едәк ки, хаммал сабит капиталын үчдә икисини, машынгајырма машынынын ашынмасы исә үчдә бирини тәшкил едир (бу үчдә бири биз сонра нәзәрдән кечирәчәјик). Ағача вә дәмирә гојулан $^2/_3$ [288] бурада $2^2/_3$ аршынын үчдә икисини тәшкил едир ($2^2/_3={}^8/_3={}^{24}/_9$). $2^2/_3$-нин үчдә бири $^8/_9$ тәшкил едир. Демәли, үчдә ики $^{16}/_9$ аршын тәшкил едир.

Тутаг ки, бурада [ағач вә дәмир истеһсалында] машынлара үчдә бир, әлавә един əн әмәјә исә үчдә ики дүшүр (чүнки бурада хаммала һеч бир шеј дүшмүр). Белә олдугда $^{16}/_{9}$ аршынын үчдә икиси әлавә един əн әмәји, үчдә бири исә машынлары әвәзләјир. Демәли, машынларын әвәзләнмәсинә $^{16}/_{27}$ аршын дүшүр. Ағач вә дәмир истеһсалчысынын, бир сөзлә һасилат сәнајесинин сабит капиталы хаммалдан ибарәт олмајыб, анчаг истеһсал аләтләриндән ибарәтдир ки, онлары биз бурада үмумијјәтлә машын адландырырыг.

Беләликлә, $^{8}/_{9}$ аршын машынгајырма машынынын әвәзләнмәсинә, $^{16}/_{27}$ аршын дәмир вә ағач истеһсалчысынын истифадә етдији машынларын әвәзләнмәсинә кедир. Демәли, $\frac{24}{27}+\frac{16}{27}=\frac{40}{27}=1\frac{13}{27}$ аршын. Демәли, бу мигдар кәтан јенә дә машынгајырана чатмалыдыр.

Машынлар. $^{24}/_{27}$ аршын машынгајырма машынынын әвәзләнмәсини тәшкил едир. Лакин бу машын өзү дә хаммала (дәмир, ағач вә саирәјә), машынгајырма машынынын истеһсалында машын аваданлығынын ашынан һиссәсинә вә әлавә един əн әмәјә ајрылыр. Демәли, бу үнсүрләрдән һәр биринин үчдә бирә бәрабәр олдуғу фәрз едилдикдә $^{8}/_{27}$ аршын әлавә един əн әмәјә дүшүр, $^{16}/_{27}$ аршын исә машынгајырма машынынын *сабит капиталынын* әвәзләнмәсинә галыр, — демәли, $^{8}/_{27}$ аршын хаммала, $^{8}/_{27}$ аршын исә дәјәрдә, һәмин хаммалын е'малы үчүн ишләдилмиш машынларын ашынмасыны тәмсил едән һиссәсинин әвәзләнмәсинә дүшүр (чәми $^{16}/_{27}$ аршын).

Дикәр тәрәфдән, дәмир вә ағач истеһсалчыларынын машынларыны әвәзләјән $^{16}/_{27}$ аршын да һәмчинин хаммала, машынлара вә әлавә един əн әмәјә ајрылыр. Әкәр әлавә един əн әмәк $^{1}/_{3}$ тәшкил едирсә, онда бу әмәк $\frac{16}{27\times3}=\frac{16}{81}$ аршына бәрабәрдир, машынларын бу һиссәсиндәки сабит капитал исә $^{32}/_{81}$ аршындан ибарәт олачагдыр ки, бундан $^{16}/_{81}$ аршын хаммала дүшүр. $^{16}/_{81}$ аршын исә машынларын ашынмасыны әвәзләјир.

Бу сурәтлә машынгајыранын әлиндә — өз машынларынын ашынмасыны әвәзләмәк үчүн — сабит капитал олараг $^{8}/_{27}$ аршын галыр ки, бунунла о өз машынгајырма машынынын ашынмасыны әвәзләјир, бир дә, дәмир вә ағач истеһсалчыларынын әвәзләмәли олдуглары машынларын ашынмасына дүшән $^{16}/_{81}$ аршын галыр.

Дикәр тәрәфдән, машынгајыран өз сабит капиталындан: $^{8}/_{27}$ аршын васитәсилә машынгајырма машынындакы хаммалы, $^{16}/_{81}$ аршын васитәсилә дә дәмир вә ағач истеһсалчыларынын машынларындакы хаммалы әвәзләмәлидир. Бу миг-

дар кәтанын да $^2/_3$-си әлавә едилән әмәјә, $^1/_3$-и исә машынларын ашынмасына дүшүр. Беләликлә, бу $\frac{24}{81}+\frac{16}{81}\left(=\frac{40}{81}\right)$-ын үчдә икиси, демәли, $\frac{26^2/_3}{81}$-си әмәји өдәјәҹәкдир. Һәмин хаммалдан јенә дә [289] машынларын әвәзләнмәси үчүн $\frac{13^1/_3}{81}$ аршын галыр. Демәли, бу $\frac{13^1/_3}{81}$ аршын кәтан машынгајырана гајыдыр.

Инди машынгајыранын әлиндә јенә: машынгајырма машынынын ашынмасынын әвәзләнмәси үчүн $^8/_{27}$ аршын, дәмир вә ағач истеһсалчылары тәрәфиндән тәтбиг едилән машынларын ашынмасынын әвәзләнмәси үчүн дә $^{16}/_{81}$ аршын мөвҹуддур; машынгајыранын хаммалдан (дәмирдә вә и. а.) дәјәрин машынлары әвәзләмәјә кедән тәркиб һиссәсинә $\frac{13^1/_3}{81}$ дүшүр.

Беләликлә, биз өз һесабымызы интәһасыз давам етдирәр вә кетдикҹә даһа кичик кәсрләр алардыг, амма көтүрдүјүмүз 12 аршын кәтан һеч вахт галыгсыз јерләшдирилә билмәјәҹәкдир.

Тәдгигимизин габагкы кедишини гысача јекунлашдыраг.

Әввәлҹә биз дедик ки, мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә јени әлавә едилән әмәк илә (бир һиссәси әмәк һаггына сәрф едилмиш дәјишән капиталы, бир һиссәси дә мәнфәәт, һаггы өдәнилмәмиш, изафи әмәк тәшкил едән бу әмәк илә), һәмин әмәјин әлавә олундуғу сабит капитал арасында мүхтәлиф нисбәт мөвҹуд олур. Лакин биз *a* — әлавә едилән әмәк — илә *b* — сабит капитал арасында орта нисбәт гәбул едә биләрик; мәсәлән, гәбул едә биләрик ки, ахырынҹынын бириниҹијә нисбәти орта һесабла 2 : 1 нисбәти кимидир, $^2/_3$: $^1/_3$ нисбәти кимидир. Сонра демишдик ки, әкәр һәр бир истеһсал даирәсиндә капиталын нисбәти беләдирсә, онда мүәјјән бир истеһсал даирәсиндә әлавә едилән әмәк (бирликдә көтүрүлән әмәк һаггы илә мәнфәәт) һәмишә өз мәһсулунун анҹаг $^1/_3$-ни сатын ала биләр, чүнки бирликдә әмәк һаггы илә мәнфәәт мәһсулдакы маддиләшмиш мәҹму иш вахтынын анҹаг $^1/_3$-ни тәшкил едир. Мәһсулда капиталистин сабит капиталыны әвәзләјән $^2/_3$ һиссә дә, әлбәттә, капиталистиндир. Лакин капиталист, истеһсалы давам етдирмәк истәсә, онда өз сабит капиталыны әвәзләмәлидир, демәли, өз мәһсулунун $^2/_3$-сини гајтарыб сабит капитала чевирмәлидир. Бунун үчүн һәмин $^2/_3$-ни о сатмалыдыр.

Лакин кимә сатмалыдыр? Мәһсулун мәнфәәт илә әмәк һаггы мәбләғинә сатын алына билән үчдә бирини артыг биз чыхмышыг. Әкәр бу мәбләғ 1 иш күнүндән вә ја 12 саатдан

ибарәтдирсә, онда мәһсулун дәјәрчә сабит капитала бәрабәр олан һиссәси 2 иш күнү вә ја 24 саат тәшкил едир. Буна көрә дә биз белә гәбул етмишик ки, мәһсулун [икинчи] үчдә бири дикәр истеһсал саһәси тәрәфиндән мәнфәәт вә әмәк һаггы мәбләғинә сатын алыныр, ахырынчы үчдә бири исә үчүнчү бир истеһсал саһәси тәрәфиндән, јенә дә мәнфәәт илә әмәк һаггы мәбләғинә сатын алыныр. Лакин белә олдугда биз 1 саһә мәһсулунун сабит капиталыны она көрә анчаг әмәк һаггы илә мәнфәәтә, јә'ни јени әлавә едилән әмәјә мүбадилә едирик ки, II вә III саһә мәһсулларындакы бүтүн әлавә едилән әмәји I саһәнин мәһсулуну истеһлак етмәјә мәчбур етдик. II вә III саһә мәһсулларында һәм јени әлавә едилән әмәк шәклиндәки, һәм дә кечмиш әмәк шәклиндәки 6 иш күнүнүн бир күнү дә нә I мәһсулдакы әмәклә, нә дә II вә III мәһсуллардакы әмәклә әвәзләнмәмишдир, сатын алынмамышдыр. Буна көрә биз јенидән белә фәрз етмәли идик ки, дикәр мәһсулларын истеһсалчылары өзләринин јени әлавә едилән әмәјинин һамысыны II вә III мәһсулларын сатын алынмасына сәрф едирләр вә и. а. Нәһајәт, биз бир *X* мәһсулу үзәриндә дајанмалыјдыг ки, бунда, әлавә едилән әмәк бүтүн габагкы мәһсулларын сабит капиталларынын чәминә бәрабәрдир; лакин бу мәһсулун өзүнүн үчдә икисини тәшкил едән өз сабит капиталыны һеч кәсә сатмаг мүмкүн дејилди. Беләликлә, проблемин һәлли бир аддым да ирәлиләмиш олмады. I мәһсул үчүн олдуғу кими, *X* мәһсул үчүн дә ејни мәсәлә күчдә галыр ки, мәһсулда сабит капиталы әвәзләјән һиссә кимә сатылыр? Јахуд, бәлкә, јени әлавә едилән вә мәһсулда онун үчдә бирини тәшкил едән әмәк мәһсулдакы јени әмәјин үчдә бирини үстәкәл кечмиш әмәјин үчдә икисини әвәзләјир? Бәлкә, $^1/_3 = ^3/_3$?

Демәли, бурада мә'лум олду ки, чәтинлијин I саһәсинин мәһсулундан II саһәнин мәһсулуна вә и. а. кечирилмәси, бир сөзлә тәкчә әмтәәләрин мүбадиләсиндән ибарәт олан васитәчи василәнин араја гатылмасы һеч бир шеји изаһ етмир.

[290] Мәсәләни башга чүр гојмаг лазым кәлди.

Биз белә фәрз етдик ки, 12 аршын кәтан (=36 шиллинг=36 саатлыг әмәк) елә бир мәһсулдур ки, онда 12 саатлыг тохучу әмәји вә ја тохучунун бир иш күнү (бирликдә көтүрүлән зәрури вә изафи әмәк, јә'ни мәнфәәт илә әмәк һаггынын чәми) вардыр, $^2/_3$-си исә кәтандакы сабит капиталын: иплијин, машынларын вә и. а. дәјәрини тәшкил едир. Сонра, һәр чүр јајынманын вә ара сөвдәләрә истинад едилмәсинин јолуну кәсмәк үчүн белә гәбул етдик ки, бизим кәтан өз чешидинә көрә мәһз елә бир кәтандыр ки, о анчаг фәрди истеһлак үчүн јарајыр вә демәли, мисал үчүн, һәр һансы бир јени мәһсул-

дан өтрү хаммал ола билмәз. Бунунла да биз белә гәбул етдик ки, бу мәһсул елә бир мәһсулдур ки, о, әмәк һаггы вә мәнфәәт илә өдәнилмәлидир, кәлирә мүбадилә едилмәлидир. Нәһајәт, садә олмаг үчүн биз белә фәрз етдик ки, мәнфәәтин һеч бир һиссәси гајыдыб капитала чеврилмир, мәнфәәтин һамысы кәлир олараг хәрҹләнир.

Тохуҹунун әлавә етдији 12 саатлыг әмәјә бәрабәр олан биринҹи 4 аршына, мәһсулун биринҹи үчдә биринә кәлдикдә, биз ону тез јербәјер етдик. Бу 4 аршын әмәк һаггы илә мәнфәәтә ајрылыр; бунун дәјәри тохуҹунун мәнфәәти илә әмәк һаггынын ҹәминин дәјәринә бәрабәрдир. Демәли, бу 4 аршыны тохуҹу мүәссисәсинин саһибинин өзү вә онун фәһләләри истеһлак едир. 4 аршын үчүн мәсәләнин бу һәлли гәтидир. Доғрудан да, әкәр мәнфәәт вә әмәк һаггы кәтан шәклиндә дејил, һәр һансы бир башга мәһсул шәклиндә истеһлак едилирсә, бу анҹаг она көрәдир ки, һәмин башга мәһсулун истеһсалчылары бу мәһсулун өзләри тәрәфиндән истеһлак едилмәли олан һиссәсини өз мәһсуллары шәклиндә дејил, кәтан шәклиндә истеһлак едирләр. Мисал үчүн, әкәр 4 аршын кәтандан тохуҹунун өзү анҹаг 1 аршын истеһлак едир, 3 аршыныны исә әт, чөрәк, маһуд шәклиндә истеһлак едирсә, онда 4 аршын кәтанын дәјәрини кечмишдәки кими јенә дә тохуҹулар өзләри истеһлак едирләр, фәрг јалныз бундадыр ки, онлар бу дәјәрин 3/4-нү башга әмтәәләр шәклиндә истеһлак етмишләр, һәмин башга әмтәәләрин истеһсалчылары исә әмәк һаггы вә мәнфәәт олараг өзләринин истеһлак едә биләҹәкләри әти, чөрәји вә маһуду кәтан шәклиндә истеһлак етмишләр. {Әлбәттә, бурада, һабелә бүтүн бу тәдгигатда һәмишә, әмтәәнин сатыла билдији, һәм дә өз дәјәринә сатыла билдији фәрз едилир.}

Инди биз мәһз әсил проблемә кәлиб чатдыг. Тохуҹунун сабит капиталы инди 8 аршын кәтан (=24 саатлыг әмәк=24 шиллинг) формасындадыр. Әкәр тохуҹу истеһсалы давам етдирмәк истәјирсә, онда бу 8 аршын кәтаны пула, 24 шиллингә чевирмәли вә бу 24 шиллингә, базарда сатылан јени истеһсал олунмуш вә онун өз сабит капиталынын тәркиб һиссәләрини тәшкил едән әмтәәләри алмалыдыр. Мәсәләни садәләшдирмәк үчүн тутаг ки, тохуҹу өз машынларыны бир дәфәдә, мүәјјән бир сыра илләр баша чатандан сонра әвәзләмир, о һәр күн өз мәһсулунун сатылмасындан әлдә етдији пулла машынлары, онларын дәјәринин һәр күн пуча чыхарылан һиссәсинә бәрабәр мигдарда in natura* әвәзләмәлидир. Мәһсулун өз истеһсалы просесиндә истеһлак едилмиш сабит капиталын

* — натурал формада. *Ред.*

дәјәринә бәрабәр олан һиссәсини тохучу һәмин сабит капиталын үнсүрләри илә, јә'ни тохучу әмәји үчүн лазым олан мадди истеһсал шәртләри илә әвәзләмәлидир. Дикәр тәрәфдән, тохучунун мәһсулу, кәтан һеч бир башга истеһсал даирәсинә бир истеһсал шәрти кими дахил олмајыб, анчаг фәрди истеһлака кедир. Беләликлә, тохучу өз мәһсулунда онун сабит капиталыны тәмсил едән һиссәни анчаг кәлирә, јә'ни дикәр истеһсалчыларын мәһсулунда әмәк һаггы илә мәнфәәти тәшкил едән, демәли, јени әлавә едилән әмәкдән ибарәт олан һиссәјә мүбадилә етмәк јолу илә әвәзләјә биләр. Проблем бу шәкилдә дүзкүн гојулмушдур. Анчаг, сорушмаг лазым кәлир ки, һәмин проблем нә кими бир шәраитдә һәлл олуна биләр.

Мәсәләнин бизим тәрәфимиздән биринчи гојулушунда мејдана кәлән бир чәтинлик инди гисмән арадан галдырылмышдыр. Һәр бир истеһсал даирәсиндәки јени әлавә едилән әмәк $1/3$-ә, сабит капитал исә, фәрз едилдији үзрә, $2/3$-јә бәрабәрдирсә дә, бундан асылы олмајараг, әлавә едилмиш әмәкдән ибарәт олан бу үчдә бир, јахуд кәлирин дәјәринин мәбләғи (әмәк һаггы илә мәнфәәтин дәјәринин мәбләғи; јухарыда гејд едилмиш олдуғу кими, мәнфәәтин гајыдыб капитала чеврилән һиссәсиндән биз бурада сәрфнәзәр едирик) јалныз, билавасitә фәрди истеһлак үчүн ишләјән истеһсал саһәләринин мәһсулу шәклиндә истеһлак едилә биләр. Бүтүн башга истеһсал саһәләринин мәһсуллары јалныз капитал олараг истеһлак едилә биләр, јалныз истеһсал истеһлакына дахил ола биләр.

[291] 8 аршында (=24 саат=24 шиллинг) тәмсил олунан сабит капитал иппликдән (хаммалдан) вә машынлардан ибарәтдир; фәрз едәк ки, онун $3/4$-ү хаммалдан вә $1/4$-и машынлардан ибарәтдир. (Бурада хаммала ондан башга, бүтүн јардымчы материаллар, мәсәлән, сүрткү јағы, көмүр вә и. а. аид едилә биләр; амма, садә олмаг үчүн бунлары тамамилә бир кәнара гојмаг јахшыдыр.) Бу һалда иплијин дәјәри 18 шиллинг вә ја 18 саатлыг әмәк=6 аршын оларды, машынларын дәјәри исә 6 шиллинг=6 саатлыг әмәк=2 аршын.

Демәли, әкәр тохучу өз 8 аршынынын 6 аршынына иплик вә 2 аршынына машын алырса, онда өзүнүн 8 аршынлыг сабит капиталы илә јалныз әјиричинин вә тохума дәзкаһы фабрикчисинин сабит капиталыны өдәмәк дејил, онларын јени әлавә едилән әмәјини дә өдәмиш олур. Беләликлә, тохучунун сабит капиталы кими мејдана чыхан дәјәрин бир һиссәси әјиричи илә тохума дәзкаһы фабрикчисинин тәрәфиндә јени әлавә едилән әмәк кими мејдана чыхыр, буна көрә дә онлар үчүн капитал олмаг дејил, кәлир олур.

Әјиричи 6 аршын кәтанын үчдә бирини, јә'ни 2 аршыны

(=јени әлавә едилән әмәјә—мәнфәәт илә әмәк һаггына) өзү истеһлак едә биләр. 4 аршыны исә онун үчүн анчаг кәтан лифини вә машынлары әвәзләјир. Дејәк ки, бунун 3 аршыны кәтан лифинә вә 1 аршыны машынлара дүшүр. Бу дөрд аршын илә о, өзүнүн јени алдығы шејләри өдәмәлидир. Машынгајыран [тохучудан әлдә етдији] 2 аршынын $^2/_3$ аршыныны өзү истеһлак едә биләр, галан $^4/_3$ аршын исә онун үчүн анчаг, машынын истеһсалында истифадә едилмиш олан дәмири вә ағачы, гыса дејилсә хаммалы, һабелә машын аваданлығыны әвәзләјир. Дејәк ки, $^4/_3$ аршындан хаммала 1 аршын, машынлара исә $^1/_3$ аршын дүшүр.

12 аршынын индијәдәк: 1) 4-үнү тохучу, 2) 2-сини әјиричи вә 3) 3-үнү машынгајыран истеһлак етмишдир. Јекуну, $6\frac{2}{3}$ аршын. Демәли, $5\frac{1}{3}$ аршын һәлә галыр. Бунлар ашағыдакы гајдада тәгсим олунур:

Әјиричи 4 аршынын дәјәриндән үч аршын илә кәтан лифини вә бир аршын илә машынлары әвәзләмәлидир.

Машынгајыран $^4/_3$ аршынын дәјәриндән бир аршын илә дәмири вә саирәни, үчдә бир аршын илә исә машынлары (машынгајырмада онун өзүнүн истифадә етдији машынлары) әвәзләмәлидир.

Беләликлә, әјиричи 3 аршыны кәтан әкәнә кәтан лифи үчүн верир. Лакин кәтан әкән үчүн хас олан белә бир хүсусијјәт вардыр ки, онун сабит капиталынын бир һиссәси (јә'ни тохум, күбрә вә и. а., бир сөзлә дејилсә, кәтан әкәнин торпагдан алыб јенә дә торпаға гајтардығы бүтүн мәһсуллар) әсла тәдавүлә дахил олмур вә, демәли, онун сатдығы мәһсулдан чыхылмалы дејилдир; бу мәһсулда (онун машынлары, сүн'и күбрәләри вә саирәни әвәзләјән һиссәсиндән башга) јалныз әлавә едилмиш әмәк тәмсил олунмушдур, буна көрә дә һәмин мәһсул јалныз әмәк һаггы илә мәнфәәтә ајрылыр. Демәли, әкәр биз индијәдәк фәрз етдијимиз кими бурада да мәчму мәһсулун үчдә биринин јени әлавә едилмиш әмәк олдуғуну фәрз етсәк, онда, үч аршынын бири әлавә едилән әмәк категоријасына аид едилмиш олар. Јердә галан 2 аршын барәсиндә белә гәбул едәк ки, — кечмишдә олдуғу кими — бунун дөрддә бири машынлара дүшүр; бу, $^2/_4$ аршын тәшкил едәр. Галан $^6/_4$ аршын исә, әксинә, јенә дә, әлавә едилән әмәјә дүшәрди, чүнки, кәтан әкәнин мәһсулунун бу һиссәсиндә сабит капитал јохдур,—бу сабит капиталы о артыг габагчадан чыхмышдыр. Демәли, кәтанәкәндә әмәк һаггына вә мәнфәәтә $2^2/_4$ аршын кетмишдир. Машынларын әвәзләнмәсинә $^2/_4$ аршын галмышдыр. {Беләликлә, бизим һесабымыза көрә һәлә

истеһлак едилмәли олан 5 $^1/_3$ аршынын 2 $^2/_4$ аршынындан истифадә едилмишдир ($5\frac{4}{12}-2\frac{6}{12}=2\frac{10}{12}=2\frac{5}{6}$ аршын).} Демәли, кәтан әкән бу ахырынчы $^2/_4$ аршыны машын алынмасына сәрф етмәли иди.

Машынгајыранын һесабы инди беләә бир шәкил алардыы: о, тохума дәзкаһына дүшән сабит капиталдан 1 аршын дәмирә вә и. а., $^1/_3$ аршын да, машынгајырма машынынын тохума дәзкаһы истеһсалындакы ашынмасына сәрф етмишдир. Лакин, сонра, машынгајырандан әјиричи 1 аршын мүгабилиндә әјирмә машыны, кәтан әкән исә $^2/_4$ аршын мүгабилиндә әкинчилик аләтләри алыр. Машынгајыран бу $^6/_4$ аршынын $\frac{1}{3}$-ни өзүнүн әлавә етдији әмәјин әвәзләнмәсинә сәрф етмәли, $^2/_3$-сини исә, әјирмә машынына вә әкинчилик аләтләринә гојулмуш сабит капиталын әвәзләнмәсинә хәрчләмәлидир. Лакин $^6/_4={}^{18}/_{12}$. Беләликлә, машынгајыран [292] јенидән $^6/_{12}$ аршыны истеһлак етмәли, $^{12}/_{12}$ вә ја 1 аршыны исә сабит капитала чевирмәлидир. (Демәли, һәлә истеһлак едилмәмиш олан $2^5/_6$ аршын кәтандан $^1/_2$ аршын чыхылыр; галыр $^{14}/_6$ аршын, јә'ни $2^2/_6$, јахуд $2^1/_3$ аршын.)

Машынгајыранын әлиндә өз сабит капиталыны әвәзләмәк үчүн галан бир аршын кәтанын $^3/_4$-нү о, хаммала — дәмирә, ағача вә саирәјә сәрф етмәлидир, $^1/_4$-ни исә машынгајырма машынынын әвәзләнмәси үчүн өзү өзүнә вермәлидир.

Бүтүн һесаб инди беләә бир шәкилдә мејдана чыхыр:

Машынгајыранын сабит капиталы	Тохума дәзкаһынын пајына дүшүр: 1 аршын хаммала, $^1/_3$ аршын онун (машынгајыранын) өз машынларынын ашынмасынын әвәзләнмәсинә.
	Әјирмә машынынын вә әкинчилик аләтләринин пајына дүшүр: $^3/_4$ аршын хаммала, $^1/_4$ аршын онун өз машынларынын ашынмасынын әвәзләнмәсинә

Демәли, $1^3/_4$ аршын — хаммала, $^1/_3+{}^1/_4$ аршын — онун өз машынларынын ашынмасынын әвәзләнмәсинә.

Демәли, $1^3/_4$ аршын бу дәјәр мәбләғинә дәмиргајырандан вә мешә сәнајечисиндән дәмир вә ағач алыр. $^7/_4={}^{21}/_{12}$. Лакин бурада јени бир мәсәлә мејдана кәлир. Кәтан әкәнин сабит капиталынын бир һиссәси — хаммал — онун сатдығы мәһсула дахил дејилди, чүнки габагчадан чыхылмышды. Инди нәзәрдән кечирилән һалда биз бүтүн мәһсулу [дәмири, ағачы] әлавә едилмиш әмәк илә машынлара ајырмалыјыг. Һәтта, әлавә едилән әмәјин бурада мәһсулун үчдә икисини, машынларын исә онун үчдә бирини тәшкил етдији фәрз едилсә дә јалныз $^{14}/_{12}$ аршын истеһлак едилмәли оларды, $^7/_{12}$ аршын исә, сабит капитал олараг, машынларын пајына галарды. Бу $^7/_{12}$ аршын машынгајырана гајыдарды.

Демәли, 12 аршындан галан һиссә $^1/_3+^1/_4$ аршындан ибарәт оларды ки, машынгајыран бунлары кәрәк өз машынларынын ашынмасы үчүн өзү өзүнә верәјди, вә $^7/_{12}$ аршындан ибарәт оларды ки, дәмиргајыран вә мешә сәнајечиси буну машынларын мүгабилиндә она гајтарырлар. Демәли, $\frac{1}{3}+\frac{1}{4}=\frac{4}{12}+\frac{3}{12}=\frac{7}{12}$. Дәмиргајыранын вә мешә сәнајечисинин гајтардығы $^7/_{12}$-ни дә буна әлавә етмәк лазымдыр. (Үмумиликдә $^{14}/_{12}$, бу исә $1^2/_{12}$ вә ја $1^1/_6$ тәшкил едир).

Дәмиргајыранын вә мешә сәнајечисинин машынлары вә иш аләтләри машынгајырандан сатын алынмалыдыр, нечә ки, там ејнилә тохучунун, әјиричинин вә кәтан әкәнин дә машынлары вә иш аләтләри машынгајырандан сатын алынмалыдыр. Фәрз едәк ки, $^7/_{12}$ аршынын үчдә бири — $^2/_{12}$ аршын — јени әлавә едилән әмәкдир. Демәли бу — $^2/_{12}$ аршын да һәмчинин истеһлак едилә биләр. Галан $^5/_{12}$ исә (әслиндә $^4/_{12}$ вә $\frac{^2/_3}{12}$ олмалыдыр, лакин бу һалда белә бир дүрүстлүјә лүзум јохдур) ағач кәсәнин балтасындакы вә дәмиргајыранын машынындакы сабит капиталы тәмсил едир, һәм дә бунун $^3/_4$-ү чугуна, ағача вә с. дүшүр, $^1/_4$-и дә машынларын ашынмасынын әвәзләнмәсинә, ($^{14}/_{12}$ аршындан $^{12}/_{12}$ аршын галыр вә ја 1 аршын =3 саатлыг әмәк=3 шиллинг). Демәли, 1 аршынын дөрддә бир аршыны машынгајыран машынын ашынмасынын әвәзләнмәсинә, дөрддә үч аршыны исә ағача, дәмирә вә саирәјә кедир.

Демәли, машынгајыран машынын ашынмасынын әвәзләнмәсинә $\frac{7}{12}$ аршын $+\frac{1}{4}$ аршын $=\frac{7}{12}+\frac{3}{12}=\frac{10}{12}$ аршын дүшүр. Дикәр тәрәфдән, тамамилә фајдасыз оларды ки, ағача вә дәмирә дүшән $^3/_4$ аршын јенә дә онларын тәркиб һиссәләринә ајрылсын вә јенидән бу һиссәләрин бири машынгајырана гајтарылсын ки, о да һәмин һиссәнин бир һиссәсини дәмиргајырана [293] вә мешә сәнајечисинә гајтарыр. Һәмишә галыг алынарды вә progressus in infinitum әмәлә кәләрди.

[в) ИСТЕҺСАЛ ВАСИТӘЛӘРИ ИСТЕҺСАЛЧЫЛАРЫ АРАСЫНДА ҚАПИТАЛЫН ҚАПИТАЛА МҮБАДИЛӘСИ БИР ИЛ ӘРЗИНДӘ ИСТЕҺСАЛ ЕДИЛӘН ӘМӘҚ МӘҺСУЛУ ВӘ ҺӘМИН ИЛ ӘРЗИНДӘҚИ ЈЕНИ ӘЛАВӘ ЕДИЛӘН ӘМӘЈИН МӘҺСУЛУ]

Беләликлә, мәсәләни инди гаршымызда дурдуғу шәклиндә нәзәрдән кечирәк.

$^{10}/_{12}$ (вә ја $^5/_6$) аршынын дәјәрини машынгајыран, машынларын ашынмасыны әвәзләмәк үчүн өзүнә сахлајыр. $^3/_4$ (вә ја

$^{9}/_{12}$) аршында ағач илә дәмирин мүвафиг дәјәри тәмсил олунмушдур. Машынгајыран буну дәмиргајырана вә мешә сәнајечисинә вермишдир ки, өз хаммалыны әвәзләсин. Биздә кәтанын [даһа өз тәркиб һиссәләринә ајрылмалы олмајан] үмуми галығы $^{19}/_{12}$ (вә ја $1\frac{7}{12}$) аршын тәшкил едир.

Машынгајыранын галыг шәклиндә, өз машынларынын ашынмасыны әвәзләмәк үчүн өзүндә сахладығы $^{5}/_{6}$ аршын $^{15}/_{6}$ шиллингә$=^{15}/_{6}$ саатлыг әмәјә бәрабәрдир; демәли бу, 2 $^{3}/_{6}$-ә$=$ $2^{1}/_{2}$ шиллингә вә ја 2 $^{1}/_{2}$ саатлыг әмәјә бәрабәрдир. Бу дәјәрин әвәзини машынгајыран кәтан шәклиндә сахлаја билмәз; ахы бу кәтаны о јенидән бир башгасына сатмалыдыр ки, бу 2 $^{1}/_{2}$ шиллинг илә өз машынларынын ашынмасыны әвәзләсин, бир сөзлә, јени машынгајырма машыны истеһсал етсин. Лакин бу кәтан бәс кимә сатыла биләр? Башга мәһсулларын (дәмирдән вә ағачдан башга) истеһсалчыларынамы? Лакин һәмин истеһсалчылар кәтан шәклиндә истеһлак едә билдикләринин һамысыны кәтан шәклиндә истеһлак етмишләр. Јалныз, тохучулуг мүәссисәсиндә әмәк һаггы вә мәнфәәт тәшкил едән 4 аршын (тохучулуг истеһсалынын сабит капиталына дахил оландан вә ја бу сабит капиталы тәшкил едән әмәкдән башга) дикәр мәһсуллара мүбадилә едилә биләр. Бу 4 аршыны исә артыг биз һесаба алмышыг. Јахуд машынгајыран бәлкә бу кәтанла фәһләләрин һаггыны вермәлидир? Лакин, әмәјин васитәсилә мәһсула әлавә едилән нә варса һамысыны артыг биз машынгајыранын мәһсулундан чыхмышыг вә, фәрз етдијимизә көрә, бунларын һамысы кәтан шәклиндә истеһлак едилмишдир.

Мәсәләни башга шәкилдә көтүрәк:

Тохучу, машынларын әвәзләнмәсинә сәрф етмәлидир	2 аршын	= 6 шиллинг	=6 саатлыг әмәк	
Әјиричи	1 »	= 3 »	=3 »	»
Кәтан әкән	$^{2}/_{4}$ »	= $1^{1}/_{2}$ »	=$1^{1}/_{2}$ »	»
Дәмир вә ағач истеһсалчысы	$^{7}/_{12}$ »	=1 $^{3}/_{4}$ »	=$1^{3}/_{4}$ »	»
Машынлара чәми нечә аршын сәрф едилмишдир, јә'ни кәтанын дәјәриндә *машынларын* дәјәринин тәмсил едилдији һиссә	$4^{1}/_{12}$ аршын	= $12^{1}/_{4}$ шиллинг	= $12^{1}/_{4}$ саатлыг әмәк	

Һесабламалары садәләшдирмәк үчүн белә көтүрәк: 4 аршын= 12 шиллинг=12 саатлыг әмәк, бунун үчдә бири, јә'ни $^{4}/_{3}$ аршыны, јахуд 1 $^{1}/_{3}$ аршыны әмәјә (мәнфәәтә вә әмәк һаггына) кедир.

Сабит капиталын пајына $2\,{}^2/_3$ аршын галыр, бунун $^3/_4$-ү хаммала, $^1/_4$-и исә машынларын ашынмасынын әвәзләнмәсинә кедир. $2\,{}^2/_3={}^8/_3={}^{32}/_{12}$. Бу мигдарын дөрддә бири $^8/_{12}$ аршына бәрабәрдир.

Машынларын ашынмасынын әвәзләнмәсинә кедән, јалныз, бу $^8/_{12}$ аршын машынгајыранын әлиндә галыр, чүнки $^{24}/_{12}$ аршыныны (2 аршыны) о, хаммал мүгабилиндә дәмир вә ағач истеһсалчыларына верир.

[294] Дәмир вә ағач истеһсалчыларыны јенидән машынлар үчүн пул вермәјә мәчбур етмәк сәһв оларды, чүнки онларын машынлар шәклиндә әвәзләмәли олдугларынын һамысы, јә'ни $^7/_{12}$ аршын машынгајыранын һесабына дахил едилмишдир. Бу һесаба, дәмир вә ағач истеһсалы үчүн онлара лазым олан бүтүн машынлар дахил едилмишдир, бу сәбәбдән дә һәмин машынлар икинчи дәфә һесаба салына билмәз. Беләликлә, дәмирин вә ағачын өдәнилмәсинә кедән ахырынчы 2 аршын ($2^8/_{12}$-ин галығы),—бурада хаммал олмадығына көрә,—бүтүнлүклә әмәјә мүнчәр олур, бу сәбәбдән дә кәтан шәклиндә истеһлак едилә биләр.

Демәли, алынан галығын һамысы $^8/_{12}$ аршында ($^2/_3$ аршында) ифадә олунур ки, бу да, машынгајыран тәрәфиндән тәтбиг едилән машынларын ашынмасына дүшүр.

Бүтүнлүкдә көтүрүлән проблем белә бир јолла гисмән һәлл едилмиш олду ки, әкинчинин *сабит капиталынын* нә јени әлавә едилмиш әмәкдән, нә дә машынлардан ибарәт олмајан һиссәси әсла тәдавүлә дахил олмајыб, габагчадан чыхылыр: бу һиссә өз мәһсулу шәклиндә өзү өзүнү әвәзләјир вә, буна көрә, әкинчинин *тәдавүлә дахил олан* мәһсулунун бүтөвү, машынлар чыхылмагла, әмәк һаггына вә мәнфәәтә ајрылыр, бу сәбәбдән дә кәтан шәклиндә истеһлак олуна биләр. Һәллин бир һиссәси бундан ибарәт иди.

Һәллин дикәр һиссәси ашағыдакындан ибарәт иди: бир истеһсал даирәсиндә сабит капитал кими мејдана чыхан шеј дикәр истеһсал даирәләриндә, ејни бир ил әрзиндә әлавә едилән јени әмәк кими мејдана чыхыр. Тохучунун әлиндә сабит капитал кими мејдана чыхан шејин хејли һиссәси әјиричинин, машынгајыранын, кәтан әкәнин, дәмиргајыранын, мешә сәнајечисинин (көмүр сәнајечисинин вә и. а; лакин, мәсәләни садәләшдирмәк үчүн биз ону өз һесабымыза гатмырыг) кәлирини тәшкил едир. (Бу һал белә бир чәһәтдә там ајдынлығы илә ашкара чыхыр ки, мисал үчүн, ејни бир фабрикчи һәм әјириб, һәм дә тохуса, онун сабит капиталы тохучунун сабит капиталындан аз олур, онун әлавә етдији әмәк исә, јә'ни онун мәһсулунун әлавә едилмиш әмәјә, кәлирә — мәнфәәт илә әмәк

һаггына — мүнчәр олан һиссәси тохучунункундан чох олур. Мәсәлән, тохучунун кәлири бәрабәр иди: 4 аршына=12 шиллингә; сабит капиталы бәрабәр иди 8 аршына=24 шиллингә. О әкәр ејни заманда һәм әјирсә, һәм дә тохуса, онда онун кәлири=6 аршын, онун сабит капиталы да=6 аршын олур, јә'ни: 2 аршын тохума дәзкаһына, 3 аршын кәтан лифинә, 1 аршын әјирмә машынына дүшүр.)

Үчүнчүсү, мәсәләнин индијәдәк тапылмыш һәлли ондан ибарәт иди ки, нәһајәтдә фәрди истеһлака дахил олан мәһсулун истеһсалы үчүн лазым кәлән хаммалы вә әмәк аләтләрини истеһсал едәнләрин һамысы өз кәлирини—јени әлавә едилмиш әмәкдән ибарәт олан мәнфәәти вә әмәк һаггыны — өз мәһсуллары шәклиндә истеһлак етмирләр. Өз мәһсулларынын кәлирдән ибарәт олан һиссәсини онлар анчаг, билаваситә истеһлак үчүн јарарлы олан вә һаггында бурада бәһс едилән мәһсул шәклиндә вә ја, ејни шеј олмагла, дикәр истеһсалчыларын билаваситә истеһлак үчүн јарајан, ејни дәјәрә малик олан вә мүбадилә васитәсилә әлдә едилән мәһсуллары шәклиндә истеһлак едә биләрләр. Хаммал вә әмәк аләтләри истеһсалчыларынын јени әлавә едилмиш әмәји дәјәрин тәркиб һиссәси олуб сон мәһсула дахилдир ки, о мәһз бу мәһсул шәклиндә истеһлакчыја кәрәк ола биләр, өз истеһлак дәјәри чәһәтдән исә бу јени әлавә едилән әмәк сон мәһсулда анчаг хаммал кими вә истеһлак едилмиш олан машынлар кими мөвчуддур.

Демәли, проблемин һәлә һәлл едилмәли олан һиссәси ашағыдакындан ибарәт олду: машынгајыранын машынгајырма машынынын ашынмасына дүшән $^2/_3$ аршын нечә олачагдыр? (Бурада мәһз бу машынын ашынмасындан бәһс олунур, тохучунун, әјиричинин, кәтан әкәнин, дәмиргајыранын, мешә сәнајечисинин тәтбиг етдији иш машынларынын ашынмасындан бәһс олунмур, зира бу ахырынчылар јени әмәјә мүнчәр олур, елә бир јени әмәјә ки, о, артыг өзлүјүндә хәрч истәмәјәчәк хаммалы тәләб етмәјән бир хаммала јени машынлар формасы верир.) Јахуд, башга чүр дејилсә: нә кими бир шәраитдә бу машынгајыран 2 шиллингә вә ја 2 саатлыг әмәјә бәрабәр олан һәмин $^2/_3$ аршыны кәтан шәклиндә истеһлак едиб, ејни заманда да өз машынларыны әвәзләјә биләр? Мәтләб бундадыр. Белә факт доғрудан да олур. О, зәрури бир шеј кими мөвчуд олур. Демәли, вәзифә бу һадисәни изаһ етмәкдән ибарәтдир.

[295] Мәнфәәтин јени капитала чеврилән (демәли, һәм дөвријјә капиталына, һәм дә әсас капитала, һәм дәјишән капитала, һәм дә сабит капитала чеврилән) һиссәсинә биз бурада әсла фикир вермирик. Онун бизим проблемә һеч бир дәхли јохдур, зира бу һалда јени дәјишән капиталы, һабелә јени

сабит капиталы *јени* əмəк (изафи əмəјин бу вə ја башга һиссəси) јарадыр вə əвəзлəјир.

Демəли, əкəр бу һал бир кəнара бурахылса, онда, əлавə едилəн (мəсəлəн, бир ил əрзиндə əлавə едилəн) əмəјин чəми, мəнфəəт илə əмəк һаггынын чəминə, јə'ни иллик *кəлирин* чəминə бəрабəр олан бу мəблəғ, фəрди истеһлака дахил олан мəһсуллара — јејинти шејлəринə, палтара, мəнзилин исидилмəсинə, мəнзилə, мебелə вə и. а. хəрчлəнир.

Истеһлака дахил олан бу мəһсулларын дəјəринин чəми бир ил əрзиндəки əлавə едилəн əмəјин чəминə (кəлирин дəјəринин чəминə) бəрабəрдир. Бу мигдар əмəк һəмин мəһсуллардакы əмəјин, һəм јени əлавə едилəн, һəм дə кечмиш əмəјин чəминə бəрабəр олмалыдыр. Бу мəһсуллары сатын аланда јалныз онлардакы јени əлавə едилəн əмəји дејил, онлардакы сабит капиталы да өдəмəк лазымдыр. Бунларын дəјəри, сөјлəнилдији кими, мəнфəəтлəр илə əмəк һагларынын чəминə бəрабəрдир. Биз мисал олараг кəтаны көтүрдүкдə, бизим үчүн о, бир ил əрзиндə фəрди истеһлака дахил олан мəһсулларын чəминин нүмајəндəсидир. Бу кəтан өз дəјəри е'тибары илə нəинки өзүнүн бүтүн дəјəр үнсүрлəринə бəрабəр олмалыдыр, һабелə онун бүтүн истеһлак дəјəри дə, бу кəтанда өз пајыны алан мүхтəлиф истеһсалчыларын истеһлакы үчүн јарарлы олмалыдыр. Бу кəтан əлавə едилəн əмəкдəн вə сабит капиталдан ибарəтдирсə дə, онун бүтүн дəјəри кəрəк мəнфəəт илə əмəк һаггына, јə'ни бир ил əрзиндəки јени əлавə едилəн əмəјин тəркиб һиссəлəринə ајрылсын.

Бу, сөјлəнмиш олдуғу кими, гисмəн ашағыдакы илə изаһ олунур:

Əввəлəн: кəтанын истеһсалы үчүн лазым олан сабит капиталын бир һиссəси кəтана нə истеһлак дəјəри кими, нə дə мүбадилə дəјəри кими дахил дејилдир. Бу, кəтан лифинин тохум вə саирəдəн ибарəт олан һиссəсидир, əкинчилик мəһсулунун сабит капиталынын тəдавүлə дахил олмајыб, мүстəгим вə ја долајы јолла истеһсала, торпаға гајыдан һиссəсидир. Бу һиссə өзү өзүнү əвəзлəјир; демəли, онун, өз бəрпа олунмасы үчүн кəтанла өдəнилмəјə еһтијачы јохдур. {Кəндли өзүнүн, мисал үчүн 120 квартеллик бүтүн тахыл мəһсулуну сата билəр. Лакин бу һалда о, башга бир кəндлидəн (мəсəлəн, 12 квартер) тохум алмалыдыр. Белəликлə, бу ахырынчы кəндли өз мəһсулунун (120 квартерин) 12 квартерини дејил, 24 квартерини, онда бир һиссəсини дејил, бешдə бир һиссəсини тохумлуға вермəлидир. Демəли, бу һалда да 240 квартерин 24 квартери тохум олараг торпаға гајтарылыр. Лакин тəдавүл даирəсиндə бурада һəгигəтəн фəрг вардыр. Һəр бири мəһсулун онда бир һис-

сәсини өзүндә сахладығы биринҹи һалда тәдавүлә 216 квартер дахил олур. Икинҹи һалда тәдавүлә биринҹи кәндлинин 120 квартери вә икинҹи кәндлинин 108 квартери, јә'ни 228 квартер дахил олур. Керчәк истеһлакчылара, кечмишдә олдуғу кими, јалныз 216 квартер дүшүр. Демәли, бурада биз белә бир вәзијјәтин нүмунәсини көрүрүк ки, бир гисим «ишкүзар адамлар» илә башга «ишкүзар адамлар» арасында тәдавүл едән дәјәрләрин мәбләғи «ишкүзар адамлар» илә истеһлакчылар арасында тәдавүл едән дәјәрләрин мәбләғиндән чох ола биләр[51].} Сонра, мәнфәәтин бир һиссәсинин јени капитала чеврилдији бүтүн һалларда ејнилә о ҹүр фәрг вардыр; сонра да, бир гисим «ишкүзар адамлар» илә башга «ишкүзар адамлар» арасындакы сөвдәләрин мүддәти там бир сыра илләр боју узандығы һалларда, — вә и. а.)

Беләликлә, кәтанын истеһсалындан өтрү, ја'ни фәрди истеһлака јарарлы олан мәһсулун истеһсалындан өтрү тәләб олунан сабит капиталын хејли һиссәсинин кәтана әвәзләнмәсинә еһтијаҹ јохдур.

Икинҹиси: кәтан үчүн, ја'ни бир ил әрзиндә истеһсал едилмиш истеһлак шеји үчүн лазым олан сабит капиталын хејли һиссәси бир пилләдә сабит капитал кими, дикәр пилләдә исә јени әлавә едилән әмәк кими мејдана чыхыр, буна көрә доғрудан да, бә'зиләри үчүн кәлир тәшкил едән мәнфәәт илә әмәк һаггына ајрылыр, һалбуки һәмин дәјәр мәбләғи башгалары үчүн капитал олур. Беләликлә, сабит капиталын [тохуҹунун сабит капиталынын] бир һиссәси әјиричинин [јени әлавә едилән] әмәјинә мүнҹәр олур вә и. а.

[296] *Үчүнҹүсү:* истеһлак үчүн јарарлы мәһсулун һазырланмасындан өтрү лазым олан бүтүн аралыг истеһсал мәрһәләләриндә, — хаммал вә бә'зи јардымчы материаллар истисна олмагла, — бүтүн мәһсулларын хејли һиссәси һеч вахт истеһлак шејинин истеһлак дәјәринә дахил олмајыб, бу шејә анҹаг онун дәјәринин тәркиб һиссәси кими дахил олур; бу — машынлара, көмүрә, јаға, пијә, гајышлара вә саирәјә аиддир. Әслиндә һәмишә јалныз сонракы пилләә үчүн сабит капитал истеһсал едән бу мәрһәләләрин һәр бириндә, — бунлар ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн нәтиҹәси олараг хүсуси саһәләр кими мејдана чыхдыглары тәгдирдә, — һәр бир пилләнин мәһсулу ики һиссәјә ајрылыр: бунларын бириндә јени әлавә едилән әмәк тәмсил олунмушдур (бу һиссә мәнфәәт илә әмәк һаггына мүнҹәр олур, јухарыда көстәрилмиш олан мәһдудлајыҹы шәрт[52] дахилиндә кәлирә мүнҹәр олур), дикәр һиссәсиндә исә, истеһлак едилмиш сабит капиталын дәјәри тәмсил олунмушдур. Беләликлә, ајдындыр ки, бу истеһсал даирәләринин һәр

бириндә онларын өз истеһсалчысы тәрәфиндән мәһсулун јалныз әмәк һаггы илә мәнфәәтә ајрылан һиссәси, јалныз бу истеһсал даирәсинин мәһсулундакы сабит капиталын дәјәринә бәрабәр олан мәһсул күтләси чыхылдыгда јердә галан һиссә истеһлак едилә биләр. Лакин бу истеһсалчылардан һеч кәс табагкы пилләнин мәһсулларынын, һәгигәтдә јалныз сонракы пилләләр үчүн сабит капитал һазырлајан бүтүн пилләләрин мәһсулунун ән азачыг һиссәсини дә истеһлак етмир.

Демәли, сон мәһсул (бурада истеһлак үчүн јарарлы олан бүтүн мәһсулларын нүмајәндәси ролуну ојнајан кәтан) јени әлавә едилән әмәк илә сабит капиталдан ибарәт олса да вә бу истеһлак шејинин ахырынчы истеһсалчылары онун јалныз сон мәрһәләдә әлавә едилән әмәјә, әмәк һаглары илә мәнфәәтләрин ҹәминә, онларын кәлиринә мүнҹәр олан һиссәсини истеһлак едә билсәләр дә, буна бахмајараг, сабит капиталын бүтүн истеһсалчылары да өзләринин јени әлавә едилән әмәјини јалныз, истеһлак үчүн јарарлы олан мәһсул шәклиндә истеһлак едирләр. Истеһлак үчүн јарарлы олан мәһсулун әлавә едилән әмәк илә сабит капиталдан ибарәт олдуғуна бахмајараг, онун сатыналынма гијмәти, — мәһсулун сон мәрһәләдә јени әлавә едилән әмәјин мигдарына бәрабәр олан һиссәсиндән башга, — һәмин мәһсулун сабит капиталынын истеһсал олунмасы просесиндә әлавә едилән әмәјин мәҹму мигдарыны ифадә едир. Сабит капиталын истеһсалчылары өзләринин әлавә етдикләри бүтүн әмәји өз мәһсулларында дејил, истеһлак үчүн јарарлы олан мәһсулда реаллашдырырлар, — вә, бу сәбәбдән дә белә бир нәтиҹә алыныр ки, елә бил бу ахырынҹы мәһсул јалныз әмәк һаггы илә мәнфәәтдән, әлавә едилән әмәкдән ибарәт имиш.

Кәтаны өз истеһсал даирәләриндән һазыр шәкилдә бурахан истеһсалчылар бу истеһлак шејинин, кәтанын, бу мәһсулун јалныз өзләринин кәлиринә бәрабәр олан, истеһсалын сон мәрһәләсиндә әлавә едилмиш әмәјә бәрабәр олан, әмәк һаглары илә мәнфәәтләрин ҹәминә бәрабәр олан, һиссәсини өзләриндә сахлајырлар (истеһлак шејләринин гаршылыглы мүбадиләси вә әмтәәләрин габагҹа пула чеврилмәси вәзијјәти әсла дәјишдирмир). Онларын истеһсал етдикләри истеһлак шејинин дикәр һиссәси илә онлар дәјәрин, өз тәтбиг етдикләри сабит капиталын мүстәгим истеһсалчыларына дүшән тәркиб һиссәсини өдәјирләр. Демәли онларын истеһсал етдикләри истеһлак шејинин бүтүн бу һиссәси, һәмин сабит капиталын ән јахын истеһсалчыларынын кәлиринин вә сабит капиталынын дәјәрини өдәјир. Лакин бу ахырынчылар, истеһлак үчүн јарарлы олан мәһсулун јалныз, дәјәрҹә онларын кәлиринә бәрабәр

олан һиссәсини өзләриндә сахлајырлар. Дикәр һиссәсини онлар өзләринин сабит капиталыны истеһсал едәнләрә верирләр ки, бу да јенә кәлир илә сабит капитала бәрабәрдир. *Лакин һесаб јалныз о һалда галыгсыз баша чата биләр ки,* кәтанын—истеһлак үчүн јарарлы олан мәһсулун — ахырынчы һиссәси сабит капиталы дејил, јалныз кәлири, јени әлавә едилән әмәји әвәзләмиш олсун. Зира, фәрз едилдијинә көрә кәтан јалныз истеһлака кедир вә өз нөвбәсиндә о, истеһсалын дикәр фазасы үчүн сабит капитал тәшкил етмир.

Әкинчилик мәһсулунун бир һиссәси барәсиндә артыг бу сүбут едилмишдир.

Үмумијјәтлә, јалныз сон мәһсула бир хаммал кими дахил олан мәһсуллар һаггында демәк олар ки, бунлар бир мәһсул кими истеһлак олунур. Дикәрләри исә истеһлак үчүн јарарлы олан мәһсула јалныз дәјәрин тәркиб һиссәләри кими дахил олур. Истеһлак үчүн јарарлы олан мәһсул кәлир илә, јә'ни әмәк һаггы вә мәнфәәт илә сатын алыныр. Демәли, онун дәјәринин мәбләғи бүтүнлүкдә әмәк һаггы илә мәнфәәтә ајрылмалыдыр, јә'ни һәмин мәһсулун кечмиш олдуғу бүтүн мәрһәләләрдә әлавә едилән әмәјин мүхтәлиф мигдарларына ајрылмалыдыр. Инди суал олунур: әкинчилик мәһсулунда истеһсалчынын өзүнүн истеһсала гајтардығы һиссәдән [297] (тохум, мал-гара, пејин вә и. а.) башга, сабит капиталын дикәр елә бир һиссәси дә вардырмы ки, бу һиссә истеһлак үчүн јарарлы олан мәһсула дәјәрин тәркиб һиссәси кими дахил олмајыб истеһсал просесинин өзүндә in natura өзү өзүнү әвәзләјир?

Ајдындыр ки, бурада, бүтүн формаларда олан әсас капитал һаггында анҹаг о ҹәһәтдән бәһс олуна биләр ки, онун дәјәринин өзү истеһсала дахил олуб орада истеһлак едилир.

Јалныз әкинчиликдә (о ҹүмләдән тәкрар истеһсал просесинин сүн'и сурәтдә баш вердији малдарлыгда, балыг јетишдирилмәсиндә, мешәчиликдә) дејил, — демәли, јалныз палтар, јејинти шејләри үчүн вә сәнаједәки әсас капитала дахил олан мәһсулларын, мәсәлән, јелкән, канат, гајыш вә саирәнин хејли һиссәси үчүн хаммалын истеһсалында дејил, мә'дән ишиндә дә сабит капитал гисмән, истеһсалын өз мәһсулундан in natura әвәзләнир, белә ки, сабит капиталын бу һиссәси мәһсулун тәдавүлә дахил олан һиссәси илә әвәзләнмәли дејилдир. Мәсәлән, даш көмүр истеһсалында көмүрүн бир һиссәси шахтадан сују чәкән вә ја көмүрү сәтһә галдыран бухар машыныны һәрәкәтә кәтирмәк үчүн сәрф едилир.

Беләликлә, бир ил әрзиндә истеһсал едилән мәһсулун дәјәри гисмән, көмүр һасилаты просесиндә ишләнмиш көмүр-

дәки кечмиш әмәјә, гисмән дә, бу әснада јени әлавә едилән әмәјә бәрабәрдир (машынларын ашынмасы вә с. нәзәрә алынмыр). Лакин бу мәчму мәһсулдан сабит капиталын көмүрдән ибарәт олан һиссәси билаваситә сахланыб истеһсала гајтарылыр. Бу һиссәни һеч кәс истеһсалчы үчүн әвәзләмәли дејилдир, чүнки о өзү үчүн әвәзләјир. Әкәр әмәк мәһсулдарлығы нә јүксәлмиш, нә дә ашағы дүшмүшсә, онда дәјәрин мәһсулдакы бу һиссә илә тәмсил олунан һиссәси дәјишилмәз галыр вә о, мәһсулда истәр кечмиш әмәк, истәрсә бир ил әрзиндәки әлавә едилән әмәк шәклиндә мөвчуд олан әмәјин мүәјјән һиссәсинә, өзүнә мүвафиг олан һиссәсинә бәрабәр олур. Һәмчинин мә'дән сәнајесинин башга саһәләриндә дә сабит капитал гисмән in natura әвәзләнир.

Мәһсулларын туллантысы, мәсәлән, памбығын вә саирәнин туллантысы күбрә шәклиндә торпаға гајтарылыр вә ја башгә истеһсал саһәләриндә бундан бир хаммал кими истифадә едилир; мәсәлән, чындырлашан кәтандан кағыз истеһсалында истифадә олунур. Көстәрилән бу һалларын биринчисиндә бир истеһсал саһәсинин сабит капиталынын бир һиссәси билаваситә дикәр истеһсал саһәсинин капиталына мүбадилә едилә биләр. Мәсәлән: памбыг — күбрә олараг ишләдилән памбыг туллантысына.

Үмумијјәтлә исә башлыча фәрг машын истеһсалы вә хаммал (көмүр, дәмир, ағач) истеһсалы илә дикәр истеһсал фазалары арасындадыр. Бу ахырынчыларда гаршылыглы фәалијјәт јохдур. Кәтан әјиричинин сабит капиталынын бир һиссәсинә чеврилә билмәз; иплик (өзлүјүндә) кәтан әкәнин вә ја машын фабрикчисинин сабит капиталынын бир һиссәсинә чеврилә билмәз. Лакин јалныз кәнд тәсәррүфат хаммалындан һазырланан гајыш, канат вә и. а. кими мәһсуллар дејил, ағач, дәмир, көмүр дә машын үчүн хам материал хидмәтини көрүр; дикәр тәрәфдән, машын өзү дә истеһсал васитәси олуб, ағач, дәмир, көмүр вә и. а. истеһсалчысынын сабит капиталына дахил олур. Беләликлә, һәгигәтдә бу саһәләрин һәр икиси өз сабит капиталынын бир һиссәсини бир-бири үчүн in natura әвәзләјир. Бурада сабит капитал сабит капитала мүбадилә олунур.

Бурада мәсәлә тәкчә мүһасиб һесабламаларындан ибарәт дејилдир. Дәмир истеһсалчысы дәмир истеһсалында истифадә едилмиш машынларын ашынмасыны машынгајыранын һесабына салыр, машын фабрикчиси исә машынгајырмада истифадә едилмиш өз машынларынын ашынмасыны дәмир истеһсалчысынын һесабына салыр. Тутаг ки, дәмир истеһсалчысы илә көмүр истеһсалчысы ејни бир шәхсдир. Әввәлән, көрдүјүмүз кими, о өзү көмүрү өзү үчүн әвәзләјир. Икинчиси, онун

мәчму мәһсулунун — дәмирин вә көмүрүн — дәјәри јени әлавә едилән әмәклә јарадылмыш дәјәрә, үстәкәл машынларын ашынан һиссәсиндәки кечмиш әмәклә јарадылан дәјәрә бәрабәрдир. Бу мәчму мәһсулдан машынларын дәјәрини әвәзләјән мигдар дәмир чыхарыландан сонра мәһз, әлавә едилмиш әмәјә бәрабәр олан мигдарда дәмир галыр. Ахырынчы һиссә машын фабрикчиси үчүн, аләт истеһсалчысы вә и. а. үчүн хам материал тәшкил едир. Машын фабрикчиси бу ахырынчы һиссәни дәмир истеһсалчысына кәтанла өдәјир, биринчи һиссәнин мүгабилиндә исә дәмир истеһсалчысына, онун аваданлығынын ашынмасыны әвәзләјән машыны верир.

Дикәр тәрәфдән, машынгајыранын сабит капиталында биз еләә бир һиссә көрүрүк ки, бу һиссә онун машынгајырма машынынын, аләт вә саирәсинин ашынмасына мүвафигдир вә, беләликлә бу һиссә нә хаммала (бурада биз [көмүр вә дәмир истеһсалында] тәтбиг едилмиш олан машыны [298] вә көмүрүн өзү өзүнү әвәзләјән һиссәсини кәнарда бурахырыг), нә дә јени әлавә едилән әмәјә, демәли, нә әмәк һаггына, нә дә мәнфәәтә мүнчәр олмур; бу ашынма фе'лән онунла әвәзләнир ки, машынгајыран өз машынларынын бирини вә ја бир нечәсини машынгајырма машыны олараг өзүнә сахлајыр. Онун мәһсулунун бу һиссәси барәсиндә мәсәлә садәчә олараг ондан ибарәтдир ки, һәмин һиссәнин һазырланмасы үчүн әлавә бир мигдар хаммал тәләб олунур. Мәһсулун бу һиссәсиндә, јени әлавә едилән әмәк тәмсил олунмамышдыр, чүнки әмәјин мәчму мәһсулунда машынларын бир мигдары әлавә олунмуш әмәклә јарадылан дәјәрә бәрабәрдир, бунларын дикәр бир мигдары — хаммалын дәјәринә, бир мигдары да — машынгајырма машынында олан тәркиб һиссәсинә бәрабәрдир. Доғрудур, бу ахырынчы тәркиб һиссәсиндә, әслиндә, әлавә едилән әмәк дә вардыр. Лакин дәјәр чәһәтдән бу әмәк сыфра бәрабәрдир, чүнки машынларын әлавә едилән әмәји тәмсил едән һиссәсиндә хаммалдакы вә ашынмыш машынлардакы әмәк һесаба алынмыр; хаммалы әвәзләјән икинчи һиссәдә, јени әмәји вә машынлары әвәзләјән һиссә һесаба салынмамышдыр; демәли, дәјәр чәһәтдән тәдгиг едилән үчүнчү һиссәдә нә әлавә едилән әмәк, нә дә хаммал јохдур; машынларын бу һиссәсиндә јалныз, машынларын ашынмасы тәмсил олунмушдур.

Машын фабрикчисинин өзүнә лазым олан машынлар сатыша кетмир. О бунлары in natura әвәзләјир, мәчму мәһсулдан сахлајыр. Беләликлә, онун сатдығы машынларда јалныз хам материал (бу исә јалныз әмәјә мүнчәр олур, зира хаммал истеһсалчысынын машынларынын ашынмасы машын фабрикчисинин һесабына салынмышдыр) вә әлавә едилән әмәк

тәмсил олунмушдур. Демәли, бу машынлар һәм онун өзү үчүн, һәм дә хаммал истеһсалчысы үчүн кәтана мүнчәр олур. Машын фабрикчиси илә хаммал истеһсалчысынын мәһз гаршылыглы мүнасибәтинә кәлдикдә исә, хаммал истеһсалчысы да өз машынларынын ашынмасыны әвәзләмәк үчүн өзүнә, ашынмыш һиссәјә мүвафиг олан мигдарда дәмир сахламышдыр. Бу мигдар дәмири о, машын фабрикчиси илә мүбадилә едир, белә ки, онлар бир-бириндән сатын алдыгларынын мүгабилини in natura верирләр вә бу просесин онларын арасындакы кәлир бөлкүсүнә әсла дәхли јохдур.

Капиталын тәдавүлүнү нәзәрдән кечирәндә бир даһа үзәринә гајыдачағымыз бу мәсәлә беләдир[53].

Сабит капитал һәгигәтдә, даим өзүнүн истеһсал олунмасы вә гисмән өзү өзүнү тәкрар истеһсал етмәси илә әвәзләнир. Лакин сабит капиталын истеһлак үчүн јарарлы мәһсула дахил олан һиссәси, истеһлак шејләриндән ибарәт олмајан мәһсуллара дахил олан чанлы әмәклә өдәнилир. Бу әмәк өз мәһсуллары илә өдәнилмәдијинә көрә, мәһз буна көрә, истеһлак үчүн јарарлы мәһсулун һамысы кәлирә мүнчәр едилә биләр. Сабит капиталда иллик мәһсулун бир һиссәси кими нәзәрдән кечирилән һиссә анчаг заһирән сабит капиталдыр. Онун дикәр һиссәси, мәчму мәһсула дахил олдуғуна бахмајараг,—нә дәјәрин тәркиб һиссәси олмаг чәһәтдән, нә дә истеһлак дәјәри олмаг чәһәтдән, — о, истеһлак үчүн јарарлы мәһсула дахил олмур, in natura әвәзләниб даим истеһсалын ајрылмаз бир үнсүрү олараг галыр.

Бурада биз, истеһлак үчүн јарарлы олан бүтүн мәһсулун өз дахилиндәки бүтүн тәркиб һиссәләринә вә истеһсал шәртләринә бөлүндүјүнү вә ајрылдығыны нәзәрдән кечирдик.

Лакин һәмишә ашағыдакы амилләр ејни бир заманда, бир-бири илә јанашы мөвчуд олур: истеһлак үчүн јарарлы мәһсул (бу, — мәһсулун ајрылдығы һиссәләриндән биринин әмәк һаггындан ибарәт олдуғу мигдарда, — капиталын дәјишән һиссәсинә бәрабәрдир), истеһлак үчүн јарарлы мәһсулун истеһсалы вә бу мәһсулун истеһсалы үчүн лазым олан сабит капиталын, — истеһлак үчүн јарарлы мәһсула онун дахил олуб-олмадығындан асылы олмајараг, — бүтүн һиссәләринин истеһсалы. Беләликлә, һәр бир капитал һәмишә, өзүнүн ејни заманда ибарәт олдуғу сабит капитал илә дәјишән капитала бөлүнүр вә, онун сабит һиссәси, өз дәјишән һиссәси кими, фасиләсиз сурәтдә јени мәһсулларла әвәзләнирсә дә, бу сабит һиссә һәмишә, истеһсал ејни шәкилдә давам етдикчә, ејни бир формада мөвчуд олур.

[299] Машын фабрикчиси илә хаммал истеһсалчысы — дә-

мир, ағач вә и. а. истеһсалчысы — арасындакы мүнасибәт беләдир ки, һәгигәтдә онларын һәр бири дикәри илә өз сабит капиталынын бир һиссәсини мүбадилә едир (бунун исә әсла биринин сабит капиталынын бир һиссәсинин дикәри үчүн кәлирә чеврилмәсинә дәхли јохдур[54]) вә гаршылыглы сурәтдә әлагәдар олан бу истеһсалчыларын һәр биринин мәһсулу, — бу мәһсулларын бири дикәри үчүн ибтидаи пилләдирсә, — һәмин ики истеһсалчынын һәр бири дикәринин сабит капиталына бир истеһсал васитәси кими дахил олур. Дәмир, ағач вә и. а. истеһсалчылары машынгајырана — өзләринә лазым олан машынларын мүгабилиндә, — әвәзләнмәли олан машынларын дәјәри мигдарында дәмир, ағач вә и. а. верирләр. Тохум кәндли үчүн нәдирсә, машынгајыранын капиталынын бу һиссәси дә машынгајыран үчүн одур. Бу, машынгајыранын иллик мәһсулунда о һиссәдир ки, буну о өзү үчүн in natura әвәзләјир вә бу онун үчүн кәлир дејилдир. Дикәр тәрәфдән, бу мүбадилә јолу илә машынгајыран үчүн хам материал шәклиндә тәкчә дәмир истеһсалчысынын машындакы хаммалы дејил, һәмин машынын дәјәринин әлавә едилмиш әмәкдән вә онун өз машынларынын ашынмасындан ибарәт олан һиссәси дә әвәзләнир. Беләликлә, машынгајыран үчүн тәкчә онун өз машынларынын ашынмасына мүвафиг оланлар дејил, (әвәзләнмә олмаг е'тибары илә) дикәр машындакы ашынманын бир һиссәси һесабына аид едилә биләнләр дә әвәзләнмиш олур.

Доғрудур, дәмир истеһсалчысына сатылмыш олан бу машында да дәјәрин елә тәркиб һиссәләри вардыр ки, бунлар хаммала вә әлавә едилән әмәјә бәрабәрдир. Лакин бу һалда дикәр машында ашынманын әвәзләнмәсинә мәһсулун мүвафиг сурәтдә аз һиссәси көтүрүлмәлидир. Демәли, дәмир вә и. а. истеһсалчыларынын сабит капиталынын бу һиссәси, јә'ни онларын иллик әмәјинин мәһсулунун бу һиссәси, — сабит капиталын дәјәриндә јалныз ашынманын тәмсил олундуғу тәркиб һиссәсини әвәзләјән бу һиссә, машынгајыранын дикәр сәнајечиләрә сатдығы машынлара дахил дејилдир. Бу дикәр машынлардакы ашынмаја кәлдикдә исә, машынгајыран үчүн о, әлбәттә, јухарыда көстәрилән вә 2 саатлыг әмәјә бәрабәр олан $^2/_3$ аршын кәтанла әвәзләнир. Машынгајыран буна ејни дәјәр мәбләғи мигдарында чугун, ағач вә с. алыр вә ашынманы өз сабит капиталынын дикәр формасында, чугун формасында әвәзләјир. Беләликлә, машынгајыранын хаммалынын бир һиссәсини онун үчүн хаммалын дәјәри әвәзләјир, бир һиссәсини исә өз машынларынын ашынмасынын дәјәри әвәзләјир. Лакин чугун вә и. а. истеһсалчысы тәрәфиндә бу хаммал анчаг, әлавә едилән әмәјә мүнчәр олур, чүнки бу хаммал (дә-

мир, ағач, көмүр вә и. а.) истеһсалчыларынын машынлары артыг әввәлчә һесаба дахил едилмишди.

Беләликлә, кәтанын бүтүн үнсүрләри мүәјјән мигдарларда әмәјин елә бир јекунуну тәшкил едир ки, бу, јени әлавә едилән әмәјин јекунуна бәрабәрдир, амма һеч дә сабит капиталда олан вә тәкрар истеһсал нәтичәсиндә әбәдиләшән мәчму әмәјин јекунуна бәрабәр дејилдир.

Һәм дә белә бир мүддәа тавтолокијадыр ки, бир ил әрзиндә фәрди истеһлака дахил олмуш вә, демәли, кәлир кими истеһлак едилмиш әмтәәләрин мәчмусуну тәшкил едән әмәјин — гисмән чанлы әмәјин, гисмән дә кечмиш әмәјин, — мигдары бир ил әрзиндә әлавә едилән әмәкдән артыг ола билмәз. Зира кәлир мәнфәәт илә әмәк һаггынын чәминә бәрабәрдир, јени әлавә едилән әмәјин чәминә бәрабәрдир, дахилиндә һәмин мигдарда әмәк олан әмтәәләрин чәминә бәрабәрдир.

Дәмир истеһсалчысы илә машынгајыран барәсиндәки мисал јалныз ајрыча бир мисалдыр. Бир-биринә өз мәһсуллары шәклиндә истеһсал васитәләри верән мүхтәлиф истеһсал даирәләри арасында да онларын сабит капиталлары (бир сыра пул сөвдәләри илә пәрдәләнмиш олса да) in natura мүбадилә олунур. Белә бир вәзијјәт баш вердији тәгдирдә, истеһлака дахил олан сон мәһсулун истеһлакчылары һәмин сабит капиталы әвәзләмәли дејилдирләр, чүнки артыг о әвәзләнмишдир. [299].

[304] {*Мәсәлән*, паровоз истеһсалында һәр күн вагонлар долусу дәмир јонгары галыр. Бунлары топлајыб јенә дә, паровозгајырма заводунун саһибинә онун башлыча хаммалыны верән дәмиргајырма заводунун саһибинә сатырлар (јахуд онун һесабына јазырлар). Дәмиргајырма заводунун саһиби јенидән бу јонгарлара компакт форма верир, бунлара јени әмәк әлавә едир. Онун бу формада гајтарыб паровозгајырма заводунун саһибинә көндәрдији һәмин јонгарлар мәһсулун дәјәринин хаммалы әвәзләјән һиссәсини тәшкил едир. Беләликлә, һәмин јонгарлар бу ики завод арасында кәлиб-кедир,— әлбәттә, бунлар ејни јонгар дејилдир, амма һәмишә мүәјјән мигдарда јонгардыр. Бу һиссә нөвбә илә һәр ики истеһсал саһәси үчүн хаммал олур вә, дәјәр чәһәтдән тәдгиг едилдикдә, һәмишә јалныз бир мүәссисәдән дикәринә кечир. Буна көрә о, сон мәһсула дахил олмајыб, сабит капиталын in natura әвәзләнмәсини тәшкил едир.

Машынгајырма заводу саһибинин сатдығы һәр бир машын һәгигәтдә, — бу машынын дәјәри нәзәрдән кечирилсә, — хаммала, әлавә едилән әмәјә вә машынларын ашынмасына ајрылыр. Лакин дикәр даирәләрин истеһсалына дахил олан

бу машынларын јекуну өз дәјәри е'тибары илә јалныз, машынларын мәчму дәјәриндән сабит капиталын машынгајырма заводу саһиби илә дәмиргајырма заводу саһиби арасында даим о јана-бу јана кедиб јерини дәјишән һиссәси чыхылдыгда һәмин мәчму дәјәрин галанына бәрабәр ола биләр.

Кәндлинин сатдығы буғданын һәр һансы бир квартеринин дәјәри дә һәр бир башга квартерин дәјәри гәдәрдир. Буғданын сатылан бир квартери тохум шәклиндә торпаға гајтарылан буғданын квартериндән әсла уҹуз дејилдир. Буна бахмајараг, әкәр мәһсул алты квартерә, квартер исә үч фунт стерлингә бәрабәрдирсә, — һәм дә һәр бир квартердә, әлавә едилән әмәјә, хаммала вә машынлара дүшән дәјәр тәркиб һиссәләри вардырса, — вә әкәр кәндли тохум үчүн бир квартер сәрф етмәлидирсә, онда кәндли истеһлакчылара јалныз 5 квартер сатыб, мүгабилиндә 15 фунт стерлинг алыр. Демәли, истеһлакчылар дәјәрин бир квартер тохумдакы тәркиб һиссәсини өдәмәли дејилдирләр. Мәсәләнин чаны да мәһз бундадыр: нечә ола биләр ки, сатылан мәһсулун дәјәри ондакы бүтүн дәјәр үнсүрләринә — јени әлавә едилән әмәк илә сабит капитала, — бәрабәрдир, истеһлакчы исә, сабит капиталы өдәмәдијинә бахмајараг, јенә дә һәмин мәһсулу сатын алыр } [55] [304].

[300] { Габагдакылара әлавә.

{ Бајағычы Сејин һәтта мәсәләнин өзүнү дә нә гәдәр аз анладығыны ашағыдакы ситат көстәрир:

«Кәлирләр һаггындакы бу мәсәләни долғун баша дүшмәк үчүн нәзәрә алмаг лазымдыр ки, мәһсулун бүтүн дәјәри мүхтәлиф шәхсләрин кәлирләринә бөлүнүр, зира һәр бир мәһсулун *мәчму* дәјәри бунун јарадылмасында иштирак едән торпаг мүлкијјәтчиләринин, капиталистләрин вә әмәкдә мәһарәти олан адамларын мәнфәәтләринин чәминдән әмәлә кәлир. Бу сәбәбдән чәмијјәтин кәлири һеч дә, игтисадчылар сектасынын[56] фәрз етдији кими, тәкчә торпағын *халис мәһсулуна* дејил, истеһсал едилмиш олан *үмуми дәјәрә* бәрабәрдир... Әкәр милләтин кәлирләри јалныз истеһсал едилмиш дәјәрләрин истеһлак едилмиш дәјәрләрдән артығына бәрабәр олсајды, онда белә бир һәгигәтән мә'насыз нәтичә чыхарды ки, ил әрзиндә истеһсал етдији гәдәр истеһлак едән бир милләтин һеч бир кәлири јохдур» (ситат кәтирилән әсәр, II чилд, сәһ. 63—64).

Белә бир милләтин һәгигәтдә артыг кечән илдә бу вә ја башга кәлири олларды, сонракы илдә исә онун һеч бир кәлири олмазды. Доғру дејилдир ки, куја *ил әрзиндә истеһсал едилән әмәк мәһсулу, — ки, һәмин ил әрзиндә јени әлавә едилән әмәјин мәһсулу онун јалныз бир һиссәсини тәшкил едир,* — кәлирдән ибарәтдир. Бу сөз мәһсулун јалныз, иллик фәрди истеһлака дахил олан һиссәси барәсиндә дүзкүндүр.

Јалныз әлавә едилмиш әмәкдән ибарәт олан кәлир, гисмән әлавә едилмиш әмәкдән, гисмән исә кечмиш әмәкдән ибарәт олан бу мәһсулу өдәјә биләр, — башга сөзлә: әлавә едилән әмәк һәмин мәһсулларда јалныз өзү өзүнү өдәмәк дејил, һабелә кечмиш әмәји дә өдәјә биләр, — она көрә ки, мәһсулун дикәр һиссәси, јенә дә әлавә едилән әмәк илә кечмиш әмәкдән ибарәт олан бу һиссә, јалныз кечмиш әмәји, јалныз сабит капиталы әвәзләјир.}

[11) ӘЛАВӘЛӘР: СМИТДӘ ДӘЈӘР ӨЛЧҮСҮ МӘСӘЛӘСИНДӘ ДОЛАШЫГЛЫГ: СМИТДӘКИ ЗИДДИЈЈӘТЛӘРИН ҮМУМИ ХАРАКТЕРИ]

{Адам Смитин нәзәријјәсинин бурада нәзәрдән кечирилмиш нөгтәләринә буну да әлавә етмәк лазымдыр ки, онун дәјәр тә'рифиндәки тәрәддүдләринә — әмәк һаггы мәсәләсиндәки ајдын зиддијјәтдән башга[57] — анлајышларын ашағыдакы гарышдырылмасы да гошулур: дәјәрин субстансијасыны тәшкил едән вә ејни заманда иммeнент өлчү олан дәјәрләр өлчүсү, пулу дәјәрләр өлчүсү адландырмаг мә'насындакы дәјәрләр өлчүсү илә гарышдырылыр. Бу сәбәбдән дә — бир нөв һәлледилмәз мәсәлә кими — икинчи мә'нада өлчү олмаг үчүн, дәјәри дәјишилмәз олан елә бир әмтәә тапмаға чәһд едилир ки, о, бүтүн башга әмтәәләр үчүн даими өлчү олсун. Дәјәрин иш вахты илә мүәјјән едилмәсинә, пул мә'насында дәјәр өлчүсүнүн нә кими мүнасибәтдә олмасы барәсиндә мәним әсәримин биринчи һиссәсинә бах[58]. Бу гарышдырма Рикардода да бә'зи јерләрдә тәсадүф олунур. [300].

* * *

[299] А. Смитин зиддијјәтләри белә бир мә'нада әһәмијјәтлидир: бу зиддијјәтләрдә елә проблемләр вардыр ки, о бунлары, доғрудур, һәлл етмирсә дә, амма артыг өзү өзүнә зидд кетмәклә бу проблемләри гаршыја гојмуш олур. Онун бу барәдәки дүзкүн инстинкти белә бир чәһәтлә ән јахшы сүбут олунур ки, сонракы игтисадчылар бир-бири илә мүбаһисә едиркән Смитдә каһ бир, каһ да дикәр тәрәфи көтүрүрләр[59].

[ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ]

МӘҺСУЛДАР ВӘ ГЕЈРИ-МӘҺСУЛДАР ӘМӘК ҺАГГЫНДА НӘЗӘРИЈЈӘЛӘР

Инди биз, А. Смитин бахышларынын тәһлилиндә нәзәрдән кечирмәли олдуғумуз ахырынчы мүбаһисәли нөгтәјә — [300] *мәһсулдар әмәк илә гејри-мәһсулдар әмәјин фәргләндирилмәсинә кечирик.*

А. Смитин индијәдәк һәр шејдә көрдүјүмүз икилији, онун *гејри-мәһсулдар әмәкдән* фәргли олараг *мәһсулдар әмәк* адландырдығы әмәјә вердији тә'рифдә дә ејнилә галыр. Биз онда, өзүнүн мәһсулдар әмәк адландырдығы әмәјин ики тә'рифинин даим гарышдырылдығыны көрүрүк. Әввәлчә биринчи, дүзкүн тә'рифи нәзәрдән кечирәк.

[1) КАПИТАЛИЗМДӘ МӘҺСУЛДАР ӘМӘЈИН ИЗАФИ ДӘЈӘР ЈАРАДАН ӘМӘК ОЛМАСЫ]

Капиталист истеһсалы мә'насында мәһсулдар әмәк о муздлу әмәкдир ки, капиталын дәјишән һиссәсинә (капиталын әмәк һаггына сәрф олунан һиссәсинә) мүбадилә едилдикдә капиталын бу һиссәсини (јә'ни өз иш гүввәсинин дәјәрини) тәкрар истеһсал етмәкдән башга, капиталист үчүн изафи дәјәр дә истеһсал едир. Јалныз бунун сајәсиндә әмтәәләр вә ја пул капитала чеврилир, капитал олараг истеһсал едилир. Анчаг о муздлу әмәк мәһсулдар әмәкдир ки, о, капитал истеһсал едир. (Бу о демәкдир ки, һәмин әмәјә сәрф едилмиш дәјәрләр мәбләғини о, артмыш һәчмдә тәкрар истеһсал едир, башга сөзлә дејилсә, әмәк һаггы формасында алмыш олдуғундан артыг мигдарда әмәк гајтарыр. Демәли, анчаг о иш гүввәси мәһсулдардыр ки, онун тәтбиги өзүнүн малик олдуғу дәјәрдән артыг дәјәр верир.)

Капиталистләр синфинин, демәли капиталын да варлығынын өзү әмәк мәһсулдарлығына әсасланыр, лакин әмәјин мүтләг мәһсулдарлығына дејил, нисби мәһсулдарлығына әсасланыр. Әкәр иш күнүнүн узунлуғу јалныз ишчинин һәјатыны давам етдирмәк үчүн, јә'ни анчаг онун иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы үчүн кифајәт етсәјди, [301] онда, мүтләг мә'нада дејилсә, әмәк мәһсулдар оларды, чүнки о өзүнүн истеһлак етдији (вә јекуну онун өз иш гүввәсинин дәјәринә бәрабәр олан) дәјәрләри тәкрар истеһсал етмиш оларды, јә'ни даим әвәзләмиш оларды. Лакин о, капитализм мә'насында мәһсулдар олмазды, чүнки һеч бир изафи дәјәр истеһсал етмәзди. (О, һәгигәтдә һеч бир јени дәјәр јаратмајыб, анчаг әввәлки дәјәри әвәзләмиш оларды; о, бир формада дәјәри истеһлак едиб ону башга бир формада тәкрар истеһсал едәрди. Мәһз бу мә'нада белә бир фикир сөјләнмишдир ки, анчаг, вердији мәһсул өз истеһлакына бәрабәр олан ишчи мәһсулдардыр, тәкрар истеһсал етдијиндән чох истеһлак едән ишчи исә гејри-мәһсулдардыр.)

Бу мәһсулдарлыг нисби мәһсулдарлыға әсасланыр, белә бир чәһәтә әсасланыр ки, фәһлә анчаг әввәлки дәјәри әвәзләмәк дејил, јени дәјәр дә јарадыр; өз вердији мәһсулда о, бир фәһлә олмаг е'тибарилә өз варлығыны давам етдирән мәһсулдакы маддиләшмиш әмәкдән артыг мигдарда иш вахтыны маддиләшдирир. Мәһз бу нөв мәһсулдар муздлу әмәк капиталын варлығынын әсасыдыр.

{ Лакин фәрз едәк ки, һеч бир капитал јохдур вә фәһлә өзү өз изафи әмәјини, өз јаратдығы дәјәрләрин өз истеһлак етдији дәјәрләрдән артығыны өзү мәнимсәјир. Јалныз вәзијјәт белә олдугда демәк оларды ки, белә бир фәһләнин әмәји доғрудан да мәһсулдар әмәкдир, јә'ни јени дәјәрләр јарадыр. }

[2) МӘҺСУЛДАР ӘМӘК МӘСӘЛӘСИНИН ФИЗИОКРАТЛАРДА ВӘ МЕРКАНТИЛИСТЛӘРДӘ ГОЈУЛУШУ]

Мәһсулдар әмәјин бу чүр баша дүшүлмәси өзлүјүндә А. Смитин изафи дәјәрин мәншәји һаггындакы тәсәввүрүндән, демәли, — капиталын маһијјәти һаггындакы өз тәсәввүрүндән ирәли кәлир. Мәһсулдар әмәк һаггында бу бахышы шәрһ етдији һалларда о, физиократлар вә һәтта меркантилистләр тәрәфиндән көтүрүлмүш истигамәтләрин бири илә һәрәкәт едәрәк, бу бахышы анчаг јанлыш тәсәввүр үсулундан азад едир вә, демәли, онун дахили өзәјини ашкара чыхардыр. Физиократлар дүзкүн олмајараг јалныз екинчилик әмәјини мәһсулдар әмәк һесаб едирдиләр, лакин онлар белә бир дүзкүн бахыш јеридирдиләр ки, капиталист нөгтеји-нәзәриндән

јалныз изафи дәјәр јарадан әмәк, һәм дә өзү үчүн дејил, истеһсал шәртләринин саһиби үчүн изафи дәјәр јарадан әмәк мәһсулдардыр; јалныз о әмәк ки, өзү үчүн дејил, торпаг мүлкијјәтчиси үчүн «халис мәһсул» јарадыр. Зира изафи дәјәр, јахуд изафи иш вахты изафи мәһсулда, јахуд «халис мәһсулда» маддиләшир. (Бу сонунчуну да физиократлар јенә јанлыш анлајырлар. Онлар буну она көрә халис мәһсул һесаб едирләр ки, мәсәлән, әлдә едилән буғда фәһлә илә фермерин једикләриндән артыг олур; лакин мә'лумдур ки, истеһсал едилән маһудун мигдары да маһуд истеһсалчыларынын — фәһлә илә саһибкарын палтары үчүн лазым олдуғундан артыг олур.) Изафи дәјәрин өзүнү онлар јанлыш анлајырлар, чүнки онларын дәјәр һаггындакы тәсәввүрү јанлышдыр, дәјәри онлар иш вахтына дејил, кејфијјәтчә фәргсиз олан ичтимаи әмәјә дејил, әмәјин истеһлак дәјәринә мүнчәр едирләр. Буна бахмајараг, онларда бүтүн бунлар чыхылдыгдан сонра белә бир дүзкүн тә'риф галыр ки, јалныз, өз дәјәриндән артыг дәјәр јарадан муздлу әмәк мәһсулдар әмәкдир. А. Смит бу тә'рифи, физиократларда онун әлагәдар олдуғу јанлыш тәсәввүрдән азад едир.

Әкәр биз физиократлардан даһа да керијә, меркантилистләрә мүрачиәт етсәк, онларда да, өз бахышларынын бир чәһәти олараг, мәһсулдар әмәјә јенә дә ејни бахыш мөвчуд олдуғуну көрәрик, һәрчәнд онларда бу бахыш дәрк едилмәмиш галмышды. Меркантилистләрин бахышларынын әсасы белә бир тәсәввүрдән ибарәт иди ки, әмәк јалныз о истеһсал саһәләриндә мәһсулдардыр ки, онун мәһсуллары харичә көндәрилдикдә өлкәјә өз дәјәриндән артыг (јахуд бунлара мүбадилә етмәк үчүн харичә апарылмасы лазым кәлдијиндән чох) пул кәтирир, — демәли, о саһәләр ки, о заман јеничә кәшф едилмиш гызыл вә күмүш мә'дәнләринин мәһсулларыны мәнимсәмәкдә өлкәнин keниш иштирак етмәсинә имкан верир. Онлар көрүрдүләр ки, бу кими өлкәләрдә орта синфин дә сәрвәти сүр'әтлә артыр. Бәс гызылын бу тә'сиринин һәгигәтдә сәбәби нә иди? Әмәк һаггынын артмасы әмтәә гијмәтләринин артмасындан керидә галырды; демәли, әмәк һаггы ашағы дүшүр, бунунла да нисби изафи әмәк артырды, мәнфәәт нормасы јүксәлирди, лакин бу, фәһләнин даһа мәһсулдар ишләмәјә башладығына көрә дејилди, она көрә иди ки, мүтләг әмәк һаггы (јә'ни фәһләнин әлдә етдији јашајыш васитәләринин мәчмусу) ашағы дүшмүшдү, бир сөзлә дејилсә, — она көрә иди ки, фәһләләрин вәзијјәти хараблашмышды. Беләликлә, һәмин өлкәләрдә әмәк доғрудан да, бу әмәји тәтбиг едән саһибкарлар үчүн даһа мәһсулдар ол-

мушду. Бу факт нәчиб металларын ахыб кәлмәси илә әлагәдар иди вә бу, — јалныз тутгун дәрк едилмиш олса да — меркантилистләри анчаг бу кими истеһсал саһәләриндә тәтбиг едилән әмәјин мәһсулдар әмәк олмасыны сөјләмәјә вадар едән дәлил иди.

[302] «Сон 50 вә ја 60 ил әрзиндә демәк олар бүтүн Авропада әһалинин һејрәтли бир сурәтдә артмасынын сәбәби бәлкә, башлыча олараг, Америка мә'дәнләриндә мәһсулдарлығын артмасыдыр. Баһалы металларын боллашмасы» (әлбәттә, бунларын керчәк дәјәринин ашағы душмәси нәтичәсиндә боллашмасы) «әмтәәләрин гијмәтини әмәјин гијмәтини јүксәлтмәкдән чох јүксәлдир; бу, фәһләнин вәзијјәтини харабладырыр вә ејни заманда ону муздлу ишә көтүрәнин мәнфәәтини артырыр, бунун нәтичәсиндә саһибкар фәһлә тутмаг үчүн даһа чох дөврijјә капиталы тәтбиг едир, бу исә әһалинин артмасына сәбәб олур... Малтус гејд едир ки, Америка мә'дәнләринин кәшфи тахылын гијмәтини үч-дөрд дәфә јүксәлтди, әмәјин гијмәтини исә анчаг икигат артырды... Өлкә дахилиндә истеһлак едиләси әмтәәләрин гијмәти (мәсәлән тахылын гијмәти), пулун ахыб кәлмәси нәтичәсиндә бирдән-бирә јүксәлмир; бу сәбәбдән исә әкинчиликдә мәнфәәт нормасы сәнаједәки мәнфәәт нормасына нисбәтән ашағы душдүјүнә көрә капитал әкинчиликдән сәнајејә кечир. Беләликлә, сон нәтичәдә бүтүн капиталлар әввәлкиндән јүксәк мәнфәәтләр кәтирмәјә башлајыр, мәнфәәтләрин јүксәлмәси исә һәмишә әмәк һаггынын ашағы душмәси демәкдир» (*John Barton.* Observations on the Circumstances which influence the Conditionof the Labouring Classes of Society. London, 1817, сәһ. 29 вә сонракылар).

Демәли, әввәлән, Бартона көрә, XVIII әсрин икинчи јарысында да, XVI әсрин ахырынчы гәринәсиндә вә XVII әсрдә меркантилизм системинә тәкан вермиш олан ејни һадисә тәкрар олмушдур. Икинчиси, гызылын вә күмүшүн ашағы душмүш гијмәти илә јалныз ихрач олунан әмтәәләр өлчүлүб, өлкә дахилиндә истеһлак едиләси әмтәәләр исә јенә дә гызылын вә күмүшүн кечмиш дәјәри илә өлчүлдүјүнә көрә (бу ики мүхтәлиф өлчү илә өлчүлмәни капиталистләр арасындакы рәғбәт арадан галдырана гәдәр белә олдуғундан), ихрач үчүн ишләјән истеһсал саһәләриндә әмәк билаваситә мәһсулдар әмәк кими, јә'ни изафи дәјәр јарадан әмәк кими мејдана чыхыр, она көрә ки, әмәк һаггы өзүнүн кечмиш сәвијјәсинә нисбәтән ашағы душүр.

[3) СМИТИН МӘҺСУЛДАР ӘМӘК КОНСЕПСИЈАСЫНЫН ИКИЛИЈИ. МӘСӘЛӘНИН БИРИНЧИ ТРАКТОВКАСЫ: МӘҺСУЛДАР ӘМӘЈӘ КАПИТАЛ ИЛӘ МҮБАДИЛӘ ЕДИЛӘН ӘМӘК КИМИ БАХЫЛМАСЫ]

Смитин мәһсулдар әмәјә олан икинчи, јанлыш бахышы дүзкүн бахышла о дәрәчә чулғашыр ки, бу ики бахыш шәрһин ејни бир парчасы бојунча аддымбааддым бир-биринин

ардынча кәлир. Буна көрә дә биз биринчи бахышы нүмајиш етдирмәк үчүн бә'зи јердә ситатлары һиссәләрә парчаламалыјыг.

«Әмәјин бир нөвү өзүнүн тәтбиг едилдији шејин дәјәрини артырыр, әмәјин дикәр нөвү бу чүр тә'сир көстәрмир. Биринчисини, *дәјәр истеһсал етдији* үчүн, *мәһсулдар әмәк,* икинчисини *гејри-мәһсулдар әмәк* адландырмаг олар. Беләликлә, мануфактура фәһләси өзүнүн е'мал етдији материалын дәјәринә адәтән *өз маашынын дәјәрини вә өз саһибкарынын мәнфәәтини әлавә едир.* Ев гуллугчусунун әмәји исә, эксинә, һеч бир дәјәр артырмыр. Саһибкар мануфактура фәһләсинин әмәк һаггыны она *аванс едирсә* дә, *һәгигәтдә бу онун үчүн һеч бир хәрч тәшкил етмир,* чүнки һәмин әмәк һаггынын дәјәри адәтән, фәһләнин әмәјинин тәтбиг едилдији шејин артан дәјәриндә *мәнфәәт илә бирликдә* саһибкара гајыдыр. Ев гуллугчусунун хәрчи исә, эксинә, һеч вахт гајытмыр. Адам чохлу мануфактура фәһләси тутараг *варланыр;* чохлу ев гуллугчусу сахладыгда исә о, јохсуллашыр» (Мак-Куллох нәшринин II чилдиндә II китаб, 3-чү фәсил, сәһ. 93 вә 94) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 278].

Бу парчада, — онун ашағыда ситат кәтирәчәјимиз давамында исә зиддијјәтли тә'рифләр даһа чох бир-бири илә чулғашыр, — мәһсулдар әмәк дедикдә башлыча олараг, изафи дәјәр истеһсал едән — «өзүнүн» (јә'ни муздлу фәһләнин) «маашынын» тәкрар истеһсалына үстәлик «өз саһибкарынын мәнфәәтини» истеһсал едән әмәк нәзәрдә тутулур. Ахы сәнајечинин «тутдуғу чохлу муздлу фәһләләр» өз маашынын дәјәринә үстәлик олараг изафи дәјәр дә јаратмасајдылар һәмин саһибкар *варлана* билмәзди.

Лакин, икинчиси, А. Смит бурада мәһсулдар әмәк дедикдә, үмумијјәтлә «дәјәр истеһсал едән» әмәји нәзәрдә тутур. Бу ахырынчы трактовканы [303] һәләлик бир кәнара гојараг, әввәлчә елә јерләриндән ситат кәтирәк ки, орада Смитин биринчи бахышы гисмән тәкрар олунур, гисмән даһа кәскин ифадә едилир, башлычасы исә, ејни заманда даһа да инкишаф етдирилир.

«...Гејри-мәһсулдар ишчиләр тәрәфиндән истеһлак едилмиш олан мигдарда јејинти вә кејим мәһсулдар ишчиләр арасында тәгсим едилсәјди, онлар өз истеһлак етдикләринин там дәјәрини *бу вә ја башга бир мәнфәәтлә* тәкрар истеһсал етмиш олардылар» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 109; II китаб, 3-чү фәсил) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 286].

Бурада мәһсулдар ишчи там мүәјјән сурәтдә елә ишчијә дејилир ки, о, әмәк һаггындакы јашајыш васитәләринин там дәјәрини капиталист үчүн тәкрар истеһсал етмәкдән башга, онун үчүн бу дәјәри «бу вә ја башга бир мәнфәәтлә» тәкрар истеһсал едир.

Јалныз капитал истеһсал едән әмәк мәһсулдар әмәкдир. Лакин әмтәәләр вә ја пул јалныз билаваситә иш вахтына

мүбадилә едилдикдә, һәм дә јалныз, өзләриндәкиндән даһа артыг мигдарда әмәклә әвәзләнмәк үчүн мүбадилә едилдикдә капитал олур. Зира өзлүјүндә капиталист үчүн иш гүввәсинин истеһлак дәјәри иш гүввәсинин *керчәк* истеһлак дәјәриндән, конкрет бир әмәк нөвүнүн фајдалылығындан ибарәт дејилдир, бу әмәјин әјиричи, тохучу вә и. а. әмәји олмасындан ибарәт дејилдир, там ејнилә дә капиталисти бу әмәјин мәһсулунун өзлүјүндә истеһлак дәјәри марагландырмыр, чүнки мәһсул онун үчүн истеһлак шеји дејил, әмтәәдир (һәм дә өзүнүн јалныз биринчи метаморфозунадәк). Әмтәәдә капиталисти марагландыран тәкчә одур ки, әмтәә капиталистин ону аланда вердијиндән артыг мүбадилә дәјәринә маликдир, беләликлә дә әмәјин истеһлак дәјәри капиталист үчүн ондан ибарәтдир ки, әмәк һаггы формасында пулуну вердији иш вахтындан артыг мигдарда иш вахты әлдә едир. Ајдындыр ки, бу мәһсулдар ишчиләр сырасына, әмтәә истеһсалында бу вә ја башга чүр иштирак едәнләрин һамысы әсил мә'нада фәһләдән башламыш, (капиталистдән фәргли олараг) директора вә мүһәндисәдәк һамысы дахилдир. Мәһз буна көрәдир ки, Инкилтәрәнин ахырынчы рәсми фабрик һесабаты, фабрикчиләрин өзләри истисна олмагла, фабрикләрдә вә фабрик конторларында ишләјәнләрин һамысыны *«там мүәјјән сурәтдә»* муздлу ишчиләр сырасына дахил едир (бу зибил һесабатын сон һиссәсиндән габагкы сөзләринә бах.)

Мәһсулдар әмәк бурада капиталист истеһсалы нөгтеји-нәзәриндән мүәјјән едилир вә А. Смит бу һалда мәсәләнин лап мәғзинә, әсил мәтләбә чатмышдыр. Онун ән бөјүк елми хидмәтләриндән бири (Малтусун[60] дүзкүн олараг гејд етдији кими, Смитин мәһсулдар әмәји гејри-мәһсулдар әмәкдән бу чүр фәргләндирмәси буржуа чәмијјәтинин бүтүн сијаси игтисадынын әсасы олараг галыр) ондан ибарәтдир ки, Смит мәһсулдар әмәји *билаваситә капитала мүбадилә едилән* әмәк кими мүәјјән едир, јә'ни ону елә бир мүбадилә илә мүәјјән едир ки, бу мүбадилә васитәсилә әмәјин истеһсал шәртләри вә үмумијјәтлә дәјәр, пул вә ја әмтәәләр илк дәфә капитала (әмәк исә сөзүн елми мә'насында муздлу әмәјә), чеврилир.

Бунунла һабелә, *гејри-мәһсулдар әмәјин* нә олдуғу да гәти мүәјјән едилмишдир. Бу елә бир әмәкдир ки, капитала мүбадилә олунмајыб *билаваситә* кәлирә, јә'ни әмәк һаггына вә ја мәнфәәтә (һабелә, әлбәттә, капиталистин мәнфәәти һесабына мөвчуд олан дикәр кәлир формаларына — фаизә вә рентаја) мүбадилә олунур. О јердә ки, һәр чүр әмәк гис-

мән һәлә өзү өзүнү өдәјир (мәсәлән, бијар кәндлисинин әкинчилик әмәји), гисмән исә билаваситә кәлирә мүбадилә олунур (Асија шәһәрләриндәки мануфактура әмәји кими),— бу јерләрдә буржуа ҹәмијјәтинин сијаси игтисады мә'насында капитал вә муздлу әмәк јохдур. Демәли, бу тә'рифләр әмәјин мадди характеристикасындан көтүрүлмәмишдир (әмәк мәһсулунун тәбиәтиндән вә конкрет әмәк олмаг е'тибары илә әмәјин өз мүәјјән хассәләриндән көтүрүлмәмишдир), мүәјјән ичтимаи формадан, һәмин әмәјин тәтбиг едилдији шәраитдәки ичтимаи истеһсал мүнасибәтләриндән көтүрүлмүшдүр. Мәсәлән актјор вә һәтта клоун әкәр капиталист (антрепенјор) үчүн муздла ишләјир вә ондан әмәк һаггы формасында алдығындан артыг мигдарда әмәк гајтарырса, онда һәмин әсаса көрә, о, мәһсулдар ишчидир; капиталистин евинә кәлиб онун шалварыны јамајан, беләликлә дә онун үчүн анҹаг истеһлак дәјәри јарадан хырда бир дәрзи исә гејри-мәһсулдар ишчидир. Биринҹинин әмәји капитала, икинҹинин әмәји исә кәлирә мүбадилә олунур. Биринҹи нөв әмәк изафи дәјәр јарадыр; икинҹи нөв әмәкдә кәлир истеһлак олунур.

Бурада мәһсулдар әмәк илә гејри-мәһсулдар әмәк һәмишә, *ишчи* тәрәфдән дејил, *пул саһиби, капиталист тәрәфдән* фәргләндирилир, бу сәбәбдән дә Ганил вә башгалары гәтијјән мәтләби анламадыгларындан мә'насыз данышыб ону белә бир суала мүнҹәр едирләр ки, фаһишәнин, лакејин вә башга бу кимиләринин иши — јахуд хидмәти, јахуд функсијасы — пул кәтирирми [303].

[304] Јазычы мәһсулдар ишчидир, она көрә јох ки, идејалар истеһсал едир, она көрә ки, өзүнүн әсәрләрини нәшр едән китабсатаны варландырыр, јә'ни о анҹаг, бир капиталистин муздлу ишчиси олдуғу тәгдирдә мәһсулдардыр.

Мәһсулдар ишчинин әмәјини тәҹәссүм етдирән әмтәәнин истеһлак дәјәри тамамилә ҹүз'и ола биләр. Әмәјин мадди ҹәһәтдән олан бу характеристикасы онун мәһсулдар әмәк олмаг хассәси илә әлагәдар дејилдир, онун бу хассәси, әксинә, јалныз мүәјјән ичтимаи истеһсал мүнасибәтини ифадә едир. Бурада биз әмәјин елә бир характеристикасыны көрүрүк ки, бу характеристика әмәјин мәзмунундан вә ја онун нәтиҹәсиндән дејил, онун мүәјјән ичтимаи формасындан ирәли кәлир.

Дикәр тәрәфдән, әкәр фәрз едилсә ки, капитал бүтүн истеһсалы өз әлинә алмышдыр вә, демәли, *әмтәә* (ки буну садә истеһлак дәјәриндән фәргләндирмәк лазымдыр) даһа, ону истеһсал етмәк шәртләринә малик олан ишчи тәрәфиндән истеһсал едилмир, беләликлә дә јалныз капиталист (јеканә

бир әмтәәдән — иш гүввәсиндән башга) *әмтәә* истеһсалчысыдыр, онда кәлир *ја* анҹаг капиталын истеһсал етдији вә сатдығы әмтәәләрә мүбадилә олунмалыдыр, *ја да* еләә әмәк нөвләринә мүбадилә олунмалыдыр ки, бунлар да һәмин әмтәәләр кими истеһлак үчүн сатын алыныр, јә'ни анҹаг өзләринин мүәјјән мадди хассәләринә көрә, өзләринин истеһлак дәјәринә көрә, өз мадди мүәјјәнлији илә өз алычыларына вә истеһлакчыларына көстәрдикләри *хидмәтләрә* көрә сатын алыныр. Бу хидмәтләрин истеһсалчысы үчүн онлар әмтәәдир. Онларын мүәјјән (тәсәввүрдә вә ја һәгигәтдә) истеһлак дәјәри вә мүәјјән мүбадилә дәјәри вардыр. Алычы үчүн исә бу хидмәтләр јалныз истеһлак дәјәрләридир, еләә шејләрдир ки, о өз кәлирини бунларын шәклиндә [305] истеһлак едир. Бу гејри-мәһсулдар ишчиләр кәлирдән (әмәк һаггы вә мәнфәәтдән) өзләринин пајыны, мәһсулдар әмәјин јаратдығы әмтәәләрдәки өз пајыны һавајы әлдә етмирләр, — онлар буну сатын алмалыдырлар, — амма һәмин әмтәәләрин истеһсалында онларын һеч бир иштиракы јохдур.

Лакин һәр шәраитдә бир шеј ајдындыр: капитал тәрәфиндән истеһсал едилән әмтәәләрә нә гәдәр чох кәлир (әмәк һаггы вә мәнфәәт) сәрф едилирсә, гејри-мәһсулдар ишчиләрин хидмәтләринин сатын алынмасына бир о гәдәр аз сәрф едилә биләр, вә әксинә.

Бу вә ја дикәр әмәјин, демәли онун мәһсулунун да мадди характеринин өзлүјүндә, мәһсулдар әмәк илә гејри-мәһсулдар әмәк арасындакы бу фәргләнмәјә әсла дәхли јохдур. Мәсәлән, ресторандакы ашпазларын вә офисиантларын әмәји ресторан саһиби үчүн капитала чеврилдији тәгдирдә онлар мәһсулдар ишчидирләр. Ев гуллугчусу олдугда исә ејни шәхсләр гејри-мәһсулдар ишчидирләр, чүнки онларын хидмәтиндән мән өзүмә капитал јаратмырам, өз кәлирими бу хидмәтә сәрф едирәм. Лакин һәгигәтдә ејни шәхсләр ресторанда да, бир истеһлакчы олмаг е'тибары илә мәним үчүн гејри-мәһсулдар ишчидирләр.

«*Һәр һансы бир өлкәнин* торпағы вә әмәјинин иллик мәһсулунун *капиталы әвәзләјән* һиссәси һәмишә *билавасиә* јалныз мәһсулдар ишчиләрин сахланмасына сәрф олунур. Бу һиссә јалныз *мәһсулдар әмәјин әмәк һаггыны өдәјир.* Һәмин иллик мәһсулун мәнфәәт вә ја рента шәклиндә кәлир тәшкил етмәк үчүн *билавасиә* ајрылан һиссәси исә ејни дәрәҹәдә һәм мәһсулдар ишчиләрин, һәм дә гејри-мәһсулдар ишчиләрин сахланмасына кедә биләр. Адам өз фондларынын һәр һансы бир һиссәсини капитал кими сәрф едирсә етсин, о һәмишә бу һиссәнин мәнфәәтлә бирликдә өзүнә гајыдаҹағыны көзләјир. Буна көрә дә һәмин һиссәни о јалныз *мәһсулдар ишчиләрин* сахланмасына сәрф едир; бу һиссә онун үчүн өз капитал функсијасыны јеринә јетириб, мәһсулдар ишчиләр үчүн кәлир тәшкил едир. О өз фондларынын бир һиссәсини бу вә ја башга чүр *гејри-мәһсулдар ишчи-*

ләрин сахланмасына сәрф етдикдә исә һәмишә бу һиссә о замандан е'тибарән онун капиталындан чыхыр вә билаваситә истеһлак үчүн олан фондлара дахил олур» (ситат кәтирилән әсәр [Мак-Куллох нәшри, II чилд], сәһ. 98) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 280].

Ајдындыр ки, капитал бүтүн истеһсала јијәләндикчә, бу сәбәбдән дә сәнајенин ев вә хырда формасы, бир сөзлә дејилсә, өз истеһлакы үчүн истеһсал едән вә мәһсулу әмтәә олмајан сәнаје јох олдугча, гејри-мәһсулдар ишчиләр, јә'ни хидмәтләри билаваситә кәлирә мүбадилә олунан ишчиләрин чох һиссәси артыг јалныз *шәхси* хидмәтләр көстәрирләр вә онларын јалныз азча бир һиссәси (мәсәлән ашпаз, гадын дәрзи, јамаг илә мәшғул олан дәрзи вә и. а.) мадди истеһлак дәјәрләри истеһсал едир. Онларын *әмтәә* истеһсал етмәдикләри ишин маһијјәтинин өзүндән ирәли кәлир. Зира әмтәә өзлүјүндә һеч заман билаваситә истеһлак олунан шеј дејилдир, о, мүбадилә дәјәри дашыјычысыдыр. Буна көрә дә, инкишаф етмиш капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә бу гејри-мәһсулдар ишчиләрин јалныз сон дәрәчә аз бир һиссәси мадди истеһсалда билаваситә иштирак едә биләр. Онларын бу һиссәси һәмин истеһсалда јалныз, өз хидмәтләрини кәлирә мүбадилә етмәк јолу илә иштирак едир. Бу һал, А. Смитин гејд етдији кими, һәмин гејри-мәһсулдар ишчиләрин көстәрдикләри хидмәтләрин дәјәринин дә мәһсулдар фәһләләрин дәјәринин мүәјјән едилдији ејни (вә ја бәнзәр) үсулла мүәјјән едилмәсинә — вә едилә билмәсинә — әсла мане олмур. Јә'ни, онларын сахланмасы үчүн вә ја онларын истеһсалы үчүн лазым олан истеһсал хәрҹләри илә мүәјјән олунур. Буна бурада һәлә башга ҹәһәтләр дә әлавә олунур ки, онларын нәзәрдән кечирилмәси бураја аид дејилдир.

[306] Мәһсулдар ишчинин иш гүввәси онун өзү үчүн әмтәәдир. Гејри-мәһсулдар ишчинин иш гүввәси дә ејниләбеләдир. Лакин мәһсулдар ишчи өз иш гүввәсинин алычысы үчүн әмтәә истеһсал едир. Гејри-мәһсулдар ишчи исә онун үчүн әмтәә дејил, садәҹә олараг истеһлак дәјәри, тәсәввүр едилән вә ја керчәк бир истеһлак дәјәри истеһсал едир. Гејри-мәһсулдар ишчи үчүн характерик ҹәһәт бундан ибарәтдир ки, о өз сатычысындан әмтәә алса да, онун үчүн әмтәә истеһсал етмир.

«Ҹәмијјәтдәки бә'зи ән һөрмәтли силкләрин әмәји, ев гуллугчуларынын әмәји кими, һеч бир дәјәр јаратмыр... Мәсәлән, падшаһ, онун бүтүн мәһкәмә мә'мурлары вә забитләри, бүтүн орду вә донанма гејри-мәһсулдар ишчиләрдир. Онлар ҹәмијјәтин хидмәтчисидирләр вә башга адамларын әмәјинин иллик мәһсулунун бир һиссәси һесабына сахланырлар... Бу синфә һабелә... кешишләр, јуристләр, һәкимләр, һәр ҹүр јазычылар; актјорлар, тәлхәкләр, чалғычылар, опера мүғәнниләри, рәггасәләр вә и. а. аиддир» (јенә орада, сәһ. 94—95) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 279].

Мәhсулдар әмәк илә гејри-мәhсулдар әмәк арасындакы бу фәргләнмәнин өзлүјүндә, артыг сөјләнмиш олдуғу кими, нә әмәјин бу вә ја дикәр бир хүсуси әмәк ихтисасына, нә дә бу ихтисас әмәјини тәчәссүм етдирән хүсуси истеhлак дәјәринә әсла дәхли јохдур. Бир hалда әмәк капитала мүбадилә олунур, дикәр hалда — кәлирә. Бир hалда әмәк капитала чеврилир вә капиталист үчүн мәнфәәт јарадыр; дикәр hалда о, хәрчдир, кәлирин хәрчләндији објектләрдән бирилир. Мәсәлән, фортепиано фабрикчисинин фәhләси мәhсулдар ишчидир. Онун әмәји өзүнүн истеhлак етдији әмәк hаггыны әвәзләмәкдән башга, онун мәhсулунда, фортепианода, фабрикчинин сатдығы әмтәәдә, әмәк hаггындан башга изафи дәјәр дә вардыр. Фәрз едәк ки, әксинә, фортепиано hазырламаг үчүн лазым олан бүтүн материалы мән сатын алырам (ја да, тутаг ки, фәhләнин өзүнүн бу материаллары вардыр) вә фортепианону мағазадан алмаг әвәзинә тапшырыг верирәм ону мәним евимдә hазырласынлар. Бу hалда фортепиано фәhләси гејри-мәhсулдар ишчидир, чүнки онун әмәји билаваситә мәним кәлиримә мүбадилә олунур.

[4) СМИТДӘ МӘСӘЛӘНИН ИКИНЧИ ТРАКТОВКАСЫ: МӘҺСУЛДАР ӘМӘК ӘМТӘӘДӘ МАДДИЛӘШӘН ӘМӘКДИР]

Лакин ајдындыр ки, капиталын бүтүн истеhсалы өзүнә табе етдији дәрәчәдә, — белә ки, бүтүн әмтәәләр билаваситә истеhлак үчүн дејил, сатыш үчүн истеhсал олунур вә буна мүвафиг сурәтдә әмәк мәhсулдарлығы јүксәлир, — мәhсулдар ишчиләр илә гејри-мәhсулдар ишчиләр арасындакы мадди фәргләнмә дә мејдана кәлиб кетдикчә күчләнир, чүнки биринчиләр, чох чүз'и бир истисна илә, јалныз *әмтәә* истеhсал едәчәк, икинчиләр исә, јенә дә чох чүз'и бир истисна илә јалныз шәхси хидмәт көстәрәчәкләр. Бу сәбәбдән дә биринчиләрин синфи, *әмтәәләрдән* ибарәт мүстәгим сәрвәт, мадди сәрвәт истеhсал едир, иш гүввәсинин өзүндән ибарәт олмајан бүтүн әмтәәләри истеhсал едир. А. Смити әсас тә'риф олан биринчи differentia specifica-ја* башга тә'рифләри дә әлавә етмәјә вадар етмиш мүлаhизәләрин бири мәhз будур.

Беләликлә, Смитдә мүхтәлиф фикир сыраларынын чулғашмасындан ашағыдакы нәтичә алыныр:

«Ев гуллугчусунун әмәји» (мануфактура фәhләсинин әмәјиндән фәргли олараг) «...*hеч бир дәјәр артмасына сәбәб олмур*... Ев гуллугчусуна гојулан хәрч *hеч вахт кери гајытмыр*. Муздла чохлу мануфактура фәhләси тутмагла адам варланыр; чохлу ев гуллугчусу сахладыгда исә

---

* — спесифик фәргләндиричи хүсусијјәтә, спесифик фәргә. *Ред.*

о јохсуллашыр. Буна бахмајараг *ахырынҹыларын әмәјинин өз дәјәри вардыр* вә, биринҹиләрин әмәји кими, бу әмәк дә һагг верилмәјә лајигдир. Лакин мануфактура фәһләсинин әмәји *һәр һансы бир ајрыҹа шејдә, јахуд әмтәәдә тәсбит олунур вә маддиләшир ки, буну сатмаг мүмкүндүр вә һәмин әмәјин артыг өзү кәсиләндән сонра, һәр һалда бир мүддәт мөвҹуд олур.* Бу, нечә дејәрләр, мүәјјән бир мигдар әмәкдир, о, әмәјин маддиләшдирилмәси просесиндә топланмышдыр вә, лазым кәлдикдә башга бир һалда истифадә едилмәк үчүн еһтијатда сахланылыр. Бу шеј, јахуд ејнилә дә бу шејин гијмәти сонра, лазым кәлсә, ибтидада өзүнүн истеһсалына сәрф едилмиш олана бәрабәр мигдарда әмәји һәрәкәтә кәтирә биләр. Ев гуллугчусунун [307] әмәји исә, әксинә, *һәр һансы бир ајрыҹа шејдә, јахуд, сатылмаг үчүн јарарлы бир әмтәәдә тәсбит олунмур вә ја маддиләшмир. Онун хидмәтләри адәтән бунларын мәһз иҹра олундуғу анда јох олур вә надир һалларда өзләриндән сонра бир из бурахырлар вә ја онлардан елә бир дәјәр галыр ки, сонра* буну вериб бәрабәр мигдарда хидмәтләр әлдә едилә билсин. Ҹәмијјәтдәки бә'зи ән мө'тәбәр силкләрин әмәји дә, ев гуллугчуларынын әмәји кими, *һеч бир дәјәр* истеһсал етмир *вә узун мүддәт мөвҹуд олан һеч бир шејдә, јахуд сатылмаг үчүн јарарлы бир әмтәәдә тәсбит олунмур вә ја маддиләшмир»* (јенә орада, сәһ. 93—94) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 278—279].

Гејри-мәһсулдар ишчинин характеристикасы үчүн биз бурада ашағыдакы тә'рифләри көрүрүк ки, бунларда А. Смитин тәфәккүрүнүн дахили кедишинин вәсиләләри дә ашкара чыхыр:

Гејри-мәһсулдар ишчинин әмәји «һеч бир дәјәр истеһсал етмир», «һеч бир дәјәр артмасына сәбәб олмур», «сахланмасына» (гејри-мәһсулдар ишчинин сахланмасына) «гојулан хәрҹ һеч вахт кери гајытмыр», «о һеч бир ајрыҹа *шејдә, јахуд сатылмаг үчүн јарарлы бир әмтәәдә тәсбит олунмур* вә ја *маддиләшмир»*. Әксинә, «онун хидмәтләри адәтән бунларын мәһз иҹра олундуғу анда јох олур вә надир һалларда бунлар өзләриндән сонра бир из бурахырлар вә ја онлардан елә бир дәјәр галыр ки, *сонра* буну вериб бәрабәр мигдарда хидмәтләр әлдә едилә билсин». Нәһајәт, «о, *узун мүддәт мөвҹуд олан бир шејдә, јахуд сатылмаг үчүн јарарлы бир әмтәәдә тәсбит олунмур вә ја маддиләшмир»*.

«Мәһсулдар» вә «гејри-мәһсулдар» терминләри бурада, онларын ибтидада малик олдугларындан башга мә'нада көтүрүлүр. Бурада, истеһлак едилмиш дәјәр еквивалентинин тәкрар истеһсал олундуғуну өзлүјүндә тәләб едән изафи дәјәр истеһсалындан даһа бәһс олунмур. Бурада ишчинин әмәји анҹаг она көрә мәһсулдар һесаб олунур ки, ишчи истеһлак едилмиш дәјәрин әвәзиндә еквивалент верир, өз әмәји илә һәр һансы бир материала өз әмәк һаггындакы гәдәр дәјәр әлавә едир. Бурада биз, иҹтимаи формаја аид олан тә'рифин һүдудундан кәнара чыхырыг, мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар ишчиләрин капиталист истеһсалына олан өз мүнасибәтләри илә мүәјјән едилмәсиндән кәнара чыхырыг. IV

китабын 9-чу фәслиндән (орада А. Смит физиократларын тә'лимини тәнгид едир) көрүнүр ки, онун бу чүр кәнара чыхмасынын сәбәби, өз бахышларыны гисмән физиократларын әксинә, гисмән дә онларын тә'сири алтында инкишаф етдирмәсидир. Әкәр фәһлә бир ил әрзиндә анчаг өз әмәк һаггынын еквивалентини әвәзләјирсә, онда капиталист үчүн о, мәһсулдар ишчи дејилдир. Доғрудур, капиталист үчүн о, өз әмәк һаггыны, өз әмәјинин сатыналма гијмәтини әвәзләјир. Лакин бу лап белә бир сөвдәјә бәнзәјир ки, капиталист һәмин ишчинин һазырладығы бир әмтәәни сатын алмыш олсун. Капиталист бу әмтәәнин һазырланмасында тәтбиг едилмиш сабит капиталдакы вә әмәк һаггындакы әмәји өдәјир. Кечмишдә пул формасында малик олдуғу мигдарда әмәк инди онун әлиндә әмтәә формасындадыр. Онун пулу бу сәбәбдән капитала чеврилмир. Бу һалда белә чыхыр ки, елә бил фәһлә өзү өз истеһсал шәртләринин саһибидир. О өз иллик мәһсулунун дәјәриндән һәр ил истеһсал шәртләринин дәјәрини өзүнә сахламалыдыр ки, бунлары әвәзләсин. Ил әрзиндә о өз мәһсулунун анчаг бир ил әрзиндә өз сабит капиталына әлавә етдији јени әмәјә бәрабәр олан һиссәсини истеһлак етмишдир вә ја едә биләрди. Демәли бу һалда даһа капиталист истеһсалы мөвчуд олмазды.

Бу нөв әмәји А. Смитин «мәһсулдар әмәк» адландырмасынын биринчи әсасы ондан ибарәтдир ки, физиократлар ону «бәһәрсиз» вә «гејри-мәһсулдар» адландырырлар.

Мәсәлән, көстәрилән фәсилдә Смит бизә дејир:

«Әввәлән, [физиократлар] е'тираф едирләр ки, бу синиф» (јә'ни, әкинчиликлә мәшғул олмајан сәнаје синифләри) «*һәр ил* өзүнүн иллик истеһлакынын *дәјәрини тәкрар истеһсал едир* вә, *ән азы, өзүнә мәшғәлә вә јашамаг имканы верән бир фонд вә ја капитал сахлајыр*... Доғрудур, фермерләр вә кәнд тәсәррүфат фәһләләри өзләринә иш вә јашајыш васитәләри верән капитала үстәлик олараг һәр ил торпаг мүлкијјәтчиси үчүн *халис мәһсул,* халис рента да тәкрар истеһсал едир... Фермерләрин вә кәнд тәсәррүфат фәһләләринин әмәји, шүбһәсиз ки, тачирләрин, сәнәткарларын вә мануфактурачыларынын әмәјиндән даһа мәһсулдардыр. Лакин бир синфин мәһсулунун дикәр синфин мәһсулундан артыг олмасы һәлә һеч дә о синфи *бәһәрсиз* вә *гејри-мәһсулдар* синиф етмир» (ситат кәтирилән әсәр, [Гарнје тәрәфиндән едилән франсызча тәрчүмәсинин] III чилд, сәһ. 530) [Русча тәрчүмәси, II чилд, сәһ. 220—221].

Демәли, бурада А. Смит физиократ [308] бахышына гајыдыр. Мә'лум олду ки, әсил «мәһсулдар әмәк», изафи дәјәр, буна көрә дә «халис мәһсул» истеһсал едән әмәк әкинчилик әмәјидир. Смит изафи дәјәр һаггындакы өз бахышындан әл чәкиб физиократларын бахышыны гәбул едир. О ејни заманда физиократлара гаршы белә бир мүддәа ирәли сүрүр ки,

мануфактура әмәји (Смитдә һабелә тичарәт әмәји) дә, сөзүн бу јүксәк мә'насында олмаса да, һәр һалда мәһсулдар әмәкдир. Демәли, Смит ичтимаи формаја аид олан тә'рифдән кәнара чыхыр, капиталист истеһсалы нөгтеји-нәзәриндән «мәһсулдар ишчи»нин нә демәк олмасы тә'рифиндән кәнара чыхыр; о физиократлара гаршы беләә бир тезис ирәли сүрүр ки, гејри-әкинчи синфи, сәнаје синфи өз әмәк һаггыны тәкрар истеһсал едир, демәли, һәр һалда о, өзүнүн истеһлак етдијинә бәрабәр мигдарда дәјәр истеһсал едир, бунунла да о, «ән азы, өзүнә мәшғәлә верән бир фонд вә ја капитал сахлајыр». Беләликлә, физиократларын тә'сири алтында вә онларын әксинә олараг онун «мәһсулдар әмәк» барәсиндәки икинчи тә'рифи мејдана кәлир. А. Смит дејир:

«Икинчиси, бу сәбәбдән сәнәткарлара, мануфактурачылара вә тачирләрә дә ев гуллугчусу кими бахылмасы үмумијјәтлә дүзкүн дејилдир. *Ев гуллугчусунун әмәји она мәшғәлә вә јашајыш васитәләри верән фонду сахламыр. Бу гуллугчу бүсбүтүн өз ағасынын хәрчи илә өзүнә мәшғәлә әлдә едиб јашајыр* вә *онун көрдүјү иш һәмин хәрчи әвәзләјә билән бир иш дејилдир.* Бу иш, *адәтән лап ичра едилдији анда јох олан хидмәтләрдән* ибарәтдир *вә, сатылмаг үчүн јарарлы олуб онларын әмәк һаггынын вә сахланмасынын дәјәрини әвәзләјә биләчәк бир әмтәәдә тәсбит* олунмур вә маддиләшмир. Бунун әксинә олараг, сәнәткарларын, мануфактурачыларын вә тачирләрин әмәји тәбии сурәтдә, *сатыла билән вә ја мүбадилә едилә билән бир шејдә тәсбит олунур вә маддиләшир.* Мәһз буна көрә дә *мәһсулдар* вә *гејри-мәһсулдар* әмәк һаггындакы фәсилдә мән сәнәткарлары, мануфактурачылары вә тачирләри *мәһсулдар* ишчиләр сырасына, ев гуллугчуларыны исә *бәһәрсиз* вә *гејри-мәһсулдар ишчиләр* сырасына аид етмишәм» (јенә орада, сәһ. 531) [Русча тәрчүмәси, II чилд, сәһ. 221].

Капитал бүтүн истеһсала јијәләндикдә, үмумијјәтлә әмәјә мүбадилә едилән кәлир, билаваситә *әмтәә* истеһсал едән әмәјә мүбадилә олунмајыб, анчаг *хидмәтләрә* мүбадилә олунур. Кәлир гисмән онун үчүн истеһлак дәјәрләри хидмәти көрән әмтәәләрә, гисмән дә, өзлүјүндә истеһлак дәјәрләри кими истеһлак едилән *хидмәтләрә* мүбадилә олунур.

Иш гүввәсинин өзүндән фәргли олараг *әмтәә,* инсана мадди формада гаршы дуран бир шејдир ки, онун инсан үчүн мә'лум бир фајдасы вардыр вә онда мүәјјән мигдар әмәк тәсбит олунмушдур, маддиләшмишдир.

Бу сурәтлә биз артыг биринчи бәнддәки тә'рифә кәлиб чыхырыг: о фәһлә мәһсулдардыр ки, онун әмәји *әмтәә истеһсал едир,* һәм дә бу фәһлә өз истеһсал етдијиндән, өз әмәјинин дәјәриндән, артыг әмтәә истеһлак етмир. Онун әмәји *«сатыла билән вә ја мүбадилә едилә билән бир шејдә», «сатылмаг үчүн јарарлы олан вә онларын»* (јә'ни бу әмтәәләри истеһсал едән фәһләләрин) *«әмәк һаггынын вә сахланмасынын дәјәрини әвәзләјә билән бир әмтәәдә»* тәсбит олу-

нур вә маддиләшир. Әмтәә истеһсал едиркән мәһсулдар фәһлә бунунла бирликдә, фасилә вермәдән әмәк һаггы формасында истеһлак етдији дәјишән капиталы фасиләсиз сурәтдә тәкрар истеһсал едир. О өзүнә әмәк һаггы верән, «она мәшғәлә вә јашајыш васитәләри верән» фонду даим истеһсал едир.

Әввәлән, А. Смит, тәбии олараг, мадди истеһсалда билаваситә истеһлак едилән бүтүн эгли әмәк нөвләрини «сатыла билән вә ја мүбадилә едилә билән бир әмтәәдә тәсбит олунан вә маддиләшән» әмәк сырасына дахил едир. Смит бурада јалныз билаваситә өз әли илә вә ја машында ишләјән фәһләнин әмәјини дејил, нәзарәтчинин, мүһәндисин, директорун, приказчикин вә башгаларынын әмәјини дә, бир сөзлә, мүәјјән бир мадди истеһсал даирәсиндә мүәјјән әмтәәнин истеһсалы үчүн тәләб олунан бүтүн ишчиләрин — әмтәәнин истеһсалы үчүн биркә әмәк сәрф етмәли олан (кооперасија) ишчиләрин әмәјини дә нәзәрдә тутур. Доғрудан да, онлар сабит капитала өзләринин мәчму әмәјини әлавә едир вә мәһсулун дәјәрини һәмин кәмијјәт һәчминдә артырырлар. (Бунун банкирләр[61] вә и. а. барәсиндә тәтбиги нә дәрәчә дүзкүндүр?)

[309] *Икинчиси,* А. Смит дејир ки, гејри-мәһсулдар ишчиләрин әмәји барәсиндә *адәтән* белә олмур. А. Смит чох көзәл билир ки, һәтта, капитал мадди истеһсала јијәләндикдә дә, демәли, ев сәнајеси әсасән јохалдыгда, истеһлакчынын билаваситә евиндә онун үчүн истеһлак дәјәрләри јарадан хырда сәнәткарын әмәји јохалдыгда да, — һәтта бу һалда да, мәнә көјнәк тикмәк үчүн евә дә'вәт етдијим дәрзи, вә ја мебели тә'мир едән фәһләләр, јахуд еви сүпүрүб-силән вә с. ишләр көрән ев гуллугчусу, јахуд әти истеһлак үчүн јарарлы формаја салан ев ашпазы да ејнилә, фабрикдә тикиш тикән дәрзи кими, машыны тә'мир едән механик кими, машыны тәмизләјән фәһләләр кими, капиталистин муздлу ишчиси олуб ресторанда јемәк һазырлајан ашпаз кими өз әмәјини бу вә ја дикәр бир шејдә тәсбит едир вә доғрудан да һәмин шејләрин дәјәрини артырыр. Онларын истеһсал етдикләри истеһлак дәјәрләри дә потенсиал әмтәәдир: көјнәкләр ломбардда киров гојула биләр, ев сатыла биләр, мебел һәррачда сатыла биләр вә и. а. Беләликлә, адлары чәкилән шәхсләр дә потенсиал әмтәә истеһсал етмиш вә өзләринин әмәк чисминә дәјәр әлавә етмишләр. Лакин гејри-мәһсулдар ишчиләр сырасында онлар сон дәрәчә чүз'и бир категорија тәшкил едир вә онларын барәсиндә сөјләниләнләри ев гуллугчулары, кешишләр, һөкумәт мә'мурлары, әскәрләр, мусигичиләр вә и. а. барәсиндә демәк олмаз.

Лакин бу «гејри-мәһсулдар» ишчиләрин сајы нә гәдәр

чох вә ја аз олса да, һәр һалда бир чәһәт ајдындыр: — Смит дә буну өзүнүн мәһдудлајычы ифадәси илә е'тираф едиб дејир ки, «бу хидмәтләр *адәтән* лап ичра олундуглары анда јох олур» вә и. а., — әмәјин һеч дә һөкмән бу вә ја дикәр бир хүсуси нөвү вә онун мәһсулунун бу вә ја дикәр формада тәзаһүр етмәси бу әмәји «мәһсулдар» вә ја «гејри-мәһсулдар» әмәк етмир. Ејни бир әмәји мән бир капиталист кими, бир истеһсалчы кими, јә'ни тәтбиг едиб артыг дәјәр әлдә етмәк үчүн сатын алдыгда о. мәһсулдар әмәк олур, мән ону бир истеһлакчы кими сатын алдыгда, өз кәлирими онун (әмәјин) истеһлак дәјәрини истеһлак етмәк мәгсәдилә хәрчләдикдә исә, иш гүввәсинин тәтбигинин өзү гуртарыркән, бу истеһлак дәјәринин јохалмасындан вә ја бир шејдә маддиләшмәсиндән, тәсбит олунмасындан асылы олмајараг, һәмин әмәк гејри-мәһсулдар әмәк олур.

Ашпазын әмәјини бир капиталист кими сатын алан шәхс үчүн, ресторан саһиби үчүн һәмин ашпаз ресторанда әмтәә истеһсал едир. Гојун әтиндән биширилмиш котлетин истеһлакчысы ашпазын әмәјинин һаггыны өдәмәлидир вә бу әмәк ресторан саһибинин (мәнфәәтдән башга) кәләчәкдә јенә дә ашпаза пул вердији фонду әвәзләјир. Мәним үчүн әт вә с. биширән ашпазын әмәјини мән үмумијјәтлә изафи дәјәр әлдә етмәк мәгсәдилә тәтбиг етмәк үчүн дејил, ондан мәһз бу чүр мүәјјән конкрет бир әмәк олараг истифадә етмәк үчүн сатын алдыгда исә, әксинә, ашпазын әмәји бу һалда гејри-мәһсулдар әмәкдир, һәрчәнд о, мадди бир мәһсулда тәсбит олунур вә ејнилә (өз нәтичәсиндә) сатыша кедән бир әмтәә ола биләрди вә ресторан саһиби үчүн о доғрудан да белә бир әмтәәдир. Лакин (мәсәләнин маһијјәтинә аид) бөјүк бир фәрг галыр: ашпаз бир хүсуси шәхс олан мәним она пул вердијим фонду әвәзләмир. Зира онун әмәјини мән изафи дәјәр јарадан бир үнсүр кими дејил, бу әмәји анчаг онун истеһлак дәјәринә көрә сатын алырам. Ашпазын әмәји ејнилә, она пул вердијим фонду да мәним үчүн әвәзләмир, јә'ни она вердијим әмәк һаггыны мәним үчүн әвәзләмир, нечә ки, мисал үчүн, мәним ресторанда једијим наһар өзлүјүндә мәнә бир дә јенә белә бир наһар алыб јемәк имканы вермир. Лакин ејни фәрг әмтәәләр арасында да вардыр. Капиталистин өз сабит капиталыны әвәзләмәк үчүн сатын алдығы әмтәә (мәсәлән, өзүнүн читнахышлама фабрики варса, памбыг парча), нахышланмыш читдә капиталист үчүн өз дәјәрини әвәзләјир. Ејни әмтәәни капиталист читин өзүнү истеһлак етмәк үчүн сатын алдыгда исә, әксинә, әмтәә капиталистин хәрчини онун үчүн әвәзләмир.

Гејд едәк ки, чәмијјәтин ән бөјүк һиссәси, — јә'ни фәһлә синфи, — өзү үчүн бу гејри-мәһсулдар әмәји өзү ичра етмәјә мәчбурдур; лакин чәмијјәтин бу һиссәси буна јалныз, әввәлчә «мәһсулдар» ишләмиш олдугда киришә биләр. Фәһлә јалныз о һалда өзү үчүн әт биширә биләр ки, әмәк һаггыны истеһсал етмиш олсун вә бу әмәк һаггыны вериб әт ала билсин; фәһлә јалныз о һалда өз мебелини, өз мәнзилини тәмиз сахлаја биләр вә өз ајаггабысыны силә биләр ки, әввәлчә мебелин, мәнзил кирајәсинин, ајаггабынын дәјәрини истеһсал етмиш олсун. Беләликлә, бу мәһсулдар фәһләләр синфинин өзүндә «гејри-мәһсулдар әмәк» онларын өзләри үчүн ичра етдикләри әмәкдән ибарәт олур. Әкәр онлар әввәлчә мәһсулдар ишләмиш олмасалар, бу гејри-мәһсулдар әмәк һеч вахт онлара [310] јенидән бу гејри-мәһсулдар әмәји тәкрар етмәк имканы вермир.

Үчүнчүсү. Дикәр тәрәфдән: театр антрепренјору, консерт дүзәлдән, фаһишәхана сахлајан вә башгалары актјорларын, мусигичиләрин, фаһишәләрин вә саирәләрин иш гүввәсинә мүвәггәти сәрәнчам едилмәсини сатын алырлар (һәгигәтдә долајы јолла сатын алырлар ки, бу јалныз игтисади форма нөгтеји-нәзәриндән мараг тәшкил едир вә просесин нәтичәләринә тә'сир көстәрмир); онлар «гејри-мәһсулдар әмәк» адланан бу әмәји сатын алырлар ки, һәмин әмәјин көстәрдији «хидмәтләр бунларын лап ичра олундуғу анда јохалыр» вә «узун мүддәт мөвчуд олан» (вә ја, башга сөзлә дејилсә, «хүсуси») «бир шејдә, јахуд» (бу хидмәтләрин өзләриндән башга) «сатылмаг үчүн јарајан бир әмтәәдә» тәсбит олунмур вә ја маддиләшмир. Бу хидмәтләрин чамаата сатылмасы антрепренјор үчүн әмәк һаггыны әвәзләјир вә мәнфәәт верир. Һәм дә онун бу чүр сатын алдығы һәмин хидмәтләр онун бу хидмәтләри јенидән сатын алмасына имкан верир, јә'ни бунлар өзләринин өдәнилдији фонду өзләри бәрпа едирләр. Бу ејнилә адвокатын конторунда ишләјән мирзәләрин әмәјинә дә аиддир, јалныз бир фәрглә ки, мирзәләрин хидмәтләринин чох һиссәси ејни заманда чох бөјүк һәчмли «хүсуси шејләрдә», чох бөјүк мигдар сәнәдләр формасында тәчәссүм едир.

Дүздүр ки, антрепренјорун өзү үчүн һәмин хидмәтләрин пулу чамаатын кәлириндән верилир. Лакин ејни дәрәчәдә о да дүздүр ки, фәрди истеһлака кедән бүтүн башга мәһсулларын да мәсәләси беләдир. Доғрудур, өлкә бу хидмәтләри өзлүјүндә ихрач едә билмәз; амма бу хидмәтләрин ичрачыларыны ихрач едә биләр. Мәсәлән, Франса рәгс мүәллимләри, ашпаз вә и. а., Алманија исә мәктәб мүәллимләри ихрач едир. Әлбәттә, рәгс мүәллими вә мәктәб мүәллими илә бирликдә онларын кәлири дә ихрач едилир, рәгс ајаггабы-

сынын вә китабларын ихрачы исә өлкәјә бунлары әвәзләјән дәјәр кәтирир.

Беләликлә, әкәр, бир тәрәфдән, гејри-мәһсулдар адланан әмәјин бир һиссәси ејни дәрәчәдә әмтәә («сатын үчүн јарарлы әмтәә») ола биләчәк мадди истеһлак дәјәрләриндә тәчәссүм едирсә, онда, дикәр тәрәфдән, халис шәкилдә мөвчуд олан, шеј формасы алмајан, һәмин хидмәтләрин ичрачысындан ајрылыгда, шеј шәклиндә мүстәгил варлыг кәсб етмәјән вә һәр һансы бир әмтәәнин дәјәринә бир тәркиб һиссәси кими дахил олмајан хидмәтләрин бир һиссәси капитала (әмәјин *билаваситә* алычысы тәрәфиндән) сатын алына биләр, өз әмәк һаггыны әвәзләјә биләр вә мәнфәәт кәтирә биләр. Бир сөзлә, һәмин хидмәтләрин истеһсалынын мүәјјән бир һиссәси капитала табе едилә биләр, — ејнилә дә, нечә ки, дикәр тәрәфдән, фајдалы шејләрдә тәчәссүм едән әмәјин бир һиссәси билаваситә кәлир мүгабилиндә сатын алыныр вә капиталист истеһсалына табе олмур.

Дөрдүнчүсү. Бүтүн «әмтәәләр» аләми ики бөјүк һиссәјә бөлүнә биләр. Әввәлән, иш гүввәси; икинчиси, иш гүввәсинин өзүндән фәргли олан әмтәәләр. Иш гүввәсинә тә'лим вермәкдән ибарәт олан, иш гүввәсини һифз едән, онун шәклини дәјишдирән вә с. бу кими хидмәтләрин, бир сөзлә дејилсә, иш гүвәсинә ихтисас верән вә ја онун анчаг һифз олунмасыны тә'мин едән хидмәтләрин, демәли, мисал үчүн, «сәнајечә зәрури» вә ја фајдалы олан мәктәб мүәллиминин хидмәтләринин, сағламлыға көмәк едән, јә'ни бүтүн дәјәрләрин мәнбәјини — иш гүввәсинин өзүнү һифз едән һәкимин хидмәтләринин сатын алынмасы башга рол ојнајыр. Бу еләә хидмәтләрин сатын алынмасыдыр ки, һәмин хидмәтләр өз әвәзиндә «сатын үчүн јарарлы әмтәә вә и. а.» верир, јә'ни иш гүввәсинин өзүнү верир ки, бу хидмәтләр һәмин иш гүввәсинин истеһсалы вә тәкрар истеһсалы хәрчләринә дахилдир. Гејд едәк ки, А. Смит фәһлә күтләләринин истеһсал олунмасы хәрчләриндә «тәһсил» хәрчләринин нә гәдәр әһәмијјәтсиз рол ојнадығыны билирди. Лакин һәр чүр шәраитдә һәкимин хидмәтләри истеһсалын faux frais-нә* мәнсубдур. Бунлары иш гүввәсинин тә'мир едилмәси хәрчләринә аид етмәк олар. Фәрз едәк ки, бу вә ја дикәр сәбәб үзүндән ејни заманда әмәк һаггы вә мәнфәәт, һәм өз мәчму дәјәри чәһәтдән, — мәсәлән, милләтин чох тәнбәлләшмәси нәтичәсиндә, — һәм дә әкинин пис кәлмәси вә и. а. нәтичәсиндә әмәк мәһсулдарлығы азалдығына көрә өз истеһлак дәјәри чәһәтдән азалыр; бир сөзлә, тутаг ки, мәһсулун дәјәрчә кәлирә

---

* — истеһсал просесиндә билаваситә иштирак етмәјән, лакин мөвчуд шәраитдә зәрури олан долајы хәрчләр. *Ред.*

бәрабәр олан һиссәси, сон илдә аз јени әмәк әлавә едилмәси үзүндән вә әлавә едилмиш әмәјин аз мәһсулдар олмасы үзүндән азалыр. Әкәр капиталист вә фәһлә инди мадди мәһсуллар шәклиндә јенә дә кечмишдәки мигдарда дәјәр истеһлак етмәк истәсәјдиләр, онда сатын алдыглары һәким хидмәтинин, мүәллим хидмәтинин вә и. а. мигдарыны азалтмалы олардылар. Һәкимә вә мүәллимә јенә дә кечмишдәки гәдәр хәрҹләмәјә мәҹбур олдугда исә, онлар башга шејләрин истеһлакыны ихтисар етмәли олардылар. Беләликлә, ајдындыр ки, һәкимин вә мүәллимин әмәји, үмумијјәтлә бүтүн дәјәрләри јарадан фондун истеһсал хәрҹләринә, јә’ни иш гүввәсинин истеһсал едилмәси хәрҹләринә дахилдирсә дә, бу әмәк онлара әмәк һаггы верилән фонду билаваситә јаратмыр.

[311] А. Смит сөзүнә давам едир:

«Үчүнҹүсү, белә бир иддиа бүтүн нөгтеји-нәзәрләрдән дүзкүн көрүнмүр ки, куја сәнәткарларын, мануфактурачыларын вә таҹирләрин әмәји ҹәмијјәтин *керчәк кәлирини* артырмыр. Һәтта, бурада бахылмагда олан нәзәријјәнин фәрз етдији кими, мисал үчүн, белә фәрз едилсә ки, һәмин синфин бир күнлүк, ајлыг вә иллик истеһлакынын дәјәри тамамилә, онун бир күн, ај вә ил әрзиндә истеһсал етдијинин дәјәринә бәрабәрдир, онда јенә дә бурадан белә бир нәтиҹә чыхмыр ки, онун әмәји ҹәмијјәтин керчәк кәлиринә, ҹәмијјәтин торпағы вә әмәјинин иллик мәһсулунун керчәк дәјәринә һеч бир шеј әлавә етмир. Мәсәлән, әкин бичиләндән сонра биринчи алты ај әрзиндә 10 фунт стерлинглик иш көрән бир сәнәткар, һәтта бу мүддәтдә 10 фунт стерлинглик чөрәк вә дикәр јашајыш васитәләри истеһлак етсә дә, һәгигәтдә ҹәмијјәтин торпағы вә әмәјинин иллик мәһсулуна 10 фунт стерлинг әлавә етмиш олур. 10 фунт стерлинг дәјәри олан јарым иллик кәлир мәбләғиндә чөрәк вә дикәр јашајыш васитәләри истеһлак едиркән о, өз иши илә, ејни заманда бәрабәр кәмијјәтли дәјәр јаратмышдыр ки, бу дәјәр мүгабилиндә онун өзү үчүн вә ја башга бириси үчүн там бу ҹүр јарым иллик кәлир сатын алмаг мүмкүндүр. Буна көрә дә һәмин алты ај әрзиндә истеһлак вә истеһсал едиләнин дәјәри 10 дејил, 20 фунт стерлингә бәрабәрдир. Әлбәттә, тамамилә мүмкүндүр ки, һәр бир мә’лум анда һәмин дәјәрин ән чоху 10 фунт стерлинглији мөвҹуд олмушдур. Лакин сәнәткарын истеһлак етдији 10 фунт стерлинг дәјәриндәки чөрәји вә дикәр јашајыш васитәләрини әскәр вә ја ев гуллугчусу истеһлак етмиш олсајды, онда мәһсулун һәмин алты ајын ахырында мөвҹуд олан һиссәсинин дәјәри, сәнәткарын әмәјинин нәтиҹәсиндә һәгигәтән мөвҹуд оландан 10 фунт стерлинг аз оларды. Беләликлә һәтта, сәнәткарын истеһсал етдији шејләрин дәјәринин һеч вахт онун истеһлак етдији дәјәрдән артыг олмадығы фәрз едилсә дә, сәнәткарын ишләмәси нәтиҹәсиндә, һәр бир мә’лум анда, базардакы әмтәәләрин мәҹму дәјәри, сәнәткарын ишләмәдији һалдакындан чох олачагдыр» (ситат кәтирилән әсәр, IV китаб, 9-ҹу фәсил, сәһ. 531—533) [Гарнје тәрәфиндән едилән франсызча тәрҹүмәсинин III ҹилди] [Русҹа тәрҹүмәси, II ҹилд, сәһ. 221—222].

Мәкәр һәр бир мә’лум анда базардакы әмтәәләрин [мәҹму] дәјәри «гејри-мәһсулдар әмәјин» иштиракы нәтиҹәсиндә, һәмин әмәк мөвҹуд олмадығы һалдакындан чох олмазмы? Мәкәр һәр бир анда базарда буғда, әт вә и. а. илә јанашы

олараг һабелә фаһишә, адвокат, моизә, консерт, театр, әскәр, сијаси хадим вә и. а. јохдурму? Бу адамлар чөрәји вә дикәр јашајыш вә ја әјләнчә васитәләрини һавајы әлдә етмирләр. Бунларын мүгабилиндә онлар өз хидмәтләрини верир вә ја гәбул етдирирләр ки, бу хидмәтләрин өзлүјүндә истеһлак дәјәри вардыр, онларын истеһсал олунма хәрчләринин нәтичәсиндә исә, мүбадилә дәјәри дә вардыр. Һәр бир мә'лум анда истеһлак васитәләри сырасында, әмтәә шәклиндә мөвчуд олан истеһлак васитәләри илә јанашы олараг хидмәтләр шәклиндә мүәјјән мигдар истеһлак васитәләри вардыр. Беләликлә, истеһлак васитәләринин үмуми мигдары һәмишә, истеһлак үчүн јарарлы хидмәтләрин олмадығы һалдакындан чох олур. Икинчиси исә, дәјәр дә һәмчинин чох олур, зира о, һәмин хидмәтләрдә ишләдилән әмтәәләрин дәјәринә вә хидмәтләрин өзүнүн дәјәринә бәрабәрдир. Ахы әмтәәнин әмтәәјә һәр бир мүбадиләсиндә олдуғу кими, бурада да еквивалент мүгабилиндә еквивалент верилир, демәли, ејни бир дәјәр икигат мөвчуд олур: бир дәфә алычынын тәрәфиндә, бир дәфә дә сатычынын тәрәфиндә.

{А. Смит физиократлар һаггында сөзүнә давам едир:

«Бу системин тәрәфдарлары сәнәткарларын, мануфактурачыларын вә тачирләрин *истеһлакы онларын истеһсал етдикләринин дәјәринә бәрабәрдир дедикдә* јәгин, јалныз белә бир чәһәти нәзәрдә тутурлар ки, һәмин ишчиләрин *кәлири*, јахуд *онларын истеһлакы үчүн олан фонд бу дәјәрә бәрабәрдир»* (јә'ни онларын истеһсал етдикләринин дәјәринә бәрабәрдир) (јенә орада, сәһ. 533) [Русча тәрчүмәси, II чилд, сәһ. 222].

Физиократлар бунда, әкәр бирликдә көтүрүлән фәһләләр илә саһибкарлар нәзәрдә тутулса, һаглыдырлар; рента бу саһибкарларын мәнфәәтинә онун садәчә өз хүсуси бөлмәси кими дахилдир.}

[312] { Јенә дә һәмин мүнасибәтлә, јә'ни физиократлары өзүнүн тәнгид етмәси илә әлагәдар олараг *А. Смит* IV китабын 9-чу фәслиндә (Гарнјенин тәрчүмәси, III чилд) дејир:

«Һәр һансы бир чәмијјәтин торпаг вә әмәјинин иллик мәһсулу јалныз ики үсулла артырыла биләр: ја, *биринчиси*, мә'лум заман мә'лум чәмијјәтдә фәалијјәт көстәрән *фајдалы әмәјин мәһсулдарлыг габилијјәтини тәкмилләшдирмәк* јолу илә; ја да, *икинчиси, бу әмәјин мигдарыны артырмаг јолу илә*. Фајдалы әмәјин мәһсулдарлыг габилијјәтинин һәр чүр тәкмилләшмәси вә ја артмасы үчүн ја *фәһләнин чәлдлијини тәкмилләшдирмәк, ја да онун ишләтдији машынлары тәкмилләшдирмәк* лазымдыр... Мә'лум заманда чәмијјәтдә истифадә едилән *фајдалы әмәјин мигдарынын артмасы* јалныз, *бу әмәји һәрәкәтә кәтирән капиталын артмасындан* асылыдыр, *бу капиталын артмасынын өзү исә*, һәмин капиталы идарә едән шәхсләрин вә ја буну онлара борч верән һәр һансы башга шәхсләрин өз кәлириндән гәнаәт етдикләри мәбләғә дүрүст бәрабәр олмалыдыр» (сәһ. 534—535) [Русча тәрчүмәси, II чилд, сәһ. 222].

Бурада икигат чыхылмаз вәзијјәт јараныр. *Әввәлән:* иллик мәһсул әмәк мәһсулдарлығынын артмасы нәтичәсиндә чохалыр. Бу мәһсулдарлығы артырмағын бүтүн васитәләри (бу артма тәбиәт тәсадүфләри нәтичәсиндә, мәсәлән һаванын хүсусилә әлверишли олмасы вә и. а. нәтичәсиндә әмәлә кәлмәдији тәгдирдә) капиталын артырылмасыны тәләб едир. Лакин капиталы артырмаг үчүн әмәјин иллик мәһсулуну артырмаг лазымдыр. Биринчи чыхылмаз вәзијјәт. *Икинчиси:* иллик мәһсул тәтбиг едилән әмәјин мигдарыны артырмаг јолу илә чохалдыла биләр. Лакин тәтбиг едилән әмәјин мигдары јалныз, «ону (әмәји) һәрәкәтә кәтирән» капиталын әввәлчә чохалдылмасы нәтичәсиндә артырыла биләр. Икинчи чыхылмаз вәзијјәт. Смит бу чыхылмаз вәзијјәтләрин һәр икисиндән *«гәнаәтләр»* јардымы илә чыхмаға чәһд едир. Бу ифадә илә о, кәлирин капитала чеврилмәсини нәзәрдә тутур.

Бүтүн мәнфәәтә капиталистин «кәлири» кими бахылмасы артыг өзлүјүндә дүзкүн дејилдир. Капиталист истеһсалы гануну, әксинә, тәләб едир ки, изафи дәјәрин, фәһлә тәрәфиндән сәрф едилиб һаггы өдәнилмәјән әмәјин бир һиссәси капитала чеврилсин. Ајрыча капиталист бир капиталист кими, јә'ни капитал функсијасынын ичрачысы кими фәалијјәт көстәрдикдә, мәнфәәтин беләликлә капитала чеврилмәси, әлбәттә, онун өзүнә гәнаәт кими көрүнә биләр, лакин бу чеврилмә һәтта онун өзү үчүн дә, еһтијат фондуна малик олмаг зәрурәти кими мејдана чыхыр. Лакин әмәјин мигдарынын артмасы јалныз фәһләләрин сајынын артырылмасындан асылы олмајыб, иш күнүнүн узадылмасындан да асылыдыр. Демәли, капиталын әмәк һаггына чеврилән һиссәсини артырмадан да әмәјин мигдары артырыла биләр. Бу шәраитдә машынларын вә и. а. мигдарыны артырмаға да лүзум јохдур (һәрчәнд бунлар даһа тез ашыначагдыр; лакин бу һал мәсәләни дәјишдирмир). Јалныз, хаммалын тохумлуға вә и. а. кедән һиссәсини артырмаг лазым кәләрди. Бу һалда белә бир чәһәт дүзкүн олараг галыр ки, һәр бир өлкәдә (харичи тичарәт нәзәрә алынмаса) изафи дәјәр әввәлчә әкинчиликдә әмәлә кәлмәлидир ки, сонра, әкинчиликдән хаммал әлдә едән сәнаје саһәләриндә онун јаранмасы мүмкүн олсун. Хаммалын бир һиссәси — көмүр, дәмир, ағач, балыг вә и. а. (мәсәлән балыг — күбрә олараг), һејван мәһсулу олмајан бүтүн күбрәләр, — әмәјин садәчә артырылмасы нәтичәсиндә (фәһләләрин сајы әввәлки гәдәр галмагла) әлдә едилә биләр. Демәли, бу мүмкүн олан ишдир. Дикәр тәрәфдән, артыг јухарыда көстәрилмишди ки, мәһсулдарлығын артмасы һәмишә әввәлчә капитал јығымы олмасыны

дејил, капиталын јалныз тәмәркүзләшмәсини тәләб едир[62]. Сонралар исә бу просесләрин һәр икиси бир-бирини тамамлајыр. }

{ Физиократлары laissez faire, laissez passer*, јә'ни азад рәгабәт тәблиғ етмәјә вадар едән сәбәби Смит ашағыдакы парчада дүзкүн көстәрмишдир:

«Әһалинин бу ики мүхтәлиф группары» (шәһәр илә кәнд) «арасында кедән тичарәт, сон нәтичәдә, мүәјјән мигдар хам мәһсулларын мүәјјән мигдар мануфактура мә'мулатына мүбадиләсиндән ибарәтдир. Буна көрә дә икинчиләр нә гәдәр чох баһа олурса, биринчиләр бир о гәдәр учуз олур вә һәр һансы бир өлкәдә мануфактура мә'мулатынын гијмәтинин артмасына сәбәб олан һәр шеј еіни заманда торпагдан көтүрүлән хам мәһсулун гијмәтинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олур, бунунла да әкинчилијин инкишафыны ләнкидир». Лакин мануфактуралар вә харичи тичарәт үчүн јарадылан бүтүн чәрчивәләр, мәһдудијјәтләр мануфактура мә'мулатыны баһалашдырыр вә и. а. Демәли, вә и. а. (*Смит*, ситат кәтирилән әсәр [Гарније тәрәфиндән едилмиш франсызча тәрчүмәсинин III чилди], сәһ. 554—556) [Русча тәрчүмәси, II чилд, сәһ. 230].

***

[313] Демәли, Смитин «мәһсулдар» вә «гејри-мәһсулдар әмәк» һаггындакы икинчи (вә ја, даһа доғрусу, онун јухарыда шәрһ едилмиш бахышы илә чулғашан) бахышы ондан ибарәтдир ки, әмтәә истеһсал едән әмәк мәһсулдар *әмәкдир*, «һеч бир әмтәә» истеһсал етмәјән әмәк исә мәһсулдар дејилдир. Смит бу әмәк нөвләринин һәр икисинин *әмтәә олдуғуну* инкар етмир. Бах — јухарыда**: «Ахырынчыларын әмәјинин өз дәјәри вардыр вә, биринчиләрин әмәји кими, бу әмәк дә һагг верилмәјә лајигдир» (јә'ни игтисади чәһәтдән. Нә биринчи, нә дә икинчи нөв әмәк барәсиндә әхлаг вә и. а. нөгтејинәзәр һаггында бәһс олунмур). Әмтәә анлајышы исә көстәрир ки, әмәк өз мәһсулунда тәчәссүм едир, материја, маддә шәкли алыр. Әмәјин өзүнә, онун билаваситә варлығы, онун чанлы мөвчудлуғу һалында билаваситә әмтәә кими бахыла билмәз, — јалныз иш гүввәсинә әмтәә кими бахыла биләр ки, бунун мүвәггәти тәзаһүрү әмәјин өзүдүр. Јалныз белә бир бахыш һәм әсил мә'нада муздлу әмәк анлајышыны, һәм дә «гејри-мәһсулдар әмәји» бизә ајдынлашдырыр, буну А. Смит һәр јердә «гејри-мәһсулдар ишчинин» истеһсалы үчүн лазым олан истеһсал хәрчләри илә мүәјјән едир. Беләликлә, *әмтәәјә* елә бир шеј кими бахылмалыдыр ки, о, әмәјин өзүндән фәргли олан бир мөвчудлуға маликдир. Лакин онда әмтәәләр аләми ики бөјүк категоријаја ајрылыр:

* — там азад фәалијјәт тәләби (һәрфијјән: «фәалијјәт имканы верин, гојун һәр шеј өз јолу илә кетсин»). *Ред.*

** Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 143—144. *Ред.*

Бир тәрәфдә — иш гүввәләри.

Икинчи тәрәфдә — әмтәәләрин өзү.

Лакин әмәјин маддиләшмәсини вә и. а. А. Смитин баша дүшдүјү кими белә шотландчасына баша дүшмәк лазым дејилдир. Әкәр әмтәә һаггында биз әмәјин маддиләшмиш ифадәси мә'насында, — әмтәәнин мүбадилә дәјәри мә'насында, — данышырыгса, әмтәәнин јалныз тәсәввүрдәки варлығындан, онун өз чисмани реаллығы илә һеч бир әлагәси олмајан анчаг ичтимаи мөвчудлуг үсулундан бәһс олунур; әмтәә мүәјјән мигдарда ичтимаи әмәк вә ја пул кими тәсәввүр олунур. Ола биләр ки, әмтәәни јарадан конкрет әмәк онун үзәриндә һеч бир из бурахмыр. Мануфактура әмтәәсиндә бу из, хаммал үчүн харичи форма олан бир формада сахланыр. Әкинчиликдә вә саирәдә исә, — әмтәәнин кәсб етдији форма, мәсәлән буғда, өкүз вә и. а. да инсан әмәјинин, һәм дә нәсилдән-нәслә ирс алынан вә тамамланылан әмәјин мәһсулудурса да, — әмәјин бу изи мәһсулда көрүнмүр. Сәнаје әмәјинин елә бир даирәси дә вардыр ки, бурада әмәјин мәгсәди һеч дә шејин формасыны дәјишдирмәк олмајыб, јалныз, онун мәканча вәзијјәтини дәјишдирмәкдир. Мәсәлән, әкәр әмтәә Чиндән Инкилтәрәјә вә и. а. кәтирилирсә, онда шејин өз үзәриндә һеч кәс бунун кәтирилмәсинә сәрф едилмиш әмәјин һеч бир изини көрә билмәз (бәлкә анчаг кимин исә јадына дүшәр ки, бу шеј Инкилтәрә малы дејилдир). Демәли, әмәјин әмтәәдә маддиләшмәсини јухарыда көстәрилән тәрздә баша дүшмәк олмаз. (Бурада белә бир чәһәт адамы чашдырыр ки, ичтимаи мүнасибәт шеј шәклиндә мејдана чыхыр).

Буна бахмајараг јенә дә белә бир чәһәт дүзкүн олараг галыр ки, әмтәә кечмиш әмәк кими, маддиләшмиш әмәк кими мејдана чыхыр вә, демәли, әкәр о, шеј формасында мејдана чыхмырса, анчаг иш гүввәсинин өзүнүн формасында мејдана чыха биләр, өзлүјүндә чанлы әмәк исә һеч вахт билаваситә әмтәә ола билмәз (о јалныз бу вә ја дикәр долајы бир јолда әмтәә ола биләр ки, бу, әмәли чәһәтдән фәргсиз көрүнүр, лакин мүхтәлиф әмәк һаглары мүәјјән едиләндә өз әһәмијјәтини бүрузә верир). Беләликлә, Смит елә бир әмәји мәһсулдар әмәк һесаб етмәли иди ки, бу әмәк ја әмтәә истеһсал едир, ја да иш гүввәсинин өзүнү билаваситә истеһсал едир, формалашдырыр, инкишаф етдирир, һифз едир, тәкрар истеһсал едир. Бу ахырынчы нөв әмәји А. Смит өзүнүн мәһсулдар әмәк бөлмәсиндән чыхарыр; о буну әсассыз сурәтдә едир, лакин буну едиркән белә бир дүзкүн инстинкти рәһбәр тутур ки, әкәр бу әмәји дә бураја дахил етсә, онда

мәһсулдар әмәк олмаг һаггындакы һәр чүр әсассыз иддиаларын үзүнә гапылары тајбатај ачмыш олар.

Беләликлә, биз иш гүввәсинин өзүнү нәзәрә алмадығымыз тәгдирдә, мәһсулдар әмәк елә бир әмәкдән ибарәт олур ки, о, мүәјјән мигдарда әмәк вә ја иш гүввәси баһасына һазырланмыш әмтәәләр, мадди мәһсуллар истеһсал едир. Бу мадди мәһсуллар сырасына, бир шеј кими мөвчуд олан бүтүн инчәсәнәт вә елм әсәрләри, китаблар, шәкилләр, һејкәлләр вә с. дахилдир. Сонра да, әмәк мәһсулу «сатыш үчүн јарарлы әмтәә» олмалыдыр, јә'ни өзүнүн биринчи формасында олан мә'насында әмтәә һәлә өз метаморфозуну кечмәли олан бир *әмтәә* олмалыдыр. (Тутаг ки, фабрикчинин һазыр машын алмаға имканы олмадығындан ону өзү һазырлајыр, сатмаг үчүн дејил, ондан бир истеһлак дәјәри кими истифадә етмәк үчүн һазырлајыр. Лакин бу һалда о һәмин машыны өз сабит капиталынын бир һиссәси кими ишләдир, демәли, бу машыны онун васитәсилә һазырланмыш мәһсул формасында һиссә-һиссә сатыр.)

[314] Демәли, ев гуллугчуларынын да мүәјјән әмәк нөвләри *әмтәәләрдә (potentia*)* вә һәтта, әмтәәләрә чисимләри чәһәтдән бахылдыгда, онларла ејни олан истеһлак дәјәрләриндә тәмсил олуна билирсә дә, бу — мәһсулдар әмәк дејилдир, чүнки һәмин әмәк нөвләри «әмтәә» истеһсал етмәјиб, билаваситә *«истеһлак дәјәрләри»* истеһсал едирләр. Өз алычысы вә ја муздла тутаны үчүн мәһсулдар олан әмәк нөвләринә, мәсәлән, актјорун театр антрепренјору үчүн әмәјинә кәлдикдә исә, бу әмәк нөвләри она көрә гејри-мәһсулдар әмәк оларды ки, онларын алычысы чамаата бунлары әмтәә формасында дејил, јалныз фәалијјәт формасында сатыр.

Әкәр бу чәһәт кәнара гојулса, онда мәһсулдар әмәк [Смитин вердији икинчи тә'рифә көрә] *әмтәә* истеһсал едән әмәкдир, *гејри-мәһсулдар әмәк* исә шәхси хидмәтләр истеһсал едән әмәкдир. Биринчи нөв әмәк сатыш үчүн јарарлы олан бир шејдә тәмсил олунур; икинчи нөв әмәк өзүнүн ичра едилдији вахт истеһлак олунмалыдыр. Биринчи нөв әмәк (иш гүввәсинин өзүнү јарадан әмәк истисна олмагла) шеј формасында мөвчуд олан бүтүн мадди вә мә'нәви сәрвәти әһатә едир — ејнилә эти вә китаблары; икинчи әмәк, фәрдин һәр һансы бир тәсәввүр едилән вә ја керчәк тәләбатыны өдәјән вә ја һәтта фәрдин ирадәсинә рәғмән она гәбул етдирилән бүтүн әмәк нөвләрини әһатә едир.

Әмтәә буржуа сәрвәтинин ән елементар формасыдыр. Буна көрә «мәһсулдар әмәјин» «әмтәә» истеһсал едән әмәк

* — мүмкүнлүк чәһәтдән. *Ред.*

олмасы барәсиндәки трактовка да, мәһсулдар әмәјин капитал истеһсал едән әмәк олмасы һаггындакы трактовкадан хејли елементар бир нөгтеји-нәзәрә мувафигдир.

А. Смитин әлејһдарлары онун биринчи мәсәләнин маһијјәтинә ујғун олан трактовкасыны е'тинасыз бурахараг, икинчи трактовкадан јапышмышдылар вә бурада лабүд олан зиддијјәт вә ардычылсызлыглары тә'кидлә гејд едирдиләр. Лакин бурада да онлар, бүтүн диггәтләрини әмәјин мадди мәзмунуна, хүсусилә дә әмәјин аз-чох *узун мүддәт галан* бир мәһсулда тәсбит олунмасы тә'рифинә вермәклә, мубаһисәни өзләри үчүн асанлашдырмышдылар. Мәһз нәјин хүсусилә күчлү мүбаһисәјә сәбәб олдуғуну биз инди көрәчәјик.

Габагча даһа бир шеји гејд едәк. А. Смит физиократија системи үчүн белә бир мүддәаны чох бөјүк хидмәт һесаб едир ки,

«халгларын сәрвәти истеһлак үчүн јарарлы олмајан гызылдан вә күмүшдән ибарәт дејил, истеһлак үчүн јарарлы олан вә чәмијјәтин әмәји илә һәр ил тәкрар истеһсал едилән не'мәтләрдән ибарәтдир» (III чилд [Гарнје тәрәфиндән едилмиш франсызча тәрчүмәсиндә], IV китаб, 9-чу фәсил, сәһ. 538) [Русча тәрчүмәси, II чилд, сәһ. 223—224].

Бурада биз онун мәһсулдар әмәјә вердији икинчи тә'рифин шәчәрәсини көрүрүк. Изафи дәјәрин тә'рифи, тәбиидир ки, дәјәрин өзүнүн нә формада баша дүшүлмәсиндән асылы иди. Буна көрә дә монетар вә меркантилизм системиндә изафи дәјәр *пул* кими тәсәввүр олунур; физиократларда — торпағын мәһсулу кими, әкинчилик мәһсулу кими; нәһајәт, А. Смитдә үмумијјәтлә *әмтәә* кими тәсәввүр олунур. Физиократларда, дәјәр субстансијасындан бәһс едилдији тәгдирдә, дәјәр садәчә олараг истеһлак дәјәринә (материјаја, маддәјә) мүнчәр едилир, там ејнилә дә меркантилистләрдә дәјәр садәчә олараг дәјәр формасына, мәһсулун үмуми ичтимаи әмәк кими, пул кими *тәзаһүр етдији* формаја мүнчәр едилир. А. Смитдә әмтәәнин һәр ики шәрти, истеһлак дәјәри вә мүбадилә дәјәри бирликдә көтүрүлмүшдүр, буна көрә дә һәр һансы бир истеһлак дәјәриндә, фајдалы мәһсулда тәмсил олунан һәр чүр әмәк онун үчүн мәһсулдар әмәкдир. Һәмин фајдалы мәһсулда мәһз мәһсулдар әмәјин тәмсил олундуғунун өзү көстәрир ки, бунунла бирликдә һәмин мәһсул муәјјән мигдар үмуми ичтимаи әмәјә бәрабәрдир. Физиократларын әксинә олараг, А. Смит мәһсул дәјәрини буржуа сәрвәтинин маһијјәти олмаг чәһәтдән бәрпа едир; дикәр тәрәфдән исә дәјәри, онун меркантилистләр үчүн тәсәввүр олунан халис фантастик формасындан — гызыл вә күмүш формасын-

дан азад едир. Һәр бир әмтәә *an sich** пулудур. Е'тираф едилмәјә билмәз ки, бурада А. Смит чох вә ја аз дәрәчәдә һабелә, меркантилистләрин бу вә ја дикәр мәһсулун «узун мүддәт галмасы» (фе'лән — «билаваситә истеһлак үчүн јарарлы олмамасы») һаггындакы тәсәввүрүнә дә гајыдыр. Бурада Петтидән о јери (бах: мәним I бурахылышым, сәһ. 109[63], «Петтинин Political Arithmetick»-нин ситат кәтирилән јери) хатырламаг лазымдыр ки, орада сәрвәт онун нә дәрәчә кечичи олмамасы, аз-чох узун мүддәт галмасы илә гијмәтләндирилир вә сон нәтичәдә, «кечичи олмајан сәрвәт» олмаг е'тибары илә гызыл вә күмүш һәр шејдән јүксәк тутулур.

— А. Бланки дејир:

«Смит *сәрвәт* саһәсини јалныз мадди субстансијаларда тәсбит олунмуш дәјәрләрлә мәһдуд едиб, сајсыз-һесабсыз бир чох гејри-мадди дәјәрләри, мәдәни милләтләрин *мә'нәви капиталынын* төрәтмәләрини истеһсал дәфтәриндән позмушдур» вә и. а. («Historie de l'economie politique I», Bruxelles, 1839, сәһ. 152).

[5) МӘҺСУЛДАР ӘМӘК МӘСӘЛӘСИНДӘ БУРЖУА СИЈАСИ ИГТИСАДЫНЫН ВУЛГАРЛАШДЫРЫЛМАСЫ ПРОСЕСИ]

А. Смитин мәһсулдар әмәк илә гејри-мәһсулдар әмәк барәсиндә ирәли сүрдүјү фәргләндирмә әлејһинә мүбаһисә башлыча олараг dii minorum gentium** тәрәфиндән апарылырды (вә Шторх бунларын һәлә ән көркәмлисидир); мәшһур игтисадчыларын һеч бириндә биз бу мүбаһисәни көрмүрүк, [315] һеч елә бир игтисадчы да көрмүрүк ки, дејә биләсән о, сијаси игтисадда филан кәшфи етмишдир; һалбуки бу мүбаһисә икинчи дәрәчәли игтисадчыларын, хүсусилә дә бүсбүтүн өјүдчү руһунда олан компилјаторларын вә хүласә тәртибчиләринин, һабелә бу саһәдәки дилетант вә бајағычылара мәхсус беллетристикасајағы јазанларын дилиндән дүшмүр. Адам Смитә гаршы бу мүбаһисә башлыча олараг ашағыдакы сәбәбләрә көрә галхмышды.

Күлли мигдарда «али» ишчи адлананлар, — дөвләт мә'мурлары, һәрбијјәлиләр, виртуозлар, һәкимләр, кешишләр, мәһкәмә һакимләри, адвокатлар вә и. а., әмәкләри гисмән гејри-мәһсулдар олмагдан башга, маһијјәтчә дағыдычы олан вә, буна бахмајараг, ја өз «гејри-мадди» әмтәәләрини сатмагла, ја да бунлары чәбрән гәбул етдирмәклә «мадди» сәрвәтин чох бөјүк һиссәсини мәнимсәјә билән адамлар, — бүтүн бу күтлә үчүн *игтисади чәһәтчә* тәлхәкләр вә ев гул-

* — «өзүндә», мүмкүнлүк чәһәтдән, потенсијача. *Ред.*
** — ашағы дәрәчәли аллаһлар. *Ред.*

лугчулары илә бир синфә аид едилмәк вә әсил истеһсалчыларын һесабына (јахуд, даһа дүрүст дејилсә, истеһсал акентләринин һесабына) јашајан садәчә мүфтәхорлар, түфејлиләр кими мејдана чыхмаг һеч дә хоша кәлән дејилди. Бу, мәһз о заманадәк мүгәддәс сајылан вә мөвһуматчычасына пәрәстиш едилән функсијаларын спесифик бир тәрздә нүфуздан салынмасы иди. О заман һәлә јеничә адам ичинә чыхмаға башлајан буржуазијанын өзү кими, сијаси игтисад да өзүнүн классик дөврүндә дөвләт машынына вә саирәјә чидди вә тәнгиди јанашырды. Сонралар о, анлады, — бу исә онун әмәли фәалијјәтиндә дә ашкара чыхыр, — тәчрүбәдә јәгин етди ки, онун өз тәшкили һәмин гисмән тамамилә гејри-мәһсулдар олан бүтүн синифләрин мирас алынмыш ичтимаи комбинасијасыны тәләб едир.

Әкәр адлары јухарыда чәкилән «гејри-мәһсулдар ишчиләр» зөвг истеһсал етмирләрсә вә бу сәбәбдән онларын хидмәтләринә олан тәләб тамамилә бу вә ја дикәр истеһсал акентинин өз әмәк һаггыны вә ја өз мәнфәәтини нечә хәрчләмәк нијјәтиндә олмасындан асылы дејилдирсә; әкәр, әксинә, бу адамлар өлкәдә гисмән физики хәстәликләр мөвчуд олдуғуна көрә (бир һәким кими) вә ја мә'нәви зәифлик олдуғуна көрә (бир кешиш кими), јахуд хүсуси шәхсләрин мәнафеләри тоггушдуғуна көрә вә милли мәнафеләрин тоггушдуғуна көрә (сијаси хадимләр, бүтүн јуристләр, полисләр, әскәрләр кими) лазым олурлар вә ја өзләрини зәрури едирләрсә, онда бунлары А. Смит, һабелә сәнаје капиталистинин өзү вә фәһлә синфи истеһсалын faux frais-и һесаб едирләр вә, демәли, бунлары сајча мүмкүн гәдәр ән зәрури минимума ендирмәји вә мүмкүн гәдәр учузлашдырмағы лазым билирләр. Буржуа чәмијјәти кечмишдә әлејһинә мүбаризә апардығы феодал вә ја мүтләгијјәт формалы идарәләрин һамысыны јенидән, өзүнә хас олан формада бәрпа едир. Буна көрә дә һәмин чәмијјәтин, хүсусилә дә онун јухары силкләринин сикофантлары* һәр шејдән әввәл, бу «гејри-мәһсулдар ишчиләрин» һәтта халис түфејли һиссәсинин нәзәри чәһәтдән бәрпа едилмәсини, ја да бунларын лазым олан һиссәсинин шиширилмиш тәләбләринин әсасландырылмасыны өзләри үчүн башлыча пешә едирләр. Әмәли мә'нада бу, идеолокија хидмәти көрән вә саир бу кими синифләрин *капиталистләрдән асылы* едилмәсинин бәјаны иди.

Лакин, *икинчиси,* каһ бир гисим, каһ да башга бир гисим игтисадчылар тәрәфиндән истеһсал акентләринин (мадди истеһсалын өзүнүн акентләринин) бу вә ја дикәр һиссәси

* — јалтаглары, гуллуг көстәрәнләри. *Ред.*

«ғејри-мәһсулдар» е'лан едилирди. Мәсәлән, игтисадчыларын сәнаје капиталы мәнафеләрини тәмсил едән һиссәси (Рикардо) тәрәфиндән торпаг мүлкијјәтчиси «ғејри-мәһсулдар» е'лан едилмишди. Башгалары (мәсәлән, Кери) алверчини ғејри-мәһсулдар ишчи е'лан едирләр. Сонра һәтта еләләри дә мејдана кәлди ки, артыг бунлар «капиталистин» өзүнү ғејри-мәһсулдар е'лан етдиләр вә ја, ән азы, капиталистин мадди сәрвәтә саһиб олмаг иддиаларыны «әмәк һаггына», јә'ни «мәһсулдар ишчинин» алдығы һагг сәвијјәсинә ендирмәјә чалышырдылар. Әгли әмәк ишчиләринин бир чоху, көрүнүр, капиталистин мәһсулдарлығы һаггындакы бу скептик бахыша мејл көстәрирдиләр. Буна көрә дә артыг компромисә кетмәк вә, билаваситә мадди истеһсал акентләри категоријасына дахил олмајан бүтүн синифләрин «мәһсулдарлығыны» гәбул етмәк вахты чатмыш иди. Әл әли јујар вә, «Арылар тәмсили»ндә[64] олдуғу кими, сүбут етмәк лазым иди ки, «мәһсулдарлыг» нөгтеји-нәзәриндән, игтисади нөгтеји-нәзәрдән дә буржуа аләми өзүнүн бүтүн «ғејри-мәһсулдар ишчиләри» илә бирликдә аләмләрин ән јахшысыдыр, хүсусилә дә она көрә ки, «ғејри-мәһсулдар ишчиләр» дә өз тәрәфиндән, үмумијјәтлә «fruges consumere nati»* синифләрин мәһсулдарлығы барәсиндә, јахуд да, мисал үчүн, торпаг саһибләри вә и. а. кими әсла һеч бир иш көрмәјән истеһсал акентләри һаггында тәнгиди мүлаһизәләр ирәли сүрмүшдүләр. Һәм *авараләр*, һәм дә бунларын *түфејлиләри* бу ән јахшы аләмдә өз јерини тапмалы иди.

Үчүнҹүсү. Капиталын һөкмранлығы инкишаф етдикҹә вә мадди сәрвәт јарадылмасына билаваситә аид олмајан истеһсал даирәләри дә кет-кедә даһа артыг бир дәрәҹәдә капиталдан асылы вәзијјәтә дүшдүкҹә, — хүсусилә дә мүсбәт елмләр (тәбиәт елмләри) мадди истеһсалын хидмәтинә верилдикдә, — [316] сијаси игтисад саһәсиндәки јалтаг хырда мә'мурлар һәр һансы бир истеһсал саһәсинин мадди сәрвәт истеһсалы илә «әлагәдар» олдуғуну, буна хидмәт етдијини сөјләјиб ону тә'рифләмәји вә бәраәтләндирмәји өзләри үчүн вәзифә һесаб едирдиләр; онлар бирисинә һөрмәт етмәк истәдикдә ону «биринҹи» мә'нада «мәһсулдар ишчи», јә'ни капиталистин хидмәтиндә ишләјән, бу вә ја дикәр ҹәһәтдән капиталистин зәнкинләшмәси үчүн хејирли олан вә и. а. бир ишчи е'лан едирдиләр.

Бу мәсәләдә артыг Малтус кими адамлар тәгдирәлајигдир; чүнки, онлар *«ғејри-мәһсулдар* ишчиләрин» вә гаты түфејлиләрин зәрури вә хејирли олдуғуну ачыгча мүдафиә едирләр.

* — «бар јемәк үчүн јаранмыш» (Һоратси, «Намәләр»). *Ред.*

[6) СМИТИН МӘҺСУЛДАР ӘМӘК МӘСӘЛӘСИНДӘКИ БАХЫШЛАРЫНЫН ТӘРӘФДАРЛАРЫ. МӘСӘЛӘНИН ТАРИХИНӘ ДАИР

[а) БИРИНЧИ ТРАКТОВКАНЫН ТӘРӘФДАРЛАРЫ: РИКАРДО, СИСМОНДИ]

Ж. Гарнјенин (Смити тәрчүмә едәнин), граф Лодерделин, Брумун, Сејин, Шторхун, сонралар исә Сениорун, Россинин вә башгаларынын бу мәсәлә барәсиндәки бајағылыгларынын әтрафлы арашдырылмасына вахт сәрф етмәјә дәјмәз. Бир нечә характерик јерләрин гејд едилмәси кифајәтдир.

Әввәлчә *Рикардодан* даһа бир јери гејд едәк; бурада о, сүбут едир ки, изафи дәјәр (мәнфәәт, торпаг рентасы) мүлкијјәтчиләри изафи дәјәри «гејри-мәһсулдар ишчиләрә» (мәсәлән, ев гуллугчуларына) сәрф етдикдә «мәһсулдар фәһләләр» үчүн даһа фајдалыдыр, нәинки буну «мәһсулдар фәһләләрин» јаратдыглары зинәт шејләринә сәрф етдикдә.

{*Сисмонди* «Nouveaux Principes»-дә (I чилд, сәһ. 148) Смитин дүзкүн фәргләндирмә трактовкасыны гәбул едир (Рикардода да бу, өзлүјүндә ајдын сајылан кими): мәһсулдар синиф илә гејри-мәһсулдар синиф арасындакы керчәк фәрг ондан ибарәтдир ки,

«биринчи синиф һәмишә өз әмәјини милләтин капиталына мүбадилә едир, икинчи синиф исә буну һәмишә милли кәлирин бир һиссәсинә мүбадилә едир» [Русча тәрчүмәси: *Сисмонди, Ж. Симонд де.* Сијаси игтисадын јени принсипләри. М., 1937, I чилд, сәһ. 212—213].

Изафи дәјәрә *дә Сисмонди* А. Смит кими бахыр:

«Фәһлә өзүнүн бир күнлүк әмәји илә өзүнүн бир күнлүк хәрчиндән хејли чох јарадыр, лакин торпаг саһиби вә капиталист илә бөлүшдүкдән сонра надир һалларда онун пајына о гәдәр дүшүр ки, јашамаг үчүн ән зәрури оландан чох артыг олсун» (*Sismondi.* Nouveaux Principes вә и. а., I чилд, сәһ. 87) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 184].

Рикардо дејир:

«Әкәр торпаг саһиби вә ја капиталист, кечмиш заманлардакы барон кими, өз кәлирини чохлу мигдарда мәијјәт вә ја ев гуллугчулары сахламаға хәрчләјирсә, бу һалда о даһа чох мигдар адама иш вермиш олур, нәинки өз кәлирини дәбдәбәли палтара вә ја баһалы мебелә, каретләрә, атлара вә ја башга зинәт шејләринә хәрчләдикдә. Һәр ики һалда халис кәлир, һабелә үмуми кәлир ејни олачагдыр, лакин бу һалларын һәр бириндә халис кәлир мүхтәлиф әмтәәләрдә реаллашыр. Әкәр мәним кәлирим 10 000 фунт стерлинг тәшкил едирсә, онда мән өз кәлирими истәр дәбдәбәли палтарда, баһалы мебелдә вә саирәдә реаллашдырдығым һалда, истәрсә ону ејни дәјәрә малик мүәјјән мигдар әрзагда вә ја ади палтарда

реаллашдырдығым һалда тәгрибән ејни мигдарда мәһсулдар әмәк тәтбиг олунур. Лакин мән өз кәлирими биринчи гәбил әмтәәләрдә реаллашдырсам, *бунун нәтичәсиндә* әмәјә јени тәләб јаранмаз: мән өз мебелимдән вә палтарымдан истифадә едәчәјәм, бунунла да мәсәлә битәчәкдир; јох әкәр, әксинә, мән өз кәлирими әрзагда вә ади палтарда реаллашдырсам вә ев гуллугчулары тутсам, бу һалда *кечмишдә фәһләләрә олан тәләбә бир дә,* мәним өз 10 000 фунт стерлинглик кәлиримлә, јахуд бу кәлиримин мүгабилиндә сатын алдығым мигдар әрзагла вә ади палтарла иш вермиш олдуғум адамлара тәләб *әлавә олунур,* һәм дә бу тәләб анчаг она көрә артыр ки, мән өз кәлирими икинчи үсул илә хәрчләјирәм. Фәһләләрин исә *әмәјә тәләб* олмасында марагы олдуғуна көрә, тәбиидир ки, онлар кәлирин мүмкүн гәдәр чохунун зинәт шејләри алынмасына кетмәјиб, ев гуллугчулары сахламаға сәрф едилмәсини арзу етмәлидирләр» (*Ricardo.* Principles, 3rd edition, 1821, сәһ. 475—476) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 323—324].

[б) МӘҺСУЛДАР ӘМӘК ИЛӘ ГЕЈРИ-МӘҺСУЛДАР ӘМӘЈИ ФӘРГЛӘНДИРМӘК ҮЧҮН ЕДИЛӘН ИЛК ТӘШӘББҮСЛӘР (ДАВЕНАНТ, ПЕТТИ)]

Давенант бир көһнә статистикачынын, Грегори Кингин «1688-чи илдә Инкилтәрәдә мүхтәлиф аиләләрин кәлир вә хәрчләринин чәдвәли» адында бир чәдвәл верир. Алим киши Кинг бу чәдвәлдә бүтүн халгы ики башлыча синфә: 2 675 520 нәфәрдән ибарәт олуб «краллығын сәрвәтини *артыран»* синфә вә, 2 825 000 нәфәри әһатә едиб «краллығын сәрвәтини *азалдан»* синфә бөлүр; демәли, биринчи синиф «мәһсулдардыр», икинчиси — «гејри-мәһсулдар». *«Мәһсулдар»* синиф лордлардан, баронетләрдән, рытсарлардан, есквајрлардан, задәканлардан, јухары вә ашағы мә'мурлардан, дәниз васитәсилә алвер едән тачирләрдән, јуристләрдән, кешишләрдән, торпаг саһибләриндән, фермерләрдән, сәрбәст пешә саһибләриндән, хырда вә ири алверчиләрдән, сәнәткарлардан, дәниз вә орду забитләриндән ибарәтдир. *«Гејри-мәһсулдар»* синфә исә әксинә: матрослар (common seamen), әкинчилик фәһләләри вә мануфактура күнәмуздчулары (labouring people and out servants), кәндлиләр [cottagers] (Давенантын заманында бүтүн Инкилтәрә әһалисинин һәлә $^{1}/_{5}$ һиссәсини тәшкил едән бу кәндлиләр), [317] сырави әскәрләр, пауперләр, гарачылар, оғрулар, диләнчиләр вә үмумијјәтлә сәфилләр дахилдир. Елм дәрјасы олан Кингин ранглар һаггындакы бу чәдвәлини Давенант белә изаһ едир:

«Бунунла о демәк истәјир ки, халгын бу ики синфинин биринчиси өзүнү торпағын, мәһарәтин вә чалышганлығын јардымы илә сахлајыр вә һәр ил милли капитала бир шеј әлавә едир, бундан да әлавә, һәр ил өз артыгларындан башгаларынын сахланмасы үчүн мүәјјән мәбләғ верир. Икинчи синфә мәнсуб оланларын исә бир гисми өз әмәји илә өзүнү

сахлајыр, лакин галанлары, һабелә онларын арвад ушағы башгаларынын һесабына сахланылыр; бунлар ҹәмијјәт үчүн артыг јүкдүр, чүнки һәр ил онларын истеһлак етдикләри шеј милләтин мәҹму капиталына әлавә едилә биләрди (*D'Avenant.* An Essay upon the Probable Methods of making a People Gainers in the Ballance of Trade. London, 1699, сәһ. 23 вә 50).

Бундан башга, меркантилистләрин изафи дәјәр һаггындакы тәсәввүрләри үчүн, Давенантын әсәриндән ашағыдакы јер характерикдир:

«Бизим өз мәһсулумузун ихраҹы Инкилтәрәни зәнкинләшдирмәлидир; тиҹарәт балансымызын әлверишли олмасы үчүн биз өз мәһсулумузу ихраҹ етмәлијик; бунун мүгабилиндә биз, хариҹдә истеһсал едилән вә бизим өз истеһлакымыз үчүн лазым олан шејләри алаҹағыг, һәм дә бизим ја гијмәтли метал шәклиндә, ја да әмтәәләр шәклиндә *артығымыз* галмалыдыр ки, бунлары биз башга өлкәләрә сата биләк; *бу артыг, милләтин тиҹарәтдән көтүрдүјү мәнфәәти* тәшкил едир. Онун кәмијјәти, ихраҹ едән халгын тәбии гәнаәтчиллијиндән» (бу гәнаәтчиллик исә инкилисләрдә дејил, һолландијалыларда вардыр — ситат кәтирилән әсәрин 46 вә 47-ҹи сәһифәләринә бах) «вә онун әмәјинин вә онун мануфактура мә'мулатынын гијмәтинин ашағы олмасындан асылыдыр ки, бунун сајәсиндә *һәмин мә'мулаты хариҹи базарларда* о, *бүтүн өз рәгибләриндән уҹуз сата биләр»* (*Давенант,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 45—46).

{«Мәһсуллар өлкә дахилиндә истеһлак олундугда бириси анҹаг дикәринин итирдијини газанмыш олур вә бүтүнлүкдә милләт әсла варланмыр; лакин хариҹдә истеһлак едиләнләрин һамысы ачыгча вә һәгиги мәнфәәт тәшкил едир» («An Essay on the East-India Trade» etc., London, 1697, [сәһ. 31]).}

{Давенантын бу әсәрини мүдафиә етмәк үчүн јаздығы әсәрә һәмин бу әсәр *әлавә шәклиндә чап едилибдир*[65] вә Мак-Куллохун көстәрдији, 1701-ҹи илә аид «Considerations on the East-India Trade» дејилдир.}

Гејд едилмәлидир ки, бу меркантилистләри һеч дә, сонралар азад тиҹарәтин вулгар тәрәфдарларынын тәсвир етдикләри кими ахмаг тәсәввүр етмәк лазым дејилдир. Давенант өзүнүн «Discourses on the Publick Revenues and on the Trade of England» etc., әсәринин икинҹи ҹилдиндә, London, 1698,— әзҹүмлә дејир:

«Гызыл вә күмүш доғрудан да тиҹарәт өлчүсүдүр, лакин бүтүн халгларда тиҹарәтин мәншәји вә илк мәнбәји өлкәнин тәбии вә ја сүн'и мәһсулларыдыр, јә'ни өлкәнин торпағы вә ја орада јашајан адамларын әмәји вә сә'ји илә истеһсал едилән шејләрдир. Һәм дә бу фикир о гәдәр доғрудур ки, бу вә ја дикәр бир халг мүәјјән шәраит үзүндән һәтта һәр ҹүр пулдан тамамилә мәһрум ола биләр, амма бу — сајҹа бөјүк, өзү дә әмәк севән тиҹарәтдә тәҹрүбәли, дәнизчиликдә маһир бир халг олса, онун јахшы лиманлары, чохлу мигдарда ҹүрбәҹүр мәһсуллар верән торпағы олса, бу халг јенә дә тиҹарәт етмәк игтидарында олар вә тез бир заманда бөјүк мигдарда күмүш вә гызыл саһибинә чевриләр. Белә ки, өлкәнин һәгиги вә керчәк сәрвәти онун өз мәһсулларыдыр» (сәһ. 15). «Гызыл вә күмүш бир милләтин дәфинәси вә ја сәрвәти адыны дашымаға лајиг ола

биләҹәк јеканә шеј олмагдан о гәдәр узагдыр ки, пул һәгигәтдә адамларын өз ишкүзарлыг мүнасибәтләриндә һесаб чәкмәк үчүн ишләтмәји адәт етдикләри һесаб маркаларындан башга бир шеј дејилдир» (сәһ. 16). «Сәрвәт дедикдә биз, дөвләтә вә онун халгына фираванлыг, хош күзәран вә тәһлүкәсизлик тә'мин едилмәсини нәзәрдә тутуруг; дәфинә ејнилә дә о шејдир ки, инсанларын еһтијачы үчүн гызыла вә күмүшә мүбадилә едилмәклә тикилиләрә, торпағын јахшылашдырылмасына чеврилмишдир, һабелә, һәмин металлара *мүбадилә едилә билән* башга шејләрә, мәсәлән, торпаг мәһсулларына вә сәнаје мә'мулатына, јахуд харичдән кәтирилән әмтәәләрә вә тичарәт кәмиләринә чеврилмишдир... Һәтта кечичи не'мәтләр дә, бунлары гызыла вә күмүшә *мүбадилә етмәк мүмкүн олса, — мүбадилә едилмәмиш* һалда галдыгда да, — милләтин сәрвәти һесаб олуна биләр; һәм дә бунлар, бизим фикримизчә, јалныз бир фәрд илә дикәри арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләрдә дејил, бир өлкә илә дикәри арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләрдә дә сәрвәтдир» (сәһ. 60—61). «Ади халг* дөвләт бәдәнинин мә'дәсидир. Испанијада бу мә'дә пулу лазымынча гәбул етмирди, [318] ону һәзм етмирди... Тичарәт вә сәнаје, гызылын вә күмүшүн бу чүр һәзм олунуб тәгсим едилмәклә дөвләт бәдәнинә лазыми гида маддәләри чатдырылмасыны тә'мин едә билән јеканә васитәләрдир» (сәһ. 62—63).

Гејд едәк ки, артыг Петтидә дә *мәһсулдар ишчиләр* анлајышы вардыр (о анчаг әскәрләри дә бунлара аид едир):

«Әкинчиләр, дәнизчиләр, әскәрләр, сәнәткарлар вә тачирләр һәр бир чәмијјәтин һәгиги дајагларыдыр; башга бөјүк пешәләрин һамысы *бу адамларын зәифликләриндән вә мүвәффәгијјәтсизликләриндән төрәјир;* дәнизчи исә тәкликдә өз шәхсиндә һәмин дөрд нәфәрин үчүнү бирләшдирир» (дәниз сәјјаһыны, тачири вә әскәри) («Political Arithmetick», London, 1699, сәһ. 177) [Русча тәрчүмәси: *Петти, Вилјам,* Игтисади вә статистика әсәрләри. М., 1940, сәһ. 164]. «Дәнизчинин әмәји вә кәми фрахты һәмишә өз тәбиәти е'тибары илә ихрач едилән әмтәәдир ки, бунун идхалдан *артығы* өлкәјә пул кәтирир вә и. а.» (ситат кәтирилән әсәр. сәһ. 179) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 165].

Бу барәдә Петти јенә дә әмәк бөлкүсүнүн фајдаларыны сүбут едир:

«Дәниз тичарәтиндә һөкмран оланлар нисбәтән учуз фрахт шәраитиндә дә, бөјүк фрахт» (даһа баһа фрахт) «шәраитиндә башгаларынын ишләдијиндән артыг мәнфәәтлә ишләјә биләрләр; зира палтарын тикилмәсиндә әмәлијјатын бирини бир адам, дикәрини исә башга адам ичра етдикдә вә и. а., палтар учуз баша кәлдији кими, дәниз тичарәтиндә һөкмранлыг едәнләр дә, мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн мүхтәлиф нөв кәмиләр: дәниз кәмиләри, чај кәмиләри, тичарәт кәмиләри, һәрб кәмиләри вә и. а. һазырлаја биләрләр вә бу һал һолландијалыларын јүкләри өз гошунларындан учуз гијмәтлә дашыја билмәләринин башлыча сәбәбләриндән биридир, чүнки онлар тичарәтин һәр бир хүсуси саһәси үчүн хүсуси нөв кәмиләр верә биләрләр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 179—180) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 165—166].

---

* — бурада «ади халг» («common people») ифадәси ингилабдан әввәлки Франсада «үчүнчү тәбәгә» адландырылан ејни мә'наны верир, јә'ни руһаниләрә вә задәканлара гаршы гојулан бүтүн әһали демәкдир. *Ред.*

Һәм дә бурада Петтинин сонра јеритдији мүһакимәләрдә тамамилә Смит аһәнки ешидилир:

«Әкәр сәнајечиләрдән вә и. а. алынан верки, өз пешәсинә көрә үмумијјәтлә *мадди шејләр* вә ја *чәмијјәт* үчүн һәгигәтән фајдалы вә гијмәтли *шејләр* истеһсал *етмәјәнләри* пулла тәчһиз етмәк үчүн алынырса, онда чәмијјәтин сәрвәти азалыр. Бә'зи әјләнчә вә зөвг нөвләринә ајры чүр бахмаг лазымдыр ки, бунлардан гајдасынча истифадә едилсә адамы, өзлүјүндә даһа бөјүк әһәмијјәти олан ишләрә гадир едир, бунлара һәвәс ојадыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ, 198) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 173—174]. «Истеһсалда ишләмәк үчүн нә гәдәр адам тәләб олундуғу һесабланмыш олдугда, галан адамларын һамысындан зөвг вә бәзәк ишинә хидмәт едән сәнәт вә мәшғәләләрдә архајынча вә чәмијјәтә зәрәр дәјмәдән, истифадә едилә биләр ки, *бунларын арасында ән бөјүјү тәбиәтшүнаслығын тәкмилләшдирилмәсидир»* (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 199) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 174]. «Қәнд тәсәррүфатына нисбәтән сәнаједән вә сәнајејә нисбәтән тичарәтдән даһа чох шеј әлдә едилә биләр» (сәһ. 172) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 162]. «Бир дәнизчи үч кәндлијә бәрабәр гијмәтлидир» (сәһ. 173) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 164]. [VII—318].

* * *

[VIII—346] *Петти. Изафи дәјәр.* Петтинин әсәринин бир јериндә, *изафи дәјәрин* тәбиәтинин сезилдијини көрмәк олур, һәрчәнд изафи дәјәри о јалныз торпаг рентасы формасында нәзәрдән кечирир. Буну хүсусилә дә һәмин јери ашағыдакы јерлә мүгајисә етдикдә көрмәк олур; бурада о, күмүшүн вә тахылын нисби дәјәрини бунларын, өз истеһсалы үчүн ејни иш вахтынын тәләб олундуғу нисби мигдарлары илә мүәјјән едир:

«Әкәр Перу мә'дәнләриндән бир унсија күмүшү бир бушел буғданын истеһсалы үчүн лазым олдуғу гәдәр вахт сәрф етмәклә һасил едиб Лондона чатдырмаг мүмкүндүрсә, онда бу мәһсулларын биринчиси икинчисинин тәбии гијмәтини тәшкил едәчәкдир; вә әкәр јени, даһа зәнкин мә'дәнләр кәшф едилмәси нәтичәсиндә ики унсија күмүшү индики бир унсијаны һасил етмәк гәдәр асанлыгла һасил етмәк мүмкүн олса, онда caeteris paribus* тахылын бир бушелинин гијмәти 10 шиллинг олмагла индики өз 5 шиллинглик гијмәти гәдәр учуз олар».

«Тутаг ки, јүз адам он ил әрзиндә тахыл истеһсал едир вә ејни мигдарда адам да ејни мигдар вахтыны күмүш һасил олунмасына сәрф едир; мән дејирәм ки, күмүшүн халис һасилаты бүтүн халис тахыл мәһсулунун гијмәти олачаг вә биринчинин ејни һиссәләри икинчинин ејни һиссәләринин гијмәтини тәшкил едәчәкдир». «100 адамын көрә билдији ејни иши 200 әкинчинин көрдүјү јердә тахыл икигат баһа олачагдыр» («On Taxes and Contributions», 1662) (1679-чу ил нәшриндә, сәһ. 32, 24, 67) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 40, 34, 73].

Јухарыда мәним нәзәрдә тутдуғум [Изафи дәјәрин тәбиәти һаггындакы] јердә дејилир:

---

* — бүтүн шәртләр ејни олдуғу тәгдирдә. *Ред.*

«Әкәр тичарәт, сәнаје вә инчә сәнәтләр артырса, онда әкинчилик әксилмәјә башламалыдыр, — ја да әкинчиләрин газанчы јүксәлмәли, торпаг рентасы исә, *бунун нәтичәсиндә,* ашағы дүшмәлидир... Әкәр Инкилтәрәдә тичарәт вә сәнаје артмышса, јә'ни әкәр бунларла инди әһалинин кечмишдәкиндән хејли артыг һиссәси мәшғулдурса вә әкәр тахылын гијмәти инди, әкинчиликлә нисбәтән чох адам, сәнаје вә тичарәтлә исә нисбәтән аз адам мәшғул олдуғу замандакындан јухары дејилдирсә, онда тәкчә бу сәбәбдән... торпаг рентасы ашағы дүшмәлидир. Мисал үчүн фәрз едәк ки, буғданын бушели 5 шиллингә вә ја 60 пенсә сатылыр; әкәр һәмин буғданын чүчәрдији торпағын рентасы һәр үч дәрзин бирини» (јә'ни мәһсулун үчдә бир һиссәсини, онун үчдә бир гисмини) «тәшкил едирсә, онда 60 пенсдән 20 пенс торпаға вә 40 пенс әкинчијә дүшүр; лакин әкинчинин газанчы $^1/_8$ гәдәр вә ја күндә 8 пенсдән 9 пенсә галхса, онда бир бушел буғдада әкинчинин пајына дүшән һиссә 40 пенсдән 45 пенсә галхачаг вә бунун нәтичәсиндә торпаг рентасы 20 пенсдән 15 пенсә енмәли олачагдыр. Зира биз белә фәрз едирик ки, *буғданын гијмәти даим дәјишилмәз галыр;* буну биз хүсусилә она көрә чох һаглы фәрз едирик ки, *буғданын гијмәтини јүксәлтмәк игтидарында дејилик, чүнки,* белә етмәк истәдикдә бизә [347] (Һолландијада баш вермиш олдуғу кими) харичдән, кәнд тәсәррүфатынын вәзијјәтинин дәјишилмәдији јерләрдән тахыл кәтирмәјә башлардылар» («Political Arithmetick» etc., London, 1699, сәһ. 193—194) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 171—172]. [VIII—347]

* * *

[VIII—364] { *Петти.* Петтидән јухарыда ситат кәтирилән парчаны рентанын үмумијјәтлә изафи дәјәр кими, «халис мәһсул» кими мејдана чыхдығы ашағыдакы јер илә мүгајисә етмәк лазымдыр:

«Тутаг ки, бир адам тахыл әкмәк үчүн өз әли илә мүәјјән бир торпаг саһәсини бечәрир, јә'ни ону шумлајыр, тохум сәпир, малалајыр, мәһсулу топлајыр, дәрзләри хырмана дашыјыр, бунлары дөјүр, бир сөзлә, әкинчилијин тәләб етдији ишләрин һамысыны көрүр. Мән иддиа едирәм ки, бу адам әлдә етдији мәһсулдан өз тохумуну, һабелә өз једијини вә зәрури тәләбатыны өдәмәк үчүн палтара вә башга шејләрә мүбадилә етдијини, бунларын һамысыны чыхандан сонра тахылын галаны һәмин илин һәгиги торпаг рентасыны тәшкил едәчәкдир; једди ил әрзиндәки, даһа доғрусу әкинин пис вә јахшы олмасы һалларынын нөвбәләшдији бир сыра илләр әрзиндәки *орта рәгәм* исә, тахыл әкилән торпағын ади рентасыны верир. Лакин бурада, әлавә суал олса да, даһа бир суал мејдана кәлә биләр: бу тахылын вә ја бу рентанын пул дәјәри нә гәдәрдир? Мән чаваб верирәм: *өзүнүн бүтүн вахтыны* күмүш өлкәсинә кетмәјә, орада бу металы һасил етмәјә, ону тәмизләмәјә, ондан сиккә кәсмәјә вә буну биринчи фәрдин өз тахылыны әкдији вә мәһсулуну јығдығы јерә кәтирмәјә сәрф етмиш башга бир фәрдин әлиндә галан мәбләғ дә пулдан ибарәтдир. Икинчи фәрдин бүтүн хәрчләри чыхылдыгдан сонра әлиндә галан мәбләғ дәјәрчә ејнән, әкинчинин әлиндә галан тахыла бәрабәр олачагдыр» («Traitè, des taxes»[66], сәһ. 23) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 34]. } [VIII—364]

в) СМИТИН МӘҺСУЛДАР ӘМӘК БАРӘСИНДӘКИ ИКИНЧИ ТРАКТОВКАСЫНЫН ТӘРӘФДАРЫ — ЧОН СТУАРТ МИЛЛ]

[VII—318] Чәнаб *Чон Стуарт Милл дә* «Essays on some Unsettled Questions of Political Economy», London, 1844, мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар әмәк проблеми үзәриндә бәрк чалышыр; лакин ишдә о, Смитин тә'рифинә (икинчи тә'рифинә) һеч бир шеј әлавә етмир, анчаг буну иддиа едир ки, иш гүввәсинин өзүнү истеһсал едән әмәк нөвләри дә мәһсулдардыр.

«Зөвгүн өзүнү дејил, *зөвг мәнбәләрини* топламаг вә сахламаг мүмкүндүр. Өлкәнин сәрвәти орада олан вә узун мүддәт галан зөвг мәнбәләринин мәчму јекунундан ибарәтдир, истәр бунлар madди олсун, истәрсә олмасын, — фәрги јохдур; узун мүддәт галан бу мәнбәләрин чохалдылмасы вә ја сахланмасы мәгсәдилә сәрф едилән әмәји вә ја хәрчи исә *мәһсулдар* адландырмаг лазымдыр» (ады чәкилән әсәр, сәһ. 82). «Механикин вә ја әјиричинин өз пешәсини өјрәниркән истеһлак етдикләри шејләр мәһсулдар истеһлак олунур, башга сөзлә, бунларын истеһлак едилмәсиндән мәгсәд өлкәдәки узун мүддәтли зөвг мәнбәләринин сајыны әксилтмәк дејил, бу мәнбәләрин јениләрини јаратмаг васитәсилә онларын сајыны истеһлак едилмиш оланларын мәчмусундан артыг бир мигдара чатдырмагдыр» (јенә орада, сәһ. 83).

* * *

Инди биз мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар әмәк барәсиндә А. Смитә гаршы јөнәлдилән чәфәнкијаты гысача нәзәрдән кечирәк.

[7)] ЖЕРМЕН ГАРНЈЕ [СМИТИН ВӘ ФИЗИОКРАТЛАРЫН НӘЗӘРИЈЈӘЛӘРИНИН ВУЛГАРЛАШДЫРЫЛМАСЫ]

[319] Смитин «Халглар сәрвәти»нин Жермен Гарнје тәрәфиндән едилән тәрчүмәсинин (Парис, 1802) V чилдиндә тәрчүмәчинин һәмин әсәр үчүн гејдләри чап едилмишдир.

Гарнје — там мәһсулдар әмәк кими көтүрүлән — «мәһсулдар әмәк» мәсәләси барәсиндә физиократларын бахышларына шәрикдир, лакин буну бир гәдәр зәифләдир. О, Смитин беlә бир бахышына е'тираз едир ки,

«бир шејдә маддиләшәрәк, өзүндән сонра өз фәалијјәтинин изи галан вә мәһсулу сатыла билән вә ја мүбадилә едилә билән әмәк мәһсулдар әмәкдир» (ситат кәтирилән әсәр, V чилд, сәһ, 169)[67]. [VII—319].

[а) КАПИТАЛА МҮБАДИЛӘ ЕДИЛӘН ӘМӘЈИН КӘЛИРӘ МҮБАДИЛӘ ЕДИЛӘН ӘМӘКЛӘ ГАРЫШДЫРЫЛМАСЫ. БҮТҮН КАПИТАЛЫН ИСТЕҺЛАКЧЫЛАРЫН КӘЛИРИ ИЛӘ ӘВӘЗЛӘНМӘСИ ҺАГГЫНДАКЫ ЈАНЛЫШ КОНСЕПСИЈА]

[VIII—347] Гарнје А. Смитә гаршы мүхтәлиф дәлилләр ирәли сүрүр (бунлар сонракы мүәллифләр тәрәфиндән гисмән тәкрар едилмишдир).

Биринчиси, белә бир дәлил:

«Бу фәргләндирмә сәһвдир, чүнки о, мөвчуд олмајан бир фәргә әсасланыр. *Һәр бир әмәк, мәһсулдар* сөзүнү мүәллифин анладығы мә'нада *мәһсулдардыр.* Һәм биринчи, һәм дә дикәр нөв әмәк, онун үчүн музд верән шәхсдән өтрү бир зөвг, бир раһатлыг вә ја бир фајда јаратмаг мә'насында ејни дәрәчәдә мәһсулдардыр. Бунсуз һеч бир әмәјә музд верилмәзди».

{Демәли, әмәк бир истеһлак дәјәри истеһсал етдијинә вә сатылдығына көрә, өзүнүн мүбадилә дәјәри олдуғуна көрә, јә'ни өзү әмтәә олдуғуна көрә мәһсулдардыр.}

Лакин Гарнје бу фикри инкишаф етдириркән бунун үчүн елә мисаллар көстәрир ки, бунларда «гејри-мәһсулдар ишчиләр» дә «мәһсулдар ишчиләрин» етдикләринин *ејнини едирләр,* ејнилә һәмин вә ја бу гәбил истеһлак дәјәри јарадырлар. Мәсәлән,

«мәним евимдә гуллуг едән лакеј собаларымы јандырыр, сачларымы бурур, палтарымы вә мебелими тәмизләјиб бунлары сәлигәли сахлајыр, мәнә хөрәк һазырлајыр вә и. а., — бу лакеј дә, өз мүштәриләринин алт палтарыны вә ағыны јујуб сәлигәјә салан палтарјујан гадын вә ја туманкөјнәк дәрзиси кими,... ашхана сахлајан вә онун ашханасында хөрәк јемәји евдә хөрәк јемәкдән јахшы һесаб едәнләр үчүн хүсуси олараг хөрәк һазырламагла мәшғул олан трактирчи вә ја ашхана саһиби кими; дәлләк, бәрбәр вә и. а. кими»

(лакин А. Смитдә бу шәхсләрин әксәријјәти дә ејни дәрәчәдә ев гуллугчулары кими, мәһсулдар ишчи категоријасына аид едилмир),

«билаваситә хидмәт көстәрән бунлар кими, нәһајәт, бәнна, тахтапушчу, харрат, шүшәсалан, собагајыран вә и. а. вә и. а. кими вә тә'мир үчүн дә'вәт едилән вә иллик кәлирләри ејни дәрәчәдә һәм бөјүк вә ади хырда тә'мирдән, һәм дә јени тикинтиләрдән әлдә едилән чохлу мигдарда тикинти фәһләләри кими *тамамилә ејни гәбил хидмәтләр көстәрир».*

(А. Смит һеч јердә демир ки, тә'мирә сәрф едилән әмәк дә там ејнилә јени шеј истеһсалына сәрф едилән әмәк кими, аз-чох узун мүддәт галан бир шејдә тәсбит олуна билмәз.)

«Бу нөв әмәк шејләрин истеһсал едилмәсиндән даһа чох, бунларын һифз олунмасындан ибарәтдир; онун мәгсәди, өзүнүн тәтбиг едилдији

шејләрин дәјәрини артырмагдан даһа чох, онларын хараб олмасынын гаршысыны алмагдыр. Бүтүн бу ишчиләр, о ҹүмләдән ев гуллугчулары онлара *музд верәни өз әмлакына бахмаг саһәсиндәки әмәјини «һифз едирләр»*.

(Демәли, онлара дәјәри вә ја, даһа дүрүст олараг, истеһлак дәјәрләрини һифз етмәк машынлары кими бахмаг олар. Әмәји «һифз етмәк» һаггындакы ејни нөгтеји-нәзәри *Дестүт де Траси* даһа да инкишаф етдирир. Бу барәдә сонра. Бирисинин гејри-мәһсулдар әмәји дикәрини *гејри-мәһсулдар әмәкдән* хилас етмәк нәтиҹәсиндә мәһсулдар әмәјә чеврилмир. Бу әмәји онларын бири иҹра едир. Смитин көстәрдији гејри-мәһсулдар әмәјин бир һиссәси әмәк бөлкүсү нәтиҹәсиндә зәрурријә чеврилир, лакин бу онун анҹаг, шејләрин истеһлак едилмәси үчүн гәти зәрури олан вә, нечә дејәрләр, *истеһлак хәрҹләринә* аид олан һиссәсидир ки, һәтта бу өзү дә јалныз мәһсулдар ишчи үчүн һәмин вахты һифз етдикдә зәрурријә чеврилир. Лакин А. Смит бу «әмәк бөлкүсүнү» инкар етмир. Әкәр һәр бир адам һәм мәһсулдар әмәји, һәм дә гејри-мәһсулдар әмәји иҹра етмәјә мәҹбур олсајды, бу ики нөв әмәк ики шәхс арасында бөлүндүкдә исә бу әмәк нөвләринин һәр икиси даһа мүвәффәгијјәтлә иҹра едилсәјди, онда, Смитә көрә, бу һал һәмин әмәк нөвләриндән биринин мәһсулдар, дикәринин исә гејри-мәһсулдар олмасы кими бир вәзијјәти әсла дәјишдирмәзди.)

«Ән чох һалларда онлары бунун үчүн — вә јалныз бунун үчүн — ишә көтүрүрләр»

(гәрибә әмәк «һифз етмәк» үсулудур: бириси өзүнүн өзүнә хидмәт етмәк әмәјини һифз етмәк үчүн она он адам хидмәт етмәлидир; бундан башга, бу ҹүр «гејри-мәһсулдар әмәкдән» әксәријјәтлә мәһз һеч бир иш көрмәјәнләр истифадә едир);

«демәли, ја онларын һамысы *мәһсулдардыр,* ја да онларын һеч бири мәһсулдар дејилдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 171—172).

[348] *Икинҹиси.* Франсыз «ponts et chaussés»*и унуда билмәз. О дејир ки, нә үчүн кәрәк

«хүсуси тиҹарәт вә ја сәнаје мүәссисәси мүфәттишинин вә ја директорунун әмәји» мәһсулдар әмәк адландырылсын, «иҹтимаи јолларын, кәмичилик каналларынын, лиманларын, пул системинин вә гызғын тиҹарәтдәки дикәр мүһүм васитәләрин лазыми сәлигәли вәзијјәтдә сахланмасына көз гојан, нәглијјатын вә јолларын тәһлүкәсизлијинә, мүгавиләләрин јеринә јетирилмәсинә вә и. а. нәзарәт едән вә там һаглы олараг

* — һәрфијјән: «көрпүләри вә шосе јолларыны». Франсада јоллар идарәсинә белә дејилирди. *Ред.*

бөјүк бир ичтимаи мануфактуранын санки мүфәттиши һесаб едилә билән һөкумәт мә'мурунун әмәји исә *гејри-мәһсулдар* әмәк? Бу да тамамилә о гәбил әмәкдир, анчаг даһа бөјүк мигјасда ичра олунур» (сәһ. 172—173).

Белә бир оғлан, дөвләтин әлиндә олмасајдылар *сатыла биләчәк* мадди шејләрин истеһсалында (јахуд сахланмасы вә тәкрар истеһсалында) иштирак етдији тәгдирдә Смит онун әмәјини «мәһсулдар» әмәк адландыра биләрди. «Бөјүк ичтимаи мануфактура мүфәттишләри» халис франсыз хәјалыдыр.

Үчүнчүсү. Бурада Гарнје «нәсиһәтә» кечир. «Мәним иј дујғуму охшајан парфүмер» нә үчүн кәрәк мәһсулдар ишчи һесаб едилсин, «мәним динләмәк дујғуму валеһ едән» мусигичи исә — гејри-мәһсулдар? (сәһ. 173). Смит белә чаваб верәрди: она көрә ки, бунларын бири мадди мәһсул верир, дикәри исә — јох. Бу вә ја дикәринин нәсиһәтинин, һабелә «хидмәтләринин» бу фәргләндирмәјә һеч бир дәхли јохдур.

Дөрдүнчүсү. Бу бир зиддијјәт дејилдирми ки, «скрипка вә орган устасы, мусиги аләтләри алверчиси, механик вә и. а.» мәһсулдардыр, бунларын әмәјиндән јалныз бир «һазырлыг мәрһәләси» кими истифадә едән пешәләр исә — гејри-мәһсулдар?

«Онларын вә бунларын *өз әмәјинин* сон мәгсәди *ејни бир истеһлак нөвүдүр.* Әкәр бир гисим ишчиләрин әмәјинин сон нәтичәси ону чәмијјәт әмәјинин *мәһсуллары* категоријасына аид етмәјә лајиг дејилдирсә, онда сәбәб нәдир ки, *һәмин нәтичәнин әлдә едилмәси үчүн* јалныз *васитә* олан әмәјә кәрәк үстүнлүк верилсин? (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 173).

Бу чүр мүһакимә јеритдикдә белә бир нәтичә чыхармаг лазым кәләр ки, тахылы јејән шәхс дә ону истеһсал едән шәхс кими ејнилә мәһсулдардыр. Зира тахыл нә үчүн истеһсал едилир? Јејилмәк үчүн. Демәли, әкәр јемәк гејри-мәһсулдар әмәкдирсә, онда сәбәб нәдир ки, бу мәгсәдин әлдә едилмәси үчүн јалныз бир васитә олан тахылчылыг мәһсулдардыр? Бундан да башга, јејән бир шәхс бејин, әзәлә вә и. а. истеһсал едир вә бунлар да мәкәр арпа вә буғда кими ејнилә нәчиб мәһсуллар дејилдирми? — дејә, һиддәтләнән бир бәшәр досту А. Смитдән сорушарды.

Әввәлән, гејри-мәһсулдар ишчинин нә исә бир мәһсул истеһсал етдијини А. Смит инкар етмир. Әкс тәгдирдә о адам һеч ишчи олмазды. Икинчиси, тутаг гәрибә көрүнүр ки, хәстәјә һәб јазан һәким мәһсулдар ишчи дејил, бу һәби һазырлајан аптекчи исә мәһсулдар ишчидир. Бу сурәтлә дә, скрипканы чалан јох, ону гајыран уста мәһсулдар ишчидир. Бу јалныз белә бир мүддәаны сүбут едә биләр ки, бә'зи «мәһсулдар ишчиләр» елә мәһсул верирләр ки, бунун јеканә вә-

зифәси гејри-мәһсулдар ишчиләр үчүн истеһсал васитәси олмагдыр. Лакин бунун кими ејни дәрәҹәдә гәрибә бир вәзијјәт ондан ибарәтдир ки, сон нәтиҹәдә бүтүн мәһсулдар ишчиләр, әввәлән, гејри-мәһсулдар ишчиләрә мааш верилмәк үчүн вәсаит верирләр, икинҹиси исә, *һеч бир әмәк сәрф етмәјәнләрин* истеһлак етдикләри мәһсулу верирләр.

Бу тәнгиди гејдләрин икинҹи бәнди өз «ponts et chaussees»-ләрини әсла унуда билмәјән франсызларын руһундадыр; үчүнҹү бәнд әхлага аиддир; дөрдүнҹүдә — ја белә бир мә'насызлыг вардыр ки, күја истеһлак да истеһсал гәдәр мәһсулдардыр (бу исә буржуа ҹәмијјәти үчүн доғру деjилдир, арада бири истеһсал едир, дикәри исә истеһлак едир), ја да о демәкдир ки, мәһсулдар әмәјин бир һиссәси јалныз, гејри-мәһсулдар әмәк нөвләри үчүн материал верир ки, буну А. Смит һеч бир јердә инкар етмир. Јалныз биринҹи бәнддә белә бир дүзкүн фикир вардыр ки, А. Смит өз вердији икинҹи тә'рифдә *ејни* әмәк нөвләрини мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар адландырыр, [349] вә ја, даһа дүрүст дејилсә, өзүнүн вердији тә'рифлә о кәрәк өз «гејри-мәһсулдар әмәјинин» нисбәтән аз бир һиссәсини *мәһсулдар* адландырајды, — лакин бу һеч дә *фәргләндирмәнин* өзүнүн әлеjһинә олмајыб, бу вә ја дикәр әмәк нөвләрини һәмин фәргләндирмәјә *табе етмәјин* әлејһинәдир, јахуд бу фәргләндирмәни *тәтбиг етмәјин* әлејһинәдир.

Бүтүн бу гејдләрдән сонра елм дәрјасы олан Гарнје, нәһајәт, мәтләбә јахынлашыр:

«А. Смитин ујдурдуғу ики синиф арасында, јәгин ки, тапылмасы мүмкүн олан јеканә үмуми фәргләндирмә бундан ибарәтдир ки, онун *мәһсулдар* адландырдығы синифдә, *шејин һазырлајыҹысы илә онун истеһлакчысы арасында бир васитәчи* вардыр вә ја *һәмишә мөвҹуд ола биләр*; һалбуки Смитин *гејри-мәһсулдар* адландырдығы синифдә *һеч бир васитәчи ола билмәз* вә бурада *ишчи илә истеһлакчы арасындакы* мүнасибәт *зәрури олараг мүстәгим вә васитәсиз мүнасибәтдир*. Ајдындыр ки, һәкимин тәҹрүбәсиндән, ҹәрраһын мәһарәтиндән, адвокатын билијиндән, мусигичинин вә ја актјорун исте'дадындан, јахуд, нәһајәт, ев гуллугчусунун хидмәтләриндән истифадә едән шәхс, һәмин мүхтәлиф ишчиләрин өз әмәјини иҹра етдикләри анда, *зәрурилик үзүндән* онларын һәр биринә гаршы мүстәгим вә билаваситә мүнасибәтдә олур; дикәр синфи тәшкил едән пешәләрдә исә, әксинә, *истеһлак едилмәли олан шеј* маддидир вә һисс олунан шејдир, *бу сәбәбдән* дә өз истеһсалчысындан истеһлакчыја кәлиб чыханадәк *о, мүбадиләдә там бир сыра васитәчи әмәлијјатларда иштирак едә биләр*» (сәһ. 174).

Бу ахырынҹы сөзләрлә Гарнје, өзү сезмәдән, Смитин биринҹи фәргләндирмәси (капитала мүбадилә едилән әмәк вә кәлирә мүбадилә едилән әмәк) илә икинҹи фәргләндирмәси (мадди, сатыш үчүн јарарлы әмтәәдә тәсбит олунан

әмәк вә белә бир әмтәәдә тәсбит олунмајан әмәк) арасында идејаларын нә кими кизли бир әлагәси олдуғуну көстәрир. Әмтәәдә тәсбит олунмајан әмәк нөвләри өз тәбиәтинә көрә әксәр һалларда капиталист истеһсал үсулуна табе едилә *билмәз;* дикәр әмәк нөвләри исә она табе едилә биләр. Биз һәлә ондан бәһс етмирик ки, мадди әмтәәләрин — «мадди вә дујулан шејләрин» — чох һиссәсинин капитал һакимијјәти алтындакы муздлу фәһләләр тәрәфиндән истеһсал едилдији *капиталист истеһсалы әсасында* [гејри-мәһсулдар] әмәк нөвләринә (вә ја хидмәтләр үчүн, истәр фаһишәнин, истәрсә дә Рома папасынын хидмәтләри үчүн) јалныз мәһсулдар фәһләләрин әмәк һаггындан вә ја онлары ишә көтүрәнләрин мәнфәәтләриндән (вә бу мәнфәәтләрин бөлүшдүрүлмәсиндә иштирак едәнләрин мәнфәәтиндән) музд верилә биләр; һабелә ондан да бәһс етмирик ки, һәмин мәһсулдар фәһләләр гејри-мәһсулдар ишчиләрин иашәси үчүн вә демәли, бунларын мөвчуд олмасы үчүн мадди базис јарадырлар. Лакин бу бошбоғаз франсыз көпәји үчүн характерикдир ки, өзүнү сијаси игтисадчы вә, демәли, капиталист истеһсалынын тәдгигатчысы сајан бу адам һәмин истеһсалы капиталист истеһсалы едән чәһәти *әһәмијјәтсиз* һесаб едир; јә'ни кәлирин билаваситә муздлу әмәјә мүбадилә едилмәси вә ја кәлирин ишчи тәрәфиндән билаваситә өзүнүн өзүнә вермәси әвәзиндә, капиталын муздла әмәјә мүбадиләсини әһәмијјәтсиз һесаб едир. Бунунла да Гарнједә капиталист истеһсалынын өзү, әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәсинин инкишафы үчүн вә әмәјин ичтимаи әмәјә чеврилмәси үчүн зәрури, һәрчәнд анчаг тарихчә зәрури, јә'ни кечичи бир зәрури форма олмаг әвәзиндә, әһәмијјәтсиз форма олур.

«Онун *мәһсулдар* синфиндән, бундан башга, өз әмәкләринин јалныз һазыр шејләри тәмизләмәкдән, һифз етмәкдән вә ја тә'мир етмәкдән ибарәт олан вә тәдавүлә һеч бир јени мәһсул дахил етмәјән бүтүн фәһләләри кәнар етмәк лазым кәләрди» (сәһ. 175).

(Смит һеч јердә иддиа етмир ки, әмәк вә ја онун мәһсулу һөкмән дөвријјә капиталына дахил олмалыдыр. О, билаваситә әсас капитала дахил ола биләр, нечә ки, мисал үчүн, фабрикдә машынлары тә'мир едән механикин әмәји дахил олур. Лакин бу һалда бу чүр әмәјин *дәјәри* мәһсулун, әмтәәнин тәдавүлүнә дахил олур. Тә'мир вә и. а. едән ишчиләр бу иши сифаришчинин евиндә ичра етдикдә исә онлар [350] өз әмәјини капитала дејил, кәлирә мүбадилә едирләр.)

«Мәһз бу фәрг нәтичәсиндә *гејри-мәһсулдар* синиф, Смитин гејд етмиш олдуғу кими, јалныз кәлирләрин һесабына јашајыр. Доғрудан да, бу синифдә онун өзү илә өз мәһсулларынын истеһлакчысы арасында, јә'ни

онун әмәјиндән истифадә едән шәхс арасында васитәчи ола билмәдијиндән, онун муздуну билаваситә истеһлакчы верир, *бу истеһлакчы исә буну јалныз өз кәлириндән верир. Мәһсулдар* синиф ишчиләринин муздуну, әксинә, адәтән *онларын әмәјиндән мәнфәәт көтүрмәк мәгсәди күдән васитәчи* верир; буна көрә дә *онларын мудзу ән чох һалларда капиталдан верилир.* Лакин бу капитал сон нәтичәдә һәмишә истеһлакчынын кәлири илә əвəзләнир; əкс тәгдирдә о, тәдавүл етмәзди вә бу сәбәбдән өз саһибинә мәнфәәт кәтирмәзди» [сәһ. 175].

Бу сонунчу «лакин» лап ушагчасына бир шеjдир. Әввәлән, капиталын бир һиссәси, истәр тәдавүлә дахил олсун, истәрсә олмасын (бу ахырынчы, мәсәлән, тохумун әвәзләнмәсиндә ола биләр) кәлирлә дејил, јенә капиталла әвәзләнир.

[б) ГАПИТАЛЫН ГАПИТАЛА МҮБАДИЛӘСИ ПРОСЕСИНДӘ САБИТ ГАПИТАЛЫН ӘВӘЗЛӘНМӘСИ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР]

Даш көмүр шахтасы дәмиргајырма заводуна көмүр вериб ондан истеһсал васитәси олараг даш көмүр шахтасынын истеһсал просесинә дахил олан дәмири алдыгда, көмүр һәмин дәмирин дәјәри мигдарда капитала мүбадилә олунур вә, тәрсинә, дәмир өз дәјәри һәчминдә, бир капитал олан көмүрә мүбадилә олунур. Һәм көмүр, һәм дә дәмир (истеһлак дәјәрләри олмаг е'тибары илә) јени әмәјин мәһсулларыдыр, һәрчәнд бу әмәк артыг, мөвчуд олан истеһсал васитәләринин јардымы илә ичра олунмушдур. Лакин ил әрзиндә истеһсал едилмиш әмәк мәһсулунун дәјәри, һәмин илдәки јени әлавә едилән әмәјин мәһсулунун ејнилә өзү дејилдир. Бу дәјәр, истеһсал васитәләриндә маддиләшмиш олан кечмиш әмәјин дәјәрини дә әвәзләјир. Демәли, мәчму мәһсулун бу дәјәрә бәрабәр олан һиссәси бу илин әмәк мәһсулунун бир һиссәси дејил, кечмиш әмәјин бәрпа едилмәсидир.

Мисал үчүн даш көмүр шахтасынын, дәмиргајырма заводунун, мешә сәнајеси мүәссисәсинин вә машынгајырма заводунун бир күнлүк әмәк мәһсулуну көтүрәк. Фәрз едәк ки, бүтүн бу мүәссисәләрдә сабит капитал мәһсул дәјәринин бүтүн тәркиб һиссәләринин үчдә биринә бәрабәрдир, јә'ни кечмиш әмәјин чанлы әмәјә нисбәти 1 : 2 бәрабәрдир. Тутаг ки, һәмин мүәссисәләрин бир күнлүк мәһсулу x, x', x'', x''' олачагдыр. Бу мәһсуллар мүәјјән мигдар көмүрдән, дәмирдән, ағачдан вә машынлардан ибарәтдир. Онлар өзлүјүндә бир күнлүк әмәјин мәһсулудурлар (лакин бунлар һабелә бир күн әрзиндә истеһлак едилмиш хам материалларын, јаначағын, бир күнлүк истеһсалда истифадә едилән машын аваданлығынын вә и. а. мәһсулудур). Тутаг ки, бунларын дәјәри z, z', z'', z''' олачагдыр. Бу дәјәрләр һәмин күнүн әмәјинин мәһсулу дејилдир, чүнки $\frac{z}{3}$, $\frac{z'}{3}$, $\frac{z''}{3}$, $\frac{z'''}{3}$ садәчә олараг бу

z, z', z'', z''' һәлә һәмин күнүн әмәк просесинә дахил олмамышдан онларын сабит үнсүрләринин малик олдуглары дәјәрә бәрабәрдир. Демәли $\frac{x}{3}, \frac{x'}{3}, \frac{x''}{3}, \frac{x'''}{3}$ дәхи вә ја истеһсал едилмиш олан истеһлак дәјәрләринин үчдә бири јалныз кечмиш әмәјин дәјәрини тәмсил едир вә даим ону әвәзләјир. {Бурада кечмиш әмәк илә ҹанлы әмәк *мәһсулу* арасында баш верән мүбадилә өз тәбиәтинә көрә иш гүввәси илә бир капитал кими мөвҹуд олан әмәк шәртләри арасындакы мүбадиләдән бүсбүтүн фәрглидир.}

$x = z$; лакин бу z бүтүн x-ин[68] дәјәридир, $\frac{1}{3}$ z исә бүтүн x-дәки хаммалын вә и. а. дәјәридир. Беләликлә $\frac{x}{3}$ бир күнлүк әмәк мәһсулунун о һиссәсидир ки, {һеч дә бир күнлүк әмәк мәһсулу дејилдир, әксинә, онунла әлагәдар олан кечән күнкү әмәјин, үмумијјәтлә кечмиш әмәјин мәһсулудур} бунда, бир күнлүк әмәклә әлагәдар олан кечмиш әмәк јенидән мејдана чыхыр вә әвәзләнир. Доғрудур, јалныз керчәк мәһсулларын (дәмирин, көмүрүн вә и. а.) мигдарыны көстәрән бу x-ин һәр бир бәлли һиссәси дәјәрҹә үчдә бир мигдарда кечмиш әмәји, үчдә ики мигдарда исә һәмин күн ичра олунуб әлавә едилән әмәји тәмсил едир. Кечмиш әмәк вә бу күнкү әмәк ејни пропорсијада һәм мәһсулларын ҹәминә, һәм дә бу ҹәмин тәркиб һиссәсини тәшкил едән һәр бир ајрыҹа мәһсула дахилдир. Лакин мән бүтүн мәһсулу ики һиссәјә ајырыб бир тәрәфә онун $^1/_3$-ини, дикәр тәрәфә исә $^2/_3$-сини гојсам, онда алынан нәтиҹә, биринҹи $^1/_3$-ин јалныз кечмиш әмәји, галан $^2/_3$-нин исә јалныз бу күнкү әмәји тәмсил едәҹәјинин ејни олар. Доғрудан да, биринҹи $^1/_3$, мәҹму мәһсула дахил олан бүтүн кечмиш әмәји, истеһлак олунмуш истеһсал васитәләринин бүтүн дәјәрини тәмсил едир. Демәли һәмин $^1/_3$ чыхылдыгдан сонра галан $^2/_3$ јалныз бир күнлүк әмәјин мәһсулуну тәмсил едә биләр. Бу доғрудан да, бир күн әрзиндә истеһсал васитәләринә әлавә едилмиш олан бүтүн әмәјин мигдарыны тәмсил едир.

Беләликлә, ахырынҹы $^2/_3$ истеһсалчынын кәлиринә (әмәк һаггына вә мәнфәәтә) бәрабәрдир. Истеһсалчы бунлары истеһлак едә биләр, јә'ни өзү үчүн фәрди истеһлак шејләринә сәрф едә биләр. Фәрз едәк ки, бир күн әрзиндә һасил едилән даш көмүрүн бу $^2/_3$-сини истеһлакчылар, јахуд алверчиләр пулла алмырлар, көмүр алмаг мәгсәдилә әввәлҹә пула чевирдикләри әмтәәләрә мүбадилә етмәк васитәсилә алырлар. Бу $^2/_3$ көмүрүн бир һиссәси көмүр истеһсалчыларынын өзләринин фәрди истеһлакына — евләрин гыздырылмасына

вә с. кедәчәкдир. Демәли, бу һиссә тәдавүлә дахил олмур, јахуд әкәр тәдавүлә дахил олмушса, ону өз истеһсалчылары гајтарыб [351] тәдавүлдән чыхарырлар. Көмүр истеһсалчыларынын өзләринин истеһлак етдикләри бу һиссә $^2/_3$ көмүрдән чыхылдыгда јердә галанынын һамысыны (әкәр онлар буну истеһлак етмәк истәјирләрсә) онлар фәрди истеһлак шејләринә мүбадилә етмәлидирләр.

Бу мүбадиләдә көмүр истеһсалчылары үчүн әсла фәрги јохдур ки, истеһлак шејләринин сатычылары көмүрә нәји мүбадилә едирләр: өз капиталыны, јохса өз кәлирини; башга сөзлә дејилсә, фәрги јохдур ки, мисал үчүн, маһуд фабрикчиси өз мәнзилини гыздырмагдан өтрүмү өз маһудуну көмүрә мүбадилә едир (бу һалда көмүр өзү онун үчүн истеһлак шејидир вә о буну кәлирә, мәнфәәт тәшкил едән бир мигдар маһуда алыр), јохса маһуд фабрикчисинин лакеји Чемс әмәк һаггы олараг әлдә етдији маһуду көмүрә мүбадилә едир (бу һалда көмүр јенә дә истеһлак шејидир вә маһуд фабрикчисинин кәлиринә мүбадилә едилир ки, о да өз кәлирини лакејин гејри-мәһсулдар әмәјинә мүбадилә етмишдир), јахуд да, нәһајәт, маһуд фабрикчиси бу маһуду өз фабрики үчүн лазым кәлән, лакин истеһлак едилмиш олан көмүрү әвәзләмәк мәгсәдилә мүбадилә едир. (Бу ахырынчы һалда маһуд фабрикчисинин мүбадиләдә вердији маһуд онун үчүн сабит капиталдыр, онун истеһсал васитәләриндән биринин дәјәридир; көмүр исә онун үчүн јалныз дәјәр олмаг дејил, һабелә in natura* мүәјјән истеһсал васитәсидир. Көмүр сәнајечиси үчүн исә маһуд истеһлак шејидир, һәм дә истәр маһуд, истәрсә көмүр онун үчүн кәлирдир: көмүр — өзүнүн реаллашдырылмамыш формасында, маһуд исә — өзүнүн реаллашдырылмыш формасында кәлирдир.)

Көмүрүн ахырынчы $^1/_3$-нә кәлдикдә исә, көмүр сәнајечиси буну өзү үчүн фәрди истеһлак шејләринә сәрф едә билмәз, буну бир кәлир кими сәрф едә билмәз. Бу һиссә истеһсал просесинә (јахуд тәкрар истеһсал просесинә) мәхсусдур вә дәмирә, ағача, машынлара, онун сабит капиталынын тәркиб һиссәләрини тәшкил едән шејләрә чеврилмәлидир ки, бунлар олмаса көмүр истеһсалы бәрпа едилә билмәз вә ја давам етдирилә билмәз. Әлбәттә, бу $^1/_3$-и дә истеһлак шејләринә (вә ја, еjни мә'нада, һәмин шејләрин истеһсалчыларынын пулуна) мүбадилә едә биләрди, лакин тәкчә бу шәртлә ки, һәмин истеһлак шејләрини јенә дәмирә, ағача, машынлара мүбадилә етсин, белә ки бу истеһлак шејләри нә онун өз истеһлакына, нә дә онун кәлиринин хәрчләнмәсинә дахил олмаја-

* — өз натурал формасында. *Ред.*

чагдыр, бунлар ағач, дәмир, машын истеһсалчыларынын истеһлакына вә онларын кәлиринин хәрчләнмәсинә дахил олачагдыр, һәм дә бүтүн бу ағач, дәмир вә и. а. истеһсалчыларынын өзләри дә елә бир вәзијјәтдәдирләр ки, онлар өз мәһсулунун $\frac{1}{3}$-ни фәрди истеһлак шејләринә сәрф едә билмәзләр.

Лакин инди фәрз едәк ки, көмүр бурада дәмир истеһсалчысынын, ағач истеһсалчысынын, машынгајыранын сабит капиталына дахилдир. Дикәр тәрәфдән, дәмир, ағач, машынлар көмүр сәнајечисинин сабит капиталына дахилдир. Беләликлә, онларын бу мәһсуллары ејни дәјәр мәбләғиндә гаршылыглы сурәтдә [онларын сабит капиталына] дахил олдуғундан бунлар бир-бирини in natura әвәзләјир вә јалныз о галыр ки, сөвдәләшәнләрин бири, алынанын сатыландан артығы мигдарындакы баланс фәргини дикәринә версин. Доғрудан да бурада пул сиккә кими јох, тәдавүл васитәси кими јох, тәчрүбәдә (вексelләр вә и. а. васитәсилә) јалныз *тә'дијә васитәси* кими мејдана чыхыр вә јалныз баланс фәргинин өдәнилмәсинә хидмәт едир. Бу $\frac{1}{3}$ көмүрүн бир һиссәси көмүр истеһсалчысына онун өз тәкрар истеһсалы үчүн лазым олачагдыр, там еләчә дә, $\frac{1}{3}$-нин бир һиссәсини о өз истеһлакы үчүн сахламышды.

Сабит капиталын сабит капитала мүбадиләси, бир натурал формадакы сабит капиталын башга бир натурал формадакы сабит капитала мүбадиләси васитәсилә гаршылыглы сурәтдә бир-бирини әвәзләјән бүтүн бу көмүр, дәмир, ағач вә машынлар нә кәлирин сабит капитала мүбадиләси илә, нә дә кәлирин кәлирә мүбадиләси илә әсла әлагәдар дејилдир. Мәһсулун бу һиссәси тамамилә, әкинчиликдә тохумун вә ја һејвандарлыгда әсас мал-гара фондунун ојнадығы ејни ролу ојнајыр. Бу, *бир ил әрзиндә истеһсал едилән әмәк мәһсулунун* о һиссәсидир ки, — *һәмин илдә јени әлавә едилән әмәјин* мәһсулундан дејил, һәм бу әмәјин, һәм дә кечмиш әмәјин мәһсулундан бәһс олунур, — һәмин һиссә (истеһсал шәртләри дәјишилмәз галдыгда) һәр ил, бир истеһсал васитәси, сабит капитал олмаг е'тибары илә өзү өзүнү әвәзләјир, — бир гисим «ишкүзар адамлар» илә дикәрләри арасындакы тәдавүлдән савајы һеч бир башга тәдавүлә дахил олмадан әвәзләјир, мәһсулун «ишкүзар адамлар» илә «истеһлакчылар» арасындакы тәдавүлә дахил олан* һиссәсинин дәјәринә тә'сир көстәрмәдән әвәзләјир.

* Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 105, 123—124. *Ред.*

Фәрз едәк ки, көмүрүн бүтүн бу $\frac{1}{3}$-и көстәрилән гајдада in natura өзүнүн истеһсал үнсүрләринә, дәмирә, ағача, машынлара мүбадилә олунур. {Белә дә ола биләрди ки, һәмин һиссә билаваситә, мисал үчүн, јалныз машынлара мүбадилә олунур, лакин машынгајыран да буну сабит капитал олараг јалныз өзүнүн сабит капиталына дејил, һабелә дәмир истеһсалчысынын вә мешә сәнајечисинин сабит капиталына мүбадилә едир.} Бу һалда көмүр сәнајечисинин [352] истеһлак шејләринә мүбадилә етдији, јә'ни бир кәлир кими мүбадилә етдији һәмин үчдә ики мәһсулдакы даш көмүрүн һәр сентнери, доғрудур, өз дәјәри чәһәтдән — бүтүн мәһсул кими — ики һиссәдән ибарәт оларды: $^1/_3$ сентнери бир сентнер көмүрүн истеһсалында истеһлак едилмиш истеһсал васитәләринин дәјәринә бәрабәр оларды, $^2/_3$ сентнер исә көмүр истеһсалчыларынын һәмин $^1/_3$-ә јени әлавә етдикләри әмәјә бәрабәр оларды. Лакин көмүр сәнајечисинин бүтүн мәһсулу, мисал үчүн, 30 000 сентнер тәшкил едирсә, онда көмүр сәнајечиси кәлир олараг јалныз 20 000 сентнер мүбадилә едир. Галан 10 000 сентнер, фәрз едилдијинә әсасән, дәмирлә, ағачла, машынла вә и. а. вә и. а. илә әвәзләнир; бир сөзлә дејилсә, 30 000 сентнерә дахил олмуш истеһсал васитәләринин бүтүн дәјәри in natura ејни гәбилдән олан вә ејни дәјәрдә истеһсал васитәләри илә әвәзләнир.

Беләликлә, 20 000 сентнерин алычылары 20 000 сентнердәки кечмиш әмәјин дәјәри үчүн һәгигәтдә бир фартинг дә вермирләр; зира 20 000 сентнер мәчму мәһсулун дәјәринин јалныз, јени әлавә едилән әмәјин маддиләшдији $^2/_3$-сини тәшкил едир. Ејнилә о нәтичә алыныр ки, еләә бил бу 20 000 сентнер јалныз (мисал үчүн бир ил әрзиндә) јени әлавә едилән әмәји тәмсил едир вә кечмиш әмәји әсла тәмсил етмир. Беләликлә, алычы һәр бир сентнерин бүтүн дәјәрини кечмиш әмәји үстәкәл јени әлавә едилән әмәји өдәјир, лакин буна бахмајараг о анчаг јени әлавә едилән әмәји өдәјир; сәбәби исә мәһз одур ки, алычы јалныз 20 000 сентнер алыр, јә'ни бүтүн мәһсулун анчаг, бүтүн јени әлавә едилән әмәјин дәјәринә бәрабәр олан һиссәсини алыр. Там ејнилә дә алычы өз једији буғданын пулуна үстәлик, бир дә әкинчинин тохумуну өдәмир. Дәмир, ағач, машын вә и. а. истеһсалчылары мәһсулун бу һиссәсини бир-биринә әвәзләмишләр; демәли, онларын бир һиссәни икинчи дәфә әвәзләмәси лазым дејил. Онлар буну өз мәһсулларынын о һиссәси илә әвәзләмишләр ки, һәмин һиссә онларын иллик әмәјинин мәһсулу икән, һеч дә онларын һәмин илдә әлавә етдикләри әмәјин мәһсулу де-

јилдир, әксинә, онларын иллик мәһсулунда кечмиш әмәји тәмсил едән һиссәдән ибарәтдир. Јени әмәк олмадан мәһсул да олмазды; лакин истеһсал васитәләриндә маддиләшмиш әмәк дә олмаса мәһсул олмаз. Әкәр о јалныз јени әмәјин мәһсулу олсајды, онда бунун дәјәри индикиндән аз оларды вә онда мәһсулун һеч бир һиссәсини истеһсала гајтармаг лазым олмазды. Лакин башга әмәк үсулу [јә'ни истеһсал васитәләри тәтбигинә әсасланан үсул] даһа артыг мәһсулдар олмасајды вә артыг мигдарда мәһсул вермәсәјди, — мәһсулун бир һиссәсинин истеһсала гајтарылмалы олдуғуна бахмајараг, — ону һеч кәс тәтбиг етмәзди.

Бу $1/3$ көмүрүн дәјәринин һеч бир тәркиб һиссәси кәлир кими сатылан 20 000 сентнер көмүрә дахил дејилдирсә дә, буна бахмајараг, һәмин үчдә бирин, јахуд 10 000 сентнерин тәмсил етдији сабит капиталын дәјәринин һәр чүр дәјишилмәси, кәлир кими сатылан $2/3$-нин дәјәринин дәјишилмәсинә сәбәб оларды. Тутаг ки, дәмир, ағач, машын вә и. а. истеһсалы, бир сөзлә һәмин $1/3$ мәһсулдан ибарәт олан истеһсал үнсүрләри истеһсалы баһалашыр. Көмүр һасилатындакы әмәјин мәһсулдарлығы исә әввәлки кими галыр. Ејни мигдарда дәмир, ағач, көмүр, машын вә әмәк сәрф едилмәклә, кечмишдәки кими, 30 000 сентнер көмүр истеһсал олунур. Лакин дәмир, ағач вә машынлар баһалашдығына көрә, онларын дәјәри кечмишдәкиндән даһа чох иш вахты тәшкил етдијинә көрә, бунлары сатын алмаг үчүн кечмишдәкиндән чох көмүр вермәк лазым кәлир.

[353] Тутаг ки, кечмишдәки кими јенә дә мәһсул 30 000 сентнер көмүрдән ибарәтдир. Көмүр шахтасында әмәк мәһсулдарлығы кечмишдә олдуғу кими галыр. Јенә дә ејни мигдар чанлы әмәклә вә ејни мигдарда ағач, дәмир, машын вә и. а. күтләси илә, кечмишдәки кими, 30 000 сентнер көмүр истеһсал олунур. Чанлы әмәјин дәјәри дә, кечмишдәки кими јенә ејнилә, мисал үчүн, 20 000 фунт стерлингдир (пул илә). Әксинә ағачын, дәмирин вә и. а., гысасы, сабит капиталын дәјәри исә 10 000 ф. ст. әвәзинә инди 16 000 ф. ст. олмушдур, јә'ни бунлардакы иш вахты $6/10$, јахуд 60% артмышдыр.

Беләликлә, бүтүн мәһсулун дәјәри кечмишдәки 30 000 ф. ст. әвәзинә инди 36 000 фунт стерлингә бәрабәрдир; демәли, бу дәјәр $1/5$, јахуд 20% артмышдыр. Демәли, мәһсулун һәр бир һиссәсинин дәјәри дә инди кечмишдәкиндән $1/5$, јахуд 20% чохдур. Кечмишдә көмүрүн бир сентнеринин дәјәри 1 ф. ст. идисә, инди 1 ф. ст. $+ 1/5$ ф. ст. $=$ 1 ф. ст. 4 шиллингдир. Кечмишдә мәчму мәһсулун үчдә бири, јахуд $3/9$-ү сабит капитала, үчдә икиси исә әлавә едилән әмәјә бәрабәр иди. Инди сабит

капиталын мәчму мәһсул дәјәринә нисбәти 16 000 : 36 000 = $^4/_9$ кимидир. Демәли, сабит капитал инди [мәчму мәһсулун дәјәринин] кечмишдәкиндән $^1/_9$ гәдәр артыг һиссәсини тәшкил едир. Мәһсулда әлавә едилмиш әмәјин дәјәринә бәрабәр олан һиссә кечмишдә мәһсулун $^2/_3$-ни вә ја $^6/_9$-ны тәшкил едирди, инди исә $^5/_9$-ни тәшкил едир.

Беләликлә биз көрүрүк:

	Сабит капитал	*Әлавә едилән әмәк*
Дәјәр=36 000 ф. ст.	16 000 ф. ст. (мәһсулун $^4/_9$-ү)	20 000 ф. ст. (ејнилә кечмишдәки мигдарда дәјәр; мәһсулун $^5/_9$-и)
Мәһсул = 30 000 сентнер	13 333 $^1/_3$ сентнер	16 666 $^2/_3$ сентнер

Көмүр газмачыларынын әмәјинин мәһсулдарлығы азалмамышдыр, лакин көмүр һасилатына сәрф едилән мәчму әмәјин (көмүр газмачыларынын әмәји үстәкәл кечмиш әмәк) мәһсулдарлығы азалмышдыр; јә'ни дәјәрин [354] сабит капитала дүшән тәркиб һиссәсинин әвәзләнмәси үчүн инди $^1/_9$ мигдарында артыг мәчму мәһсул тәләб олунур, јени әлавә едилән әмәјин мигдары исә мәһсулун $^1/_9$-и гәдәр аздыр. Дәмир, ағач вә и. а. истеһсалчылары инди јенә дә кечмишдәки кими јалныз 10 000 сентнер көмүрүн пулуну верәчәкләр. Кечмишдә онлар бу мигдар көмүрә 10 000 ф. ст. верирдиләр. Инди онлар буна 12 000 ф. ст. верәчәкләр. Беләликлә, сабит капитал мәсрәфинин бир һиссәси она көрә әвәзләнмиш оларды ки, инди онлар көмүрүн дәмир вә и. а. мүгабилиндә әлдә етдикләри һиссәси үчүн јүксәк гијмәт вермәли олачаглар. Лакин көмүр истеһсалчысы онлардан 16 000 фунт стерлинглик хаммал вә и. а. алмалыдыр. Демәли, о, 4 000 ф. ст., јә'ни 3 333 $^1/_3$ сентнер көмүр мигдарында баланс фәргини вермәлидир. Демәли, о, кечмишдәки кими јенә истеһлакчылара 16 666$^2/_3$+3 333$^1/_3$=20 000 сентнер көмүр, јә'ни мәһсулун $^2/_3$-ни вермәлидир; лакин истеһлакчылар инди бу көмүр үчүн 20 000 ф. ст. әвәзиндә 24 000 ф. ст. вермәлидирләр. Бу мәбләғдә онлар көмүр истеһсалчысы үчүн јалныз јени әлавә едилән әмәји дејил, сабит капиталын бир һиссәсини дә әвәзләмәлидирләр.

Истеһлакчылар барәсиндә ишләр чох садә олачагдыр. Әкәр онлар кечмишдәки мигдарда көмүр истеһлак етмәк истәсәләр, онда бу көмүр үчүн $^1/_5$ артыг вермәли оларлар вә, демәли, һәр бир истеһсал саһәси үчүн истеһсал хәрчләринин кечмиш һәчмдә галдығы фәрз едилсә, башга мәһсуллар са-

тын алынмасына өз кәлириндән һәмин $^1/_5$ һәчминдә аз вәсаит сәрф етмәли олачаглар. Чәтинлик јалныз ашағыдакындан ибарәтдир: бәс бу 4 000 фунт стерлинглик дәмир, ағач вә саирәнин истеһсалчылары үчүн онларын мүбадиләси мүгабилиндә көмүр тәләб олунмадығда көмүр истеһсалчысы бу дәмир, ағач вә и. а. пулуну, һәмин 4 000 фунт стерлинги нә сурәтлә вермәлидир? Һәмин 4 000 фунт стерлингә бәрабәр олан өз 3 333$^1/_3$ сентнер көмүрүнү о, көмүр истеһлакчыларына сатмыш вә мүгабилиндә һәр чүр әмтәәләр алмышдыр. Лакин бу әмтәәләр нә онун өз шәхси истеһлакына, нә дә онун фәһләләринин истеһлакына дахил ола билмәз, бунлары дәмир, ағач вә и. а. истеһсалчылары истеһлак етмәлидирләр, чүнки о өзүнүн 3 333$^1/_3$ сентнер көмүрүнүн дәјәрини мәһз һәмин шејләр шәклиндә əвәзләмәлидир. Дејәрләр ки, мәсәлә чох садәдир. Көмүр истеһлакчыларынын һамысы инди бүтүн башга әмтәәләри $^1/_5$ мигдарында аз истеһлак етмәлидирләр, ја да өзләринин һәр бир әмтәәсиндән көмүр үчүн $^1/_5$ мигдарда артыг вермәлидирләр. Мәһз бу $^1/_5$ һиссә, ағач, дәмир вә и. а. истеһсалчыларынын истеһлакынын артмасына кедир. Лакин prima facie* анлашылмыр ки, дәмиргајырма заводунда, машынгајырмада, мешә сәнајесиндә вә и. а. мәһсулдарлығын азалмасы нә сурәтлә дәмир, машын, ағач истеһсалчыларынын кечмишдәкинә нисбәтән артыг кәлир истеһлак етмәсинә имкан верир; ахы биз фәрз едирик ки, онларын мәһсулларынын гијмәти бу ахырынчыларын дәјәринә бәрабәрдир вә, демәли, анчаг онларын әмәјинин мәһсулдарлығынын азалмасына пропорсионал сурәтдә јүксәлир.

Биз фәрз етмишдик ки, дәмирин, ағачын, машынларын дәјәри $^3/_5$ мигдарында, 60% јүксәлмишдир. Бу, јалныз ики сәбәбдән баш верә биләр. Ја дәмир, ағач вә и. а. истеһсалы саһәләриндә тәтбиг едилән чанлы әмәјин мәһсулдарлығы азалдығына көрә бу мәһсулларын истеһсалынын мәһсулдарлығы азалмышдыр, бу сәбәбдән дә ејни мәһсулун истеһсалы үчүн даһа артыг мигдарда әмәк тәтбиг едилмәси тәләб олунур. Бу һалда дәмир, ағач, машын истеһсалчылары кечмишдәкиндән $^3/_5$ мигдарда артыг әмәк тәтбиг етмәли олардылар. Әмәк һаггы нормасы ејнилә галмышдыр, чүнки әмәк мәһсулдарлығынын азалмасы ајры-ајры мәһсуллара анчаг мүвәггәти тохунмушдур. Демәли, изафи дәјәр нормасы да дәјишмәз галмышдыр. Истеһсалчы үчүн, кечмишдә 15 иш күнү тәләб олундуғу јердә инди 24 иш күнү тәләб олунур, фәһләләрә исә о, кечмишдәки кими јенә һәмин 24 иш күнүндән һәрәсинин анчаг 10 иш сааты үчүн пул верир вә кечмишдә-

* — илк нәзәрдә. *Ред.*

ки кими онлары һәр күн 2 саат һаваіы ишләмәјә мәчбур едир. Беләликлә, кечмишдә 15 фәһлә 150 саат өзләри үчүн вә 30 саат саһибкар үчүн ишләјирдиләрсә, инди 24 фәһлә 240 саат өзләри үчүн вә 48 саат саһибкар үчүн ишләјир. (Мәнфәәт нормасы бизи бурада марагландырмыр). Әмәк һаггы јалныз она көрә ашағы дүшәрди ки, о, дәмирә, ағача, машын аваданлығына вә саирәјә хәрчләнәјди, белә бир һал исә олмур. Инди 24 фәһлә кечмишдә 15 фәһләнин истеһлак етдијиндән $^3/_5$ мигдарда артыг истеһлак едир. Демәли, көмүр истеһсалчылары инди онлара (јә’ни онларын саһибкарына, онлар үчүн әмәк һаггы верәнә) 3 333$^1/_3$ сентнерин дәјәринин мувафиг сурәтдә даһа чох һиссәсини сата биләр.

Јa да дәмиргајырма сәнајесиндә, мешә ишиндә вә саирәдә мәһсулдарлығын азалмасынын сәбәби одур ки, онларын сабит капиталынын, онларын истеһсал воситәләринин һиссәләри баһалашмышдыр. Онда [дикәр истеһсал саһәләринин гаршысына] јенә дә ејнилә һәмин алтернатива чыхыр вә мәһсулдарлығын азалмасы сон нәтичәдә, тәтбиг едилән чанлы әмәјин мигдарынын артмасына, демәли, әмәк һаггынын артмасына мүнчәр олмалыдыр ки, көмүр истеһсалчылары буну көмүр сәнајечисинә гисмән јухарыда көстәрилән 4 000 ф. ст. шәклиндә вермишләр.

Әлавә әмәк тәтбиг едилән истеһсал саһәләриндә изафи дәјәр күтләси дә артачагдыр, чүнки ишләјән фәһләләрин сајы артмышдыр. Дикәр тәрәфдән мәнфәәт нормасы, һәмин истеһсал саһәләринин өз сабит капиталынын онларын өз мәһсулуна дахил олан бүтүн үнсүрләринин [дәјәринин артмасына] мувафиг дәрәчәдә ашағы дүшәчәкдир, — һәм онлар өз мәһсулунун бир һиссәсини истеһсал васитәси олараг өзләри истеһлак етдикләри һалда, һәм дә — көмүр тимсалындакы кими, — онларын мәһсулу истеһсал васитәси олараг өз истеһсал васитәләри сырасына дахил олдуғу һалда. Онларын әмәк һаггына сәрф едилән дөвријјә капиталы сабит капиталын әвәзләнмәли олан һиссәсиндән чох артдыгда исә, онларын мәнфәәт нормасы да јүксәләчәкдир вә онлар [355] јухарыда көстәрилән 4 000 фунт стерлингин бир һиссәсинин истеһлакында иштирак едәчәкләр.

Сабит капиталын дәјәринин (һәмин сабит капиталы јарадан саһәләрдә әмәк мәһсулдарлығынын азалмасы нәтичәсиндә) артмасы, һәмин сабит капиталын дахил олдуғу мәһсулун дәјәрини јүксәлдир вә мәһсулун јени әлавә едилән әмәји әвәзләјән һиссәсини (in natura) азалдыр, — демәли, бу јени әмәк өз мәһсулунда ифадә едилсә, һәмин әмәји аз мәһсулдар едир. Сабит капиталын in natura мүбадилә едилән һиссәси үчүн һәр шеј дәјишилмәз галыр. Кечмишдәки кими ејни миг-

дарда дәмир, ағаҹ, көмүр, истифадә едилән дәмири, ағаҹы, көмүрү әвәзләмәк үчүн in natura мүбадилә олунур вә гијмәтләрин галхмасы бурада гаршылыглы сурәтдә таразлашыр. Лакин инди көмүр сәнајечиси үчүн өз сабит капиталынын бир һиссәсини тәшкил едән вә һәмин натурал мүбадиләјә дахил олмајан бу артыг көмүр, кечмишдә олдуғу кими, кәлирә мүбадилә едилир (јухарыда көстәрилән һалда онун бир һиссәси јалныз әмәк һаггына дејил, һабелә мәнфәәт дә мүбадилә олунур), јалныз бу фәрглә ки, һәмин кәлир даһа кечмиш истеһлакчыларын дејилдир, артыг мигдарда әмәк тәтбиг едилмиш олан, јә'ни фәһләләрин сајынын артмыш олдуғу истеһсал даирәләриндә ишләјән истеһсалчыларындыр.

Әкәр бир истеһсал саһәси јалныз фәрди истеһлака дахил олан, лакин бир истеһсал васитәси кими нә һеч бир башга истеһсал саһәсинә (истеһсал васитәси дејиркән бурада һәмишә сабит капиталы нәзәрдә тутмаг лазымдыр), нә дә өзүндәки тәкрар истеһсала (мәсәлән әкинчиликдә, малдарлыгда, көмүр сәнајесиндә олдуғу кими; бурада көмүр өзү бир јардымчы материал кими истеһсала дахил олур) дахил олмајан мәһсуллар истеһсал едирсә, онда һәмин саһәнин иллик мәһсулу {иллик мәһсулдан әлавә бир гәдәр артығын ола биләҹәјинин бу мәсәлә үчүн әһәмијјәти јохдур} һәмишә кәлирдән, јә'ни әмәк һаггындан вә ја мәнфәәтдән өдәнилмәлидир.

Јухарыда* верилмиш кәтан мисалыны көтүрәк. 3 аршын кәтанын $^2/_3$-си сабит капиталдан вә $^1/_3$-и әлавә едилән әмәкдән ибарәтдир. Демәли, кәтанын 1 аршыны әлавә едилән әмәји тәмсил едир. Әкәр изафи дәјәр 25% олса, онда 1 аршынын $^1/_5$-и мәнфәәтдир. Галан $^4/_5$ аршын тәкрар истеһсал едилмиш әмәк һаггыны тәмсил едир. $^1/_5$-ни фабрикчи өзү истеһлак едир, ја да, нәтиҹәси ејни олмагла, буну башгалары истеһлак едиб, дәјәрини она верирләр, о да бу дәјәри һәмин башгаларынын әмтәәләри вә ја һәр һансы бир дикәр әмтәә шәклиндә истеһлак едир. {Садә олмаг үчүн бурада бүтүн мәнфәәт дүзкүн олмајараг кәлир кими көтүрүлүр.} Галан $^4/_5$ аршыны исә о јенидән әмәк һаггы шәклиндә верир; онун фәһләләри буну өз кәлирләри кими сәрф едирләр — ја билаваситә сәрф едирләр, ја да, саһибләри кәтан истеһлак едән башга истеһлак шејләринә мүбадилә етмәк јолу илә истеһлак едирләр.

Бу ики һиссә бирликдә, һәмин 3 аршын кәтандан истеһсалчыларын өзләринин кәлир кими истеһлак едә билдикләри

*— Бах: бу ҹилд, I һиссә, сәһ. 88 вә сонракылар. *Ред.*

һиссәни—1 аршын кәтан—тәшкил едир. Галан 2 аршын фабрикчинин сабит капиталыны тәшкил едир; бу 2 аршын јенидән кәтанын истеһсал шәртләринә — иплијә, машынлара вә и. а. чеврилмәлидир. Онун нөгтеји-нәзәринчә 2 аршын кәтанын мүбадиләси сабит капиталын мүбадиләсидир, лакин о буну анҹаг башга шәхсләрин кәлиринә мүбадилә едә биләр. Демәли, о, мәсәлән, иплик үчүн 2 аршынын $^4/_5$-үнү вә ја $^8/_5$ аршын, машынлар үчүн исә $^2/_5$ аршын верир. Әјиричи вә машынгајыран да һәрәси бир мигдар кәтанын $^1/_3$-ини истеһлак едә биләр, јә'ни онларын бири $^8/_5$ аршындан $^8/_{15}$ аршын, дикәри исә $^2/_5$ аршындан $^2/_{15}$ аршын истеһлак едә биләр. Бирликдә — $^{10}/_{15}$, јахуд $^2/_3$ аршын. Галан $^{20}/_{15}$, јахуд $^4/_3$ аршын исә онлар үчүн хаммалы — кәтан лифини, көмүрү вә саирәни əвәзләмәлидир, бу шејләрин дә һәр бири, кәлир (јени әлавә едилән әмәк) тәшкил едән һиссәјә вә сабит капиталы (хаммалы, әсас капиталы вә и. а.) тәшкил едән һиссәјә ајрылыр.

Лакин бу ахырынҹы $^4/_3$ аршын кәтан јалныз кәлир кими истеһлак едилә биләр. Демәли, сон нәтиҹәдә ипликдә вә машында сабит капитал кими мејдана чыхан вә әјиричи илә машынгајыранын кәтан лифини, дәмири, көмүрү вә саирәни əвәзләдикләри шеј (дәмирин, көмүрүн вә саирәнин машынгајыран тәрәфиндән машынларла әвәзләнилән һиссәсини биз нәзәрә алмырыг) кәтан лифинин, дәмирин, көмүрүн анҹаг, кәтан лифи, дәмир, көмүр истеһсалчылары үчүн кәлирини тәшкил едән вә, демәли, мүгабилиндә сабит капиталын әвәзләнмәси тәләб олунмајан һиссәсини тәмсил едә биләр; башга сөзлә дејилсә, ипликдә вә машында сабит капитал кими мејдана чыхан шеј кәрәк кәтан лифи, дәмир, көмүр вә и. а. истеһсалчыларынын мәһсулунун о һиссәсинә аид олсун ки, јухарыда көстәрдијимиз кими, бурда һеч бир сабит капитал һиссәси јохдур. Лакин дәмир, көмүр вә и. а. истеһсалчылары дәмирдә, көмүрдә, кәтан лифиндә вә и. а. тәмсил едилмиш олан өз кәлирләрини кәтан вә ја дикәр истеһлак шејләри шәклиндә истеһлак едирләр, чүнки онларын өз мәһсуллары өзлүјүндә әсла өзләринин фәрди истеһлакына дахил олмур вә ја онун анҹаг әһәмијјәтсиз бир һиссәси бураја дахил олур. Беләликлә, дәмирин, кәтан лифинин вә саирәнин бир һиссәси, јалныз фәрди истеһлака дахил олан мәһсула — кәтана мүбадилә олуна биләр вә бу мәһсула мүбадилә олунмагла әјиричи үчүн онун сабит капиталыны бүтүнлүкдә, машынгајыран үчүн исә онун сабит капиталыны гисмән әвәзләјә биләр, ејни заманда әјиричи вә машынгајыран да кәтаны истеһлак едәрәк, онун мүгабилиндә, өз иплијинин вә өз машынларынын өзләри үчүн кәлир тәшкил едән һиссәсини верир, бунунла да тохуҹунун сабит капиталыны әвәзләјирләр.

Демәли, һәгигәтдә кәтанын бүтөвү тохучунун, әјиричинин, машынгајыранын, кәтан әкәнин, көмүр вә дәмир истеһсалчысынын мәнфәәти илә әмәк һаггына мүнчәр олур; еіни заманда да бунлар кәтан фабрикчисинин вә әјиричинин бүтүн сабит капиталыны онлар үчүн әвәзләјирләр. Һәмин хаммал истеһсалчылары өзләринин сабит капиталыны әкәр кәтана мүбадилә јолу илә әвәзләмәли олсајдылар, онда һесаблама ғалыгсыз гуртармазды, чүнки кәтан фәрди истеһлак шејидир вә һеч бир истеһсал даирәсинә бир истеһсал васитәси кими, сабит капиталын бир һиссәси кими [356] дахил олмур. Һесаблама она көрә галыгсыз гуртарыр ки, кәтан әкәнин, көмүр сәнајечисинин, дәмиргајыранын, машынгајыранын вә башгаларынын өз мәһсулларына мүбадилә едиб алдыглары кәтан онларын мәһсулунун јалныз, *өзләри* үчүн кәлир, бунлары аланлар үчүн исә сабит капитал тәшкил едән һиссәсини әвәзләјир. Бу анчаг она көрә мүмкүндүр ки, онларын мәһсулунун кәлирә мүнчәр олмајан вә, демәли, истеһлак шејләринә мүбадилә едилә билмәјән һиссәсини онлар in natura әвәзләјирләр, јә'ни сабит капиталы сабит капитала мүбадилә етмәк васитәсилә әвәзләјирләр.

Јухарыда верилән мисалдакы белә бир фәрзијјә ғарибә көрүнә биләр ки, мөвчуд истеһсал саһәсиндә әмәјин мәһсулдарлығы дәјишмәз галмышдыр вә, буна бахмајараг, әкәр һәмин истеһсал саһәсиндә тәтбиг едилмиш чанлы әмәјин мәһсулдарлығы бу саһәнин өз мәһсулунда ифадә едилсә, һәмин мәһсулдарлыг азалмышдыр. Лакин мәсәлә чох садәчә изаһ олунур.

Фәрз едәк ки, әјиричинин әмәк мәһсулу 5 кирвәнкә иплیکдән ибарәтдир. Тутаг ки, бунун истеһсалы үчүн әјиричијә анчаг 5 кирвәнкә памбыг лазымдыр (демәли, һеч бир туллантысы јохдур); дејәк ки, иплијин кирвәнкәси бир шиллингдир (биз машын аваданлығыны нәзәрә алмырыг, јә'ни белә фәрз едирик ки, онун дәјәри нә ашағы дүшмүш, нә дә јүксәлмишдир; демәли нәзәрдән кечирилән мисалда о, сыфра бәрабәрдир). Памбығын кирвәнкәси 8 пенсдир. 5 кирвәнкә иплијин дәјәрини ифадә едән 5 шиллингдән 40 пенс (5×8 пенс), јахуд 3 шиллинг 4 пенс памбыға дүшүр, 5×4 пенс, јә'ни 20 пенс, јахуд 1 шиллинг 8 пенс исә — јени әлавә едилән әмәјә. Демәли, бүтүн мәһсулдан $3^1/_3$ кирвәнкә (3 шиллинг 4 пенс дәјәриндә) иплик сабит капиталын пајына, $1^2/_3$ кирвәнкә иплик исә әмәјин пајына дүшүр. Демәли, 5 кирвәнкә иплијин $^2/_3$-си сабит капиталы әвәзләјир, 5 кирвәнкә иплијин $^1/_3$-и, јахуд $1^2/_3$ кирвәнкәси исә, мәһсулун әмәји өдәјән һиссәсидир.

Инди тутаг ки, памбығын кирвәнкәсинин гијмәти 50%

артмыш, 8 пенсдән 12 пенсә, јә'ни бир шиллингә галхмышдыр. Онда 5 кирвәнкә иплијин дәјәри белә олачагдыр: 5 шиллинг—5 кирвәнкә памбыг үчүн вә 1 шиллинг 8 пенс— әлавә едилән әмәк үчүн; әлавә едилән әмәјин мигдары, бу сәбәбдән һабелә онун пул илә ифадә едилән дәјәри кечмишдәки кими галыр. Беләликлә, 5 кирвәнкә иплијин дәјәри инди 5 шиллинг+1 шиллинг 8 пенс=6 шиллинг 8 пенсдир. Бу 6 шиллинг 8 пенсдән инди хаммала 5 шиллинг, әмәјә исә 1 шиллинг 8 пенс дүшүр.

6 шиллинг 8 пенс = 80 пенсә, бундан 60 пенс хаммала, 20 пенс исә әмәјә дүшүр. Инди 5 кирвәнкә иплијин үмуми дәјәриндә (80 пенсдә) әмәк јалныз 20 пенс, јахуд $^1/_4$, јә'ни 25% тәшкил едир; кечмишдә $33^1/_3$% иди. Дикәр тәрәфдән, хаммал 60 пенс, јә'ни $^3/_4$, јахуд 75% тәшкил едир, кечмишдә исә о анчаг 66 $^2/_3$% тәшкил едирди. 5 кирвәнкә иплијин дәјәри инди 80 пенс олдуғуна көрә, 1 кирвәнкәсинин дәјәри $^{80}/_5$, јә'ни 16 пенсдир. Беләликлә 5 кирвәнкә ипликдән (јени әлавә едилән) әмәклә јарадылмыш дәјәри ифадә едән 20 пенсә $1^1/_4$ кирвәнкә иплик дүшүр; иплијин галан $3^3/_4$ кирвәнкәси хаммала дүшүр. Бундан әввәл [јени әлавә едилән] әмәјә (мәнфәәт илә әмәк һаггына) 1 $^2/_3$ кирвәнкә, сабит капитала исә $3^1/_3$ кирвәнкә дүшүрдү. Демәли, онун өз мәһсулунда гијмәтләндирилсә әмәк аз мәһсулдар олмушдур, һәрчәнд онун мәһсулдарлығы дәјишилмәмиш, анчаг хаммал баһаланмышдыр. Әмәк өзүнүн кечмишдәки мәһсулдарлығыны сахламышдыр, чүнки ејнилә һәмин әмәк ејни мүддәт әрзиндә 5 кирвәнкә памбығы 5 кирвәнкә иплијә чевирир, чүнки бу әмәјин әсил мәһсулу (истеһлак дәјәринә көрә) јалныз, памбыға верилән *иплик формасындан* ибарәтдир. 5 кирвәнкә памбыг кечмишдәки кими јенә дә ејнилә һәмин әмәјин нәтиҹәсиндә иплик формасы алмышдыр. Лакин һәгиги мәһсул јалныз һәмин иплик формасындан ибарәт олмајыб, һәмчинин памбыг лифиндән — бу форманын верилдији маддәдән ибарәтдир, бу маддәнин дәјәри исә, һәмин форманы верән әмәјә нисбәтлә инди мәчму мәһсулун кечмишдәкиндән артыг бир һиссәсини тәшкил едир. Буна көрә дә әјиричинин ејни мигдар әмәји инди аз мигдар иплик илә өдәнилир, башга сөзлә дејилсә, мәһсулун бу әмәји әвәзләјән һиссәси азалыр.

Бу мәсәлә бах беләдир.

[в) ГАРНЈЕНИН СМИТ ӘЛЕЈҺИНӘ МҮБАҺИСӘСИНИН ВУЛГАР МҮГӘДДИМӘСИ. ГАРНЈЕНИН ФИЗИОКРАТИЈА БАХЫШЛАРЫНА ГАЈЫТМАСЫ. ФИЗИОКРАТЛАРА НИСБӘТӘН БИР АДДЫМ КЕРИЈӘ: ГЕЈРИ-МӘҺСУЛДАР ИШЧИЛӘРИН ИСТЕҺЛАКЫНА ИСТЕҺСАЛ МӘНБӘЈИ КИМИ БАХЫЛМАСЫ]

Демәли, әввәлән, Гарнје дүзкүн олмајараг иддиа едир ки, сон нәтиҹәдә бүтүн капитал истеһлакчынын кәлири илә әвәзләнир; зира капиталын бир һиссәси кәлир илә дејил, анҹаг капитал илә әвәзләнә биләр. Икинҹиси, бу елә өзлүјүндә мә'насыздыр, чүнки кәлир өзү, әмәк һагтындан ибарәт олмадыгда (јахуд әмәк һаггындан верилән әмәк һаггы, јә'ни ондан төрәмә бир кәлирдән ибарәт олмадыгда) капитала дүшән мәнфәәтдән ибарәт олур (јахуд капитала дүшән мәнфәәтдән төрәјән бир кәлир олур). Нәһајәт, Гарнјенин, белә бир иддиасы* мә'насыздыр ки, капиталын тәдавүл етмәјән (јә'ни истеһлакчынын кәлири илә әвәзләнмәјән һиссәси) «өз саһибинә мәнфәәт кәтирмәзди». Бу һиссә — истеһсал шәртләри дәјишмәз галдыгда — доғрудан да мәнфәәт (даһа дүрүст дејилсә, изафи дәјәр) кәтирмир. Лакин бу һиссә олмаса капитал үмумијјәтлә өз мәнфәәтини истеһсал едә билмәз.

[357] «Бу фәргләндирмәдән анҹаг, белә бир нәтиҹә чыхартмаг олар ки, *мәһсулдар* ишчиләр тутмаг үчүн јалныз *онларын әмәјиндән истифадә едәнин кәлири* лазым олмаг дејил, *васитәчиләрә мәнфәәт кәтирән капитал да* лазымдыр, *гејри-мәһсулдар ишчиләр тутмаг* үчүн исә әксәр һалда, онлара әмәк *һаггы верән* шәхсин кәлири кифајәтдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 175).

Елә тәкҹә бу ибарәнин өзү о гәдәр бир мә'насызлыг јығыныдыр ки, бурадан белә бир ајдын нәтиҹә чыхыр: А. Смити тәрҹүмә едән Гарнје А. Смитин јаздыгларындан әслиндә һеч бир шеј баша дүшмәмишдир вә һәтта, «Халглар сәрвәти»ндәки ән мүһүм ҹәһәт һаггында, јә'ни капиталист истеһсал үсулуна ән мәһсулдар истеһсал үсулу кими бахылмасы һаггында онун һеч бир тәсәввүрү јохдур (бу истеһсал үсулу исә өзүндән габагкы формалара нисбәтән шүбһәсиз ән мәһсулдар үсулдур).

Һәр шејдән әввәл сон дәрәҹә ахмаглыгдыр ки, билаваситә кәлир илә өдәнилән әмәји гејри-мәһсулдар әмәк һесаб едән Смитә гаршы белә бир е'тираз ирәли сүрүлүр: *«гејри-мәһсулдар* ишчиләр тутмаг үчүн әксәр һалда, онлара әмәк һаггы верән шәхсин кәлири кифајәтдир». Сонра да антитеза: *«мәһсулдар* ишчиләр тутмаг үчүн *јалныз онларын* әмәјиндән *истифадә едәнин кәлири* лазым олмаг дејил, *васитәчиләрә*

* Бах: бу ҹилд, I һиссә, сәһ. 172. *Ред.*

мәнфәәт кәтирән капитал да лазымдыр»! (Белә олдугда чәнаб Гарнјенин дедијинә көрә әкинчилик әмәји нечә аз мәһсулдар сајылмалыдыр ки, онун үчүн, торпаг мәһсулуну истеһлак едәнләрин кәлириндән әлавә һабелә, васитәчиләрә мәнфәәт кәтирмәклә бәрабәр торпаг мүлкијјәтчисинә торпаг рентасы кәтирән капитал да лазымдыр!)

Доғру дејилдир ки, «мәһсулдар ишчиләр тутмаг үчүн», әввәлән, онлары тәтбиг едән капитал лазымдыр вә, икинчиси, онларын әмәјини истеһлак едән кәлир лазымдыр; бунун үчүн јалныз капитал лазымдыр ки, һәмин капитал онларын әмәјинин бәһәрини истеһлак едән кәлири јарадыр. Әкәр мән бир капиталист-дәрзи олараг әмәк һаггына 100 ф. ст. сәрф едирәмсә, һәмин 100 ф. ст. мәнә, мисал үчүн, 120 ф. ст. кәтирир. Бу мәбләғ мәнә 20 ф. ст. кәлир јарадыр вә бу кәлирин мүгабилиндә мән инди истәсәм, материала «сүртук» формасы верән дәрзинин әмәјини дә истеһлак едә биләрәм. Јох әкәр мән, әксинә, 20 фунт стерлингә өзүм кејмәк үчүн мүхтәлиф палтар алырамса, онда тамамилә ајдындыр ки, бу палтары алмаг үчүн сәрф етдијим 20 фунт стерлинги мәндән өтрү һеч дә һәмин палтар јаратмамышдыр. Әкәр мән евимә дәрзи чағырыб мәним үчүн 20 фунт стерлингә палтар тикмәји она тапшырсајдым, нәтичәси јенә дә ејни оларды. Биринчи һалда мән, о вахта гәдәр малик олдуғумдан 20 ф. ст. артыг әлдә етмишдим, икинчи һалда исә сөвдәдән сонра мәним пулум сөвдәјә гәдәр олдуғундан 20 ф. ст. азалмышдыр. Бундан башга, чох кечмәдән көрәрдим ки, муздуну билаваситә өз кәлиримдән вердијим дәрзи һеч дә сүртуку «васитәчидән» алдыгда верәчәјим гәдәр учуз гијмәтә һазырламыр.

Гарнје белә күман едир ки, мәнфәәти истеһлакчы өдәјир. Истеһлакчы әмтәәнин «дәјәрини» өдәјир; вә әмтәәјә капиталист мәнфәәти дахил олурса да, бу әмтәә онун үчүн, истеһлакчы үчүн, о өз кәлирини билаваситә әмәк сатын алынмасына сәрф едиб, өз тәләбатыны өдәмәк үчүн һәмин муздлу ишчини чох мәһдуд мигјасда бу вә ја дикәр шејләр истеһсал етмәјә мәчбур едәчәји һалдакындан учуз баша кәлир. Бурада тамамилә ашкара чыхыр ки, капиталын нә олмасы барәсиндә Гарнјенин азачыг да олса тәсәввүрү јохдур.

О давам едир:

«Сонра, бир чох *гејри-мәһсулдар* ишчиләр, мәсәлән актјорлар, мусигичиләр вә и. а. әксәр һалда өзләринин әмәк һаггыны, бу гәбил мүәссисәләрә гојулмуш капиталдан мәнфәәт кәтүрән директорун васитәсилә алмырлармы?» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 175—176).

Бу мүлаһизә дүзкүндүр. Лакин бу јалныз ону көстәрир ки, А. Смитин өз икинчи тә'рифиндә гејри-мәһсулдар адлан-

дырдығы ишчиләрин бир һиссәси, онун биринчи тә'рифинә көрә мәһсулдар ишчидирләр.

«Буна көрә белә фәрз етмәк лазымдыр ки, *мәһсулдар* синфи бөјүк олан чәмијјәтдә васитәчиләрин вә ја саһибкарларын әлиндә бөјүк мигдарда капитал јығылмыш олур» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 176).

Доғрудан да: муздлу әмәјин күтләви мөвчудлуғу капиталын күтләви мөвчудлуғунун анчаг башга бир ифадәсидир.

«Демәли, *мәһсулдар* синиф илә *гејри-мәһсулдар* синиф арасындакы нисбәти һеч дә, А. Смитин фәрз етдији кими, капиталларын күтләси илә кәлирләрин күтләси арасындакы нисбәт мүәјјән етмир. Бу сонунчу нисбәт, көрүнүр ки, хејли чох дәрәчәдә халгын адәт вә вәрдишләриндән, онун сәнајесинин чох вә ја јүксәк инкишаф сәвијјәсиндән асылыдыр» (сәһ. 177).

Әкәр капитал тәрәфиндән музд верилән ишчиләр мәһсулдардыр, кәлирдән музд верилән ишчиләр исә мәһсулдар дејилдирләрсә, онда тамамилә ајдындыр ки, мәһсулдар синфин гејри-мәһсулдар синфә нисбәти капиталын кәлирә нисбәти кимидир. Лакин һәр ики синфин пропорсионал артмасы һеч дә јалныз, капиталлар күтләси илә кәлирләр күтләси арасындакы мөвчуд нисбәтдән асылы олмајачагдыр. Бу нисбәт, артан кәлирин (мәнфәәтин) нә кими бир пропорсијада капитала чеврилдијиндән вә онун нә кими бир пропорсијада кәлир кими хәрчләндијиндән асылы олачагдыр. Ибтидада буржуазија чох гәнаәтчил олурса да, капиталын мәһсулдарлығы, јә'ни әмәјин мәһсулдарлығы артдыгча буржуазија феодаллар кими јашамаға башлајыр [358] вә өзләри үчүн бир чох мәијјәт топлајырлар. Сон (1861 вә ја 1862-чи ил) фабрик һесабатына көрә әсил мә'надакы фабрикләрдә ишләјән шәхсләрин (о чүмләдән мүдиријјәт ишчиләрининт) сајы Бирләшмиш Краллыгда анчаг 775 534 нәфәр иди*, гадын ев гуллугчуларынын сајы исә бир тәк Инкилтәрәдә 1 милјон нәфәр тәшкил едирди. Бунлар әчәб ичтимаи гајдалар имиш: чаван бир гызы фабрикдә күндә 12 саат, лап әлдән дүшәнәдәк ишләмәјә мәчбур едир ки, онун һаггы өдәнилмәмиш әмәјинин бир һиссәси һесабына фабрикчи евдә өзүнә шәхси хидмәтләр көстәрмәк үчүн һәмин гызын бачысыны өзүнә ев гуллугчусу көтүрә билсин, онун гардашыны өзүнә нөкәр көтүрсүн, онун әмиси оғлуну әскәр вә ја полис етсин!

Гарнјенин ахырынчы әлавәси бајағы тавтолокијададыр. Мәһсулдар синиф илә гејри-мәһсулдар синиф арасындакы нисбәт, онун дедијинә көрә, капитал илә кәлир арасындакы нисбәтдән вә ја даһа дүрүст ифадә едилсә, капитал формасын-

*„Return to an Address of the House of Commons“ 24 апрел 1861-чи ил (1862-чи ил февралын 11-дә чап едилмишдир).

да сәрф едилән әмтәәләрин мөвчуд күтләси илә кәлир формасында сәрф едилән әмтәәләр күтләси арасындакы нисбәтдән асылы дејил, халгын адәт вә вәрдишләриндән, онун сәнајесинин сәвијјәсиндән (!?) асылыдыр. Доғрудан да, капиталист истеһсалы јалныз, сәнајенин анчаг мә'лум инкишаф пилләсиндә мејдана кәлир.

Бонапартчы сенатор олдуғу үчүн Гарнје, ајдындыр ки, лакејләр вә үмумијјәтлә ев гуллугчулары сахламаг һәсрәтиндәдир:

«Шәхсләрин сајы бәрабәр олдугда һеч бир синиф, *кәлирдән* әлдә едилән мәбләғләрин капитала чеврилмәсинә ев гуллугчулары гәдәр чох јардым етмир» (сәһ. 181).

Һәгигәтдә исә һеч бир синиф хырда буржуазија сыраларына бундан чох јарарсыз үнсүрләр вермир. Гарнје анламыр ки, «бу гәдәр бәсирәтли адам олан» Смит нә сәбәбә

«варлынын белә гајғысызлыгла исраф етдији кәлирин галыгларыны *јығышдырмаг* үчүн онун јанына тә'јин едилән бу васитәчијә» вә и. а. (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 183)

јүксәк гијмәт вермир.

Лакин елә Гарнје өзү бурада дејир ки, васитәчи јалныз, «кәлирин» галыгларыны «јығышдырыр». Бәс бу кәлир нәдән ибарәтдир? Мәһсулдар ишчиләрин һаггы өдәнилмәмиш әмәјиндән.

Смитә гаршы бүтүн бу там јарарсыз мүбаһисәдән сонра Гарнје керијә, физиократијаја доғру јуварланыб әкинчилик әмәјини јеканә мәһсулдар әмәк е'лан едир! Нәјә көрә? Она көрә ки, бу әмәк

«јени бир дәјәр дә јарадыр, бу әмәјин фәалијјәти һәлә башланмадығы заман чәмијјәтдә — һәтта еквивалент кими дә — *мөвчуд олмајан* бир дәјәр јарадыр вә мәһз бу дәјәр торпаг мүлкијјәтчисинә рента верир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 184).

Демәли, мәһсулдар әмәк нәдир? Бу — изафи дәјәр јарадан әмәкдир, әмәк һаггы олараг алдығы еквивалентдән әлавә бир јени дәјәр јарадан әмәкдир. Һәм дә Смитин тәгсири јохдур әкәр Гарнје анламыр ки, *капиталын әмәјә* мүбадиләси *анчаг о* демәкдир ки, мә'лум дәјәри олан, мә'лум мигдар әмәјә бәрабәр дәјәри олан бир әмтәә, һәмин әмтәәдәкиндән артыг бир мигдар әмәјә мүбадилә олунур, беләликлә дә «бу әмәјин фәалијјәти һәлә башланмадығы заман чәмијјәтдә — һәтта еквивалент кими дә — мөвчуд олмајан јени бир дәјәр јараныр». [VIII—358]

* * *

[IX—400] *Чәнаб Ж. Гарнје 1796-чы илдә* Парисдә «Abrégé élémentaire des Principes de l'Economie Politique»-

ни нәшр етмишдир. Јалныз әкинчилик мәһсулдардыр дејән физиократија бахышы илә јанашы олараг биз бурада дикәр бир бахыша раст кәлирик (бу бахыш онун А. Смитә гаршы мүбаһисәсини јахшы изаһ едир), мәһз белә бир бахыша раст кәлирик ки, истеһлак («гејри-мәһсулдар ишчиләр»лә дәбдәбәли тәмсил едилмиш истеһлак) истеһсалын мәнбәјидир вә бу ахырынчынын кәмијјәти биринчинин кәмијјәти илә өлчүлүр. Гејри-мәһсулдар ишчиләр «сүн'и тәләбатын» өдәнилмәсини тә'мин едир вә мадди мәһсуллары истеһлак едирләр, — беләликлә, дејир, онлар һәр чәһәтдән фајдалыдырлар. Бу сәбәбдән о һабелә гәнаәтә (гәнаәтчиллијә) гаршы мүбаһисә едир. Онун мүгәддимәсинин XIII сәһифәсиндә бунлары охујуруг:

«Ајрыча бир шәхсин сәрвәти гәнаәт јығымлары васитәсилә артыр; ичтимаи сәрвәт исә, *әксинә,* истеһлакын артмасы нәтичәсиндә чохалыр».

240-чы сәһифәдә исә, дөвләт борчлары һаггындакы фәсилдә Гарнје дејир:

«Әкинчилијин јахшылашмасы вә кенишләнмәсинин, демәли, сәнајенин вә тичарәтин тәрәггисинин дә, сүн'и тәләбатын кенишләнмәсиндән *башга бир сәбәби* јохдур».

Бурадан о белә бир нәтичә чыхарыр ки, дөвләт борчлары јахшы шејдир, чүнки бунлар һәмин тәләбаты артырыр[69]. [IX—400]

* * *

[IX—421] *Шмалтс.* Физиократијанын бу алман тәрәфдары мәһсулдар әмәк илә гејри-мәһсулдар әмәк арасында Смитин көстәрдији фәргләндирмә һаггындакы өз тәнгидиндә дејир (онун китабынын алманча нәшри *1818-чи илдә* чыхмышдыр):

«Мән анчаг гејд етмәлијәм... ки, әкәр үмумијјәтлә башга адамларын әмәјинин бизим үчүн һәмишә... анчаг вахта гәнаәт јаратмасы, *әмәјин дәјәрини* вә *онун гијмәтини* тәшкил едән амилин исә анчаг һәмин вахт гәнаәтиндән ибарәт олдуғу нәзәрә алынса, онда Смитин *мәһсулдар* әмәк илә *гејри-мәһсулдар* әмәк арасында көстәрдији фәргләндирмәни мүһүм вә чох дүрүст бир фәргләндирмә һесаб етмәк лазым дејилдир».

{Онун бу сөјләдијиндә долашыглыг вардыр: иш онда дејилдир ки, әмәк бөлкүсүнүн јаратдығы вахт гәнаәти шејин дәјәрини вә гијмәтини мүәјјән едир; иш ондадыр ки, ејни дәјәр мүгабилиндә мән даһа чох истеһлак дәјәри әлдә едирәм, әмәјин мәһсулдарлығы артыр, чүнки ејни бир заманда даһа артыг мигдарда мәһсул јарадылыр; лакин о, физиократларын изи илә кетдијиндән, әлбәттә, дәјәри иш вахтынын өзүндә тапа билмир.}

«*Мәсәлән*, мәним үчүн стол һазырлајан харрат вә мәним мәктубларымы почта апаран, палтарымы тәмизләјән вә лазыми шејләр тапыб кәтирән ев гуллугчусу, — бунларын һәр икиси мәнә өз тәбиәти е'тибары илә бүсбүтүн ејни хидмәтләр көстәрир: онларын һәр икиси һәм мәним бу ишләрә сәрф етмәли олачағым вахты, һәм дә өзүмүн бу гәбил ишләр көрмәк үчүн вәрдиш вә бачарыг әлдә етмәкдән өтрү сәрф етмәли олачағым вахты мәним үчүн һифз едир» (*Schmalz*. Economie Politique, traduit par Henri Jouffroy,. etc 1826, I чилд, сәһ. 304).

Бу чызмагарачы Шмалтсда* һәлә биз белә бир мүлаһизә дә көрүрүк ки, бу, — мисал үчүн Гарнједә, — онун истеһлак системинин (вә исрафчылығын игтисади фајдасынын) физиократија илә әлагәләндирилдијини анламаг үчүн әһәмијјәтлидир:

«Бу систем» (Кене системи) «сәнәткарларын вә һәтта *јалныз истеһлак едәнләрин* истеһлакыны белә бир әсаса көрә онлар үчүн хидмәт һесаб едир ки, бу истеһлак, долајысы илә олса да, милли кәлирин артмасына көмәк едир, *зира бу истеһлак олмасајды, истеһлак едилмиш шејләри торпаг истеһсал етмәзди вә бунлар торпаг мүлкијјәтчисинин кәлиринә әлавә олуна билмәзди*» (јенә орада, сәһ. 321)[70]. [IX—421]

[8] ШАРЛ ГАНИЛ [МҮБАДИЛӘЈӘ ВӘ МҮБАДИЛӘ ДӘЈӘРИНӘ МЕРКАНТИЛИСТ БАХЫШЫ. МУЗД АЛАН ҺӘР ЧҮР ӘМӘЈИН МӘҺСУЛДАР ӘМӘК АНЛАЈЫШЫНА ДАХИЛ ЕДИЛМӘСИ]

[VIII—358] *Ш. Ганилин* «Des Systèmes d'économie politique» әсәри чох зәиф вә сәтһи бир чызмагарадыр. Биринчи нәшри *1809-чу илдә* Парисдә чыхмышдыр; икинчи нәшри — *1821-чи илдә* (бу ахырынчы нәшриндән ситат кәтирирәм). Онун чәфәнк бошбоғазлыглары билаваситә, әлејһинә мүбаһисә етдији Гарнјенин сөјләдикләринә ујғундур.

{*Канар* «Principes d'économie politique»-дә дејир ки, «*сәрвәт артыг әмәк јығымыдыр*»[71]. Әкәр о десәјди ки, сәрвәт фәһләнин бир фәһлә кими јашамасыны давам етдирмәк үчүн лазым олдуғундан артыг галан әмәкдир, онда бу тә'риф дүзкүн оларды.}

Чәнаб Ганил үчүн башланғыч нөгтәси белә бир елементар мүддәадан ибарәтдир ки, әмтәә буржуа сәрвәтинин елементидир, јә'ни сәрвәт истеһсал етмәк үчүн әмәк, әмтәә истеһсал етмәлидир, өзүнү вә ја өз мәһсулуну *сатмалыдыр:*

«Мәдәнијјәтин мүасир һалында әмәк бизә анчаг мүбадилә васитәсилә мә'лумдур» (ады чәкилән әсәр, I чилд, сәһ. 79). «Мүбадилә олмаса әмәк һеч бир сәрвәт истеһсал едә билмәз» (сәһ. 81).

---

* Орижиналда Шмалтс фамилијасы илә әлагәдар олан чинасдыр: Schmalz-chmiertorf (Schmalz — пиј, Schmiertorf — јајан, булајан, корлајан демәкдир). *Ред.*

Бурадан ҹәнаб Ганил дәрһал меркантилизм системинә сычрајыр. Мүбадилә олмаса әмәк буржуа сәрвәти јарада билмәдијинә көрә «сәрвәт јалныз тиҹарәтдән әмәлә кәлир» (сәһ. 84). Јахуд, онун сонра дедији кими:

«Јалныз мүбадилә, јахуд тиҹарәт шејләрә дәјәр верир» (сәһ. 98). «Дәјәр илә сәрвәтин» бу «ејнилији принсипи... үмуми әмәјин сәмәрәлилији һаггындакы тә'лимин әсасыны тәшкил едир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 93).

Ганил өзү дејир ки,

[359] «тиҹарәт системи», — буну о, монетар системинин ади бир «дәјишилмиш шәкли» адландырыр, — «хүсуси вә үмуми сәрвәти әмәјин мүбадилә дәјәрләри илә изаһ едир, һәмин дәјәрләрин узун мүддәт галан вә дәјишилмәјән мадди шејләрдә тәсбит олунуб-олунмадығынын исә фәргини нәзәрә алмыр» (сәһ. 95).

Беләликлә, Гарнје физиократија системинин тәсәввүрләринә гајытдығы кими, о да меркантилизм системинин тәсәввүрләринә гајыдыр. Онун һеч бир шејә јарамајан бошбоғазлығы бу сәбәбдән меркантилизм системинин өзүнүн вә «изафи дәјәр» һаггындакы бахышларынын характеристикасы үчүн олдугҹа јарарлыдыр, хүсусилә она көрә ки, һәмин бахышлары о, Смитә, Рикардоја вә с. гаршы ирәли сүрүр.

Сәрвәт мүбадилә дәјәридир; буна көрә дә мүбадилә дәјәри истеһсал едән вә ја өзүнүн мүбадилә дәјәри олан һәр бир әмәк сәрвәт истеһсал едир. Ганилин башга меркантилистләрдән бир гәдәр дәрин бахдығыны көстәрән јеканә сөз *«үмуми* әмәк» [travail *gènéral*] терминидир. Ајрыча бир шәхсин әмәји, јахуд даһа доғрусу, онун әмәјинин мәһсулу үмуми әмәк формасы алмалыдыр. Әмәјин мәһсулу анҹаг бу јолла мүбадилә дәјәринә, *пула* чеврилир. Ганил фе'лән һәмин бахыша гајыдыр ки, сәрвәт пулдан ибарәтдир; лакин Ганил үчүн даһа тәкҹә гызыл вә күмүш дејил, әмтәә өзү дә сәрвәтдир, чүнки әмтәә *пулу* тәмсил едир. Ганил дејир:

«*тиҹарәт системи,* јахуд *үмуми әмәк* дәјәрләринин мүбадиләси» (сәһ. 98).

Ахырынҹы ифадә мә'насыздыр: мәһсул үмуми әмәјин мөвҹудлуғу олмаг е'тибары илә, бу әмәјин тәҹәссүмү олмаг е'тибары илә дәјәрдир, нәинки «үмуми әмәјин *дәјәри*», чүнки бу: дәјәрин дә дәјәри демәк оларды. Лакин фәрз едәк ки, әмтәә бир дәјәр кими мүәјјәнләшмишдир, тутаг ки, о һәтта пул формасы алмышдыр, өз метаморфозуну етмишдир. О инди мүбадилә дәјәридир. Лакин бу әмтәәнин бәс дәјәри нә

гәдәрдир. Әмтәәләрин һамысы мүбадилә дәјәрләридир. Бу ҹәһәтҹә онлар бир-бириндән фәргләнмир. Лакин бу мөвҹуд әмтәәнин мүбадилә дәјәрини мүәјјән едән нәдир? Бурада Ганил һадисәләрин ән кобуд заһири формасындан габаға кечмир. *A* әмтәә *B, C, D* вә и. а. әмтәәләрин чохлу мигдарына мүбадилә едилирсә, онун мүбадилә дәјәри чохдур.

Ганилин Рикардоја вә сијаси игтисадчыларын әксәријјәтинә гаршы јөнәлмиш олан белә бир мүлаһизәси тамамилә дүзкүндүр ки, онларын системи, бүтүн буржуа системи кими, мүбадилә дәјәри үзәриндә гурулмушса да, әмәји тәдгиг едиркән онлар мүбадиләјә диггәт вермирләр. Лакин онларын белә етмәсинин јеканә сәбәби о иди ки, мәһсулун әмтәә *формасы* онлара өзлүјүндә ајдын бир шеј кими тәсәввүр олунурду, буна көрә дә онлар *дәјәрин* анҹаг *кәмијјәтини* тәдгиг едирдиләр. Мүбадиләдә ајры-ајры фәрдләрин мәһсуллары јалныз она көрә үмуми әмәјин мәһсуллары кими мејдана чыхыр ки, онлар өз ифадәсини *пул* шәклиндә кәсб едир. Бу нисбилијин әсасы исә артыг ондан ибарәтдир ки, онлар өзләрини үмуми әмәјин мөвҹуд варлығы кими тәзаһүр етдирмәлидирләр вә бу варлыға анҹаг, үмуми әмәјин нисби, јалныз кәмијјәтҹә мүхтәлиф ифадәләри кими мүнҹәр олуна биләрләр. Лакин мүбадиләнин өзү онлара *дәјәр кәмијјәти* вермир. Мүбадиләдә онлар үмуми иҹтимаи әмәк кими мејдана чыхыр, бу әмтәәләрин нә дәрәҹәдә өзләрини әмтәә кими көстәрә билмәси исә, бунларын һәрәси өз мәһсулунун һамысы әмтәә кими көстәрә биләҹәкләриндән асылыдыр, јә'ни өзләринин мүбадилә едилә билдикләри ҹүрбәҹүр әмтәәләрин сајындан асылыдыр, демәли, базарын, тиҹарәтин һәҹминдән асылыдыр, өзләрини бир мүбадилә дәјәри кими ифадә етдикләри әмтәәләр сырасындан асылыдыр. Әкәр, мисал үчүн, јалныз дөрд мүхтәлиф истеһсал саһәси мөвҹуд олсајды, онда дөрд истеһсалчынын һәрәси өз мәһсулунун хејли һиссәсини өзү үчүн истеһсал едәрди. Минләрлә истеһсал саһәси мөвҹуд олдугда исә, бунларын һәрәси өз мәһсулунун һамысыны әмтәә кими истеһсал едә биләр. Онун мәһсулунун һамысы мүбадиләјә кедә биләр.

Лакин Ганил меркантилистләрлә бирликдә белә күман едир ки, *дәјәр кәмијјәтинин өзү мүбадиләнин мәһсулудур*, һалбуки һәгигәтдә мүбадилә васитәсилә мәһсуллар анҹаг дәјәр формасы, јахуд *әмтәә* формасы кәсб едирләр.

«Мүбадилә *шејләрә* дәјәр верир, мүбадиләсиз онларын дәјәри олмазды» (сәһ. 102).

Әкәр бунун мә'насы одурса ки, *шејләр*, истеһлак дәјәрләри јалныз иҹтимаи әмәјин нисби ифадәләри олмаг е'тиба-

ры илә дәјәрә чеврилирләр, бу форманы кәсб едирләр, онда бу — тавтолокијадыр. Јох әкәр бунун мә'насы одурса ки, мүбадилә васитәсилә шејләр мүбадилә јох икән өзләринин малик олдуглары дәјәрдән бир гәдәр артыг дәјәр кәсб едирләр, онда бу — ачыгча чәфәнкијатдыр, чүнки *А* әмтәәнин дәјәринин кәмијјәтини мүбадилә анчаг, *В* әмтәәнин дәјәринин кәмијјәтини азалтмаг васитәсилә артыра биләр. Мүбадилә *А* әмтәәнин дәјәрини о вахтадәк олдуғуна нисбәтән нә гәдәр артырырса, *В* әмтәәнин дәјәрини дә бир о гәдәр азалдыр. Демәли *А*+*В* *һәм мүбадиләјә гәдәр, һәм дә ондан сонра ејни бир дәјәрә маликдир.*

«Ән фајдалы мәһсуллар, әкәр мүбадилә онлара дәјәр вермәсә, һеч бир дәјәрә малик олмаја биләр,..»

(Һәр шејдән әввәл, әкәр бу шејләр «мәһсулдурса», онда бунлар тәбиәтин вердији һава вә с. кими үмуми не'мәтләр дејил, лап әввәлдән әмәк мәһсулларыдыр. Әкәр бунлар «ән фајдалы» мәһсулдурса, онда бунлар сөзүн ән јүксәк мә'насында истеһлак дәјәрләридир, һамынын еһтијачы олан истеһлак дәјәрләридир. Әкәр мүбадилә бунлара *һеч бир* дәјәр вермирсә, бу анчаг о шәртлә ола биләр ки, һәр кәс бунлары өзү үчүн истеһсал етсин; бу исә онларын мүбадилә үчүн истеһсал олундуғуну нәзәрдә тутан илкин шәртә [360] зиддир; беләликлә бүтүн илкин шәрт мә'насыздыр.)

...«ән фајдасыз мәһсуллар исә, әкәр мүбадилә онлар үчүн әлверишли олса, чох бөјүк дәјәрә малик ола биләр» (сәһ. 104).

«Мүбадилә» чәнаб Ганилә мистик бир шәхсијјәт кими көрүнүр. Әкәр «ән фајдасыз мәһсуллар» һеч бир шејә јарарлы дејилдирләрсә, әкәр онларын һеч бир истеһлак дәјәри јохдурса, онда ким бунлары сатын алар? Демәли, алычы үчүн бунларын һәр һалда мүәјјән, һеч олмазса тәсәввүр олунан бир «фајдасы» олмалыдыр. Вә әкәр о ахмаг дејилдирсә, нә үчүн кәрәк бунлары баһа алсын? Демәли, бунларын баһалығы кәрәк, һәр һалда бунларын «фајдасызлығындан» ирәли кәлмәјән бир сәбәбдән төрәсин. Бәлкә бу баһалыг онларын «надирлијиндән» ирәли кәлир? Лакин Ганил онлары «ән фајдасыз *мәһсуллар*» адландырыр. Бир сурәтдә ки, онлар мәһсулдур, онда нә үчүн бәс бунлары, өзләринин бөјүк «мүбадилә дәјәринә» бахмајараг, күтләви мигјасда истеһсал етмирләр? Әкәр әввәл алычы ахмаг олуб, өзү үчүн нә керчәк, нә дә тәсәввүр едиләчәк истеһлак дәјәри олмајан бир шејә чохлу пул верирдисә, инди сатычы ахмаг олур, чүнки чүз'и мүбадилә дәјәри олан фајдалы шејләр әвәзинә, бөјүк

мүбадилә дәјәри олан бу кәрәксиз шејләри истеһсал етмир. Беләликлә, әкәр онларын истеһлак дәјәринин (фәрз едилир ки, истеһлак дәјәри инсанларын тәбии тәләбаты илә мүәјјән олунур) бу гәдәр чүз'илијинә бахмајараг онларын мүбадилә дәјәри бу гәдәр бөјүкдүрсә, онда бу, ҹәнаб мүбадиләдән јох, мәһсулун өзүндән төрәјән бир сәбәблә әлагәдардыр. *Демәли, онун јүксәк мүбадилә дәјәри мүбадиләнин төрәмәси дејилдир, мүбадиләдә о јалныз тәзаһүр едир.*

«Шејләрин һәлә анҹаг мүбадилә едилә биләҹәкләри дәјәри [valeur échangéable] дејил, онларын мүбадилә едилмиш олдуглары дәјәри valeur échangée] *һәгиги дәјәрдир,* сәрвәтлә ејнијјәт тәшкил едән дәјәрдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 104).

Лакин valeur èchangeab'le мә'лум бир шејин өз мүбадилә едилә биләҹәји башга шејләрә олан мүнасибәтидир. {Бурада әсас тәшкил едән дүзкүн ҹәһәт бундан ибарәтдир: әмтәәни пула чеврилмәјә мәҹбур едән одур ки, әмтәә мүбадиләјә бир valeur echangeable кими, бир мүбадилә дәјәри кими дахил олур, лакин о анҹаг мүбадиләнин мөвҹуд олмасы нәтиҹәсиндә мүбадилә дәјәридир.} *А*-нын мүбадилә едилмиш олдуғу дәјәри исә, әксинә, *B, C, D* вә и. а. мәһсулларын мүәјјән мигдарындан ибарәтдир. Демәли, бу даһа (ҹәнаб Ганилин фикринә көрә) дәјәр дејил, «мүбадиләсиз шејдир». *B, C, D* вә и. а. *А*-ја мүбадилә едиләндән габаг «дәјәр» дејилдиләр. *А* она көрә дәјәр олду ки, онун (мүбадилә едилмиш бир дәјәр олмаг е'тибары илә) јерини бу гејри-дәјәрләр тутду. Белә чыхыр ки, бу «шејләр», садәҹә јерләрини дәјишдирмәк нәтиҹәсиндә бирдән дәјәрә чеврилмишләр, бу јердәјишмәдән сонра исә онлар мүбадиләдән чыхыб јенә өз әввәлки вәзијјәтинә гајыдыр.

«Демәли, шејләри сәрвәт едән һеч дә онларын керчәк фајдалылығы вә онларын *дахили* дәјәри дејилдир: онларын дәјәрини тәсбит вә мүәјјән едән мүбадиләдир вә мәһз бу дәјәр онлары сәрвәт илә ејнијјәтә кәтирир (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 105).

Ҹәнаб мүбадилә ја мөвҹуд олмуш бир шеји, ја да мөвҹуд олмамыш бир шеји тәсбит вә мүәјјән едир. Әкәр мүбадилә шејләрин илк дәфә дәјәрини јарадырса, онда мүбадиләнин өзү јох олдугда дәрһал бу дәјәр, мүбадиләнин бу төрәтмәси дә јох олур. Демәли, мүбадилә өзү јаратмыш олдуғуну өзү, ејни дәрәҹәдә, мәһв едир. Мән *А*-ны $B+C+D$-јә мүбадилә едирәм. Бу мүбадилә әмәлијјатында *А* дәјәр кәсб едир. Бу әмәлијјат гуртардыгда $B+C+D$ *А*-нын тәрәфиндә дурур, *А* исә $B+C+D$-нин тәрәфиндә дурур. Һәм дә бунлар, тәрәф-

ләрин һәрәси өзлүјүндә, јалныз бу јердәјишмәдән ибарәт олан чәнаб мүбадиләдән кәнарда дурур. $B+C+D$ инди «шејдирләр», лакин дәјәр дејилдирләр. Һәмчинин A да беләдир. Ја да мүбадилә сөзләрин әсил мә'насында «тәсбит вә мүәјјән едир», о мә'нада ки, күчөлчән чиһаз мәним әзәләләримин күчүнү мүәјјән вә тәсбит едир, амма ону јаратмыр. Белә олдугда исә, дәјәри мүбадилә јаратмыр.

«Ајры-ајры шәхсләр үчүн вә халглар үчүн сәрвәт һәгигәтдә јалныз, һәрә һамы үчүн ишләдикдә мөвчуд олур» —

(јә'ни һәр кәсин әмәји *үмуми ичтимаи әмәк* кими мејдана чыхдыгда. Башга чүр тәфсир едилдикдә бу ибарә мә'насыздыр, чүнки бу үмуми ичтимаи әмәк формасы нәзәрдә тутулмаса, онда демәк лазым кәлир ки, дәмиргајыран һамы үчүн ишләмәјиб, *јалныз* дәмир истеһлакчылары үчүн ишләјир) —

«вә һамы һәрә үчүн ишләдикдә мөвчуд олур»

(әкәр истеһлак дәјәриндән бәһс олунурса, онда бу јенә дә мә'насыздыр, чүнки бүтүн мәһсуллар анчаг хүсуси мәһсуллардыр вә һәр кәсә јалныз мүәјјән хүсуси мәһсуллар лазымдыр: демәли, бунун мә'насы јенә дә јалныз ондан ибарәтдир ки, һәр бир хүсуси мәһсул, өзүнүн *һәрә үчүн мөвчуд олдуғу* форманы кәсб едир, бу формада исә о, өзүнүн хүсуси бир мәһсул кими «һәрәнин» мәһсулундан фәргләндијинә көрә дејил, јалныз һәмин мәһсулла ејнијјәт тәшкил етдијинә көрә мөвчуддур; бурада биз јенә дә, әмтәә истеһсалы әсасында мејдана чыхан ичтимаи әмәк формасыны көрүрүк) (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 108).

[361] Мүбадилә дәјәри, тәкләнмиш бир фәрдин әмәјинин үмуми ичтимаи әмәк кими ифадәсидир — дејән бу тә'рифдән Ганил јенә дә: мүбадилә дәјәри A әмтәәнин B, C, D вә и. а. әмтәәләрә мүбадилә едилмәси мүнасибәтидир — дејән ән кобуд бир тәсәввүрә јуварланыр. Әкәр A әмтәәнин мүгабилиндә чохлу B, C, D верирләрсә, онда A әмтәәнин дәјәри бөјүкдүр; лакин бу һалда B, C, D мүгабилиндә аз A верирләр. Сәрвәт мүбадилә дәјәриндән ибарәтдир. Мүбадилә дәјәри әмтәәләрин бир-биринә мүбадилә едилмәси мүнасибәтидир. Демәли, бүтүн мәһсулларын үмуми мәчмусунун һеч бир мүбадилә дәјәри јохдур, чүнки бунлар һеч бир шејә мүбадилә олунмур. Белә чыхыр ки, сәрвәти мүбадилә дәјәрләриндән ибарәт олан чәмијјәтин һеч бир сәрвәти јохдур. Бурадан исә,— нәинки Ганилин өзүнүн чыхартдығы белә бир нәтичә чыхыр ки, «әмәјин мүбадилә дәјәрләриндән ибарәт олан мил-

ли сәрвәт» (сәһ. 108) өз мүбадилә дәјәринҹә һеч вахт нә арта, нә дә азала билмәз (демәли, *һеч бир изафи дәјәр јохдур*), һәмчинин белә бир нәтиҹә дә чыхыр ки, бу сәрвәтин үмумијјәтлә мүбадилә дәјәри јохдур, демәли, о, сәрвәт дејилдир, зира сәрвәт јалныз мүбадилә дәјәрләриндән ибарәтдир.

«Тахыл боллуғу нәтиҹәсиндә әкәр онун *дәјәри ашағы дүшсә*, онда әкинчиләрин сәрвәти азалар, чүнки бу һалда онларын һәјат үчүн зәрури, фајдалы вә ја хоша кәлән шејләр алмагдан өтрү малик олдуглары мүбадилә дәјәрләри аз олачагдыр; лакин әкинчиләр нә гәдәр итирәҹәкләрсә, тахыл истеһлакчылары там о гәдәр газанмыш олачаглар; бә'зиләри нә гәдәр итирирсә, дикәрләри о гәдәр газаначаглар, беләликлә дә үмуми сәрвәтдә һеч бир дәјишиклик баш вермәјәҹәкдир» (сәһ. 108—109).

Лүтфән бағышлајын! Тахыл истеһлакчылары тахылын мүбадилә дәјәрини дејил, өзүнү истеһлак едирләр. Онлар мүбадилә дәјәри ҹәһәтдән дејил, јејинти шејләри ҹәһәтдән зәнкинләшмишләр. Мүбадилә олундуглары тахыл күтләсинә нисбәтән аз олдугларына көрә мүбадилә дәјәри јүксәк олан өз мәһсулларынын аз бир мигдарыны онлар тахыла мүбадилә етмишләр. Әкинчиләр инди *јүксәк мүбадилә дәјәри* әлдә етмишләр, истеһлакчылар исә, аз мүбадилә дәјәри олан чохлу тахыл әлдә етмишләр, белә ки инди онлар јохсулдур, әкинчиләр исә варлы.

Сонра, белә чыхыр ки, мәҹму (мүбадилә дәјәрләринин иҹтимаи мәҹмусу) нә дәрәҹәдә мүбадилә дәјәрләринин мәҹмусуна чеврилирсә, өзүнүн мүбадилә дәјәр олмаг хассәсини бир о гәдәр итирмиш олур. *A, B, C, D, E, F* бир-биринә мүбадилә едилдикдә онларын мүбадилә дәјәри вардыр. Мүбадилә олундугдан сонра бунларын һамысы өз истеһлакчылары, алычылары үчүн мәһсулдурлар. Бир әлдән дикәринә кечмәк нәтиҹәсиндә онлар даһа мүбадилә дәјәри дејилдирләр. Бунунла да, ҹәмијјәтин «мүбадилә дәјәрләриндән ибарәт олан» сәрвәти јох олмушдур. *A* әмтәәнин дәјәри нисбидир; бу дәјәр онун *B, C* вә с. гаршы мүбадилә нисбәтидир. *A+B*-нин мүбадилә дәјәри аздыр, чүнки инди онларын мүбадилә дәјәри даһа онларын јалныз *C, D, E, F*-ә нисбәтиндән ибарәтдир. *A, B, C, D, E, F*-нин ҹәминин исә әсла һеч бир мүбадилә дәјәри јохдур, чүнки бу һеч бир нисбәти ифадә етмир. Әмтәәләрин ҹәми башга бир әмтәәјә мүбадилә олунмур. Демәли, ҹәмијјәтин мүбадилә дәјәрләриндән ибарәт олан сәрвәтинин һеч бир мүбадилә дәјәри јохдур, буна көрә дә о, сәрвәт дејилдир.

«Бурадан о нәтиҹә чыхыр ки, бир өлкәнин дахили тиҹарәт васитәсилә варланмасы чәтиндир вә, бәлкә дә, һеч мүмкүн дејилдир. Хариҹлә тиҹарәт едән халглар бир гәдәр башга вәзијјәтдәдирләр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 109).

Бу — көһнә меркантилизмдир. Дәјәр, куја, ондан ибарәтдир ки, мән садәчә еквивалент дејил, еквивалентдән артыг бир шеј әлдә едирәм. Лакин ејни заманда Ганил үчүн һеч бир еквивалент јохдур, — ахы еквивалент фәрз едир ки, *A* әмтәәнин дәјәри илә *B* әмтәәнин дәјәри *A*-нын *B*-јә вә ја *B*-нин *A*-ја нисбәти илә мүәјјән олунмајыб, нә исә башга бир шејлә мүәјјән олунур ки, бунда *A* илә *B* бир-бирилә ејниjјәт тәшкил едир. Бир һалда ки еквивалент јохдур, онда еквивалентдән артыг олан бир шеј дә јохдур. Дәмир мүгабилиндә алдығым гызыл мәним гызыл мүгабилиндә алдығым дәмирдән аздыр. Инди мәним дәмирим чохдур вә онун мүгабилиндә мән аз гызыл әлдә едирәм. Демәли, әкәр әввәлдә мән аз мигдар гызылын чох мигдар дәмирә бәрабәр тутулмасы нәтиҹәсиндә газанырдымса, инди јенә дә о гәдәр итирирәм, чүнки чох мигдар дәмир аз мигдар гызыла бәрабәр тутулур.

* * *

«Һәр бир әмәк, нә кими тәбиәтдә олурса-олсун, әкәр мүбадилә дәјәринә маликдирсә, о, мәһсулдар әмәкдир, сәрвәт истеһсал едән әмәкдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 119). «Мүбадилә, мәһсулларын нә мигдары илә, нә бунларын маддилији илә, нә дә бунларын узун мүддәт галмасы илә һесаблашмыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 121). «Һамысы» (әмәк нөвләринин һамысы) «о мә'нада *ејнилә мәһсулдардырлар ки,* өзләринин мүбадилә едилмиш олдуглары *мәбләғи* истеһсал едирләр» (сәһ. 121—122).

Әввәлчә онлар, көстәрилән *мәбләғи,* јә'ни онлар үчүн верилмиш олан *гијмәти* (онларын әмәк һаггынын *дәјәрини*) әвәзләмәк мә'насында ејнилә мәһсулдар е'лан едилир. Лакин Ганил о саат бир аддым да ирәлијә кедир. О дејир ки, гејри-мадди әмәк өзүнүн мүбадилә едилдији мадди мәһсулу истеһсал едир, бу сурәтлә дә елә көрүнүр ки, мадди әмәк гејри-мадди әмәјин мәһсулуну истеһсал етмишдир.

[362] «Шкаф һазырлајыб мүбадилә едәрәк бир батман тахыл алан фәһләнин әмәји илә, өз әмәји мүгабилиндә бир батман тахыл алан кәзәри чалғычынын әмәји арасында һеч бир фәрг јохдур. Бир һалда шкафын мүгабилини вермәк үчүн истеһсал едилән бир батман тахыл, дикәр һалда исә, кәзәри чалғычы тәрәфиндән верилән зөвгүн мүгабилини өдәмәк үчүн истеһсал едилән бир батман тахыл вардыр. Доғрудур, харрат өз бир батман тахылыны истеһлак едәндән сонра шкаф галыр, чалғычы исә өз бир батман тахылыны истеһлак едәндән сонра һеч бир шеј галмыр. Лакин мәһсулдар сајылан нә гәдәр әмәк нөвү бу вәзијјәтдәдир!.. Бу вә ја дикәр әмәјин мәһсулдар вә ја бәһәрсиз олмасы барәсиндә фикир јеритмәк үчүн һеч дә истеһлакдан сонра нә галдығыны әсас көтүрмәк дејил, *мүбадиләни вә ја һәмин әмәјин мејдана кәтирдији истеһсалы* әсас көтүрмәк лазымдыр. Чалғычынын әмәји исә, харратын әмәји кими, *бир батман тахылын истеһсалына сәбәб олдуғундан, онларын һәр икисинин әмәјинин мәһсулдарлығы ејни дәрәҹәдә бир батман тахыл илә өлчүлүр,* һәрчәнд онлардан

биринин әмәји гуртарандан сонра, узун мүддәт галан мүәјјән бир шејдә тәсбит олунуб маддиләшмир, икинчисинин әмәји исә беләә бир шејдә тәсбит олунуб маддиләшир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 122—123).

«Фајдалы әмәклә мәшғул олан ишчиләрин сајыны артырмаг үчүн А. Смит, әмәји фајда вермәјән ишчиләрин сајыны азалтмаг истәрди; лакин бу чүр бахышларын тәрәфдарлары нәзәрдән гачырмышлар ки, әкәр бу арзу јеринә јетсәјди, онда һеч бир сәрвәт мөвчуд ола билмәзди, чүнки истеһсалчылар үчүн истеһлакчылар азлыг едәрди вә истеһлак едилмәјиб галан артыглар јенидән тәкрар истеһсал олуна билмәзди. Мәһсулдар синифләр өз әмәјинин мәһсулларыны, *мадди мәһсул јаратмајан синифләрә* һаваіы вермирләр».

(Беләликлә, бурада о һәр һалда өзү, мадди мәһсуллар истеһсал едән әмәк нөвләрини бу чүр мәһсуллар истеһсал етмәјән әмәк нөвләриндән фәргләндирир.)

«Бунлар өз мәһсулларыны вериб әвәзиндә онлардан раһатлыг, зөвг, ләззәт әлдә едирләр, *өз мәһсулларыны онлара верә билмәк үчүн исә бу мәһсуллары истеһсал етмәјә мәчбурдурлар.* Әмәјин мадди мәһсуллары әкәр, мадди мәһсул јаратмајан әмәк нөвләринин өдәнилмәсинә сәрф едилмәсәјди, онда бу мәһсуллар өзүнә истеһлакчы тапмазды вә бунларын *тәкрар истеһсалы* дајанарды. Буна көрәдир ки, зөвг истеһсал едән әмәк нөвләри *дә,* ән мәһсулдар һесаб едилән әмәк кими, *истеһсалда ејнилә фәал иштирак едирләр»* (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 123—124).

«Онларын» (халгларын) «әлдә етмәјә чан атдыглары раһатлыг, зөвг вә ја ләззәт, онларын өдәнилмәси үчүн, лазым олан *мәһсуллардан габагда олмајыб, демәк олар ки, һәмишә бунларын ардынча кәлир»* (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 125).

(Демәли, көрүнүр ки, бунлар әслиндә «онларын өдәнилмәси үчүн лазым олан» мәһсулларын сәбәби дејил, нәтичәсидир.)

«Зөвг, зинәт вә дәбдәбә јарадан әмәк нөвләри *мәһсулдар синифләр тәрәфиндән олан тәләб нәтичәсиндә* мејдана кәлмәдикдә вәзијјәт башга чүр олур» (демәли, бурада Ганил өзү буну фәргләндирир), «лакин буна бахмајараг һәмин синифләр бу әмәк нөвләрини өдәмәјә вә өзләринин тәләбатыны мувафиг мәбләғдә азалтмаға *мәчбурдурлар.* Бунун нәтичәсиндә беләә ола биләр ки, бу чүр мәчбури тә'дијә әсла мәһсулларын мигдарынын артмасына сәбәб олмаз» (сәһ. 125). «Бу һал истисна олмагла... һәр бир әмәк зәрурәт үзүндән мәһсулдардыр вә үмуми сәрвәтин чох вә ја аз бир дәрәчәдә артмасына көмәк едир, чүнки *өзүнүн мүгабилиндә верилән мәһсулларын истеһсалына зәрури сурәтдә сәбәб олур»* (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 126).

{Демәли, буна әсасән «гејри-мәһсулдар әмәк нөвләринин» мәһсулдар олмасынын сәбәби һеч дә бунларын бир дәјәрә малик олмасы, јә'ни өзләринин мүбадилә дәјәри олмасы дејилдир вә һеч дә бунларын мүәјјән бир зөвг истеһсал етмәси, јә'ни бунларын истеһлак дәјәринә малик олмасы дејилдир; бунун сәбәби одур ки, бунлар мәһсулдар әмәк истеһсал едирләр.}

{Әкәр, А. Смитә көрә, билавасит капитала мүбадилә едилән әмәк мәһсулдардырса, бурада, формадан башга, әмә-

јә мүбадилә едилән капиталын madди тәркиб һиссәләринин дә әһәмијјәти вардыр. Бу капитал зәрури јашајыш васитәләриндән ибарәтдир — демәли, әксәријјәтлә әмтәәләрдән, мадди шејләрдән ибарәтдир. Бу әмәк һаггындан фәһләнин дөвләтә вә килсәјә вермәли олдуғу һиссә, она зорла гәбул етдирилән хидмәтләр мүгабилиндә чыхылан һиссәдир; онун тәрбијә үчүн сәрф етдији һиссә тамамилә чүз’идир; фәһләнин бу чүр мәсрәфләр етдији һалларда бу мәсрәфләр мәһсулдардыр, чүнки тәрбијә нәтичәсиндә иш гүввәси истеһсал олунур; һәкимләрин, адвокатларын, кешишләрин хидмәтләри мүгабилиндә онун сәрф етдикләри өзү үчүн бәладыр; фәһләнин әмәк һаггынын сәрф едилдији бә’зи башга гејри-мәһсулдар әмәк нөвләри вә ја хидмәтләр дә вардыр, лакин бунлар чох аздыр, хүсусилә дә она көрә ки, истеһлак илә әлагәдар олан ишләри (хөрәк биширмәк, мәнзили силиб-сүпүрмәк, әксәр һалларда һәтта һәр чүр тә’мир ишләрини) фәһлә өзү ичра едир. }

Ганилин әсәриндә ашағыдакы јер сон дәрәчә характерикдир.

«Әкәр мүбадилә ев хидмәтчисинин әмәјинә 1 000 франклыг дәјәр верир, экинчинин вә ја сәнаје фәһләсинин әмәјинә исә јалныз 500 франклыг дәјәр верирсә, бурадан белә бир нәтичә чыхартмаг лазымдыр ки, ев хидмәтчисинин әмәји *сәрвәт истеһсалына* экинчинин вә ја сәнаје фәһләсинин әмәјиндән икигат артыг көмәк едир; нә гәдәр ки, ев хидмәтчисинин әмәји өз мүгабилиндә экинчинин вә ја сәнаје фәһләсинин әмәјиндән икигат артыг мигдарда мадди мәһсул алыр, башга чүр ола да билмәз. Нечә демәк олар ки, сәрвәт ән аз мүбадилә дәјәринә малик олан, буна көрә дә ән ашағы музд верилән әмәкдән төрәјир!» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 293—294).

[363] Әкәр сәнаје вә ја экинчилик фәһләсинин әмәк һаггы 500 франка бәрабәрдир, онун јаратдығы изафи дәјәр (мәнфәәт вә рента) исә 40% тәшкил едирсә, онда белә бир фәһләнин «халис мәһсулу» 200 франка бәрабәр олачагдыр вә ев хидмәтчисинин 1 000 франклыг әмәк һаггыны истеһсал етмәк үчүн 5 нәфәр бу чүр фәһләнин әмәји лазымдыр. Әкәр чәнаб мүбадилә өзү үчүн ев хидмәтчиси әвәзинә илдә 10 000 франк мүгабилиндә бир мә’шугә алмаг фикринә дүшсәјди, онда бунун үчүн 50 нәфәр бу чүр мәһсулдар фәһләнин «халис мәһсулу» тәләб олунарды. Лакин мә’шугәнин өз гејри-мәһсулдар әмәји она мәһсулдар фәһләләрин әмәк һаггындан ијирми дәфә артыг мүбадилә дәјәри, пул кәтирирсә, онда, Ганилин фикринчә, һәмин мә’шугә «сәрвәт истеһсалына» ијирми дәфә артыг көмәк едир вә өлкә өз ев хидмәтчиләринә вә мә’шугәләринә нә гәдәр чох пул версә бир о гәдәр чох сәрвәт истеһсал етмиш олур. Чәнаб Ганил унудур ки, гејри-мәһсулдар

ишчиләрә һагг верилән фонд, јалныз сәнаје вә әкинчилик әмәјинин мәһсулдарлығындан, үмумијјәтлә јалныз мәһсулдар фәһләләрин јаратдығы вә мүгабилиндә онлара музд верилмәдији артыг мәһсулдан әмәлә кәлир. Лакин Ганилин һесабы беләдир: 1 000 франклыг әмәк һаггы вә бунун ев хидмәтчиси әмәји вә ја мә'шугә әмәји формасындакы еквиваленти бирликдә 2 000 франк тәшкил едир. Һәгигәтдә исә ев хидмәтчиләринин вә мә'шугәләрин дәјәри, јә'ни онларын истеһсалынын хәрчи бүтүнлүкдә, мәһсулдар фәһләләрин *«халис мәһсулундан»* асылыдыр. Хүсуси категорија адамлар олан ев хидмәтчиләринин вә мә'шугәләрин варлығынын өзү ондан асылыдыр. Онларын гијмәти илә гијмәтлилији арасында әлагәдарлыг сон дәрәчә аздыр.

Лакин һәтта фәрз едәк ки, ев хидмәтчисинин дәјәри (истеһсал хәрчләри) мәһсулдар фәһләнин дәјәриндән вә ја истеһсал хәрчләриндән икигат артыгдыр. Онда иддиа етмәк лазым кәлир ки, фәһләнин мәһсулдарлығы (һәмчинин машынын мәһсулдарлығы) вә онун дәјәри тамамилә мүхтәлиф шејләрдир вә бир-биринә гаршы һәтта тәрс нисбәтдә олурлар. Бу вә ја дикәр бир машынын јарадылмасы дәјәри һәмишә онун мәһсулдарлығына гаршы минусдур.

«Әбәс јерә бурада белә бир е'тираз ирәли сүрүб дејирләр: әкәр ев хидмәтчиләринин әмәји дә әкинчиләрин вә сәнаје фәһләләринин әмәји кими мәһсулдардырса, онда анлашылмыр, нә сәбәбә өлкәнин үмуми гәнаәт јығымларыны ев хидмәтчиләри сахланмасына сәрф етмәк олмаз вә сәрф едилдикдә һәмин гәнаәт јығымлары нәинки исраф едилмиш олмасын, һәтта даим бунларын дәјәри артырылмыш олсун. Бу е'тираз анҹаг белә бир фәрзијјәјә әсасландығы үчүн дүзкүн көрүнүр ки, куја һәр ҹүр әмәјин сәмәрәлилији онун *мадди шејләр истеһсалында јанашы иштирак етмәсинин нәтиҹәсидир, куја мадди истеһсал сәрвәт јарадыр* вә *куја истеһсал илә сәрвәт там ејнијјәт тәшкил едир.* Унудурлар ки, *һәр ҹүр мәһсулун һәр бир** *истеһсалы јалныз, бу мәһсулун истеһлак едилдији дәрәҹәдә сәрвәтдир»* «вә унудурлар ки, истеһсалын *сәрвәт јаранмасына* нә дәрәҹәдә *көмәк етдијини* мүбадилә мүәјјән едир. Әкәр јада салынса ки, һәр бир өлкәдә бүтүн әмәк нөвләри мүстәгим вә ја долајы јолла үмумијјәтҹә бүтүн истеһсала көмәк едир, мүбадилә һәр бир әмәк нөвүнүн дәјәрини тә'јин етмәклә онун истеһсалда нә гәдәр иштирак етмәсини мүәјјән едир, *мәһсулун истеһлакы* мүбадиләнин бу мәһсула вердији дәјәри реаллашдырыр вә истеһсалын истеһлака нисбәтән артыг вә ја әскик олмасы халгларын зәнкинлији вә ја јохсуллуғунун дәрәҹәсини мүәјјән едир.—

---

* {Она көрә дә мәһз бу гочаг бир сәһифә ашағыда дејир: «Һәр бир әмәк, тәклифин вә тәләбин мүәјјән етдији өз мүбадилә дәјәринә пропорсионал сурәтдә сәрвәт *истеһсал едир»* (белә чыхыр ки, әмәк өзүнүн нә гәдәр мүбадилә дәјәри истеһсал етдијинә, өз мүбадилә дәјәринин нә гәдәр олмасына, јә'ни өзүнүн нә гәдәр истеһсал етмәсинә пропорсионал сурәтдә дејил, өзүнүн нә гәдәр дәјәри олмасына пропорсионал сурәтдә сәрвәт *истеһсал едир),* «вә онун дәјәри капиталларын јығымына јалныз, өз дәјәринин она үмуми мәһсул мәҹмусундан көтүрмәјә ихтијар вердији мәһсулларын *гәнаәт едилмәси вә бунларын истеһлакындан имтина едилмәси* јолу илә көмәк едә биләр».}

әкәр бунлар јада салынса ајдын олар ки, һәр бир әмәк нөвүнү *ајрылыгда көтүрмәк*, онун мәһсулдарлығыны вә сәмәрәлилијини *мадди истеһсалда иштирак етмәси* дәрәчәси илә өлчмәк вә *бу әмәјин истеһлак едилмәсинә* [364] *фикир вермәмәк* нечә бир ардычылсызлыгдыр, *зира тәкчә бу истеһлак она дәјәр верир* ки, бу дәјәр олмаса сәрвәт ола билмәз» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 294—295).

Бизим бу гочагда сәрвәт бир тәрәфдән истеһсалын истеһлакдан артыг олмасындан асылыдыр, дикәр тәрәфдән исә тәкчә истеһлак мәһсула дәјәр верир. Одур ки, һәмин бахыша көрә, 1 000 франк истеһлак едән бир ев хидмәтчиси дәјәр јаранмасына, 500 франк истеһлак едән кәндлидән икигат артыг көмәк етмиш олур.

Ганил бир тәрәфдән е'тираф едир ки, бу гејри-мәһсулдар әмәк нөвләри мадди сәрвәт јаранмасында билаваситә иштирак етмир. Смит дә бундан артыг бир шеј иддиа етмир. Дикәр тәрәфдән, о сүбут етмәјә чалышыр ки, әксинә, өзүнүн е'тираф етдији кими, бунлар нә дәрәчәдә мадди сәрвәт јаратмырларса, ејнилә о дәрәчәдә дә јарадырлар.

А. Смитин әлејһинә чыхмыш бу мүбаһисәчиләрин һамысында биз, бир тәрәфдән, мадди истеһсала тәкәббүрлү мүнасибәт, дикәр тәрәфдән исә, гејри-мадди истеһсала — һәтта, мисал үчүн, лакеј әмәји кими әсла истеһсал олмајан бир әмәјә — мадди истеһсал ады илә бәраәт газандырмаға чәһд едилдијини көрүрүк. «Халис кәлир» саһибинин бу кәлири лакејләрә, мә'шугәләрә, јахуд паштетә сәрф етмәсинин әсла фәрги јохдур. Лакин белә хәјал етмәк күлүнчдүр ки, куја артыг мәһсул һөкмән кәрәк ев хидмәтчиләри тәрәфиндән истеһлак едилсин вә куја мәһсулдар фәһләләрин өзү тәрәфиндән истеһлак едилсә мәһсулун дәјәри мәһв олуб кедәр. Ејнилә Малтус да гејри-мәһсулдар истеһлакчыларын мөвчуд олмасы зәрурәтини е'лан едир; артыг мәһсул «авара адамларын» әлиндә олдуғу шәраитдә доғрудан да белә бир зәрурәт мөвчуд олур. [364]

[9) ГАНИЛ ВӘ РИКАРДО «ХАЛИС КӘЛИР» ҺАГГЫНДА. ГАНИЛ МӘҺСУЛДАР ӘҺАЛИНИН АЗАЛМАСЫНЫН ТӘРӘФДАРЫДЫР; РИКАРДО КАПИТАЛ ЈЫҒЫМЫНЫН ТӘРӘФДАРЫ ВӘ МӘҺСУЛДАР ГҮВВӘЛӘРИН АРТМАСЫНЫН ТӘРӘФДАРЫДЫР]

[364] *Ганил* иддиа едир ки, өзүнүн «Thèorie de l'economie politique» әсәриндә (мәнә мә'лум олмајан бу китабда) бир нәзәријјә ирәли сүрмүшдүр вә онун ардынча Рикардо бу нәзәријјәни тәкрар етмишдир[72]. Бу нәзәријјә ондан ибарәтдир ки, сәрвәт үмуми мәһсулдан дејил, халис мәһсулдан, јә'ни

мәнфәәтин вә рентанын јүксәклијиндән асылыдыр. (Шүбһәсиз ки, бу, Ганилин кәшфи дејилдир; лакин онун буну ифадә етмәк әдасы доғрудан да ону башга игтисадчылар арасында фәргләндирир.)

Изафи дәјәр изафи мәһсулда, мәһсулун јалныз өз илкин үнсүрләрини әвәзләјән, демәли, онун истеһсал хәрҹләринә дахил олан күтләсиндән артыг галмыш һиссәсиндә тәмсил олунмушдур (өз реал мөвҹудлуғуна маликдир); сабит капитал илә дәјишән капитал ҹәмләнсә, онда мәһсулун бу һиссәси үмумијјәтлә, истеһсал үчүн аванс едилмиш капитала бәрабәрдир. Капиталист истеһсалынын мәгсәди мәһсул дејил, изафи дәјәрдир. Фәһләнин зәрури иш вахты — бунунла бирликдә исә, мәһсулдан ибарәт олуб бу иш вахтыны өдәјән еквивалент, — јалныз, изафи дәјәр кәтирдији үчүн лазымдыр. Әкс тәгдирдә о, капиталист үчүн *гејри-мәһсулдардыр.*

Изафи дәјәр бәрабәрдир: изафи дәјәр нормасы $\frac{m}{v}$ вурулмуш ејни бир замандакы иш күнләринин сајына, јахуд ишләјән фәһләләрин сајына, n. Демәли, $M=\frac{m}{v}\times n$. Беләликлә, бу изафи дәјәр ики ҹүр арта вә ја азала биләр. Мәсәлән: $\frac{\frac{m}{v}}{2}\times n$ бәрабәрдир $\frac{2m}{v}\times n$, јә'ни $2M$. Бурада M ики дәфә артмышдыр [365], она көрә ки, изафи дәјәр нормасы ики дәфә артмышдыр, зира $\frac{\frac{m}{v}}{2}$ бурада $\frac{2m}{v}$ тәшкил едир, бу исә $\frac{m}{v}$-дән ики дәфә артыгдыр. Дикәр тәрәфдән, $\frac{m}{v}\times 2n$ дә һабелә $\frac{2mn}{v}$-јә, јә'ни јенә дә $2\ M$-ә бәрабәр олардыр. Дәјишән капитал, V, ишләјән фәһләләрин сајына вурулмуш ајрыҹа бир иш күнүнүн гијмәтинә бәрабәрдир. Әкәр 800 фәһлә ишләјир вә бунларын һәрәси 1 фунт стерлингә тамам олурса, онда $V=800$ ф. ст., јә'ни 1 ф. ст. $\times$ 800; бурада $n=800$. Әкәр изафи дәјәр 160 тәшкил едирсә, онда бунун нормасы $=\frac{160}{1\text{ ф. ст.}\times 800}=\frac{160}{800}=\frac{16}{80}=\frac{1}{5}=20\%$. Лакин изафи дәјәрин өзү бәрабәрдир $\frac{160}{1\text{ ф. ст.}\times 800}\times 800$, јә'ни $\frac{M\text{ ф. ст.}}{1\text{ф. ст.}\times n}\times n$.

Бу изафи дәјәр, иш күнүнүн мөвҹуд узунлуғу шәраитиндә анҹаг мәһсулдарлығын артырылмасы јолу илә, ја да мөвҹуд мәһсулдарлыг шәраитиндә јалныз иш күнүнүн узадылмасы јолу илә артырыла биләр.

Лакин бурада беләбир чәһәт мүһүмдүр: $2M=\frac{\frac{m}{v}}{2}\times n$, вә $2M=\frac{m}{v}\times 2n$. Фәһләләрин сајы ики дәфә азалдыгда, —$2n$ әвәзинә n тәшкил етдикдә,—лакин онларын күндәлик изафи әмәји кечмишдәкиндән ики дәфә артыг олдуғундан изафи дәјәр (онун үмуми мәбләғи) ејнилә галыр. Беләфәрз едилдикдә ики шеј дәјишилмәз галарды: әввәлән, истеһсал едилмиш мәһсулларын бүтүн күтләси; икинчиси, изафи мәһсулун, јахуд «халис мәһсулун» бүтүн күтләси. Лакин бу ашағыдакылар дәјишиләрди: әввәлән, дәјишән капиталын мәбләғи, јахуд дөврijјә капиталынын әмәк һаггына хәрчләнән һиссәси јарыбаjары азаларды. Сабит капиталын хаммалдан ибарәт олан һиссәси дә дәјишмәз галарды, чүнки, фәһләләрин сајы ики дәфә азалса да, кечмишдәки кими, јенә ејни хаммал күтләси е'мал олунур. Әсас капиталдан ибарәт олан һиссә исә, әксинә, артарды.

Әкәр әмәк һаггына хәрчләнән капитал 300 ф. ст. (1 фәһләјә 1 ф. ст.) тәшкил едирдисә, о инди 150 ф. ст. тәшкил едәчәкдир. Әкәр хаммала хәрчләнән капитал 310 ф. ст. тәшкил едирдисә, о инди дә 310 ф. ст. тәшкил едәчәкдир. Әкәр фәрз едилсә ки, машынларын дәјәри капиталын галан һиссәсиндән дөрд дәфә артыгдыр, онда бу инди 1 600 ф. ст. тәшкил едир[73]. Демәли, әкәр машынлар 10 ил әрзиндә ашынырса, онда машынларын һәр ил мәһсула дахил олан дәјәри 160 ф. ст. тәшкил едир. Фәрз едәк ки, кечмишдә истеһсал аләтләринә һәр ил 40 ф. ст. мигдарында, јә'ни индикинин анчаг $^1/_4$-и гәдәр капитал сәрф олунмушдур.

Бу шәраитдә һесаб беләолачагдыр.

	Кечмиш капитал	*Јени капитал*
Машынлар	40	160
Хаммал	310	310
Әмәк һаггы	300	150
Чәми	650	620
Изафи дәјәр	150, јахуд 50%	150, јахуд 100%
Мәнфәәт нормасы	$23^1/_{13}$%	$24^6/_{31}$%
Бүтүн мәһсул	800	770

Бу һалда мәнфәәт нормасы артмышдыр, она көрә ки, үмумиjјәтлә капиталын һамысы бүтүнлүкдә азалмышдыр; әмәк һаггына сәрф едилән капитал 150 гәдәр азалдығы һалда, әсас капиталын дәјәр мәбләғи анчаг 120 артмышдыр, јә'ни кечмишдәкиндән чәми 30 ф. ст. аз хәрчләнмишдир.

Әкәр галан 30 ф. ст. дә бу гајда илә хәрчләнсә, јә'ни һәмин мәбләғин $^{31}/_{62}$-и (вә ја $^{1}/_{2}$-и) хаммала, $^{16}/_{62}$-сы машынлара вә $^{15}/_{62}$-и әмәк һаггына хәрчләнсә нәтичәси беләолар:

Машынлар	. . . .	7 ф. ст. 14 шил. 6 пенс
Хаммал	. . . .	15 » »
Әмәк һаггы	. . . .	7 » » 5 шил. 6 пенс
Изафи дәјәр	. . . .	7 » » 5 » 6 »

Демәли, јекуну:

Јени капитал:

Машынлар	. . . .	167 ф. ст. 14 шил. 6 пенс
Хаммал	. . . .	325 » »
Әмәк һаггы	. . . .	157 » » 5 шил. 6 пенс
Изафи дәјәр	. . . .	157 » » 5 » 6 »
Мәнфәәт нормасы	. . . .	$24^{6}/_{31}$%

Сәрф едилән капиталын бүтүн мәбләғи: 650 ф. ст., кечмишдә олдуғу кимидир. Бүтүн мәһсул — 807 ф. ст. 5 шиллинг 6 пенс.

Мәһсулун мәчму дәјәри артмышдыр, сәрф едилән капиталын мәчму дәјәри әввәлки гәдәр галмышдыр; һәм дә јалныз дәјәр дејил, бүтүн мәһсулун күтләси дә артмышдыр, зира мәһсула чеврилмиш хаммалын мигдары әввәлкиндән 15 фунт стерлинглик артыгдыр.

[366] Ганилдә биз бунлары охујуруг:

«Өлкәдә машын јардымы јох икән вә орада әмәк јалныз әл күчү илә ичра едилдији заман зәһмәткеш синифләр өз мәһсулунун демәк олар бүтүн күтләсини истеһлак едирләр. Әмәк бөлкүсү, фәһләләрин ихтисасынын артмасы вә машынлар ихтирасы сајәсиндә сәнаје тәкмилләшәрәк мүвәффәгијјәтләр әлдә етдикчә истеһсал хәрчләри азалыр, јахуд, башга сөзлә дејилсә, чохлу мигдар мәһсул әлдә етмәк үчүн аз мигдар фәһлә тәләб олунур» (ситат кәтирилән әсәр [«Des systèmes d'economie politique», 2-чи нәшр, 1821], I чилд, сәһ. 211—212).

Беләликлә, бу о демәкдир ки, әмәјин мәһсулдарлығы артдыгча, әмәк һаггына дүшән истеһсал хәрчләри азалыр. Фәһләләрин мәһсула нисбәтән сајы азалыр; демәли, мәһз онлар бу мәһсулун аз һиссәсини јејирләр.

Әкәр бир фәһләнин өз јашајыш васитәләринин истеһсалы үчүн, машынсыз ишләдикдә 10 саат, машынла ишләдикдә исә чәми 6 саат тәләб олунурса, онда биринчи һалда бу фәһлә (он ики саатлыг иш күнү шәраитиндә) 10 саат өзү үчүн, 2 саат да капиталист үчүн ишләјир вә капиталист он ики саатлыг әмәјин бүтүн мәһсулунун $^{1}/_{6}$-ни әлдә едир. Би-

ринчи һалда 10 фәһлә өзү үчүн 100 саат ишләјәчәк (10 фәһлә үчүн мәһсул истеһсал едәчәк) вә капиталист үчүн 20 саат ишләјәчәкдир. 120 ваһидлик дәјәрин капиталист алтыда бир һиссәсини, јә'ни 20 ваһид әлдә едир. Икинчи һалда 5 фәһлә 30 саат өзү үчүн ишләјәчәк (5 фәһлә үчүн мәһсул истеһсал едәчәк) вә 30 саат капиталист үчүн ишләјәчәкдир. Инди 60 саатдан капиталист 30 саат, јә'ни бунун $^1/_2$-ни, кечмишдәкиндән икигат артыг әлдә едәчәкдир. Изафи дәјәр күтләси дә артачагдыр, јә'ни 20-дән 30-а галхачаг, $^1/_3$ чохалачагдыр. Мәним $^1/_2$-ни мәнимсәдијим 60 күн, $^1/_6$-ни мәнимсәдијим 120 күндән үчдә бир артыг мигдарда изафи дәјәр верир.

Сонра, мәчму мәһсулун капиталист тәрәфиндән әлдә едилән јарысы мигдарча да онун кечмишдә әлдә етдијинә нисбәтән артыр. Зира 6 саат инди, кечмишдә 10 саатын вердији гәдәр мәһсул верир; демәли, бир саат кечмишдәкинин $^{10}/_6$-ну, јахуд 1 $^4/_6$-нү = 1 $^2/_3$-ни верир. Беләликлә, инди 30 изафи саат кечмишдә 30 $(1+{}^2/_3)=30+{}^{60}/_3=50$ саатын ифадә едилдији ејни мигдар мәһсулда ифадә олунур. 6 саат кечмишдәки 10 саатын вердији гәдәр мәһсул верир; демәли, 30 (јахуд 5×6) — инди кечмишдәки 5×10-ун вердији гәдәр мәһсул верир.

Беләликлә, капиталистин изафи дәјәри вә онун изафи мәһсулу (әкәр бу мәһсулу о өзү in natura истеһлак едирсә, јахуд буну in natura истеһлак етдији дәрәчәдә) артачагдыр. Һәтта мәчму мәһсулун мигдары чохалмадан да изафи дәјәр арта биләр. Доғрудан да изафи дәјәрин артмасы о демәкдир ки, фәһлә өз јашајыш васитәләрини кечмишдәкиндән аз бир вахт әрзиндә истеһсал едә билир; демәли, онун истеһлак етдији әмтәәләрин дәјәри азалыр, аз мигдар иш вахтыны тәмсил едир вә беләликлә, мүәјјән бир дәјәр, мәсәлән 6 саата бәрабәр олан бир дәјәр инди кечмишдәкиндән артыг мигдарда истеһлак дәјәрләрини тәмсил едир. Фәһлә јенә дә кечмишдәки гәдәр мәһсул әлдә едир, лакин бу мигдар мәһсул мәчму мәһсулун аз һиссәсини тәшкил едир, бу мигдарын дәјәри исә иш күнүнүн мәһсулунун аз һиссәсини ифадә едир. Мәһсуллары нә мүстәгим, нә дә долајы јолла фәһләнин истеһлак шејләринин истеһсалына дахил олмајан истеһсал саһәләриндә мәһсулдарлығын артмасы вә ја азалмасы зәрури әмәк илә изафи әмәк арасындакы нисбәти дәјишдирмәдијинә көрә һәмин саһәләрдә мәһсулдар гүввәләрин һеч бир артмасы бу кими бир нәтичә верә билмәдијинә бахмајараг, һәмин истеһсал саһәләри үчүн дә јенә ејни нәтичә алынмыш оларды, һәрчәнд бу нәтичә һәмин саһәләрин өз мәһсулдарлығынын дәјишилмәсиндән ирәли кәлән бир нәтичә олмазды. Онларын мәһсулларынын нисби дәјәри

(әкәр онларын өз мәһсулдарлығы дәјишилмәмишсә), дикәр әмтәәләрин нисби дәјәринин ашағы дүшдүјү еjни дәрәчәдә јүксәлмиш оларды; демәли, бу мәһсулларын пропорсионал сурәтдә аз һиссәси, јахуд фәһләнин сәрф етдији вә һәмин мәһсулларда маддиләшән иш вахтынын аз һиссәси фәһләјә кечмишдәки мигдарда јашајыш васитәләри верәрди. Демәли, һәмин саһәләрдә дә изафи дәјәр тамамилә башга саһәләрдәки гәдәр јүксәләрди.

Лакин ишдән чыхарылан беш фәһләнин вәзијјәти нечә олачагдыр? Дејәләр ки, истифадәдән чыхан капитал да сәрбәстдир, мәһз о капитал ки, күндә 12 саат ишләјиб 10 саат мигдарында музд алан вә инди ишдән чыхарылмыш 5 фәһләјә ондан музд верилирди, јә'ни 50 саат мигдарында капитал инди истифадә олунмур. Бу капитал кечмишдә 5 фәһләјә музд верилмәсинә имкан верирди, инди исә, әмәк һаггы 6 саата енмиш олдуғу шәраитдә бу мәбләғлә $^{50}/_{6}$, јә'ни 8 $^{1}/_{3}$ иш күнү үчүн музд верилмәсинә имкан верир. Беләликлә, истифадәдән чыхан 50 иш сааты мигдарында капитал һесабына инди, ишдән чыхарылмыш оланлардан артыг мигдарда фәһләјә иш вермәк олар.

Лакин 50 иш сааты мигдарындакы капиталын һеч дә һамысы истифадәдән чыхмамышдыр. Зира материалын инди еjни иш вахты әрзиндә нә гәдәр артыг е'мал едилирсә, бир о гәдәр учузлашмыш олдуғу фәрз едилсә, јә'ни бу истеһсал саһәсиндә дә мәһсулдарлыг гүввәсинин еjни дәрәчәдә артмыш олдуғу фәрз едилсә,—һәтта онда да јени машынлар үчүн мәсрәф галыр. Тутаг ки, бунларын дәјәри дүз 50 иш саатына бәрабәрдир; онда бунларын истеһсалы әсла, ишдән чыхарылмыш олдуғу гәдәр фәһләјә иш верә билмәзди. Ахы бу 50 иш сааты бүгүнлүклә әмәк һаггына, 5 нәфәр муздлу фәһлә тутулмасына сәрф едилирди. Јени машынын 50 иш саатына бәрабәр олан дәјәриндә исә мәнфәәт вә әмәк һаггы вардыр, һаггы өдәнилмиш вә өдәнилмәмиш олан иш вахты вардыр. Бундан башга, машынын дәјәринә сабит капитал дахилдир. Хүсусилә дә, јени машынын һазырланмасы илә мәшғул олан вә сајы ишдән чыхарылмыш фәһләләрин сајындан аз олан машынгајырма фәһләләри һеч дә, [367] ишдән чыхарылмыш олан еjни фәһләләрин өзү дејилдир. Машынгајырмада фәһләләрә олан тәләбин артмасы ән јахшы һалда фәһлә күтләсинин сонракы тәгсиминә белә бир истигамәтдә тә'сир көстәрә биләр ки, ишләмәјә башлајан нәслин инди кечмишдәкиндән хејли артыг һиссәси һәмин саһәјә мүрачиәт едәр. Бу, ишдән чыхарылмыш фәһләләрдә әкс етмәз. Бундан да башга, машынгајырма фәһләләринә олан тәләбин бу артмасы һеч

дә, машынлара сәрф едилән јени капитала бәрабәр дејилдир. Машын, мисал үчүн, 10 ил хидмәт едир. Демәли, онун јаратдығы даими тәләб һәр ил, машындакы әмәк һаггынын $^1/_{10}$-нә бәрабәрдир. Һәмин $^1/_{10}$ һиссәјә бүтүн бу 10 ил әрзиндә тә'мир үчүн сәрф едилән әмәји вә һәр күн сәрф олунан көмүрү, сүртку јағыны, үмумијјәтлә јардымчы материаллары әлавә етмәк лазымдыр; бүтүн бунлар бирликдә көтүрүлсә, бәлкә, даһа $^2/_{10}$ тәшкил едәр.

{Әкәр истифадәдән чыхан капитал 60 саата бәрабәр олсајды, һәмин саатлар инди 10 саат изафи әмәји вә јалныз 50 саат зәрури әмәји тәмсил едәрди. Демәли, әкәр кечмишдә бу 60 саат әмәк һаггына хәрчләнир вә буна 6 нәфәр муздлу фәһлә тутулурдуса, инди јалныз 5 нәфәр тутулур.}

{Машын вә и. а. тәтбиг едилмәси сајәсиндә ајрыча бир истеһсал саһәсиндә мәһсулдарлығын артмасы үзүндән әмәјин вә капиталын јердәјишмәси һәмишә јалныз сонраларда мүмкүндүр. Бу о демәкдир ки, *артым, јени ахыб кәлән фәһлә күтләси,* саһәләр арасында башга чүр тәгсим олуначагдыр;— бу фәһлә күтләси бәлкә дә ишдән чыхарылыб бајыра атылан фәһләләрин ушагларындан ибарәт олачагдыр, лакин онларын өзүндән ибарәт дејилдир. Онларын өзләри исә узун мүддәт өз көһнә пешәсиндә башларыны кирләјәрәк, ән әлверишсиз шәраитдә бу пешә илә мәшғул олмагда давам едирләр, чүнки онларын зәрури иш вахты ичтимаи зәрури иш вахтындан чохдур, онлар паупер олур вә ја, нисбәтән ашағы кејфијјәтли әмәк тәтбиг едилән саһәләрдә өзләринә иш тапырлар.}

{Капиталист (рантје) кими, там ејнилә паупер дә өлкәнин кәлири һесабына јашајыр вә мәһсулун истеһсал хәрчләринә дахил дејилдир. Буна көрә чәнаб Ганил ону, ејнилә дә һәбсханада чөрәк верилән чинајәткары мүбадилә дәјәринин тәмсилчиси е'лан етмәли иди. «Гејри-мәһсулдар ишчиләрин» хејли һиссәси—јағлы дөвләт вәзифәләриндә оланлар вә и. а.— тәшәххүслү чәнаблар паупердән артыг бир шеј дејилдирләр.}

{Фәрз едәк, әмәк мәһсулдарлығы о гәдәр јүксәлмишдир ки, кечмишдә мадди истеһсалда әһалинин $^2/_3$ һиссәси билаваситә иштирак етдији һалда, инди јалныз $^1/_3$ һиссәси иштирак едир. Кечмишдә әһалинин $^2/_3$ һиссәси әһалинин $^3/_3$ һиссәси үчүн јашајыш васитәләри верирди; инди $^1/_3$ һиссәси — $^3/_3$ һиссәси үчүн. Кечмишдә «халис кәлир» (ишчинин кәлириндән фәргли олараг) $^1/_3$ тәшкил едирди; инди — $^2/_3$. Инди милләт — әкәр [синфи] әкслик нәзәрә алынмаса — билаваситә истеһсала өз вахтынын кечмишдәки $^2/_3$-си әвәзинә $^1/_3$-ни сәрф етмәли оларды. Сәрф едилмәли әмәјин бәрабәр өлчүдә

бөлүшдүрүлмәси шәраитиндә һамынын гејри-мәһсулдар әмәк үчүн вә истираһәт үчүн даһа чох—$^2/_3$ вахты оларды. Лакин капиталист истеһсалы шәраитиндә һәр шеј антагонист тәсәввүр олунур вә һәгигәтдә дә беләдир. Бизим фәрз етдијимиз о демәк дејилдир ки, әһали мигдарҹа дурғун вәзијјәтдә галыр. Зира $^3/_3$ артырса, $^1/_3$ дә артыр, бу сурәтдә дә мәһсулдар әмәклә мәшғул олан адамларын сајы өз *күтләси* е'тибары илә фасиләсиз арта биләрди. Лакин онларын сајы нисби мә'нада, бүтүн әһалијә нисбәтлә көтүрүлән пропорсијада јенә дә, кечмишдәкиндән 50% аз оларды. Инди әһалинин $^2/_3$ һиссәси гисмән мәнфәәт вә рента саһибләриндән, гисмән дә, онларын кәлири јемәсинә көмәк едән (вә рәгабәтә көрә ејнилә пис музд верилән) гејри-мәһсулдар ишчиләрдән ибарәтдир. Һәмин ишчиләр бунун мүгабилиндә онлара хидмәтләр шәклиндә еквивалент верирләр, јахуд, — әкәр мисал үчүн сијаси гејри-мәһсулдар ишчиләрдән бәһс олунурса, — бу еквиваленти онлара зорла гәбул етдирирләр. Белә фәрз етмәк олар ки, ев гуллугчулары, әскәрләр, матрослар, полисләр, ашағы мә'мурлар вә с., мә'шугәләр, атабаханлар, клоунлар вә тәлхәкләр истисна олмагла бу гејри-мәһсулдар ишчиләр, үмумијјәтлә, кечмишдәкиндән даһа јүксәк маариф пилләсиндә дурар, хүсусилә дә, аз музд верилән рәссамларын, мусигичиләрин, адвокатларын, һәкимләрин, алимләрин, мүәллимләрин, ихтирачыларын вә и. а. сајы артар.

Мәһсулдар синфин өзүнүн дахилиндә тиҹарәт васитәчиләринин сајы, хүсусилә дә машынгајырмада, дәмир јоллар чәкилмәсиндә, мә'дән сәнајесиндә ишләјән шәхсләрин сајы артар; сонра — кәнд тәсәррүфатында малдарлыгла мәшғул олан, кимјәви, минерал күбрәләр вә и. а. һасилатында ишләјән фәһләләрин сајы артар. Сонра, сәнаје үчүн хаммал истеһсал едән әкинчиләрин сајы иашә мәһсуллары истеһсал едән әкинчиләрин сајына нисбәтән артар; мал-гара үчүн јем истеһсал едәнләрин сајы исә адамлар үчүн әрзаг истеһсал едәнләрә нисбәтән артар. *Сабит капитал артдыгда, бунун тәкрар истеһсалы илә мәшғул олан мәҹму әмәјин нисби күтләси дә артыр.* Буна бахмајараг, фәһләләрин билаваситә јашајыш васитәләри истеһсал едән һиссәси, бу фәһләләрин сајы азалмыш олса да, инди [368] кечмишдәкиндән чох мәһсул истеһсал едир. Онларын әмәји даһа мәһсулдар олмушдур. *Ајрыҹа бир капиталда онун дәјишән һиссәсинин сабит һиссәсинә нисбәтән азалмасы* билаваситә, капиталын әмәк һаггына сәрф едилән һиссәсинин азалмасы шәклиндә мејдана чыхдығы кими, капиталын мәҹму күтләси үчүн дә — онун *тәкрар истеһсалында* — дәјишән капитал һиссәсинин азал-

масы белә бир чәһәтдә ифадә олунмалыдыр ки, тәтбиг едилән фәһлә күтләсинин нисбәтән чох һиссәси мәһсулларын өзүнүн тәкрар истеһсалы илә мәшғул олмаг дејил, истеһсал васитәләринин тәкрар истеһсалы илә мәшғулдур, јә'ни машын аваданлығынын (рабитә васитәләри вә нәглијјат, һабелә тикинтиләр дә дахил олмагла), јардымчы материалларын (көмүр, газ, сүрткү јағлары, интигал гајышлары вә и. а.) вә, сәнаје мәһсуллары үчүн хаммал тәшкил едән биткиләрин тәкрар истеһсалы илә мәшғулдур. Кәнд тәсәррүфат фәһләләринин сајы сәнаје фәһләләринин сајына нисбәтән азалар. Нәһајәт, зинәт шејләри истеһсалы илә мәшғул олан фәһләләрин сајы артар, чүнки артмыш олан кәлир инди даһа чох мигдарда зинәт шејләри истеһлак едир.}

* * *

{Дәјишән капитал кәлирә чеврилир: әввәлән — әмәк һаггына, икинчиси — мәнфәәтә. Буна көрә дә әкәр капитала кәлирин бир әксилији кими бахылса, онда сабит капитал *сөзүн әсил мә'насында* капитал кими, мәчму мәһсулун истеһсалда тәтбиг олунан, һеч кәс тәрәфиндән фәрди сурәтдә истеһлак едилмәјән, истеһсал хәрчләринә дахил олан (иш һејваны истиснадыр) һиссәси кими мејдана чыхыр. Ајры-ајры һалларда бу һиссә бүтүнлүклә мәнфәәтдән вә әмәк һаггындан әмәлә кәлсә дә јенә беләдир. Сон нәтичәдә бу һиссә һеч вахт тәкчә бу мәнбәдән әмәлә кәлә билмәз; о, әмәк мәһсулудур; лакин елә әмәјин мәһсулудур ки, вәһши адам өз каманыны өзү үчүн кәлир һесаб етдији кими, бу әмәк дә истеһсал аләтләринин өзүнү өзү үчүн кәлир һесаб едир. Лакин, мәһсулун бу һиссәси сабит капитала чеврилдикдән сонра даһа әмәк һаггындан вә мәнфәәтдән ибарәт олмур, һәрчәнд онун тәкрар истеһсалы әмәк һаггы вә мәнфәәт кәтирир. Мәһсулун мә'лум бир гәдәри бу һиссәјә дахил олур. Сонракы һәр бир мәһсул бу кечмиш әмәјин вә индики әмәјин мәһсулудур. Индики әмәк јалныз о һалда давам едә биләр ки, мәчму мәһсулун мүәјјән бир һиссәсини истеһсала гајтарсын. О, сабит капиталы *in natura* әвәзләмәлидир. Әмәјин мәһсулдарлығы артдыгда о, мүвафиг мәһсулу әвәзләјир, лакин онун дәјәрини әвәзләмир, чүнки бу дәјәр һәмин сәбәбдән азалыбдыр. Әмәјин мәһсулдарлығы азалдыгда мәһсулун дәјәри артыр. Биринчи һалда мәчму мәһсулун кечмиш әмәк тәрәфиндән өзүнүн әвәзләнмәси үчүн тәләб едилән фаиз һиссәси азалыр; икинчи һалда бу һиссә артыр. Биринчи һалда чанлы әмәјин мәһсулдарлығы артыр, икинчи һалда онун мәһсулдарлығы азалыр.}

{Хаммалын јахшылашмасы да, *сабит капитал* хәрчләрини азалдан шәртләр сырасындадыр. Мәсәлән, мә'лум бир вахт

әрзиндә һәм јахшы, һәм дә пис памбыгдан ејни бир мигдар иплик һазырламаг мүмкүн дејилдир, биз һәлә әмәлә кәлән туллантыларын нисби күтләсиндән вә и. а. бәһс етмирик. Тохумларын кејфијјәти вә саирә дә ејни әһәмијјәтә маликдир.}

{Елә *комбинасијалар* олур ки, фабрикчи өзүнүн кечмиш сабит капиталынын бир һиссәсини өзү истеһсал едир вә ја, кечмишдә сабит капитал олараг һәмин фабрикчинин истеһсал саһәсиндән дикәр истеһсал саһәсинә кечән хам мәһсула лазыми форманы инди фабрикчи өзү верир (бүтүн бунлар һәмишә, артыг јухарыда көстәрилмиш олдуғу кими, јалныз мәнфәәтләрин тәмәркүзләшмәсинә сәбәб олур*). *Биринчисинә мисал:* әјирмә илә тохуманын бирләшмәси. *Икинчисинә мисал:* Бирминһем әтрафындакы мә'дәнләрин саһибләри; онлар дәмир истеһсалынын *бүтүн* просесини өз үзәрләринә көтүрмүшләр, кечмишдә исә бу просес мүхтәлиф саһибкарлар вә саһибләр арасында бөлүнмүшдү.}

* * *

Ганил давам едир:

«Нә гәдәр ки, бүтүн саһәләрдә әмәк бөлкүсү тәтбиг едилмәмишдир, нә гәдәр ки, әһалинин пешәләрдә маһир олан бүтүн зәһмәткеш синифләри там инкишафа чатмамышлар, о, вахтадәк машынлар ихтирасы вә тәтбиги бә'зи сәнаје саһәләриндә анчаг, машынын истифадәсиз һала салдығы капиталларын вә фәһләләрин, фајдалы тәтбиг олунмаг имканы тапа билмәк үчүн башга әмәк саһәләринә ахыб кетмәсинә сәбәб олур. Лакин тамамилә ајдындыр ки, бүтүн әмәк саһәләринин өзләри үчүн лазыми мигдарда капиталы вә фәһләләри олдугда, һәр чүр сонракы тәкмилләшдирмә, әмәји ихтисар едән һәр чүр јени машынлар лабүд сурәтдә зәһмәткеш әһалини азалдыр; онун азалмасы исә һеч дә истеһсалы ихтисар етмәдијинә көрә, мәһсулун бу сәбәбдән чәмијјәтин сәрәнчамында галан һиссәси ја капитала дүшән мәнфәәти, ја да торпаг рентасыны артырыр; буна көрә дә машын тәтбигинин тәбии вә зәрури нәтичәси олараг, муздла ишләјиб үмуми мәһсул һесабына јашајан синифләрин сыралары азалыр вә халис мәһсул һесабына јашајан синифләрин сыралары артыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 212).

[369] «*Сәнаје тәрәггисинин лабүд* нәтичәси олараг өлкә *әһалисинин тәркибинин дәјишилмәси* мүасир халгларын ирәлиләмәсинин, гүдрәтинин вә мәдәнилијинин һәгиги сәбәбидир. Чәмијјәтин ашағы синифләри сајча нә гәдәр чох азалырса, бу бәдбәхт синифләрин еһтијачы, савадсызлығы, садәлөвһлүјү вә мөвһуматчылығы үзүндән чәмијјәти даим һәдәләјән тәһлүкәләр үчүн чәмијјәтин бир о гәдәр аз нараһат олмасы лазым кәлир; јухары синифләрин сыралары нә гәдәр чохалырса, дөвләтин архалана билдији тәбәәләрин сајы бир о гәдәр чохалыр, дөвләт бир о гәдәр күчлү вә гүдрәтли олур, бүтүн әһали ичәрисиндә маариф, зәка вә мәдәнилик бир о гәдәр кениш јајылмыш олур» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 213).

* Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 122—123, һабелә, III һиссә, XX фәсил, § 7. (Марксын әлјазмасынын 332—334-чү сәһифәләри). *Ред.*

{Сеј мәһсулун мәчму дәјәрини ашағыдакы тәрздә кәлирә мүнчәр едир. Рикардонун «Принсипләри»нин 26-чы фәсли үчүн өз гејдиндә (Константсио тәрәфиндән едилән франсызча тәрчүмәси) Сеј дејир:

«Хүсуси бир шәхсин халис кәлири, истеһсалында өзүнүн иштирак етдији *мәһсулун*,... өз хәрчләри чыхылмагла, *дәјәриндән ибарәтдир*. Лакин онун бүтүн хәрчләри башга шәхсләрә өдәмә шәклиндә вердији *кәлир һиссәләриндән* ибарәт олдуғуна көрә, *мәһсулун дәјәринин бүтүн мәбләғи белә шәхсләрә кәлир верилмәсинә кедир*. Милләтин мәчму кәлири онун үмуми мәһсулундан ибарәтдир, јә'ни милләтин истеһсалчылар арасында бөлүшдүрүлән бүтүн мәһсулларынын үмуми дәјәриндән ибарәтдир»[74].

Бу ахырынчы мүддәа дүзкүн оларды, әкәр белә ифадә едиләјди: милләтин мәчму кәлири милләтин үмуми мәһсулунун истеһсалчылар арасында кәлир кими бөлүшдүрүлән һиссәсиндән, — јә'ни бүтүн мәһсулларын һәмин һиссәсинин үмуми дәјәриндән, — ибарәтдир; башга сөзлә дејилсә, о, үмуми мәһсулдан бүтүн мәһсулларын һәр бир истеһсал саһәсиндәки истеһсал васитәләрини әвәзләмиш олан һиссәси чыхылдыгда јердә галанына бәрабәрдир. Лакин Сејин мүддәасы бу чүр ифадә едилдикдә өзү өзүнү мәһв етмиш олур.

Сеј давам едир:

«Бу дәјәр, бир сыра мүбадилә әмәлијјатындан сонра, өзүнүн әмәлә кәлдији ил әрзиндә бүтүнлүклә истеһлак едилә биләр, лакин о јенә дә милләтин кәлирини тәшкил едәр, нечә ки, 20 000 франклыг иллик кәлири олан бир хүсуси шәхс бу кәлирин һамысыны бир ил әрзиндә бүтүнлүклә јемиш олса да, о јенә 20 000 франклыг иллик кәлирә малик олур. Онун кәлири јалныз өзүнүн гәнаәт јығымларындан ибарәт олмур».

Онун гәнаәт јығымлары һәмишә өз кәлирләриндән әмәлә кәлирсә дә, онун кәлири һеч вахт өз гәнаәт јығымларындан әмәлә кәлмир. Милләтин ил әрзиндә һәм өз капиталыны, һәм дә өз кәлирини јејә билдијини сүбут етмәк үчүн Сеј милләти, өз капиталына тохунмајыб ил әрзиндә јалныз өз кәлирини истеһлак едән бир хүсуси шәхсә бәнзәдир. Әкәр бу хүсуси шәхс ил әрзиндә һәм өзүнүн 200 000 франклыг капиталыны, һәм дә өзүнүн 20 000 франклыг кәлирини јесәјди, кәлән ил онун јемәјә бир шеји олмазды. Әкәр милләтин бүтүн капиталы, демәли, онун бүтүн мәһсулларынын үмуми дәјәри дә кәлирләрә ајрылсајды, онда Сеј һаглы оларды. Хүсуси шәхс 20 000 франклыг өз кәлирини јејир. Онун јемәдији 200 000 франклыг капиталы башга хүсуси шәхсләрин кәлирләриндән ибарәт оларды ки, бу шәхсләрин һәрәси өз һиссәсини јејир, беләликлә дә илин ахыры үчүн бу капитал јејилмиш оларды. Сеј е'тираз едә биләрди ки: мәкәр бу капитал истеһлак едилдији ејни бир заманда тәкрар истеһсал едилмәздими вә, бе-

ләликлә, әвәзләнмәздими? Лакин, мә'лум олдуғу үзрә, бизим бу хүсуси шәхс өзүнүн 200 000 франклыг капиталыны јемәдијинә көрәдир ки, һәр ил өз 20 000 франклыг кәлирини тәкрар истеһсал едир. Әкәр бу капиталы башга шәхсләр истеһлак етмишдирсә, онда кәлири тәкрар истеһсал етмәк үчүн онларын капиталы јохдур.}

Ганил дејир:

«Јалныз *халис мәһсул* вә буну истеһлак едәнләр онун» (дөвләтин) «сәрвәтини вә гүдрәтини тәшкил едир вә онун јүксәлмәсинә, онун шөһрәт вә әзәмәтинә јардым едир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 218).

Ганил сонра, Рикардонун Констансио тәрәфиндән тәрҹүмә едилән «Принсипләри»нин 26-чы фәслинә Сејин вердији гејди ситат кәтирир; һәмин фәсилдә Рикардо дејир ки, әкәр өлкәдә 12 милјон әһали вардырса, онда бу 12 милјондан өтрү 5 милјон мәһсулдар фәһләнин ишләмәси өлкәнин зәнкинлији үчүн даһа әлверишлидир, нәинки 7 милјонун. Биринҹи һалда «халис мәһсул» 7 милјон гејри-мәһсулдар әһалинин истеһлак едиб јашадығы изафи мәһсулдан ибарәтдир, икинҹи һалда исә 5 милјон үчүн изафи мәһсулдан. Сеј бу барәдә дејир:

«Бу, XVIII әср игтисадчыларынын[75] тә'лимини чох хатырладыр, онлар иддиа едирдиләр ки, мануфактуралар дөвләтин зәнкинлијинә әсла көмәк етмир, чүнки *маашла јашајан,* ејнилә өзүнүн истеһсал етдији гәдәр дәјәр истеһлак едән [370] *синиф* онларын (игтисадчыларын) мәшһур *халис мәһсулуна* һеч бир шеј әлавә етмир».

Ганил бу барәдә дејир (сәһ. 219—220):

«*Сәнаје синфи ејнилә өзүнүн истеһсал етдији гәдәр дәјәр истеһлак едир* дејән игтисадчыларын иддиасы илә, *фәһләләрин әмәк һаггы дөвләтин кәлиринә аид едилә билмәз* дејән ҹәнаб Рикардонун нәзәријјәси арасында әлагә олдуғуну сечмәк чәтиндир».

Бурада да Ганил мәгсәдинә наил олмамышдыр. Игтисадчылар онда сәһв едирләр ки, сәнаје ишчиләринә «*маашла јашајан бир синиф*» кими бахырлар. Бу, онлары Рикардодан фәргләндирир. Сонра, онлар сәһв едәрәк белә фәрз едирләр ки, куја «*маашла јашајанлар*» јалныз, өз истеһлак етдикләрини истеһсал едирләр. Онларын әксинә олараг Рикардо дүзкүн көстәрир ки, «халис мәһсулу» мәһз муздлу фәһләләр истеһсал едирләр, лакин елә она көрә истеһсал едирләр ки, онларын истеһлакы (јә'ни онларын әмәк һаггы) онларын бүтүн иш вахтына бәрабәр олмајыб, јалныз, онларын өз әмәк һаггыны истеһсал етмәк үчүн сәрф етдикләри иш

вахтына бәрабәрдир; јахуд, башга сөзлә дејилсә, она көрә истеһсал едирләр ки, өз јаратдыглары мәһсулун онлар анчаг өзләринин зәрури истеһлакына бәрабәр олан һиссәсини әлдә едирләр, јә'ни онлар өз мәһсулларындан јалныз өз зәрури истеһлакынын еквивалентини әлдә едирләр. Игтисадчылар белә фәрз едирдиләр ки, бүтүн сәнаје синфи (саһибкарлар вә фәһләләр) онларын көстәрдији вәзијјәтдәдир. Онлар јалныз торпаг рентасыны истеһсал едилән мәһсулун әмәк һаггындан артығы һесаб едирдиләр. Буна көрә дә торпаг рентасы онлара јеканә сәрвәт кими көрүнүрдү. Вә әкәр Рикардо бу артығын, о сәбәбдән дә јеканә сәрвәтин мәнфәәтләр илә ренталардан ибарәт олдуғуну дејирсә, сәбәби будур ки, о, өзү илә физиократлар арасындакы фикир ајрылығына бахмајараг, белә бир бахыша онларла шәрикдир ки, јалныз «халис мәһсул», изафи дәјәри тәчәссүм етдирән мәһсул милли сәрвәти тәшкил едир (һәрчәнд бу изафи дәјәрин тәбиәтини Рикардо физиократлардан јахшы баша дүшүр). Һәмчинин Рикардода да кәлирин јалныз, әмәк һаггындан артыг олан һиссәси сәрвәтдир. Ону игтисадчылардан фәргләндирән чәһәт «халис мәһсулун» изаһы дејил, әмәк һаггынын изаһыдыр, о категоријанын изаһыдыр ки, игтисадчылар дүзкүн олмајараг мәнфәәти дә буна аид едирдиләр.

Сеј сонра Рикардоја е'тираз едир:

«Тамамилә ишләмәкдә олан 7 милјон фәһләнин гәнаәт едиб јығдығы, 5 милјонункундан чох оларды».

Ганил буна гаршы дүзкүн олараг дејир:

«Бу белә фәрз етмәк демәкдир ки, *әмәк һаггындан јаранан гәнаәт јығмалары әмәк һаггы верилмәсинин кәсилмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән гәнаәт јығмаларындан јахшыдыр»*... «Һеч бир халис мәһсул истеһсал етмәјән фәһләләрин өз әмәк һаггындан гәнаәт едиб јығмасы үчүн имкан вә васаит вермәкдән өтрү онлара 400 милјон франк әмәк һаггы верилмәси лап мә'насыз оларды» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 221).

«Мәдәнијјәт һәр аддым ирәлиләдикчә әмәјин ағырлығы азалыр вә мәһсулдарлығы артыр; истеһсал едиб истеһлак етмәјә мәһкум олан синифләр сајча азалыр, әмәји идарә едән, бүтүн әһали үчүн вәзијјәти јүнкүлләшдирән, (!), она тәсәлли (!) вә маариф верән синифләр исә артыр, *сајча чохалыр вә әмәк хәрчләринин азалмасындан,* мәһсул боллуғундан вә истеһлакын учузлуғундан *алынан бүтүн фајдалары мәнимсәјирләр.* Бәшәр нәсли бу истигамәтдә тәкмилләшир. ...*Чәмијјәтин ашағы синифләринин бу фасиләсиз азалмасы вә јухары синифләрин артмасы* сајәсиндә... вәтәндаш чәмијјәти даһа хошбәхт, даһа гүдрәтли олур» вә и. а. (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 224). «Әкәр... ишләјән фәһләләрин сајы 7 милјон тәшкил едирсә, онда бунларын әмәк һаггы 1 400 милјон франк тәшкил едәчәкдир; лакин бу 1 400 милјон франк... 5 милјон фәһләнин алдығы бир милјард франка нисбәтән чох халис мәһсул вермирсә, онда *керчәк гәнаәт јығымы, һеч бир халис мәһсул јаратмајан 2 милјон фәһләнин 400 милјон франклыг әмәк һаггыны кәсмәкдән*

ибарәт олачагдыр, һеч дә бу 2 милјон фәһләнин 400 милјон франк тәшкил едән өз әмәк һаггындан гәнаәт едиб јығдыгларындан ибарәт олмајачагдыр» (сәһ. 221).

Рикардо 26-чы фәсилдә дејир:

«*Адам Смит* бөјүк мигдарда үмуми кәлирдән өлкәнин әлдә етдији хејри бөјүк мигдарда халис кәлирин вердији хејрә нисбәтән даим шиширдир... Әкәр өлкәнин ејни мигдарда вә ја аз мигдарда әмәк тәтбиг етмәсиндән асылы олмајараг, онун бирликдә халис рентасы илә мәнфәәти әввәлки гәдәр галырса, онда бәс өлкәнин бөјүк мигдарда мәһсулдар әмәк тәтбигиндән әлдә етдији хејир нәдән ибарәтдир?.. Галан 5 милјонун јашамасына кедән халис кәлирин истеһсалы үчүн милләт 5 милјонму, јохса 7 милјон мәһсулдар фәһлә тәтбиг етсә дә,.. һәмин 5 милјон нәфәр үчүн јејинти вә палтар кечмишдәки кими јенә халис кәлир тәшкил едәчәкдир. Чох мигдарда адамын тәтбиги бизим үчүн нә өз орду вә донанмамызы һеч олмазса бирчә нәфәр артырмаға, нә дә верки шәклиндә бирчә кинеја әлавә етмәјә имкан вермәзди» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 215)[76].

Бу, гәдим керманлары хатырладыр, онларда нөвбә илә әһалинин бир һиссәси мүһарибәјә кедәр, дикәр һиссәси исә тарлаларда ишләрди. Әһалинин торпағы бечәрмәк үчүн сахламаг лазым кәлән һиссәси нә гәдәр аз олсајды, мүһарибә етмәјә кедә билән һиссәси бир о гәдәр чох олурду. Әкәр әһалинин сајы $^1/_3$ артсајды, тутаг ки, 1000-дән 1500-ә чатсајды вә бу заман торпағын бечәрилмәси үчүн кечмишдәки 500 нәфәр әвәзинә 1 000 нәфәр тәләб олунсајды, онда керманлар һеч бир шеј газанмаздылар. Онларын сәрәнчамында ола биләчәк гошун әввәлки кими анчаг 500 нәфәрдән ибарәт ола биләрди. Әксинә, әкәр онларын әмәјинин мәһсулдар гүввәси артсајды, белә ки, тахылчылыг үчүн 250 нәфәр кифајәт етсәјди, онда 1000 нәфәрин 750 нәфәрини мүһарибәјә көндәрә биләрдиләр, әмәјин мәһсулдарлығы азалдыгда исә, 1500 нәфәрдән мүһарибәдә јалныз 500 нәфәр иштирак едә биләрди.

Бурада, әввәлән, гејд етмәк лазымдыр ки, «халис кәлир» вә ја «халис мәһсул» дедикдә Рикардо бүтүн мәһсулун истеһсал васитәләри — хаммал вә ја аләтләр — шәклиндә истеһсала гајтарылмалы олан һиссәсиндән артығыны нәзәрдә тутмур. Әксинә, Рикардо белә бир сәһв бахыша шәрикдир ки, үмуми мәһсул үмуми кәлирдир. «Халис мәһсул» вә ја «халис кәлир» дедикдә о, изафи дәјәри нәзәрдә тутур, мәчму кәлирин фәһләнин әмәк һаггындан, онун кәлириндән артыг галан һиссәсини нәзәрдә тутур. Фәһләнин бу кәлири исә дәјишән капитала бәрабәрдир, дөврijјә капиталынын фәһлә тәрәфиндән даим истеһлак олунан вә өз мәһсулунун өзү тәрәфиндән истеһлак едилмиш һиссәси олмаг е'тибары илә даим тәкрар истеһсал олунан һиссәсинә бәрабәрдир.

Әкәр Рикардо капиталистләри тамамилә фајдасыз һесаб етмирсә, јә'ни онларын өзүнү дә истеһсал акентләри сырасына аид едирсә вә бу сәбәбдән онларын мәнфәәтинин бир һиссәсини әмәк һаггына аид едирсә, онда Рикардо «халис кәлирдән» онларын кәлирини чыхмалы вә е'лан етмәлидир ки, бүтүн бу шәхсләр дә сәрвәтин артмасына јалныз, онларын әмәк һаггы өзләринин мәнфәәтинин мүмкүн гәдәр аз һиссәсини тәшкил етдији дәрәчәдә көмәк етмиш олурлар. Лакин һәр нечә олурса-олсун, истеһсалын акентләри олмаг е'тибары илә бу адамларын вахтынын һеч олмазса бир һиссәси истеһсалын ајрылмаз бир чүз'и тәфәррүаты олуб, истеһсалын өзүнә мәхсусдур. Буна көрә онларын вахты нә дәрәчәдә истеһсала мәхсусдурса, һәмин дәрәчәдә онлардан чәмијјәтин вә ја дөвләтин башга мәгсәдләри үчүн истифадә едилә билмәз. Онларын бир истеһсал рәһбәри кими көрдүкләри ишдән нә гәдәр артыг вахтлары галырса, онларын мәнфәәти өзләринин әмәк һаггындан бир о гәдәр аз асылы олур. Онларын әксинә олараг, јалныз әлдә етдикләри фаизлә јашајан капиталистләрдән, һәмчинин торпаг рентасы илә јашајан адамлардан чәмијјәтин вә дөвләтин мәгсәдләри үчүн тамамилә истифадә едилә биләр вә онларын кәлирләринин өз мүбарәк вүчудларынын тәкрар истеһсалына сәрф едилән һиссәсиндән башга һеч бир һиссәси истеһсал хәрчләринә дахил олмур. Беләликлә, *дөвләтин* мәнафеји үчүн Рикардо һәмчинин кәрәк рентанын (ән халис «халис кәлирин») мәнфәәт һесабына артмасыны да истәјәјди; лакин о бундан чох узаг олмушдур. Бәс нәјә көрә? Она көрә ки, бу, капиталларын јығымына зәрәр вурур, јахуд, гисмән јенә дә ејни шеј олмагла, она көрә ки, бу, мәһсулдар ишчиләрин һесабына гејри-мәһсулдар ишчиләрин күтләсини артырыр.

Смитин мәһсулдар әмәк илә гејри-мәһсулдар әмәк арасында көстәрдији фәргләндирмәјә Рикардо о мә'нада тамамилә шәрикдир ки, биринчиси билаваситә капитала мүбадилә олунур, [икинчиси исә] билаваситә кәлирә. Лакин Рикардода мәһсулдар фәһләләрә гаршы даһа Смит шәфгәти вә онларын барәсиндәки Смит иллүзијасы јохдур. Мәһсулдар фәһлә олмаг — бәдбәхтликдир. Мәһсулдар фәһлә — *өзкә* сәрвәтини истеһсал едән фәһләдир. Онун варлығынын мә'насы јалныз, онун өзкә сәрвәтини истеһсал едән бу чүр бир аләт олмасындадыр. Буна көрә дә, әкәр ејни мигдарда өзкә сәрвәти аз мигдарда мәһсулдар фәһләнин јардымы илә јарадыла билирсә, онда артыг галан мәһсулдар фәһләләрин арадан чыхарылмасы тамамилә мүнасибдир. Vos, non vobis[77]. Гејд етмәк лазымдыр ки, Рикардо бу *арадан чыхарылманы* һеч дә Га-

нил кими баша дүшмүр; о мә'нада баша дүшмүр ки, онларын тәкчә арадан галдырылмасы кәлири артырыр вә, *кечмишдә дәјишән капитал кими* (јә'ни әмәк һаггы формасында) истеһлак едилән *мәбләғин кәлир шәклиндә* истеһлак едилмәсинә имкан верир. Мәһсулдар фәһләләрин сајы азалдыгча, һәмин арадан чыхарылан фәһләләрин өзләринин истеһлак етдикләри вә өзләринин истеһсал етдикләри мигдар мәһсул да арадан галхыр, бу мигдар фәһлә үчүн еквивалент дә арадан галхмыш олур. Рикардо һеч дә Ганил кими белә фәрз етмир ки, јенә дә кечмишдәки гәдәр мәһсул күтләси истеһсал едилир. Лакин «халис мәһсулун» күтләси дәјишмәз галыр. Әкәр фәһләләр 200 истеһлак едир, онларын истеһсал етдији изафи мәһсул 100 тәшкил едирдисә, онда мәчму мәһсул 300 тәшкил етмиш, изафи мәһсул исә мәчму мәһсулун үчдә биринә бәрабәр олмушдур. Јох әкәр фәһләләр 100 истеһлак едир, онларын истеһсал етдији изафи мәһсул да кечмишдәки кими 100-ә бәрабәрдирсә, онда мәчму мәһсул 200 тәшкил едәчәк, изафи мәһсул исә мәчму мәһсулун јарысына бәрабәр олачагдыр. Бу һалда мәчму мәһсул $^1/_3$ азалыр, ишдән чыхарылан јүз фәһләнин кечмишдә истеһлак етдији мәһсул мигдарында азалыр, «халис [372] мәһсул» исә *дәјишмәз* галыр, чүнки $^{200}/_2$ бәрабәрдир $^{300}/_3$. Буна көрә дә Рикардо үмуми мәһсул күтләсинә лагејд јанашыр, та ки, үмуми мәһсулун анчаг «халис мәһсул» тәшкил едән һиссәси дәјишмәз галсын, ја да артсын, амма һәр һалда азалмасын.

Беләликлә, о дејир[78]:

«Һәр ил 2 000 ф. ст. мәнфәәт кәтирән 20 000 ф. ст. мәбләғиндә капиталы олан бир адам үчүн, онун бу капиталынын 100 адамамы, јохса 1000 адама иш вермәсинин вә истеһсал едилмиш әмтәәнин 10 000 вә 20 000 фунт стерлингә сатылмасынын әсла фәрги јохдур, анчаг бу шәртлә ки, онун әлдә етдији мәнфәәт бүтүн бу һалларда 2 000 фунт стерлингдән ашағы дүшмәсин. Бүтүн милләтин реал мәнафеји дә һәмчинин белә дејилдирми?»[79] [VIII—372]

* * *

[IX—377] Рикардонун «Принсипләри»нин 26-чы фәслиндән јухарыда ситат кәтирилән јердә дејилир:

«Адам Смит бөјүк мигдарда үмуми кәлирдән өлкәнин әлдә етдији хејри, бөјүк мигдарда халис кәлирин вердији хејрә нисбәтән даим шиширдир» (зира, Адам дејир ки, «бу һалда капиталын һәрәкәтә кәтирдији мәһсулдар әмәјин мигдары бир о гәдәр артыг олур»)... «Әкәр өлкәнин ејни мигдарда вә ја аз мигдарда мәһсулдар әмәк тәтбиг етмәсиндән асылы олмајараг, онун бирликдә халис рентасы илә мәнфәәти әввәлки гәдәр галырса, онда бәс өлкәнин бөјүк мигдарда мәһсулдар әмәк тәтбигиндән әлдә етдији хејир нәдән ибарәтдир?»...

{Беләликлә, бу јалныз о демәкдир ки, бөјүк мигдарда әмәјин истеһсал етдији изафи дәјәр дә, аз мигдарда әмәјин истеһсал етдији изафи дәјәр гәдәр галыр. Бу исә јенә дә анчаг о демәкдир ки, изафи дәјәр нормасы аз олдуғу шәраитдә өлкәнин чох фәһлә тәтбиг етмәсинин вә ја бу норма чох олдуғу шәраитдә аз фәһлә тәтбиг етмәсинин онун өзү үчүн фәрги јохдур. $n \times 1/2$ бәрабәрдир $2n \times 1/4$; бурада n фәһләләрин сајыны, $1/2$ илә $1/4$ исә изафи әмәји көстәрир. «Мәһсулдар фәһлә» өзлүјүндә анчаг, изафи дәјәр јарадылмасы үчүн истеһсал alәтидир вә нәтичә ејни олдугда бу «мәһсулдар фәһләләрин» сајынын чохлуғу јалныз артыг бир јүк оларды.}

...«Һәр ил 2 000 ф. ст. мәнфәәт кәтирән 20 000 ф. ст. мәбләғиндә капиталы олан бир адам үчүн, онун бу капиталынын 100 адамамы, јохса 1000 адама иш вермәсинин вә истеһсал едилмиш әмтәәнин 10 000 вә ја 20 000 фунт стерлингә сатылмасынын әсла фәрги јохдур, анчаг бу шәртлә ки, онун әлдә етдији мәнфәәт бүтүн бу һалларда 2 000 фунт стерлингдән ашағы дүшмәсин».

{Сонракы бир јердән ашкара чыхдығы кими, бунун мә'насы тамамилә бәситдир. Мәсәлән, 20 000 ф. ст. маја гојан бир шәраб тачири һәр ил анбарда 12 000 фунт стерлинглик шәраб сахлајыр, 8 000 фунт стерлинглијини исә сатыб бу мигдар шәрабын мүгабилиндә 10 000 ф. ст. әлдә едир, — белә бир шәраб тачири аз адам тәтбиг едиб 10% мәнфәәт көтүрүр. Вә и. а. Һәлә банкирләр көтүрүлсә көр нечә олар }

«Бүтүн милләтин реал мәнафеји дә һәмчинин белә дејилдирми? *Әкәр онун халис реал кәлири, онун рентасы вә мәнфәәти дәјишилмирсә, онда бу милләтин 10 вә ја 12 милјон әһалидән ибарәт олмасынын һеч бир әһәмијјәти јохдур.* Онун донанма вә орду сахламаг габилијјәти *вә бүтүн гејри-мәһсулдар әмәк нөвләри»*

(бу парча әзчүмлә көстәрир ки, Рикардо А. Смитин иллүзија әсасында мәһсулдар фәһләјә шәфгәт көстәрмәсинә даһа шәрик дејилдирсә дә, онун мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар әмәк һаггындакы бахышына шәрик иди)

«онун үмуми кәлиринә дејил, онун халис кәлиринә пропорсионал олмалыдыр. Әкәр 5 милјон адам 10 милјон адам үчүн лазым олдуғу гәдәр јејинти вә палтар истеһсал едә билирсә, ондан 5 милјон үчүн олан јејинти вә палтар халис кәлирдир. Әкәр *ејнилә бу мигдар халис кәлирин истеһсалы үчүн* 7 милјон адам тәләб олунсајды, јахуд, башга сөзлә десәк, 7 милјон адамын әмәји 12 милјон адама кифајәт едәчәк мигдарда јејинти вә палтар истеһсалы үчүн тәтбиг едилсәјди өлкә бундан бир хејир көрәрдими? 5 милјон адамын јејинти вә палтары кечмишдәки кими јенә дә халис кәлир тәшкил едәчәкдир. Чох мигдарда адамын тәтбиги бизим үчүн нә өз орду вә донанмамызы һеч олмазса бирчә нәфәр артырмаға, нә

дә верки шәклиндә бирчә кинеја әлавә етмәјә имкан вермәзди» (*Ricardo.* On the Principles of Political Economy, and Taxation. 3rd edition. London, 1821, сәһ. 415—417) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 284—285].

Өлкәнин мәһсулдар әһалиси мәчму мәһсула *нисбәтән* нә гәдәр аздырса, өлкә бир о гәдәр зәнкиндир; там ејнилә дә, ајрыча бир капиталист үчүн ејни мигдар изафи дәјәри истеһсал етмәкдән өтрү нә гәдәр аз фәһлә тәләб олунса онун үчүн бир о гәдәр јахшыдыр. Мәһсулларын мигдары ејни галдыгда, мәһсулдар әһали гејри-мәһсулдар әһалијә нисбәтән нә гәдәр аз олса өлкә бир о гәдәр зәнкиндир. Ахы мәһсулдар әһалинин нисби азлығы анчаг, әмәјин мәһсулдарлығынын нисби јүксәклијинин дикәр бир ифадәси олларды.

Бир тәрәфдән, капиталын мејли ондан ибарәтдир ки, әмтәәнин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты, демәли, мәһсулдар әһалинин мәһсул күтләсинә *нисбәтән* мигдары да кетдикчә азалан бир минимума чатдырылсын. Лакин, дикәр тәрәфдән, капиталист истеһсал үсулунун мејли, әксинә, јығымдан ибарәтдир, мәнфәәти капитала чевирмәкдән, мүмкүн гәдәр чохлу мигдарда өзкә әмәји мәнимсәмәкдән ибарәтдир. Капиталист истеһсал үсулу зәрури әмәјин нормасыны ашағы салмаға, лакин мөвчуд норма шәраитиндә мүмкүн гәдәр чохлу мигдарда мәһсулдар әмәк тәтбиг етмәјә чалышыр. Бурада мәһсулларын әһалијә нисбәтинин фәрги јохдур. Тахыл вә памбыг шәраба, брилјанта вә саирәјә мүбадилә едилә биләр [378], ја да фәһләләр елә бир мәһсулдар әмәк үчүн тәтбиг едилә биләрләр ки, бу әмәк истеһлак шејләринә билаваситә һеч бир шеј әлавә етмир (мәсәлән, дәмир јоллар чәкилмәси вә с.).

Әкәр һәр һансы бир ихтира нәтичәсиндә капиталист өз мүәссисәсинә кечмишдәки 20 000 ф. ст. әвәзинә јалныз 10 000 ф. ст. гојмаг игтидарында олса, — чүнки бу 10 000 ф. ст. кифајәт едәрди, — вә әкәр бу пул кечмишдәки 10 фаиз әвәзинә 20 фаиз кәтирсәјди, демәли, кечмишдә 20 000 фунт стерлингин кәтирдији гәдәр пул кәтирсәјди, бу һал онун 10 000 фунт стерлинги, бу вахта гәдәр олдуғу үзрә, капитал кими ишләтмәк әвәзиндә кәлир кими сәрф етмәси үчүн әсас ола билмәзди. (Капиталын билаваситә кәлирә чеврилмәси һаггында әслиндә анчаг дөвләт истигразлары шәраитиндә бәһс етмәк олар.) Бу пулу о, һәр һансы бир башга мүәссисәјә гојарды; бундан башга, о һәлә өз мәнфәәтинин бир һиссәсини дә капиталлашдырарды.

Сијаси игтисадчыларда (о чүмләдән гисмән Рикардода да) биз, керчәк һәјатын өзүндә баш верән ејни антиномијаны көрүрүк. Машынлар әмәји сыхышдырыб арадан чыхардыр

вә «халис кәлири» артырыр (машынлар хүсусән һәмишә, Рикардонун бурада «халис кәлир» адландырдығыны, jә'ни кәлирин истеһлакында иштирак едән мәһсулларын күтләсини артырыр); онлар фәһләләрин сајыны азалдыр вә мәһсулларын мигдарыны артырыр (бу мәһсуллар инди гисмән гејри-мәһсулдар ишчиләр тәрәфиндән истеһлак олунур, гисмән дә өлкә харичиндә мүбадилә олунур вә и. а.). Елә көрүнүр ки, куја арзу едилән дә мәһз бу имиш. Амма белә дејил. Ахы исбат етмәк лазымдыр ки, онлар, машынлар фәһләләри бир парча чөрәкдән мәһрум етмир. Бу исә нә илә сүбут олунур? Онунла сүбут олунур ки, бир гәдәр сарсынтыдан сонра (ола биләр ки, әһалинин мәһз зәрәр көрмүш тәбәгәсинин мүгавимәт көстәрмәк игтидарында олмадығы бир сарсынтыдан сонра) јенидән бу машынлар, өзләринин тәтбиг едилдији вахтдан әввәлкинә көрә даһа чох адама иш верир, белә ки, «мәһсулдар фәһләләрин» күтләси јенидән артыр вә кечмишдәки диспропорсија јенә бәрпа олунур.

Һәгигәтдә дә бу белә олур. Беләликлә, әмәјин мәһсулдарлығынын артдығына бахмајараг, фәһлә әһали даим арта биләрди, лакин бу әһали илә бирликдә вә ондан сүр'әтлә чохалан мәһсула нисбәтән арта билмәјиб, бүтүн әһалијә нисбәтән арта биләрди, әкәр, мисал үчүн, ејни заманда капитал тәмәркүзләшир, онда мәһсулдар синифләрин кечмишдәки тәркиб һиссәләри пролетариат сыраларына кечир вә онун артмасына сәбәб олур. Пролетариатын аз бир һиссәси орта синиф сыраларына кечир. Лакин гејри-мәһсулдар синифләр чалышырлар ки, пролетариатын пајына о гәдәр дә чох јашајыш васитәләри дүшмәсин. Даим мәнфәәтин гајыдыб капитала чеврилмәси һәмишә ејни бу дөвраны кениш әсас үзәриндә бәрпа едир.

Рикардода исә јығыма көстәрилән гајғы, халис мәнфәәтә көстәрилән гајғыдан даһа күчлүдүр, бир јығым васитәси олан халис мәнфәәтә о үрәкдән валеһ олур. Бу сәбәбдән һабелә фәһләләр үчүн зиддијјәтли өјүд вә тәсәллиләр дә верилир. Дејилир ки, капитал јығымында онларын даһа чох марагы вардыр, зира фәһләләрә олан тәләб бундан асылыдыр. Бу тәләб артырса, әмәјин гијмәти дә артыр. Демәли, онлар өзләри әмәк һаггынын ашағы дүшмәсини арзу етмәлидирләр ки, онларын әлиндән алынан, јенә дә капитал сүзкәчиндән кечирилән изафи дәјәр јени әмәк үчүн онлара верилләси олсун вә онларын әмәк һаггыны јүксәлтсин. Лакин әмәк һаггынын бу артмасы зәрәрлидир, чүнки бу, јығымы ләнкидир. Бир тәрәфдән онлар кәрәк ушаг төрәтмәсинләр. Бунунла әмәк тәклифи азалар вә, демәли, әмәјин гијмәти

јүксәләр. Лакин әмәјин гијмәтинин јүксәлмәси јығым нормасыны азалдыр, демәли, фәһләләрә олан тәләби ихтисар едир вә әмәјин гијмәтини ашағы салыр. Әмәк тәклифинин азалмасындан даһа артыг сүр'әтлә, онунла бирликдә капитал [јығымы] да азалар. Фәһләләр ушаг төрәтдикдә исә, бунунла онлар әмәк тәклифини артырар вә әмәјин гијмәтини азалдарлар, нәтичәдә мәнфәәт нормасы вә онунла бирликдә капитал јығымы артар. Лакин фәһлә әһали капитал јығымы илә pari passu* кетмәлидир; јә'ни фәһлә әһалидән тәләб олунур ки, онун күтләси мәһз капитал үчүн тәләб едилдији гәдәр олсун, — керчәк һәјатда бу онсуз да белә олур.

Чәнаб Ганил «халис мәһсула» олан өз пәрәстишиндә һеч дә тамам ардычыл дејилдир. О, Сејдән ситат кәтирир:

«Мән әсла шүбһә етмирәм ки, гул әмәји шәраитиндә мәһсулларын истеһлакдан артығы, азад инсан әмәји шәраитиндәкиндән чохдур... Гулун әмәји үчүн гулун иш гүввәсинин түкәнмәсиндән башга бир һәдд јохдур... Гул» (һәмчинин азад фәһлә дә) *«өз ағасынын һәдсиз тәләбатыны — онун ачкөзлүјүнү өдәмәк үчүн ишләјир»* (*Сеј*, 1-чи нәшри, сәһ. 215—216).

[379] Бу барәдә Ганил дејир:

«Азад фәһлә гулдан чох хәрчләјиб, ондан аз истеһсал едә билмәз... Һәр бир хәрч, бу хәрчин өдәнмәси үчүн истеһсал олунан бир еквивалент олмасыны тәләб едир. Әкәр азад фәһлә гулдан чох хәрчләјирсә, онда онун әмәјинин мәһсуллары да гул әмәјинин мәһсулларындан артыг олмалыдыр» (*Ганил,* I чилд, сәһ. 234).

Күја әмәк һаггынын кәмијјәти, — мөвчуд мәһсулдарлыг шәраитиндә, — мәһсулларын ишчи илә саһибкар арасындакы бөлкүсүндән асылы дејил, *јалныз* ишчинин мәһсулдарлығындан асылыдыр. Ганил давам едир:

«Мән билирәм, бә'зи әсасла демәк олар ки, *саһибин өз гулунун хәрчләри барәсиндә етдији гәнаәт»* (демәли, бурада һәр һалда «гула верилән һагг барәсиндә гәнаәт») «саһибин шәхси хәрчләринин артмасына хидмәт едир» вә и. а. ...«Лакин үмуми сәрвәт үчүн, аз бир мигдар фәрдин һәдсиз боллуға малик олмасынданса, чәмијјәтин бүтүн синифләриндә рифаһын һөкм сүрмәси даһа әлверишлидир» (сәһ. 234—235).

Буну «халис мәһсул» илә нечә узлашдырмалы? Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, чәнаб Ганил өз либерал тирадаларыны о саат кери көтүрүр (јенә орада, сәһ. 236—237). О, мүстәмләкәләрдә гараларын көләлијинә тәрәфдардыр. О анчаг о гәдәр либералдыр ки, Авропада көләлијин бәрпа едилмәсинә тәрәфдар чыхмыр, зира баша дүшүбдүр ки, бурада азад фәһләләр көләдирләр, онлар анчаг капиталистләр, тор-

* — јанашы. *Ред.*

паг мүлкиjjәтчиләри вә онларын хидмәтчиләри үчүн «халис мәhсул» истеhсал етмәкдән өтрү мөвчуддурлар.

«О» (*Кене*) «белә бир фикрә гәтиjjәтлә е'тираз едир ки, маашла jашаjан синифләрин гәнаәт jығымлары капиталы артырмаг игтидарына маликдир; hәм дә о буну белә бир чәhәтлә әсасландырыр ки, бу синифләрин кәрәк гәнаәт едиб jығмаг имканы олмасын вә әкәр онларын *артығы, галығы* олса, бу jалныз ичтимаи тәсәррүфатдакы сәhв вә jа низамсызлыг нәтичәсиндә әмәлә кәлә биләр» (jенә орада, сәh. 274).

Ганил бунун тәсдиги олараг Кенедән ашағыдакы jери ситат кәтирир:

«Әкәр бәhәрсиз синиф өз нәгд пулунун мигдарыны артырмаг үчүн гәнаәт едиб jығырса, ...онда еjни пропорсиjада онун иши вә онун газанчы да азалыр, беләликлә о тәнәззүл едир» («Physiocratie», сәh. 321).

Ешшәк! О, Кенени анламамышдыр.

Чәнаб Ганил ашағыдакы ибарә илә сон кәрпичи гоjур:

«Бунлар» (әмәк hаглары) «нә гәдәр чох олса, чәмиjjәтин кәлири бир о гәдәр аздыр»

(үзәриндә «чәмиjjәтин» даjандығы тәмәл — муздлу фәhләләрдир, лакин онларын өзү «чәмиjjәтдә» деjилдирләр),

«вә hөкумәтләрин бүтүн мәhарәти әмәк hаггы мәбләғинин азалдылмасына јөнәлдилмәлидир... *Бу вәзифә ичиндә jашадығымыз маарифли әсрә лаjигдир...*» (ситат кәтирилән әсәр, II чилд, сәh. 24).

* * *

Мәhсулдар вә гејри-мәhсулдар әмәк мәсәләсиндә, гысача олараг *Лодердели* (бундан сонра Брумун баjағы зарафатларыны арашдырмаға дәjмәз), (Ферjени?), *Токвили, Шторху, Сениору* вә *Россини* нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

[10)] КӘЛИРИН ВӘ КАПИТАЛЫН МҮБАДИЛӘСИ [САДӘ ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛДА БҮТҮН ИЛЛИК МӘҺСУЛ КҮТЛӘСИНИН ӘВӘЗЛӘНМӘСИ: а) КӘЛИРИН КӘЛИРӘ МҮБАДИЛӘСИ; б) КӘЛИРИН КАПИТАЛА МҮБАДИЛӘСИ; в) КАПИТАЛЫН КАПИТАЛА МҮБАДИЛӘСИ]

{Бунлары фәргләндирмәк лазымдыр: 1) *Кәлирин jени капитала чеврилән* hиссәсини; демәли, мәнфәәтин jенидән өзүнүн капиталлашдығы hиссәсини. Бу hиссәни биз бурада тамамилә е'тинасыз бурахырыг. Бу, jығым бөлмәсинә аиддир. 2) Истеhсалда истеhлак едилмиш капитала мүбадилә-

олунан кәлири; белә ки, бу мүбадилә васитәсилә јени капитал әмәлә кәлмәјиб, көһнә капитал әвәзләнир, бир сөзлә — көһнә капитал сахланылыр. Беләликлә, кәлирин јени капитала чеврилән һиссәсини биз һазыркы тәдгигат үчүн сыфра бәрабәр тутуб иши елә нәзәрдән кечирә биләрик ки, санки һәр бир кәлир ја кәлирин, ја да истеһлак едилмиш капиталын јерини тутур.

Демәли, иллик мәһсулун бүтүн күтләси ики һиссәјә ајрылыр: бир һиссәси кәлир кими истеһлак олунур, дикәр һиссәси истеһлак едилмиш сабит капиталы in natura* әвәзләјир.

Кәлир о заман кәлирә мүбадилә олунур ки, мәсәлән, кәтан истеһсалчылары өз мәһсулунда, өз кәтанында өзләринин мәнфәәтләрини вә әмәк һагларыны, өзләринин кәлирини тәмсил едән һиссәнин бу вә ја дикәр гисмини, әкинчинин мәнфәәтләринин вә [380] әмәк һагларынын бир һиссәсини тәмсил едән тахыла мүбадилә едирләр. Демәли, бурада кәтанын тахыла мүбадилә олундуғу, һәр бири фәрди истеһлака дахил олан ики әмтәәнин мүбадиләси, кәтан формасындакы кәлирин тахыл формасындакы кәлирә мүбадиләси көз өнүндәдир. Бурада һеч бир чәтинлик јохдур. Әкәр фәрди истеһлак үчүн јарарлы олан мәһсуллар тәләбата ујғун пропорсијада истеһсал едилмишсә, демәли, әкәр бунларын истеһсалы үчүн лазым олан ичтимаи әмәјин мүвафиг күтләләри дә саһәләр арасында пропорсионал сурәтдә бөлүшдүрүлмүшсә {әлбәттә, һеч заман бу чүр дүрүст пропорсијалар олмур; һәмишә фәргләнмәләр, диспропорсијалар олур ки, бунлар өзлүјүндә таразлашыр, амма елә таразлашыр ки, даим давам едән таразлашма һәрәкәтинин өзү даим диспропорсија олмасыны тәләб едир,} — онда кәлир, мәсәлән кәтан формасындакы кәлир тамамилә, өзүнүн бир истеһлак шеји кими тәләб олундуғу дүрүст мигдарда, јә'ни өзүнүн дикәр истеһсалчылара мәхсус истеһлак шејләри илә әвәзләндији мигдарда мөвчуд олур. Кәтан истеһсалчысынын тахыл вә и. а. шәклиндә истеһлак етдији кәлири кәндли вә и. а. кәтан шәклиндә истеһлак едир. Демәли, онун кәлир тәшкил едән өз мәһсулунун башга әмтәәләрә (истеһлак шејләринә) мүбадилә етдији һиссәси һәмин башга әмтәәләрин истеһсалчылары тәрәфиндән бир истеһлак шеји кими мүбадиләдә гәбул едилир. Онун башга мәһсул шәклиндә истеһлак етдијини башгалары онун мәһсулу шәклиндә истеһлак едирләр.

Өтәри оләраг белә бир чәһәти гејд едәк: һәр мәһсул ва-

* — натурал формада. *Ред.*

һәдинә ичтимаи зәрури олдуғундан артыг иш вахты сәрф едилмәдиҹи, јә'ни һәмин әмтәәнин истеһсалы үчүн орта һесабла лазым олдуғундан артыг вахт сәрф едилмәдиҹи капиталист истеһсалынын нәтиҹәсидир ки, о даим һәтта минимум зәрури иш вахтыны да азалдыр. Лакин бунун үчүн о даим артан бир мигјасда истеһсал етмәлидир.

Әкәр бир аршын кәтанын дәјәри јалныз бир саата бәрабәрдирсә вә әкәр бу, ҹәмијјәтин бир аршын кәтана олан өз тәләбатыны өдәмәк үчүн сәрф етмәли олдуғу зәрури иш вахтыны тәшкил едирсә, онда бурадан һеч дә белә бир нәтиҹә чыхмыр ки, әкәр 12 милјон аршын истеһсал едилмишсә, демәли, 12 милјон иш сааты сәрф едилмишсә, јахуд, ејни шеј олмагла, 1 милјон иш күнү сәрф едилмишсә, кәтан тохуҹусу олараг 1 милјон фәһлә тәтбиг едилмишсә, онда кәтанын тохунмасы үчүн ҹәмијјәт өз иш вахтынын мәһз бу һиссәсини «зәрури» олараг сәрф етмәлидир. Әкәр зәрури иш вахты мә'лумдурса, јә'ни мүәјјән мигдар кәтанын бир күн әрзиндә истеһсал едилә билдиҹи мә'лумдурса, онда суал олунур ки, кәтан истеһсалына нә гәдәр бу кими күн сәрф едилмәлидир. Мүәјјән мәһсулларын бүтүн мәҹмусуна, мисал үчүн, бир ил әрзиндә сәрф едилән иш вахты һәмин истеһлак дәјәринин мүәјјән мигдарынын, мәсәлән, бир аршын кәтанын (тутаг ки, бу мигдар=1 иш күнү) үмумијјәтлә сәрф едилмиш иш күнләринә вурулмасынын һасилинә бәрабәрдир. Мүәјјән бир истеһсал саһәсиндә сәрф едилмиш мәҹму иш вахтынын мигдарҹа ҹәмијјәтин сәрәнҹамындакы бүтүн иш вахтына олан фаиз нисбәти, мәһсулун һәр бир һиссәсиндә, јалныз онун һазырланмасы үчүн зәрури олан иш вахты мөвҹуд исә дә, јахуд, сәрф едилмиш иш вахтынын һәр бир һиссәси мәҹму мәһсулун һәмин һиссәјә мувафиг олан гисмининин јарадылмасы үчүн зәрури олмушса да, буна бахмајараг, лазыми нисбәтдән ашағы вә ја јухары ола биләр.

Бу нөгтеји-нәзәрдән зәрури иш вахты башга мә'на алыр. Суал олунур, зәрури иш вахтынын өзү мүхтәлиф истеһсал даирәләри үзрә нә мигдарда тәгсим олунур. Рәгабәт һәмин тәгсими даим тәнзим едир, там ејнилә дә ону даим позур. Әкәр һәр һансы бир саһәдә һәддән артыг ичтимаи иш вахты сәрф едилмишсә, онда еквивалент јалныз, лазыми мигдар сәрф едилдиҹи һалдакы һәҹмдә верилә биләр. Демәли белә олдугда, мәҹму мәһсул — јә'ни мәҹму мәһсулун дәјәри—даһа бу мәһсулдакы иш вахтына бәрабәр олмур, бу даирәнин мәҹму мәһсулу башга даирәләрин мәһсулуна гаршы лазыми нисбәтдә олмасы үчүн пропорсионал сурәтдә сәрф едилмәли олан иш вахтына бәрабәр олмалыдыр. Лакин бу даирәнин мәҹму

мәһсулунун гијмәти онун дәјәриндән нә гәдәр ашағы дүшүрсә, онун һәр бир ајрыча һиссәсинин гијмәти дә о гәдәр ашағы дүшүр. Әкәр 4 000 аршын әвәзинә 6 000 аршын кәтан истеһсал едилмишсә вә әкәр 12 000 шиллинг 6 000 аршынын дәјәрини тәшкил едирсә, онда бу кәтан 8 000 шиллингә сатылачагдыр. Һәр бир аршынын гијмәти 2 шиллинг әвәзинә 1 1/3 шиллинг олачаг, јә'ни онун дәјәриндән 1/3 шиллинг ашағы олачагдыр. Демәли, бу она бәнзәр ки, бир аршынын истеһсалына, зәрури олдуғундан 1/3 артыг иш вахты сәрф едилмиш олсун. Бу сурәтлә, әмтәәнин истеһлак дәјәри вар икән онун гијмәтинин өз дәјәриндән ашағы дүшмәси көстәрир ки, мәһсулун һәр бир һиссәсинә јалныз ичтимаи зәрури иш вахты сәрф едилмишсә дә {бурада истеһсал шәраитләринин дәјишмәз галдығы фәрз олунур},бүтүн бу истеһсал саһәсинә, үмумијјәтлә, ичтимаи әмәјин зәрури олдуғундан артыг мигдарда мәчму күтләси сәрф едилмишдир.

Истеһсал шәртләринин дәјишилмәси нәтичәсиндә [381] әмтәәнин нисби дәјәринин ашағы дүшмәси тамамилә башга бир шејдир. Базардакы бу бир парча кәтанын гијмәти 2 шиллинг иди, бу исә, фәрз едәк ки, 1 иш күнүнә бәрабәрдир. Лакин о, һәр һансы бир күндә 1 шиллингә тәкрар истеһсал едилә биләр. Дәјәр ајрыча бир истеһсалчы үчүн тәләб олунан иш вахты илә дејил, ичтимаи зәрури иш вахты илә мүәјјән едилдијинә көрә, 1 аршынын истеһсал едилмәсинә истеһсалчы үчүн лазым кәлмиш олан бир күн, ичтимаи-мүәјјән күнүн анчаг јарысына бәрабәрдир. Онун бир аршын кәтанынын гијмәтинин 2 шиллингдән 1 шиллингә дүшмәси,јә'ни бир аршын кәтанын гијмәтинин истеһсалчыја *баша кәлдији* дәјәрдән ашағы дүшмәси јалныз, истеһсал шәртләринин дәјишилдијини көстәрир, јә'ни көстәрир ки, зәрури иш вахтынын өзү дәјишилмишдир. Дикәр тәрәфдән, әкәр кәтанын истеһсал хәрчләри дәјишмәз галыб, гызылдан, јә'ни пул материалындан саваjы бүтүн башга шејләрин истеһсал хәрчләри, јахуд да, анчаг мүәјјән шејләрин, мәсәлән буғданын, мисин вә саирәнин истеһсал хәрчләри, бир сөзлә, кәтанын тәркиб һиссәләринә дахил олмајан шејләрин истеһсал хәрчләри јүксәлирсә, онда 1 аршын кәтанын дәјәри әввәлки кими јенә дә 2 шиллингә бәрабәр олачагдыр. Онун *гијмәти* ашағы дүшмәзди, амма онун буғдада, мисдә вә саирәдә ифадә олунан нисби дәјәри ашағы дүшмүш оларды.

* * *

Кәлирин (фәрди истеһлак үчүн јарарлы әмтәәләр истеһсал едән һәр һансы бир истеһсал саһәсиндәки кәлирин) һәр һансы бир дикәр истеһсал саһәсинин кәлири шәклиндә истеһлак

олунан һиссәси барәсиндә иддиа етмәк олар ки, тәләб бу саһәнин (истеһсал лазыми *пропорсионаллыгла* апарылдығы тәгдирдә) өз тәклифинә бәрабәрдир. Бу о демәкдир ки, һәмин истеһсал саһәләринин һәр бири өз кәлиринин бу һиссәсини өзү истеһлак етмиш олсун. Бу һал, әмтәәнин јалныз формал метаморфозудур: *Ә* — *П* — *Ә'*. Кәтан — пул — буғда.

Бир-биринә мүбадилә едилән һәр ики әмтәәдә бурада, бир ил әрзиндә әлавә олунан јени әмәјин анҹаг бир һиссәси тәмсил олунмушдур. Лакин ајдындыр ки, әввәлән, ики истеһсалчынын һәр бири өз мәһсулунда кәлир тәшкил едән һиссәни дикәринин әмтәәси шәклиндә истеһлак етдији бу мүбадилә анҹаг, истеһлак шејләри истеһсал едилән саһәләрдә баш верә билир, јә'ни, елә шејләр ки, бунлар билавоситә фәрди истеһлака дахилдир, бу сәбәбдән дә кәлир бунлара јалныз бир кәлир кими сәрф едилә биләр. Икинчиси, белә бир ҹәһәт дә ејни дәрәҹәдә ајдындыр: мәһсул мүбадиләсинин јалныз *бу һиссәси* үчүн дүзкүндүр ки, истеһсалчы тәрәфиндән тәклиф, онун истеһлак етмәк истәдији башга мәһсуллара олан тәләбинә бәрабәрдир. Бурада һәгигәтән анҹаг садә әмтәә мүбадиләсиндән бәһс олунур. О, өз јашајыш васитәләрини өзү истеһсал етмәк әвәзинә башгасы үчүн јашајыш васитәләри истеһсал едир, һәмин башгасы исә онун үчүн јашајыш васитәләри истеһсал едир. Бурада кәлирин капитала әсла дәхли јохдур. Истеһлак шејләринин бир формасындакы кәлир истеһлак шејләринин дикәр формасындакы кәлирә мүбадилә олунур, јә'ни әслиндә истеһлак шејләри истеһлак шејләринә мүбадилә олунур. Бунларын мүбадилә просесини һеч дә һәр икисинин кәлир олмасы дејил, һәр икисинин истеһлак шеји олмасы мүәјјән едир. Бунларын өз формалары ҹәһәтдән кәлир олмасы бурада һеч бир рол ојнамыр. Доғрудур, бу ҹәһәт гаршылыглы мүбадилә олунан әмтәәләрин истеһлак дәјәриндә, бунларын һәр икисинин фәрди истеһлака дахил олмасында ашкара чыхыр, лакин бу јенә дә анҹаг о демәкдир ки, истеһлак шејләринин бир һиссәси истеһлак шејләринин дикәр һиссәсинә мүбадилә олунур.

Кәлир формасы јалныз капитал формасынын она гаршы дурдуғу јердә өзүнү тәзаһүр етдирә биләр вә ја өн сыраја чыха биләр. Лакин һәтта бизим нәзәрдән кечирдијимиз һалда да, Сејин[80] вә дикәр вулгар игтисадчыларын иддиа етдикләри дүзкүн дејилдир, јә'ни дүзкүн дејилдир ки, әкәр *А* өз кәтаныны сата билмирсә, јә'ни өз кәтанынын кәлир кими истеһлак етмәк истәдији һиссәсини сата билмирсә, јахуд о буну анҹаг онун гијмәтиндән ашағы сата билирсә бунун сәбәби одур ки, *B*, *C* вә и. а. һәддән аз буғда, әт вә и. а. истеһсал етмишләр. Бу она көрә баш верә биләр ки, онлар һәмин мәһсуллары кифајәт гәдәр истеһсал етмәмишләр. Лакин бу она көрә

дә баш верә биләр ки, *А* артыг мигдарда кәтан истеһсал етмишдир; зира *А*-нын бүтүн кәтаныны сатын алмаг үчүн *В*, *С* вә башгаларынын кифајәт гәдәр буғдасы вә и. а. олдуғу фәрз едилсә, јенә дә онлар бу кәтаны о сәбәбә көрә алмырлар ки, онлар кәтанын анчаг мүәјјән мигдарыны *истеһлак едирләр*. Јахуд бу бир дә она көрә баш верә биләр ки, *А* онларын кәлиринин үмумијјәтлә палтар үчүн материала сәрф едилә биләчәк һиссәсиндән артыг мигдарда кәтан истеһсал етмишдир, демәли, үмумијјәтлә она көрә ки, һәрәси өз мәһсулунун анчаг мүәјјән мигдарыны кәлир олараг сәрф едә биләр, *А*-нын кәтан истеһсалы исә, үмумијјәтлә, мөвчуд олдуғундан артыг кәлир олмасыны тәләб едир. Лакин јалныз кәлирин кәлирә мүбадиләсиндән бәһс олундугда күлүнч олар фәрз едилә ки, тәләб олунан шеј мәһсулун истеһлак дәјәри дејил, бу истеһлак дәјәринин мигдарыдыр, јә'ни күлүнч олар јенә дә унудула ки, *бу* мүбадиләдә јалныз тәләбатын өдәнилмәсиндән бәһс олунур, мүбадилә дәјәриндән данышылдыгда нәзәрдә тутулан мигдардан бәһс олунмур.

Лакин һәр кәс аз дејил, чох мигдарда бир мәһсула малик олмағы үстүн тутур! Әкәр бу мүлаһизә чәтинлији һәлл етмәлидирсә, онда [382] әсла анлашылмыр ки, нә сәбәбә кәтан истеһсалчысы өз кәтаныны башга истеһлак шејләринә мүбадилә едиб бунлары en masse* топламаг әвәзиндә чох садә бир просесә — өз кәлиринин бир һиссәсини кәтанын артығы шәклиндә истеһлак етмәјә әл атмыр. Үмумијјәтлә нәјә көрә о өз кәлирини кәтан формасындан башга формалара чевирир? Она көрә ки, өзүнүн кәтан тәләбатындан савајы башга тәләбатыны да өдәмәлидир. Нәјә көрә о өзү кәтанын јалныз мүәјјән бир һиссәсини истеһлак едир? Она көрә ки, кәтанын јалныз кәмијјәтчә мүәјјән һиссәси онун үчүн истеһлак дәјәринә маликдир. Лакин *В*, *С* вә и. а. барәсиндә дә бу ејнилә беләдир. Әкәр *В* шәраб сатыр, — *С* китаб, *Д* исә күзкү сатырса, онда бунларын һәрәси, ола биләр ки, өз кәлиринин артығыны кәтан шәклиндә дејил, өз мәһсулу шәклиндә, шәраб, китаб, күзкү шәклиндә истеһлак етмәји үстүн тутур. Беләликлә, демәк олмаз ки, әкәр, *А*, кәтандан ибарәт олан өз кәлирини әсла шәраба, китаба, күзкүјә чевирә билмирсә (вә ја онун дәјәринә мүвафиг сурәтдә чевирә билмирсә), онда бу һал гәти бир зәрурәтлә ону көстәрир ки, һәддән аз шәраб, китаб, күзкү истеһсал едилмишдир. Лакин кәлирин кәлирә бу мүбадиләсини — әмтәә мүбадиләсинин тәкчә бу бир һиссәсини — үмумиликдә бүтүн әмтәә мүбадиләси кими гәләмә вермәк даһа күлүнчдүр.

* — бөјүк мигдарда. *Ред.*

Беләликлә, биз мәһсулун бир һиссәсини јерләшдирдик. Истеһлак шејләринин бир һиссәси һәмин истеһлак шејләринин истеһсалчылары арасында әлдән әлә кечир. Бу истеһсалчыларын һәрәси өз кәлиринин (мәнфәәтин вә әмәк һаггынын) бир һиссәсини өз мәһсулу шәклиндә дејил, дикәринин мәһсулу шәклиндә истеһлак едир вә о јалныз о һалда белә едә билир ки, дикәри дә өз мәһсулу әвәзинә өзкәсинин истеһлак үчүн јарарлы олан мәһсулуну истеһлак едир. Бу ејнилә она бәнзәр ки, һәрә өзүнүн истеһлак үчүн јарарлы олан мәһсулунун онун өз кәлирини тәмсил едән һиссәсини истеһлак етмиш ола.

Лакин јердә галан бүтүн мәһсуллара кәлдикдә бурада даһа мүрәккәб мүнасибәтләр фәалијјәтә башлајыр вә мүбадилә едилән әмтәәләр јалныз бурада кәлир вә капитал кими — демәли, нәинки тәкчә кәлир кими бир-биринә гаршы дурур.

Һәр шејдән әввәл белә бир чәһәти фәргләндирмәк лазымдыр. Бүтүн истеһсал саһәләриндә мәчму мәһсулун бир һиссәси кәлирдир, јә'ни (бир ил әрзиндә) әлавә едилән әмәкдир: мәнфәәт вә әмәк һаггыдыр. {Рента, фаиз вә и. а. — бунлар мәнфәәтин һиссәләридир; әчлаф мә'мурун кәлири мәнфәәт илә әмәк һаггынын бир һиссәсини тәшкил едир; башга гејри-мәһсулдар ишчиләрин кәлири мәнфәәт илә әмәк һаггынын о һиссәсидир ки, һәмин ишчиләр буну өзләринин гејри-мәһсулдар әмәји илә сатын алырлар; демәли, о, мәнфәәт вә әмәк һаггы шәклиндә мөвчуд олан мәһсулу артырмыр, о анчаг һәмин мәһсулдан нә гәдәринин бу гејри-мәһсулдар ишчиләр тәрәфиндән вә нә гәдәринин фәһлә вә капиталистләрин өзләри тәрәфиндән истеһлак олундуғуну мүәјјән едир.} Лакин јалныз бә'зи истеһсал даирәләриндә мәһсулун кәлир тәшкил едән һиссәси кәлирин билаваситә in natura тәркиб һиссәсини тәшкил едә биләр, јә'ни өз *истеһлак дәјәри* чәһәтдән бир кәлир кими истеһлак олуна биләр. *Јалныз* истеһсал васитәләриндән ибарәт олан мәһсулларын һамысы бир кәлир олараг in natura дејил, өзләринин билаваситә формасында дејил, анчаг өз *дәјәри* чәһәтдән истеһлак олуна биләр. Лакин бу дәјәр мүстәгим истеһлак шејләри истеһсал едән истеһсал саһәләриндә истеһлак олунмалыдыр. Истеһсал васитәләринин бир һиссәси, өз тәтбигиндән асылы олараг, бу вә ја дикәр мүстәгим истеһлак шеји кими хидмәт едә биләр: мәсәлән ат, араба вә и. а. Мүстәгим истеһлак шејләринин бир һиссәси истеһсал васитәләри кими хидмәт едә биләр, мәсәлән, тахыл — араг истеһсалы үчүн, буғда — тохумлуг үчүн вә и. а. Истеһлак шејләринин демәк олар һамысынын өзү, истеһлак туллантысы олараг, јенидән истеһсал просесинә дахил ола биләр, мәсәлән, көһнәлән вә јарычүрүк кәтан чындырындан кағыз истеһсалында истифадә олунур. Лакин һеч кәс кәтаны ондан өтрү

истеһсал етмир ки, о, чындыра чеврилиб кағыз үчүн хаммал олсун. Бу форманы о јалныз, тохучулуг мәһсулу өзлүјүндә истеһлака дахил оландан сонра кәсб едир. О анчаг һәмин истеһлакын туллантысы шәклиндә, истеһлак просесинин галығы вә мәһсулу олараг јенидән бир истеһсал васитәси кими башга бир истеһсал даирәсинә дахил ола биләр. Демәли, бу һал бураја аид дејилдир.

Демәли, елә мәһсуллар вардыр ки, бунларын кәлир тәшкил едән һиссәси өз истеһсалчылары тәрәфиндән бу мәһсулларын истеһлак дәјәри чәһәтчә дејил, бунларын анчаг дәјәри чәһәтчә истеһлак олуна биләр, беләки- һәмин истеһсалчылар өз мәһсулларынын, мәсәлән, машынларын, әмәк һаггыны вә мәнфәәти тәмсил едән һиссәсини истеһлак етмәк үчүн бунлары сатмалыдырлар, чүнки өзлүјүндә бу машынлар илә онлар һеч бир фәрди тәләбаты билавереитә өдәјә билмирләр. Бу мәһсуллар ејнилә дикәр мәһсулларын истеһсалчылары тәрәфиндән дә истеһлак едилә билмәз, онларын фәрди истеһлакына дахил ола билмәз, демәли, бу истеһсалчыларын өз кәлирләрини сәрф едиб алдыглары мәһсулларын сырасында ола билмәз, чүнки бу, өз тәбиәтинә көрә фәрди истеһлака *дахил ола билмәјән* һәмин мәһсулларын истеһлак дәјәринә зиддир. Демәли, мүстәгил истеһлак үчүн јарарлы олмајан бу мәһсулларын истеһсалчылары онларын анчаг *мүбадилә дәјәрини* истеһлак едә биләрләр; јә'ни онлар бу мәһсуллары әввәлчә пула чевирмәлидирләр ки, сонра һәмин пулу гајтарыб мүстәгим истеһлак үчүн јарарлы әмтәәләрә чевирсинләр. Бәс онлар бу мәһсуллары [383] кимә сатмалыдырлар? Фәрди истеһлак үчүн јарарлы олмајан дикәр мәһсулларын истеһсалчыларына? Бу һалда онлар јалныз, мүстәгим истеһлак үчүн јарарсыз бир мәһсул әвәзинә дикәрини әлдә едәрләр. Лакин биз белә фәрз етмишдик ки, мәһсулларын бу һиссәси онлар үчүн кәлир тәшкил едир вә онлар бу мәһсуллары она көрә сатырлар ки, бунларын дәјәрини истеһлак шејләри шәклиндә истеһлак етсинләр. Демәли, онлар бу мәһсуллары анчаг, фәрди истеһлак үчүн јарарлы мәһсулларын истеһсалчыларына сата биләрләр.

Әмтәә мүбадиләсинин бу һиссәси ондан ибарәтдир ки, бир шәхсин капиталы дикәринин кәлиринә, јахуд бир шәхсин кәлири дикәринин капиталына мүбадилә олунур. Истеһлак шејләри истеһсалчысынын мәчму мәһсулунун јалныз бир һиссәси кәлир тәшкил едир; икинчи һиссәси сабит капиталдыр. Бу ахырынчы һиссәни о нә өзү истеһлак едә биләр, нә дә башга истеһсалчыларын мүстәгим истеһлак үчүн јарарлы мәһсулларына мүбадилә едә биләр. О өз мәһсулунун бу һиссәсинин нә истеһлак дәјәрини in natura истеһлак едә биләр, нә дә бу һиссәни дикәр истеһлак шејләринә мүбадилә едиб онун дәјә-

рини истеһлак едә биләр. Әксинә, бу һиссәни о, јенидән өз сабит капиталынын натурал үнсүрләринә чевирмәлидир. О өз мәһсулунун бу һиссәсини *истеһсал үчүн истеһлак етмәлидир,* јә'ни бир истеһсал васитәси кими истеһлак етмәлидир. Лакин онун мәһсулу өз истеһлак дәјәринә көрә анҹаг фәрди истеһлака дахил ола биләр; бу сәбәбдән дә һәмин мәһсулун истеһсалчысы ону in natura гајтарыб өзүнүн истеһсал үнсүрләринә чевирә билмәз. Бу мәһсулун истеһлак дәјәринин тәбиәти онун *истеһсал үчүн истеһлак олунмасына* имкан вермир. Она көрә дә бу кими бир мәһсулун истеһсалчысы өз мәһсулунун јалныз *дәјәрини* — бу мәһсулу онун истеһсалынын јухарыда ады чәкилән үнсүрләрини истеһсал едәнләрә сатмаг јолу илә истеһлак едә биләр. О өз мәһсулунун бу һиссәсини in natura истеһлак едә билмәз; о һабелә бу мәһсулун дәјәрини башга фәрди истеһлак мәһсулларына мүбадилә етмәк васитәсилә дә истеһлак едә билмәз. Там ејнилә дә онун мәһсулунун бу һиссәси онун өз кәлиринә дахил ола билмәз, бу һиссә, фәрди сурәтдә истеһлак едилән башга мәһсулларын истеһсалчыларынын кәлириндән дә әвәзләнә билмәз, зира бу анҹаг о һалда мүмкүн ола биләрди ки, о өз мәһсулуну онларын мәһсулуна мүбадилә етмиш олајды, јә'ни өз мәһсулунун дәјәрини *јејәјди,* бу исә, фәрз едилдији үзрә, белә олмур. Лакин онун мәһсулунун бу һиссәси, бир кәлир кими истеһлак едтији дикәр һиссәси кими, өз истеһлак дәјәринә көрә јалныз кәлир кими истеһлак едилә билдијиндән, фәрди истеһлака кетмәли олдуғундан вә сабит капиталы әвәзләјә билмәдијиндән, о, мүстәгим истеһлак үчүн јарарлы олмајан мәһсулларын истеһсалчыларынын кәлиринә дахил олмалыдыр, онларын мәһсулларынын дәјәрчә өзләри тәрәфиндән истеһлак едилә билән вә ја онларын кәлирини тәмсил едән һиссәсинә мүбадилә олунмалыдыр.

Әкәр бу мүбадиләјә онун ајрылыгда һәр бир иштиракчысы тәрәфиндән бахылса, онда, истеһлак шејинин истеһсалчысы *A* үчүн бу мүбадилә капиталын капитала чеврилмәсидир. *A* истеһсалчы өз мәҹму мәһсулунун ондакы сабит капиталын дәјәринә бәрабәр олан һиссәсини бу мүбадилә јолу илә јенидән, онун сабит капитал кими ишләјә биләҹәји натурал формаја чевирир. Һәм мүбадиләјә гәдәр, һәм дә мүбадиләдән сонра бу һиссә өз дәјәринә көрә јалныз сабит капиталы тәмсил едир. Мүстәгим истеһлак үчүн јарарлы олмајан мәһсулун истеһсалчысы *B* үчүн исә, јухарыда көстәрилән мүбадилә, әксинә, кәлири јалныз бир формадан дикәринә чевирмәкдән ибарәтдир. *B* истеһсалчы өз мәҹму мәһсулунун өзү үчүн кәлир тәшкил едән һиссәсини, јә'ни мәҹму мәһсулда бу истеһсал даирәсинин јени әлавә едилән (зәрури вә изафи) әмәјинин тәмсил олундуғу һиссәни бурада илк дәфә елә бир натурал фор-

маја чевирир ки, ону бу формада бир кәлир кими истеһлак едә биләр. Һәм мүбадиләјә гәдәр, һәм дә мүбадиләдән сонра мәһсулун бу һиссәси өз дәјәринә көрә онун анчаг кәлирини тәмсил едир.

Бу мүнасибәтә ејни заманда һәр ики тәрәфдән бахылса, онда *A* өз сабит капиталыны *B*-нин кәлиринә мүбадилә едир, *B* исә өз кәлирини *A*-нын сабит капиталына мүбадилә едир. *B*-нин кәлири *A*-нын сабит капиталыны әвәзләјир, *A*-нын сабит капиталы исә *B*-нин кәлирини әвәзләјир.

Мүбадиләнин өзүндә {әкәр мүбадилә иштиракчыларынын бу әснада нә кими мәгсәдләр күдмәсиндән данышылмаса} јалныз әмтәәләр бир-биринә гаршы дурур вә әмтәәләрин садә мүбадиләси баш верир ки, бунлар бир-биринә јалныз әмтәә кими јанашыр вә бунлар үчүн «кәлир» вә «капитал» адларынын фәрги јохдур. Јалныз бу әмтәәләрин *истеһлак дәјәринин* мүхтәлиф характердә олмасы көстәрир ки, бунларын бир гисми анчаг истеһсал истеһлакы үчүн, дикәрләри исә анчаг фәрди истеһлак үчүн хидмәт едә биләр вә фәрди истеһлака дахил ола биләр. Лакин мүхтәлиф әмтәәләрин мүхтәлиф истеһлак дәјәрләринин тәтбиг едилмә үсулларынын мүхтәлифлији истеһлак саһәсинә аиддир вә бунларын әмтәә кими мүбадилә едилмәси просесинә онун әсла дәхли јохдур. Капиталистин капиталы әмәк һаггына вә әмәк капитала чеврилдикдә исә, мәсәлә тамамилә башгадыр. Бурада әмтәәләр бир-биринә һеч дә ади әмтәәләр кими гаршы дурмур, капитал исә бир капитал кими мејдана чыхыр. Јеничә нәзәрдән кечирилән мүбадиләдә сатычы илә алычы јалныз сатычы вә алычы кими, јалныз ади әмтәә саһибләри кими бир-биринә гаршы дурур.

Сонра, ајдындыр ки, анчаг фәрди истеһлак үчүн олан һәр бир мәһсул, јахуд фәрди истеһлака дахил олан һәр бир мәһсул, — өзүнүн бу истеһлака дахил олдуғу дәрәчәдә, — јалныз кәлирә мүбадилә олуна биләр. Онун истеһсал үчүн истеһлак олуна билмәмәси елә мәһз о демәкдир ки, о анчаг кәлир кими, јә'ни анчаг фәрди сурәтдә истеһлак едилә биләр. {Јухарыда гејд едилдији кими, мәнфәәтин капитала чеврилмәсини биз бурада нәзәрә алмырыг.}

Фәрз едәк ки, *A*, јалныз фәрди сурәтдә истеһлак олунан бир мәһсулун истеһсалчысыдыр вә онун кәлири өз мәчму мәһсулунун үчдә биринә, сабит капиталы исә бунун үчдә икисинә бәрабәрдир. Фәрз едилдијинә әсасән бунун биринчи үчдә бирини өзү истеһлак едир, — фәрги јохдур [384] бүтүнлүкдәми in natura, јахуд анчаг гисмән, бу шәкилдә истеһлак едир, ја да ону һеч in natura истеһлак етмәјиб, онун дәјәрини башга истеһлак шејләри шәклиндә истеһлак едир; ахырынчы һалда бу истеһлак шејләринин сатычылары өзләринин кәлирини *A*-нын

мәһсулу шәклиндә истеһлак едирләр. Беләликлә, истеһлак шејләринин өз истеһсалчылары үчүн кәлир тәшкил едән һиссәси бу истеһсалчылар тәрәфиндән ја мүстәгим сурәтдә, ја да долајы јолла, өзләринә истеһлак үчүн лазым олан мәһсуллары гаршылыглы сурәтдә мүбадилә етмәкваситәсилә истеһлак едирләр. Демәли, бу һиссә барәсиндә *кәлирин кәлирә мүбадиләси* баш верир. Бурада ејнилә елә олур ки, санки *А* бүтүн истеһлак шејләринин истеһсалчыларыны тәмсил едир. Бу мәһсулларын бүтүн күтләсинин үчдә бирини, — јә'ни өз кәлирини тәшкил едән һиссәсини, — о өзү истеһлак едир. Лакин бу һиссә дүз, *А* категоријасынын бир ил әрзиндә өз сабит капиталына әлавә етдији мигдар әмәкдән ибарәтдир, бу мигдар исә, бир ил әрзиндә *А* категоријасынын истеһсал етдији әмәк һагларынын вә мәнфәәтләрин бүтүн мәбләғинә бәрабәрдир.

А категоријасынын мәчму мәһсулунун јердә галан үчдә икиси сабит капиталын дәјәринә бәрабәрдир; демәли, бу үчдә икини, фәрди истеһлак үчүн јарарлы олмајан вә јалныз истеһсал истеһлакына дахил олан, истеһсал васитәси олараг истеһсал просесинә дахил олан мәһсуллары верән *В* категоријасынын иллик әмәјинин мәһсулу әвәзләмәлидир. Лакин *А*-нын мәчму мәһсулун бу үчдә икиси дә ејнилә онун биринчи үчдә бири кими, фәрди истеһлака кетмәли олдуғундан бунлары *В* категоријасынын истеһсалчылары өз мәһсулларынын өзләри үчүн кәлир тәшкил едән һиссәсинә мүбадилә едирләр. Беләликлә, *А* категоријасы өз мәчму мәһсулунун сабит һиссәсини онун илкин натурал формасында олан мәһсуллара мүбадилә етмиш, јенә дә ону *В* категоријасынын јени јарадылан мәһсулларына чевирмишдир, *В* категоријасы исә бунун мүгабилиндә өз мәһсулунун јалныз о һиссәсини вермишдир ки, бу һиссә онун кәлирини тәмсил едир вә буну јалныз *А* категоријасынын мәһсуллары шәклиндә истеһлак едә биләр. Демәли, ишдә о бунун мүгабилиндә өзүнүн јени әлавә едилән әмәјини вермишдир ки, бу әмәјин бүтөвү *В* категоријасынын мәһсулундан *А* категоријасынын мәһсулунун ахырынчы үчдә икисинә мүбадилә едилән һиссәдә тәмсил олунмушдур. Беләликлә, *А*-нын бүтүн мәһсулу кәлирә мүбадилә едилир, јахуд бүтүнлүкдә фәрди истеһлака дахил олур. Дикәр тәрәфдән (фәрз едилдији үзрә, кәлирин капитала чеврилмәси бурада нәзәрдән кәнарда галдығына көрә, сыфра бәрабәр тутулдуғуна көрә) чәмијјәтин *бүтүн кәлири А*-нын мәһсулуна сәрф едилир; зира *А* истеһсалчылары өзләринин кәлирини *А*-нын мәһсуллары шәклиндә истеһлак едирләр; *В* категоријасындакы истеһсалчылар да ејнилә белә едирләр. Бунлардан әлавә исә башга категоријалар јохдур.

А мәһсулунун үчдә икисинин сабит капиталдан ибарәт ол-

дуғуна вә бу үчдә икинин *A* истеһсалчылары тәрәфиндән истеһлак едилә билмәјиб, јенидән һәмин мәһсулун истеһсал үнсүрләринин натурал формасына чеврилмәли олдуғуна бахмајараг, *A* мәһсулу бүтүнлүкдә истеһлак олунур. *A*-нын мәчму мәһсулу чәмијјәтин мәчму кәлиринә бәрабәрдир. Чәмијјәтин мәчму мәһсулу исә, бир ил әрзиндә чәмијјәтин мөвчуд сабит капитала әлавә етмиш олдуғу иш вахтынын чәмини тәмсил едир. Демәли *A* мәчму мәһсулунун јалныз $^1/_3$-и јени әлавә едилән әмәкдән, $^2/_3$-си исә әвәзләнмәли олан кечмиш әмәкдән ибарәтдирсә дә, јенә дә онун бүтөвү јени әлавә едилән әмәклә сатын алына билир, чүнки бу иллик мәчму әмәјин $^2/_3$-си онларын өз мәһсулу шәклиндә истеһлак олунмајыб, *A* мәһсуллары шәклиндә истеһлак олунмалыдыр. *A* мәһсулу јени әлавә едилән әмәклә әвәзләнир ки, бу, онун өзүндәки јени әлавә едилән әмәкдән $^2/_3$ гәдәр артыгдыр, чүнки бу $^2/_3$ һиссә *B*-нин әлавә едилән әмәјиндән ибарәтдир, *B* исә бу $^2/_3$-ни јалныз фәрди сурәтдә, *A* мәһсуллары шәклиндә истеһлак едә биләр, нечә ки, мәһз һәмин $^2/_3$-ни *A* јалныз истеһсал үчүн, *B* мәһсуллары шәклиндә истеһлак едә биләр. Беләликлә, *A*-нын мәчму мәһсулу, әввәлән, бүтүнлүкдә кәлир кими истеһлак олуна биләр, бунунла да бирликдә онун сабит капиталы әвәзләнә биләр. Јахуд, даһа дүрүст дејилсә, *A*-нын мәчму мәһсулу бүтүнлүкдә јалныз она көрә кәлир кими истеһлак олунур ки, онун $^2/_3$-сини сабит капитал истеһсалчылары әвәзләјир, чүнки онлар өз мәһсулунун өзләри үчүн кәлир тәшкил едән һиссәсини in natura истеһлак етмәк имканындан мәһрумдурлар вә бу һиссәни *A*-нын мәһсуллары шәклиндә, јә'ни *A*-нын $^2/_3$-нә мүбадилә етмәк васитәсилә истеһлак етмәлидирләр.

Беләликлә, биз *A*-нын ахырынчы $^2/_3$-сини јерләшдирдик.

Ајдындыр ки, мәһсуллары һәм истеһсал истеһлакы үчүн, һәм дә фәрди истеһлак үчүн јарајан, мәсәлән, инсан үчүн гида, јахуд мал-гара үчүн јем кими, ја да тохум кими истифадә едилән вә ја чөрәк биширилән човдардан, һабелә араба, ат, мал-гара вә саирәдән ибарәт олан үчүнчү бир категорија — *C* категоријасы мөвчуд олса, бу әсла мәсәләни дәјишдирмир. Бу мәһсулларын фәрди истеһлака дахил олан һиссәси мүстәгим вә ја долајы јолла өз истеһсалчылары тәрәфиндән вә ја сабит капиталын бунлардакы һиссәсинин истеһсалчылары тәрәфиндән (мүстәгим вә ја долајы јолла) кәлир кими истеһлак едилмәлидир. Демәли, бу һалда онлар *A* категоријасына аиддир. Онларын фәрди истеһлака дахил олмајан һиссәси *B* категоријасына аиддир.

Бу икинчи гәбил мүбадилә просеси, јә'ни кәлирин кәлирә дејил, капиталын кәлирә мүбадилә едилдији вә бүтүн сабит

капиталын сон нәтичәдә кәлирә, демәли, јени әлавә едилән әмәјә мүнчәр олмасы лазым кәлдији мүбадилә просеси ики чүр тәсәввүр олуна биләр. Тутаг ки, *А*-нын мәһсулу, мисал үчүн, кәтан олачагдыр. Бу кәтанын *А*-нын сабит капиталына бәрабәр олан үчдә икиси — јахуд бу үчдә икинин дәјәри — иплији, машынлары, јардымчы материаллары өдәјир. Лакин иплик фабрикчиси вә машын фабрикчиси [385] бу мәһсулдан јалныз, онларын өз кәлирини тәмсил едән мигдарда истеһлак едә биләрләр. Кәтан фабрикчиси иплијин вә машынларын там гијмәтини өз мәһсулунун үчдә икиси илә өдәјир. Бунунла о, әјиричинин вә машынгајыранын кәтана сабит капитал кими дахил олан бүтүн мәһсулуну әвәзләмишдир. Лакин әјиричи илә машынгајыранын бу мәчму мәһсулунун өзү сабит капитал илә кәлирә бәрабәрдир, ики һиссәнин чәминә бәрабәрдир: әјиричинин вә машынгајыранын әлавә етдикләри әмәјә вә онларын өз истеһсал васитәләринин дәјәрини тәмсил едән, јә'ни әјиричи үчүн кәтан лифинин, сүрткү јағынын, машынларын, көмүрүн вә с. дәјәрини, машынгајыран үчүн исә көмүрүн, дәмирин, машынларын вә с. дәјәрини тәмсил едән һиссәјә бәрабәрдир. Беләликлә, кәтанын *А*-нын сабит капиталына бәрабәр олан үчдә икиси әјиричи илә машынгајыранын мәчму мәһсулуну, онларын сабит капиталыны үстәкәл әлавә етдикләри әмәји, онларын капиталыны үстәкәл кәлирини әвәзләмишдир. Лакин әјиричи вә машынгајыран јалныз өзләринин кәлирини *А* мәһсуллары шәклиндә истеһлак едә биләрләр. *А*-нын $^2/_3$-синдән онларын өз кәлиринә бәрабәр олан һиссә чыхылдыгдан сонра галаны илә онлар өз хаммалыны вә өз машынларыны өдәјирләр. Лакин бу хаммалын вә бу машынларын истеһсалчылары, фәрз едилдији үзрә, даһа һеч бир сабит капиталы әвәзләмәли олмурлар. Онларын мәһсулундан *А*-нын мәһсулуна, демәли, *А*-нын истеһсалы үчүн васаит олан мәһсуллара да јалныз, *А*-нын өдәјә билдији гәдәр дахил ола биләр. Лакин *А* өз мәһсулунун үчдә икиси илә јалныз, *В*-нин өз кәлири илә сатын ала билдији гәдәри, јә'ни *В*-нин мүбадилә етдији мәһсулда тәмсил олунмуш кәлири, јени әлавә едилән әмәји өдәјә биләр. Әкәр *А* истеһсалынын ахырынчы үнсүрләринин истеһсалчылары әјиричијә [вә машынгајырана] өзләринин мәһсулундан өзләринин сабит капиталыны тәмсил едән гәдәр, јә'ни онларын өз сабит капиталына әлавә етдикләриндән артыг мигдарда әмәјин тәмсил олундуғу гәдәр сатмалы олсајдылар, бунун мүгабилиндә онлар *А* мәһсулуну гәбул едә билмәздиләр, чүнки бу мәһсулун бир һиссәсини онлар истеһлак едә билмәздиләр. Демәли, бурада әкс бир һал баш верир.

Инди тәрс истигамәтдә кедәк. Фәрз едәк ки, кәтанын һамысы 12 күнә бәрабәрдир. Кәтан әкәнин, машынгајыранын

вә и. а. мәһсулу 4 күнә бәрабәрдир; бу мәһсул әјиричијә вә машынгајырана сатылыр, онлар да буна 4 күн әлавә едирләр; сонра онлар өзү дә буну тохучуја сатырлар вә о буна даһа 4 күн әлавә едир. Кәтан һазырлајан тохучу өз мәһсулунун үчдә бирини өзү истеһлак едә биләр; 8 күн онун үчүн өз сабит капиталыны әвәзләјир вә әјиричи илә машынгајыранын мәһсулуну өдәјир; бу ахырынчылар 8 күнүн 4-үнү истеһлак едә биләр, галан 4 күнү исә онлар кәтан биткиси әкәнә вә и. а. вериб, бу јолла өзләринин сабит капиталыны әвәзләјирләр; кәтан биткиси әкән, дәмиргајыран вә и. а., кәтанда маддиләшмиш олан ахырынчы 4 күн илә өзләри үчүн јалныз өзләринин әмәјини әвәзләмәлидирләр.

Бүтүн үч һалда кәлирин ејни мигдарда (4 күнә бәрабәр) олдуғу фәрз едилдијинә бахмајараг, *А* мәһсулунун истеһсалында иштирак едән үч истеһсалчы синфинин мәһсулуна кәлир мүхтәлиф пропорсијада дахил олур. Тохучуда бу кәлир онун мәһсулунун $^1/_3$-ни (12-нин $^1/_3$-ини), әјиричидә вә машынгајыранда — өз мәһсулунун $^1/_2$-ни (8-ин $^1/_2$-ини) тәшкил едир, кәтан биткиси әкән шәхсдә бу онун мәһсулуна, 4 күнә бәрабәрдир. Мәчму мәһсула нисбәтән исә бу истеһсалчыларын һамысынын кәлири тамамилә ејнидир: 12 күнүн $^1/_3$-инә, јә'ни 4 күнә бәрабәрдир. Лакин тохучуда әјиричинин, машынгајыранын вә кәтан биткиси әкәнин әлавә едилән әмәји сабит капитал кими мејдана чыхыр; әјиричидә вә машынгајыранда онларын вә кәтан биткиси әкәнин јени әлавә едилән әмәји мәчму мәһсул кими, кәтан биткиси әкәнин иш вахты исә сабит капитал кими мејдана чыхыр. Сабит капитал барәсиндә баш верән бу һадисә кәтан биткиси әкән шәхсдә гуртарыр. Буна көрә, мисал үчүн, әјиричи дә тохучу кими ејни нисбәтдә машынлар, үмумијјәтлә сабит капитал тәтбиг едә биләр. Мәсәлән, $^1/_3 : {}^2/_3$ нисбәтиндә. Амма, әввәлән, әјирмәдә тәтбиг едилмиш капиталын мәбләғи (мәчму мәбләғи) тохучулугда тәтбиг едилмиш капиталын мәбләғиндән аз олмалыдыр, чүнки әјирмәнин бүтүн мәһсулу сабит капитал кими тохучулуға дахилдир. Икинчиси, әкәр әјиричидә дә ејнилә $^1/_3 : {}^2/_3$ нисбәти мөвчуддурса, онда әјиричинин сабит капиталы $^{16}/_3$, онун әлавә едилән әмәји исә $^8/_3$ олачагдыр; биринчиси $5^1/_3$ иш күнүнә, икинчиси исә $2^2/_3$ иш күнүнә бәрабәр олачагдыр. Бу һалда, она кәтан лифи вә и. а. верән саһәдәки иш күнләри нисбәтән чох олачагдыр. О сәбәбдән бурада о, јени әлавә едилән иш вахты үчүн 4 күн әвәзиндә $5^1/_3$ күн вермәли олачагдыр.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, јени әмәк *А* категоријасынын сабит капиталынын јалныз, *А*-да дәјәр јарадылмасы просесинә дахил олан, јә'ни бу *А*-нын әмәк просеси заманы истеһлак едилән һиссәсини әвәзләмәлидир. Хаммал, јардымчы мате-

риаллар вә әсас капиталын ашынмасы бүтүнлүкдә, дәјәрин әмәлә кәлмәси просесинә дахилдир. Әсас капиталын галан һиссәси бу просесә дахил олмур, мәһз буна көрә дә әвәзләнмәли дејилдир.

Демәли, мөвчуд сабит капиталын хејли һиссәси, — бу һиссәнин кәмијјәти әсас капиталын мәчму капитала нисбәти илә мүәјјән олунур, һәр ил јени әмәклә әвәзләнмәли дејилдир. Буна көрә күтлә [әсас капиталын һәр ил әвәзләнән дәјәринин күтләси], чох (мүтләг рәгәмлә чох) ола билирсә дә, буна бахмајараг, мәчму (иллик) мәһсула нисбәтән чох дејилдир. *А* вә *В* категоријаларында *сабит капиталын* јухарыда көстәрилән *һиссәсинин бүтөвү* исә, — мәнфәәт нормасынын (изафи дәјәр бәлли икән) мүәјјән олунмасында иштирак едән бу һиссә, әсас капиталын фе'лән тәкрар истеһсалына бир мүәјјәнедичи үнсүр кими дахил олмур. Бу һиссә сабит капитала нисбәтән нә гәдәр чохдурса, һазырда мөвчуд олан әсас капитал истеһсалда нә гәдәр бөјүк мигјасда тәтбиг едилирсә, ашынмыш әсас капиталын әвәзләнмәси үчүн *тәкрар истеһсал олунан фактик күтлә* бир о гәдәр чох олачагдыр; лакин мәчму капитала *нисбәтән* бу тәкрар истеһсалын күтләси нисбәтән аз ола биләр.

Фәрз едәк ки, әсас капиталын бүтүн нөвләринин тәкрар истеһсал едилмәси вахты *(орта һесабла)* 10 илә бәрабәрдир. [386] Тутаг ки, әсас капиталын мүхтәлиф нөвләри 20, 17, 15, 12, 11, 10, 8, 6 илдә, 4, 3, 2, 1, $^4/_6$ вә $^2/_6$ илдә (чәми 14 нөв) дөвр едир; — онда әсас капитал *орта һесабла* 10 илдә бир дөвр етмиш оларды[81].

Демәли, орта һесабла әсас капитал 10 илдә әвәзләнмәли оларды. Әкәр әсас капиталын һамысы мәчму капиталын $^1/_{10}$-ни тәшкил едирсә, онда сабит капиталын һәр ил әвәзләнмәли олан онда бир һиссәси мәчму капиталын анчаг $^1/_{100}$-ни тәшкил едәрди.

Әкәр әсас капитал мәчму капиталын $^1/_3$-ни тәшкил едирсә, онда һәр ил мәчму капиталын $^1/_{30}$-и әвәзләнмәлидир.

Лакин инди, тәкрар истеһсал дөврләри мүхтәлиф олан әсас капиталлары, мәсәлән, өзүнүн тәкрар истеһсалы үчүн $^1/_3$ ил тәләб едән капиталын әксинә олараг, бунун үчүн 20 ил тәләб едән әсас капиталы бир-бири илә мүгајисә едәк.

20 ил әрзиндә тәкрар истеһсал едилән әсас капиталын һәр ил јалныз $^1/_{20}$-и әвәзләнмәлидир. Буна көрә әкәр о, мәчму капиталын $^1/_2$-ни тәшкил едирсә, онда һәр ил бу ахырынчынын јалныз $^1/_{40}$ һиссәси әвәзләнмәлидир, о, бүтүн капиталын һәтта $^4/_5$-нү тәшкил етдикдә исә һәр ил бүтүн капиталын јалныз $^4/_{100}$-ү, јә'ни $^1/_{25}$-и әвәзләнмәлидир. Әксинә, әкәр өзүнүн тәкрар истеһсалы

үчүн $^2/_6$ ил тәләб едән, јә'ни илдә үч дәфә дөвр едән әсас капитал бүтүн капиталын јалныз $^1/_{10}$-ни тәшкил едирсә, онда әсас капитал илдә үч дәфә әвәзләнмәлидир; бунунла һәр ил мәчму капиталын $^3/_{10}$-у, јә'ни демәк олар $^1/_3$-и әвәзләнир. Орта һесабла, әсас капитал мәчму капитала нисбәтән нә гәдәр чохдурса, онун тәкрар истеһсалынын *нисби* (мүтләг дејил) вахты бир о гәдәр чох олур вә о, нә гәдәр аз олурса, өз тәкрар истеһсалынын *нисби* вахты бир о гәдәр гыса олур. Әл илә истеһсал шәраитиндә аләт капиталын, машынлы истеһсал шәраитиндә машынларын тәшкил етдијиндән хејли аз һиссәсини тәшкил едир. Лакин сәнәт аләти машындан хејли тез ашыныр.

Әсас капиталын мүтләг кәмијјәти артдыгча онун тәкрар истеһсалынын мүтләг кәмијјәти — вә ја онун ашынмасы — артырса да, онун тәкрар истеһсалынын нисби кәмијјәти әксәр һалда азалыр, чүнки әсас капиталын дөвр етмәси вахты, онун мөвчуд олмасы мүддәти әксәр һалда онун һәчминә пропорсионал сурәтдә артыр. Бу әзчүмлә сүбут едир ки, машынлары, јахуд әсас капиталы тәкрар истеһсал едән әмәјин күтләси һеч дә, ибтидада һәмин машынлары истеһсал етмиш олан әмәјә (истеһсал шәртләри дәјишмәз галдыгда) пропорсионал дејилдир, чүнки јалныз иллик ашынма әвәзләнмәлидир. Әкәр, бу саһәдә даим баш вердији кими, әмәјин мәһсулдарлығы артса, онда сабит капиталын бу һиссәсинин тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан вахтын мигдары даһа чох азалыр. Доғрудур, бураја машын үчүн онун күндәлик истеһлак етдији васитәләри тәшкил едән (лакин машынгајырманын өзүндә сәрф едилмиш әмәјә билаваситә һеч бир дәхли олмајан) шејләри дә аид етмәк лазымдыр. Лакин тәкчә көмүр вә азачыг машын јағы вә ја пиј истеһлак едән бир машын фәһләдән, — јалныз бу машынын әвәз етдији фәһләдән дејил, онун өзүнү һазырлајан фәһләдән дә, — олдугча чидди бир дијета илә јашајыр.

* * *

Беләликлә, биз бүтүн *A* категоријасынын мәһсулуну вә *B* категоријасынын мәһсулунун бир һиссәсини јерләшдирдик. *A*-нын мәһсулу бүтүнлүклә истеһлак олунур: $^1/_3$-ини онун өз истеһсалчылары истеһлак едирләр, $^2/_3$-сини исә, өз кәлирләрини өз мәһсуллары шәклиндә истеһлак едә билмәјән *B* истеһсалчылары истеһлак едирләр. *A* мәһсулунун $^2/_3$-си (*B* истеһсалчылары өз мәһсулларынын кәлир тәшкил едән һиссәсини бу $^2/_3$-дән ибарәт олан мәһсуллар шәклиндә истеһлак едирләр) бунунла бирликдә *A* истеһсалчыларынын сабит капиталыны онлар үчүн in natura әвәзләјир, јә'ни онлара *истеһсал-*

да истеһлак етдикләри әмтәәләри верир. Лакин *A* мәһсулу бүтүнлүклә јејилмиш олдуғундан вә *A* мәһсулунун $^2/_3$-си *B* мәһсулу илә сабит капитал олараг әвәзләнмиш олдуғундан, бунунла, иллик мәчму мәһсулун бир ил әрзиндә әлавә едилмиш јени әмәји тәмсил едән һиссәсинин *бүтөву* дә әвәзләнмиш олур. Демәли, бу әмәк мәчму мәһсулун һеч бир башга һиссәсини сатын ала билмәз. Доғрудан да, ил әрзиндә әлавә едилән әмәк (мәнфәәтин капиталлашмасы нәзәрә алынмаса) *A-дакы әмәјә бәрабәрдир.* Зира *A* мәһсулунун өз истеһсалчылары тәрәфиндән истеһлак едилән $^1/_3$-и, онларын бир ил әрзиндә *A* мәһсулунун *A* категоријасында сабит капитал тәшкил едән $^2/_3$-синә әлавә етдикләри әмәкдән ибарәтдир. Онлар өз мәһсуллары шәклиндә истеһлак етдикләри бу әмәкдән савајы һеч бир башга әмәк ичра етмәмишләр. *A* мәһсулунун галан һиссәси, јә'ни *B* категоријасы мәһсулу илә әвәзләнән вә *B* мәһсулун истеһсалчылары тәрәфиндән истеһлак едилән $^2/_3$-си, *B* истеһсалчыларынын өз сабит капиталына әлавә етдикләри бүтүн иш вахтыны тәмсил едир. Онлар даһа һеч бир әмәк әлавә етмәмишләр вә онларын истеһлак едәси [387] һеч бир шеји јохдур.

A мәһсулу өз *истеһлак дәјәри* чәһәтдән иллик мәчму мәһсулун һәр ил фәрди истеһлака дахил олан бүтүн һиссәсиндән ибарәтдир. Өз *мүбадилә дәјәри* чәһәтдән о, истеһсалчыларын бир ил әрзиндә әлавә етдикләри әмәјин мәчму мигдарыны тәмсил едир.

Лакин бүтүн бунлардан сонра бизим әлимиздә һәлә *галыг* олараг мәчму мәһсулун үчүнчү бир һиссәси дә вардыр ки, бунун тәркиб һиссәләри мүбадилә едилдикдә нә кәлирин кәлирә мүбадиләсини, нә дә капиталын кәлирә вә ја кәлирин капитала мүбадиләсини тәмсил едә билмәз. Бу, *B* мәһсулларында *B*-нин сабит капиталыны тәшкил едән һиссәдир. Бу һиссә *B*-нин кәлиринә дахил дејилдир; демәли, бу һиссә *A*-нын мәһсуллары илә әвәзләнә билмәз вә ја бунлара мүбадилә олуна билмәз, һабелә *A*-нын сабит капиталына бир тәркиб һиссәси кими дә дахил ола билмәз. Бу һиссә дә истеһлак едилир, о, — *B* категоријасы дахилиндә—јалныз әмәк просесинә дејил, һабелә дәјәр јаранмасы просесинә дә дахил олдуғу дәрәчәдә истеһсалда истеһлак олунур. Беләликлә, мәчму мәһсулун бүтүн башга һиссәләри кими ејнилә бу һиссәси дә *мәчму капиталын тәркиб һиссәсини тәшкил етдији нисбәтдә* әвәзләнмәлидир, һәм дә бу һиссә мәһз һәмин гәбилдән олан *јени* мәһсулларла in natura әвәзләнмәлидир. Дикәр тәрәфдән, бу һиссә һеч бир јени әмәклә әвәзләнмир. Зира јени әлавә едилән әмәјин мәчму мигдары *A* мәһсулдакы иш вахтына бәрабәрдир вә бу јалныз она көрә бүтүнлүклә әвәзләнир ки, *B* өз кәлирини

А мәһсулларынын үчдә икиси шәклиндә истеһлак едир вә *А* категоријасына — мүбадилә просесиндә — *А* даирәсиндә истеһлак едилән вә әвәзләнмәли олан бүтүн истеһсал васитәләри әвәзиндә истеһсал васитәләри верир. Ахы *А* мәһсулунун өз истеһсалчылары тәрәфиндән истеһлак едилән биринчи үчдә бири — өз мүбадилә дәјәринә көрә — јалныз өзләринин јени әлавә етдикләри әмәкдән ибарәтдир вә бунда һеч бир сабит капитал јохдур.

Инди бу галығы нәзәрдән кечирәк.

О, әввәлән, хаммала дахил олан сабит капиталдан ибарәтдир, икинчиси, әсас капитал јаранмасы просесинә дахил олан сабит капиталдан вә, үчүнчүсү, јардымчы материаллара дахил олан сабит капиталдан ибарәтдир.

Әввәлән, хаммал. Онун истеһсалына сәрф едилмиш сабит капитал, биринчиси, әсас капиталдан, машынлардан, иш аләтләриндән, биналардан вә тәтбиг едилән машынлар үчүн истеһлак васитәси олан јардымчы материаллардан ибарәтдир. Хаммалын мүстәгим истеһлак үчүн јарарлы олан һиссәси (мәсәлән, мал-гара, тахыл, үзүм вә с. кими хаммал) барәсиндә, көстәрилән чәтинлик баш вермир. Бу чәһәтдән онлар *А* синфинә аиддир. Сабит капиталын бунларда олан һиссәси *А*-нын сабит һиссәсинин $^{2}/_{3}$-нә дахилдир ки, бу *А*-нын сабит һиссәси капитал олмаг е'тибары илә, *В*-нин мүстәгим истеһлак үчүн јарарлы олмајан мәһсулларына мүбадилә едилир, ја да *В*-нин өз кәлиринин истеһлакында истифадә етдији мәһсуллары тәшкил едир. Бу, үмумијјәтлә, һабелә мүстәгим истеһлака јарамајан вә, истеһсал просесиндә нә гәдәр ара пилләләр кечсәләр дә in natura истеһлак шејинин өзүнә дахил олан хам материаллара да аиддир. Кәтан лифинин иплијә, сонра да кәтана чеврилән һиссәси бүтүнлүклә истеһлак шејинә чеврилир.

Лакин бу *үзви хаммалын* (ағач, кәтан лифи, чәтәнә, көндәри вә с. кими хаммалын) бир һиссәси гисмән билаваситә әсас капиталын өзүнүн тәркиб һиссәләринә, гисмән дә онун јардымчы материалларына дахил олур. Мәсәлән, сүрткү јағы, пиј вә и. а. формасында.

Сонра исә, хаммалын истеһсалына сәрф едилән сабит капитала *тохум* аиддир. Битки вә һејван маддәләри өзләри өзләрини тәкрар истеһсал едир: биткиләрин чүчәрмәси вә һејванларын төрәјиб артмасы. Тохум дедикдә тохумун өзүнү, сонра да мал-гаранын једији вә пејин шәклиндә торпаға гајтарылан јеми, чинс мал-гараны вә и. а. баша дүшмәк лазымдыр. Иллик мәһсулун — јахуд иллик мәһсулдакы сабит һиссәнин — бу хејли һиссәси, бәрпа олунмаг [Renegeration] үчүн

билаваситә өзү өзүнә хидмәт едир, өзү өзүнү тәкрар истеһсал едир.

Гејри-үзви хаммал — металлар, дашлар вә и. а. Онун дәјәри јалныз ики һиссәдән ибарәтдир, чүнки әкинчиликдә хаммал олан тохум бурада арадан чыхыр. Гејри-үзви хаммалын дәјәри јалныз, әлавә едилән әмәкдән вә истеһлак олунмуш машынлардан ибарәтдир (машынлар үчүн истеһлак олунан васитәләр дә бураја дахилдир). Беләликлә, мәһсулун, јени әлавә едилмиш әмәји тәмсил едән, буна көрә дә *B* илә $^2/_3$ *A* арасындакы мүбадиләјә дахил олан һиссәсиндән башга, јалныз әсас капиталын ашынмасы вә онун истеһлак васитәләри (мәсәлән, көмүр, сүрткү јағы вә и. а.) әвәзләнмәлидир. Лакин бу гејри-үзви хаммалдан сабит капиталын башлыча тәркиб һиссәси — әсас капитал (машынлар, иш аләтләри, тикилиләр вә и. а.) јарадылыр. Буна көрә гејри-үзви хаммал өз сабит капиталыны мүбадилә (капиталын капитала мүбадиләси) васитәсилә in natura әвәзләјир.

[388] *Икинчиси, әсас капитал (машынлар, тикилиләр, иш аләтләри, һәр чүр габлар).*

Бунларын сабит капиталы 1) өзләринин хаммалындан, металлардан, дашлардан, үзви хаммалдан (мәсәлән, ағач, гајыш, канат вә и. а. кими үзви хаммалдан) ибарәтдир. Лакин бунларын хаммалы әкәр өзләринин (машынларын, аләтләрин, тикилиләрин вә и. а.) хам материалыны тәшкил едирсә, бунларын өзү, әмәк аләтләри олараг, һәмин хам материалын һасил едилмәси просесинә дахилдир. Она көрә бунлар бир-бирини in natura әвәзләјир. Дәмиргајыран кәрәк машыны, машынгајыран исә дәмири әвәзләсин. Даш карханасында машынлар ашыныр, фабрик бинасында исә тикинти дашы ашыныр вә и. а. 2) *Машынгајырма машынларынын ашынмасы;* бу машынларын өзү мүәјјән мүддәт әрзиндә ејни гәбилдән олан јени мәһсул илә әвәзләнмәлидир. Ејни гәбилдән олан мәһсул исә, тәбиидир ки, өзү өзүнү әвәзләјә биләр. 3) *Машын үчүн истеһлак васитәләри* (јардымчы материаллар). Машынлар көмүр истеһлак едир, лакин көмүр дә машынлары истеһлак едир вә и. а. Габлар, борулар, шланглар вә и. а. формасында һәр чүр машынлар машын үчүн истеһлак васитәләри истеһсалына, мәсәлән пиј, сабун, газ {ишыглыг газы} истеһсалына дахилдир. Демәли, бурада да һәмин даирәләрдән һәр биринин мәһсуллары гаршылыглы сурәтдә дикәр мүвафиг даирәнин сабит капиталына дахилдир, буна көрә дә бир-бирини in natura әвәзләјир.

Әкәр иш һејваны машынлар сырасына салынса, онда иш һејванынын јеми вә, мә'лум шәраитдә, төвләси (бина) әвәз-

ләнмәлидир. Лакин јем әкәр мал-гаранын истеһсалына дахилдирсә, мал-гара да јем истеһсалына дахилдир.

Үчүнчүсү, јардымчы материаллар. Бунлардан бир һиссәсинин, мәсәлән, сүртку јағы, сабун, пиј, газ вә саирәнин хаммала еһтијачы вардыр. Дикәр тәрәфдән, күбрә вә с. формасында онлар гисмән јенидән һәмин хаммалын јаранмасы просесинә дахил олур. Көмүр газ һазырланмасы үчүн лазымдыр, лакин газ ишығы да көмүр истеһсалында сәрф едилир вә и. а. Дикәр *јардымчы материаллар* јалныз јени әлавә едилән әмәкдән вә әсас капиталдан (машынлардан, габлардан вә с.) ибарәтдир. Көмүр өзүнүн истеһсалында тәтбиг едилән бухар машынынын ашынмасыны әвәзләмәлидир. Лакин бухар машыны көмүр истеһлак едир. Көмүрүн өзү көмүрүн истеһсал васитәләринә дахилдир. Беләликлә, о бурада өзү өзүнү in natura әвәзләјир. Онун дәмирјолла дашынмасы көмүрүн истеһсал хәрчләринә дахилдир, лакин көмүр өзү дә паровозларын истеһсал хәрчләринә дахилдир.

Сонралар хүсуси оларағ кимја заводлары һаггында бә'зи шејләри дә әлавә етмәк лазымдыр ки, бу вә ја дикәр дәрәчәдә бунлар јардымчы материал, габлар үчүн хаммал (мәсәлән, шүшә, чини), һабелә билаваситә истеһлака дахил олан шејләр һазырлајыр.

Бүтүн бојаг маддәләри јардымчы материалдыр. Лакин бунлар мәһсула јалныз өз дәјәри чәһәтдән дахил олмаг дејил, мәсәлән, фабрикдә истеһлак едилән көмүрүн памбыг парчаја дахил олдуғу кими дејил, мәһсулун кәсб етдији формада (онун бојанмасында) өзүнү тәкрар истеһсал етмиш олур.

Јардымчы материаллар ја *машынлар үчүн истеһлак васитәләридир,* — бурада исә онлар ја мүһәррик үчүн јаначаг олур, ја да иш машынынын вә саирәнин сүртүнмәсини азалтмаг мәгсәдилә тәтбиг едилән бир васитә, мәсәлән, пиј, сабун, сүртку јағы вә и. а. вәзифәсини көрүр, — ја да бунлар тикинтидә јардымчы материал олур, мәсәлән семент вә с. Ја да, нәһајәт, бунлар, үмумијјәтлә истеһсал просесинин ичра едилмәси үчүн лазым олан јардымчы материаллар вәзифәсини ифа едир, мәсәлән, ишыглыг, иситмә вә и. а. (бу һалда онлар фәһләләрин ишләјә билмәси үчүн онларын өзүнә лазым олан јардымчы материаллардыр).

Јахуд *бунлар* хаммал јарадылмасы просесинә дахил олан *јардымчы материаллардыр,* мәсәлән, һәр чүр күбрәләр вә хаммалын һәзм етдији бүтүн кимјәви мәһсуллар.

Јахуд *бунлар,* һазыр мәһсула дахил олан *јардымчы материаллардыр:* бојаглар, лак вә с.

* * *

Демәли, нәтиҹә беләдир:

A өз мәһсулунун $^2/_3$-сини тәшкил едән өз сабит капиталыны *B*-нин фәрди истеһлак үчүн јарарсыз олан мәһсулларында *B* кәлиринин, јә'ни *B* категоријасында бир ил әрзиндә јени әлавә едилән әмәјин тәмсил олундуғу һиссәсинә мүбадилә етмәк васитәсилә әвәзләјир. Лакин *A* *B*-нин сабит капиталыны әвәзләмир. *B* категоријасы өзү дә бу сабит капиталы ејни гәбилдән олан јени мәһсулларла in natura әвәзләмәлидир. Лакин онун һеч бир иш вахты галмыр ки, бунлары онунла әвәзләсин. Зира онун јени әлавә едилән бүтүн иш вахты онун үчүн кәлир тәшкил едир вә, демәли, *B* мәһсулунун *A* категоријасына сабит капитал кими дахил олан һиссәсиндә тәмсил олунмушдур. Бәс *B*-нин сабит капиталы нечә әвәзләнир?

О бүтүн әкинчилик вә малдарлыг саһәсиндә олдуғу кими, гисмән *өзүнүн* (биткинин вә ја һејванын) *тәкрар истеһсалы* васитәсилә әвәзләнир; гисмән дә, бир сабит капиталын һиссәләрини дикәр сабит капиталын һиссәләринә in natura *мүбадилә* етмәк васитәсилә, һәм дә бир даирәнин мәһсулу хаммал вә ја истеһсал васитәси олараг дикәр истеһсал даирәсинә дахил олур вә әксинә. Демәли, бурада мүхтәлиф истеһсал даирәләринин мәһсуллары, [389] сабит капиталларын мүхтәлиф чешидләри гаршылыглы сурәтдә истеһсал шәртләри олмаг е'тибары илә in natura бир-биринә дахил олур.

Фәрди истеһлак үчүн јарарлы олмајан мәһсулларын истеһсалчылары фәрди сурәтдә истеһлак едилән мәһсулларын истеһсалчылары үчүн сабит капитал истеһсал едәнләрдир. Лакин ејни заманда онларын мәһсуллары гаршылыглы сурәтдә онлар үчүн өз сабит капиталларынын үнсүрләри вә ја амилләри вәзифәсини көрүр. Бу о демәкдир ки, онлар бир-биринин мәһсулларыны *истеһсалда истеһлак* едирләр.

A-нын бүтүн мәһсулу фәрди сурәтдә истеһлак олунур. Демәли, ондакы бүтүн сабит капитал да. *A*-нын $^1/_3$-ни *A* истеһсалчылары истеһлак едир, *A*-нын $^2/_3$-сини исә, фәрди истеһлак үчүн јарарлы олмајан *B* мәһсулларынын истеһсалчылары истеһлак едир. *A*-нын сабит капиталы *B*-нин, *B* үчүн кәлир тәшкил едән мәһсуллары илә әвәзләнир. Ишдә бу, сабит капиталын *јени әлавә едилән әмәклә* әвәзләнән јеканә һиссәсидир вә бу һиссә һәмин әмәклә она көрә әвәзләнир ки, *B* мәһсулларынын *B* категоријасында јени әлавә едилмиш әмәји тәмсил едән мигдары *B* категоријасы тәрәфиндән истеһлак едилмәјиб, әксинә, *A* категоријасы тәрәфиндән истеһсалда истеһлак едилир, һалбуки *B* категоријасы *A*-нын $^2/_3$-сини фәрди сурәтдә истеһлак едир.

Тутаг ки, *A* 3 иш күнүнә бәрабәрдир, онда фәрз едилдији үзрә, онун сабит капиталы 2 иш күнүнә бәрабәр олачагдыр. *B* категоријасы *A* мәһсулунун $^2/_3$-сини әвәзләјир, демәли, фәрди истеһлак үчүн јарарлы олмајан вә 2 иш күнүнә бәрабәр олан мәһсуллар верир. Биздә инди 3 иш күнү јејилмишдир, галыр 2-си. Башга сөзлә дејилсә, *A*-дакы 2 кечмиш иш күнү *B*-дә јени әлавә едилән ики иш күнү илә әвәзләнмишдир, лакин она көрә белә олмушдур ки, *B*-дәки јени әлавә едилән ики иш күнү *B* мәһсулунун өзүндә дејил, *A*-нын дәјәрчә бәрабәр мәһсулунда истеһлак олунур.

B категоријасынын сабит капиталы *B*-нин мәчму мәһсулуна дахил олдуғу өлчүдә һәмчинин, ејни гәбилдән олан јени мәһсулларла, демәли, *B* категоријасынын *истеһсалда* истеһлак етмәси үчүн лазым олан мәһсулларла *in natura* әвәзләнмәлидир. Лакин о, бир ил әрзиндә јени сәрф едилмиш иш вахтынын *мәһсуллары* илә әвәзләнирсә дә, *јени* иш вахты илә әвәзләнмир.

Тутаг ки, *B*-нин мәчму мәһсулунда сабит капиталын бүтөвү $^2/_3$ тәшкил едир. Онда, әкәр јени әлавә едилән әмәк (әмәк һаггы илә мәнфәәтин чәминә бәрабәр олан бу әмәк) 1-ә бәрабәрдирсә, онун үчүн әмәк материалы вә әмәк васитәси вәзифәсини көрмүш олан кечмиш әмәк 2-јә бәрабәр олачагдыр. Бәс бу 2 нечә әвәзләнир? *B* категоријасынын мүхтәлиф истеһсал даирәләри дахилиндә, дәјишән капитал илә сабит капитал арасындакы нисбәт чох мүхтәлиф ола биләр. Лакин, фәрз едилдијинә көрә орта нисбәт бәрабәрдир $^1/_3 : ^2/_3$, јахуд 1 : 2, *B* категоријасы истеһсалчыларындан һәрәсинин гаршысында өз мәһсулунун — мәсәлән көмүр, дәмир, кәтан лифи, машын, малгара, буғда вә саирәнин $^2/_3$-си (мал-гаранын вә буғданын мәһз фәрди истеһлака дахил олмајан һиссәси) дурур ки, бунун истеһсал үнсүрләри әвәзләнмәлидир, јахуд бунлар јенидән өз истеһсал үнсүрләринин натурал формасына чеврилмәлидир. Лакин бүтүн бу мәһсулларын өзү јенә дә истеһсал истеһлакына дахил олур. Буғда (тохумлуг буғда) бунунла бирликдә јенидән өзү үчүн хаммалдыр, јетишдирилмиш мал-гаранын бир һиссәси, истеһлак олунмуш мал-гараны әвәзләјир, јә'ни өзүнү әвәзләјир. Беләликлә, *B* категоријасынын бу истеһсал даирәләриндә (әкинчиликдә вә малдарлыгда) онларын мәһсулларынын бир һиссәси өз натурал формасында өз сабит капиталыны әвәзләјәчәкдир. Демәли, бу мәһсулун бир һиссәси тәдавүлә дахил олмур (һәр һалда о, һеч дә һөкмән тәдавүлә дахил олмалы дејилдир вә тәдавүлә о јалныз формал сурәтдә дахил ола биләр). Бу мәһсулларын дикәрләри, мәсәлән, кәтан лифи, чәтәнә вә и. а., көмүр, дәмир, ағач, машынлар гисмән

истеһсал васитәси олараг өзләринин истеһсалына дахил олур. Әкинчиликдәки тохумлар кими, көмүр өз көмүр истеһсалына, машын исә машын истеһсалына дахил олур. Демәли, мәһсулун машынлардан вә көмүрдән ибарәт олан һиссәси, һәм дә һәмин мәһсулун өз сабит капиталыны тәшкил едән гисминин бир һиссәси өзүнү әвәзләјир вә истеһсалда јалныз өз јерини дәјишир. О даһа мәһсуллугдан чыхыр вә өз истеһсал васитәсинә чеврилир.

Бу вә дикәр мәһсулларын бир һиссәси истеһсал үнсүрләри олараг гаршылыглы сурәтдә бир-биринә дахил олур: машынлар дәмирә вә ағача, ағач вә дәмир — машына, сүрткү јағы машына, машын исә сүрткү јағына, көмүр дәмирә, дәмир (релс јолу вә и. а. кими) көмүрә дахил олур вә и. а. Беләликлә *B* категоријасындакы бу мәһсулларын $^{2}/_{3}$-си өзү өзүнү әвәзләмәдији дәрәчәдә, јә'ни өз натурал формасында јенә өз истеһсалына дахил олмадығы дәрәчәдә *B* категоријасы истеһсалчыларынын мәһсуллары истеһсал васитәси олараг гаршылыглы сурәтдә бир-бирини әвәзләјир. Белә ки, *A* мәһсулларынын бир һиссәси өз истеһсалчылары тәрәфиндән фәрди сурәтдә истеһлак едилдији һалда, *B* мәһсулларынын бир һиссәси онун өз истеһсалчылары тәрәфиндән билаваситә истеһсал үчүн истеһлак едилмир — демәли бурада, *A* мәһсулларынын вәзијјәти баш вермир. *a* истеһсалчынын мәһсулу *b* истеһсалчынын истеһсал истеһлакына, *b* истеһсалчынын мәһсулу исә *a* истеһсалчынын истеһсал истеһлакына дахил олур, јахуд долајы јолла: *a* истеһсалчынын мәһсулу *b* истеһсалчынын истеһсал истеһлакына, бу сонунчунун мәһсулу *c* истеһсалчынын истеһсал истеһлакына, *c* истеһсалчынын мәһсулу исә *a* истеһсалчынын истеһсал истеһлакына дахил олур. Беләликлә, *B* категоријасынын бир истеһсал даирәсиндә сабит капитал кими истеһлак едилән шеј дикәр даирәдә јенидән истеһсал олунур, бу ахырынчы даирәдә истеһлак едилән исә биринчисиндә истеһсал олунур. Бир даирәдә машын вә көмүр формасындан дәмир формасына кечән шеј дикәр даирәдә дәмир вә көмүр формасындан машын формасына кечмишдир вә и. а.

[390] *B* категоријасынын сабит капиталы кәрәк өз натурал формасында әвәзләнсин. Әкәр *B* категоријасынын мәчму мәһсулу нәзәрдән кечирилсә, бу мәһсул өзүнүн мәһз бүтүн натурал формаларында олан бүтүн сабит капиталы тәмсил едир. *B* категоријасынын һәр һансы бир хүсуси даирәсинин мәһсулу өз сабит капиталыны in natura әвәзләјә билмәдији һалларда алгы вә сатгы, әлдән әлә кечмәк бурада јенә һәр шеји өз јеринә гојур.

Демәли, бурада сабит капиталын сабит капитал илә әвәз-

ләнмәси баш верир; бу әвәзләнмә билаваситә, мүбадиләсиз баш вермәдијинә көрә биз бурада *капиталын капитала мүбадиләсини,* јә'ни — истеһлак дәјәринә көрә—мәһсулларын мәһсуллара мүбадиләсини, гаршылыглы сурәтдә өзләринин мүвафиг истеһсал просесләринә дахил олан мәһсулларын бир-биринә мүбадиләсини көрүрүк, белә ки, бу мәһсулларын һәр бири мүвафиг сурәтдә дикәр мәһсулун истеһсалчылары тәрәфиндән истеһсалда истеһлак олунур.

Капиталын бу һиссәси нә мәнфәәтә, нә дә әмәк һаггына мүнчәр олмур. Бу һиссәдә һеч бир јени әлавә едилән әмәк јохдур. Бу һиссә кәлирә мүбадилә олунмур. О нә мүстәгим сурәтдә, нә дә долајысы илә истеһлакчылар тәрәфиндән өдәнилмир. Капиталларын бу гаршылыглы әвәзләнмәси тачирләр (јә'ни тачир капиталлары) тәрәфиндәнواسитәләнмиш олса вә ја васитәләнмиш олмаса, нәтичәдә вәзијјәт әсла дәјишилмир.

Лакин бир һалда ки, бу мәһсуллар (гаршылыглы сурәтдә бир-бирини әвәзләјән машынлар, дәмир, көмүр, ағач вә и. а.) јени мәһсуллардыр, бир һалда ки, бунлар ахырынчы ил әмәјинин мәһсулларыдыр, — ахы тохумлуг буғда да вә фәрди истеһлака дахил олан буғда вә и. а. кими, там ејнилә јени әмәјин мәһсулудур, — онда нечә иддиа етмәк олар ки, бу мәһсулларда һеч бир јени әлавә едилән әмәк јохдур? Бундан да башга, мәкәр онларын формасы чох инандырычы бир сурәтдә мәһз бунун әксини көстәрмирми? Әкәр бу һал буғдада вә ја малгарада көрүнмүрсә, онда машын, онун формасы машыны дәмирдән вә саирәдән машына чевирән әмәји ачыгча тәсдиг едир. Вә и. а.

Бу проблем әввәлдә һәлл едилмишдир.* Бурада јенидән бу мәсәләјә гајытмаға еһтијач јохдур.

{Демәли, А. Смитин белә бир тезиси дүзкүн дејилдир ки, бир гисим «ишкүзар адамлар» илә дикәрләри арасындакы тичарәтин һәчми «ишкүзар адамлар» илә истеһлакчылар (истеһлакчы дедикдә, Смитин өзүнүн «ишкүзар адамлар» катеГоријасына аид етдији истеһсал истеһлакчыларыны дејил, мүстәгим истеһлакчылары нәзәрдә тутмаг лазымдыр) арасындакы тичарәтин һәчминә бәрабәр олмалыдыр. Бу тезис онун дүзкүн олмајан белә бир мүддәасына әсасланыр ки, һәмин мүддәаја көрә мәһсулун бүтөвү кәлирә мүнчәр олур, ишдә исә бу јалныз о демәкдир ки, әмтәә мүбадиләсинин капитал илә кәлир арасындакы мүбадиләдән јаранан һиссәси әмтәәләрин мәчму мүбадиләсинә бәрабәрдир. Буна көрә һәм бу тезис, һәм дә Тукун бу тезисдән пул тәдавүлүнә тәтбиган (ху-

* Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 84—133, 173—185 вә 210. *Ред.*

сусилә дә, «ишкүзар адамлар» арасында тәдавүл едән пул күтләсинин вә «ишкүзар адамлар» илә истеһлакчылар арасында тәдавүл едән пул күтләсинин нисбәтинә тәтбигән) чыхартдығы әмәли нәтичәләр ејни дәрәчәдә јанлышдыр.

Әкәр *А* мәһсулларыны сатын алан тачири биз, истеһлакчыја гаршы дуран ахырынчы «ишкүзар адам» олараг көтүрсәк, бу мәһсуллар ондан *А* истеһсалчыларынын кәлиринә (бәрабәрдир $^1/_3$ *А*) вә *В* истеһсалчыларынын кәлиринә (бәрабәрдир $^2/_3$ *А*) сатын алыныр. Бу кәлирләр онун тачир капиталыны онун үчүн әвәзләјир. (Бу кәлирләрин мәбләғи онун капиталынын мәбләғини әвәз етмәлидир. Бу һарамзаданын көтүрдүјү мәнфәәт онун нәтичәсиндә әлдә едилмәлидир ки, *А*-нын бир һиссәсини о өзү үчүн сахлајыр вә аз мигдар *А*-ны бүтүн *А*-нын дәјәринә сатыр. Бу һарамзада истәр истеһсалын зәрури акенти, истәрсә түфејличәсинә араја кирән бир мүфтәхор һесаб едилсин, — вәзијјәт әсла дәјишилмир). *А* мәһсулу алверчиси олан «ишкүзар адам» илә һәмин мәһсулун истеһлакчысы арасындакы бу мүбадилә өз дәјәри чәһәтчә, *А* мәһсулу алверчиси илә бу мәһсулун истеһсалында иштирак етмиш бүтүн шәхсләр арасындакы мүбадиләни өдәјир, демәли, бу истеһсалчылар арасында онларын өз мүһитиндә баш вермиш олан бүтүн сөвдәләри өдәјир.

Тачир кәтан алыр. Бу, бир «ишкүзар адам» илә дикәри арасындакы ахырынчы сөвдәдир. Кәтан һазырлајан тохучу иплик, машынлар, көмүр вә и. а. алыр. Бу, бир «ишкүзар адам» илә дикәри арасында ахырынчыдан әввәлки сөвдәдир. Әјиричи кәтан лифи, машынлар, көмүр вә и. а. алыр. Бу, бир «ишкүзар адам» илә дикәри арасында ахырынчыдан әввәлки сөвдәдән габаг баш верән сөвдәдир. Машынгајыран вә кәтан әкинчиси машынлар, дәмир вә и. а. , вә и. а. алырлар. Лакин кәтан лифи, машын, дәмир, көмүр истеһсалчылары арасында өзләринин сабит капиталыны әвәзләмәк үчүн едилән сөвдәләр вә бу сөвдәләрин дәјәри *А* мәһсулунун кечдији сөвдәләрә дахил дејилдир, истәр кәлирин кәлирә мүбадиләси үчүн, истәрсә кәлирин сабит капитала мүбадиләси үчүн баш верән сөвдәләрә дахил дејилдир. *В* истеһсалчылары илә *А* истеһсалчылары арасында дејил, тәкчә *В* истеһсалчылары арасында баш верән бу сөвдәләр дә әсла, *А* мәһсулунун алычысы тәрәфиндән *А* мәһсулунун сатычысынын хејринә һеч бир дәрәчәдә әвәзләнмәли дејилдир, нечә ки, *В* мәһсулунун бу һиссәсинин дәјәри һеч бир дәрәчәдә *А* мәһсулунун дәјәринә дахил дејилдир. Бу сөвдәләр дә пул тәләб едир, бунлар да тачирләрин васитәсилә баш верир. Лакин пул тәдавүлүнүн јалныз бу даирәјә аид олан һиссәси, «ишкүзар адамлар» илә истеһлакчы-

лар арасында баш верән пул тәдавүлүндән тамамилә ајры салынмышдыр.}

[391] Даһа ики мәсәләнин һәлл едилмәси галыр:

1) Бундан әввәлки шәрһдә биз әмәк һаггы илә мәнфәәт арасында фәрг гојмајыб, әмәк һаггыны кәлир кими нәзәрдән кечирирдик. Суал олунур, әмәк һаггынын ејни заманда капиталистин дөврijјә капиталынын бир һиссәси кими мејдана чыхмасынын бурада нә дәрәчәдә әһәмијјәти вардыр?

2) Индијәдәк биз белә гәбул етмишдик ки, кәлирин һамысы кәлир кими хәрчләнир. Буна көрә дә, кәлирин, мәнфәәтин бир һиссәсинин капиталлашдығы һалда баш верән дәјишиклији нәзәрдән кечиртмәк лазымдыр. Ишдә бу, јығым просесинин нәзәрдән кечирилмәси илә мүвафиг кәлир, лакин онун формал чәһәти илә мүвафиг кәлмир. Мәһсулун изафи дәјәри тәмсил едән һиссәсинин гајыдыб гисмән әмәк һаггына, гисмән дә сабит капитала чеврилмәси мәсәләси чох садәдир. Лакин бурада тәдгиг етмәк лазымдыр ки, бу һал әмтәә мүбадиләсинин өз иштиракчылары барәсиндә тәдгиг едилә билдији вә јухарыда арашдырылмыш олан рубрикаларда, јә'ни кәлирин кәлирә мүбадиләси, кәлирин капитала мүбадиләси вә, нәһајәт, капиталын капитала мүбадиләси рубрикаларында әмтәә мүбадиләсинә нечә тә'сир көстәрир.

{Демәли, бу интерметсону бу тарихи-тәнгиди һиссәдә, тәсадүфдән тәсадүфә онун үзәринә гајыдыб ахыра чатдырмаг лазымдыр[82].}

[11)] ФЕРЈЕ [СМИТИН МӘҺСУЛДАР ӘМӘК ВӘ КАПИТАЛ ЈЫҒЫМЫ НӘЗӘРИЈЈӘСИНӘ ГАРШЫ ФЕРЈЕНИН МҮБАҺИСӘСИНИН ҺИМАЈӘЧИ ХАРАКТЕРИ. СМИТДӘ ЈЫҒЫМ МӘСӘЛӘСИНДӘКИ ДОЛАШЫГЛЫГ. СМИТИН «МӘҺСУЛДАР ИШЧИЛӘР»Ә ОЛАН БАХЫШЛАРЫНДА ВУЛГАРЛЫГ ҮНСҮРҮ]

Ф. Л. О. Ферјенин *(көмрүкхана јардымчы мүфәттиши-нин)* китабынын ады беләдир: «Du gouvernement considèrè dans ses rapports aves la commerce», Paris, 1805. (Бу, Ф. Листин әхз етдији башлыча мәнбәдир.) Бу адам *бонапартчы* гадаған системинин вә и. а. мәддаһыдыр. Доғрудан да о, һөкумәтә (демәли, һәмчинин дөвләт мә'мурларына, бу гејри-мәһсулдар ишчиләрә) бөјүк әһәмијјәт вериб, ону истеһсала билаваситә ғарышан рәһбәр е'лан едир. Она көрә дә А. Смитин дөвләт мә'мурларыны гејри-мәһсулдар ишчи адландырмасы бу көмрүк мә'муруну сон дәрәчә ачыгландырмышдыр.

«*Милләтләрин* Смит тәрәфиндән *мүәјјән едилән гәнаәтчиллији* принсипләри мәһсулдар әмәк илә гејри-мәһсулдар әмәк арасындакы фәргләндирмәјә әсасланыр...».

{мәһз она көрә ки, Смит истәјир мәһсулун мүмкүн гәдәр чох һиссәси капитал кими хәрҹләнсин, јә'ни мәһсулдар әмәјә мүбадиләдә хәрҹләнсин вә мүмкүн гәдәр аз һиссәси кәлир кими, гејри-мәһсулдар әмәјә мүбадиләдә хәрҹләнсин.}

«Бу фәргләндирмә маһијјәтҹә јанлышдыр. *Гејри-мәһсулдар әмәк әсла мөвҹуд дејилдир»* (сәһ. 141). «Беләликлә, милләтләрин гәнаәтчиллији вә исрафчылығы мөвҹуддур; лакин милләт јалныз *башга* халглара гаршы өз мүнасибәтләриндә исрафчы вә ја гәнаәтчил олур, буна көрә дә мәсәләни мәһз белә нәзәрдән кечирмәк лазымдыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 143).

Инди биз А. Смитин Ферјени дәһшәтә кәтирән мүһакимәләрини бунунла тутушдураг. Ферје дејир:

«Милләтләрин гәнаәтчиллији мөвҹуддур, лакин бу, Смитин сөјләдијиндән тамамилә фәрглидир. Бу гәнаәтчиллик ондан ибарәтдир ки, харичи мәһсуллар милләтин јалныз өз мәһсуллары илә өдәнилә биләҹәји мигдарда алынсын. Бә'зән исә бу ондан ибарәтдир ки, тамамилә харичи мәһсулсуз кечинәсән» (јенә орада, сәһ. 174—175).

{I китабын 6-чы фәслиндә (Гарнје тәрәфиндән едилән тәрҹүмәнин I ҹилди, сәһ. 108—109), «әмтәәләрин гијмәтинин тәркиб һиссәләри һаггында» бәһс едән бу фәслин ахырында *А. Смит* дејир:

«Мәдәни бир өлкәдә *бүтүн мүбадилә дәјәри анҹаг әмәкдән әмәлә кәлән јалныз чох аз мигдарда әмтәә* тапыла билдијинә көрә вә *әмтәәләрин чох бөјүк һиссәсинин мүбадилә дәјәринә, хејли мигдарда рента вә мәнфәәт һиссәләри дахил олдуғуна көрә һәмин өлкәнин әмәјинин иллик мәһсулу һәмишә, бу мәһсулу јетишдирмәк, е'мал етмәк вә базара чатдырмаг үчүн сәрф едилмәли олдуғундан хејли чох мигдарда әмәји сатын алмаг вә өз сәрәнҹамына кечирмәк үчүн кифајәт едәр. Әкәр ҹәмијјәт һәр ил сатын алмаг игтидарында олдуғу әмәјин һамысыны һәр ил тәтбиг етсәјди, онда, бу әмәјин мигдары һәр ил хејли артаҹағына көрә,* һәр бир сонракы илин мәһсулунун дәјәри бундан әввәлки илин мәһсулунун дәјәриндән мүгајисәедилмәз дәрәҹәдә артар оларды. Лакин һеч елә бир өлкә јохдур ки, орада *иллик мәһсулун һамысы бүтүнлүкдә* фәһләләрин сахланмасына сәрф едилсин. Һәр јердә мәһсулун хејли һиссәсини авара адамлар истеһлак едир вә, бу мәһсулун һәмин ики мүхтәлиф инсан синифләри арасында бөлүндүјү мүхтәлиф пропорсијалардан асылы олараг, онун ади вә ја орта дәјәри зәрури сурәтдә артмалы, азалмалы вә ја илдән-илә дәјишилмәз галмалыдыр» [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 50—51].

Смитин әслиндә јығым сиррини ачмаға ҹәһд етдији бу јердә һәр ҹүр долашыглыглар аз дејилдир.

Һәр шејдән әввәл бурада биз јенә дә һәмин јанлыш илкин шәрти көрүрүк ки, әмәјин иллик мәһсулунун «мүбадилә дәјәри», демәли һәмчинин *«әмәјин иллик мәһсулу»* бүтүнлүкдә әмәк һагларына вә мәнфәәтләрә (бураја һабелә торпаг рен-

талары да дахил олмагла) ајрылыр. Белә бир мә'насызлығын үзәринә гајытмајачағыг. Анчаг белә бир чәһәти гејд едәк. Иллик мәһсул күтләсинин—јахуд, әмәјин иллик мәһсулуну тәшкил едән фондларын, әмтәә еһтијатларынын, — хејли һиссәси [392] өз натурал формасы чәһәтчә елә әмтәәләрдән ибарәтдир ки, бунлар јалныз сабит капиталын үнсүрләри олараг бу капитала дахил ола биләр {һәр чүр хаммал, тохум, машын вә с}, јә'ни бунлар *јалныз* истеһсал үчүн истеһлак олуна биләр. Бу әмтәәләр барәсиндә (бунлар исә сабит капитала дахил олан әмтәәләрин чох һиссәсини тәшкил едир) артыг бунларын *истеһлак дәјәринин* өзү көстәрир ки, бунлар фәрди истеһлак үчүн јарарлы дејилдир вә, демәли, кәлир, истәр әмәк һаггы олсун, истәрсә мәнфәәт вә ја рента, — бу әмтәәләрә сәрф едилә билмәз. Доғрудан, хам материалларын бир һиссәси (бу һиссә һәмин хам материалларын өзүнүн тәкрар истеһсалы үчүн тәләб олунмадығы вә ја јардымчы материал, јахуд билаваситә тәркиб һиссәси кими әсас капитала дахил олмадығы тәгдирдә) сонра истеһлак үчүн јарарлы форма кәсб едир, лакин бу һал јалныз чари илин әмәји нәтичәсиндә баш верә биләр. Кечән илки әмәјин мәһсулу олмаг е'тибары илә һәтта бу хам материаллар да кәлирин һеч бир һиссәсини тәшкил етмир. Мәһсулун јалныз истеһлак үчүн јарарлы олан һиссәси истеһлак едилә биләр, фәрди истеһлака дахил ола биләр вә, демәли, кәлир тәшкил едә биләр. Лакин истеһлак үчүн јарарлы олан мәһсулун да бир һиссәси вардыр ки, бу һиссә истеһлак едилмиш олса тәкрар истеһсал мүмкүн олмаз. Беләликлә, әмтәәләрин һәтта истеһлак үчүн јарарлы олан һиссәсинин дә бир һиссәси ајрылыр ки, бу һиссә *истеһсалда истеһлак* олунмалыдыр, јә'ни әмәк үчүн материал хидмәтини көрмәлидир, тохумлуға кетмәлидир вә и. а., беләликлә дә, истәр фәһләләр үчүн вә ја капиталистләр үчүн јашајыш васитәләри олмалы дејилдир. Демәли, мәһсулун бу һиссәси лап әввәлдә А. Смитин һесабындан чыхылмалыдыр вә ја даһа доғрусу, она әлавә олунмалыдыр. Бир сурәтдә ки, *әмәјин мәһсулдарлығы дәјишилмәз галыр,* онда *мәһсулун* кәлирләрә парчаланмајан һиссәси һәр ил дәјишилмәз галыр, — анчаг бу шәртлә ки, әмәјин мәһсулдарлығы дәјишилмәз галмагла истеһсала јенә дә кечмишдәки гәдәр иш вахты сәрф едилмиш олсун.

Әкәр һәр ил кечмишдәкиндән *артыг мигдарда* әмәк сәрф олундуғу фәрз едилсә, бу һалда сабит капитал мәсәләсинин нә вәзијјәтдә олдуғуну нәзәрдән кечирмәк лазым кәлир. Бир шеј шүбһәсиздир: артыг мигдарда әмәк сәрф едә билмәк үчүн һеч дә өз сәрәнчамында *артыг мигдар әмәк олмасы* вә *һәмин артыг мигдар әмәјин өдәнилмәси,* јә'ни әмәк һаггына артыг

вәсаит сәрф едилмәси кифајәт дејилдир, бунун үчүн һәлә ондан әлавә, бу артыг мигдар әмәји һәзм едә биләчәк әмәк васитәләринә (хаммала вә әсас капитала) да малик олмаг лазымдыр. Демәли, бу нөгтә һәлә А. Смитин нәзәрдән кечирдији нөгтәләри ајдынлашдырандан *сонра* арашдырылмалыдыр.

Беләликлә, онун биринчи чүмләсини бир даһа көтүрәк:

«Мәдәни бир өлкәдә бүтүн мүбадилә дәјәри *анчаг әмәкдән кәлән* јалныз чох аз мигдарда әмтәә тапыла билдијинә көрә вә әмтәәләрин чох бөјүк һиссәсинин мүбадилә дәјәринә *хејли мигдарда рента вә мәнфәәт* һиссәләри дахил олдуғуна көрә *һәмин өлкәнин әмәјинин иллик мәһсулу* һәмишә, *бу мәһсулу јетишдирмәк,* е'мал етмәк вә базара чатдырмаг үчүн (башга сөзлә дејилсә, онун истеһсалы үчүн) *сәрф едилмәли олдуғундан* хејли чох мигдарда әмәји *сатын алмаг вә өз сәрәнчамына кечирмәк* үчүн кифајәт едәр».

Бурада мүхтәлиф шејләр шүбһәсиз гарышдырылмыш вә долашдырылмышдыр. Мәчму иллик мәһсулун мүбадилә дәјәринә јалныз чанлы әмәк дејил, јалныз һәмин ил әрзиндә сәрф едилмиш олан чанлы әмәк дејил, һабелә кечмиш әмәк дә, кечмиш илләрин әмәјинин мәһсулу да дахилдир. Јалныз чанлы формада олан әмәк дејил, һабелә маддиләшмиш формада олан әмәк дә дахилдир. Мәһсулун мүбадилә дәјәри ондакы иш вахтынын чәминә бәрабәрдир, бунун бир һиссәси чанлы әмәкдән, бир һиссәси исә маддиләшмиш әмәкдән ибарәт олмушдур.

Фәрз едәк ки, чанлы әмәјин маддиләшмиш әмәјә нисбәти $\frac{1}{3}:\frac{2}{3}$, јә'ни 1:2 кимидир. Онда бүтүн мәһсулун дәјәри 3-ә бәрабәрдир ки, бунун 2-си маддиләшмиш иш вахтыдыр, 1-и дә чанлы иш вахты. Беләликлә, бүтүн мәһсулун *дәјәри* мәһсулун өзүндәкиндән чох чанлы әмәји сатын ала биләр, амма бу һал анчаг белә бир илкин шәрт көтүрүлдүкдә баш верә биләр ки, маддиләшмиш әмәк илә чанлы әмәк бир-биринә еквивалент кими мүбадилә олунур вә маддиләшмиш әмәјин мүәјјән мигдары өз сәрәнчамына јалныз онун өзүнә бәрабәр мигдарда чанлы әмәк алыр. Зира мәһсул 3 иш күнүнә, ондакы чанлы иш вахты исә 1 иш күнүнә бәрабәрдир. Мәһсулу истеһсал етмәк үчүн (һәгигәтдә исә чәми анчаг онун үнсүрләрини һазыр мәһсул шәклинә салмаг үчүн) бир күнлүк чанлы әмәк кифајәт едәрди. Лакин мәһсулда 3 иш күнү вардыр. Демәли, әкәр о бүтүнлүкдә чанлы иш вахтына мүбадилә едилсәјди, әкәр ону јалныз бу вә ја дикәр мигдарда чанлы әмәји «сатын алмаг вә өз сәрәнчамына кечиртмәк» үчүн сәрф етсәјдиләр, бу һалда о 3 иш күнүнү өз сәрәнчамына кечирә биләрди, сатын ала биләрди.

Лакин А. Смит шүбһәсиз, һеч дә буну нәзәрдә тутмур; һәм

дә бу онун үчүн тамамилә фајдасыз бир илкин шәрт оларды. О, белә демәк истәјир: мәһсулун мүбадилә дәјәринин хејли һиссәси әмәк мүгабилиндә верилән әмәк һагларына парчаланмаг дејил (Смит «парчаланмаг» әвәзинә башга бир, *сәһв* ифадә дә ишләдир ки, бу, анлајышларын јухарыда гејд етдијимиз гарышдырылмасындан ирәли кәлир*) мәнфәәтләрә вә ренталара, јахуд, садә олмаг үчүн бизим кәләчәкдә дејәчәјимиз кими, мәнфәәтләрә парчаланыр. Башга сөзлә: мәһсулун дәјәринин ахырынчы ил әрзиндә әлавә едилмиш әмәјин мигдарына бәрабәр олан һиссәси, — јә'ни фе'лән мәһсулун әсил мә'нада ахырынчы ил әмәјинин мәһсулуну тәмсил едән һиссәси, — әввәлән, фәһләләрин әмәк һаггыны өдәјир, икинчиси дә, капиталистин кәлиринә, онун истеһлак фондуна дахил олур. Мәчму мәһсулун бүтүн бу һиссәси әмәкдән, һәм дә јалныз ондан әмәлә кәлир; лакин бу һиссә һаггы өдәнилмиш вә өдәнилмәмиш әмәкдән ибарәтдир. Әмәк һаглары һаггы өдәнилмиш әмәјин чәминә, мәнфәәтләр исә [393] һаггы өдәнилмәмиш әмәјин чәминә бәрабәрдир. Буна көрә дә әкәр бу мәһсулун һамысы әмәк һаггына сәрф едилсәјди, онда бу мәһсул, тәбии өзүнү јаратмыш олан әмәкдән артыг мигдарда әмәји һәрәкәтә кәтирә биләрди; һәм дә, мәһсулун һәрәкәтә кәтирә биләчәји чох мигдарда иш вахтынын мәһсулун өзүндәки иш вахтынын мигдарына нисбәти тамамилә дүрүст олараг, иш күнүнүн һаггы өдәнилмиш вә өдәнилмәмиш иш вахтына бөлүндүјү нисбәтдән асылы олачагдыр.

Тутаг ки, һаггы өдәнилмиш вә өдәнилмәмиш иш вахты арасындакы нисбәт елә олачагдыр ки, бу шәраитдә фәһлә өз әмәк һаггыны 6 саат әрзиндә, јә'ни иш күнүнүн јарысы әрзиндә истеһсал вә ја тәкрар истеһсал едир. Онда галан 6 саат, јахуд иш күнүнүн јарысы изафи вахт тәшкил едир. Демәли, 50 фунт стерлингә бәрабәр 100 иш күнүндән [јени әлавә едилмиш әмәкдән] ибарәт олан мәһсулдан (әкәр иш күнү 10 шиллингә бәрабәрдирсә, онда 100 иш күнү 1000 шиллингә, јахуд 50 фунт стерлингә бәрабәрдир) 25 ф. ст. әмәк һаггыны вә 25 ф. ст. мәнфәәти (рентаны) тәшкил едәрди. 50 иш күнүнә бәрабәр 25 ф. ст. васитәсилә 100 фәһләнин әмәк һаггы өдәниләрди ки, онлар өз иш вахтынын јарысыны һавајы, башга сөзлә дејилсә, өз саһибкарлары үчүн ишләмиш олардылар. Демәли, әкәр бүтүн мәһсул (бу 100 иш күнүнүн мәһсулу) әмәк һаггына сәрф едилсәјди, онда 50 ф. ст. илә 200 фәһләни һәрәкәтә кәтирмәк оларды ки, онларын һәр бири, кечмишдә олдуғу кими, әмәк һаггы шәклиндә 5 шиллинг, јахуд өз әмәјинин мәһсулунун јарысыны аларды. Бу фәһләләрин мәһсулу

* Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 72—74. *Ред.*

100 ф. ст. (200 иш күнү бәрабәрдир 2000 шиллингә, јә'ни 100 фунт стерлингә) тәшкил едәрди ки, бу мәбләғин васитәсилә 400 фәһләни һәрәкәтә кәтирмәк олардаы (һәр фәһлә 5 шиллинг, 400 фәһлә исә 2000 шиллинг алыр) ки, онларын мәһсулу 200 фунт стерлингә бәрабәрдир вә и. а.

А. Смит мәһз буну нәзәрдә тутуб дејир ки, «Әмәјин иллик мәһсулу» һәмишә, мәһсулун истеһсалына сәрф едилән әмәјин мигдарындан «хејли артыг мигдарда әмәји сатын алмаг вә өз сәрәнҹамына кечирмәк үчүн» кифајәтдир. (Әкәр фәһләнин өз әмәјинин бүтүн мәһсулу она верилсәјди, јә'ни әкәр 100 иш күнү үчүн она 50 ф. ст. верилсәјди, онда бу 50 фунт стерлинг дә јалныз 100 иш күнүнү һәрәкәтә кәтирә биләрди.) Јенә дә бу мә'нада А. Смит сонра дејир:

«Әкәр ҹәмијјәт һәр ил сатын алмаг игтидарында олдуғу әмәјин һамысыны һәр ил тәтбиг етсәјди, онда, бу әмәјин мигдары һәр ил хејли артаҹағына көрә, һәр бир сонракы илин мәһсулунун дәјәри бундан әввәлки илин мәһсулунун дәјәриндән мүгајисәедилмәз дәрәҹәдә артыг оларды».

Лакин бу мәһсулун бир һиссәсини мәнфәәт вә рента мүлкијјәтчиләри, бир һиссәсини дә онларын әлалтылары јејир. Буна көрә мәһсулун јенә дә әмәјә (мәһсулдар әмәјә) сәрф едилә билән һиссәсини, мәһсулун, капиталистләр, рента әлдә едәнләр вә онларын әлалтылары (бунунла бирликдә гејри-мәһсулдар ишчи олан бу адамлар) тәрәфиндән јејилмәјән һиссәси мүәјјән едир.

Лакин, беләликлә, бурада бу вә ја башга сурәтдә һәмишә бир гәдәр јени фонд (јени әмәк һаггы фонду) мөвҹуд олур ки, кечән илки әмәјин мәһсулу илә бу ил даһа артыг фәһлә күтләси һәрәкәтә кәтирилсин. Иллик мәһсулун дәјәри исә сәрф едилмиш иш вахтынын мигдары илә мүәјјән олундуғундан, иллик мәһсулун дәјәри илдән-илә артаҹагдыр.

Ајдындыр ки, әкәр базарда артыг мигдарда әмәк олмасајды, онда кечмиш илдәкиндән «хејли чох мигдарда әмәји *сатын алмаг вә өз сәрәнҹамына кечирмәк»* үчүн фонда малик олмағын сәмәрәси олмазды. Әкәр базарда мәним алмаг истәдијим бир әмтәәнин мигдары һәмишәкиндән чох дејилдирсә, онда мәним бу әмтәәни алмаг үчүн даһа чох пулум олмасынын мәним үчүн һеч бир фајдасы јохдур. Фәрз едәк ки, 50 фунт стерлингдән елә бир мәбләғ көтүрүлүр ки, бу мәбләғ кечмишдәки (25 ф. ст. алан) 100 фәһлә әвәзинә 200 фәһләни дејил, јалныз 150 фәһләни һәрәкәтә кәтирир, капиталистләрин өзләри исә 25 ф. ст. әвәзинә $12^1/_2$ ф. ст. јејирләр. Бу һалда ($37^1/_2$ ф. ст. алан) 150 фәһлә 150 иш күнү верәрди ки, бу да 1 500 шилл., јахуд 75 ф. ст. тәшкил едир. Лакин, кечмишдәки кими, әкәр фәһләләрин мөвҹуд күтләси 100 нәфәрдән ибарәт

олсајды, онда бу 100 фәһлә инди әмәк һаггы олараг кечмишдәки 25 ф. ст. әвәзинә $37^1/_2$ ф. ст. алардылар, лакин онларын мәһсулу кечмишдәки кими јалныз 50 ф. ст. тәшкил едәрди. Демәли, капиталистин кәлири 25 фунт стерлингдән $12^1/_2$ ф. стерлингә дүшәрди, чүнки әмәк һаггы 50% артмыш оларды. Лакин А. Смит билир ки, артыг мигдарда әмәји тапмаг мүмкүн олар. Гисмән әһалинин һәр ил артмасы сајәсиндә (доғрудур, Смитин фикринчә, кечмишдәки әмәк һаггы мәбләғи бу артым үчүн илкин шәртдир). Гисмән ишсиз пауперләрин, јарыишсиз фәһләләрин вә и. а. мөвҹуд олмасы сајәсиндә. Сонра, изафи мәһсулун башга ҹүр тәтбиг едилмәсинин нәтиҹәси олараг гејри-мәһсулдар ишчиләр күтләсинин гисмән *мәһсулдар* фәһләләрә чеврилә билмәси сајәсиндә. Нәһајәт, ејни фәһлә күтләси *даһа чох мигдарда* әмәк верә биләр. Ахы 100 фәһлә әвәзинә мәним 125 фәһләјә әмәк һаггы вермәјимин, ја да 100 фәһләнин күндә 12 саат әвәзинә 15 саат ишләмәсинин әсла фәрги јохдур.

Бундан да башга, мәһсулдар капитал артдыгҹа —јахуд, иллик мәһсулун тәкрар истеһсал үчүн ајрылан һиссәси артдыгҹа, *тәтбиг едилән әмәјин* (ҹанлы әмәјин, капиталдан әмәк һаггына сәрф едилән һиссәнин) дә ејни нисбәтдә артмалы олмасы һаггындакы тәсәввүр А. Смитин сәһвидир ки, бу да онун, куја бүтүн мәһсулун кәлирләрә ајрылмасы һаггындакы бахышы илә сых әлагәдардыр.

[394] Беләликлә, Смит һәр шејдән әввәл иддиа едир ки, фәрди истеһлак үчүн јарарлы олан јашајыш васитәләри фонду вардыр вә һәмин фонд бу ил кечән илдәкиндән артыг мигдарда әмәји «сатын алмаға вә өз сәрәнҹамына кечиртмәјә» гадирдир. Даһа чох мигдарда әмәк вардыр, бунунла да бирликдә һәмин әмәк үчүн даһа чох јашајыш васитәләри вардыр. Инди бахмаг лазымдыр ки, бу әлавә әмәк неҹә тәтбиг олунур. }

Әкәр А. Смит изафи дәјәр барәсиндә өзүнүн маһијјәтҹә мөвҹуд олан тәһлилинә, — изафи дәјәрин јалныз, капитал муздлу әмәјә мүбадилә едилдикдә јарандығыны көстәрән бу тәһлилә, — там шүурлу вә ардычыл сурәтдә риајәт етсәјди, мә'лум оларды ки, әсла өзлүјүндә кәлирә мүбадилә едилән әмәк дејил, јалныз капитала мүбадилә едилән әмәк мәһсулдар әмәкдир. Кәлир мәһсулдар әмәјә мүбадилә едилмәк үчүн әввәлҹә капитала чеврилмәлидир.

Лакин ејни заманда Смит, үмумијјәтлә, билаваситә мадди сәрвәт јарадан әмәјин мәһсулдар әмәк олмасы һаггындакы биртәрәфли ән'әнәви тәсәввүрү башланғыҹ нөгтәси көтүрүб өз фәргләндирмәсини бу тәсәввүрлә гурашдырдығындан, — һәмин фәргләндирмә исә капитал илә әмәк арасында, ја да

кәлир илә әмәк арасында мүбадиләјә әсасландығына көрә, — Смитдә ашағыдакы тә'рифләр мүмкүн олур: капиталын мүбадилә едилдији әмәк нөвү һәмишә мәһсулдардыр (һәмишә мадди сәрвәт јарадыр вә и. а.); кәлирин мүбадилә едилдији әмәк нөвү исә һәм мәһсулдар, һәм дә гејри-мәһсулдар ола биләр, лакин өз кәлирини сәрф едән адам әксәр һалда, мәһсулдар әмәк әвәзинә бу вә ја дикәр нөвлү там гејри-мәһсулдар әмәк тәтбигини үстүн тутур. Бурада көрүнүр ки, А. Смит өз фәргләндирмәләринин һәр икисини гарышдырмагла бунларын башлычасыны нечә сон дәрәҹә зәифләдир вә сәтһиләшдирир.

А. Смитдә әмәјин тәсбит олунмасынын бүтүнлүкдә халис заһири тәсбитләшмәјә мүнҹәр едилмәдијини ашағыдакы ситат көстәрир; бурада әсас капиталын мүхтәлиф тәркиб һиссәләри арасында ашағыдакыларын ады чәкилир:

«4) Әһалинин, јахуд ҹәмијјәт үзвләринин әлдә етдикләри фајдалы габилијјәтләр. Бу габилијјәтләрин әлдә едилмәси һәмишә, бунлары әлдә едән шәхсин тәрбијә алдығы, шакирдлик етдији вә ја дәрс охудуғу заман онун јашамасына гојулан реал мәсрәфлә әлагәдардыр вә бу мәсрәф, нечә дејәрләр, һәмин адамын шәхсиндә тәсбит олунмуш вә маддиләшмиш капиталдыр. Бу габилијјәтләр онун маликијјәтинин бир һиссәсини тәшкил етмәклә бәрабәр, онун мәнсуб олдуғу ҹәмијјәтин дә маликијјәтинин бир һиссәсини тәшкил едир. Фәһләнин чох зирәк олмасына да, әмәји асанлашдыран, ихтисар едән вә, өзләри үчүн хәрҹ гојулдуғуна бахмајараг бу хәрҹи мәнфәәтлә әвәзләјән машынлара вә ја аләтләрә бахылдығы нөгтеји-нәзәрдән бахмаг олар» (Гарнјенин тәрҹүмәси, II ҹилд, сәһ. 204—205) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 234—235].

Јығымын вә *онун зәруриликинин гәрибә мәншәји*:

«Ҹәмијјәтин ибтидаи һалында, һеч бир әмәк бөлкүсү, һеч бир мүбадилә олмадығы заман вә һәр фәрдин еһтијачы олдуғу һәр шеји өз әлләри илә һасил етдији заман *ҹәмијјәтин тәсәррүфат һәјатыны давам етдирмәк үчүн јығым вә ја габагҹадан топланмыш еһтијат олмасына зәрурәт јохдур»*

(ахы бурада лап башланғычдан фәрз едилмишдир ки, һеч бир ҹәмијјәт мөвҹуд дејилдир).

«Һәр бир адамын чари тәләбаты өзүнү һисс етдирдикҹә, о, һәмин тәләбаты өдәмәк үчүн өз фәалијјәти илә вәсаит әлдә етмәјә чалышыр. О, аҹлыг һисс едәндә мешәдә шикара кедир», вә и. а. (јенә орада, II ҹилд, сәһ. 191—192) (II китаб, *Кириш)* [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 229]. «Лакин һәр јердә әмәк бөлкүсү јарандыгда ајрыча бир адам өзүнүн мејдана кәлән тәләбатынын јалныз олдугча аз бир һиссәсини тәкҹә өзүнүн шәхси әмәји илә өдәјә билир. Бу тәләбатын хејли чох һиссәсини о, *башгаларынын әмәји илә истеһсал едилән* вә өз әмәјинин мәһсулу мүгабилиндә онун сатын алдығы, јахуд, ејни шеј олмагла, өз мәһсулунун гијмәти мүгабилиндә *сатын алдығы шејләрлә* өдәјир. Лакин бу шејләри о анҹаг, өз *әмәјинин мәһсулунун* јалныз *тамамилә һазырланмасы үчүн* дејил, һабелә *бунун сатылмасы үчүн дә* лазым кәлән мүддәт кечәндән сонра сатын ала биләр».

(Һабелә, биринчи һалда да о, довшаны габагча өлдүрмәдән ону јејә билмирди вә габагча өзү үчүн классик «каман» вә ја буна бәнзәр бир шеј һазырламадан довшаны өлдүрә билмәзди. Буна көрә икинчи һалда јеканә јени шәрт һәр һансы бир «еһтијатын» лазым олмасындан ибарәт дејил, «өз әмәјинин мәһсулуну *сатмаг* үчүн... лазым олан вахтдан» ибарәтдир.)

«Буна көрә, һеч олмазса онун бу ишләри гуртара биләчәји вахта гәдәр һарада исә, онун өз күзәраны үчүн лазым олан, бундан да башга, ону өз ишиндә ишләнән хаммал вә аләтләрлә тәчһиз етмәк үчүн лазым олан, *габагчадан топланмыш мүхтәлиф шејләр еһтијаты* мөвчуд олмалыдыр. Әкәр кәтаны јалныз һазырлајанадәк дејил, һабелә сатанадәк тохуҹунун өз күзәраны үчүн вәсаит, һабелә өз пешәси үчүн аләтләр вә өз иши үчүн материал әлдә едә биләчәји бир јердә, *истәр онун өз ихтијарында, истәрсә дә һәр һансы бир башга шәхсин ихтијарында* габагчадан һазырланмыш *еһтијат* олмаса, о, *бүтүнлүклә* өз ихтисас иши илә *мәшғул ола билмәз*. Тамамилә ајдындыр ки, *јығым* тохуҹунун өз әмәјини бу ишә тәтбиг едә биләчәји вә бу иши ахыра чатдыра биләчәји вахтдан *әввәл мөвчуд олмалыдыр...* Мәсәләнин тәбиәтинин өзүнә көрә, *капитал јығымы әмәк бөлкүсүнүн зәрури илкин шәртидир»* (јенә орада, сәһ. 192—193) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 229].

(Дикәр тәрәфдән, Смитдә, онун биринчи, кириш ҹүмләсиндә иддиа етдијинә әсасән санки белә бир нәтиҹә чыхыр ки, әмәк бөлкүсүнә *гәдәр* һеч бир капитал јығымы мөвчуд дејилдир, — там ејнилә дә о инди әксинә, иддиа едир ки, капитал јығымына гәдәр һеч бир әмәк бөлкүсү мөвчуд дејилдир.)

Смит давам едир:

«Әмәк бөлкүсү, кет-кедә јалныз, габагчадан даһа бөјүк мигдарда капиталлар јығылдыгҹа кет-кедә даһа чох ирәлиләјә биләр. Әмәк бөлкүсү кенишләндикҹә, *ејни мигдар адамлар тәрәфиндән е'мал едилә билән хаммалын мигдары чох бөјүк дәрәҹәдә артыр;* бу заман һәр бир фәһләнин иши кетдикҹә даһа чох садә әмәлијјатлара мүнҹәр олдуғундан исә, һәмин ишләрин [395] асанлашдырылмасы вә ихтисар едилмәси үчүн чохлу мигдарда јени машынлар ихтира олунур. Буна көрәдир ки, әмәк бөлкүсү артдыгҹа, кечмишдәки гәдәр фәһләјә даими иш вермәк үчүн *габагча ејни мигдарда јашајыш вәсаити јығмаг* вә, өз инкишафы шәраитдәкиндән *артыг мигдарда хам материал вә әмәк аләти* јығмаг лазымдыр» (јенә орада, сәһ. 193—194) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 229—230]. «*Әввәлҹә капиталлар јығымы олмаса* әмәјин мәһсулдар гүввәләринин хејли артмасы баш верә билмәдији кими, капиталлар јығымы да тәбии бу артыма сәбәб олур. *Өз капиталыны фәһлә тутмаға сәрф едән бириси*, тәбии буну елә етмәк истәјир ки, онлар мүмкүн гәдәр чох иш көрсүнләр. Буна көрә о чалышыр ки, әмәји өз фәһләләри арасында мүмкүн гәдәр мәгсәдәујғун бөлүшдүрсүн, һабелә онлары өзүнүн ихтира едә биләҹәји вә ја сатын ала билмәк игтидарында олдуғу машынларла тәчһиз етсин. Онун буна һәр ики ҹәһәтдән имканы, үмумијјәтлә, өз капиталынын кәмијјәтиндән, јахуд бу капиталын иш верә биләҹәји адамларын сајындан асылыдыр. Буна көрә *өлкәдә әмәји һәрәкәтә кәтирән капитал артдыгҹа* тәкҹә *әмәјин мигдары чохалмаг* дејил, бундан башга, *капиталын бу артмасынын нәтиҹәси олараг* ејни *мигдарда әмәк даһа чох мигдарда мәһсул истеһсал едир»* (јенә орада, сәһ 194—195) [Русча тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 230].

Истеһлак фондунда мөвҹуд олан шејләри дә А. Смит, ејнән мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар әмәк кими изаһ едир. Мәсәлән:

«Јашајыш еви онда јашајана һеч бир кәлир кәтирмир; һәм дә бу ев онун үчүн шүбһәсиз сон дәрәҹә фајдалыдырса да, анҹаг, онун үчүн чох фајдалы олан өз палтар вә мебелинин фајдалы олдуғу мә'нада фајдалыдыр ки, буна бахмајараг, бунлар онун кәлирләринин бир һиссәсини дејил, хәрҹләринин бир һиссәсини тәшкил едир» (јенә орада, II ҹилд, сәһ. 201—202) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 233]. «Һәр һансы бир фајдалы мәгсәдә хидмәт едән вә, јалныз ичарә һаггы алан өз саһибләри үчүн дејил, онлары кирајә едиб кирајә һаггы верәнләр үчүн дә кәлир әлдә етмәк васитәси олан бүтүн тикилиләр, мәсәлән тиҹарәт биналары, анбарлар, е'малатханалар, маликанә тикилиләри вә бунлардакы бүтүн јардымчы биналар, төвләләр, анбарлар вә и. а.» исә, әксинә, әсас капитала аиддир. «Бу тикилиләр јашајыш үчүн олан биналардан сон дәрәҹә фәргләнир; бунлар бир нөв истеһсал аләтләридир» (јенә орада, сәһ. 203—204) (II китаб, 1-ҹи фәсил) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 234].

«Техникада әлдә едилән вә кечмишдәкиндән садә вә аз баһалы машынлар тәтбиг едәрәк әввәлдәки ејни мигдар фәһләнин васитәсилә ејни мигдар иш көрмәјә имкан верән бүтүн мүвәффәгијјәтләр һәмишә ҹәмијјәт үчүн чох әлверишли һесаб олунур. Кечмишдә даһа мүрәккәб вә даһа баһалы машынлары саз сахламаг үчүн ишләдилән мүәјјән мигдар хам материаллар вә мүәјјән мигдар фәһлә инди, бу машынларын вә дикәрләринин һазырланмасы нәтиҹәсиндә иҹра едилмәси нәзәрдә тутулан ишин мигдарыны артырмаг үчүн тәтбиг едилә биләр» (јенә орада, II ҹилд, сәһ. 216—217) (II китаб, 2-ҹи фәсил) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 239—240].

«*Әсас капиталын* давам етдирилмәси хәрҹләри... зәрури сурәтдә ҹәмијјәтин халис кәлириндән чыхылыр» (јенә орада, II ҹилд, сәһ. 218) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 240). «*Әсас капиталын* давам етдирилмәси хәрҹләриндә әлдә едилән вә әмәјин мәһсулдар гүввәсини әксилтмәјән һәр ҹүр гәнаәт, мүәссисәни һәрәкәтә кәтирән фонду артырмалыдыр, демәли торпағын вә әмәјин иллик мәһсулуну, һәр бир ҹәмијјәтин реал кәлирини артырмалыдыр» (јенә орада, II ҹилд, сәһ. 226—227) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 244].

«Өлкә дахилиндә истеһлак үчүн хариҹи әмтәәләр алынмасына» сәрф едилдикдә, банк билетләринин, үмумијјәтлә кағыз пулларын сыхышдырыб хариҹи өлкәләрә чыхартдығы гызыл вә ја күмүш пуллар ја дәбдәбә шејләри, мәсәлән хариҹи шәраблар, ипәк парчалар вә и. а. алынмасына, бир сөзлә, «һеч бир шеј истеһсал етмәјән *авара адамларын истеһлакы үчүн* олан әмтәәләр.., ја да... *әлавә хам материаллар, әмәк аләтләри фонду сатын алынмасына вә өз иллик истеһлакынын дәјәрини мәнфәәтлә тәкрар истеһсал едән әлавә мигдар әмәксевәр адамларын сахланмасы вә маздла ишләдилмәси үчүн јашајыш васитәләри алынмасына*» кедир (јенә орада, II ҹилд, сәһ. 231—232) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 246].

Смит дејир ки, пулун биринҹи үсулла сәрф едилмәси исрафчылығы артырыр, «хәрҹләри вә истеһлакы артыраран истеһсала һеч бир шеј әлавә етмир вә һәмин хәрҹләрин өдәнилмәси үчүн сабит фонд јаратмыр, бу, ҹәмијјәт үчүн һәр ҹәһәтдән зәрәрлидир» (јенә орада, II ҹилд, сәһ. 232). [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 246]. Әксинә, «пул икинҹи үсул илә хәрҹләндикдә, истеһсалын ҹирчивәсини мүвафиг сурәтдә кенишләндирир; о, ҹәмијјәтин истеһлакыны артырырса да, бу истеһлакын давам етдирилмәси үчүн даими мәнбә дә ачыр, чүнки бу *әлавә мигдар јашајыш васитәләрини истеһлак едән адамлар өз иллик истеһлакынын бүтүн дәјәрини мәнфәәтлә*

тәкрар истеһсал етмиш олурлар» (II чилд, сәһ. 232) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 246].

«Мә'лум капитал васитәсилә һәрәкәтә кәтирилә билән мәһсулдар әмәјин мигдары, өзлүјүндә ајдын олдуғу кими, о гәдәр фәһләјә бәрабәр олмалыдыр ки, һәмин капитал бу фәһләләри онларын ишинин характеринә мүвафиг олан хам материаллар, әмәк аләтләри вә јашајыш васитәләри илә тәчһиз едә билир» (јенә орада, II чилд, сәһ. 235) (II китаб, 2-чи фәсил) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 247].

[396] *II китабын 3-чү фәслиндә* (јенә орада, II чилд, сәһ. 314 вә сонракылар) бунлары охујуруг:

«Мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар ишчиләрин, һабелә һеч ишләмәјәнләрин ејнилә һамысы өлкәдәки торпағын вә әмәјин иллик мәһсулу илә күзәран едир. Бу мәһсулун... лабүд сурәтдә өз һәдләри вардыр. Буна көрә дә, ил әрзиндә онун аз вә ја чох һиссәсинин гејри-мәһсулдар ишчиләрин күзәранына сәрф едилмәсиндән асылы олараг, мәһсулдар ишчиләр үчүн бир һалда чох, дикәр һалда исә аз галачаг вә буна мүвафиг олараг кәлән илин мәһсулу артачаг вә ја әскиләчәкдир...

Бир өлкәдәки торпағын вә әмәјин иллик мәһсулунун бүтүн мәчмусу... сон нәтичәдә өлкә әһалисинин истеһлакыны өдәмәк вә онлара кәлир кәтирмәк үчүндүрсә дә, *буна бахмајараг*, һәмин мәһсул торпагдан вә ја мәһсулдар фәһләләрин әлиндән чыхдығы *заман* тәбии сурәтдә ики һиссәјә бөлүнүр. Бу һиссәләрин бири вә әксәр һалда бунларын ән бөјүјү — биринчи нөвбәдә *капиталын әвәзләнмәсинә, јахуд* капиталдан көтүрүлмүш олан *ј а ш а ј ы ш   в а с и т ә л ә р и н и н, хам материалларын вә ја биткин мә'мулатын бәрпа олунмасы үчүн* тә'јин олунур; дикәр һиссәси һәмин капиталын саһибинә (мәнфәәт олараг) вә ја башга бир шәхсә (торпаг рентасы олараг) чатасы кәлир әмәлә кәлмәси үчүндүр...

Өлкәдәки торпағын вә әмәјин иллик мәһсулунун капиталы әвәзләјән һиссәси билавасситә һеч заман, мәһсулдар фәһләләрдән башга һеч чүр дикәр муздлу шәхсләрин күзәранына сәрф едилмир; бу һиссәдән анчаг мәһсулдар әмәк үчүн әмәк һаггы верилир. Мәһсулун билавасситә кәлир тәшкил етмәли олан һиссәси... ејнилә һәм мәһсулдар, һәм дә гејри-мәһсулдар ишчиләрин күзәранына сәрф едилә биләр...

Гејри-мәһсулдар ишчиләрин вә һеч ишләмәјәнләрин һамысы *кәлир илә* күзәран едирләр: ја, әввәлән, иллик мәһсулун лап әввәлдән, торпаг рентасы шәклиндә вә ја капитал мәнфәәти шәклиндә мүәјјән хүсуси шәхсләрин мәнфәәтини әмәлә кәтирмәк үчүн тә'јин едилмиш һиссәси һесабына күзәран едирләр; ја да, икинчиси, иллик мәһсулун о һиссәсинин һесабына ки, бу һиссә капиталы әвәзләмәк үчүн вә тәкчә мәһсулдар фәһләләрин сахланмасы үчүн тә'јин едилмиш олса да, бир дәфә бу ахырынчыларын әлинә кечдикдә бунун онлар үчүн јашамагдан өтрү лазым кәлдијиндән артыг олан бир һиссәси һәм мәһсулдар, һәм дә гејри-мәһсулдар адамларын күзәранына сәрф едилә биләр. Мәсәлән, ади бир фәһлә, әкәр онун әмәк һаггы јүксәкдирсә... шәхсән өзү үчүн хидмәтчи сахлаја биләр, јахуд бә'зән комедија вә ја кукла театрына кедә биләр ки, бу сурәтдә гејри-мәһсулдар ишчи синифләриндән биринин күзәран хәрчинә өз пајыны вермиш олур, ја да, нәһајәт, бә'зи веркиләр верә биләр ки, бунунла һәмин... ејни дәрәчәдә гејри-мәһсулдар олан башга синфин күзәран хәрчинә көмәк етмиш олур. Лакин иллик мәһсулун лап әввәлдән капиталы әвәзләмәк үчүн тә'јин едилмиш һиссәсинин һеч бир гәдәри өзүнә мүвафиг мигдарда мәһсулдар әмәјин һамысыны һәрәкәтә кәтирәндән габаг гејри-мәһсулдар ишчиләрин күзәранына сәрф едилә билмәз... Фәһлә гејри-мәһсулдар әмәк үчүн һәтта ән азачыг хәрч едә биләндән әввәл өз ишини јеринә јетириб өз әмәк һаг-

гыны газанмалыдыр... Торпаг рентасы вә капитал мәнфәәти... һәр јердә, гејри-мәһсулдар ишчиләрин өз күзәран хәрчләрини әлдә етдикләри башлыча мәнбәләрдир... Бу кәлирләрин һәр икиси ејни сурәтдә һәм мәһсулдар, һәм дә гејри-мәһсулдар ишчиләрә күзәран верә биләр; лакин бу кәлирләрә малик оланлар, көрүнүр ки, һәмишә бу ахырынчылары бир гәдәр үстүн тутурлар...

Беләликлә, һәр бир өлкәдә мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар ишчиләрин мигдары арасындакы нисбәт иллик мәһсулун башлыча олараг, торпагдан чыхдыгда вә ја ону истеһсал етмиш фәһләнин әлинин алтындан чыхаркән капиталын әвәзләнмәси үчүн тә'јин олунан һиссәси илә дикәр һиссәси, јә'ни рента вә мәнфәәт шәклиндә кәлир әмәлә кәтирмәк үчүн тә'јин олунан һиссәси арасындакы нисбәтдән асылыдыр. Бу нисбәт исә зәнкин вә јохсул өлкәләрдә сон дәрәчә мүхтәлифдир.

Сонра Смит

инди «Авропанын зәнкин милләтләриндәки» вәзијјәти, јә'ни «торпағын мәһсулунун бөјүк бир һиссәсинин, чох вахт исә ән бөјүк һиссәсинин *зәнкин вә мүстәгил фермерин капиталынын әвәзләнмәси үчүн ајрылдығыны*» «феодал режиминин һөкмранлығы» заманындакы там әкс бир вәзијјәтлә мүгајисә едир ки, о заман «мәһсулун ән азачыг бир һиссәси торпағын бечәрилмәсинә сәрф едилмиш капиталын әвәзләнмәси үчүн кифајәт едирди». Тичарәтдә вә сәнаједә дә ејнилә беләдир. Инди бунларда бөјүк капиталлар сәрф олунур; кечмишдә капиталлар лап чүз'и иди, лакин бунлар чох бөјүк мәнфәәтләр кәтирирди. «Һеч јердә фаиз 10-дан ашағы дејилди вә капитала дүшән мәнфәәтләр кифајәт гәдәр бөјүк олмалы иди ки, һәмин мәнфәәтләрдән бу гәдәр јүксәк фаиз верилмәси мүмкүн олсун. Инди Авропанын чох инкишаф етмиш өлкәләриндә борч фаизи һеч јердә 6 фаиздән јүксәк дејилдир, ән зәнкин өлкәләрдә исә 4, 3, 2 фаизә бәрабәрдир. Әкәр әһалинин кәлиринин мәнфәәтләрдән әмәлә кәлән һиссәси зәнкин өлкәләрдә һәмишә јохсул өлкәләрдәкиндән хејли чохдурса, бунун сәбәби одур ки, һәмин өлкәләрдә капитал хејли бөјүк һәчмләрдәдир; капитала көрә мәнфәәт исә орада адәтән хејли ашағыдыр.

Беләликлә, иллик мәһсулун торпагдан вә ја мәһсулдар фәһләләрин әлинин алтындан чыхыркән капиталын әвәзләнмәси [397] үчүн тә'јин олунан һиссәси зәнкин өлкәләрдә јохсул өлкәләрдәкиндән нәинки хејли чохдур, һабелә рента вә ја мәнфәәт шәклиндә кәлир әмәлә кәтирилмәси үчүн биләвəситә тә'јин олунан һиссәјә фаиз нисбәти чәһәтдән дә хејли артыгдыр. Мәһсулдар әмәјин ишләдилмәси үчүн тә'јин олунан фонд нәинки зәнкин өлкәләрдә јохсул өлкәләрдәкиндән хејли бөјүкдүр, һәтта, һәм мәһсулдар, һәм дә гејри-мәһсулдар ишчиләрин күзәранына хидмәт едә билдији һалда, адәтән башлыча олараг ахырынчыларын күзәранына сәрф едилән фонда көрә нисбәт чәһәтдән дә артыгдыр».

(Смит белә бир сәһвә гапылыр ки, мәһсулдар капиталын кәмијјәтини *онун* мәһсулдар әмәји тәтбиг етмәк үчүн тә'јин олунан *һиссәсинин кәмијјәти* илә ејниләшдирир. Лакин бу, белә бир чәһәтлә әлагәдардыр ки, ири сәнајенин фе'лән һәлә анчаг рүшејм һалы она мә'лум иди).

«Бу ики мүхтәлиф нөв фондлар арасындакы нисбәт зәрури олараг һәр бир өлкәдә онун әһалисинин әмәксеварлик вә ја тәнбәллик мә'насында үмуми характерини мүәјјән едир». Мәсәлән, — Смит дејир. — Инкилтәрәнин вә Һолландијанын сәнаје шәһәрләриндә, халгын ашағы синифләринин башлыча олараг, тәтбиг едилән капиталлар һесабына јашадығы бу шәһәр-

ләрдә һәмин синифләр үмумијјәтлә әмәксевәндир, чәкинән вә ја гәнаәт едәндир. Крал сарајлары вә с. јерләшдији вә халгын ашағы синифләринин јухары синифләр тәрәфиндән кәлир хәрчләнмәси һесабына јашадыглары пајтахт шәһәрләриндә исә онлар, үмуми бир гајда олараг тәнбәл, позғун вә јохсулдурлар; Рома, Версал вә и. а. буна мисалдыр...»

«Беләликлә, капиталларын мәбләғи илә кәлирләрин мәбләғи арасындакы нисбәт һәр јердә, әмәксеварлик илә аваралыг арасындакы нисбәти мүәјјән едир: капиталларын үстүн олдуғу јерләрин һамысында әмәксевәрлик һөкм сүрүр; кәлирләрин үстүн олдуғу јерләрин һамысында аваралыг һөкм сүрүр. Буна көрә дә *капиталлар күтләсинин һәр чүр артмасы вә ја азалмасы*, тәбии белә бир нәтиҹәјә кәтириб чыхарыр ки, истеһсал фәалијјәтинин мәҹмусу, мәһсулдар фәһләләрин мигдары, демәли, өлкәдәки торпағын вә әмәјин иллик мәһсулунун мүбадилә дәјәри, өлкәдәки бүтүн әһалинин сәрвәти вә реал кәлири керчәк сурәтдә артыр вә ја азалыр...

Бир ил әрзиндә гәнаәт едилиб јығылан мәбләғ дә, ил әрзиндә хәрчләнән мәбләғ кими ејни мүнтәзәмликлә, һәм дә тәгрибән ејни бир заманда истеһлак олунур; лакин о, инсанларын дикәр синфи тәрәфиндән истеһлак олунур. Кәлирин бир ил әрзиндә хәрчләнән һиссәси ев хидмәтчиләри, сәмәрәсиз адамлар вә и. а. тәрәфиндән истеһлак олунур вә онларын ишинин әсла елә бир нәтиҹәси галмыр ки, онларын истеһлакы бунунла әвәзләнә билсин. Кәлирин бир ил әрзиндә гәнаәт едилиб јығылан һиссәси исә, өз иллик истеһлакынын дәјәрини мәнфәәтлә тәкрар истеһсал едән фәһләләр тәрәфиндән истеһлак олунур... Истеһлак ејни истеһлакдыр, лакин истеһлакчылар мүхтәлифдир...»

Смитин (сонра, јенә дә һәмин фәсилдә, сәһ. 328, 329 вә сонракылар) гәнаәтчил адам мөвзусундакы тәблиғи дә бурадан мејдана кәлир; бу адам өзүнүн иллик гәнаәт јығымы илә әлавә мигдарда мәһсулдар фәһләләр үчүн санки иҹтимаи е'малатхана јарадыр,

«мүвафиг мигдарда мәһсулдар фәһләләрин сахланмасы үчүн бир нөв әбәди фонд јарадыр», һалбуки «исрафчы мәһсулдар әмәјин тәтбиги үчүн ајрылан фондлар күтләсини азалдыр... Әкәр бу сурәтдә» (исрафчыларын исрафы нәтиҹәсиндә) «гејри-мәһсулдар адамлар тәрәфиндән истеһлак едилән мигдарда гида вә палтар мәһсулдар фәһләләр арасында тәгсим едилсәјди, онлар өз истеһлак етдикләринин бүтүн дәјәрини *тәкрар истеһсал едәрдиләр, һәм дә мәнфәәтлә тәкрар истеһсал едәрдиләр...*»

Смит бүтүн бу әхлаги нәтиҹәни белә бир иддиа илә баша чатдырыр ки, бу (гәнаәтчиллик вә исрафчылыг) хүсуси шәхсләр арасында таразлашыр вә фе'лән «ағыллы һәрәкәт» үстүн јер тутур. Бөјүк милләтләр

«бә'зән өз һөкумәтләринин исрафчылығы вә ағылсызлығы үзүндән јохсуллашырса да, һеч вахт хүсуси шәхсләрин исрафчылығы вә ағылсызлығы үзүндән јохсуллашмыр. Өлкәләрин әксәријјәтиндә милли кәлирин һамысы вә ја демәк олар ки, һамысы гејри-мәһсулдар шәхсләрин күзәранына сәрф олунур. Бураја сарај хадимләри, килсә, донанмалар вә орду аиддир ки, динҹ заманда бунлар һеч бир шеј истеһсал етмирләр, мүһарибә вахты исә һеч елә бир шеј әлдә етмирләр ки, бу һеч олмазса мүһарибәнин өзүнүн давам етдији мүддәтдә онлара гојулан хәрҹләри өдәсин. *Һеч бир шеј истеһсал етмәјән бу гәбил адамлар башгаларынын әмәјинин мәһсулу илә күзәран едирләр.* Буна көрә онларын сајы лазым олдуғундан чох артдыгда онлар

бир ил әрзиндә һәмин мәһсулун о гәдәр чох һиссәсини истеһлак едә биләрки, галан һиссә, кәлән ил бу мәһсулу тәкрар истеһсал етмәли олан мәһсулдар фәһләләрин күзәраны үчүн кифајәт етмәз...» (јенә орада, II чилд, сәһ. 314—336). [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 279—289].

II китабын 4-чү фәслиндә Смит јазыр:

«Мәһсулдар әмәјин ишләдилмәси үчүн тә'јин олунмуш фонд күндән-күнә артдығындан, бу әмәјә олан тәләб дә күндән-күнә артыр: фәһләләр [398] асанлығла өзләринә иш тапырлар, капитал саһибләри исә, муздла ишә көтүрә биләчәкләри фәһләләр ахтарыб тапмагда чәтинлик чәкирләр. Капиталистләрин рәгабәти әмәк һаггыны јүксәлдир вә мәнфәәти ашағы салыр» (јенә орада, II чилд, сәһ. 359) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 299].

II китабын *«Капиталын мүхтәлиф тәтбиг үсуллары һаггында»* 5-чи фәслиндә Смит мүхтәлиф нөв капиталлары, бунларын нә мигдарда мәһсулдар әмәјә иш вермәси, демәли, иллик мәһсулун «мүбадилә дәјәрини» нә дәрәчәдә артырмасы чәһәтдән тәсниф едир. Смитдә *әкинчилик* биринчи јердә дурур. Бунун ардынча *мануфактура*. Сонра *тичарәт*. Нәһајәт, *пәракәндә алвер*. Капиталлары онларын һәрәкәтә кәтирдији мәһсулдар әмәјин мигдарына кәрә тәтбиг етмәк нөвләрини Смит бах белә ардычыл бир сыраја дүзүр. Бурада биз ондан башга, «мәһсулдар ишчиләрин» тамамилә јени бир тә'рифини дә әлдә едирик:

«Капиталлары бу дөрд үсулун бири илә тәтбиг едилән шәхсләрин өзләри *мәһсулдар ишчидирләр*. Онларын әмәји, она лазыми истигамәт верилдикдә, өзүнүн тәтбиг едилдији шејдә вә ја әмтәәдә тәсбит олунуб маддиләшир вә адәтән бу әмтәәнин гијмәтинә һеч олмазса өзләринин шәхси күзәраны вә истеһлакынын дәјәрини артырмыш олур» (јенә орада, II чилд, сәһ. 374) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 306].

(Үмумијјәтлә, онларын мәһсулдарлығыны Смит онларын мәһсулдар әмәји һәрәкәтә кәтирмәсиндән ибарәт едир).

Фермер һаггында о дејир:

«Һеч бир ејни кәмијјәтли капитал фермерин капиталыны һәрәкәтә кәтирдијиндән артыг мигдарда *мәһсулдар әмәји* һәрәкәтә кәтирмир. Онун тәкчә муздурлары дејил, *онун иш һејваны да мәһсулдар ишчиләрдир*» [јенә орада, II чилд, сәһ. 376. Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 307].

Демәли, сон нәтичәдә өкүз дә мәһсулдар ишчи олур.

[12)] ГРАФ ЛОДЕРДЕЛ [МӘДДАҺЛЫГ ЕДИЛИБ ҺӨКМРАН СИНИФЛӘРӘ МӘҺСУЛДАР ӘМӘЈИН ӘН МҮҺҮМ НӨВЛӘРИНИН НҮМАЈӘНДӘСИ КИМИ БАХЫЛМАСЫ]

Lauderdale (Earl of). An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth etc., London. 1804 (франсызча тәрчүмәси: Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique etc., Paris, 1808).

Мәнфәәтин Лодердел тәрәфиндән ирәли сүрүлән мәддаһчасына әсасландырылмасы анчаг сонракы, үчүнчү бөлмәдә нәзәрдән кечирилмәлидир[83]. Бу мәддаһчы бахыша көрә мәнфәәт капиталларын өзүндән әмәлә кәлир, чүнки бунлар әмәји *«әвәз едир»*. Капиталларын она көрә һаггы өдәнилир ки, бунлар ја ајры һалда адамын ичра етмәли олачағы бир иши јеринә јетирир, ја да капиталларын јардымы олмадан адамын үмумијјәтлә, ичра едә билмәјәчәји бир иши јеринә јетирир:

«Инди ајдындыр ки, капиталлардан мәнфәәт әлдә едилмәси һәмишә ја она көрәдир ки, капиталлар адамын өз әлләри илә ичра етмәли олачағы бир әмәји әвәз едир; ја да она көрәдир ки, капиталлар адамын шәхси гүввәләриндән үстүн олан вә адамын өзүнүн ичра едә билмәјәчәји бир әмәји ичра едир» (франсызча тәрчүмәси, сәһ. 119).

Чәнаб «граф» — Смитин јығым вә гәнаәтчиллик һаггындакы тә'лиминин гаты дүшмәнидир. О һабелә Смитин *мәһсулдар* вә *гејри-мәһсулдар ишчиләр* арасында мүәјјән етдији фәргләндирмәнин дә гаты дүшмәнидир; лакин онун фикринчә, Смитин «әмәјин мәһсулдар гүввәләри» адландырдығы шеј дә јалныз «капиталын мәһсулдар гүввәсидир». О, Смитин изафи дәјәр барәсиндә ирәли сүрдүјү изаһы ачыгча инкар едир, һәм дә ашағыдакы әсаса көрә инкар едир:

«Әкәр капитала дүшән мәнфәәтин бу чүр анлашылмасы чидди мә'нада дүзкүн олсајды, онда бурадан беләбир нәтичә чыхарды ки, мәнфәәт кәлирин илкин мәнбәји дејил, јалныз төрәмә характерли мәнбәјидир, капитала исә сәрвәт мәнбәләриндән бири кими бахмаг мүмкүн олмазды, чүнки онун кәтирдији мәнфәәт јалныз, кәлирин фәһләнин чибиндән капиталистин чибинә кечмәсиндән ибарәт оларды (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 116—117).

Ајдындыр ки, бу чүр илкин шәртләр көтүрүлдүкдә Лодердел өзүнүн Смит әлејһинә мүбаһисәсиндә дә ән бајағы шејләрә әл атыр. О, мәсәлән, дејир:

«Беләликлә, ејни бир әмәк, һазырланмасында иштирак едилдији шејин сонракы тәтбигиндән асылы олараг, мәһсулдар вә ја гејри-мәһсулдар әмәк ола биләр. Мәсәлән, әкәр мәним ашпазым торт гајырыр вә мән бу торту о саат јејирәмсә, онда бу ашпаз гејри-мәһсулдар ишчидир, онун иши исә бәһәрсиз әмәкдир, чүнки бу хидмәт мәһз көстәрилдији анда дәрһал јохалды. Һәмин әмәјин өзү гәннадыханада ичра едилдикдә исә, о, мәһсулдар әмәк олур» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 110).

(Бурада патент *Гарнјенин*дир, чүнки Смитин әсәринин Гарнје тәрәфиндән өз вердији гејдләр илә бирликдә нәшри 1802-чи илдә, јә'ни Лодерделин китабындан ики ил әввәл мејдана кәлмишдир.)

«Көстәрилән хидмәтләрин тәкчә узунмүддәтли олмасына әсасланан бу фөвгәл'адә фәргләндирмә, чәмиј̃јәтдә чох мүһүм вәзифәләр ифа едән адамлары гејри-мәһсулдар ишчиләр сырасына дахил едир. Падшаһ, дин вә әдлиј̃јә хадимләри, дөвләтин мүдафиәчиләри, бүтүн бу адамлар, о чүмләдән өз бачарығы илә... вәтәндашларын сәһһәтини горујан вә ја онларын зәкасыны маарифләндирән адамлар,—онларын һамысы гејри-мәһсулдар ишчи һесаб едилир» (јенә орада, сәһ. 110—111) (јахуд, бу гәшәнк ијерархијанын Смитдә көстәрилдији кими: «кешишләр, јуристләр, һәкимләр, һәр чүр јазычылар; актјорлар, тәлхәкләр, мусигичиләр, опера мүғәнниләри, рәггаслар вә и. а.»*)

«Әкәр сәрвәтин әсасынын мүбадилә дәјәриндән ибарәт олдуғу гәбул едилсә, онда бу доктринанын сәһв олдуғуну көстәрмәк үчүн узун-узады мүһакимә јеридилмәсинә еһтијач јохдур. Һеч шеј [399] онун јанлышлығыны, әкәр бу хидмәтләрә нечә музд верилмәси нәзәрә алынса, адамларын һәмин хидмәтләрә нә кими бир һөрмәтлә јанашмасы гәдәр јахшы сүбут етмир». [*Лодердел*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 111].

Сонра:

«Мануфактура фәһләсинин әмәји сатыш үчүн јарарлы олан һәр һансы бир әмтәәдә тәсбит олунуб маддиләшир... Нә ев *хидмәтчисинин әмәји,* нә дә дөвриј̃јә капиталынын» {Лодердел бурада «дөвриј̃јә капиталы» дедикдә *пулу* нәзәрдә тутур} «горујуб сахладығы әмәк, әлбәттә, јығым әмәлә кәтирмир, елә бир фонд әмәлә кәтирмир ки, буну мүәј̃јән дәјәр мүгабилиндә әлдән-әлә өтүрмәк мүмкүн олсун. Онларын вердији фајда ејни дәрәчәдә ондан ирәли кәлир ки, онлар *ағанын* вә ја саһибкарын *әмәјини һифз едир.* Бунлар о дәрәчә бәнзәр нәтичәләр верир ки, бунларын бирини гејри-мәһсулдар е'лан едән шәхс лабүд сурәтдә дикәрини дә о чүр һесаб етмәли оларды» {бунун ардынча да о, Смитдән, II китабдан, 2-чи фәсилдән ситат кәтирир[84]} *Лодердел,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 144—145).

* * *

Демәли, белә бир сыра тәртиб етмәк оларды: Ферје, Гарнје, Лодердел, Ганил. *«Әмәји һифз етмәк»* һаггында бәһс едән ахырынчы чүмлә *Токвил* тәрәфиндән хүсусилә чејнәнмишдир.

[13) СЕЈДӘ «ГЕЈРИ-МАДДИ МӘҺСУЛЛАР» КОНСЕПСИЈАСЫ. ГЕЈРИ-МӘҺСУЛДАР ӘМӘЈИН ДУРМАДАН АРТМАСЫНЫН БӘРАӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ]

Гарнједән сонра бајағы Ж. Б. Сејин «Traité d'Economie Politique» әсәри мејдана кәлмишдир. О, Смити бунун үстүндә мәзәммәт едир ки, о

«һәкимин, мусигичинин, актјорун фәалиј̃јәти кими фәалиј̃јәт нөвләринин *нәтичәләрини мәһсул* адландырмагдан имтина едир. Онларын өзләрини һәср етдикләри әмәји о, *гејри-мәһсулдар әмәк* адландырыр» (3-чү нәшри, I чилд, сәһ. 117).

* Гарнјенин тәрчүмәси, II чилд, сәһ. 313 [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 279].

Смит «бу фәалијјәт нөвләринин» бу вә ја дикәр «нәтичә», бу вә ја дикәр «мәһсул» истеһсал етдијини әсла инкар етмир. О һәтта

«дөвләтин тәһлүкәсизлији, асајиши, горунмасы»нын «иллик әмәјин нәтичәси» («дөвләт гуллугчуларынын иллик әмәјинин нәтичәси») олдуғуну ачыгча хатырладыр *(Смит,* II китаб, 3-чү фәсил, Гарнјенин тәрчүмәси, II чилд, сәһ. 313) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 279].

Сеј өзү дә Смитин белә бир әлавә тә'рифинә тәрәфдардыр ки, һәмин тә'рифә көрә бу «хидмәтләр» вә онларын мәһсулу «адәтән онларын ичра едилдији анда, онларын истеһсал едилдији анда јохалыр» *(Смит,* јенә һәмин фәсилдә). Чәнаб Сеј бу сурәтлә истеһлак едилмиш «хидмәтләри» вә ја онларын мәһсулларыны, онларын нәтичәләрини — гысасы, онларын истеһлак дәјәрини — «гејри-мадди мәһсул, јахуд өз истеһсал едилдији анда истеһлак олунан дәјәр» адландырыр. Бу кими хидмәтләри ичра едән ишчиләри «гејри-мәһсулдар» адландырмаг әвәзинә онлары «гејри-мадди мәһсуллар истеһсал едән» ишчи адландырыр. О, башга бир ад верир. Лакин сонралар о дејир ки,

«онлар милли капиталын артырылмасына хидмәт етмирләр» (I чилд, сәһ. 119). «Бөјүк мигдарда мусигичиләри, кешишләри, мә'мурлары олан бир милләт чох ләззәтлә әјләнә биләр, дин мәсәләләриндән көзәл баш чыхара биләр вә чох көзәл идарә олуна биләр; лакин мәһз бу гәдәр. Онун капиталы бунунла мәшғул олан бүтүн адамларын әмәјиндән һеч бир мүстәгим артым әлдә едә билмәзди, чүнки онларын мәһсулу өзүнүн јарадылдығы анда истеһлак олунур» (јенә орада, сәһ. 119).

Беләликлә, чәнаб Сеј бу әмәк нөвләрини Смит тә'рифинин ән мәһдуд мә'насында *гејри-мәһсулдар* әмәк е'лан едир. Лакин бунунла бирликдә о, Гарнје тәрәфиндән атылан «ирәлијә аддымы» мәнимсәмәк истәјир. Мәһз буна көрә дә о, гејри-мәһсулдар әмәк нөвләри үчүн јени ад ичад едир. Онун хүсуси орижиналлығы, мәһсулдарлығы вә кәшфләр етмәк әдасы бундан ибарәтдир. Һәм дә өз һәмишәки мәнтиги илә о, јенидән өзү өзүнү тәкзиб едир. О дејир:

«Чәнаб Гарнјенин белә фикри илә разылашмаг олмаз ки, о, һәкимләрин, јуристләрин вә башга бу кими шәхсләрин әмәјинин мәһсулдар олмасындан белә бир нәтичә чыхарыр ки, милләт үчүн һәр бир башга әмәк кими бу әмәјин дә артырылмасы ејни дәрәчәдә әлверишлидир» (јенә орада, сәһ. 120).

Лакин бир әмәк нөвү дә дикәри кими ејни дәрәчәдә мәһсулдардырса вә әкәр мәһсулдар әмәјин мигдарынын артмасы үмумијјәтлә «милләт үчүн әлверишли»дирсә, онда нәјә көрә

бунунла разылашмаг олмаз? Һәр чүр башга әмәк кими, бу әмәк нөвүнүн дә артырылмасы нәјә көрә ејни дәрәчәдә әлверишли дејилдир? Сеј өзү үчүн характерик олан бир јүнкүллүклә чаваб вериб дејир: она көрә ки, һәр һансы бир мәһсулдар әмәк нөвүнүн мигдарыны бу әмәјә олан тәләбатдан чох артырмаг, үмумијјәтлә, әлверишли дејилдир. Лакин белә олдугда Гарнје һаглыдыр. Онда һәм бу, һәм дә башга әмәк нөвләринин мигдарыны мүәјјән өлчүдән чох артырмаг ејни дәрәчәдә әлверишлидир, — јә'ни ејни дәрәчәдә әлверишсиздир. Сеј давам едир:

«Мүвафиг бир мәһсулун һазырланмасына бунун үчүн лазым олдуғундан артыг мигдарда физики әмәк сәрф едилдикдә нечә олурса, бурада да eләдир»,

(Столун һазырланмасына һеч дә столун истеһсалы үчүн лазым олдуғундан артыг мигдарда харрат әмәји сәрф етмәк лазым дејилдир. Там ејнилә дә хәстә бир бәдәни тә'мир едәндә онун сағалдылмасы үчүн лазым олдуғундан артыг әмәк лазым дејилдир. Беләликлә, адвокатлар вә һәкимләр өз «гејри-мадди мәһсулларынын» һазырланмасы үчүн анчаг лазым олдуғу гәдәр әмәк сәрф етмәлидирләр.)

«*Һәр чүр башга әмәк кими,* гејри-мадди мәһсуллар истеһсал едән әмәк дә јалныз, мәһсулун фајдалылығыны артырдығы, бунунла да онун дәјәрини артырдығы мүддәтдә мәһсулдардыр»

(јә'ни онун истеһлак дәјәрини артырдығы бир мүддәтдә; лакин Сеј фајдалылығы мүбадилә дәјәри илә гарышдырыр);

«әкәр о һәмин һүдуду кечсә, онда тамамилә гејри-мәһсулдар әмәк олур» (јенә орада, сәһ. 120).

Демәли, Сејин мәнтиги беләдир:

«Гејри-мадди мәһсул истеһсалчыларынын» сајыны артырмаг милләт үчүн, мадди мәһсул истеһсалчыларынын сајыны артырмаг *кими фајдалы дејилдир. Субут:* һәр һансы бир мәһсулун, мадди вә ја гејри-мадди бир мәһсулун истеһсалчыларынын сајыны тәләб олундуғундан чох артырмаг тамамилә фајдасыздыр. *Демәли,* мадди мәһсул һазырлајан фајдасыз истеһсалчыларын сајыны артырмаг, гејри-мадди мәһсул һазырлајан фајдасыз истеһсалчыларын сајыны артырмагдан фајдалыдыр. Һәр ики һалда белә бир нәтичә чыхарылмыр ки, үмумијјәтлә бүтүн бу истеһсалчыларын сајыны артырмаг фајдасыздыр, анчаг белә бир нәтичә чыхарылыр ки, мүвафиг саһәдә һәр һансы бир мүәјјән мәһсул нөвүнүн истеһсалчыларынын сајыны артырмаг фајдасыздыр.

Сејин фикринҹә мадди мәһсуллар [400] һеч вахт һәддән чох мигдарда истеһсал едилә билмәз; там ејнилә дә гејри-мадди мәһсуллар. Лакин variatio delectat*. Буна көрә һәр ики бөлмәдә мүхтәлиф нөв мәһсуллар истеһсал етмәк лазымдыр. Бундан башга, ҹәнаб Сеј белә өјүд верир:

«Бә'зи мәһсулларын сатышындакы ләнкимә бә'зи дикәр мәһсулларын надирлијиндән ирәли кәлир» [ситат кәтирилән әсәр, I ҹилд, сәһ. 438].

Демәли, һеч вахт һәддән артыг стол истеһсал едилә билмәз, амма бәлкә дә бу столларын үстүнә гојула биләҹәк касалар һәддән аз мигдарда истеһсал едилибдир. Әкәр һәкимләрин сајы һәддән чох артмышса, онда фәлакәт һеч дә онларын һәддән артыг мигдарда хидмәтинин тәклиф едилмәсиндә дејил, фәлакәт, демәк олар, ондадыр ки, дикәр «гејри-мадди мәһсул» истеһсалчыларынын, мәсәлән фаһишәләрин хидмәтләри һәддән аз тәклиф олунур (јенә орада, сәһ. 123; бурада һамбалларын, фаһишәләрин вә и. а. әмәји бир тутулур вә бурада Сеј белә бир ҹәсарәтли иддиа ирәли сүрүр ки, фаһишә үчүн «тә'лим мүддәти сыфра бәрабәрдир»).

Сон нәтиҹә олараг Сејдә үстүнлүк «гејри-мәһсулдар ишчиләрин» тәрәфиндә галыр. Мөвҹуд истеһсал шәраитиндә һәмишә дүрүст мә'лумдур ки, стол гајырмаг үчүн нечә фәһлә лазымдыр, мүәјјән мәһсулун һазырланмасы үчүн нә мигдарда мүәјјән әмәк нөвү олмалыдыр. Бир чох «гејри-мадди мәһсуллар» барәсиндә вәзијјәт башгадыр. Бурада мүәјјән нәтиҹә әлдә едилмәси үчүн тәләб олунан әмәјин мигдарынын мүәјјән едилмәси дә нәтиҹәнин өзү кими ејни дәрәҹәдә тапмаҹадыр. Бир кешишин тәкликдә ислаһ едә билмәдији бир күнаһкары ијирми кешиш бирликдә бәлкә дә ислаһ етмәјә наил ола биләр; бир һәкимин тәкликдә тапмадығы бир шәфа васитәсини өз араларында мәсләһәтләшән алты һәким бәлкә дә буну тапа биләр. Мәһкәмә коллекијасында, јалныз өзү өзүнә нәзарәт едән бир мәһкәмә һакиминин тәкликдә етдијиндән бәлкә чох әдаләтли һөкмләр чыхарылыр. Өлкәни мүдафиә етмәк үчүн нә гәдәр әскәр тәләб олунмасы, өлкәдә асајиши горумаг үчүн нә гәдәр полис нәфәри тәләб олунмасы, өлкәни јахшы «идарә етмәк» үчүн нә гәдәр мә'мур лазым олмасы вә и. а., — бунларын һамысы проблематик шејләрдир вә бунларын үстүндә чох вахт, мисал үчүн Инкилтәрә парламентләриндә мүбаһисә кедир, һәрчәнд Инкилтәрәдә чох дүрүст билирләр ки, 1 000 кирвәнкә иплијин истеһсалы үчүн нә гәдәр әјиричи әмәји лазымдыр. Бу гәбилдән олан дикәр «мәһсулдар» ишчиләрә кәлдикдә исә, онлар барәсиндәки анлајышын өзүндән бәллидир

* — мүхтәлифлик зөвг верир. *Ред.*

ки, онларын кәтирдији фајда мәһз онларын тәкчә сајындан асылыдыр, онларын мигдарынын өзүндән ибарәтдир. Мәсәлән, лакејләр барәсиндә вәзијјәт беләдир, онлар өз ағаларынын сәрвәти вә ад-санынын нишаны олмалыдырлар. Онларын сајы нә гәдәр чох олса, «истеһсал» етмәли олдуглары тә'сир бир о гәдәр күчлү олур. Буна көрә дә чәнаб Сеј мәһз өз фикриндә галыр: «гејри-мәһсулдар ишчиләрин» сајы һеч вахт кифајәт едәчәк гәдәр артырыла билмир. [400]

[14)] ГРАФ ДЕСТҮТ ДЕ ТРАСИ [МӘНФӘӘТИН МӘНШӘЈИ ҺАГГЫНДА ВУЛГАР КОНСЕПСИЈА. «ФӘАЛИЈЈӘТЛИ КАПИТАЛИСТЛӘРИН» СӨЗҮН ЈҮКСӘК МӘ'НАСЫНДА ЈЕКАНӘ МӘҺСУЛДАР ИШЧИЛӘР Е'ЛАН ЕДИЛМӘСИ]

[400] *Le Comte Destutt de Tracy.* Elémens d'idèologie, IV-e et V-e parties. Traité de la volontè et de ses effets. Paris. 1826 (биринчи нәшри 1815-чи илдә чыхмышдыр).

«Һәр бир фајдалы әмәк һәгигәтән мәһсулдардыр, вә чәмијјәтин һәр бир зәһмәткеш синфи ејни дәрәчәдә *мәһсулдар синиф* адына лајигдир» (сәһ. 87).

Лакин Дестүт де Траси бу мәһсулдар синифдә

«бүтүн сәрвәтләримизи *билаваситә истеһсал едән* зәһмәткеш синфи (сәһ. 88) фәргләндирир,

јә'ни Смитин мәһсулдар фәһләләр адландырдығыны фәргләндирир.

Әксинә, *бәһәрсиз* синиф өз торпаг рентасыны вә ја пул рентасыны истеһлак едән варлылардан ибарәтдир. Бу — *«авара синифдир»*.

«Һәгигәтән *бәһәрсиз* синиф елә бир авара адамлар синфидир ки, онларын мәшғәләси анчаг, өзләриндән әввәл ичра едилмиш әмәјин мәһсуллары һесабына, нечә дејәрләр, *әсилзадәчәсинә* јашамагдыр ки, бу мәһсуллар ја онларын бу вә ја дикәр бир ишчијә ичарәјә вердикләри, јә'ни *кирајә* вердикләри торпаг саһәсиндә маддиләшмишдир, ја да, мүәјјән әвәз алмагла борч вердикләри пулдан вә ја шејләрдән ибарәтдир ки, бу да јенә *кирајә вермәкдир.* Онлар ары пәтәјиндәки әсил еркәк арылардыр fruges consumere nati *» (сәһ. 87). Бу авара адамлар «анчаг өз *кәлирини* хәрчләјә биләрләр. Онлар өз капиталларыны хәрчләсәләр [401], буну даһа һеч бир шеј әвәзләмир вә онларын истеһлакы гыса бир мүддәт әрзиндә өз һүдудундан чох кәнара чыхдыгдан сонра тамамилә кәсилир» (сәһ. 237).

«Бу *кәлир...* зәһмәткеш вәтәндашларын фәалијјәтинин мәһсулларындан чыхылан һиссәдән башга бир шеј дејилдир» (сәһ. 236).

Бәс бу «авара адамларын» билаваситә тәтбиг етдикләри ишчиләрин мәсәләси нечәдир? Һәмин авара адамлар әмтәә

* — бар јемәк үчүн јарананлар (Һоратси, «Намәләр»). *Ред.*

истеһлак етдикләри тәгдирдә мәһсулдар ишчиләрин билаваситә әмәјини дејил, онларын әмәјинин мәһсулларыны истеһлак едирләр. Демәли, бурада, авара адамларын өз кәлирләрини билаваситә хәрчләмәси тәриги илә әмәјини сатын алдыглары ишчиләрдән бәһс олунур; демәли, өз әмәк һаггыны капиталдан алмајыб, билаваситә кәлирдән алан ишчиләрдән бәһс олунур.

«Бунун» (кәлирин) «саһибләри авара адамлар олдугларына көрә, ајдындыр ки, онлар *һеч бир мәһсулдар әмәји идарә етмирләр.* Онлардан музд алан бүтүн ишчиләрин јеканә вәзифәси онлара зөвг јаратмагдыр. Ајдындыр ки, бу зөвгләр мүхтәлиф нөв зөвгләрдир... Бүтүн бу синфә мәнсуб адамларын хәрчләри... чохлу мигдар әһалини дојуздурур, онун варлығыны тә'мин едир, лакин бу әһалинин әмәји тамамилә бәһәрсиздир... Бу хәрчләрин бә'зиләри чох вә ја аз дәрәчәдә фајдалы ола биләр, мәсәлән, ев тикилмәси, торпаглар үчүн мелиорасија. Лакин бунлар истисна һаллардыр ки, авара адамлар бу кими һаллар сајәсиндә бир мүддәт мәһсулдар әмәјин рәһбәри олурлар. Бу әһәмијјәтсиз истисналардан башга, капиталистләрин бу гәбил истеһлакынын һамысы тәкрар истеһсал нөгтеји-нәзәринчә һәр чәһәтдән халис иткидир вә истеһсал едилмиш сәрвәтдән чыхылан мүвафиг һиссәдир» (сәһ. 236).

{Әсил Смит руһунда олан сијаси игтисад капиталисти шәхсләшмиш капитал кими, *П — Ә — П* кими, истеһсал акенти кими нәзәрдән кечирир. Лакин истеһсал едилән мәһсуллары бәс ким истеһлак етмәлидир? Фәһлә? Јох, фәһлә дејил. Капиталистин өзү? Белә олдугда о бир капиталист кими дејил, бөјүк бир истеһлакчы кими, «авара адам» кими мејдана чыхыр. Торпаг вә пул рентасынын саһибләри? Лакин онлар өз истеһлак етдикләрини тәкрар истеһсал етмирләр, бунунла да сәрвәтә зәрәр вурурлар. — Буна бахмајараг һәмин зиддијјәтли бахышда, — сөзүн әсил мә'насында дәфинә топлајычысындан ибарәт олан хәјали дәфинә топлајычысыны дејил, капиталисти јалныз реал дәфинә топлајычысы һесаб едән бу бахышда ики дүзкүн нөгтә вардыр: 1) капитал (бу сәбәбдән капиталист дә, капиталын шәхсләшмиши дә) јалныз, мәһсулдар гүввәләрин вә истеһсалын инкишафына јардым едән бир акент кими нәзәрдән кечирилир; 2) бурада, јүксәлән капитализм чәмијјәтинин нөгтеји-нәзәри өзүнү көстәрир; бу чәмијјәт үчүн истеһлак дәјәринин дејил, мүбадилә дәјәринин әһәмијјәти вардыр, истеһлакын дејил, сәрвәтин әһәмијјәти вардыр. Истеһлакедичи сәрвәт јүксәлән капитализм чәмијјәти үчүн лазымсыз бир дәбдәбә көрүнүрдү, та о вахта гәдәр ки, бу чәмијјәт өзү истисмары истеһлак илә бирләшдирмәји өјрәнди вә истеһлакедичи сәрвәти өзүнә табе етди.

«Бу кәлирләрин» (авара адамларын хәрчләјиб јашадыглары кәлирләрин), «нечә әмәлә кәлдијини тапмаг үчүн һәмишә *фәалијјәтли капиталист-*

ләрдән башламаг лазымдыр» (сәһ. 237, гејд). *«Фәалијјәтли капиталистләр»* — икинчи нөв капиталистләр — «сырасына һәр һансы бир тәсәррүфат саһәсиндәки бүтүн саһибкарлар дахилдир, јә'ни бүтүн о адамлар ки, *капиталлары вардыр*,.. вә онлар өз габилијјәтләрини вә өз әмәјини она сәрф едирләр ки, бу капиталлары башга адамлара борҹ вермәк әвәзиндә ондан өзләри истифадә етсинләр, буна көрә дә онлар нә әмәк һаггы илә, нә дә кәлир илә јашамајыб, *мәнфәәт* илә јашајырлар» (сәһ. 237).

Дестүтдә — артыг А. Смитдә дә олдуғу кими — ајдын бир сурәтдә ашкара чыхыр ки, мәһсулдар фәһләләрин заһирән тә'рифләнилмәси әслиндә јалныз, торпаг мүлкијјәтчиләринин вә садәҹә өз кәлирләри һесабына јашајан пул капиталистләринин әксинә олараг *«фәалијјәтли капиталистләри»* тә'рифләмәкдән ибарәтдир.

«Фәалијјәтли капиталистләр... ҹәмијјәтин, демәк олар, бүтүн сәрвәтини өз әлләриндә сахлајырлар... Бу адамлар ил әрзиндә тәкҹә һәмин сәрвәтләрин рентасыны дејил, капиталын өзүнү дә хәрҹләјирләр, бә'зән, ишләр кифајәт гәдәр сүр'әтлә кедиб имкан вердикдә исә, илдә бир нечә дәфә белә едирләр. Зира онлар ишкүзар адамлар олуб һәмин вәсаити анҹаг, мәнфәәтлә бирликдә јенә өзләринә гајтармаг үчүн хәрҹләдикләринә көрә, бу шәраитдә онлар нә гәдәр чох хәрҹләсәләр көтүрдүкләри мәнфәәт бир о гәдәр чох олур» (сәһ. 237—238)

Онларын шәхси истеһлакына кәлдикдә исә, бу да авара капиталистләрин истеһлакы кимидир.

Лакин бу истеһлак

«үмумијјәтлә орта өлчүдә истеһлакдыр, чүнки ишкүзар адамлар адәтән гәнаәткар олур» (сәһ. 238). Онларын истеһсал истеһлакы исә башгадыр. «Бу истеһлак һеч дә гәти дејилдир; о, мәнфәәтлә бирликдә өзләринә гајыдыр» (јенә орада). Онларын мәнфәәти тәкҹә онларын «шәхси истеһлакы үчүн» дејил, «һабелә торпагларын рентасыны вә истифадә үчүн авара капиталистләрдән алдыглары пулун рентасыны өдәмәкдән өтрү» дә кифајәт гәдәр бөјүк олмалыдыр» (сәһ. 238).

Бурада Дестүт һаглыдыр. Торпаг рентасы вә пул рентасы јалныз, сәнаје мәнфәәтиндән *«чыхмалардыр»*, сәнаје мәнфәәтинин о һиссәләридир ки, фәалијјәти капиталист бунлары өзүнүн үмуми мәнфәәтиндән торпаг мүлкијјәтчиләринә вә пул капиталистләринә верир.

«Авара варлыларын кәлирләри јалныз, истеһсалдан алынан ренталардыр; бу кәлирләри анҹаг истеһсал јарадыр» (сәһ. 248). Фәалијјәтли капиталистләр «рента мүгабилиндә онларын» (јә'ни авара капиталистләрин) «торпагларыны, онларын биналарыны кирајә едирләр, онларын пулларыны борҹ алырлар вә бүтүн бунлардан елә истифадә едирләр ки, *һәмин рентанын һәҹминдән артыг мигдарда мәнфәәт көтүрүрләр* [сәһ. 437], јә'ни о рентаны ки, бунлары авараларa верирләр вә, демәли, һәмин мәнфәәтләрин анҹаг бир һиссәсини тәшкил едир. Бу гајдада онларын авара капиталистләрә вердикләри рента «һәмин авара адамларын јеканә кәлиридир вә онларын һәр илки хәрҹләринин јеканә фондудур» (сәһ. 238).

Бурајадәк сөһбәт јахшы кедир. Бәс *«муздлу адамларын»* (фәалијјәтли капиталистләр тәрәфиндән тәтбиг едилән мәһсулдар фәһләләрин) мәсәләси нечәдир?

«Онларын өз күндәлик әмәјиндән башга һеч бир сәрвәти јохдур. Бу әмәк онлара әмәк һаггы кәтирир... Лакин бу әмәк һаггы һарадан верилир? Ајдындыр ки, муздлу фәһләләрин *өз әмәјини сатдыглары* адамларын [402] әмлакындан, јә'ни муздлу фәһлә тутанларын габагчадан әлиндә олан фонддардан верилир ки, бу фондлар *кечмишдә ичра олунмуш ишләрин јығылмыш мәһсулундан башга бир шеј дејилдир.* Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, һәмин сәрвәтләрлә өдәнилән истеһлак, муздлу фәһләләрин истеһлакыдырса да, јә'ни мәһз онларын јашамасыны давам етдирмәк мә'насында онларын истеһлакыдырса да, әслиндә *буну онлар өдәмирләр,* јахуд, һәр һалда онлар буну јалныз, *өзләринә муздла иш верәнләрин габагчадан әлиндә олан фондлардан* өдәјирләр. Беләликлә, онларын истеһлакына, онлары мааш вериб сахлајанлар тәрәфиндән ичра едилән бир истеһлак кими бахылмалыдыр. Онларын етдији анчаг будур ки, бир әлләри илә алыб о бири әлләри илә керијә гајтарырлар... Онларын» (муздлу фәһләләрин) «тәкчә хәрчләдикләринин һамысына дејил, алдыгларынын да һамысына онларын *әмәјини сатын аланларын* керчәк хәрчи кими вә *бу сонунчуларын өз истеһлакы* кими бахылмалыдыр. Бу о гәдәр дүзкүндүр ки, һәмин истеһлакын мөвчуд сәрвәтә чох вә ја аз зәрәр вурмасы, јахуд, әксинә, онун артмасына сәбәб олмасы мәсәләсини һәлл етмәк үчүн... кәрәк *капиталистләрин өз сатын алдыглары әмәји нечә тәтбиг етдикләрини биләсән,* зира һәр шеј бундан асылыдыр» (сәһ. 234—235)

Чох көзәл. Лакин саһибкарларын мәнфәәтләри һарадан мејдана кәлир ки, бундан онлар өзләри өзләринә вә авара капиталистләрә вә и. а. кәлир верә билирләр?

«Мәндән сорушарлар ки, мүхтәлиф истеһсал саһәләриндәки бу саһибкарлар нә сурәтлә бу чүр бөјүк мәнфәәтләр көтүрә билирләр вә бу мәнфәәтләри онлар һарадан әлдә едә билирләр? Мән чаваб верирәм: буна онлар *белә бир јол илә наил олурлар ки, онлар истеһсал етдикләри һәр чүр мәһсулу бунларын истеһсалынын өзләри үчүн баша кәлдијиндән баһа сатырлар»* (сәһ. 239).

Бәс онлар бүтүн бунлары өзләри үчүн баша кәлдијиндән баһа олараг кимә сатырлар?

«Онлар буну:

1) онларын тәләбатыны өдәмәк үчүн нәзәрдә тутулан вә өз мәнфәәтләринин бир һиссәси илә өдәдикләри өз истеһлакларынын бүтүн мәбләғи мигдарында бир-бирләринә сатырлар;

2) муздлу ишчиләрә—һәм өзләринин ишә көтүрдүкләри, һәм дә авара капиталистләрин ишә көтүрдүкләри муздлу ишчиләрә сатырлар, һәм дә бу үсул илә *онлар бүтүн бу муздлу ишчиләрин әмәк һагларынын,* јалныз гәнаәт едиб сахлаја билдикләри азачыг мигдарындан башга *бүтүн мәбләғини онлардан керијә алырлар;*

3) авара капиталистләрә сатырлар ки, онлар бунун пулуну *өз кәлирләринин,* даһа билаваситә ишә көтүрдүкләри муздлу ишчиләрә вермәмиш олдуглары *һиссәсиндән өдәјирләр;* белә ки, фәалијјәтли капиталистләр тәрәфиндән һәр ил авара капиталистләрә верилән рентанын һамысы бу вә ја

дикәр јол илә јенә дә фәалијјәтли капиталистләрин әлинә ахыб кәлир» (јенә орада, сәһ. 239).

Сатышларын бурада бөлүндүјү һәмин үч рубрикасыны јахындан нәзәрдән кечирәк.

1) Фәалијјәтли капиталистләр өз мәһсулунун (вә ја мәнфәәтинин) *бир һиссәсини* өзләри јејирләр. Онлар бир-бирини алдадыб, бир-биринә өз мәһсулларыны *сатын алдыгларындан баһа сатмагла* әсла варлана билмәзләр. Әслиндә һеч кәс дикәрини бу јол илә алдада билмәз. Әкәр *А* өзүнүн фәалијјәтли *В* капиталист тәрәфиндән јејилән мәһсулуну һәддән артыг баһа сатырса, онда *В* дә өзүнүн фәалијјәтли *А* капиталист тәрәфиндән јејилән мәһсулуну һәддән артыг баһа сатыр. Бу ејнилә она бәнзәр ки, *А* илә *В* өз мәһсулларыны бир-биринә бунларын керчәк дәјәринә саталар. 1-чи рубрика капиталистләрин өз мәнфәәтләринин бир һиссәсини нечә хәрчләдикләрини көстәрир; бу рубрика һәмин мәнфәәти онларын һарадан әлдә етдикләрини бизә көстәрмир. Һәр һалда онлар «һәр чүр мәһсулу бир-биринә бунларын истеһсалынын өзләри үчүн баша кәлдијиндән *баһа сатдыгларына»* көрә һеч бир мәнфәәт әлдә етмирләр.

2) Мәһсулун өз фәһләләринә *истеһсал хәрчләриндән артыг* гијмәтә сатдыглары һиссәсиндән дә онлар ејнилә һеч бир мәнфәәт көтүрә билмәзләр. Фәрз едилдијинә көрә, фәһләләрин бүтүн истеһлакы фе'лән, «онларын әмәјини сатын аланларын өз истеһлакыдыр». Бундан башга, Дестүт ону да әлавә едир ки, капиталистләр өз мәһсулларыны муздлу ишчиләрә (өзләринин вә авара капиталистләрин ишчиләринә) сатыркән анчаг, «онларын әмәк һагларынын бүтүн мәбләғини кери алырлар». Һәтта бунун һамысыны дејил, фәһләләрин гәнаәт јығымларыны чыхандан сонра галаныны әлдә едирләр. Капиталистләрин мәһсуллары фәһләләрә учуз вә ја баһа сатмасынын фәрги јохдур, зира онлар һәмишә анчаг, фәһләләрә вермиш олдугларыны кери алырлар: јухарыда дејилдији кими, муздлу фәһләләрин «етдији анчаг будур ки, бир әлләри илә алдыгларыны о бири әлләри илә керијә гајтарырлар». Капиталист әввәлчә фәһләјә әмәк һаггы олараг *пул* верир. Сонра өз мәһсулларыны онлара чох «баһа» сатыр, бунунла да пулу керијә алыр. Лакин фәһлә капиталистә ондан алдығындан артыг пул гајтара билмәдијинә көрә капиталист *һеч вахт* өз мәһсулларыны фәһләјә, онун әмәји үчүн она *вердијиндән баһа сата* билмәз. О өз мәһсулларыны сатанда фәһләдән, онун әмәји мүгабилиндә она нә гәдәр пул вермишсә, анчаг о гәдәр керијә ала биләр. Бир гуруш да артыг ала билмәз,

Нечә ола биләр ки, бу «тәдавүл» нәтичәсиндә капиталистин пулунун мигдары артсын?

[403] Бундан әлавә, Дестүтдә башга бир мә'насызлыг да мејдана кәлир. Капиталист *К* фәһлә *Ф*-јә 1 ф. ст. мигдарында һәфтәлик әмәк һаггы верир, сонра да она 1 фунт стерлинглик әмтәә сатыб һәмин фунт стерлинги кериjә алыр. Бу үсулла, Траси фәрз едир ки, капиталист әмәк һаггынын бүтүн мәбләғини өзүнә гајтармышдыр. Лакин о әввәлчә фәһләјә 1 ф. ст. пул верир, сонра да она 1 фунт стерлинглик әмтәә верир. Демәли, онун фәһләјә фе'лән вердиjи 2 ф. ст. тәшкил едир: 1 ф. ст. әмтәә шәклиндә, 1 ф. ст. дә пул шәклиндә. Бу 2 фунт стерлингин 1 фунт стерлингини о, пул формасында өзүнә гајтарыр. Беләликлә, 1 фунт стерлинглик әмәк һаггындан о, һәгигәтдә бир гуруш да керијә алмыш олмур. Одур ки, әкәр капиталист әмәк һаггыны бу чүр «керијә алмаг» васитәсилә варланмалы олсајды (фәһләјә аванс етдиjи әмтәәнин гаршылығыны фәһләнин әмәклә она гајтардығына көрә варланмасајды) тез бир заманда ифлас едәрди.

Әсилзадә Дестүт бурада пул тәдавүлүнү керчәк әмтәә тәдавүлү илә гарышдырыр. Капиталист фәһләјә билаваситә 1 фунт стерлинглик әмтәә вермәк әвәзиндә она 1 ф. ст. пул вердиjинә көрә, бу сәбәбдән дә инди фәһлә өзүнүн нә кими әмтәә сатын алмалы олдуғуну өзү мүәјјән едә билдиjинә көрә, һабелә фәһлә өз пајына дүшән әмтәәни өз мүлкиjјәтинә алдыгдан сонра о, капиталистин она өз әмтәәси үчүн пул формасында вермиш олдуғу ассигновканы она гајтардығына көрә Дестүт белә күман едир ки, ејни сиккә капиталистә гајыданда о, әмәк һаггыны «керијә алмыш олур». Јенә дә һәмин сәһифәдә чәнаб Дестүт гејд едир ки, тәдавүл һадисәси «пис баша дүшүлмүшдүр» (сәһ. 239). Бу һадисәни доғрудан да о өзү әсла баша дүшмәмишдир. Әкәр Дестүт «әмәк һаггынын бүтүн мәбләғинин керијә алынмасыны» бу чүр орижинал бир үсулла өзүнә изаһ етмәсәјди, онда бу мә'насызлыг һәлә һеч олмазса өзүнүн инди нәзәрдән кечирәчәјимиз шәклиндә тәсәввүр едилә биләрди.

(Лакин, онун әлламәлијини көстәрмәк үчүн габагча һәлә бир чәһәти дә гејд едәк. Әкәр мән бир дүкана кирирәм вә дүканчы мәнә 1 ф. ст. верирсә вә бу 1 фунт стерлингә мән онун дүканындан 1 фунт стерлинглик әмтәә алырамса, бу һалда һәмин 1 фунт стерлинги о, керијә алмыш олур. Һеч кәс иддиа етмәз ки, дүканчы белә бир әмәлијјат нәтичәсиндә варланмыш олур. 1 ф. ст. пул вә 1 фунт стерлинглик әмтәә әвәзинә инди онун јалныз 1 ф. ст. пулу вардыр. Һәтта онун әмтәәсинин дәјәри јалныз 10 шиллинг тәшкил етсә вә о буну мәнә 1 фунт

стерлингә сатмыш олса јенә дә, өзүнүн вердији бүтүн мәбләғи — бир фунт стерлинги керијә алмыш олдуғуна бахмајараг, өзүнүн бу сатышдан габагкы вәзијјәтинә нисбәтән 10 шиллинг мәбләғиндә јохсуллашыр).

Әкәр *K* капиталист фәһләјә 1 ф. ст. әмәк һаггы версә, сонра да 10 шиллинг дәјәриндә әмтәәни она бир фунт стерлингә сатсајды, онда, ајдындыр ки, 10 шиллинг мәнфәәт әлдә едәрди, чүнки фәһләјә әмтәәни 10 шиллинг баһа сатмыш оларды. Лакин ҹәнаб Дестүтүн нөгтеји-нәзәринҹә һәтта бу һалда да анлашылмазды ки, бунун нәтиҹәсиндә нечә *K* үчүн мәнфәәт јарана биләр. (Мәнфәәт, дејир, онун нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир ки, капиталист фәһләјә ашағы әмәк һаггы верир, фәһләнин әмәји мүгабилиндә һәгигәтдә мәһсулун она *номинал* шәкилдә вердијиндән аз һиссәсини верир.) О әкәр фәһләјә 10 шиллинг вериб өз әмтәәсини она 10 шиллингә сатсајды, она 1 ф. ст. вериб өзүнүн 10 шиллинглик әмтәәсини она 1 фунт стерлингә сатаҹағы һалдакы гәдәр варлы оларды. Һәм дә Дестүт өз мүһакимәләриндә зәрури әмәк һаггы фәрзијјәсини әсас көтүрүр. Бурада мәнфәәтин ән јахшы һалда бүтүн изаһы әмәк һаггы верилмәсиндә фырылдагчылыг олмасына истинад едилмәсиндән ибарәт оларды.

Демәли, бу 2-чи һал көстәрир ки, Дестүт мәһсулдар фәһләнин нә олдуғуну тамамилә унутмушдур вә мәнфәәтин мәнбәји барәсиндә онун азачыг да олса тәсәввүрү јохдур. Ән чоху демәк оларды ки, капиталист мәһсуллары өз муздлу фәһләләринә дејил, авара капиталистләрин муздлу ишчиләринә сатдыгда, бунлары өз дәјәриндән баһа сатмаг васитәсилә мәнфәәт јарадыр. Лакин гејри-мәһсулдар ишчиләрин истеһлакы һәгигәтдә анчаг авара капиталистләрин истеһлакынын бир һиссәсини тәшкил етдијиндән биз инди 3-ҹү һала кәлиб чатырыг.

3) Үчүнҹүсү, фәалијјәтли капиталист өз мәһсулларыны чох «баһа», дәјәриндән јүксәк гијмәтлә

«авара капиталистләрә сатыр ки, онлар бунун пулуну өз кәлирләринин, даһа билаваситә ишә көтүрдүкләри муздлу ишчиләрә вермәмиш олдуглары һиссәсиндән өдәјирләр; беләки, фәалијјәтли капиталистләр тәрәфиндән һәр ил авара капиталистләрә верилән рентанын һамысы бу вә ја дикәр јол илә јенә дә фәалијјәтли капиталистләрин әлинә ахыб кәлир».

Бундан габаг, бүтүн әмәк һаггы мәбләғинин кери алынмасы һаггында олдуғу кими, бурада да, рентанын керијә ахыб кәлмәси вә и. а. барәсиндә јенә ушагчасына бир тәсәввүр көрүрүк. Тутаг ки, *K*, мисал үчүн *A*-ја (авара капиталистә) 100 ф. ст. торпаг рентасы вә ја пул рентасы верир. 100 ф. ст. *K* үчүн тә'дијә васитәсидир. Бу пул *A* үчүн алгы васи-

тәсидир, *А* бу пулун мүгабилиндә *К*-нын анбарындан 100 фунт стерлинглик әмтәә чыхарыр. Бунунла да һәмин 100 ф. ст. *К*-нын әмтәәсинин чеврилмиш формасы олараг өзүнә гајыдыр. Лакин инди онун кечмишдәкиндән 100 фунт стерлинглик аз әмтәәси вардыр. *А*-ја билаваситә әмтәә вермәк әвәзиндә *К* она 100 ф. ст. пул вермишдир, о да бу пула онун 100 фунт стерлинглик әмтәәсини сатын алыр. Лакин *А* бу 100 фунт стерлинглик әмтәәни өз фондундакы вәсаит илә дејил, *К*-нын пулу илә алыр. Траси исә беләкүман едир ки, бу јолла, *К*-нын *А*-ја вермиш олдуғу рента өзүнә гајыдыр. Ағылсызлыға бах! Бу биринчи мә'насызлыг.

Икинчиси, Дестүт өзү бизә демишдир ки, торпаг рентасы вә пул рентасы јалныз, фәалијјәтли капиталистин мәнфәәтиндән чыхылан һиссәдир, демәли, јалныз бу мәнфәәтин авара капиталистләрә верилән һиссәсидир. Инди әкәр *К*-нын һәр һансы бир фокус васитәсилә бүтүн бу һиссәни өзүнә гајтардығы фәрз едилсә [404], — һәрчәнд Трасинин тәсвир етдији ики јолун һеч бири илә бу мүмкүн дејилдир, — башга сөзлә дејилсә, әкәр *К*-нын нә торпаг мүлкијјәтчиләринә, нә дә пул капиталистләринә һеч бир шеј вермәјиб, өз мәнфәәтинин *бүтүнлүклә һамысыны* өзүндә сахламасы фәрз едилсә, онда мәһз белә бир чәһәти изаһ етмәк лазымдыр ки, бу мәнфәәти о *һарадан* әлдә етмишдир, ону нечә јаратмышдыр, бу мәнфәәт нечә әмәлә кәлмишдир. Вә әкәр буну *К*-нын һәмин мәнфәәтә *малик олмасы* вә ја бунун бир һиссәсини торпаг мүлкијјәтчисинә вә пул капиталистинә вермәјиб *өзүндә сахламасы* илә изаһ етмәк мүмкүн дејилдирсә, онда ејнән белә бир дәлил илә дә изаһ етмәк мүмкүн дејилдир ки, *К* кечмишдә мәнфәәтин бу вә ја дикәр бир адла авара капиталистә вермиш олдуғу һиссәсини бүтүнлүкдә вә ја гисмән, бу вә ја дикәр васитә илә онун чибиндән чыхарыб өз чибинә гајтарыр. Икинчи мә'насызлыг!

Лакин бу мә'насызлыглардан сәрфнәзәр едәк. *К А-ја* (авара капиталистә) торпаг үчүн вә ја ондан борч алдығы (loué) капитал үчүн 100 ф. ст. мигдарында рента вермәлидир. Һәмин 100 фунт стерлинги о өз мәнфәәтиндән верир (бу мәнфәәтин һарадан әмәлә кәлдијини биз һәлә билмирик). Сонра о өз мәһсулларыны *А*-ја сатыр вә бунлары ја *А* билаваситә өзү, ја да онун әлалтылары (гејри-мәһсулдар муздлу ишчиләр) јејир; һәм дә *К* бу мәһсуллары *чох баһа* гијмәтлә, мәсәлән, өз дәјәриндән 25% артыға сатыр. 80 фунт стерлинглик мәһсулу о, *А*-ја 100 фунт стерлингә сатыр. Бу һалда *К*, шүбһәсиз ки, 20 ф. ст. мәнфәәт әлдә едир. О, *А*-ја әмтәә алмаг үчүн 100 фунт стерлинглик ассигновка вермишди. Лакин *А*

алдығы ассигновканы реаллашдыранда *К*, өз әмтәәләринин номинал гиjмәтини бунларын дәjәриндән 25% артырыб, *А*-jа анҹаг 80 фунт стерлинглик әмтәә бурахыр. Әкәр *А* 100 ф. ст. вериб мүгабилиндә 80 фунт стерлинглик әмтәә истеһлак етдиjи бу вәзиjjәтлә разылашсаjды, онда *К*-нын мәнфәәти һеч вахт 25%-дән jухары галха билмәзди. Бу гиjмәтләр, бу алдатма илдән-илә тәкрар олунарды. Лакин *А* 100 фунт стерлинглик jемәк истәjир. Әкәр о, әкинчидирсә, элачы нәjә галыр? О, бир торпаг саһәсини *К* капиталистин jанында 25 фунт стерлингә киров гоjур вә бунун мүгабилиндә *К* она 20 фунт стерлинглик әмтәә верир, зира о, әмтәәни өз дәjәриндән 25% ($^1/_4$) jухары сатыр. Әкәр *А* өз пулуну борҹ верән пул саһибидирсә онда о өз капиталындан *К* капиталистә 25 ф. ст. күзәшт едир, *К* капиталист дә бунун мүгабилиндә она 20 фунт стерлинглик әмтәә верир.

Фәрз едәк ки, капитал (jахуд торпағын дәjәри) 5 фаизлә борҹ верилмишдир. Бу һалда о, 2 000 ф. ст. тәшкил едирди. Инди о jалныз 1 975 ф. ст. тәшкил едир. Бу *А*-нын рентасы инди 98 $^3/_4$ фунт стерлингә бәрабәрдир. Бу ҹүр дә давам едәрди: *А* даим 100 фунт стерлинглик керчәк әмтәә дәjәрини истеһлак едәр, онун рентасы исә фасиләсиз бир сурәтдә азаларды, чүнки 100 фунт стерлинглик әмтәә әлдә етмәк үчүн о, әлиндәки капиталын өзүнүн кетдикҹә даһа чох һиссәсини jемәлидир. Беләликлә, *К* jаваш-jаваш *А*-нын бүтүн капиталыны өз әлинә кечирәр вә, капиталын өзү илә бирликдә онун рентасыны да, jә'ни борҹ алынмыш капитал васитәсилә әлдә етдиjи мәнфәәтин кечмишдә *А* капиталистә вердиjи һиссәсини дә мәнимсәмиш оларды. Көрүнүр мәһз бу просес ҹәнаб Дестүтүн тәсәввүрүнә кәлир, чүнки о, сөзүнә белә давам едир:

«Лакин, деjәрләр ки, әкәр бу беләдирсә вә әкәр мүхтәлиф истеһсал саһәләриндәки саһибкарлар доғрудан да *һәр ил өз әкдикләриндән чох бәһрә көтүрүрләрсә,* онда гыса бир мүддәтдә онлар *бүтүн иҹтимаи сәрвәти* өз әлләринә алар, беләликлә дә, чох кечмәдән дөвләтдә тәкҹә, мүлкиjjәти олмаjан муздлу ишчиләр, бир дә капиталист саһибкарлар галар. *Бу доғрудур* вә әкәр саһибкарлар, jахуд онларын варисләри варландығдан сонра ишдән чәкилиб, авара капиталистләр синфини даим тамамламасаjдылар, һәгигәтдә белә оларды; чох вахт баш верән бу кими бир мүһаҹирәтә бахмаjараг биз jенә дә көрүрүк ки, бир өлкәдә истеһсал муәjjән бир мүддәт әрзиндә чох бөjүк сарсынтыларсыз инкишаф етдикдә саһибкарларын капиталлары һәмишә нәинки умуми сәрвәтин артмасына пропорсионал һәҹмдә, һәтта даһа артыг бир дәрәҹәдә чохалыр... Буна белә бир ҹәһәти дә әлавә етмәк оларды ки, әкәр бүтүн һөкумәтләр тәрәфиндән истеһсалдакы фәалиjjәтли синифдән алыныб илдән илә ағырлашдырылан бөjүк веркиләр олмасаjды һәмин нәтиҹә даһа чох нәзәрә чарпан оларды (сәһ. 240—241).

Һәм дә ҹәнаб Дестүт муәjjән нөгтәjә гәдәр тамамилә һаглыдыр, һәрчәнд изаһ етмәк истәдиjиндә һаглы деjилдир. Мәһз

олмагда олан орта әсрләр заманәси вә јүксәлмәкдә олан капиталист истеһсалы дөврүндә «фәалијјәтли капиталистләрин» сүр'әтлә варланмасы гисмән бунунла изаһ олунур ки, онлар торпаг мүлкијјәтчиләрини ачыгча алдадырдылар. Америкадакы кәшфләр нәтичәсиндә пулун дәјәри ашағы дүшдүкдә, фермерләр кечмишдәки рентаны торпаг саһибләринә тәзә һесабла дејил, јенә дә номинал һесабла верирдиләр, сәнајечиләр исә һәмин торпаг саһибләринә әмтәәләри нәинки јүксәлмиш пул дәјәринә, һәтта ачыгча бунларын дәјәриндән јухары сатырдылар. Там ејнилә дә, өлкәнин башлыча кәлири торпаг рентасы формасында торпаг мүлкијјәтчиләринин, падшаһларын вә и. а. әлиндә олдуғу өлкәләрин һамысында, мәсәлән Асија өлкәләриндә, *сајча аз олан*, буна көрә дә рәгабәтдән асылы олмајан сәнајечиләр өз әмтәәләрини онлара инһисар гијмәтләрилә сатыр вә бу јолла онларын кәлиринин бир һиссәсини мәнимсәјирләр [405], јалныз «һаггы өдәнилмәмиш» әмәји онлара сатмаг васитәсилә дејил, һабелә әмтәәләри өзүндәки әмәкдән артыг мигдарда әмәјә сатмагла да варланырлар. Анчаг чәнаб Дестүт јенә дә һаглы олмајараг фәрз едир ки, пул борч верән капиталистләр дә өзләринин бу чүр алдадылмасына јол верирләр. Әксинә, јүксәк фаиз алмагла онлар мүстәгим вә ја долајы јолла һәмин јүксәк мәнфәәтләрин иштиракчысыдырлар, бу алдатманын иштиракчысыдырлар.

Мәһз бу һалын чәнаб Дестүтүн нәзәринә кәлдијини онун ашағыдакы чүмләси көстәрир:

> «Үч јүз вә ја дөрд јүз ил бундан әввәл онларын» (фәалијјәтли капиталистләрин) «бүтүн Авропада чүрбәчүр гүдрәт саһибләринин сәрвәтинә нисбәтән нечә зәиф олдугларына вә инди онларын нечә сајча артыб мөһкәмләндикләринә, һәмин али шәхсләрин исә сәрвәтинин нечә азалдығына бир нәзәр салмаг кифајәтдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 241).

Чәнаб Дестүт фәалијјәтли капиталын *мәнфәәтләрини*, һәм дә *јүксәк мәнфәәтләрини* бизә изаһ етмәк истәјирди. Буну о, ики чүр изаһ едирди. Әввәлән, онунла изаһ едирди ки, һәмин капиталистләрин әмәк һаггы вә рента формасында вердикләри *пул* гајыдыб өзләринә кәлир, чүнки һәмин әмәк һагларына вә ренталара онлардан мәһсул алырлар. Һәгигәтдә бунунла јалныз, әмәк һаггыны вә рентаны онларын нә үчүн *икигат* вермәдијинин—әввәлчә пул формасында, сонра исә ејни пул мәблағиндә олан әмтәәләр формасында вермәдијинин сәбәби изаһ олунмушдур. Икинчи изаһ ондан ибарәтдир ки, онлар өз әмтәәләрини өз гијмәтиндән јухары, *чох баһа* олараг: әввәлән, *өзләри өзләринә* сатырлар, демәли, өзләри өзләрини вә бир-бирләрини алдадырлар; икинчиси, фәһләләрә сатырлар, демәли, јенә дә өзләри өзләрини алдадырлар, зира, мә'-

лум олдуғу кими ҹәнаб Дестүт бизә демишдир ки, муздлу ишчиләрин истеһлакына «онлары маашла сахлајанлар тәрәфиндән иҹра едилән бир истеһлак кими бахмаг лазымдыр» (сәһ. 235); нәһајәт, үчүнҹүсү, *рента аланлара* сатыб, онлары да алдадырлар; мәһз бу, доғрудан, изаһ едә биләрди ки, фәалиjјәтли капиталистләр нәјә көрә өз мәнфәәтләринин кетдикҹә даһа чох һиссәсини, авара капиталистләрә вермәк әвәзинә, өзләри үчүн сахлајырлар. Бу көстәрәрди ки, *мәҹму мәнфәәтин* фәалиjјәтли вә гејри-фәалиjјәтли капиталистләр арасындакы *тәгсими* нә үчүн кетдикҹә даһа артыг бир дәрәҹәдә икинҹиләрин һесабына олараг биринҹиләрин хејринә баш вермәкдәдир. Лакин бу бизи, һәмин *мәҹму мәнфәәтин һарадан* әмәлә кәлмәсини анламаға зәррә гәдәр дә јахынлашдырмазды. Һәтта, фәалиjјәтли капиталистләрин бүтүн бу мәнфәәти әлә кечирдикләри фәрз едилдикдә дә јенә белә бир суал галыр: бу мәнфәәт һарадан әмәлә кәлир?

Бу сурәтлә Дестүт һеч бир шејә ҹаваб вермәмишдир, о анҹаг, пулун керијә ахыб кәлмәсини әмтәәнин өзүнүн керијә ахыб кәлмәси һесаб етдијини бүрузә вермишдир. *Пулун* бу ҹүр *керијә ахыб кәлмәси* анҹаг о демәкдир ки, капиталистләр әввәлҹә әмәк һаггыны вә рентаны әмтәә илә вермәк әвәзиндә, пул илә верирләр вә сонра онлардан бу пула онларын әмтәәләри сатын алыныр, бу сурәтлә дә белә чыхыр ки, бу долајы јолла онлар вердикләрини әмтәә илә вермишләр. Демәли, бу пул ара вермәдән керијә ахыб онларын әлинә кәлир, амма јалныз, онлардан һәмин пул дәјәриндә гәти олараг, муздлу фәһләләрин вә рента аланларын истеһлакына дахил олан әмтәәләр сатын алындығы дәрәҹәдә ахыб кәлир.

Ҹәнаб Дестүт (халис франсызсајағы олараг, — Прудонда да биз онун өзүнүн өз адресинә олан бу ҹүр тәәҹҹүб нидаларына раст кәлирик,—) тамамилә һејрандыр ки,

«сәрвәтләримизин истеһлакынын бу ҹүр нәзәрдән кечирилмәси үсулу... иҹтимаи һәјатын бүтүн кедишини анламағы» нечә дә «ајдынлашдырыр». «Бу аһәнкдарлыг вә бу ајдынлыг нәдән доғур? Бунлар белә бир ҹәһәтдән доғур ки, биз һәгигәти кәшф етмишик. Бу һал бә'зи күзкүләрин тә'сирини хатырладыр ки, мүшаһидәчи лазыми мөвге тутдугда шејләр бу күзкүләрдә ајдын вә өз дүзкүн пропорсијалары һалында әкс олунур, мүшаһидәчи чох јахында вә ја чох узагда олдугда исә бу күзкүләрдә һәр шеј долашыг вә рабитәсиз көрүнүр» (сәһ. 242—243).

Бундан сонра ҹәнаб Дестүт,—А. Смитдә охудугларындан,— вәзиjјәтин һәгигәтдә нечә олдуғуну тамамилә өтәри бир тәрздә хатырлајыр, лакин вәзиjјәтин һәгигәтдә нечә олдуғунун әсил мә'насыны анламајараг, бунун анҹаг сөзлә ифадәсини тәкрар едир; зира әкс тәгдирдә о, Франса Институтунун[85]

үзвү олан бу адам јухарыда гејд едилән «ишыг нуруну» әсла сечә билмәзди. Дестүт јазыр (сәһ. 246):

«Бу авара адамлар өз кәлирләрини һарадан әлдә едирләр? Мәкәр *өз капиталларыны һәрәкәтә кәтиранләрин,* јә'ни *өз дәјәриндән артыг* истеһсал едән *әмәји* өз фондларындан *өдәјәнләрин,* бир сөзлә дејилсә, ишкүзар адамларын өз *мәнфәәтләриндән* онлара вердикләри рентадан әлдә етмирләрми?»

{Аһа! Демәли, фәалијјәтли капиталистләрин авара капиталистләрдән борҹ алдыглары фондлар мүгабилиндә онлара вердикләри рента (һабелә онларын өз мәнфәәтләри) она көрә јараныр ки, бу фондларла онлар, *«өз дәјәриндән артыг истеһсал едән»* әмәји, јә'ни елә бир әмәји өдәјирләр ки, онун мәһсулу һәмин әмәји ичра едән фәһләјә верилдијиндән артыг дәјәрә маликдир; јахуд мәнфәәт, беләликлә, муздлу фәһләләрин өз маашы үчүн гојулан хәрҹдән артыг истеһсал етдикләри нәтиҹәсиндә, јә'ни фәалијјәтли капиталистин мәнимсәдији вә бир һиссәсини торпаг рентасы вә пул рентасы аланлара вердији изафи мәһсулдан әмәлә кәлир.}

Ҹәнаб Дестүт бундан, һәмин мәһсулдар фәһләләри әсас көтүрмәк лазым олмасы нәтиҹәсини чыхармаг дејил, белә бир нәтиҹә чыхарыр ки, һәмин фәһләләри ишләдән капиталистләри әсас көтүрмәк лазымдыр.

«Мәһз бу фәалијјәтли капиталистләр һәгигәтдә һәтта, башгаларынын јанында ишләјән муздлу ишчиләри дә једирирләр» (сәһ. 246).

Әлбәттә. Буна көрә ки, онлар әмәји билавасitә истисмар едирләр, авара капиталистләр исә буну анҹаг онларын васитәси илә едирләр. Мәһз бу мә'нада, фәалијјәтли капитала сәрвәт мәнбәји кими бахмаг дүзкүндүр.

[406] «Буна көрә дә, әкәр биз һәр ҹүр сәрвәтин мәнбәјини тапмаг истәјириксә, һәмишә онлары» (фәалијјәтли капиталистләри) «әсас көтүрмәк лазымдыр» (сәһ. 246).

«Заман кечдикҹә *чох вә ја аз мигдарда хејли сәрвәт топланмышдыр, чүнки кечмиш әмәјин нәтиҹәси, истеһсал едилдикдән сонра дәрһал бүтүнлүклә истеһлак едилмәмишдир.* Бу сәрвәтләрин саһибләриндән бә'зиләри һәмин сәрвәтләрдән рента әлдә етмәк вә буну истеһлак етмәклә кифајәтләнирләр. Бунлар бизим авара капиталист адландырдығымыз адамлардыр. Дикәрләри, фәал оланлары өз фондларыны вә башгаларындан борҹ алдыглары фондлары ишә салырлар. Бу фондлары онлар *һәмин фондлары мәнфәәтлә бирликдә тәкрар истеһсал едән әмәк үчүн музд верилмәсинә* сәрф едирләр».

{Демәли бурада биз, јалныз һәмин фондларын тәкрар истеһсал едилмәсини дејил, *мәнфәәт* тәшкил едән артығын да тәкрар истеһсал едилдијини көрүрүк.}

«Бу мәнфәәтлә онлар өз истеһлакыны өдәјир вә башгаларынын истеһлакынын пулуну верирләр. Мәһз бу истеһлакын нәтиҹәсиндә» (онларын өз истеһлакынын вә авара капиталистләрин истеһлакынын? — јенә дә кет-

мишдәки мә'насызлыг) «онларын фондлары бир гәдәр артмыш һалда өзләринә гајыдыр вә фәалијјәтли капиталистләр һәмин әмәлијјаты јенидән башлајырлар. Тәдавүл бах бундан ибарәтдир» (сәһ. 246—247).

«Мәһсулдар фәһлә» һаггындакы тәдгигат вә бу тәдгигатын нәтичәси—јалныз фәалијјәтли капиталистин сатын алдығы вә јалныз өз әмәји илә һәмин әмәјин билаваситә алычысы үчүн мәнфәәт истеһсал едән фәһләнин мәһсулдар фәһлә олдуғуну көстәрән бу нәтичә әсасында чәнаб Дестүт белә бир фикрә кәлмишдир ки, *фәалијјәтли капиталистләр* һәгигәтдә, сөзүн ән јүксәк мә'насында *јеканә мәһсулдар ишчидирләр:*

«Мәнфәәт илә јашајанлар» (фәалијјәтли капиталистләр) «бүтүн башга адамлары једирирләр; јалныз онлар ичтимаи сәрвәти артырыр вә бизим бүтүн зөвг васитәләримизи јарадырлар. Белә дә олмалыдыр, *чүнки әмәк һәр чүр сәрвәтин мәнбәјидир* вә јалныз онлар *топланмыш әмәји фајдалы тәтбиг етмәклә чари әмәјә фајдалы истигамәт* верирләр» (сәһ. 242).

Онларын «чари әмәјә фајдалы истигамәт вермәси» ишдә јалныз о демәкдир ки, онлар нәтичәдә истеһлак дәјәрләри верән фајдалы әмәк тәтбиг едирләр. Лакин онларын «топланмыш әмәји фајдалы тәтбиг етмәси», — әкәр јенә һәмин шеј дејилдирсә, јә'ни топланмыш сәрвәтдән онларын истеһсалда, истеһлак дәјәрләри истеһсал етмәк үчүн истифадә етмәси демәк дејилдирсә, — о демәкдир ки, онларын «топланмыш әмәји фајдалы» тәтбиг етмәсиндән мәгсәд, бу әмәји вериб мүгабилиндә онун өзүндәкиндән артыг мигдарда чари әмәк сатын алмагдыр. Јенә ситат кәтирилән чүмләдә Дестүт, капиталист истеһсалынын маһијјәтини тәшкил едән зиддијјәтләри садәлөвһлүклә јекунлашдырыр. Һәр чүр сәрвәтин мәнбәји әмәк олдуғуна көрә, о дејир ки, һәр чүр сәрвәтин мәнбәји капитал имиш; вә артмагда олан сәрвәтин әсил јарадычысы әмәк сәрф едән шәхс дејил, башгаларынын әмәјиндән мәнфәәт көтүрән имиш. Көстәрилдијиндән белә чыхыр ки, әмәјин мәһсулдар гүввәләри капиталын мәһсулдар гүввәләридир.

«Бизим габилијјәтләримиз бизим јеканә илкин сәрвәтимизи тәшкил едир; һәр чүр башга сәрвәти бизим әмәјимиз истеһсал едир вә јахшы истигамәт верилән һәр чүр әмәк мәһсулдар әмәкдир» (сәһ. 243).

Бурадан, Дестүтүн фикринчә, өзлүјүндә белә бир нәтичә чыхыр ки, фәалијјәтли капиталистләр «бүтүн јердә галан адамлары једирирләр, јалныз онлар ичтимаи сәрвәти артырыр вә бүтүн зөвг васитәләрини јарадырлар». Бизим габилијјәтләримиз (facultés) бизим јеканә илкин сәрвәтимиздир, буна көрә исә әмәк габилијјәти (иш гүввәси) сәрвәт дејилдир. Әмәк бүтүн башга сәрвәтләри јарадыр; бу о демәкдир ки,

әмәк, өзүндән саваjы, бүтүн башга адамлар үчүн сәрвәт јарадыр вә сәрвәт онун өзүндән ибарәт дејил, анҹаг онун мәһсулундан ибарәтдир. Јахшы истигамәт верилән һәр ҹүр әмәк мәһсулдар әмәкдир; бу о демәкдир ки, һәр ҹүр мәһсулдар әмәк, капиталист үчүн мәнфәәт кәтирән һәр ҹүр әмәк—јахшы истигамәт верилмиш әмәкдир.

Дестүтүн ашағыдакы мүлаһизәләри, — *мүхтәлиф истеһлакчы синифләринә* аид олмајыб *истеһлак шејләринин мүхтәлиф тәбиәтинә* аид олан бу мүлаһизәләр А. Смитин II китабын 3-ҹү фәслиндә ирәли сүрдүјү бахышы чох јахшы ифадә едир; Смит орада, фәслин ахырында тәдгиг едир ки, (гејри-мәһсулдар) хәрҹин, јә'ни фәрди истеһлакын, кәлирин истеһлакынын һансы нөвү даһа әлверишлидир вә һансы нөвү аз әлверишлидир. Смит бу тәдгиги ашағыдакы кириш сөзләри илә башлајыр (Гарнјенин тәрҹүмәси, II ҹилд, сәһ. 345) [Русҹа тәрҹүмәси, I ҹилд, сәһ. 292]:

«Әкәр гәнаәтҹиллик капиталларын үмуми күтләсини артырыр, исрафчылыг исә ону азалдырса, онда өз хәрҹләрини өз кәлирләри илә дүрүст тәнләшдириб һеч бир шеј јығмајан вә өз фондларына тохунмајанлар капиталларын үмуми күтләсини артырмырлар, һәмчинин азалтмырлар да. Лакин кәлири хәрҹләмәјин бә'зи үсуллары вардыр ки, бу үсуллар, көрүнүр үмуми рифаһын артмасына башгаларындан чох көмәк едир».

Смитин јеритдији мүһакимәни Дестүт белә јекунлашдырыр:

«Әкәр истеһлакчынын характериндән асылы олараг истеһлак чох мүхтәлиф олурса, о һәмчинин, истеһлак олунан шејләрин тәбиәтиндән дә асылы олараг дәјишилир. Доғрудур, бүтүн шејләр әмәји тәмсил едир, лакин бә'зи шејләрдә әмәјин дәјәри башгаларындакындан чох мөһкәм тәсбит олунмушдур. Атәшбазлыг дүзәлдилмәсинин дәјәри дә, брилиантын һасил едилмәси вә ҹилаланмасына сәрф едилән әмәк гәдәр ола биләр, буна көрә биринҹи дә икинҹи гәдәр дәјәрә малик ола биләр. Лакин мән бунларын пулуну вериб сатын алараг һәр икисиндән истифадә едәндән сонра јарым саат кечдикдә бунларын биринҹисиндән мәндә һеч бир шеј галмајаҹаг, икинҹиси исә јүз ил кечәндән сонра да мәним нәвәләрим үчүн кәлир мәнбәји ола биләр... Гејри-мадди мәһсул [407] адландырдыглары» (јә'ни ҹәнаб Сејин адландырдығы) «мәһсулларын мәсәләси дә там ејнилә беләдир. *Мүәјјән бир кәшфин әбәди фајдасы олур.* Мүәјјән бир әдәби әсәрин дә, мүәјјән бир шәклин дә чох вә ја аз узун мүддәт фајдасы олур, һалбуки рәгс кечәсинин, консертин, театр тамашасынын фајдасы исә анидир вә дәрһал јох олур. Буну ејнилә һәкимләрин, адвокатларын, әскәрләрин, ев хидмәтчиләринин вә үмумијјәтлә *гуллугчу* адландырыланларын һамысынын *шәхси хидмәтләри* барәсиндә дә сөјләмәк олар. Бунларын фајдасы анҹаг, бунлара еһтијаҹ јарандығы анда мөвҹуд олур.,. Ән сүр'әтли истеһлак ән ифласедиҹидир, чүнки мәһз бу истеһлак ејни мүддәт әрзиндә ән бөјүк мигдар әмәји пуч едир, јахуд ејни мигдар әмәји ән гыса бир мүддәт әрзиндә пуч едир; бу ајагдан көтүрүлдүкдә һәр бир даһа ләнк истеһлак бир нөв *дәфинә јаранмасыдыр,* чүнки бу истеһлак бизим бу күн гурбан вердијимизин бир һиссәсиндән кәләҹәкдә һәзз алмаға имкан верир. Һамы билир

ки, адамын *ејни гијмәтә* алыныб үч ил кејилән бир палтары олмасы, артыг үч ај әрзиндә көһнәлиб јыртылан бир палтары олмасындан әлверишлидир» (сәһ. 243—244).

[15) СМИТИН МӘҺСУЛДАР ӘМӘЈИ ГЕЈРИ-МӘҺСУЛДАР ӘМӘКДӘН ФӘРГЛӘНДИРМӘСИНӘ ГАРШЫ МҮБАҺИСӘНИН ҮМУМИ ХАРАКТЕРИСТИКАСЫ. ГЕЈРИ-МӘҺСУЛДАР ИСТЕҺЛАКЫ ИСТЕҺСАЛ ҮЧҮН ЗӘРУРИ СТИМУЛ ҺЕСАБ ЕДӘН МӘДҺИЈЈӘЧИ БАХЫШ]

Смитин мәһсулдар әмәк илә гејри-мәһсулдар әмәји фәргләндирмәсинә гаршы мүбаһисә етмиш олан мүәллифләрин әксәријјәти *истеһлакы* истеһсал үчүн зәрури стимул һесаб едир. *Буна көрә дә,* кәлир һесабына јашајан *муздлу ишчиләр,* јә'ни муздла ишләјиб сәрвәт истеһсал етмәјән, алдыглары музд исә јенидән сәрвәт истеһлакына сәбәб олан гејри-мәһсулдар ишчиләр дә һәмин мүәллифләрин көзүндә, *һәтта мадди сәрвәт јаратмаг мә'насында,* мәһсулдар фәһләләр гәдәр мәһсулдар көрүнүр, чүнки онлар мадди истеһлак даирәсини кенишләндирир вә бунунла истеһсал даирәсини дә кенишләндирирләр. Демәли, бу, әксәријјәтлә, буржуа игтисады нөгтеји-нәзәриндән, гисмән авара варлылары вә *хидмәтләриндән* бунларын истифадә етдикләри «гејри-мәһсулдар ишчиләри», гисмән дә бөјүк мәсрәфләр едән «күчлү һөкумәтләри» мәдһ етмәк иди, дөвләт борчларынын артмасыны мәдһ етмәк иди, килсәдә вә дөвләтдәки кәлирли вәзифә саһибләрини, һәр чүр чох маашлы јүнкүл вәзифәләрдә оланлары мәдһ етмәк иди вә и. а. Зира бүтүн бу «гејри-мәһсулдар ишчиләр», — хидмәтләри авара варлыларын хәрчләри сырасында көстәрилән бу ишчиләр, — арасында беләә бир үмуми чәһәт вар ки, *«гејри-мадди мәһсуллар» истеһсал едиркән* онлар *«мадди мәһсуллар»* истеһлак едирләр, јә'ни мәһсулдар фәһләләрин әмәјинин мәһсулларыны истеһлак едирләр.

Дикәр сијаси игтисадчылар, мәсәлән, Малтус кимиләри, мәһсулдар ишчиләр илә гејри-мәһсулдар ишчиләр арасындакы фәрги гәбул едирләр, лакин «фәалијјәтли капиталистә» сүбут едирләр ки, ахырынчылар да она, һәтта мадди сәрвәт истеһсалы үчүн, биринчиләр гәдәр лазымдыр.

Бурада беләә ибарәләр әбәсдир ки, истеһсал илә истеһлак ејнијјәт тәшкил едир вә ја истеһлак һәр чүр истеһсалын мәгсәдидир, јахуд истеһсал һәр чүр истеһлакын мүгәддәм шәртидир. Бүтүн мүбаһисәнин әсасы, көстәрилән мејилдән башга әслиндә ашағыдакындан ибарәтдир:

Фәһләнин истеһлакы орта һесабла јалныз онун өзүнүн истеһсал хәрчләринә бәрабәрдир, онун мәһсулуна бәрабәр дејилдир. Демәли, фәһлә бүтүн артығы башгалары үчүн истеһ-

сал едир, беләликлә дә онун мәһсулунун бүтүн бу һиссәси *башгалары үчүн истеһсал етмәкдән* ибарәт олур. Сонра, фәһләни бу *артыг истеһсала* (јә'ни фәһләнин өз јашајыш тәләбатындан артыг истеһсала) мәчбур едән вә, зәрури истеһсала экс олараг бу нисби *ифрат истеһсалы* мүмкүн гәдәр чох артырмаг үчүн бүтүн васитәләри ишә салан «фәалијјәтли капиталист» изафи мәһсулу билаваситә өзү мәнимсәјир. Лакин шәхсләшмиш капитал олмаг е'тибары илә о, истеһсал хатиринә истеһсал едир, варланмаг хатири үчүн варланмаға чәһд едир. О, капитал функсијаларынын ади ичрачысы олдуғуна көрә, јә'ни капиталист истеһсалынын дашыјычысы олдуғуна көрә, ону һеч дә истеһлак дәјәри вә бунун мигдарынын артырылмасы марагландырмыр, ону мүбадилә дәјәри вә бунун артырылмасы марагландырыр. Ону абстракт сәрвәтин чохалмасы вә өзкә әмәјинин кетдикчә даһа артыг мәнимсәнилмәси марагландырыр. Дәфинә топлајычысы кими ејнилә о да јалныз варланмаг арзусу илә чошур, јалныз бу фәрглә ки, һәмин арзуну о, гызыл вә күмүш дәфинәләр јаратмаг кими иллүзор формада дејил, капитал јаратмаг формасында јеринә јетирир ки, бу да һәгиги истеһсалдыр. Әкәр фәһлә тәрәфиндән ифрат *истеһсал башгалары үчүн* истеһсалдырса, онда нормал капиталист тәрәфиндән, «фәалијјәтли капиталист» олмасы лазым кәлән бу капиталист тәрәфиндән истеһсал да *истеһсал хатиринә истеһсалдыр*. Доғрудур, онун сәрвәти нә гәдәр чох артырса бу идеала о бир о гәдәр чох хәјанәт едир вә өзү исрафчы олур, һеч олмаса өз сәрвәтини көзә чарпдырмаг үчүн белә едир. Лакин бу һәмишә натәмиз вичданла, хәјалында гәнаәт вә сәрһесаблыг фикри илә һәрәкәт едән истеһлакчы сәрвәтдир. Дәфинә топлајычысы кими, «фәалијјәтли капиталист» дә нә гәдәр исрафчы олса маһијјәтчә хәсис олараг галыр.

Әкәр Сисмонди дејирсә ки, әмәјин мәһсулдар гүввәләринин инкишафы фәһләјә кетдикчә даһа артыг зөвгләрдән истифадә етмәк имканы верир, лакин бу зөвгләрин өзү она верилмиш олсајды ону (бир муздлу фәһлә олмаг е'тибары илә) әмәјә јарарсыз едәрди,* әкәр о белә дејирсә, ејни дәрәчәдә о да доғрудур ки, «фәалијјәтли капиталист» өзү истеһлакчы сәрвәтин нүмајәндәсинә чеврилдикдә, јығымдан зөвг алмаг əвəзиндә зөвг јығмаг арзусуна дүшдүкдә даһа өз функсијасыны јеринә јетирмәкдә чох вә ја аз дәрәчәдә габил олмур.

Беләликлә, «фәалијјәтли капиталист» дә *ифрат истеһсалын*,

---

* *Сисмонди* дејир: «Сәнајенин вә елмин тәрәггиси сајәсиндә һәр бир фәһлә һәр күн, өз зәрури истеһлакы үчүн тәләб олундуғундан хејли артыг истеһсал едә билир. Лакин, онун әмәји сәрвәт истеһсал едиркән бу сәрвәт, әкәр фәһлә өзү буну истеһлак етмәли олсајды, ону әмәјә аз јарарлы едәрди» („Nouveaux Principes", I чилд, сәһ. 85) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 183—184].

башгалары үчүн истеһсалын истеһсалчысыдыр. Бир тәрәфдәки бу ифрат истеһсала дикәр тәрәфдә ифрат истеһлак гаршы дурмалыдыр, истеһсал хатиринә истеһсала исә истеһлак хатиринә истеһлак. «Фәалиjjәтли капиталист»ин jалныз кәлир истеһлак едән торпаг рентасы саһибләринә, дөвләтә, дөвләт кредиторларына, килсәjә вә и. а. вермәли олдуғу дәjәр [408] онун сәрвәтини мүтләг мә'нада азалдыр, лакин онун варланмаг һәрислиjини сөндүрмүр, беләликлә дә онун капиталист руһуну һифз едир. Әкәр торпаг вә пул рентасы аланлар вә саирәләри дә өз кәлирини гејри-мәһсулдар әмәк әвәзиндә мәһсулдар әмәјә сәрф етсәjдиләр, онда мәгсәд әлдә едилмәмиш галарды. Онлар өзләри, мәһз истеһлак функсиjасыны тәмсил етмәк әвәзинә «фәалиjjәтли капиталистә» чевриләрдиләр. Сонра биз һәлә, бу мәсәләjә даир бир рикардочу илә бир малтусчу арасындакы сон дәрәҹә мәзһәкәли мүбаһисә илә таныш олачағыг[86].

Истеһсал илә истеһлак *дахилән [an sich]* аjрылмаздыр. Бундан белә бир нәтиҹә чыхыр ки, капиталист истеһсалы системиндә бунлар бир-бириндән фе'лән аjрылдығына көрә, бунларын вәһдәти бунларын әксләшмәси васитәсилә бәрпа олунур, белә бир јол илә бәрпа олунур ки, *A* әкәр *B*-нин јеринә истеһсал етмәлидирсә, онда *B* кәрәк *A*-нын јеринә истеһлак етсин. Нечә ки, һәр бир аjрыча капиталист, онун өзүнә кәлдикдә, истәjир ки, исрафчылыг онун кәлиринин иштиракчылары тәрәфиндән едилсин, еjнилә дә бүтүн көһнә меркантилизм системи белә бир идеjа әсасында гурулмушдур ки, милләт өз барәсиндә гәнаәткар олмалыдыр, лакин, зөвгә гуршанан өзкә милләтләр үчүн дәбдәбә шејләри истеһсал етмәлидир. Бурада биз јенә дә, бир тәрәфдә истеһсал хатиринә истеһсал, бу сәбәбдән дә исә дикәр тәрәфдә өзкә мәһсулунун истеһлакы идеjасыны көрүрүк. Меркантилизм системинин бу идеjасы әзҹүмлә доктор Пејлинин «Moral Philosophy» әсәриндә ифадә олунмушдур, II ҹилд, 11-ҹи фәсил:

«Аза гане олан вә әмәксевән халг өзүнүн бүтүн фәалиjjәтини, дәбдәбәjә гуршанан варлы милләт тәрәфиндән олан тәләбин өдәнилмәсинә јөнәлдир»[87].

* * *

Дестүт дејир: «Онлар» («бизим сиjасәтчиләр», јә'ни Гарнје вә башгалары) «белә бир үмуми принсипи ирәли сүрүрләр ки, истеһлак истеһсалын сәбәбидир, буна көрә дә о нә гәдәр чох олса бир о гәдәр јахшыдыр. Онлар иддиа едирләр ки, мәһз бу һал ичтимаи игтисад илә хүсуси игтисад арасында бөјүк фәрг јарадыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 249—250).

Ашағыдакы чүмлә дә әчәбдир:

«*Јохсул милләтләр* о милләтләрдир ки, орада халг јахшы јашајыр, *варлы милләтләр* исә о милләтләрдир ки, орада халг адәтән јохсулдур» (јенә орада, сәһ. 231).

[16)] АНРИ ШТОРХ [МАДДИ ИСТЕҺСАЛ ИЛӘ МӘ'НӘВИ ИСТЕҺСАЛ АРАСЫНДАКЫ ГАРШЫЛЫГЛЫ МҮНАСИБӘТ ПРОБЛЕМИНӘ ГЕЈРИ-ТАРИХИ ТӘРЗДӘ ЈАНАШЫЛМАСЫ, ҺӨКМРАН СИНИФ ТӘРӘФИНДӘН ИЧРА ОЛУНАН «ГЕЈРИ-МАДДИ ӘМӘК» КОНСЕПСИЈАСЫ]

Henri Storch. Cours d'économie politique вә и. а. Ж. Б. Сеј нәшри. Парис, 1823. (Бу, бөјүк кнјаз Николај үчүн охунуб 1815-чи илдә гуртаран мүһазирәләрдир). *III чилд.*

Гарнједән сонра Шторх әслиндә, Смитин мәһсулдар әмәк илә гејри-мәһсулдар әмәји фәргләндирмәсинә гаршы мүбаһисәдә јени зәмин үзәринә кечмәк тәшәббүсүндә олан биринчи адам иди.

О, *«дахили* не'мәтләри, јахуд мәдәнијјәт үнсүрләрини» мадди не'мәтләрдән, мадди истеһсалын тәркиб һиссәләриндән фәргләндирир ки, һәмин не'мәтләрин истеһсал ганунларыны «мәдәнијјәт нәзәријјәси» өјрәнмәлидир (ады чәкилән әсәр, III чилд, сәһ. 217). (I чилддә, 136-чы сәһифәдә бунлары охујуруг:

«Ајдындыр ки, инсан дахили не'мәтләрә малик олмајынча, јә'ни о өз физики, әгли вә мә'нәви габилијјәтләрини инкишаф етдирмәјинчә сәрвәт истеһсал етмәјә гәдәм гојмур, бу исә һәмин габилијјәтләрин инкишаф етдирилмәси үчүн *ичтимаи тә'сисатлар* вә и. а. кими васаит олмасыны тәләб едир. Демәли, бир халг нә гәдәр чох мәдәни олурса, онун милли сәрвәти бир о гәдәр арта биләр». Ејнилә дә әксинә.)

Смитә гаршы:

«Смит... *билаваситә* сәрвәт истеһсалында иштирак етмәјән әмәк нөвләринин һамысыны *мәһсулдар әмәк нөвләри* сырасындан чыхарыр; лакин бурада о јалныз милли *сәрвәти* нәзәрдә тутур... Онун сәһви бундан ибарәтдир ки, *гејри-мадди* дәјәрләри *сәрвәтләрдән* лазымынча фәргләндирмәмишдир» (III чилд, сәһ. 218).

Әслиндә иш бунунла да гуртарыр. Әмәјин мәһсулдар нөвләри илә гејри-мәһсулдар нөвләри арасындакы фәргләндирмә Смитин тәдгиг етдији шеј үчүн, — мадди сәрвәт истеһсалы үчүн, һәм дә бу истеһсалын мүәјјән формасы үчүн, капиталист истеһсал үсулу үчүн һәлледичи әһәмијјәтә маликдир. Мә'нәви истеһсалда мәһсулдар әмәк олараг башга бир әмәк нөвү мејдана чыхыр. Лакин Смит буну тәдгиг етмир. Нәһа-

јәт, һәр ики истеһсал нөвүнүн гаршылыглы тә'сири вә дахили әлагәси дә онун тәдгиг даирәсинә дахил дејилдир; һәм дә бу јалныз о һалда бош ибарәләрдән артыг бир нәтиҹә верә биләр ки, мадди истеһсал sub sua propria specie* тәдгиг едилсин. Әкәр Смит билаваситә мәһсулдар олмајан ишчиләрин мәһсулдар олдуғундан бәһс едирсә, бу анҹаг о ҹәһәтдән белә көтүрүлүр ки, онлар мадди сәрвәтин истеһсалында јох, бунун истеһлакында *билаваситә* иштирак едирләр.

Шторхун *«мәдәнијјәт нәзәријјәси»ндә* бә'зи итиағыллы мүлаһизәләрә, мәсәлән, мадди әмәк бөлкүсүнүн мә'нәви әмәк бөлкүсү үчүн мүгәддәм шәрт олмасы кими мүлаһизәләрә тәсадүф едилирсә дә, Шторхун өзүндә *«мәдәнијјәт нәзәријјәси»* ади бајағы ибарәләрдән о јана кетмир. Шторхда бунун мәһз нә гәдәр *лабүд олачағы,* һәтта онун бу мәсәләни һеч олмазса өзү үчүн *ифадә етмәкдән* нә гәдәр узаг олдуғу, — һәлә мәсәләнин һәлли бир јана галсын, — *јеканә* бир һалдан көрүнүр. Мә'нәви истеһсал илә мадди истеһсал арасындакы [409] әлагәни тәдгиг етмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, бу мадди истеһсалын өзүнү үмуми бир категорија кими дејил, *мүәјјән тарихи* формада нәзәрдән кечирмәк лазымдыр. Мәсәлән, капиталист истеһсал үсулуна мүвафиг олан мә'нәви истеһсал орта әср истеһсал үсулу шәраитиндәкиндән башгадыр. Әкәр мадди истеһсалын өзү онун *спесифик тарихи* формасында көтүрүлмәсә, бу истеһсал шәраитиндәки мә'нәви истеһсалын характерик хүсусијјәтләрини вә бунларын икисинин гаршылыглы фәалијјәтини баша дүшмәк олмаз. Онда бајағылыглардан узаға кетмәзсән. Бу, «мәдәнијјәт» ибарәси барәсиндә.

Сонра: мадди истеһсалын мүәјјән формасындан, әввәлән, ҹәмијјәтин мүәјјән структурасы, икинҹиси, инсанларын тәбиәтә мүәјјән мүнасибәти јараныр. Онларын дөвләт гурулушу вә онларын мә'нәви уклады бунларын һәм бири, һәм дә дикәри илә мүәјјән олунур. Демәли, онларын мә'нәви истеһсалынын характери дә јенә бунунла мүәјјән олунур.

Нәһајәт: мә'нәви истеһсал дедикдә Шторх бунунла бирликдә һөкмран синфин бүтүн о тәбәгәләринин пешәкар фәалијјәтинин мүхтәлиф нөвләрини нәзәрдә тутур ки, иҹтимаи функсијаларын иҹрасы бу тәбәгәләр үчүн бир пешәдир. Бу силкләрин мөвҹудлуғуну, һабелә онларын функсијаларыны да јалныз, онларын истеһсал мүнасибәтләринин мүәјјән тарихи гурулушу әсасында анламаг олар.

Мадди истеһсалын өзүнү Шторх гејри-*тарихи* тәрздә тәдгиг етдијинә көрә, буна үмумијјәтлә мадди не'мәтләр истеһ-

* — өз нөгтеји-нәзәриндән. *Ред.*

салы кими бахыб, мадди истеһсалын тарихчә инкишаф етмиш мүәјјән вә спесифик формасы кими нәзәрдән кечирмәдијинә көрә өзүнү елә бир әсасдан мәһрум едир ки, һәм һөкмран синфин идеоложи тәркиб һиссәләрини, һәм дә мә'лум ичтимаи формасијанын азад мә'нәви истеһсалыны анчаг һәмин әсас үзәриндә анламаг мүмкүндүр. О, үмуми, мәзмунсуз ибарәләр һәдләриндән кәнара чыхмаг игтидарында дејилдир. Бу мүнасибәтин өзү дә әсла елә, онун фәрз етдији гәдәр садә дејилдир. Мәсәлән, капиталист истеһсалы мә'нәви истеһсалын мүәјјән саһәләринә, мисал үчүн инчәсәнәтә вә поезијаја дүшмәнчәсинә бахыр. Бу нәзәрә алынмаса XVIII әср франсызларынын Лессинг тәрәфиндән чох көзәл истеһзаја гојдуғу[88] иллүзијасыны тәкрар етмәк олар. Механикада вә саирәдә биз гәдим инсанлардан габаға кетмиш олдуғумуз һалда нә үчүн кәрәк өз епосумузу јаратмајаг? Одур ки, «Илиада» әвәзиндә «Һенриада»[89] мејдана кәлир.

Дүзкүнү исә, әксинә, Шторхун хүсуси олараг Гарнјенин әлејһинә тә'кидлә гејд етдијиндән ибарәтдир, зира Гарнје Смитә гаршы *бу* мүбаһисәнин атасыдыр. Јә'ни Шторх тә'кидлә гејд едир ки, Смитин әлејһдарлары мәсәләјә лазыми чәһәтдән јанашмырлар.

«Смитин тәнгидчиләри нә едирләр? Онлар бу фәргләндирмәни» («гејри-мадди дәјәрләр» илә «сәрвәтләр» арасындакы фәргләндирмәни) «мүәјјәнләшдирмәкдән сон дәрәчә узагдырлар вә, бунча ајдын мүхтәлиф олан бу ики дәјәр нөвүнү тамамилә гарышдырырлар». (Онлар иддиа едирләр ки, мә'нәви мәһсуллар истеһсалы вә ја хидмәтләр истеһсалы *мадди* истеһсалдыр). «Гејри-мадди әмәјә *мәһсулдар* әмәк кими бахараг онлар белә фәрз едирләр ки, бу әмәк *сәрвәт истеһсал едир»* (јә'ни билаваситә истеһсал едир), «јә'ни мадди вә мүбадиләјә јарарлы дәјәрләр истеһсал едир; һалбуки о анчаг гејри-мадди вә билаваситә дәјәрләр истеһсал едир; Смитин тәнгидчиләри белә бир фәрзијјәни әсас тутурлар ки, гејри-мадди әмәјин мәһсуллары да мадди әмәк мәһсулларынын табе олдуглары ејни ганунлара табедир, һалбуки биринчиләри идарә едән принсипләр икинчиләринкиндән башгадыр» (III чилд, сәһ. 218).

Шторхун сонра кәлән мүәллифләр тәрәфиндән көтүрүлүб тәкрар олунан ашағыдакы мүддәаларыны гејд едәк:

«Дахили не'мәтләр гисмән хидмәтләрин мәһсулу олдуғуна көрә, белә гәрара кәлмишләр ки, бунлар хидмәтләрин өзүндән чох өмүр етмир вә бунлар истеһсал олундугча зәрури сурәтдә истеһлак олунур» (III чилд, сәһ. 234). «Илкин дахили не'мәтләр истеһлак олунмаг нәтичәсиндә һеч дә мәһв олмајараг, ишләнмәк сајәсиндә артыр вә чохалыр, белә ки, онларын *истеһлак едилмәсинин* өзү онларын дәјәрлилијини артырыр» (јенә орада, сәһ. 236). «Дахили не'мәтләр, һәмчинин сәрвәт кими дә јығыла биләр, бунлар капитал тәшкил етмәјә гадирдир вә бунлары тәкрар истеһсал үчүн тәтбиг етмәк олар» вә и. а. (јенә орада, сәһ. 236). «Мадди әмәк бөлүнмәлидир вә онун мәһсуллары, гејри-мадди әмәјин бөлүнмәси һаггында дүшүнмәјә башлаја билмәкдән габаг јығылмалыдыр» (сәһ. 241).

Лакин бүтүн бунлар мә'нәви сәрвәт илә мадди сәрвәт арасында анчаг ән үмуми сәтһи аналокија вә паралеллләрдир. Онун, мисал үчүн бу мүлаһизәси дә һәмин гәбилдәндир ки, мадди ҹәһәтҹә инкишаф етмәмиш милләтләр өз мадди капиталларыны харичи өлкәләрдән әлдә етдикләри кими, инкишаф етмәмиш милләтләр дә өз мә'нәви капиталларыны һәмин өлкәләрдән *көтүрүрләр* (јенә орада, сәһ. 306), гејри-мадди әмәк бөлкүсү она олан тәләбдән, гыса дејилсә — базардан асылыдыр вә и. а. (сәһ. 246).

Ашағыдакы јерләри исә билаваситә үзү көчүрүлән јерләрдир:

[410] «Милли сәрвәтин мөһтаҹ олдуғу мадди мәһсуллары истеһлак етмәклә һеч дә ону азалтмајан дахили не'мәтләр *истеһсалы*, әксинә, онун артмасы үчүн күчлү васитәдир», һәмчинин тәрсинә, «сәрвәтләр истеһсалы мәдәнијјәтин артмасы үчүн ејни дәрәҹәдә күчлү васитәдир» (јенә орада, сәһ. 517). «Милли рифаһ бу ики истеһсал нөвүнүн мүвазинәти сајәсиндә артыр» (сәһ. 521).

Шторха көрә, һәким сағламлыг истеһсал едир (лакин о, хәстәлик дә истеһсал едир), профессорлар вә јазычылар маариф истеһсал едирләр (лакин онлар ҹәһаләтпәрәстлик дә истеһсал едирләр), шаирләр, рәссамлар вә с. зөвг истеһсал едирләр (лакин онлар зөвгсүзлүк дә истеһсал едирләр), моралистләр вә с. — адәт, ваизләр — дин, падшаһын әмәји — тәһлүкәсизлик истеһсал едир вә и. а. (сәһ. 347—350). Ејнилә һаглы олараг демәк олар ки, хәстәлик һәкимләри истеһсал едир, ахмаглыг — профессорлары вә јазычылары, зөвгсүзлүк — шаирләри вә рәссамлары, әхлагсызлыг — моралистләри, мөвһумат—ваизләри, үмуми тәһлүкәсизлик јохлуғу исә— падшаһлары. Бүтүн бу фәалијјәт нөвләринин, бу «хидмәтләрин» керчәк вә ја хәјали истеһлак дәјәри јаратдығыны бу ҹүр иддиа етмәк әдасы сонракы мүәллифләр тәрәфиндән беләбир ҹәһәти сүбут етмәк үчүн тәкрар едилир ки, јухарыда көстәрилән шәхсләр Смитин сөјләдији мә'нада мәһсулдар ишчиләрдир, јә'ни онлар билаваситә sui generis* мәһсуллар истеһсал етмәјиб мадди әмәк мәһсуллары истеһсал едирләр, бу сәбәбдән дә билаваситә сәрвәт истеһсал едирләр. Шторхда һәлә бу мә'насызлыг јохдур, һәмин мә'насызлыг исә долғун сурәтдә ашағыдакы моментләрлә изаһ едилә биләр:

1) буржуа ҹәмијјәтиндә мүхтәлиф функсијалар гаршылыглы сурәтдә бир-биринин олмасыны тәләб едир;

2) мадди истеһсал саһәсиндәки антагонизмләр идеоложи силкләрдән ибарәт үстгурумуну зәрури едир вә бунларын

* — хүсуси нөв. *Ред.*

фәалијјәти—јахшымы, јохса пис олан бу фәалијјәт—јахшыдыр, чүнки зәруридир.

3) бүтүн функсијалар капиталистин хидмәтиндәдир, она «хејир» верир;

4) мә'нәви истеһсалын һәтта јүксәк нөвләри дә буржуаларын нәзәриндә анчаг она көрә мәгбул вә *үзрлү* һесаб олунур ки, бунлары мадди сәрвәтин мүстәгим истеһсалчысы кими гәләмә верир вә сахта тәфсир едирләр.

[17)] НАССАУ СЕНИОР [БУРЖУАЗИЈА ҮЧҮН ФАЈДАЛЫ ОЛАН БҮТҮН ФУНКСИЈАЛАРЫН МӘҺСУЛДАР Е'ЛАН ЕДИЛМӘСИ. БУРЖУАЗИЈАНЫН ВӘ БУРЖУА ДӨВЛӘТИНИН ГАРШЫСЫНДА ЈАЛТАГЛЫГ]

W. Nassau Senior. Principes fondamentaux de l'économie politique. Жан Аррибабененин тәрчүмәси. Парис, 1836.

Нассау Сениор тәшәххүслә өзүнү чәкир.

«Смитә көрә јәһудиләрин ганунверичиси гејри-мәһсулдар ишчи имиш» (көстәрилән әсәр, сәһ. 198).

Кимдир о: Мисирли Муса јахуд Муса Менделсон? Муса ону Смит дејән «мәһсулдар ишчи» һесаб етмәк үчүн чәнаб Сениора елә бил чох тәшәккүр едәрди. Бу адамлары өз зәһләкар буржуа идејалары о дәрәчә әсир етмишдир ки, онларын фикринчә Аристотел вә ја Јули Сезар «гејри-мәһсулдар ишчи» адландырылсајды инчијәрдиләр. Һалбуки, Аристотел вә Сезар тәкчә «ишчи» адынын өзүнү тәһгир һесаб едәрдиләр.

«Өз мүаличәси илә хәстә ушағы сағалдан вә онун узун илләр јашамасыны тә'мин едән бир һәким мәкәр узун мүддәтли бир нәтичә *истеһсал етмирми?*» (јенә орада).

Чәфәнкијат! Әкәр ушаг өлсә, нәтичәнин мүддәти һеч дә ондан аз олмајачагдыр. Ушаг хәстә галса да, јенә һәкимин *хидмәтинә* һагг верилмәлидир. Нассауја көрә һәкимләрә јалныз хәстәни сағалтдыгда, адвокатлара јалныз онлара просеси уддугда, әскәрләрә исә јалныз онлар гәләбә газандыгда һагг верилмәлидир.

Инди исә о, һәгигәтән алиләшир:

«Мәкәр испанијалыларын истибдадына гаршы мүбаризә едән һолландијалылар, јахуд кәләчәкдә даһа да дәһшәтләнәчәји көзләнилән истибдад әлејһинә үсјан едән инкилисләр јалныз ани нәтичәләр истеһсл етмишдиләр?» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 198).

Беллетристика зир-зибили! Һолландијалылар вә инкилисләр өз һесабларына үсјанлар етмишдиләр. Онлара «ингилабда»

чалышмалары үчүн һеч кәс музд вермәмишди. Мәһсулдар вә ја гејри-мәһсулдар ишчиләр мәсәләсиндә исә һәмишә әмәк алaндан вә ону сатандан бәһс олунур. Бу нә чәфәнкиjатдыр!

Бу гочагларын Смит әлејһинә мүбаһисәдәки бајағы беллетристикасы јалныз буну көстәрир ки, онлар «маарифли капиталистин» нүмајәндәләридир, Смит исә ачыгча кобуд бамбылы буржуанын *тәфсирчиси»* олмушдур. Маарифли буржуа вә онун чарчысы, һәр икиси о дәрәчәдә күтдүрләр ки, һәр чүр фәалиjjәтин әһәмиjjәтини [411] пул кисәсинә онун тә'сири илә өлчүрләр. Дикәр тәрәфдән, онлар о гәдәр маарифлидирләр ки, сәрвәт истеһсалына һеч бир дәхли олмајан функсијалары вә фәалиjjәт нөвләрини дә *гәбул едирләр,* һәм дә бунлары она көрә гәбул едирләр ки, бу фәалиjjәт нөвләри дә «долајы јолла» онларын сәрвәтини артырыр вә и. а., бир сөзлә дејилсә сәрвәт үчүн «фајдалы» функсија ичра едирләр.

Инсан өзү өз мадди истеһсалынын, һәм дә өзүнүн ичра едә билдији һәр һансы бир башга истеһсалын әсасыдыр. Буна көрә дә инсана, бу истеһсал *субјектинә* тә'сир едән бүтүн һаллар чох вә ја аз дәрәчәдә инсанын бүтүн функсијаларыны вә фәалиjjәт нөвләрини шәкилчә дәјишдирир, демәли ејни заманда инсанын мадди сәрвәт јарадычысы, әмтәә јарадычысы олмаг е'тибары илә ичра етдији бүтүн функсијаларын вә фәалиjjәт нөвләринин дә шәклини дәјишдирир. Бу мә'нада һәгигәтән сүбут етмәк олар ки, *бүтүн* инсан мүнасибәтләри вә функсијалары, һәр һансы бир формада вә нәдә тәзаһүр етмиш олурса-олсун, мадди истеһсала тә'сир едир, она чох вә ја аз дәрәчәдә мүәjjәнедичи тәрздә тә'сир көстәрир.

«Елә өлкәләр вардыр ки, орада әскәрләрин мүһафизәси олмаса торпағы бечәрмәк мүмкүн дејилдир. Инди көрүн! Смитин тәснифатына көрә топланылан мәһсул котан сүрән адам илә әлдә силаһ онунла јанашы аддымлајан адамын биркә әмәјинин мәһсулу дејилдир; Смитин фикринчә јалныз әкинчи мәһсулдар ишчидир, әскәрин фәалиjjәти исә мәһсулдар дејилдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 202).

Әввәлән, бу доғру дејилдир. Смит дејәрди ки, әскәрин фәалиjjәти мүһафизә истеһсал едир, амма тахыл истеһсал етмир. Әкәр өлкәдә асајиш бәрпа олунсајды, онда әкинчи јенә дә әввәлки кими тахыл истеһсал етмәклә мәшғул оларды вә буна үстәлик әскәрин јашамасы үчүн вәсаит, демәли онун һәјатыны да истеһсал етмәјә мәчбур олмазды. Әскәр истеһсалын faux frais-инә* аиддир, гејри-мәһсулдар ишчиләрин хејли һиссәсини тәшкил едир, онлар өзләри — нә мә'нәви истеһсал саһәсиндә, нә дә мадди истеһсал саһәсиндә — һеч бир шеј истеһсал етмирләр вә јалныз, ичтимаи гурулушун

* Бах: 150-чи сәһифәдәки чыхыш. *Ред.*

нөгсанлары үзүндән бунлар фајдалы вә зәрури олур вә онларын мөвчудлуғу ичтимаи бәлаларын мөвчуд олмасы үзүндәндир.

Лакин Нассау дејә биләрди ки, 20 фәһләдән 19-ну кәраксиз едән машынлар ихтира олундугда һәмин 19 нәфәр дә истеһсал faux frais-инә чеврилир. Лакин, *истеһсалын мадди шәртләри,* өзлүјүндә әкинчилијин шәртләри ејни галдығына бахмајараг әскәр кәрәксиз ола биләр. 19 фәһлә исә јалныз о һалда кәрәксиз ола биләр ки, јердә галан бир фәһләнин әмәјинин мәһсулдарлығы 20 гат артмыш олсун, демәли, онлар јалныз истеһсалын мөвчуд мадди шәраитиндә ингилаб баш вермәси нәтичәсиндә кәрәксиз ола биләрди. Хүсусилә дә она көрә ки, артыг *Бјукенен* дејир:

«Әкәр, мисал үчүн әскәрин әмәјинин истеһсала көмәк етмәсинә әсасән әскәри мәһсулдар ишчи адландырмаг лазым кәлсәјди, онда мәһсулдар фәһлә дә ејни дәрәчәдә һаглы олараг әскәри шәрәфләр иддиасында ола биләрди, зира һеч шүбһә јохдур ки, мәһсулдар фәһлә олмасајды һеч бир орду вурушмаг вә галиб кәлмәк үчүн јүрүшә чыха билмәзди» (D. Buchanan. Observations on the subjects treated of in Dr. Smith's Inquiry etc. Edinburgh, 1814, сәh. 132).

«Милләтин сәрвәти *хидмәт* истеһсал едәнләр илә *дәјәр* истеһсал едәнләр арасындакы саj нисбәтиндән асылы олмајыб, онларын арасындакы елә бир пропорсијадан асылыдыр ки, бу пропорсија һәр кәсин әмәјини мүмкүн гәдәр чох сәмәрәли етмәјә ән чох јардым көстәрир» (*Сениор,* ситат кәтирилән әсәр, сәh. 204).

Буну Смит һеч вахт инкар етмәмишдир, зира о истәјир ки, дөвләт мә'мурлары, адвокатлар, кешишләр вә саирләри кими «зәрури» гејри-мәһсулдар ишчиләрин мигдары онларын хидмәтләринин зәрури олдуғу *һәчмә* гәдәр ихтисар олунсун. Бу исә, һәр һалда, мәһз елә «пропорсијадыр» ки, һәмин хидмәтләр мәһсулдар фәһләләрин әмәјини мүмкүн гәдәр чох сәмәрәли едир. Башга «гејри-мәһсулдар ишчиләрә» кәлдикдә, —ки, һәр кәс онларын әмәјини јалныз *көнүллү сурәтдә* сатын алыб онларын *хидмәтләриндән* истифадә едир, јә'ни һәр кәс онларын әмәјини өз бәјәндији бир истеһлак шеји кими сатын алыр, — бу ишчиләрә кәлдикдә исә бурада мүхтәлиф һаллар ола биләр. Кәлир илә јашајан бу ишчиләрин сајы «мәһсулдар» фәһләләрин сајына нисбәтән чох ола биләр, *әввәлән,* она көрә ки, сәрвәт үмумијјәтлә бөјүк дејилдир вә ја биртәрәфли характер дашыјыр, мәсәлән, орта әср баронларында вә онларын мүшајиәтчиләриндә олдуғу кими. Аз-чох әһәмијјәтли мигдарда сәнаје әмтәәләри истеһлак етмәк әвәзиндә онлар бүтүн өз мүшајиәтчиләри илә бирликдә өз кәнд тәсәррүфат мәһсулларыны јејирдиләр. Бунун әвәзинә онлар сәнаје әмтәәләри истеһлак етмәјә башладыгда исә, онларын мүшајиәтчиләри

ишләмәјә киришмәли олдулар. Кәлир илә јашајанларын сајы анчаг она көрә чох иди ки, иллик мәһсулун хејли һиссәси *тәкрар истеһсал үчүн* истеһлак олунмурду. Бүтүн бунларла бирликдә әһалинин сајы чох дејилди. *Икинчиси,* кәлир илә јашајанларын сајы она көрә чох ола билир ки, мәһсулдар фәһләләрин мәһсулдарлығы јүксәкдир, јә'ни онларын мүфтәхорлар тәрәфиндән јејилән изафи мәһсулу чохдур. Бу һалда мәһсулдар фәһләләрин әмәјинин мәһсулдарлығынын сәбәби һеч дә бу гәдәр чох мүфтәхор мөвчуд олмасы дејилдир, әксинә, белә чох мүфтәхор мөвчуд олмасынын сәбәби мәһсулдар фәһләләрин әмәјинин бунча мәһсулдар олмасыдыр.

Әһалисинин мигдары вә әмәјин мәһсулдар гүввәләринин инкишафы чәһәтдән бәрабәр олан ики өлкә көтүрүлсә, һәмишә там һаглы олараг А. Смит илә бирликдә демәк олар ки, бу ики өлкәнин сәрвәтини мәһсулдар ишчиләр илә гејри-мәһсулдар ишчиләр арасындакы нисбәт әсасында өлчмәк лазымдыр. Зира бу анчаг о демәкдир ки, нисбәтән чохлу мигдарда мәһсулдар фәһлә олан өлкәдә иллик кәлирин нисбәтән чох һиссәси тәкрар истеһсал мәгсәди үчүн истеһлак олунур вә, демәли, һәр ил даһа чох дәјәр күтләси истеһсал олунур. Чәнаб Сениор, беләликлә, Адамын мүддәасына гаршы мүәјјән бир јени фикир ирәли сүрмәк әвәзинә һәмин мүддәаны [412] јалныз тәкрар нағыл едир. Сонра исә бурада о өзү «хидмәт истеһсалчылары» илә «дәјәр истеһсалчылары» арасында фәрг гојур вә, беләликлә, о да Смитин фәргләндирмәсинин бу әлејһдарларынын әксәријјәти кими һәрәкәт едир: онлар мәһз өзләринин рәдд етдикләри һәмин фәргләндирмәни гәбул едир вә өзләри тәтбиг едирләр.

Характерик бир чәһәтдир ки, өз ихтисасларында әсла һеч бир шеј јаратмајан «гејри-мәһсулдар» игтисадчыларын һамысы мәһсулдар әмәк илә гејри-мәһсулдар әмәјин фәргләндирилмәсинин әлејһинә чыхырлар. Лакин «гејри-мәһсулдар» игтисадчыларын бу мөвгеји буржуалар барәсиндә, бир тәрәфдән јалтаглыг ифадә едир, бүтүн функсијалары буржуалар үчүн сәрвәт истеһсалына хидмәт көстәрилмәси кими гәләмә вермәк чәһдини ифадә едир; дикәр тәрәфдән, буржуа аләминин ән јахшы аләм олдуғуну, бурада һәр шејин фајдалы олдуғуну, буржуаларын өзләринин исә буну көрүб анлаја биләчәк гәдәр биликли олдуғуну сүбут етмәк чәһдини ифадә едир.

Фәһләләр барәсиндә исә бу нөгтеји-нәзәр белә бир иддиадан ибарәтдир ки, гејри-мәһсулдар үнсүрләр тәрәфиндән чохлу мәһсул күтләләринин истеһлак олунмасы ади шејдир, чүнки гејри-мәһсулдар истеһлакчылар да, өзләринә мәхсус ајрыча

бир гајдада олса да, фәһләләр кими сәрвәт истеһсалына јардым едирләр.

Лакин сон нәтичәдә Нассау дилиндән гачырыб көстәрир ки, Смитин ирәли сүрдүјү мүһүм фәргләндирмәдән о бир кәлмә дә баша дүшмәмишдир. О дејир:

«Доғрудан да, көрүнүр, бу һалда Смитин диггәти бүтүнлүклә *ири торпаг мүлкијјәтчиләринин* вәзијјәтинә верилмишдир, зира онун гејри-мәһсулдар синифләр һаггындакы мүлаһизәләри үмумијјәтлә анчаг онларын барәсиндә тәтбиг едилә биләр. Башга чүр олса мән онун белә бир иддиасыны өзүм үчүн изаһ едә билмәрәм ки, *капитал јалныз мәһсулдар ишчиләрин ишләдилмәси үчүн тәтбиг олунур, гејри-мәһсулдар ишчиләр исә кәлир илә јашајырлар.* Онун әксәрән гејри-мәһсулдар ишчи адландырдығы адамларын ән чох һиссәси — мүәллимләр, дөвләти идарә едәнләр, — *капитал һесабына,* јә'ни *тәкрар истеһсал үчүн аванс едилән вәсаит һесабына сахланыр»* (јенә орада, сәһ. 204—205).

Бурада һәгигәтән адамын һејрәтдән дили тутулур. Дөвләтин вә мәктәб мүәллиминин кәлир һесабына дејил, капитал һесабына јашадығыны сөјләјән чәнаб Нассаунун бу кәшфинин даһа һеч бир изаһа еһтијачы јохдур. Әкәр чәнаб Сениор бунунла бизә демәк истәјирсә ки, онлар капиталын мәнфәәти илә, демәли бу мә'нада сөјләдикдә капитал һесабына јашајырлар, —онда о јалныз белә бир чәһәти унудур ки, капитала дүшән мәнфәәт капиталын өзү дејилдир вә капиталист истеһсалынын нәтичәси олан бу кәлир тәкрар истеһсал үчүн аванс едилмир, әксинә, о өзү тәкрар истеһсалын нәтичәсидир. Бәлкә онун белә дүшүнмәсинин сәбәби одур ки, бә'зи веркиләр мүәјјән әмтәәләрин истеһсал хәрчләринә, демәли, мүәјјән истеһсалларын хәрчләринә дахилдир? Бу һалда гој о билсин ки, бу јалныз, кәлирдән верки алмаг формаларынын биридир.

Шторх барәсиндә Нассау Сениор, әлламәлик көстәрән бу чызмагарачы бир дә белә дејир:

«Һеч шүбһә јохдур ки, чәнаб Шторх јанылараг гәти иддиа едир ки, бу *нәтичәләр»* (сағламлыг, зөвг вә и. а.), «дәјәри олан башга шејләр кими, өз саһибләринин *кәлиринин* бир һиссәсини тәшкил едир вә бунлар ејни тәрздә мүбадилә олуна биләр» (јә'ни бунлар өз истеһсалчыларындан сатын алына биләр). «Әкәр бу белә олсајды, әкәр зөвг, әхлаг, дин доғрудан да *сатын алына* билән *шејләр* олсајды, онда сәрвәтин игтисадчылар тәрәфиндән... она иснад верилдијиндән тамамилә башга әһәмијјәти оларды. Биз һеч дә сағламлығы, биликләри вә мө'минлији сатын алмырыг. Һәким, кешиш, мүәллим... јалныз елә васитәләр истеһсал едә биләрләр ки, бунларын јардымы илә һәмин сонракы нәтичәләр аз-чох мөһтәмәл вә аз-чох мүкәммәл сурәтдә истеһсал едилмиш олачаглар... Әкәр һәр бир мә'лум һалда мүвәффәгијјәт әлдә етмәк үчүн ән мүнасиб васитәләр тәтбиг едилсәјди, онда бу *васитәләрин* истеһсалчысы, һәтта мүвәффәгијјәтә наил олмадыгда да, көзләнилән нәтичәләрә чатмадыгда да музд алмаг һүгугуна

маликдир. Бир һалда ки, мәсләһәт вә ја дәрс верилибдир вә бунлар үчүн музд алыныбдыр, мүбадилә дәрһал баша чатмыш олур» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 288—289).

Сон нәтичәдә улу Нассау өзү јенидән Смитин фәргләндирмәсини гәбул едир. Јә'ни о, мәһсулдар әмәк илә гејри-мәһсулдар әмәји фәргләндирмәк әвәзинә «мәһсулдар истеһлак илә гејри-мәһсулдар истеһлакы» фәргләндирир (сәһ. 206). Истеһлак олунан шеј исә ја әмтәәдир, — лакин бурада әмтәәдән бәһс олунмур, — ја да билаваситә әмәк.

Сениора көрә о истеһлак мәһсулдар истеһлакдыр ки, онун тәтбиг етдији әмәк ја иш гүввәсинин өзүнү тәкрар истеһсал едир (буну, мисал үчүн, мәктәб мүәллиминин әмәји, јахуд һәкимин әмәји едә билир), ја да мүгабилиндә һәмин әмәјин сатын алындығы әмтәәләрин дәјәрини *тәкрар истеһсал* едир. Бунларын һеч бирини етмәјән әмәјин истеһлакы гејри-мәһсулдар истеһлакдыр. Һалбуки, Смит дејир: јалныз мәһсулдар шәкилдә (јә'ни истеһсал үчүн) истеһлак едилә билән әмәји мән мәһсулдар әмәк адландырырам, гејри-мәһсулдар шәкилдә истеһлак едилә билән әмәк, өз тәбиәтинә көрә истеһлакы истеһсал үчүн истеһлак олмајан әмәји исә мән гејри-мәһсулдар әмәк адландырырам. Демәли, чәнаб Сениор бурада өз кәскин ағлыны nova vocabularerum* васитәсилә сүбут етмишдир.

Үмумијјәтлә, Нассау Шторхун јаздыгларынын үзүнү көчүрүр.

[18)] П. РОССИ [ИГТИСАДИ ҺАДИСӘЛӘРИН ИЧТИМАИ ФОРМАЛАРЫНА Е'ТИНАСЫЗЛЫГ КӨСТӘРИЛМӘСИ. ГЕЈРИ-МӘҺСУЛДАР ИШЧИЛӘРИН «ӘМӘЈӘ ГӘНАӘТ ЈАРАТМАСЫ» ҺАГГЫНДАКЫ БАЈАҒЫ КОНСЕПСИЈА]

[413] *P. Rossi.* Cours d'économie politique (1836/37-чи илдә охунмушдур), 1842-чи ил Брүссел нәшри.

Бах бурададыр мүдриклик!

«Истеһсал үчүн әлверишли шәраит јарадан һәр шеј, манеәләрин арадан галдырылмасына јардым едән, истеһсала бөјүк сәмәрәлилик, сүр'әт, асанлыг газандыран һәр шеј *долајы васитәләрә»* (истеһсал васитәләринә) «аиддир». (Бундан әввәл о демишдир, сәһ. 268: «Мүстәгим вә долајы истеһсал васитәләри мөвчуддур. Бунун мә'насы беләдир: елә васитәләр вардыр ки, бунлар бизи мараглындыран нәтичә үчүн *зәрури* шәртдир, бу истеһсалы *ичра едән* гүввәләрдир; башга истеһсал васитәләри дә вардыр ки, бунлар истеһсала көмәк едир, амма ону ичра етмир. Биринчиләр һәтта *тәкликдә* фәалијјәт көстәрә биләр, икинчиләр исә истеһсал просесиндә анчаг биринчиләрә көмәк едә биләр».) ...«Һәр чүр һөкумәт әмәји долајы истеһсал васитәсидир... Бу шләпаны һазырлајан адам е'тираф етмәлидир

---

* — шејләрин јени адлары. *Ред.*

ки, күчәдә кәзән жандарм, мәһкәмәдә ичлас едән һаким, һәбсханада чинајәткары гәбул едиб ону һәбсдә сахлајан зинданбан, сәрһәдди дүшмән һүчумундан горујан орду, — онларын һамысы истеһсала көмәк едир» (сәһ. 272).

Шлјапачы үчүн нә гәдәр бөјүк бир зөвгдүр билсин ки, онун бу шлјапаны истеһсал едиб сата билмәси үчүн бүтүн дүнја һәрәкәтә кәлир! Һәмин зинданбаны вә саирләрини мадди истеһсала — *мүстәгим сурәтдә* дејил — *долајы јолла* јардым көстәрмәјә мәчбур етмәклә фе'лән Росси дә Адамын гојдуғу һәмин фәрги гојур (XII мүһазирә).

Сонракы, он үчүнчү мүһазирәдә Росси — әслиндә тәгрибән өз сәләфләринин етдији руһда — Смит әлејһинә ex professo* һүчума галхыр.

О дејир ки, мәһсулдар ишчиләр илә гејри-мәһсулдар ишчиләр арасында дүзкүн олмајан фәрг гојулмасы үч сәбәбдән ирәли кәлмишдир.

1) «*Алычылар* арасында бә'зиләри мәһсулу вә ја *әмәји билаваситә шәхси истеһлак* үчүн сатын алырлар; *дикәрләри бунлары* јалныз ондан өтрү сатын алырлар ки, әлдә етдикләри мәһсулларын вә сатын алдыглары әмәјин көмәји илә һазырладыглары јени мәһсуллары сатсынлар. Биринчиләр үчүн *истеһлак дәјәринин*, икинчиләр үчүн исә мүбадилә дәјәринин мүәјјәнедичи әһәмијјәти вардыр». Јалныз мүбадилә дәјәрини нәзәрә алдыгда Смитин бурахдығы сәһвә гапылырлар. «Мәним хидмәтчимин әмәји мәним үчүн гејри-мәһсулдардыр, — бир дәгигәлијә белә фәрз едәк; лакин бу әмәк онун үчүндәми гејри-мәһсулдардыр?» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 275—276).

Бүтүн капиталист истеһсалы она әсасланыр ки, әмәјин сатын алынмасындан билаваситә мәгсәд истеһсал просесиндә тәтбиг едилән әмәјин бир һиссәси *сатын алынмадан* мәнимсәнилсин, сонра исә мәһсул дахилиндә бу һиссә дә *сатылсын*; бу, капиталын мөвчуд олмасынын әсасыны, капиталын маһијјәтини тәшкил едир, буна көрә дә капитал истеһсал едән әмәк илә капитал истеһсал етмәјән әмәк арасындакы фәргләндирмә капитал истеһсалы просесини анламаг үчүн базис дејилми? Смит инкар етмир ки, хидмәтчинин әмәји *онун* өзү үчүн мәһсулдардыр. Һәр бир хидмәт онун сатычысы үчүн мәһсулдардыр. Јалан анд мүгабилиндә нәгд пул алан адам үчүн бу јалан анд мәһсулдардыр. Сахта сәнәдләр мүгабилиндә пул алан адам үчүн бу сахтачылыг мәһсулдардыр. Пул алыб адам өлдүрән үчүн бу гәтл мәһсулдардыр. Сикофантларын**, чуғулчуларын, мүфтәхорларын, түфејлиләрин, јалтагларын пешәси, онлар бу гәбил «хидмәтләри» пулсуз ичра етмәдикдә өзләри

* — хүсуси олараг. *Ред.*
** — јалтагларын, гуллуг көстәрәнләрин. *Ред.*

үчүн мәһсулдардыр. Россијә көрә белә чыхыр ки, онларын һамысы «мәһсулдар ишчиләрдир», онлар һәм сәрвәт истеһсалчысы, һәм дә капитал истеһсалчысыдыр. Өзү өзүнү доландыран фырылдагчы да,—там ејни илә мәһкәмәләрин вә дөвләтин етдији кими, — «мүәјјән гүввә сәрф едир, бу гүввәни мүәјјән тәрздә тәтбиг едир, инсан тәләбатыны өдәјән бир нәтичә истеһсал едир» [јенә орада, сәһ. 275], јә'ни оғрунун тәләбатыны вә, бәлкә дә, буна үстәлик онун арвад-ушағынын тәләбатыны өдәјән бир нәтичә истеһсал едир. Белә чыхыр ки, әкәр бүтүн иш бир «тәләбаты» өдәјән «нәтичә» истеһсал етмәкдән ибарәтдирсә, јахуд, хидмәтләри «мәһсулдар хидмәтләр» категоријасына аид етмәк үчүн, јухарыда көстәрилән һалларда олдуғу кими, јалныз, адамын өз «хидмәтләрини» сатмасы лазымдырса, онда фырылдагчы мәһсулдар ишчидир.

2) «Икинҹи сәһв ондан ибарәт олмушдур ки, мүстәгим истеһсал илә долајы истеһсалы фәргләндирмәмишләр. Мәһз буна көрә А. Смитдә дөвләт мә'муру гејри-мәһсулдардыр. Лакин истеһсал» (дөвләт мә'мурунун әмәји олмадан), «демәк олар, мүмкүн дејилдирсә», «онда ахы тамамилә ајдындыр ки, бу әмәк, мүстәгим вә мадди јардым етмәк васитәсилә олмаса да, һәр һалда долајы фәалијјәт васитәсилә истеһсала јардым көстәрир вә бу фәалијјәти һесаба алмамаг олмаз» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 276).

Истеһсалда долајы јолла иштирак едән бу әмәји (һәмин әмәк исә гејри-мәһсулдар әмәјин јалныз бир һиссәсини тәшкил едир) биз мәһз гејри-мәһсулдар әмәк адландырырыг. Јохса демәк лазым кәләрди ки, дөвләт мә'муру кәндлисиз әсла мөвчуд ола билмәдијинә көрә кәндли әдлијјәнин вә саирәнин «долајы истеһсалчысыдыр». «Чәфәнкијат! Бунлардан башга бир нөгтеји-нәзәр дә вардыр, о да әмәк бөлкүсү мәсәләсинә аиддир, лакин бу барәдә сонра.

[3)] «Истеһсалын үч башлыча факты арасындакы: *гүввә, јахуд мәһсулдар васитә,* бу гүввәнин *тәтбиги* вә *нәтичә* арасындакы фәрг кифајәт гәдәр дүрүст мүәјјән едилмәмишдир». Биз саатчыдан саат алырыг; бу һалда бизи јалныз әмәјин *нәтичәси* марагландырыр. Јахуд дәрзидән сүртук алырыг, бурада да јенә вәзијјәт ејнидир. Амма «јенә дә елә көһнә бахышлы адамлар тапылыр ки, онлар мәсәләјә бу чүр бахмырлар. Онлар фәһләни евә чағырыб она бу вә ја дикәр бир палтар тикмәји тапшырырлар, она парча вә бу иш үчүн лазым олан һәр шеј верирләр. Онлар, бу көһнә бахышлы адамлар нәји сатын алырлар! Онлар гүввәни сатын алырлар» лакин ахы «бу гүввәнин тәтбигини» дә сатын алырлар}, «онлар үчүн өз мәс'улијјәти алтында мә'лум нәтичәләри истеһсал едәчәк олан васитәни сатын алырлар... Мүгавилә објекти гүввәнин сатын алынмасыдыр».

(Мәтләб дә елә мәһз ондадыр ки, бу «көһнә бахышлы адамлар» елә бир истеһсал үсулу тәтбиг едирләр ки, бунун капиталист истеһсал үсулуна әсла дәхли јохдур вә әмәјин мәһсулдар гүввәләринин капиталист истеһсалы шәраитиндә

меједана кәлән бүтүн инкишафы һәмин истеһсал үсулу шәраитиндә мүмкүн дејилдир. Характерик бир чәһәтдир ки, бу спесифик фәрг Росси үчүн вә онун кимиләринин һамысы үчүн әһәмијјәтли дејилдир.)

«Мән хидмәтчи тутуркән гүввә сатын алырам ки, бундан јүзләрлә хидмәт көстәрилмәси үчүн истифадә етмәк олар вә бу гүввәнин фәалијјәтинин нәтичәләри мәним ондан нечә истифадә едәчәјимдән асылыдыр» (сәһ. 276).

Бүтүн бунларын әсла мәтләбә дәхли јохдур.
[414] Үчүнчүсү,

«...һәр һансы бир гүввәнин мүәјјән тәтбигини сатын алмаг вә ја муздла тутмаг олар... Бу һалда сиз нә мәһсул, нә дә нәзәрдә тутдуғунуз нәтичәни сатын алмырсыныз». Адвокатын мүдафиә нитги просесин мәним тәрәфимдән удулмасы нәтичәсини верә дә биләр, вермәјә дә биләр. «Һәр һалда сизинлә өз адвокатыныз арасындакы сазиш ондан ибарәтдир ки, мүәјјән мүзд мүгабилиндә о, филан күн филан јерә кедәчәкдир ки, орада сизин әвәзиниздән данышсын вә өз интеллектуал гүввәләрини сизин мәнафејиниз үчүн тәтбиг етсин» (сәһ. 276).

{Буна бир мүлаһизәни дә әлавә едәк. XII мүһазирәдә 273-чү сәһифәдә Росси дејир:

«Мән әсла о фикирдә дејиләм ки, јалныз өмрүнү коленкор вә ја чәкмә һазырламагла кечирән адамлары истеһсалчы һесаб едим. Мән әмәјә, һәр нә чүр әмәк олур-олсун, һөрмәт бәсләјирәм, ...лакин бу һөрмәт кәрәк тәкчә *физики әмәк ишчисинин* имтијазы олмасын».

А. Смит буну етмир. Китаб, табло, мусиги әсәри, һејкәл јарадан шәхс Смитдә икинчи мә'нада «мәһсулдар ишчидир», һәрчәнд нә импровизатор, нә декламасија дејән, нә виртуоз вә и. а. Смит үчүн «мәһсулдар ишчи» дејилдир. «Хидмәтләр» исә, истеһсала билаваситә дахил олдуғу тәгдирдә, физики әмәк ишчисинин вә ја директорун, приказчикин, мүһәндисин вә һәтта бир ихтирачы олан, е'малатхана дахилиндә вә ја онун харичиндә бир ишчи кими ишләјән алимин әмәјини А. Смит мәһсулда маддиләшән әмәк һесаб едир. Смит әмәк бөлкүсүндән данышаркән бу әмәлијјатларын мухтәлиф шәхсләр арасында нечә бөлүндүјүнү изаһ едир вә көстәрир ки, мәһсул, әмтәә онлардан һәр һансы биринин әмәјинин нәтичәси олмајыб, онларын биркә әмәјинин нәтичәсидир. Лакин Росси кими «мә'нәви» ишчиләр өзләринин мадди истеһсалдан бөјүк бир пај алдыгларыны доғрултмағын гајғысыны чәкирләр.}

Бу мүһакимәдән сонра Росси сөзүнә давам едир:

«Беләликлә, мүбадилә сөвдәләриндә диггәт истеһсалын бу үч башлыча фактынын каһ бири, каһ да дикәри үзәриндә чәмләшир. Лакин *мүбадиләнин бу мүхтәлиф формалары* мә'лум *мәһсулларын сәрвәт* характерини, *мүәjjән истеһсалчылар синфинин чалышмасынын мәһсулдар әмәк кеjфиjјәтини* онларын әлиндән ала биләрми? Јәгин бу идеjалар арасында еләбир әлагә jохдур ки, бу чүр бир нәтичә чыхарылмасыны доғрултсун. Әкәр мүәjjән бир нәтичәни сатын алмаг әвәзинә мән ону истеһсал етмәк үчүн лазым олан гүввәни сатын алырамса, онда доғруданмы бу сәбәбдән *һәмин гүввәнин фәалиjјәти мәһсулдар олмаjачаг, мәһсул исә сәрвәт олмаjачагдыр?* Јенә дә дәрзи мисалыны көтүрәк. Истәр дәрзидән палтары тамамилә һазыр шәкилдә сатын алсынлар, истәрсә бунун тикилмәсини фәһлә-дәрзиjә тапшырыб она материал вә әмәк һаггы версинләр, — нәтичәси һәр ики һалда һәмишә еjни олур. Һеч кәс демәз ки, биринчи әмәк *мәһсулдар әмәкдир*, икинчиси исә *геjри-мәһсулдар әмәкдир*; фәрг анчаг ондадыр ки, икинчи һалда, *палтар әлдә етмәк истәjән* шәхс *өзү өз саһибкары* иди. Лакин мәһсулдар гүввәләр чәһәтдән деjилдикдә, сизин өз евинизә дә'вәт етдиjиниз фәһлә-дәрзи илә сизин хидмәтчиниз арасында фәрг нәдән ибарәтдир? Бунларын арасында һеч бир фәрг jохдур» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 277).

Иддиа сатан бу бошбоғазын бүтүн сахта әлламәлиjинин чөвһәри мәһз бундадыр. А. Смит исә өзүнүн икинчи, нисбәтән аз дәрин тә'рифиндә мәһсулдар әмәк илә геjри-мәһсулдар әмәjи фәргләндирирркән, буну әмәjин билавасиҭә әмәк алычысы тәрәфиндән сатыла билән бир әмтәәдә маддиләшмәсиндән вә jа маддиләшмәдиjиндән асылы олараг көтүрдүjүнә көрә дәрзини һәр ики һалда мәһсулдар ишчи адландырыр. Лакин онун даһа дәрин тә'рифинә көрә, көстәрилән һалларын икинчисиндәки дәрзи «геjри-мәһсулдар ишчи» кими меjдана чыхыр. Росси анчаг ону көстәрир ки, өзү «јәгин» А. Смити анламыр.

«*Мүбадилә формаларынын*» Россиjә фәргсиз көрүнмәси она бәнзәр ки, физиолог деjәjди һәjатын мүәjjән формалары онун үчүн фәргсиздир, зира бу формаларын һамысы үзви материjанын jалныз формаларыдыр. Лакин һәр һансы бир ичтимаи истеһсал үсулунун спесифик характерини анламагдан бәһс олундугда бизим үчүн мәһз әһәмиjјәтли олан чәһәт jалныз бу формалардыр. Сүртук — сүртукдур. Лакин о, биринчи мүбадилә формасы шәраитиндә истеһсал едилмишсә, онда сиз бурада капиталист истеһсалыны вә мүасир буржуа чәмиjјәтини көрүрсүнүз; jох әкәр о, икинчи мүбадилә формасы шәраитиндә истеһсал едилмишсә, онда сиз мүәjjән бир әл әмәjи формасыны көрүрсүнүз ки, бу, һәтта Асиjа мүнасибәтләри илә вә jа орта әср мүнасибәтләри илә бир араjа сыға биләр вә и. а. Һәм дә бу *формалар* мадди сәрвәтин өзү үчүн мүәjjәнедичи формалардыр.

Сүртук—сүртукдур, Россинин бүтүн әлламәлиjи дә бундан ибарәтдир. Лакин биринчи һалда фәһлә-дәрзи jалныз сүртук истеһсал етмәк деjил, капитал истеһсал едир, демәли мәнфәәт дә истеһсал едир; о өз саһибкарыны бир капиталист кими вә

өзүнү бир муздлу фәһлә кими истеһсал едир. Фәһлә-дәрзијә мән өз евимдә шәхсән мәним үчүн сүртук тикмәји тапшыранда бу сәбәбдән мән әсла (муәјјән игтисади категорија мә'насында) өзүм өзүмүн *саһибкарым* олмурам, һабелә *саһибкар-дәрзи* дә әсла, онун фәһләләрин тәрәфиндән тикилмиш сүртуку кејмәси вә истеһлак етмәси нәтиҹәсиндә [415] саһибкар олмур. Бир һалда дәрзи әмәјини сатын алан шәхс илә фәһлә-дәрзи садә алыҹы вә садә сатыҹы кими бир-биринә гаршы дурур. Бири пул верир, дикәри исә әмтәә верир вә мәним пулум бу әмтәәнин истеһлак дәјәринә чеврилир. Бу, мәним сүртуку магазиндән алдығым һалдан әсла һеч бир шејлә фәргләнмир. Сатычы илә алычы бурада садәҹә бир сатычы вә алычы кими бир-биринә гаршы дурур. Дикәр һалда, әксинә, онлар капитал вә муздлу әмәк кими бир-биринә гаршы дурур. Хидмәтчијә кәлдикдә исә, әмәјини өз истеһлак дәјәри хатиринә мәним сатын алдығым 2 №-ли фәһлә-дәрзи илә хидмәтчинин үмуми ҹәһәти бундан ибарәтдир ки, онларын һәр икисинә ејни бир иҹтимаи форма мәхсусдур. Онларын һәр икиси ади алыҹы вә сатыҹыдыр. Фәрг јалныз ондан ибарәтдир ки, бурада, сатын алынан истеһлак дәјәриндән спесифик бир үсулла истифадә едилдијинә көрә бурада һәлә бир гәдәр патриархал мүнасибәт, ағалыг илә гуллугчулуг мүнасибәти вардыр ки, бу, ади алгы-сатгы мүнасибәтини, онун игтисади формасы ҹәһәтдән олмаса да, мәзмуну ҹәһәтдән шәкилҹә дәјишдириб ијрәнҹ едир.

Һәм дә Росси Гарнјени јалныз башга ифадәләрлә тәкрар едир.

«Хидмәтчинин әмәји өзүндән сонра һеч бир из бурахмыр дедикдә Смит, — ачыгҹа сөјләјәк, — Адам Смитә јарашдығындан артыг сәһв едир. Тутаг ки, бир фабрикчи, күчлү вә диггәтли нәзарәт тәләб едән фабрики өзү идарә едир... Өз јанында гејри-мәһсулдар ишчиләрин олмасына дөзмәјән бу адам ев хидмәтчиси сахламыр. Демәли, о *өзү өзүнә хидмәт етмәјә мәҹбурдур*... Онун күјә гејри-мәһсулдар әмәк олан бу әмәјә һәср етдији вахт әрзиндә онун мәһсулдар әмәји нечә олачагдыр? Ајдын дејилдирми ки, хидмәтчиләринизин ичра етдикләри иш сизә өз габилијјәтиниз үчүн даһа ујғун олан ишлә мәшғул олмаг имканы верир? Буна көрә нечә демәк олар ки, онларын хидмәтләриндән һеч бир из галмыр? Галан из сизин бүтүн етдикләринииздир ки, әкәр өзүнүзә вә евинизә хидмәт олунмасында хидмәтчиләр сизи әвәз етмәсәјдиләр сиз һәмин ишләри көрә билмәздиниз» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 277).

Бу јенә дә Гарнје, Лодердел вә Ганилин сөјләдији *әмәк һифз едилмәсидир*. Һәмин бахыша көрә гејри-мәһсулдар әмәк нөвләри јалныз о һалда мәһсулдар олур ки, бунлар әмәји һифз едир вә истәр «фәалијјәтли капиталистин», истәрсә мәһсулдар фәһләнин өз әмәји үчүн даһа чох сәрбәст вахт јарадыр; онла-

рын һәр икисинин, дејир, нисбәтән аз гијмәтли әмәк саһәсиндә башгаларынын онлары әвәз етмәси сајәсиндә чох гијмәтли әмәк ичра етмәк имканы јараныр. Бунунла гејри-мәһсулдар ишчиләрин хејли һиссәси — ев хидмәтчиләри, јалныз дәбдәбә васитәси олдуглары һалларда мәһсулдар сајылмыр; һабелә јалныз зөвг истеһсал едән гејри-мәһсулдар ишчиләр о һалда мәһсулдар ишчи гәбилиндән һесаб едилмир ки, һәмин зөвгдән истифадә етмәкдән өтрү мән бу зөвгүн истеһсал олунмасына, *онун ичра едилмәсинә бу әмәјин сатычысы үчүн тәләб олундуғу там ејни мигдарда вахты* өзүм сәрф етмиш олум. Һәр ики һалда «әмәјин һифз олунмасы» һаггында һеч данышыг да ола билмәз. Нәһајәт, һәтта доғрудан әмәк һифз едән шәхси хидмәтләр јалныз о һалда мәһсулдар ола биләр ки, бунларын истеһлакчысы мәһсулдар ишчи олсун. Әкәр о авара капиталистдирсә, онда һәмин хидмәтләр онун јалныз о мә'нада әмәјини һифз едир ки, ону үмумијјәтлә һәр һансы бир иш көрмәкдән азад едир. Донуз кими пинти бир ханым өзү өз сачыны дарамаг вә дырнагларыны тутмаг әвәзинә бу ишләри башгасына көрдүрүр; учгарда јашајан хырда бир задәкан өзү үчүн өзү меһтәрлик етмәк әвәзиндә өзүнә меһтәр тутур; јеканә пешәси јемәкдән ибарәт олан бир адам, өзү өзүнә хөрәк һазырламаг әвәзиндә ашпаз сахлајыр.

Шторхун ифадәси илә дејилсә (ситат кәтирилән әсәр) *«асудә вахт»* истеһсал едән адамлар да мәһз бу чүр ишчиләр сырасына мәнсуб олардылар, чүнки бунун сајәсиндә бә'зиләри өз асудә вахтыны зөвгләрә, әгли әмәјә вә и. а. сәрф етмәк имканы әлдә едирләр. Полис мә'муру мәним өзүмүн өзүм үчүн жандарм олмағымдан өтрү мәнә тәләб олунан вахты мәним үчүн һифз едир, әскәр мәним өзүмү мүдафиә етмәјим үчүн лазым олан вахты мәндән өтрү һифз едир, һөкумәт мә'мурчуғу мәним өзүмүн өзүмү идарә етмәјим үчүн лазым олан вахты һифз едир, чәкмә силән мәним өз чәкмәләрими силмәјим үчүн лазым олан вахты һифз едир, кешиш фикрә кетмәк үчүн мәнә лазым олан вахты һифз едир вә и. а.

Бурада дүзкүн олан бир шеј варса, о, *әмәк бөлкүсү* һаггындакы фикирдән ибарәтдир. Әмәк бөлкүсү олмаса һәр кәс өз мәһсулдар әмәјиндән вә ја мәһсулдар әмәјин истисмар едилмәсиндән башга бир чох функсијалар да ичра етмәли оларды ки, бунлар гејри-мәһсулдар оларды вә гисмән истеһлак хәрчләринә дахилдир. (Әсил мәһсулдар фәһләләр бу истеһлак хәрчләрини өзләри чәкмәли вә өзләри үчүн өзләри гејри-мәһсулдар әмәк ичра етмәлидирләр.) Әкәр бу «хидмәтләр» хошакәлим хидмәтләрдирсә, онда чох вахт аға бунлары нөкәрин әвәзиндә өзү ичра едир; мә'лум олдуғу кими, jus primae

noctis*-и вә ја идарәетмәк әмәјини вә с. та гәдимләрдән ағалар өз үзәрләринә көтүрүрләр. Лакин бу һеч дә мәһсулдар әмәк илә гејри-мәһсулдар әмәк арасындакы фәрги пуч етмир; әксинә, бу фәргин өзү *әмәк бөлкүсүнүн* нәтичәси кими мејдана чыхыр вә бу мә'нада әмәјин үмуми мәһсулдарлығынын инкишафына көмәк едир — она көрә ки, әмәк бөлкүсү гејри-мәһсулдар әмәји ишчиләрин јалныз бир һиссәсинин функсијасына, мәһсулдар әмәји исә јалныз дикәр һиссәсинин функсијасына чевирир.

Лакин Росси иддиа едир ки, һәтта, өз ағасынын сәрвәтини нәзәрә чарпдырмаг, ағанын шөһрәтпәрәстлијини өдәмәк үчүн сахланан чохлу мигдар ев хидмәтчиләринин «*әмәји*» дә «гејри-мәһсулдар әмәк дејилдир». Нәјә көрә? Она көрә ки, бу хидмәтчи *нә исә* истеһсал едир: шөһрәтпәрәстлијин өдәнилмәсини, ловғаланмаг имканы, сәрвәти нәзәрә чарпдырмаг имканы истеһсал едир (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 277). Бурада биз јенә дә белә бир чәфәнкијата раст кәлирик ки, куја һәр бир хидмәт нөвү нә исә бир шеј истеһсал едир: фаһишә шәһвәт истеһсал едир, гатил — гәтл истеһсал едир вә и. а. Һәм дә дејир, Смит сөјләмишдир ки, бу зир-зибилин һәр нөвүнүн өз *дәјәри* вардыр. Елә бирчә о галмышдыр ки, [416] бу «хидмәтләр» пулсуз олсун. Бу барәдә һеч данышыг ола билмәз. Лакин бунлар һәтта пулсуз ичра едиләчәк олсајды да, сәрвәти (мадди сәрвәти) бир гәпик дә чохалтмазды.

Сонра беллетристика һәдәрән-пәдәрәни кәлир:

«Иддиа едилдији кими, мүғәнни охујуб гуртарандан сонра бизим үчүн һеч бир шеј гојуб кетмир. — Јох, о, хатирә гојуб кедир!» (әчәбдир!). «Сиз шампански ичәндән сонра нә галыр?.. Истеһлакын дәрһал истеһсал фактындан сонрамы кәлмәси вә ја кәлмәмәсиндән, истеһлакын сүр'әтләми, јохса ләнк баш вермәсиндән асылы олараг игтисади нәтичәләр мүхтәлиф ола биләр; лакин истеһлак едилмә фактынын өзү, нә шәкилдә олурса-олсун, мәһсулун сәрвәт олмаг характерини онун әлиндән ала билмәз. Елә гејри-мадди мәһсуллар вардыр ки, бунлар бә'зи мадди мәһсуллардан узун јашајыр. Сарај бинасы узун јашајыр, лакин «*Илиада*» даһа узун јашајан бир зөвг мәнбәјидир» (сәһ. 277—278).

Нә мә'насыз сөздүр!

Россинин бурада сәрвәти анладығы мә'нада, јә'ни истеһлак дәјәри мә'насында мәсәлә һәтта беләдир ки, мәһсулу илк дәфә сәрвәт едән мәһз *истеһлакдыр* вә һәмин истеһлакын нечә: ләнкми, јохса сүр'әтлә баш вермәсинин фәрги јохдур (истеһлакын мүддәти онун өз тәбиәтиндән вә шејин тәбиәтиндән асылыдыр). Истеһлак дәјәринин јалныз истеһлак үчүн әһәмијјәти вардыр вә онун истеһлак үчүн мөвчуд олмасы јалныз,

* — биринчи кечә һүгугу. *Ред.*

бир истеһлак шеји кими мөвҹуд олмасыдыр, онун јалныз истеһлакда мөвҹуд олмасыдыр. Шампанскинин ичилмәси «хумарлыг» истеһсал едирсә дә, онун ичилмәси мәһсулдар истеһлак олмадығы кими, мусиги динләнилмәси дә, өзүндән сонра «хатирә» гојуб кетдијинә бахмајараг, мәһсулдар истеһлак дејилдир. Әкәр мусиги јахшы мусигидирсә вә динләјиҹи мусигини анлајырса, онда мусиги истеһлакы шампански истеһлакындан алидир, һәрчәнд шампанскинин истеһсалы «мәһсулдар әмәкдир», мусиги истеһсалы исә гејри-мәһсулдар.

* * *

Смитин мәһсулдар әмәк илә гејри-мәһсулдар әмәји фәргләндирмәси әлејһинә јөнәлмиш бүтүн бу ҹәфәнкијата јекун вуруркән демәк олар ки, Гарнје, бир дә бәлкә Лодердел вә Ганил (лакин бу ахырынҹы јени һеч бир шеј вермәмишдир) бу мүбаһисәнин бүтүн мәзмунуну битирмишләр. Сонракы мүәллифләр (Шторхун уғурсуз тәшәббүсүндән башга) јалныз беллетристик мүһакимәләр јеридирләр, мәдәни бошбоғазлыг едирләр. Гарнје Директоријанын вә консуллуғун игтисадчысыдыр, Ферје вә Ганил империја игтисадчыларыдыр. Дикәр тәрәфдән — Лодердел ә'лаһәзрәт графдыр ки, әслиндә онун өз гаршысына гојдуғу мәгсәд *истеһлакчылары мәддаһҹасына «гејри-мәһсулдар әмәк» истеһсалчылары кими гәләмә вермәкдән* ибарәт олмушдур. Гуллуг көстәрилмәсинин, лакејлијин *көјләрә галдырылмасы,* верки топлајанларын, түфејлиләрин *тә'рифләнмәси* бүтүн бу көпәкләрин јазысында габарыг бир сурәтдә нәзәрә чарпыр. Буна нисбәтән көтүрүлдүкдә, классик сијаси игтисада хас олан кобудҹасына абырсызлыг характери мөвҹуд гајдаларын тәнгиди кими мејдана чыхыр.

[19) ВАРЛЫЛАРЫН ИСРАФЧЫЛЫҒЫНЫН МАЛТУСЧУ ЧАЛМЕРСДӘ МӘДҺ ЕДИЛМӘСИ]

Ән фанатик малтусчуларын бири, теолокија профессору, «On Political Economy in connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society (2nd edition, London, 1832) китабынын мүәллифи *кешиш Т. Чалмерсдир*. Чалмерсин фикринҹә бүтүн ичтимаи гүсурлара гаршы, фәһлә синфини дин васитәси илә тәрбијә етмәкдән башга бир васитә јохдур (буну дедикдә о, Малтусун әһали нәзәријјәсини христианҹасына бәзәк-дүзәклә, кешишләрә мәхсус нәсиһәтлә адамларын бејнинә јеритмәји нәзәрдә тутур). Ејни заманда о, һәр ҹүр суи-истифадәләрин, исрафчы дөвләт хәрҹләри-

нин, кешишләр үчүн бөјүк маашларын вә варлылар тәрәфиндән едилән сәрсәм бәдхәрҹлијин ҹанфәшан мүдафиәчисидир. О, (сәһ. 260 вә сонракылар) «зәманәнин руһу» барәсиндә гәм чәкир, «аҹлыг дәрәҹәсинә чатан шиддәтли гәнаәтчиллик» барәсиндә гәм чәкир, бөјүк веркиләр олмасыны, «али» вә гејри-мәһсулдар ишчиләр үчүн, кешишләр вә башгалары үчүн бол јејиб-ичмәк тәләб едир (јенә орада) вә, ајдындыр ки, Смитин фәргләндирмәси барәсиндә һај-күј гопарыр. Бу фәргләндирмәјә о там бир фәсил (он биринҹи фәсли) һәср етмишдир ки, бурада јени һеч бир шеј јохдур, анҹаг иддиа едилир ки, гәнаәтчиллик вә и. а. «мәһсулдар ишчиләрә» јалныз зәрәр вурур. Бу фәслин мејли ашағыдакы сөзләрдә характерик бир тәрздә јекунлашдырылмышдыр:

«Бу фәргләндирилмә мә'насыздыр, һәм дә о, пис нијјәтлә тәтбиг олунур» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 344).

Бу пис нијјәт нәдән ибарәтдир?

«Биз бу мәсәлә үзәриндә она көрә белә әтрафлы дајандыг ки, *зәманәмизин сијаси игтисадыны гәрарлашмыш килсәјә гаршы сәрт вә дүшмән һесаб едирик* вә шүбһәмиз јохдур ки, *Смитҹәсинә зәрәрли фәргләндирмә* буна чох көмәк етмишдир» (сәһ. 346).

«Гәрарлашмыш килсә» дедикдә бу кешиш, ганун тәрәфиндән «гәрарлашдырылмыш олан» өз килсәсини, англикан килсәсини нәзәрдә тутур. Һәм дә о һәмин «гәрарлашдырылманын» Ирландијаја шамил едилмәсинә көмәк едән гочагларын бири олмушдур. Бу кешиш, һеч олмазса, ачыг данышмаг ҹәһәтдән фәргләнир.

[20) АДАМ СМИТ ВӘ ОНУН МӘҺСУЛДАР ӘМӘК ИЛӘ ГЕЈРИ-МӘҺСУЛДАР ӘМӘК БАРӘСИНДӘКИ БАХЫШЛАРЫ ҺАГГЫНДА ЈЕКУН МҮЛАҺИЗӘЛӘРИ]

[417] Адам Смит һаггындакы бөлмәни гуртарандан әввәл онун китабындан даһа ики јери ситат кәтирәк: биринҹисиндә о, гејри-мәһсулдар һөкумәтә гаршы өз нифрәтини изһар едир; икинҹисиндә о, сүбут етмәјә чалышыр ки, нә үчүн сәнајенин вә и. а. тәрәггиси азад әмәк олмасыны тәләб едир. *Смитин кешишләрә нифрәти* һаггында![90]

Биринҹи јердә дејилир:

«Буна көрә кралларын вә назирләрин хүсуси шәхсләрдәки гәнаәтчиллијә көз гојмаг вә дәбдәбәјә гаршы ганунлар верилмәси илә, јахуд хариҹдән зинәт шејләри кәтирилмәсинин гадаған едилмәси јолу илә һәмин шәхсләрин хәрҹләрини мәһдудлашдырмаг ҹәһдләри чох бөјүк һәјасызлыг вә ловғалыгдыр. Онлар өзләри һәмишә һеч истисна олмадан бүтүн ҹәмијјәтдә ән бөјүк исрафчыдырлар. Гој онлар өз хәрҹләринә јахшыҹа көз

гојсунлар, хүсуси шәхсләрин хәрчләринин гајғысына галмағы исә гој онларын өзләринин өһдәсинә бурахсынлар. Әкәр онларын өз исрафчылығы дөвләти вар-јохдан чыхармырса, онда онларын тәбәәләринин исрафчылығы һеч вахт дөвләти вар-јохдан чыхармаз» (II китаб, 3-чү фәсил, Мак-Куллох нәшри, II чилд, сәһ. 122) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 292].

Бир дә ашағыдакы јер:*

«Чәмијјәтдәки бә'зи ән мөһтәрәм силкләрин әмәји, *ев хидмәтчиләринин әмәји* кими, *һеч бир дәјәр* истеһсал етмир» {онун дәјәри вардыр, буна көрә мүәјјән еквивалентә мүгабилдир, лакин о һеч бир дәјәр истеһсал етмир «вә узун мүддәт јашајан һеч бир шејдә, јахуд сатыш үчүн јарарлы олан һеч бир әмтәәдә тәсбит олунмур вә ја маддиләшмир... Мәсәлән, падшаһ, онун бүтүн мәһкәмә мә'мурлары вә забитләри, бүтүн орду вә донанма *гејри-мәһсулдар ишчиләрдир*. Бунлар чәмијјәтин *хидмәтчиләридир* вә *башга адамларын әмәјинин* иллик мәһсулунун бир һиссәси һесабына сахланылыр... Бу *синфә һабелә*... кешишләр, јуристләр, һәкимләр, һәр чүр јазычылар, актјорлар, тәлхәкләр, мусигичиләр, опера мүғәнниләри, рәггаслар вә и. а. аид едилмәлидир» (јенә орада, сәһ. 94—95) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 279].

Бу, һәлә ингилабчы олан, һәлә бүтүн чәмијјәти, дөвләти вә и. а. өзүнә табе етмәмиш олан буржуазијанын дилидир. Гәдимләрдән падшаһ, һакимләр, забитләр, кешишләр вә и. а. тәрәфиндән мөһтәрәм тутулан бүтүн бу транссендент мәшғәләләр, бунларын јаратдығы көһнә идеоложи силкләрин бүтүн мәчмусу, бу силкләрә мәнсуб олан бүтүн алимләр, макистрләр вә кешишләр... *игтисади чәһәтдән* буржуазијанын өз лакејләри вә тәлхәкләри күруһуна бәрабәрләшдирилир ки, бунлары буржуазија вә авара сәрвәт нүмајәндәләри — торпаг задәканлары вә авара капиталистләр сахлајырлар. Башгалары онларын хидмәтчиси олдуғу кими, онлар да садәчә чәмијјәтин *хидмәтчиләридир*. Онлар *башга* адамларын *әмәјинин* мәһсулу илә јашајырлар. Буна көрә онларын сајы зәрури минимума гәдәр азалдылмалыдыр. Дөвләт, килсә вә с. јалныз, мәһсулдар буржуаларын үмуми мәнафеләрини идарә етмәк вә ја бу үмуми мәнафеләрә хидмәт етмәк комитәси олдуглары дәрәчәдә ганунидирләр вә һәмин тә'сисатлара едилән мәсрәфләр ән зәрури минимума ендирилмәлидир, чүнки бунлар өзлүјүндә истеһсалын faux frais-инә** аиддир. Бу бахыш, бир тәрәфдән, мадди чәһәтчә мәһсулдар әмәјин өз үзәриндә көләлик дамғасы дашыдығы вә авара вәтәндаш үчүн анчаг бир пједестал кими нәзәрдән кечирилдији антик гәдимләрин бахышларына, дикәр тәрәфдән исә орта әср гајдаларынын позулмасы нәтичәсиндә мејдана кәлмиш мүтләгијјәтчи вә ја аристократик-конститусијачы монархија тәсәввүрләринә өз

* Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 142, 143—144 вә 261—262.
** 150-чи сәһифәдәки чыхыша бах. *Ред.*

кәскин зиддилиљи илә тарихчә мараглыдыр, о тәсәввүрләрә ки, Монтескјө өзү һәлә бу тәсәввүрләрин әсири икән, ашағыдакы тезисдә онлары бунча садәлөвһлүклә ифадә едир («Esprit des lois», VII китаб, фәсил 4):

«Әкәр варлылар чох хәрчләмәсәләр јохсуллар ачындан өләр».

Әксинә, о, замандан ки буржуазија вәзијјәтә һаким олмуш вә гисмән өзү дөвләти өз әлинә кечирмишдир, гисмән дә дөвләтин кечмиш саһибләри илә сазишә кәлмишдир; о замандан ки буржуазија идеоложи силкләри өз чанындан вә ганындан төрәнән һесаб едиб һәр јердә онлары өзүнә нөкәр етмиш вә онлары өз тәбиәтинә ујғун тәрздә дәјишдирмишдир; о замандан ки буржуазија өзү мәһсулдар әмәјин нүмајәндәси сифәти илә даһа һәмин силкләрә гаршы дурмур вә әсил мәһсулдар фәһләләр буржуазијанын әлејһинә галхмаға башламыш вә там еіни илә она дејир ки, сән башга адамларын әмәји һесабына јашајырсан; о замандан ки буржуазија кифајәт гәдәр маарифләнәрәк даһа бүтүнлүкдә истеһсал илә мәшғул олмаіыб «мәдәни» истеһлака да чан атмаға башламышдыр; о замандан ки, һәтта мә'нәви әмәк дә кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә буржуазијаја *хидмәт көстәрилмәси* үчүн ичра едилир, капиталист истеһсалына хидмәтчи олур, — о замандан сонра иш башга вәзијјәт алыр вә буржуазија, кечмишдә өз тәнгиди илә әлејһинә мүбаризә апардығы шеји өз нөгтеји-нәзәриндән «игтисади чәһәтчә» бәраәтләндирмәјә чалышыр. Гарнје вә башгалары бу чәһәтдән буржуазијанын чарчысы вә онун вичданыны сакитләшдирәнләрдир. Буна (өзләри кешиш, профессор вә и. а. олан) бу игтисадчыларын өзләринин «мәһсулдар» фајдалылығыны сүбут етмәк, өз маашларыны «игтисади чәһәтчә» бәраәтләндирмәк јолундакы чанфәшанлығы да әлавә олунур.

[418] Икинчи — көләлијә аид олан — јердә дејилир:

«Бу гәбил пешәләр» (сәнәткар вә мануфактура ишчиси пешәләри бир чох антик дөвләтләрдә) «анчаг гуллара јарашан пешә һесаб едилирди вә вәтәндашларын бу пешәләрлә мәшғул олмасы гадаған иди. Һәтта бунун гадаған едилмәдији дөвләтләрдә дә, мәсәлән, Афинада вә Ромада халг, инди адәтән шәһәр әһалисинин ашағы синифләринин мәшғул олдуглары пешәләрдән фе'лән кәнар едилмишди. Ромада вә Афинада һәмин пешәләрлә варлыларын гуллары мәшғул олурду, һәм дә онлар бу пешәләрлә өз ағаларынын хејринә мәшғул олурдулар вә, азад јохсулларын мә'мулаты варлынын гуллары тәрәфиндән һазырланмыш мә'мулат илә рәгабәтә кирдикдә һәмин ағаларын сәрвәти, гүдрәти вә һимајәси бу јохсулларын мә'мулатынын өзү үчүн сатыш тапмасыны, демәк олар ки, намүмкүн едирди. Лакин гуллар аз һалда ихтирачы олур, буна көрә дә сәнаједә јарадылан, әмәји асанлашдыран вә ихтисар едән ән мүһүм тәкмилләшдирмәләрин һамысы, машынлар, јахуд әмәк тәшкилини вә бөлкүсүнү јахшылашдырмаг шәклиндә олан бу тәкмилләшдирмәләр азад адамлар тәрә-

финдән ихтира едилмишдир. Һәтта бир гул һәмин гәбилдән бир тәкмилләшдирмә дүшүнүб тәклиф етсәјди дә, онун ағасы бу тәклифи гул тәрәфиндән тәнбәллик көстәрилмәси вә өз әмәјини ағанын һесабына азалтмаг арзусу һесаб едәрди. Бу јазыг гулу мүкафатландырмаг әвәзиндә, чох еһтимал ки, јалныз сөјәрдиләр, бәлкә дә һәтта дөјәрдиләр. Буна көрә дә гул әмәји тәтбиг олунан мүәссисәләрдә, бир гајда олараг, ејни бир ишин ичра едилмәси үчүн, азад адам әмәји тәтбиг едән мүәссисәләриндәкиндән чох әмәк сәрф етмәк лазым кәлир. Бу сәбәбдән биринчи нөв мүәссисәләрин мә'мулаты икинчи гәбил мүәссисәләрин мә'мулатындан баһа олмалы иди. Монтескјө гејд едир ки, Мачарыстан филиз мә'дәнләри онунла гоншулугдакы Түркијәнин филиз мә'дәнләриндән зәнкин олмадығы һалда, һәмишә аз хәрчлә вә, демәли, чох мәнфәәтлә истисмар едилмишдир. Түркијәнин филиз мә'дәнләри гул васитәсилә истисмар олунур вә *һәмин гулларын әлләри түркләрин ичад едә билдикләри јеканә машынлардыр.* Мачарыстан филиз мә'дәнләри азад адамларын јардымы илә истисмар олунур, онлар өзләринин әмәјини јүнкүлләшдирмәк вә азалтмаг үчүн бөјүк мигдарда машынлар тәтбиг едирләр. Јунанларын вә ромалыларын заманындакы сәнаје мә'мулатынын гијмәтләри һаггында малик олдуғумуз аз бир мә'лумата көрә јүксәк кејфијјәтли мә'мулат, көрүнүр ки, сон дәрәчә баһа имиш» (ситат кәтирилән әсәр, IV китаб, 9-чу фәсил; Гарнјенин тәрчүмәси, III чилд, сәһ. 549—551) [Русча тәрчүмәси, II чилд, сәһ. 228—229].

* * *

А. Смит өзү IV китабын I фәслиндә јазыр[91]:

«Чәнаб Локк пул илә һәр чүр башга дашынар әмлак арасындакы фәрги гејд едир. О дејир ки, дикәр дашынар шејләрин һамысы *өз тәбиәтинә көрә о гәдәр намөһкәмдир* ки, бунлардан ибарәт олан сәрвәтә чох да бел бағламаг олмаз... Пул, әксинә, е'тибарлы достдур» вә и. а. (јенә орада, III чилд, сәһ. 5) [Русча тәрчүмәси, II чилд, сәһ. 10].

Сонра да, јенә орада, 24—25-чи сәһифәдә:

«Бизә дејирләр ки, истеһлак шејләри тез пуч едилир, гызыл вә күмүш исә *өз тәбиәтинә көрә узун јашајыр* вә әкәр бунлары даим харичә апармасајдылар һәмин металлар јүз илләр боју јығыла биләрди, бу исә өлкәнин һәгиги сәрвәтини ағлакәлмәз дәрәчәдә артырарды» [Русча тәрчүмәси, II чилд, сәһ. 17].

Монетар системинин тәрәфдары гызыл вә күмүш һәсрәтини чәкир, чүнки бунлар *пулдур,* мүбадилә дәјәринин мүстәгил варлығыдыр, онун тохунма һисси илә гавранылан варлығыдыр, һәм дә бунларын тәдавүл васитәси олмасына, әмтәәләрин мүбадилә дәјәринин јалныз ани формасы олмасына јол верилмәдикдә бунлар мүбадилә дәјәринин позулмаз, әбәди варлығыдыр. Буна көрә дә гызыл вә күмүш јығымы, бунларын галаг-галаг топланмасы, дәфинә јарадылмасы монетар системинин тәблиғ етдији варланма үсулудур. Һәм дә, Петтидән кәтирилән ситат[92] васитәсилә көстәрмиш олдуғум кими, бурада һәтта башга әмтәәләр дә јалныз, өзләринин чох вә ја аз узун

јашадығы дәрәчәдә, јә'ни мүбадилә дәјәрләри һалында галдыглары дәрәчәдә гијмәтләнир.

Будур, А. Смит, *әввәлән,* әмтәәләрин нисбәтән чох вә ја аз узун јашамасы барәсиндә ејни мүлаһизәни тәкрар едиб бир јердә дејир ки, истеһлак шејинин чох вә ја аз узун мүддәт јашамасындан асылы олараг истеһлак сәрвәт јаратмаг үчүн чох фајдалы вә ја аз фајдалы ола биләр[93]. Беләликлә бурада онун сөјләдијиндән монетар системинин тәсәввүрләри өзүнү бүрузә верир вә бу белә дә олмалыдыр, чүнки һәтта мүстәгим истеһлак едилдикдә дә әмтәә саһибиндә дахилән белә бир фикир [419] галыр ки, истеһлак олунан шеј јенә дә *сәрвәт,* әмтәә олараг галыр, истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәринин вәһдәти олараг галыр, бу исә истеһлак дәјәринин нә дәрәчә узун јашамасындан асылыдыр, демәли, белә бир чәһәтдән асылыдыр ки, бир сыра һалларда истеһлак мә'лум бир истеһлак дәјәрини *әмтәә* олмаг вә ја мүбадилә дәјәринин дашыјычысы олмаг имканындан јалныз тәдричлә вә јаваш-јаваш мәһрум едир.

Икинчиси: Смит өзүнүн мәһсулдар әмәк илә гејри-мәһсулдар әмәји икинчи фәргләндирмәсиндә бүтүнлүклә — даһа кениш формада олараг — монетар системинин тәтбиг етдији фәргләндирмәјә гајыдыр.

Мәһсулдар әмәк «сатыла билән вә *артыг һәмин әмәјин өзү дајандырылдыгдан сонра һеч олмаса бир мүддәт јашајан* һәр һансы бир ајрыча шејдә вә ја әмтәәдә тәсбит олунуб маддиләшир. Бу, нечә дејәрләр, өзүнүн маддиләшмәси просесиндә топланан мүәјјән мигдар әмәкдир ки, һәр һансы бир башга һалда, лазым кәләндә истифадә едилмәк үчүн еһтијатда сахланыр. Гејри-мәһсулдар әмәјин нәтичәләри, јахуд бу әмәјин ичра етдији хидмәтләр исә, әксинә, «адәтән өзләринин лап ичра едилдији анда јохалыр вә чох аз һалларда өзләриндән сонра бир из вә ја бир *дәјәр* гојуб кедирләр ки, бунун мүгабилиндә сонра бәрабәр мигдарда хидмәтләр әлдә етмәк мүмкүн олсун» (II китаб, 3-чү фәсил, Мак-Куллох нәшри, II чилд, сәһ. 94) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 278—279].

Демәли, Смитин әмтәәләр илә хидмәтләр арасында гојдуғу фәрг, монетар системинин гызыл вә күмүш илә башга әмтәәләр арасында гојдуғу ејни фәргдән ибарәтдир. Һәмчинин Смитдә дә фәргләндирмә јығым нөгтеји-нәзәриндән көтүрүлүр, лакин јығым даһа дәфинә јаратмаг формасында дејил, реал тәкрар истеһсал формасында дүшүнүлүр. Әмтәә истеһлакда пуч едилир, лакин бу әснада о јенидән, даһа јүксәк дәјәри олан бир әмтәә төрәдир, јахуд, башга чүр тәтбиг едилдикдә о өзү елә бир дәјәр олур ки, бунун мүгабилиндә башга әмтәәләр сатын алына биләр. Әмәк мәһсулунун өзүнүн хасијјәти беләдир ки, о, чох вә ја аз мүддәт јашајан истеһлак дәјәри шәклиндә мөвчуд олур, бу сәбәбдән дә онун тәкрар

өзкәнинкиләшдирилмә габилиј̌јәти вардыр, елә бир истеһлак дәјәри шәклиндә мөвҹуд олур ки, һәмин истеһлак дәјәри шәклиндә о, сатылмаға јарајан фајдалы бир шеј олур, мүбадилә дәјәринин дашыјыҹысы олур, *әмтәә* олур, јахуд, әслиндә *пул* олур. Гејри-мәһсулдар ишчиләрин хидмәтләри јенидән дөнүб *пул* олмур. Мәним адвоката, һәкимә, кешишә, мусигиҹијә вә саирләринә, дөвләт хадиминә, әскәрә вә и. а. музд вериб әлдә етдијим хидмәтләри мән нә борҹума верә биләрәм, нә бунлары вериб әмтәә ала биләрәм, нә дә изафи дәјәр јарадан әмәк ала биләрәм. Истеһлак шејләри кечичи олуб, јох олдуғу кими, һәмин хидмәтләр дә там ејни илә јох олмушдур.

Беләликлә, Смит дә әслиндә монетар системинин иддиа етдији ејни шеји иддиа едир. Монетар системи јалныз *пул,* гызыл вә күмүш истеһсал едән әмәји мәһсулдар әмәк һесаб едир. Смитдә мәһсулдар әмәк јалныз, өз алыҹысына *пул* истеһсал едән әмәкдир; фәрг анҹаг ондан ибарәтдир ки, Смит бүтүн әмтәәләрдә онлара хас олан пул характерини, нә гәдәр пәрдәләнмиш олса да, ашкара чыхарыр, монетар системи исә буну јалныз, мүбадилә дәјәринин мүстәгил варлығыны тәмсил едән әмтәәдә көрүр.

Бу фәргләндирмә буржуа истеһсалынын маһијјәтинин өзүнә әсасланыр, чүнки сәрвәт истеһлак дәјәри илә ејнијјәт тәшкил етмир вә јалныз *әмтәә,* јалныз мүбадилә дәјәринин дашыјыҹысы олан, пул олан бир истеһлак дәјәри сәрвәтдир. Монетар системи баша дүшмүрдү ки, бу пул әмтәәләрин гызыла вә күмүшә чеврилмәси васитәси илә дејил, онларын истеһлакы васитәсилә јарадылыр вә чохалдылыр; зира гызыл вә күмүшдә әмтәәләр мүстәгил мүбадилә дәјәри кими кристаллашыр, лакин бунларда әмтәәләрин нәинки истеһлак дәјәри итир, һәтта онларын *дәјәринин кәмијјәти* дә дәјишилмәз галыр.

[БЕШИНЧИ ФӘСИЛ]

НЕККЕР

[КАПИТАЛИЗМДӘ СИНИФЛӘРИН ЭКСЛИЈИНИ ЈОХСУЛЛУГ ИЛӘ ВАРЛЫЛЫГ АРАСЫНДА ӘКСЛИК КИМИ ТӘСВИР ЕТМӘК ЧӘҺДИ]

Артыг јухарыда Ленкедән кәтирилән ситатлар көстәрир ки, истеһсалын капиталист характери она ајдындыр[94]. Буна бахмајараг бурада, Неккердән сонра, бир дәфә дә Ленкејә јер вермәк олар[95].

Өз әсәрләринин һәр икисиндә, илк дәфә 1775-чи илдә чыхан «Sur la Législation et le Commerce des Grains» әсәриндә вә «De l'Administration des Finances de la France» вә и. а. әсәриндә Неккер көстәрир ки, әмәјин мәһсулдар гүввәләринин инкишафы нә сурәтлә јалныз фәһләнин өз әмәк һаггынын тәкрар истеһсалына *аз вахт* сәрф етмәсинә вә, демәли, ону муздла ишә көтүрән шәхс үчүн *даһа чох вахт* әрзиндә *муздсуз* ишләмәсинә, сәбәб олур. Һәм дә Неккер дүзкүн олараг *орта әмәк һаггыны*, минимум әмәк һаггыны әсас көтүрүр. Лакин маһијјәтчә ону әмәјин капитала чеврилмәсинин өзү дејил вә бу просес васитәсилә капитал јығылмасы дејил, әслиндә, јохсуллуг илә варлылыг арасындакы, јохсуллуг илә дәбдәбә арасындакы әкслијин үмуми инкишафы мараглandырыр, бу әкслијин исә әсасы ондан ибарәтдир ки, зәрури јашајыш васитәләри истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјин мигдары нә гәдәр азалырса, әмәјин бир һиссәси кетдикчә даһа чох дәрәчәдә артыг галыр, буна көрә дә ондан дәбдәбә шејләринин истеһсалы үчүн истифадә едилә биләр, о, башга бир истеһсал даирәсиндә тәтбиг олуна биләр. Бу дәбдәбә шејләринин бир һиссәси сахланылмаг габилијјәтинә маликдир; беләликлә, дәбдәбә шејләри јүз илләр боју изафи әмәјә сәрәнчам едәнләрин әлинә топланыр вә көстәрилән әкслик бу сәбәбдән кетдикчә даһа чох артыр.

Әһәмијјәтлиси одур ки, ишләмәјән силкләрин сәрвәтини [420] — мәнфәәти вә рентаны — Неккер, үмумијјәтлә, изафи әмәкдән һасил едир. Изафи дәјәри нәзәрдән кечирдикдә исә о, бүтүн иш күнүнүн узадылмасындан дејил, *зәрури иш вахтынын ихтисарындан* төрәјән нисби изафи дәјәрә фикир верир. Әмәјин мәһсулдар гүввәси әмәк шәртләри саһибләринин мәһсулдар гүввәси олур. Бу мәһсулдар гүввәнин өзү исә, мүәјјән нәтичә әлдә едилмәси үчүн зәрури олан иш вахтынын ихтисарында ифадә олунур. Башлыча јерләри бунлардыр:

Әввәлән, «De l'Administration des Finanses de la Franse» вә и. а. («Oeuvres», II чилд, Лозанна вә Парис, 1789):

«Мән көрүрәм ки, чәмијјәтдәки синифләрдән биринин кәлири һәмишә демәк олар дәјишмәз галыр; мән көрүрәм ки, дикәр синфин сәрвәти лабүд сурәтдә чохалыр: мәсәлән, тутушдурма вә мүгајисәјә әсасланан дәбдәбә һәмин ујғунсузлуғун инкишафы илә јанашы кетмәли вә заман кечдикчә даһа чох артмалы иди...» (көстәрилән әсәр, сәһ. 285—286).

(Артыг бурада, *һәр ики синфин* бир-биринә *синиф* кими әкслији јахшы көстәрилмишдир.)

«Чәмијјәтин санки мүгәддәраты ичтимаи ганунларла *тәсбит едилмиш олан* синфи, *өз әлләринин әмәји илә јашајан* вә истәр-истәмәз *мүлкијјәтчиләрин»* (истеһсал шәртләри мүлкијјәтчиләринин) «ганунларына табе олан, *һәјатын јалныз ән вачиб тәләбатыны өдәјән бир әмәк һаггы илә* кифајәтләнмәјә мәчбур олан адамлардан ибарәтдир; бу адамлар арасындакы рәгабәт вә *мөһтачлыг тәзјиги онлары асылы вәзијјәтә* салыр; һәм дә бу шәртләр дәјишилә билмир» (јенә орада, сәһ. 286).

«Бүтүн механики ишләри садәләшдирән јени-јени аләтләрин ихтирасы беләликлә *мүлкијјәтчиләрин сәрвәтини вә рифаһыны артырмышдыр;* һәмин аләтләрин *торпаг бечәрилмәси хәрчләрини азалтмыш олан* һиссәси торпаг саһибләринин малик ола билдији *кәлири артырмышдыр;* инсан дүһасы ихтираларынын дикәр бир һиссәси сәнаједә әмәји *о дәрәчә јүнкүлләшдирмишдир* ки, *јашајыш васитәләрини бөлүшдүрән шәхсләрин»* (јә'ни капиталистләрин) *«јанында ишләјән адамлар ејни вахт әрзиндә вә ејни музд мүгабилиндә* даһа чох мигдарда һәр чүр мә'мулат истеһсал едә билирләр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 287). «Фәрз едәк ки, һазырда һәштад мин фәһләнин көрдүјү иши көрмәк үчүн кечән әсрдә јүз мин фәһлә лазым иди; галан ијирми мин нәфәр бу һалда, әмәк һаггысыз галмамаг үчүн, *башга мәшғәләләрә* әл атмаға мәчбурдур; беләликлә нәтичәдә әл әмәјинин јени мә'мулаты јарадылыр ки, бунлар варлыларын зөвг вә зинәтини артырыр» (сәһ. 287—288). Неккер сөзүнә давам едир:

«Зира кәрәк нәзәрдән гачырылмасын ки, хүсуси мәһарәт тәләб етмәјән бүтүн ишләрин музду һәмишә, *һәр бир фәһлә үчүн зәрури олан јашајыш васитәләринин гијмәтинә* пропорсионалдыр; буна көрә дә сәриштә кениш јајылмыш бир һал алдыгда *мә'мулатын һазырланмасындакы сүр'әтләнмә зәһмәткешләрә әсла бир хејир вермәјиб, анчаг,* торпаг мәһсулу саһибләринин зөвгү вә шөһрәти үчүн лазым олан *васитәләрин чохалмасына* сәбәб олур» (јенә орада, сәһ. 298). «Инсан мәһарәтинин формалашдырдығы вә шәкилчә дәјишдирдији мүхтәлиф тәбиәт не'мәтләри сырасында бир чох еләләри вардыр ки, бунлар ади инсан өмрүндән узун јашајыр; һәр бир нәсил габагкы нәсилләр тәрәфиндән јарадылмыш оланын бир һиссәсини ирс алыр».

{Неккер бурада јалныз, А. Смитин истеһлак фонду адландырдығы шејләрин јығымыны нәзәрдән кечирир},

«вә тәдричлә бүтүн өлкәләрдә кетдикчә артан мигдарда мәһарәтли әмәк әсәрләри *јығылыр*; бүтүн бу мигдар исә һәмишә мүлкиjјәтчиләр арасында бөлүндүјүнә көрә, онларын һәјат шәраити илә күлли мигдардакы вәтәндашлар синфинин шәраити арасында олан ујғунсузлуг кетдикчә лабүд сурәтдә даһа чох артыр вә даһа чох нәзәрә чарпыр» (сәһ. 289).

Демәли:

«*Сәнаједә ишләрин сүр'әтләнмәси* вә бу сүр'әтләнмәнин јер үзүндәки зинәт вә дәбдәбә шејләринин сајыны чохалтмасы, *бунларын јығымынын давам етдији мүддәтин узунлуғу вә һәмин не'мәтләри чәмиjјәтин јалныз бир синфинин әлинә топлајан мүлкиjјәт ганунлары,..* бүтүн бу боллу зинәт мәнбәләри, бу шәраитдә тәдавүлдәки пулун мәбләғи һәр нә гәдәр олурса-олсун, јенә дә мөвчуд оларды» (сәһ. 291).

(Бу ахырынчы мүлаһизә, зинәти пул күтләсинин артмасы нәтичәси һесаб едәнләрә гаршы мүбаһисәдир).

Икинчиси, «Sur la Législation et le Commerce des Grains» вә и. а. («Oeuvres», IV чилд);

«Сәнәткар вә ја әкинчи *еһтијатдан мәһрум олдугда дәрһал* ачиз вәзиjјәтә дүшүрләр; онлар *бу күн ишләмәлидирләр ки, сабаһ ачларындан өлмәсинләр*; мүлкиjјәтчи илә фәһлә арасындакы бу мәнафе мүбаризәсиндә [421] бириси өз һәјатыны вә өз аиләсинин һәјатыны тәһлүкә алтына гојур, икинчиси үчүн исә мәсәлә јалныз, өз зинәт вә дәбдәбәсинин артмасынын ләнкиjә биләчәјиндән ибарәт олур» (көстәрилән әсәр, сәһ. 63).

Зәһмәт чәкмәјән варлылыг илә јашамаг үчүн зәһмәт чәкән јохсуллуг арасындакы бу әкслик һәмчинин билик әксliji дә төрәдир. Билик илә әмәк бир-бириндән ајры дүшүр вә артыг бу заман билик әмәјә бир капитал кими, јахуд варлыларын зинәт шеји кими гаршы дурур:

«Билмәк вә анламаг габилиjјәти тәбиәтин үмуми һәдиjјәсидир, лакин бу габилиjјәт јалныз тә'лим васитәсилә инкишаф едир; әкәр мүлкиjјәт бир бәрабәрдә бөлүнмүш олсајды, онда һәр кәс *орта дәрәчәдә ишләрди*»

(беләликлә, һәлледичи чәһәт јенә дә иш вахтынын мигдарыдыр),

«*вә һәр бир адам мүәjјән биликләрә малик ола биләрди*, чүнки һәр кәсин дәрс мәшғәләләри үчүн вә дүшүнмәк үчүн *мүәjјән мигдар вахты*» (бош вахты) «галарды; лакин ичтимаи гурулушун төрәтдији әмлак бәрабәрсизлији шәраитиндә *мaариф јолу,* мүлкиjјәтсиз доғуланларын һамысынын үзүнә *бағлыдыр.* Бүтүн јашајыш васитәләри милләтин *пула вә ја торпаға малик* олан һиссәсинин әлиндә олдуғуна көрә вә һеч кәс һеч бир шеји һавајы вермәдијинә көрәдир ки, өзүнүн доғулдуғу күндән өз гүввәсиндән башга һеч бир еһтијата малик олмајан бир адам һәмин гүввәни,— о јеничә инкишаф етмәјә башладыгда, — мүлкиjјәтчиләрин хидмәтинә вермәјә мәчбурдур, һәм дә бүтүн өмрү боју, һәр күн, күнәш чыхандан һәмин

гүввә лап түкәнәнә гәдәр вә онун бәрпа едилмәси үчүн јуху тәләб олундуғу вахта гәдәр бу чүр давам едир» (сәһ. 112). «Вә, нәһајәт, шүбһәсиз дејилми ки, биликләрин бу чүр бәрабәрсизлији, *ону төрәтмиш олан* бүтүн ичтимаи бәрабәрсизликләрин давамы үчүн зәрури олмушдур?» (јенә орада, сәһ. 113; мүгајисә ет; сәһ. 118, 119).

Неккер игтисади анлајышларын гарышдырылмасыны, физиократлар үчүн торпаг барәсиндә, бүтүн сонракы игтисадчылар үчүн исә капиталын мадди үнсүрләри барәсиндә характерик олан бу гарышдырманы истеһзаја гојур; һәмин гарышдырма үзүндән истеһсал шәртләринин мүлкијјәтчиләри она көрә али тутулур ки, һәмин шәртләр — һеч дә мүлкијјәтчиләрин өзләри дејил — әмәк просеси үчүн вә сәрвәт истеһсалы үчүн зәруридир:

«Ондан башлајырлар ки, торпаг мүлкијјәтчисинин әһәмијјәтини (чох асанлыгла ичра едилә билән функсијалары) торпағын малик олдуғу әһәмијјәтлә гарышдырырлар» (јенә орада, сәһ. 126). [IX—421].

[АЛТЫНЧЫ ФӘСИЛ]
КЕНЕНИН ИГТИСАД ЧӘДВӘЛИ (ҺАШИЈӘ)

[1) МӘЧМУ КАПИТАЛЫН ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛ ВӘ ТӘДАВҮЛ ПРОСЕСИНИ КЕНЕНИН ТӘСВИР ЕТМӘК ТӘШӘББҮСҮ]

[X—422] *Кененин вердији игтисад чәдвәли*[96]:

5 млрд. иллик үмуми мәһсул (Тур ливри һесабилә)

Илкин вә иллик аванс олараг фермерләр сәрф едир	Рента олараг торпаг мүлкијјәтчиләри әлдә едир	Бәһәрсиз синфин әлиндәки фондун һәчми

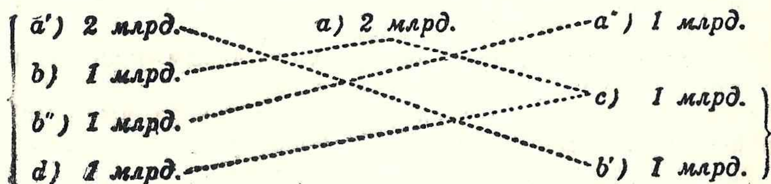

5 млрд. — 2 млрд; бунун јарысы бәһәрсиз синфә мәхсус фонд олараг галыр.

Чәдвәли даһа да әјанилэшдирмәк үчүн, Кенедә һәр бир ајрыча һалда тәдавүлүн чыхыш нөгтәси кими дүшүнүләни мән *a*, *a'*, *a"* илә, бу тәдавүлдә сонракы һиссәләри исә *b*, *c*, *d* илә вә мүвафиг сурәтдә *b*, *b"* илә ишарә едирәм[97].

Бу чәдвәлдә һәр шејдән әввәл диггәтәлајиг олан вә мүасирләрә бөјүк тә'сир көстәрмәјә билмәдији чәһәт, пул тәдавүлүнүн бурада бүтүнлүкдә әмтәә тәдавүлү вә әмтәә тәкрар истеһсалы илә, ишдә исә капиталын тәдавүл просеси илә мүәјјән олунан бир пул тәдавүлү кими мејдана чыхмасы үсулудур.

[2) ФЕРМЕРЛӘР ИЛӘ ТОРПАГ МҮЛКИЈЈӘТЧИЛӘРИ АРАСЫНДАКЫ ТӘДАВҮЛ. ПУЛУН ФЕРМЕРЛӘРӘ ГАЈЫТМАСЫ ВӘ БУНУН ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛЫ ИФАДӘ ЕТМӘМӘСИ]

Фермер, һәр шејдән әввәл, торпаг мүлкијјәтчисинә (propriètaire) 2 млрд. пул верир. Торпаг мүлкијјәтчиси бу пулун 1 милјардына фермердән јејинти шејләри сатын алыр. Беләликлә, 1 млрд. пул фермерә гајыдыр, һәм дә үмуми мәһсулун $^1/_5$ һиссәси реаллашдырылмыш олур, бу һиссә гәти олараг тәдавүл даирәсиндән истеһлак даирәсинә кечир.

Сонра торпаг мүлкијјәтчиси 1 млрд. пула 1 млрд. дәјәриндә сәнаје әмтәәләри, гејри-әкинчилик мәһсуллары алыр. Беләликлә, мәһсулун даһа бешдә бир һиссәси (артыг шәкли дәјишдирилмиш һалда) тәдавүл даирәсиндән истеһлак даирәсинә кечир. Бу бир милјард пул инди бәһәрсиз синфин әлинә кечмиш олур вә һәмин синиф бу пула фермердән јејинти шејләри алыр. Бунунла бирликдә, фермерин рента формасында торпаг мүлкијјәтчисинә вермиш олдуғу икинчи милјард фермерә кери гајыдыр. Дикәр тәрәфдән, фермерин мәһсулунун дикәр $^1/_5$ һиссәси бәһәрсиз синфә чатмыш, тәдавүл даирәсиндән истеһлак даирәсинә кечмишдир. Демәли, бу биринчи һәрәкәтин ахырында биз һәмин 2 млрд. пулу јенә дә фермерин әлиндә көрүрүк. Һәмин пул дөрд мүхтәлиф тәдавүл просесиндән кечмишдир.

Әввәлән, бу пул, рента вермәк үчүн лазым олан тәдавүл васитәси олмушдур. Бу функсијада һәмин пул иллик мәһсулун һәр һансы бир һиссәси үчүн тәдавүл васитәси олмајыб јалныз, үмуми мәһсулун рентаја бәрабәр һиссәсини алмаг үчүн тәдавүл едән бир ассигновкадыр.

Икинчиси. 2 милјардын јарысына, 1 милјарда торпаг мүлкијјәтчиси фермердән јејинти шејләри алыр; демәли, торпаг мүлкијјәтчиси өз бир милјардыны јејинти шејләриндә реаллашдырыр. Бу бир милјард пул шәклиндә фермер һәгигәтдә јалныз, өз мәһсулунун $^2/_5$-сини сатын алмаг үчүн ајрылмыш олан вә торпаг мүлкијјәтчисинә вердији пулун јарысыны керијә алмыш олур. Бу һалда һәмин милјард, алгы васитәси вәзифәсини ифа етдијинә көрә, — ејни мәбләғдә — гәти истеһлака кечән әмтәәни тәдавүлә кәтирир. Бурада һәмин милјард торпаг мүлкијјәтчиси үчүн јалныз *алгы васитәси* вәзифәсини ифа едир: торпаг мүлкијјәтчиси пулу јенидән истеһлак дәјәринә чевирир (әмтәәјә чевирир, лакин бу әмтәә, бир истеһлак дәјәри кими гәти истеһлака кечир, бир истеһлак дәјәри кими сатын алыныр).

Әкәр јалныз бу ајрыча әмәлијјаты нәзәрдән кечиририксә, бу әмәлијјатда пул фермер үчүн јалныз, бир алгы васитәси

К. Марксын «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» әсәринин әлјазмасынын бир сәһифәси вә орада Кененин «Игтисад чәдвәли»нин верилән схеми

олараг һәмишә сатычы үчүн ојнадығы ејни ролу ифа едир, јә'ни онун әмтәәсинин чеврилмиш формасы олур. Торпаг мүлкијјәтчиси өзүнүн бир милјард пулуну тахыла чевирмишдир, фермер исә 1 млрд. гијмәтиндә тахылы пула чевирмишдир, онун гијмәтини реаллашдырмышдыр. Лакин бу әмәлијјаты биз бундан габагкы тәдавүл әмәлијјаты илә әлагәдар нәзәрдән кечирсәк онда пул бурада фермерин әмтәәсинин садә метаморфозу, онун әмтәәсинин гызыл еквиваленти олмур. Ахы бу бир милјард пул фермерин [423] рента формасында торпаг мүлкијјәтчисинә вермиш олдуғу 2 млрд. пулун анчаг јарысыны тәшкил едир. Доғрудур, фермер әмтәә шәклиндә олан 1 млрд. мүгабилиндә 1 млрд. пул алыр, лакин *ишдә бу јолла о анчаг, торпаг мүлкијјәтчисинә рента олараг вердији пулу кери алмыш олур; башга сөзлә дејилсә: торпаг мүлкијјәтчиси фермердән алдығы бир милјарда фермердән 1 млрд. дәјәриндә әмтәә алыр. Торпаг мүлкијјәтчиси алдығы әмтәә үчүн фермерә,* ондан *еквивалентсиз* әлдә етдији пулу *верир.*

Пулун бу чүр фермерә гајытмасы биринчи нөвбәдә она сәбәб олур ки, бурада, пул, биринчи әмәлијјатла әлагәдар олараг, фермер үчүн ади тәдавүл васитәси дејилдир. Бундан әлавә, бу гајытма, пулун өз чыхыш нөгтәсинә гајыдыркән тәкрар истеһсал просесини ифадә едән һәрәкәтиндән әһәмијјәтли сурәтдә фәргләнир.

Мәсәлән: капиталист вә ја, — анчаг капиталист тәкрар истеһсалы үчүн характерик олан чәһәти бурада тамамилә бир кәнара гојмагдан өтрү, — истеһсалчы 100 ф. ст. сәрф едиб өз ишинин бүтүн мүддәти үчүн хаммал, әмәк аләтләри вә јашајыш васитәләри алыр. Фәрз едәк ки, истеһсал васитәләринә онун әлавә етдији әмәк өз јашајыш васитәләри үчүн сәрф етдијиндән, өзүнүн өзүнә вердији өз әмәк һаггындан артыг дејилдир. Әкәр хаммал вә и. а.=80 ф. ст., әлавә етдији әмәк исә=20 ф. ст. олса (онун истеһлак етдији јашајыш васитәләри дә ејни мигдар фунт стерлингә бәрабәрдир), онда мәһсул= 100 ф. ст. Вә әкәр истеһсалчы өзү дә һәмин мәһсулу сатырса, онда јенә 100 ф. ст. пул шәклиндә она гајыдыб кәлир — вә дөнә-дөнә белә тәкрар олунур. Пулун бу чүр гајыдыб өз чыхыш нөгтәсинә кәлмәси бурада даими тәкрар истеһсалдан башга бир шеји ифадә етмир. Биз бурада садә метаморфоз олан *П — Ә — П* көрүрүк, пулун әмтәәјә чеврилмәсини вә әмтәәнин јенә дә пула чеврилмәсини көрүрүк. Әмтәә формасы илә пул формасынын бир-бирини белә садә әвәз етмәси бурада ејни заманда тәкрар истеһсал просесини тәмсил едир. Пул әмтәәләрә — *истеһсал васитәләринә* вә јашајыш васитәләринә чеврилир; сонра бу әмтәәләр әмәк просесинин үнсүр-

ләри олараг она дахил олур вә бу просесдән мәһсул һалында чыхыр; беләликлә, просесин нәтичәси јенә дә әмтәәдир, мәһз о андан ки, һазыр мәһсул јенә дә тәдавүл просесинә дахил олур, бунунла да јенә әмтәә олараг пула гаршы дурур; вә, нәһајәт, әмтәә јенидән пула чеврилир, чүнки һазыр әмтәә јалныз, әввәлчә пула чеврилдикдән сонра өз истеһсалынын үнсүрләринә мүбадилә олуна биләр.

Пулун даим ахыб өз чыхыш нөгтәсинә гајытмасы бурада јалныз, пулун формал сурәтдә әмтәәјә вә әмтәәнин пула чеврилмәсини — садә тәдавүл просесиндәки вә ја садә әмтәә мүбадиләсиндәки шәкилдә олан бу чеврилмәни — ифадә етмәк дејил, *бунунла бирликдә әмтәәнин јенә дә ејни истеһсалчы тәрәфиндә даим тәкрар истеһсал едилмәсини* ифадә едир. Мүбадилә дәјәри (пул), истеһлака дахил олан вә истеһлак дәјәрләри кими истифадә едилән әмтәәләрә чеврилир, һәм дә бунлар тәкрар истеһсал едән истеһлака вә ја истеһсал истеһлакына дахил олур, бу сәбәбдән башланғычдакы дәјәри бәрпа едир вә буна көрә јенидән *ејни* мәбләғ пула чеврилир (јухарыда көстәрилән вә истеһсалчынын јалныз өз јашајышыны давам етдирмәк үчүн ишләдији мисалда). *П — Ә — П* формуласы бурада ону көстәрир ки, *П* јалныз формал сурәтдә *Ә*-јә чеврилмәк дејил, *Ә* һәгигәтән бир истеһлак дәјәри кими истеһлак олунур, тәдавүл даирәсиндән истеһлак даирәсинә кечир, лакин бу истеһлак истеһсал үчүн истеһлакдыр, белә ки бу истеһлакда әмтәәнин дәјәри сахланыр вә тәкрар истеһсал олунур, бу сәбәбдән дә *П* јенә просесин сонунда мејдана кәлир вә *П — Ә — П* һәрәкәтиндә галыр.

Пулун, јухарыда көстәрилдији кими, торпаг мүлкијјәтчисиндән фермерә гајыдыб кәлмәсиндә исә, әксинә, һеч бир тәкрар истеһсал просеси јохдур. Бу она бәнзәр ки, елә бил фермер торпаг мүлкијјәтчисинә 1 милјардлыг мәһсул үчүн марка вә ја талон вермишдир. Торпаг мүлкијјәтчиси бу талонлары хәрчләдикдә онлар гајыдыб фермерә кәлир, фермер онларын гаршылығыны өдәјиб алыр. Әкәр торпаг мүлкијјәтчиси рентанын јарысыны фермерә әввәлчәдән in natura* вермәјә разылашсајды, бу һалда пулун һеч бир тәдавүлү олмазды. Бүтүн тәдавүл садәчә әлдән әлә өтүрмәкдән, мәһсулун фермерин әлиндән торпаг мүлкијјәтчисинин әлинә кечмәсиндән ибарәт оларды. Лакин әввәлчә фермер торпаг мүлкијјәтчисинә әмтәә әвәзиндә пул верир, сонра исә торпаг мүлкијјәтчиси әмтәәнин өзүнү әлдә етмәк үчүн бу пулу фермерә гајтарыр. Пул фермерин торпаг саһиби илә әлагәләриндә онун

* — натурал формада. *Ред.*

үчүн *тә'дијә васитәси* вәзифәсини ифа едир; торпаг мүлкијјәтчиси үчүн пул фермер илә әлагәләрдә *алгы васитәси* вәзифәсини ифа едир. Биринчи функсијада пул фермердән кедир, икинчи функсијада јенә онун әлинә гајыдыр.

Пулун белә јенидән истеһсалчыја гајытмасы һәр дәфә, истеһсалчы өз кредиторларына өз мәһсулунун бир һиссәсини вермәк әвәзиндә һәмин мәһсулун дәјәрини пул илә онлара верәндә баш вермәлидир; бурада кредитор сифәтилә мејдана чыханлар исә, фермерин изафи мәһсулунун шәрики олан һәр бир шәхсдән ибарәт олур. Ашағыдакы бир һал буна мисал ола биләр. Истеһсалчылар бүтүн веркиләри пул илә верирләр. Пул бурада истеһсалчылар үчүн дөвләт гаршысында тә'дијә васитәсидир. Дөвләт бу пула истеһсалчылардан әмтәә алыр. Дөвләтин әлиндә пул алгы васитәсинә чеврилир вә, беләликлә, истеһсалчыларын әмтәәләри онлардан ајрылыб кетдикчә һәмин пул јенидән гајыдыб онларын әлинә кәлир.

Пулун бу чүр керијә ахыб кәлмәси моменти — пулун тәкрар истеһсал тәрәфиндән төрәдилмиш олмајан бу спесифик гајытмасы — һәмишә кәлирин капитала мүбадиләсиндә баш вермәлидир. Бурада пулун кери гајытмасынын сәбәби тәкрар истеһсал дејил, истеһлакдыр. Кәлир пул илә верилмишдир, лакин о јалныз әмтәә шәклиндә истеһлак олуна биләр. Демәли, истеһсалчылардан кәлир шәклиндә алынмыш пул гајтарылыб истеһсалчылара верилмәлидир ки, ејни дәјәр онлардан әмтәә шәклиндә әлдә едилсин, — демәли, ондан өтрү верилмәлидир ки, кәлири истеһлак етмәк мүмкүн олсун. Кәлир шәклиндә верилән пул, — мәсәлән рента вә ја фаиз, јахуд верки, — үмуми тә'дијә васитәси формасына маликдир. [424] { Сәнаје капиталисти өзү өз кәлирини өзүнә мәһсул илә верир, ја да мәһсулу сатараг бунун сатышындан әлдә едилән пулун өзү үчүн кәлир тәшкил едән һиссәсини өзүнә верир. } Белә фәрз едилир ки, бу кәлири верән шәхс әввәлчә өз кредиторундан өз мәһсулунун бир һиссәсини әлдә етмишдир, мәсәлән фермер мәһсулун, Кенејә көрә, рента тәшкил едән $^{2}/_{5}$ һиссәсини әлдә етмиш олур. Фермер мәһсулун бу һиссәсинин јалныз номинал мүлкијјәтчисидир, јахуд онун анчаг de facto* саһибидир.

Беләликлә, фермерин мәһсулунда онун вердији рентаны тәшкил едән һиссә фермер илә торпаг мүлкијјәтчиси арасындакы өз тәдавүлү үчүн јалныз, — мәһсулун дәјәри ики дәфә тәдавүл едирсә дә, — һәмин дәјәр бәрабәр мәбләғдә пул тәләб едир. Әввәлчә фермер рентаны пул илә верир; сонра торпаг мүлкијјәтчиси һәмин пула мәһсул алыр. Биринчи һал

* — фе'лән (de jure -дән, — јуридикдән, ганунидән фәргли олараг). *Ред.*

пулун садәчә әлдән-әлә верилмәсидир, чүнки пул бурада јалныз *тә'дијә васитәси* кими ишләјир; демәли, белә фәрз едилир ки, пулун мүгабилиндә сатын алынан әмтәә артыг бу заман тә'дијәчинин ихтијарындадыр вә онун үчүн алгы васитәси вәзифәсини ифа етмир, тә'дијәчи бу пулун мүгабилиндә еквивалент әлдә етмир,—әксинә, артыг бу еквивалент әввәлчәдән онун әлиндә олур. Икинчи һалда пул, әксинә, бир алгы васитәси кими, әмтәә тәдавүлү васитәси кими ишләјир. Бу она бәнзәр ки, елә бил фермер рента олараг вердији пулун мүгабилиндә мәһсулун торпаг мүлкијјәтчисинә мәхсус олан һиссәсини ондан сатын алмышдыр. Торпаг мүлкијјәтчиси фермердән алдығы (фермерин һәгигәтдә она еквивалентсиз вердији) һәмин пула гајыдыб өзү үчүн фермердән мәһсул алыр.

Демәли, истеһсалчыларын кәлир саһибләринә тә'дијә васитәси формасында вердикләри ејни пул мәбләғи кәлир саһибләринин әлиндә истеһсалчылардан әмтәә сатын алмаг үчүн алгы васитәси вәзифәсини ифа едир. Пулун бу чүр ики дәфә јердәјишмәси, истеһсалчынын әлиндән кәлир саһибинин әлинә кечмәси, бунун да әлиндән гајыдыб истеһсалчынын әлинә кәлмәси, беләликлә, әмтәәнин јалныз бир дәфә јердәјишмәсини, јә'ни истеһсалчынын әлиндән кәлир саһибинин әлинә кечмәсини ифадә едир. Истеһсалчы — өз мәһсулунун бир һиссәси чәһәтдән — кәлир саһибинин борчлусу фәрз едилмиш олдуғуна көрә, истеһсалчы пул рентасы шәклиндә әслиндә јалныз, артыг өзүнүн малик олдуғу әмтәәнин дәјәрини габагчадан кәлир саһибинә вермиш олур. Әмтәә истеһсалчынын әлиндәдир. Лакин әмтәә онун өзүнүн дејилдир. Беләликлә, истеһсалчы кәлир формасында вердији пула һәмин әмтәәни кери сатын алыб өз мүлкијјәтинә кечирир. Буна көрә дә әмтәә әлдән-әлә кечмир. Пулун әлдән-әлә кечмәси јалныз, кечмишдәки кими јенә дә истеһсалчынын әлиндә галан әмтәә үзәриндә *мүлкијјәт һүгугунун дәјишилмәсини* ифадә едир. Буна көрә дә әмтәәнин јалныз бир дәфә әлдән-әлә кечдији һалда пул ики дәфә јерини дәјишир. Пул ики дәфә тәдавүл едир ки, бир дәфә әмтәәни тәдавүл етдирсин. Лакин пул да тәдавүл васитәси (алгы васитәси) олмаг е'тибары илә јалныз бир дәфә тәдавүл едир, икинчи дәфә исә пул тә'дијә васитәси олараг тәдавүл едир; бу ахырынчы тәдавүлдә, мәним јухарыда көстәрдијим кими, әмтәә илә пулун ејни заманда јердәјишмәси баш вермир.

Доғрудан да, әкәр фермерин пулу јохдурса, анчаг мәһсулу вардырса, онда фермер өз мәһсулунун пулуну јалныз о заман өдәјә биләр ки, габагча өз мәһсулуну сатмыш олсун; демәли, фермер торпаг мүлкијјәтчисинә өз әмтәәсинин пу-

луну верә билмәкдән өтрү әввәлчә һәмин әмтәә өзүнүн биринчи метаморфозуну ичра етмиш олмалыдыр. Лакин вәзијјәт белә олдугда да пул тәрәфдә биз әмтәә тәрәфдә олдуғундан чох јердәјишмә баш вердијини көрүрүк. Әввәлчә биз *Ә — П* көрүрүк: әмтәәнин $^2/_5$ һиссәси сатылыб пула чеврилир. Бурада ејни заманда әмтәә илә пулун јердәјишмәси баш верир. Лакин сонра ејни пул, әмтәәнин јери дәјишилмәдән, фермерин әлиндән торпаг мүлкијјәтчисинин әлинә кечир. Бурада әмтәәнин јердәјишмәси олмадан пулун јердәјишмәси баш верир. Бу она бәнзәр ки, куја фермерин шәрики вармыш. Фермер пул вүсул етмишдир, лакин буну өз шәрики илә бөлүшмәлидир. Даһа дүрүст олар дејилсин ки, нәзәрдән кечирилән $^2/_5$ һиссәнин мәсәләси еләдир ки, куја пулу фермерин приказчики вүсул етмишдир. Һәмин приказчик бу пулу фермерә вермәлидир, онун бу пулу өз чибиндә сахламаға ихтијары јохдур. Пулун бир әлдән дикәринә кечмәси бурада һеч бир әмтәә метаморфозуну ифадә етмир, бу јалныз пулун өз мүстәгим саһибинин әлиндән бу пулун мүлкијјәтчисинин әлинә өтүрүлмәсини ифадә едир. Демәли, мисал үчүн, пулу илк дәфә әлдә едән шәхсин јалныз бир акент сифәти илә пулу өз ағасы үчүн алдығы һалда вәзијјәт белә ола биләр. Бу һалда пул һәтта тә'дијә васитәси дә дејилдир; пул ону әлдә едән вә онун саһиби олмајан шәхсин әлиндән садәчә олараг бу пулун мүлкијјәтчисинин әлинә кечир.

Пулун бу чүр јердәјишмәсинин әмтәә метаморфозуна һеч бир дәхли јохдур, нечә ки,.бир пулун хырдаландыгда башга шәклә кечмәсиндәки јердәјишмәсинин дә она һеч бир дәхли јохдур. Лакин пул тә'дијә васитәси кими ишләдикдә һәмишә белә фәрз едилир ки, тә'дијәчи сонра пулуну верәчәји әмтәәни габагча әлдә етмишдир. Фермерә вә и. а. кәлдикдә исә, о, һәмин әмтәәни әлдә *етмәмишдир:* бу әмтәә, — торпаг мүлкијјәтчисинин әлинә кечәндән әввәл, — фермерин әлиндә олур вә *онун* мәһсулунун бир һиссәсини тәшкил едир. Лакин *јуридик чәһәтдән* фермер анчаг, әмтәәнин мүгабилиндә әлдә етдији пулу торпаг мүлкијјәтчисинә вердикдә һәмин әмтәәнин мүлкијјәтчиси олур. Онун әмтәә үзәриндәки һүгугунда дәјишиклик баш верир; әмтәәнин өзү исә, кечмишдәки кими, онун әлиндә олур. Лакин онун әлиндә әмтәә, өзүнүн малик *олдуғу* бир әмтәә кими мөвчуд иди, әмтәәнин мүлкијјәтчиси исә торпаг саһиби иди. Инди исә әмтәә онун әлиндә, онун өзүнә мәхсус бир мүлкијјәт кими мөвчуд олур. Әмтәәнин јуридик формасынын дәјишилмәси, о ејни әлләрдә галыркән, тәбиидир ки, әмтәәнин өзүнүн бир әлдән дикәр әлә кечмәсинә сәбәб олмур.

[3) КАПИТАЛИСТ ИЛӘ ФӘҺЛӘ АРАСЫНДАКЫ ПУЛ ТӘДАВҮЛҮ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР]

[а) ӘМӘК ҺАГГЫНЫ КАПИТАЛИСТИН ФӘҺЛӘЈӘ ВЕРДИЈИ АВАНС ҺЕСАБ ЕДИЛМӘСИНИН МӘ'НАСЫЗЛЫҒЫ. МӘНФӘӘТИН РИСК ҮЧҮН МҮКАФАТ ОЛМАСЫ ҺАГГЫНДАКЫ БУРЖУА ТӘСӘВВҮРҮ]

[425] { Сөјләниләнләрдән ејни заманда көрүнүр ки, капиталистин мәнфәәтини куја капиталистин фәһләјә аванс етдији пулу һәлә өз әмтәәсини пула чевирәндән габаг вермәси илә «изаһ едән» ибарә нә гәдәр мә'насыздыр.

Биринчиси. Мән өз истеһлакым үчүн бир әмтәә алдыгда мәним бир алычы, әмтәә саһибинин исә «сатычы» олмасындан, мәним әмтәәмин пул формасында олмасы, онун әмтәәсинин исә һәлә пула чеврилмәли олмасы кими вәзијјәтдән һеч бир «мәнфәәт» әмәлә кәлмир. Капиталист анчаг, әмәји истеһлак етдикдән сонра онун муздуну верир, һалбуки башга әмтәәләрин пулу бу әмтәәләр истеһлак едиләндән габаг верилмиш олур. Бу, капиталистин сатын алдығы әмтәәнин спесифик тәбиәтиндән ирәли кәлир, зира бу әмтәә јалныз истеһлак едиләндән сонра бүтүнлүклә алычынын әлинә кечир. Пул бурада тә'дијә васитәси кими мејдана чыхыр. Капиталист һәмишә «әмәк» әмтәәни *өдәмәмишдән* мәнимсәјир. Лакин капиталистин бу әмтәәни јалныз, һәмин әмәјин мәһсулуну сатыб мәнфәәт көтүрмәк мәгсәди илә сатын алмасы һеч дә капиталистин бу мәнфәәти әлдә етмәсинин *сәбәби* ола билмәз. Бу анчаг нијјәтдир. Бу һалда һәр шеј јалныз ондан ибарәт оларды ки, капиталист муздлу әмәји сатын алыркән онун мәнфәәт әлдә етмәсинин *сәбәби* куја, һәмин әмәјин мәһсулуну сатмагла мәнфәәт көтүрмәк истәмәсидир.

Икинчиси. Лакин бизә дејирләр, һәр һалда капиталист мәһсулдан фәһләнин әмәк һаггы олараг онун пајына дүшән һиссәни фәһләјә пул формасында аванс едир, беләликлә дә фәһләни, әмтәәнин әмәк һаггы олараг өзүнә чатасы һиссәсини өзү пула чевирмәли олачағы тәгдирдә онун үчүн лабүд олан гајғыдан, рискдән вә вахт итирилмәсиндән азад едир. Бу гајғы, риск етмәк вә вахт итирмәк үчүн фәһлә капиталистә һагг өдәмәли дејилми? Демәли, бүтүн бунлар олмадыгда фәһлә өзүнә чатасы мәһсул һиссәсиндән даһа аз әлдә етмәли дејилдирми?

Мәсәлә белә гојулдугда, муздлу әмәк илә капитал арасындакы мүнасибәтин бүтөвү һечә вурулмуш олур вә изафи дәјәрин игтисади изаһы көкүндән пуча чыхыр. Доғрудур, просесин нәтичәси беләдир ки, капиталистин фәһләјә музд

вердији фонд һәгигәтдә јалныз фәһләнин өз јаратдығы мәһсулдан ибарәтдир вә бу сурәтлә капиталист илә фәһлә *фе'лән* мәһсулу мүәјјән пропорсија үзрә өз араларында бөлүрләр. Лакин бу фактик нәтичәнин капиталист илә муздлу әмәк арасындакы сөвдәјә әсла һеч бир дәхли јохдур (изафи дәјәрин мәһз әмтәә мүбадиләси ганунларындан ирәли кәлән игтисади әсасландырылмасы бу сөвдәјә архаланыр). Капиталистин сатын алдығы анчаг, иш гүввәсинә мүвәггәти сәрәнчам етмәкдән башга бир шеј дејилдир вә бунун һаггыны о јалныз, иш гүввәси фәалијјәт көстәрәндән сонра, мәһсулда маддиләшдикдән сонра верир. Пул тә'дијә васитәси ролуну ојнадыгда, һәр јердә олдуғу кими, бурада да алгы вә сатгы, пулун алычы тәрәфиндән фе'лән өзкәнинкиләшдирилмәсиндән габаг баш верир. Лакин һәлә керчәк истеһсал просеси башланмамышкән гуртармыш олан бу сөвдәдән сонра әмәк капиталистин *малы олур.* Һәмин просесдән бир мәһсул кими чыхан *әмтәә* дә бүтүнлүклә онунку олур. Капиталист ону өз истеһсал васитәләри илә вә сатын алдығы вә, демәли, — һәлә һаггы өдәнилмиш олмаса да — өз малы олан әмәк илә истеһсал етмишдир. Мәсәлә еләдир ки, куја капиталист әмтәәнин истеһсалы үчүн әсла өзкә әмәји ишләтмәмишдир.

Капиталистин әлдә етдији мәнфәәт, онун реаллашдырдығы изафи дәјәр мәһз ондан төрәјир ки, фәһләнин бир әмтәә олараг капиталистә сатдығы шеј әмтәәдә маддиләшмиш әмәк дејилдир, онун иш гүввәсинин өзүдүр. Әкәр фәһлә капиталистә биринчи мә'нада көтүрүлән әмтәә саһиби[98] кими гаршы дурсајды, онда капиталист һеч бир мәнфәәт әлдә едә билмәзди, һеч бир изафи дәјәр реаллашдыра билмәзди, чүнки дәјәр ганунуна әсасән еквивалентләр мүбадилә олунур, ејни мигдарда әмәк ејни мигдарда әмәјә мүбадилә олунур. Капиталистин изафи дәјәри мәһз ондан төрәјир ки, о, фәһләдән әмтәә сатын алмыр, онун иш гүввәсинин өзүнү сатын алыр ки, бу иш гүввәсинин дәјәри онун мәһсулунун дәјәриндән аздыр, јахуд, ејни шеј олмагла, иш гүввәси онун өзүндә реаллашан маддиләшмиш әмәкдән артыг мигдар маддиләшмиш әмәкдә реаллашдырылыр. Лакин мәнфәәти бәраәтләндирмәк үчүн онун мәнбәјинин өзүнү пәрдәләјирләр вә онун төрәмәсинә сәбәб олан бүтүн сөвдәни рәдд едирләр. Капиталист фәһләјә, — просес фасиләсиз давам етдијинә көрә, — һәгигәтдә јалныз онун өз мәһсулундан музд вердијинә көрә, беләликлә дә фәһләјә верилән музд анчаг онун өз мәһсулунун бир һиссәси олдуғуна көрә вә, демәли авансверилмә садәчә бир заһири көрүнүш олдуғуна көрә инди бизә дејирләр ки, фәһлә өз мәһсул һиссәсини капиталистә *һәмин мәһсул пула чеврилэндән әввәл* сатмышдыр. (Бәлкә дә мәһсул һәтта, пула чеврил-

мәк габилијјәти кәсб едәндән дә әввәл сатмышдыр, зира елә иттифаг дүшә биләр ки, фәһләнин әмәји һәр һансы бир мәһсулда маддиләшмиш олса да, бу анда сатыш үчүн јарарлы олан әмтәәнин јалныз бир һиссәси, — мәсәлән, евин јалныз бир һиссәси, — һазырланмышдыр.) Мәсәләјә бу чүр бахылдыгда капиталист даһа мәһсулун мүлкијјәтчиси олмур, бунунла да капиталистин өзкә әмәјини *һавајы мәнимсәмәсинә* сәбәб олан просесин бүтөвү арадан галхыр. Белә чыхыр ки, садәчә олараг әмтәә саһибләри бир-биринә гаршы дурур. Капиталистин әлиндә пул вардыр, фәһлә исә она өз иш гүввәсини дејил, әмтәә сатыр, онун өз әмәјинин маддиләшмиш олан мәһсул һиссәсини сатыр.

Бу һалда фәһлә капиталистә белә дејә биләр: «Бу 5 кирвәнкә мәһсулун (мәсәлән, иплијин) $^3/_5$ һиссәси сабит капиталдыр. Бу сәниндир. $^2/_5$ һиссәси, јә'ни 2 кирвәнкәси мәним јени әлавә етдијим әмәкдир. Демәли, сән 2 кирвәнкә иплик һәчминдә мәнә музд вермәлисән. Буна көрә дә һәмин ики кирвәнкәнин дәјәрини мәнә вер». Белә олдугда фәһлә јалныз әмәк һаггыны дејил, мәнфәәти дә, гыса десәк, өзүнүн јени әлавә етдији әмәји, 2 кирвәнкә иплик формасында маддиләшмиш әмәјә бәрабәр олан бүтүн пул мәбләғини өз чибинә гојмуш оларды. Капиталист дејир:

— «Мәкәр мән сабит капитал аванс етмәмишәм?»

— «Тутаг ки, беләдир», — дејә фәһлә чаваб верир, — «елә она көрә дә сән өзүнә үч кирвәнкә көтүрүрсән, мәнә исә јалныз икисини музд верирсән». Капиталист исрар едиб дејир:

— «Ахы мәним памбығым вә мәним ијләрим олмасајды сән өз әмәјини маддиләшдирә билмәздин, әјирә билмәздин. Бунун һаггыны сән ајрыча вермәлисән».

— «Бәсдир!» — дејә фәһлә чаваб верир. — «Әкәр памбығы вә ијләри мән әјирмә үчүн ишләтмәсәјдим, онда памбыг чүрүјәр, ијләр исә пасланарды. [426] Доғрудур, сәнин өзүн үчүн көтүрдүјүн 3 кирвәнкә иплик јалныз сәнин, беш кирвәнкә иплик истеһсал едиләркән ишләнән вә, демәли, һәмин ипликдә мөвчуд олан өз памбығынын вә ијләринин дәјәридир. Лакин һәмин истеһсал васитәләрини өзлүјүндә јалныз мәним әмәјим истеһлак етмәклә памбығын вә ијләрин дәјәрини сахламышдыр. Мәним әмәјимин бу гүввәси үчүн, дәјәри сахламаг гүввәси үчүн мән сәндән һеч бир шеј тәләб етмирәм, чүнки, — мүгабилиндә мәним 2 кирвәнкә музд алдығым әјирмәнин өзүндән башга, — бу гүввәјә мән һеч бир әлавә иш вахты сәрф етмәмишдим. Бу, мәним әмәјимә хас олан тәбиәт һәдијјәсидир, елә һәдијјә ки, мән онун мүгабилиндә һеч бир шеј вермәмишәм, лакин о, сабит капиталын дәјәрини сахлајыр. Беләликлә, әкәр бунун мүгабилиндә мән сәндән һеч

бир шеј тәләб етмирәмсә, онда сәнин дә һеч бир әсасын јохдур мәндән мүкафат тәләб едиб дејәсән ки, ијләр вә памбыг олмасајды сән әјирә билмәздин. Ахы әјирмә олмасајды сәнин ијләринин вә памбығынын бир гара гуруш да дәјәри олмазды».

Дивара гыснанан капиталист дејир: «2 кирвәнкә иплијин доғрудан да дәјәри 2 шиллингдир. О, сәнин иш вахтынын мәһз бу мигдарыны тәмсил едир. Ахы мән һәлә ону сатмамышдан онун пулуну сәнә вермәлијәм. Бәлкә дә буну мән һеч сата билмәјәчәјәм. Бу — риск № 1. Икинчиси, ола биләр ки, буну мән гијмәтиндән ашағы сатым. Бу — риск № 2. Үчүнчүсү исә, һәр нечә олурса-олсун, бунун сатылмасына да вахт сәрф етмәк лазым кәлир. Сәнин хатиринә мән бу ики риски *һавајы олараг* өз үзәримә көтүрмәлијәмми вә, буна үстәлик вахтымы да итирмәлијәм? Өлүмдән башга һеч шеји һавајы әлдә едә билмәзсән».

— «Дајан, дајан», — дејә фәһлә чаваб верир, — «бизим мүнасибәтимиз нечәдир? Биз *әмтәә саһибләри* кими, *сән — бир алычы кими, биз дә бир сатычы кими* бир-биримизә гаршы дуруруг, она көрә ки, ахы сән бизим мәһсулдакы пајымызы, 2 кирвәнкәни биздән сатын алмаг истәјирсән, бунларда мөвчуд олан исә һәгигәтдә бизим маддиләшмиш олан өз иш вахтымыздан башга бир шеј дејилдир. Сән исә дејирсән ки, биз кәрәк әмтәәмизи сәнә өз дәјәриндән *ашағы* сатаг ки, бунун нәтичәсиндә сән әмтәә шәклиндә инди пул шәклиндә малик олдуғундан артыг дәјәр әлдә едәсән. Бизим әмтәәмизин дәјәри 2 шиллингә бәрабәрдир. Сән онун мүгабилиндә јалныз 1 шиллинг вермәк истәјирсән, бу сәбәбдән сән, — бир шиллингдә ејнилә 1 кирвәнкә ипликдәки гәдәр иш вахты мөвчуд олдуғундан, — мүбадиләдә, сән өзүн иш гүввәсинин мүгабилиндә вердијиндән икигат артыг дәјәр әлдә едирсән. Биз исә, әксинә, еквивалент әвәзиндә еквивалентин анчаг јарысыны, ики кирвәнкә иплијин еквиваленти әвәзиндә јалныз бир кирвәнкә иплијин еквивалентини әлдә етмиш олардыг. Бәс дәјәр ганунуна, әмтәәләрин өз дәјәрләринә мүвафиг мүбадилә едилмәси ганунуна зидд олан бу тәләби сән нә илә әсасландырырсан? Нә илә? Онунламы ки, сән алычысан, биз исә сатычыјыг, онунламы ки, бизим дәјәримиз иплик формасында, әмтәә формасындадыр, сәнин дәјәрин исә пул формасындадыр вә мүәјјән дәјәр ејнилә дәјәр олараг галыркән, иплик формасында о, пул формасындакы ејни мигдар дәјәрә гаршы дурур. Лакин, әзизим! Ахы бу — јалныз форма дәјишилмәсидир вә о мәһз, дәјәрин кәсб етдији *ифадәјә* аиддир, *дәјәрин кәмијјәтини* исә дәјишилмәз сахлајыр. Јохса сән белә бир ушагчасына бир бахыша әсасланырсан ки, һәр бир әмтәә өз

гиjмәтиндән *ашағы* сатылмалыдыр, — jә'ни онун дәjәрини тәмсил едән пул мәбләғиндән ашағы сатылмалыдыр, — зира, — деjирсән, пул формасында о *даhа артыг* дәjәр кәсб едир? Јох, әзизим, о hеч дә артыг дәjәр кәсб етмир; онун дәjәринин кәмиjjәти дәjишилмир, анҹаг, о инди халис мүбадилә дәjәри шәклиндә тәмсил олунмушдур. . .

Еj мәним достум, бир дүшүн ки, сән бунунла өзүнү неҹә бир хошакәлмәз вәзиjjәтә салырсан! Сәнин сөjләдиjиндән бу чыхыр ки, сатычы hәмишә *алыҹыjа* әмтәәни өз дәjәриндән *ашағы* сатмалыдыр. Доғрудан да, биз сәнә hазырладығымыз әмтәәни деjил, hәлә өз иш гүввәмизи сатанда сәнин тәрәфиндә вәзиjjәт беlә иди. Доғрудур, сән бу иш гүввәсини онун өз дәjәринә сатын алырдын, лакин бизим әмәjимизин өзүнү сән, онун өз ифадәсини тапдығы дәjәрдән *ашағы* алмышсан. Лакин бу хошакәлмәз хатираты бир кәнара гоjаг. Аллаhа шүкүр инди биз бу вәзиjjәтдән чыхмышыг, зира лүтфән сән өзүн бу гәрара кәлмишсән ки, биз сәнә бир әмтәә кими даhа өз иш гүввәмизи деjил, әмәjимизин мәhсулу олан әмтәәнин өзүнү сатмалыjыг. Сәнин өзүнүн бунунла өзүнү салдығын хошакәлмәз вәзиjjәт үзәринә гаjыдаг. Ахы сәнин е'лан етдиjин jени ганун, о ганун ки, буна әсасән сатычы өз әмтәәсини пула чевирмәк үчүн садәҹә өз әмтәәсини вермәк, hеч дә садәҹә өз әмтәәсини пула мүбадилә етмәк деjил, әмтәәни өз гиjмәтиндән *ашағы* сатыр, — о ганун ки, буна әсасән алычы hәмишә сатычыны алдадыр, она кәләк кәлир, — бу ганун еjни дәрәҹәдә hәр hансы бир алычы вә сатычы үчүн дә тәтбиг олунмалыдыр. Тутаг ки, биз сәнин тәклифини гәбул едирик — лакин тәкҹә бу шәртлә ки, сән өзүн дә өз уjдурдуғун гануна табе олаҹагсан, мәhз о гануна ки, бунун әсасында алычы сатычынын әмтәәсини онун үчүн пула чевирмәсинин мүгабилиндә сатычы өз әмтәәсинин бир hиссәсини алычыjа *hаваjы* вермәлидир. Беләликлә, сән бизим 2 шиллинг дәjәриндә олан 2 кирвәнкә иплиjимизи 1 шиллингә алырсан вә, демәли, 1 шиллинг, jә'ни 100% газанҹ әлдә едирсән. Лакин инди сән бизим 2 кирвәнкә иплиjимизи сатын аландан сонра сәнин әлиндә 5 шиллинг дәjәриндә 5 кирвәнкә иплик олур. Әлбәттә, сән өзүн үчүн хеjирли бир сөвдә етмәк ниjjәтиндәсән. 5 кирвәнкә иплиjи сән jалныз 4 шиллингә әлдә етмисән, өзүн исә буну 5 шиллингә сатмаг истәjирсән. *Сәнин алыҹын* деjир: «Даjан! Сәнин 5 кирвәнкә иплиjин әмтәәдир, өзүн исә сатычысан. Мәним дә әлимдә пул шәклиндә еjни мигдар дәjәр вардыр, мән алычыjам. Демәли, сәнин гәбул етдиjин гануна көрә сәнинлә едилән сөвдә мәнә 100% газанҹ вермәлидир. Буна көрә дә сән 5 кирвәнкә иплиjи мәнә өз дәjәриндән 50% ашағы, jә'ни $2^1/_2$ шиллингә сатмалысан. Мән сәнә

$2^1/_2$ шиллинг верирәм, мүгабилиндә 5 шиллинглик әмтәә алырам, беләликлә дә сәнинлә етдијим сөвдә мәнә 100% газанч кәтирир, — ахы бириси үчүн әдаләтли олан шеј башгасы үчүн дә әдаләтлидир».

Достум, сән өзүн көрүрсән ки, — [дејә фәһлә сөзүнә давам едир] — сәнин јени ганунун нә илә нәтичәләнир; бу һалда сән јалныз өзүн өзүнү алдатмыш оларсан, — ахы сән бир дәгигәлијә алычы олсан да, сонра јенидән сатычы ролунда чыхыш едирсән. Бу һалда сәнин бир сатычы кими итирдијин бир алычы кими газандығындан чох оларды. Сән бир јахшыча дүшүн! Мәкәр сәнин инди биздән сатын алмаг истәдијин 2 кирвәнкә иплик истеһсал едиләндән габаг сән башга шејләр алмамышсанмы ки, бунлар олмасајды инди һаггында бәһс едилән 5 кирвәнкә иплик, үмумијјәтлә, мөвчуд олмазды? [426а] Мәкәр инди 3 кирвәнкә ипликдә тәмсил олунан памбығы вә ијләри сән габагчадан алмамышдынмы? Бунлары алыркән Ливерпулдакы топдан памбыг сатычысы вә Олдемдәки әјиричи машынлар фабрикчиси сәнә бир *сатычы* кими гаршы дурмамышдыларма, сән исә бир *алычы* кими онлара гаршы дурмамышдынмы; онлар әмтәәнин нүмајәндәләри кими, сән исә пулун нүмајәндәси кими иштирак едирдиниз — тамамилә о мүнасибәтдә идиниз ки, бу дәгигә биз дә, өзүмүз үчүн фәхр вә ја бәдбәхтлик олараг, һәмин мүнасибәт дахилиндә бир-биримизә гаршы дуруруг. Әкәр сән һијләкәр памбыг алверчисиндән вә өз гочаг һәмкарын Олдмемлидән тәләб етсәјдин ки, сән онлар үчүн әмтәәни пула чевирдијинә көрә, онлар исә сәнин үчүн пулу әмтәәјә чевирдикләринә көрә, онлар сатычы, сән исә алычы олдуғуна көрә памбығын вә ијләрин бир һиссәсини сәнә *һавајы* бурахсынлар, јахуд, ејни шеј олмагла, бу әмтәәләри сәнә өз гијмәтиндән (вә өз дәјәриндән) ашағы сатсынлар, — буну тәләб етсәјдин онлар сәнә күлмәздиләрми? Доғрудан да, онлар һеч бир риск етмирдиләр, онлар нәгд пул алырдылар, халис мүстәгил формада мүбадилә дәјәри әлдә едирдиләр. Сәнин тәрәфиндән исә бу нә гәдәр бөјүк бир рискдир! Әввәлчә ијләрдән вә памбыгдан иплик һазырламаг, бүтүн истеһсал просесинин рискини өз үзәринә көтүрмәк, сонра исә иплијин сатылмасы илә, онун јенидән пула чеврилмәси илә әлагәдар олан бир даһа риск етмәк. Бир риск дә одур ки, иплик өз дәјәринәми сатылачагдыр, дәјәриндән јухарымы, јохса ашағы сатылачагдыр. Бу да бир рискдир ки, бәлкә иплик һеч сатылмады, һеч дә ону јенидән пула чевирмәк мүмкүн олмады. Иплијин өзүнә кәлдикдә исә о сәни әсла марагландырмыр. Иплији сән јемирсән, ичмирсән, ону сатмасан башга чүр истифадә едә билмәзсән. Нәһајәт, һәр һалда, иплијин гајыдыб пула чеврилмәси

илә, бу чеврилмәдә исә ијләрин вә памбығын јенидән пула чеврилмәси кизләнмишдир, — әлагәдар олан вахт итирилмәсинин мүгабили өдәнилмәлидир! Сәнин һәмкарларын сәнә е'тираз едиб дејәрдиләр: киши, өзүнү әлә салма! Ахмаг данышма! Ахы бизә нә дәхли вардыр ки, сән бизим памбығымыздан вә бизим ијләримиздән нечә истифадә етмәк истәјирсән, бунлары сән нәјә ишләтмәк нијјәтиндәсән! Онлары јандыр, тулла, нә истәјирсән ет, анҹаг онларын пулуну вер! Бу нә идејадыр! Биз кәрәк өз әмтәәләримизи сәнә һаваjы верәк ки, нә вар сән памбыг-әјирмә фабриканты олмушсан, һәм дә, көрүнүр ишкүзар һәјатын бу саһәсиндә өзүнү пис һисс еләјирсән ки, бунунла әлагәдар олан риск вә тәһлүкәләри бу гәдәр шиширдирсән! Ја өз әјирмәхананы рәдд ет, ја да бу чүр мә'насыз идејаларла базарда көрүнмә!»

Фәһләләрин бу сөһбәтинә капиталист кинајәли тәбәссүмлә ҹаваб верир: «Көрүнүр ки, сиз авамлар бә'зи шејләрин адыны ешитмишсиниз, өзүнү исә көрмәмишсиниз. Сиз әсла башыныз чыхмајан шејләрдән данышырсыныз. Сиз күман едирсиниз ки, Ливерпул фырылдагчысына вә Олдем гочағына мән нәгд пул вермишәм? Әсла! Мән онлара вексел вермишәм вә Ливерпул фырылдагчысынын памбығы әслиндә һәлә ондакы векселимин вахты чатмамышдан иплијә чеврилиб сатылмышды. Сизин мәсәләниз тамамилә башгадыр. Сиз нәгд пул алмаг истәјирсиниз».

— «Чох көзәл», — дејә фәһләләр ҹаваб верирләр, — «бәс Ливерпул фырылдагчысы вә Олдем гочағы сәнин векселләрини нә етдиләр?».

— «Онлары нә етдиләр?!» — дејә капиталист гышгырыр. — «Ахмаг суалдыр! Онлар бу векселләри өз банкирләринә апармыш вә банкирләр бунлары учот етмишләр!»

— «Онлар бунун үчүн банкирә нечә верирләр?»

— «Нечә? Пул инди чох учуздур. Зәнн едирәм ки, учот үчүн онлар тәгрибән 3% вермишләр, јә'ни векселин бүтүн мәбләғи үчүн үч фаиз дејил, векселин вахты гуртаранадәк галан мүддәт үчүн илдә 3% һесабы илә вермишләр». Фәһләләр дејир:

— «Лап јахшы. Бизә 2 шиллинг һесабы илә вер, чүнки бизим әмтәәнин дәјәри мәһз бу гәдәрдир, јахуд 12 шиллинг һесабы илә вер, чүнки биз күндәлик һагг-һесаб әвәзинә һәфтәлик һагг-һесаб алмаг истәјирик. Вер вә һәмин пулдан 14 күн үчүн илдә 3% һесабы илә тут». Капиталист дејир:

— «Лакин бу вексел чох кичикдир. Ону һеч бир банкир учот етмәз». Фәһләләр е'тираз едиб дејирләр:

— «Чох көзәл, биз 100 нәфәрик. Демәли сән бизә 1 200 шиллинг вермәлисән. Бу пул үчүн бизә вексел вер. 60 ф. ст.

һеч дә о гәдәр кичик мәбләғ дејилдир ки, бу кими бир вексели учот етмәк мүмкүн олмасын. Бундан башга исә, ахы вексели сән өзүн учот едирсән вә бу мәбләғ сәнин үчүн кәрәк о гәдәр дә аз олмасын, чүнки бу мәһз һәмин мәбләғдир ки, өзүнүн дедијинә көрә, биздән сыхыб чыхардығын мәнфәәти сән һәмин мәбләғдән көтүрүрсән. Чыхылан мәбләғ чох чүз'и оларды. Вә бу һалда биз өз мәһсулумузун чох һиссәсини тамамилә әлдә едәчәјимизә көрә, чох кечмәзди ки, сәнин учот етмәјинә бизим даһа еһтијачымыз олмазды. Ајдындыр ки, биз сәнә, биржа маклеринин сәнә вердијиндән артыг кредит ачмајачајыг, — чәми 14 күнлүк».

Әкәр (керчәк мүнасибәтләр там тәһриф едилмәклә) әмәк һаггы мәчму мәһсулун фәһләләрә мәхсус олан һиссәсинин дисконт едилмәси әсасында — бу һиссәни капиталистин габагчадан фәһләләрә *пул илә* вермәси әсасында мүәјјән едилсә, онда капиталист фәһләләрә чох гыса мүддәтли векселләр вермәли оларды, нечә ки, о, мисал үчүн, памбыг алвери едән тачирә вә и. а. бу кими векселләр верир. Фәһлә өз мәһсулунун чох һиссәсини әлдә едәр, капиталист исә тезликдә даһа капиталистликдән чыхарды. О, мәһсул саһиби икән дөнүб фәһләләр үчүн ади банкир оларды.

Хүсусилә дә, әкәр капиталист әмтәәни өз [427] дәјәриндән ашағы сатмаг риски гаршысында дурурса, онун бу әмтәәни өз дәјәриндән јухары сатмаг шансы да вардыр. Әкәр мәһсулу сатмаг мүмкүн олмурса, онда фәһләни чыхарыб күчәјә бурахырлар. Әкәр мәһсулун гијмәти узун мүддәт базар гијмәтиндән ашағы галырса, онда фәһләнин әмәк һаггы орта сәвијјәдән ашағы дүшүр вә фабрикләр натамам ишләјир. Демәли, ән чох риск едән фәһләдир.

Үчүнчүсү. Һеч кәсин ағлына кәлмир ки, фермер рентаны пул илә вердикдә, јахуд сәнаје капиталисти фаизләри пул илә вердикдә онлардан алынасы рентанын вә ја фаизин бир һиссәсини куја она көрә өзләриндә сахлаја биләрләр ки, онлар, — һәмин тә'дијәләри ичра едә билмәк үчүн, — әввәлчә өзләринин мәһсулуну пула чевирмәлидирләр.}

[б) ФӘҺЛӘНИН КАПИТАЛИСТДӘН ӘМТӘӘ АЛМАСЫ. ПУЛУН КЕРИЈӘ АХЫБ КӘЛИРКӘН ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛЫ ИФАДӘ ЕТМӘМӘСИ]

Пулун өз чыхыш нөгтәсинә гајытмасы капиталын сәнаје капиталисти илә фәһлә арасындакы тәдавүл едән һиссәсиндә дә (демәли, дөвријјә капиталынын дәјишән капитал тәшкил едән һиссәсиндә дә) баш верир. Капиталист фәһләјә әмәк һаггыны пул илә верир; фәһлә бу пула капиталистдән әмтәә

алыр, беләликлә дә пул керијә ахыб капиталистә кәлир. (Тәчрүбәдә капиталистин банкиринә кәлир. Һәгигәтдә исә банкирләр ајры-ајры капиталистләрә гаршы мәчму капиталын, бүтүнлүкдә капиталын нүмајәндәләридир, о һалда ки бу капитал *пул* шәкли алыр.) Пулун бу чүр керијә ахыб кәлмәси өзлүјүндә әсла тәкрар истеһсалы ифадә етмир. Капиталист мүбадиләдә пул вериб фәһләдән әмәк алыр, фәһлә дә һәмин пула капиталистдән әмтәә алыр. Ејни пул әввәлчә әмәк алмаг васитәси, сонра исә әмтәә алмаг васитәси кими һәрәкәт едир. Пулун керијә ахыб капиталистә кәлмәсинин сәбәби одур ки, капиталист ејни шәхсләрә гаршы әввәлчә алычы ролунда, сонра исә сатычы ролунда чыхыш едир. О, алычы оланда пул ондан кедир вә сатычы оланда она гајыдыр. Фәһлә исә, әксинә, әввәлчә сатычы кими, сонра алычы кими чыхыш едир, фәһлә әввәлчә пулу әлдә едир, сонра ону хәрчләјир, капиталист исә, фәһләнин әксинә олараг, пулу әввәлчә хәрчләјир, сонра ону керијә алыр.

Капиталистин тәрәфиндә бурада *П — Ә — П* һәрәкәти баш верир. О, пул вериб әмтәә (иш гүввәси) алыр; бу иш гүввәсинин мәһсулунун васитәси илә, әмтәәнин васитәси илә о, пул сатын алыр, јахуд һәмин мәһсулу гајтарыб, кечмишдә бир сатычы кими өзүнә гаршы дуран фәһләјә сатыр. Фәһлә исә, әксинә, *Ә — П — Ә* тәдавүлүнү тәмсил едир. О өз әмтәәсини (иш гүввәсини) сатыр вә бунун мүгабилиндә әлдә етдији пула өз мәһсулунун, өз истеһсал етдији әмтәәнин бир һиссәсини сатын алыр. Әлбәттә, белә дә демәк оларды: фәһлә әмтәәни (иш гүввәсини) пула сатыр, бу пулу әмтәә алынмасына сәрф едир, сонра да јенә өз иш гүввәсини сатыр, беләки *П — Ә — П* просеси фәһләнин тәрәфиндә дә тәмсил олунмушдур; вә пул даим фәһлә илә капиталистин арасында керијә вә ирәлијә тәдавүл етдијинә көрә, бу просесә кимин тәрәфиндән бахылачағындан асылы олараг, ејни дәрәчәдә һаглы олуб демәк оларды ки, фәһлә — ејни илә капиталист кими — *П — Ә — П* һәрәкәтини тәмсил едир. Лакин алычы капиталистдир. Просесин јенидән тәкрары фәһләдән башланмаг дејил, капиталистдән башланыр; пулун керијә ахыб капиталистә кәлмәсинин сәбәби исә ондан ибарәтдир ки, фәһлә өзүнә јашајыш васитәләри сатын алмалыдыр. *П — Ә — П* һәрәкәтинин бир тәрәфдә тәдавүл формасы, *Ә—П—Ә* һәрәкәтинин исә дикәр тәрәфдә тәдавүл формасы олдуғу бүтүн процесләрдәки кими, бурада да белә бир чәһәт ашкара чыхыр ки, мүбадилә просесинин мәгсәди тәрәфләрин бири үчүн мүбадилә дәјәридир, пулдур, бу сәбәбдән дә дәјәрин артырылмасыдыр, тәрәфләрин дикәри үчүн исә истеһлак дәјәридир, истеһлакдыр. Јухарыда көстәрилән биринчи

һалда пул керијә ахыб кәлдикдә дә јенә ејни һал баш верир, бурада *П—Ә—П* просеси фермерин тәрәфиндә, *Ә—П—Ә* просеси исә торпаг мүлкијјәтчисинин тәрәфиндә баш верир; бунун ајдын олмасы үчүн нәзәрә алмаг лазымдыр ки, торпаг мүлкијјәтчисинин фермердән әмтәә алыркән вердији *П* рентанын пул формасыдыр, демәли артыг о, *Ә — П* һәрәкәтинин нәтиҹәсидир, мәһсулун әслиндә in natura торпаг мүлкијјәтчисинә мәхсус олан һиссәсинин чеврилмиш формасыдыр.

П — Ә — П просесинин фәһлә илә капиталист арасындакы мүнасибәтләрдә јалныз, капиталистин әмәк һаггы үчүн хәрҹләмиш олдуғу пулун керијә ахыб капиталистә кәлмәсинин ифадәси олан бу нөвү өзлүјүндә, тәкрар истеһсал просесини ифадә етмир, јалныз ону ифадә едир ки, алычы да јенә һәмин шәхсләрә гаршы сатычыја чеврилир. Һәмин просесин бу нөвү һабелә, капитал олан пулун да, јә'ни *П — Ә — П′* просесинин дә ифадәси дејилдир ки, бу просесдә икинчи *П* биринчи *П*-дән чох бир пул мәбләғидир вә, демәли, бурада *П* өз-өзүнә артан дәјәри (капиталы) тәмсил едир. Әксинә, бу јалныз јенә дә *ејни* пул мәбләғинин (чох вахт һәтта ондан аз олан мәбләғин) формал сурәтдә керијә ахыб чыхыш нөгтәсинә кәлмәсинин ифадәсидир. (Әлбәттә, капиталист дедикдә бурада капиталистләр синфи нәзәрдә тутулур.) Демәли, биринчи һиссәдә[99] мән дүзкүн олмајараг демишәм ки, *П—Ә—П* формасы һөкмән *П—Ә—П′* формасында олмалыдыр. Һәмин форма садәҹә олараг, пулун керијә ахыб кәлмәси формасыны ифадә едә биләр ки, мән артыг орадача буна ишарә етмишдим вә, јенә дә ејни чыхыш нөгтәсинә гајыдан пулун даирәви һәрәкәтини онунла изаһ етмишдим ки, алычы өзү дә сатычы олур[100].

Лакин капиталист һеч дә пулун *бу ҹүр* керијә ахыб кәлмәси васитәсилә варланмыр. Мәсәлән, о, 10 шиллинг әмәк һаггы вермишдир. Һәмин 10 шиллингә фәһлә ондан әмтәә алыр. Капиталист фәһләнин иш гүввәси мүгабилиндә она 10 шиллинглик әмтәә вермишдир. О әкәр фәһләјә 10 шиллинг гијмәтиндә јашајыш васитәләрини in natura вермиш олсајды, онда бурада һеч бир пул тәдавүлү олмазды, демәли, пулун керијә ахыб кәлмәси дә олмазды. Демәли, пулун бу ҹүр керијә ахыб кәлмәси һадисәсинин капиталистин варланмасына әсла дәхли јохдур, капиталист јалныз она көрә варланыр ки, истеһсал просесинин өзүндә о, әмәк һаггына хәрҹләдијиндән артыг мигдарда әмәк мәнимсәјир вә, беләликлә, онун мәһсулу һәмин мәһсулун истеһсал хәрҹләриндән артыгдыр, — һалбуки капиталистин фәһләјә вердији пул һеч бир һалда фәһләнин капиталистә вериб әмтәә алдығы пулун мигдарындан аз ола билмәз. Пулун формал сурәтдә бу ҹүр керијә ахыб кәлмәси-

нин бурада варланмаға һеч бир дәхли јохдур, демәли, о, [428] *П*-ни бир капитал кими ифадә етмир, — там ејнилә дә, рента, фаиз вә верки верилмәсинә хәрчләнән пул керијә ахыб торпаг рентасы, фаиз вә верки верәнин әлинә кәләндә пулун бу чүр керијә ахыб кәлмәсиндә дәјәрин артмасы вә ја [һеч олмаса] онун әвәзләнмәси јохдур.

П — Ә — П, әкәр бу һәрәкәт пулун формал сурәтдә керијә ахыб капиталистә кәлмәсини ифадә едирсә, бу јалныз белә бир чәһәти ифадә едир ки, капиталист тәрәфиндән верилән пул ассигновкасы онун өз әмтәәсиндә реаллашмышдыр.

Бу пул ахынынын — пулун бу чүр өз чыхыш нөгтәсинә гајыдыб кәлмәсинин — дүзкүн изаһ едилмәдијинә даир мисалы охумаг үчүн јухарыда, Дестүт де Траси һаггындакы бөлмәјә бах[101]. Икинчи бир мисал олараг — хүсусилә дә фәһлә илә капиталист арасындакы пул тәдавүлүнә тәтбигән көтүрүлән бир мисал олараг — сонралар Брејн[102] көстәрмәк лазымдыр. Нәһајәт, пул борч верән капиталист барәсиндә *Прудону*[103] көстәрмәк лазымдыр.

Бу керијә ахын формасы *П—Ә—П,* алычынын да сатычыја чеврилдији јердә баш верир; демәли, бу форма бүтүн тичарәт капиталы тәрәфиндә баш верир, бурада бүтүн тачирләр бир-бириндән она көрә алырлар ки, сатсынлар вә она көрә сатырлар ки, алсынлар. Ола биләр ки, алычы — *П* — өз әмтәәсини, мәсәлән дүјүнү, өзү алдығындан баһа сата билмир; ола биләр ки, әмтәәни о һәтта гијмәтиндән ашағы сатмаға мәчбурдур. Бу һалда биз бурада пулун јалныз садә шәкилдә гајытдығыны көрәрдик, чүнки бурада алгы белә бир шәкилдә сатгыја кечир ки, пул өзүнү өз-өзүнә артан бир дәјәр кими, капитал кими тәзаһүр етдирмир.

Ејни һал, мисал үчүн, сабит капиталын мүбадиләсиндә дә баш верир. Машынгајыран дәмир истеһсалчысындан дәмир алыр вә она машын сатыр. Бу һалда пул керијә ахыб машынгајырана кәлир. Бу пул дәмир алынмасы үчүн алгы васитәси олараг сәрф едилмишдир. Бундан сонра һәмин пул машын алынмасында дәмир истеһсалчысы үчүн алгы васитәси вәзифәсини ифа едир, беләликлә дә керијә ахыб машынгајырана кәлир. Машынгајыран өз вердији пулун мүгабилиндә дәмир алмышдыр, әлдә етдији пулун мүгабилиндә исә машын вермишдир. Ејни бир мигдар пул бурада икигат артыг дәјәрин тәдавүлүнү мүмкүн етмишдир. Мәсәлән, машынгајыран 1 000 ф. ст. вериб дәмир алмышдыр; дәмир истеһсалчысы һәмин 1 000 фунт стерлингә машын алыр. Дәмир илә машынларын дәјәри бирликдә=2 000 ф. ст. Лакин бу сурәтлә 3 000 ф. ст. һәрәкәтдә олмалыдыр: 1 000 ф. ст. пул,

1 000 фунт стерлинглик машын вә 1 000 фунт стерлинглик дәмир. Әкәр капиталистләр in natura мүбадилә етсәјдиләр, онда әмтәәләр әлдән-әлә кечиркән тәдавүлдә бир фартинг дә олмазды.

Һәмчинин, капиталистләр бир-бири илә гаршылыглы һагг-һесаб чәкәндә вә пул онлар үчүн тә'дијә васитәси вәзифәсини ифа едәндә дә белә олур. Кағыз пул вә ја кредит пулу (банкнотлар) тәдавүл едәндә, үмуми вәзијјәт анчаг бир чәһәтдән дәјишилир. Бу һалда банкнот шәклиндә 1 000 фунт стерлинг дә вардыр, лакин бунлар «дахили дәјәрдән» мәһрумдур. Һәр нечә олса бурада да 3 000 ф. ст. вардыр: 1 000 ф. ст. дәмир шәклиндә, 1 000 ф. ст. машын шәклиндә вә 1 000 ф. ст. банкнот шәклиндә. Лакин, биринчи һалда да олдуғу кими, бу 3 000 ф. ст. јалныз она көрә мөвчуддур ки, машынгајыранын өз әлиндә 2 000 фунт стерлинги: 1 000 фунт стерлинглик (гызыл вә күмүш, јахуд банкнот) пулу вар иди. Һәр ики һалда дәмир истеһсалчысы машынгајырана јалныз бу ахырынчыны (јә'ни пулу) гајтарыр, зира дәмир истеһсалчысы буну үмумијјәтлә јалныз она көрә әлдә етмишдир ки, алычы олмаг е'тибары илә машынгајыран — билаваситә бурадача — ејни заманда сатычы дејилди: о, биринчи әмтәәнин, дәмирин гаршылығыны әмтәә илә дејил, пул илә өдәмишдир. О бунун гаршылығыны әмтәә илә өдәдикдә, јә'ни өз әмтәәсини дәмир истеһсалчысына сатдыгда исә, дәмир истеһсалчысы пулу она гајтарыр, чүнки өдәниш ики дәфә тәкрар олунмур, бир дәфә пул илә, икинчи дәфә әмтәә илә ичра едилмир.

Һәр ики әмәлијјатда гызыл вә ја банкнот, машынгајыран тәрәфиндән сатын алынан әмтәәнин, јахуд, бундан сонра өз контракентинин ондан сатын алдығы әмтәәнин чеврилмиш формасыны тәмсил едир; ја да гызыл вә ја банкнот елә бир әмтәәни тәмсил едир ки, бу әмтәә сатын алынмыш олмаса да, јенә пула чеврилмишдир; мәсәлән, торпаг мүлкијјәтчиси (онун әчдады вә и. а.)[104] кәлир әлдә едиркән белә олур. Демәли, бурада пулун гајытмасы јалныз белә бир чәһәти ифадә едир ки, әмтәәнин мүгабилиндә пул вериб бу пулу тәдавүлә бурахан шәхс, ону, өзүнүн тәдавүлә бурахдығы башга бир әмтәәнин сатылмасы јолу илә тәдавүлдән керијә гајтарыр.

Индичә һаггында бәһс едилән ејни 1 000 ф. ст. капиталистләр арасында тәдавүл едәрәк бир күн әрзиндә гырх, әлли әлдән кечә биләрди вә бу јалныз капиталын бир әлдән дикәринә кечмәси оларды. Машын — дәмиргајыранын әлинә, дәмир — кәндлинин әлинә, тахыл да крахмал вә ја спирт фабрикчисинин әлинә кечәрди вә и. а. Сон нәтичәдә 1 000 ф. ст. јенә дә машынгајыранын әлинә кәлә биләрди, ондан дәмир истеһсалчысынын әлинә кечә биләрди вә и. а. Белӛликлә

бу 1 000 фунт стерлингин көмәји илә 40 000 вә даһа чох фунт стерлинглик бир капитал тәдавүл едәрди, һәм дә пул даим ону биринчи олараг тәдавүлә бураханын әлинә гајыдарды. Бу 40 000 фунт стерлингдән әлдә едилән мәнфәәтин бир һиссәси, мүхтәлиф капиталистләрин вердикләри фаизә чеврилир, мәсәлән, машынгајыранын она 1 000 ф. ст. борч вермиш олан шәхсә, дәмир истеһсалчысынын артыг чохдан көмүрә вә и. а. вә ја әмәк һаггына вә и. а. сәрф едилмиш 1 000 фунт стерлинги она борч вермиш олан шәхсә вердији фаизә чеврилир. Бундан чәнаб Прудон белә бир нәтичә чыхарыр ки, 40 000 ф. ст. үчүн әлдә едилән *фаизләрин бүтүн мәбләғини* бу мин фунт стерлинг кәтирир. Бу сурәтлә, әкәр фаиз нормасы бешә бәрабәр олсајды, онда фаизләр 2 000 ф. ст. тәшкил едәрди. Прудон бу чүр фәрз едәрәк сонра дүзкүн һесаблајыр ки, 1 000 ф. ст. 200% кәтирмишдир. Сијаси игтисадын бу шөһрәтли тәнгидчиси беләдир!*

Лакин *П — Ә — П* просеси өзүнүн капиталист илә фәһлә арасындакы пул тәдавүлүнү тәмсил етдији шәклиндә галыркән өзлүјүндә һеч бир тәкрар истеһсал әмәлијјатыны ифадә етмирсә дә, һәр һалда һәмин просесин даим тәкрар олунмасы, пулун фасиләсиз сурәтдә ахыб керијә кәлмәси тәкрар истеһсалын мөвчуд олдуғуна ишарә едир. Һеч бир алычы, әкәр өз сатдығы әмтәәләри даим тәкрар истеһсал етмәсә, үмумијјәтлә даим бир сатычы кими мејдана чыха билмәз. Доғрудур, бу һал бүтүн о адамлар барәсиндә дүзкүндүр ки, онлар рента, фаиз вә ја веркиилә јашамырлар. Лакин контракентләрин бириндә просес баша чатдығы заман һәмишә пул керијә ахыб кәлир, *П — Ә — П* баш верир, мәсәлән капиталистин фәһләјә, јахуд да торпаг мүлкијјәтчисинә вә ја рантје илә мүнасибәтиндә белә олур (ики ахырынчылар тәрәфиндән анчаг пулун керијә ахыб кәлмәси баш верир). Дикәр контракентин тәрәфиндә исә просес әмтәә сатын алын-

---

* [437] Прудонун әсәринин јухарыда нәзәрдә тутулан јериндә дејилир:
«Ән јахшы мә'луматы олан мүәллифләрин јаздығына көрә ипотека борчларынын мәбләғи 12 милјарда, башгаларынын јаздығына көрә исә 16 милјарда чатыр; ади векселләр үзрә олан борчларын мәбләғи азы 6 млрд. коммандит гојулушлар үзрә тәгрибән 2 млрд, дөвләт борчу 8 млрд.; чәми 28 млрд. тәшкил едир. Нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, бу борчларын һамысы 4, 5, 6, 8. 12 вә һәтта 15 фаиз һесабы илә алынмыш борчлардан вә ја борч алынмыш һесаб едилән мәбләғләрдән ибарәтдир. Һәмин борчларын биринчи үч категоријасы үчүн мән орта норманы 6 фаиз кәтүрүрәм; 20 млрд. үчүн бу, 1 200 млн. верир. Буна дөвләт борчу үчүн олан фаизләри, тәгрибән 400 млн. әлавә етмәк лазымдыр. Чәми—1 млрд. капитал үчүн иллик фаиз 1 600 млн.» (сәһ. 152). Демәли 160%. Зира «нәгд пулун мәбләғи, — мән үмумијјәтлә Франсадакы пулларын мәбләғи демәк истәмирәм, лакин тәдавүлдә олан пулларын мәбләғи, о чүмләдән Банкын кассасындакы нәгд пулун мәбләғи, — ән чох јајылмыш тәхминләрә көрә бир милјарддан артыг дејилдир» (сәһ. 151). «Мүбадилә гуртардыгда пуллар јенә сәрбәстләшир вә, демәли, јенидән борч верилә биләр... Капитал олан пул бир мүбадиләдән дикәринә кечиркән даим дөнә-дөнә өз мәнбәјинә гајыдыр, бурадан исә белә бир нәтичә чыхыр ки, һәмин пулун ејни әлләрлә һәр дәфә јенидән борч верилмәси һәмишә јенә һәмин шәхсә мәнфәәт кәтирир» (сәһ. 153—154). «Gratuitè du Grèdit. Discussion entre M. *F. Bastiat* et, M. *Proudhon*», Paris, 1850 [105] [437]

масы илә баша чатыр, јә'ни, фәһләдә олдуғу кими, *Ә—П—Ә* просеси баш верир. Бу просеси фәһлә даим јенидән тәкрар едир. О бир алычы кими дејил, һәмишә бир сатычы кими тәшәббүс көстәрир. Бу һабелә, јалныз кәлирин хәрчләнмәси демәк олан [429] пул тәдавүлүнүн бүтүн мәчмусуна аиддир. Мәсәлән, капиталистин өзү бир ил әрзиндә мүәјјән мигдарда мәһсул истеһлак едир. О өз әмтәәсини пула чевирмишдир ки, һәмин пулу өзүнүн гәти истеһлак едәчәји әмтәәләр алынмасына сәрф етсин. Бурада *Ә—П—Ә* баш верир вә пулун керијә ахыб капиталистә кәлмәси просеси јохдур, лакин пул керијә ахыб о сатычынын (мәсәлән, дуканчынын) әлинә кәлир ки, онун капиталы капиталистин өз кәлирини хәрчләмәси сајәсиндә әвәзләнмиш олур.

Лакин биз һабелә кәлирин кәлирә мүбадиләсинин, кәлирләр тәдавүлүнүн мөвчуд олдуғуну да көрдүк. Гәссаб чөрәкчидән чөрәк алыр, чөрәкчи гәссабдан әт алыр; онларын һәр икиси өз кәлирини хәрчләјир. Гәссаб өз једији әтә пул вермир; һабелә чөрәкчи дә өз једији чөрәјә пул вермир. Онларын һәр бири кәлирин бу һиссәсини in natura истеһлак едир. Лакин, ола биләр ки, чөрәкчинин гәссабдан алдығы әт гәссабын капиталыны дејил, кәлирини әвәзләсин, јә'ни гәссаб сатдығы әтин гәссаб үчүн садәчә мәнфәәт тәшкил етмәјиб, онун мәнфәәтинин бир кәлир кими өзүнүн истеһлак етмәк нијјәтиндә олдуғу мүәјјән һиссәсини әвәзләсин. Гәссабын чөрәкчидән алдығы чөрәк дә гәссаб үчүн өз кәлиринин хәрчләнмәсидир. Һагг-һесаб кәсәндә чөрәкчи вә ја гәссаб анчаг баланс фәргини өдәмәлидир. Онларын гаршылыглы алгы вә сатгыларынын балансլашан һиссәси пул тәдавүлүнә дахил олмур. Лакин, фәрз едәк ки, чөрәкчи баланс фәргини өдәмәли олур вә бу фәрг гәссаб үчүн кәлир тәшкил едир. Онда гәссаб чөрәкчинин пулуну башга истеһлак шејләри алынмасына сәрф едәчәкдир. Фәрз едәк ки, бу мәблә₣, онун дәрзијә вердији 10 фунт стерлингдир. Әкәр бу 10 ф. ст. дәрзи үчүн кәлирдисә, онда дәрзи дә буну ејни тәрздә хәрчләјәчәкдир. О да бу пула чөрәк вә и. а. алачагдыр. Беләликлә, пул керијә ахыб чөрәкчијә кәләчәкдир, лакин бу пул даһа онун кәлирини дејил, капиталыны әвәзләјир.

Белә бир мәсәлә дә гојула биләр: капиталистин ичра етдији вә өз-өзүнә артан дәјәри тәмсил едән *П—Ә—П* просесиндә капиталистин тәдавүлдән көтүрдүјү пул тәдавүлә бурахдығындан чох олур. (Әслиндә дәфинә топлајычысы буна чан атырды, лакин буна наил олмады. Зира тәдавүл даирәсиндән онун гызыл вә күмүш формасында чыхартдығы дәјәр онун бу тәдавүл даирәсинә әмтәә шәклиндә бурахдығы дәјәрдән чох олмур. О инди пул формасында әввәлкиндән чох дәјә-

рә маликдир, габагда исә о, әмтәә формасында әввәлкиндән чох дәјәрә малик иди.) Тутаг ки, капиталистин өз әмтәәсинин бүтүн истеһсал хәрчләри 1 000 фунт стерлингә бәрабәрдир. О өз әмтәәсини 1 200 фунт стерлингә сатыр, зира инди бу әмтәәдә 20%, јахуд $^1/_5$ һиссә һаггы өдәнилмәмиш әмәк вардыр ки, капиталист бунун һаггыны вермәмиш олса да ону сатыр. Нечә ола билир ки, бүтүн капиталистләрин, сәнаје капиталистләри синфинин даим тәдавүлдән көтүрдүкләри пул, тәдавүлә бурахдыглары пулдан артыг олур? Дикәр тәрәфдән, демәк олар ки, капиталист тәдавүлә даим, орадан көтүрдүјүндән чох пул бурахыр. О өз әсас капиталыны өдәмәли иди. Лакин бу әсас капиталы о јалныз, ону истеһлак етдикчә, јалныз һиссә-һиссә сатыр. Әмтәә истеһсалы просесинә бүтүнлүкдә дахил олан әсас капиталын һәмишә јалныз хејли аз һиссәси әмтәәнин *дәјәринә* дахил олур. Әкәр әсас капиталын тәдавүл дөврү 10 илә бәрабәрдирсә, онда һәр ил онун анчаг онда бир һиссәси әмтәәјә дахил олур, галан $^9/_{10}$ һиссәси исә пул тәдавүлүнә дахил олмур, чүнки бу $^9/_{10}$ һиссә әмтәә формасында, үмумијјәтлә, тәдавүлә дахил олмур. Бир мәсәлә беләдир.

Бу проблеми биз сонралар[106] нәзәрдән кечирәчәјик, инди исә Кенејә гајыдаг.

Лакин, әввәлчә бир мәсәләдән дә бәһс едәк. Банкнотларла векселләри учот едән вә ја борч да верән банка банкнотларын гајытмасы, бу анадәк пулун нәзәрдән кечирилмиш кери ахыб кәлмәсинә бәнзәмәјән тамамилә башга бир һадисәдир. Бу һалда әмтәәнин пула чеврилмәси габагчадан нәзәрдә тутулур. Әмтәә һәлә сатылмамышдан, һәтта, ола биләр ки, һәлә истеһсал едилмәмишдән пул формасы алыр. Лакин, ола биләр ки, артыг о (вексел мүгабилиндә) сатылмышдыр. *Һәр һалда* онун һәлә *пулу верилмәмишдир,* о һәлә јенидән пула чеврилмәмишдир. Беләликлә бу чүр пула чеврилмә һәр ики һалда габагчадан нәзәрдә тутулур. Елә ки, әмтәә сатылды (јахуд о, сатылмыш *фәрз олунду),* пул керијә ахыб банка кәлир — ја онун өз банкнотлары шәклиндә кәлир ки, бу банкнотлар онда тәдавүлдән кери гајыдыр; ја да өзкә банкнотлары шәклиндә кәлир ки, бу һалда онлар банкын өз банкнотларына (банкирләрин арасында) мүбадилә олунур, белә ки һәмин банкнотларын һәр икиси тәдавүлдән чыхарылыр, өз чыхыш нөгтәсинә гајыдыр; ја да, гызыл вә күмүш шәклиндә кери гајыдыр. Әкәр бу гызыл вә күмүш үчүнчү шәхсләрин әлиндәки банкнотларын дәјишдирилмәсинә сәрф едилирсә, онда банкнотлар банка гајыдыр. Әкәр банкнотлар дәјишдирилмәјә тәгдим олунмурса, онда тәдавүлдәки гызыл вә күмүшүн мигдары, бунларын инди

банкнот әвәзинә банкын анбарларында јатыб галан һәчми бәрабәрдә азалыр.

Бүтүн бу һаллардакы просес бундан ибарәтдир:

Пулун мөвчуд варлығы (әмтәәнин пула чеврилмәси) габагчадан нәзәрдә тутулмушдур. Әмтәә керчәкдән пула чеврилдикдә исә, икинчи дәфә пула чеврилмиш олур. Лакин әмтәәнин бу икинчи пул варлығы чыхыш нөгтәсинә гајыдыр, онун биринчи пул варлығыны өдәјир, онун јерини тутур, тәдавүлдән банка гајыдыр. Ола биләр ки, әмтәәнин бу икинчи пул варлығы онун биринчи пул варлығыны ифадә едән *јенә дә һәмин, тамамилә ејни* банкнотлар күтләсиндә ифадә олунур. Мәсәлән, вексел иплик фабрикчиси үчүн учот едилмишди. Вексели о, тохучудан алмышды. Иплик фабрикчиси әлдә етдији 1 000 фунт стерлинглә көмүрүн, памбығын вә и. а. пулуну верди. Өз әмтәәләринин тә'дијәсиндә һәмин банкнотларын өз әлләриндән кәлиб кечдији мүхтәлиф шәхсләр бу банкнотлары сон нәтичәдә кәтан алынмасына хәрчләјир, беләликлә дә банкнотлар тохучунун әлинә кечир, о да, векселин вахты гуртаран күн ондакы мәбләғи әјиричијә ејни банкнотларла өдәјир, әјиричи исә бунлары банка гајтарыр. Әсла еһтијач јохдур ки, әмтәәнин (өлүмүндән сонра) икинчи дәфә пула чеврилмәси — онун нәзәрдә тутулмуш чеврилмәсиндән сонра — [430], биринчи чеврилмәдәки пул илә дејил, башга пул васитәси илә баш вермиш олсун. Беләликлә дә елә көрүнүр ки, куја әјиричи һәгигәтдә һеч бир шеј әлдә етмәмишдир, зира о әввәлдә банкнотлары борч алмышды, просес исә онунла гуртарыр ки, әјиричи һәмин банкнотлары керијә алыр вә бунлары вермиш олан банка гајтарыр. Һәгигәтдә исә ејни банкнот һәмин мүддәт әрзиндә тәдавүл васитәси вә тә'дијә васитәси вәзифәсини ифа етмишдир, бу банкнотларла әјиричи гисмән өз борчуну вермиш, гисмән дә иплијин тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан әмтәәләр алмышдыр, беләликлә дә о, фәһләнин истисмар едилмәси васитәсилә јарадылан изафи дәјәри әлдә етмишдир ки, бунун бир һиссәси илә о инди банкын пулуну верә биләр. Һәм дә буну пул илә верә биләр, зира кери ахыб онун әлинә кәлән пул өзүнүн хәрчләдијиндән, аванс етдијиндән, сәрф етдијиндән артыг олур. Нә сурәтлә? Бу јенә дә, бахылмасыны тә'хирә салдығымыз һәмин мәсәләјә аиддир[107].

[4) «ИГТИСАД ЧӘДВӘЛИ»НДӘ ФЕРМЕРЛӘР ИЛӘ СӘНАЈЕЧИЛӘР АРАСЫНДАКЫ ТӘДАВҮЛ]

Демәли, биз Кенејә гајыдырыг. Биз тәдавүлүн үчүнчү вә дөрдүнчү әмәлијјатларына кечирик.

P — торпаг мүлкијјәтчиси — *S*-дән[108] (сәнаједә мәшғул

олан «бәһәрсиз» синифдән; чәдвәлдә — *a* — *c* хәтти[109]) 1 милјардлыг сәнаје әмтәәси алыр. Бурада пул, 1 милјард, ејни мәбләғдә әмтәәни тәдавүл етдирир. { Бу она көрәдир ки, бу һалда бир дәфә мүбадилә баш верир. Әкәр *P* әмтәәни *S*-дән һиссә-һиссә сатын алсајды вә ејнилә *P*-дән (фермердән) өз рентасыны һиссә-һиссә әлдә етсәјди, онда 1 млрд. мәбләғиндәки сәнаје әмтәәләри, фәрз едәк ки, 100 милјон васитәсилә сатын алына биләрди. Зира *P* бу һалда *S*-дән 100 милјонлуг сәнаје әмтәәләри алыр, *S F*-дән 100 милјонлуг јејинти шејләри алыр, *F* исә *P*-јә 100 милјонлуг рента верир; вә бу әкәр 10 дәфә тәкрар олунсајды, онда *S*-дә *P*-јә вә *F*-дән *S*-ә 100 млн. ×10 әмтәә кечәрди, *F*-дән *P*-јә исә 100 млн. ×10 рента кечәрди. Бүтүн тәдавүл 100 млн. васитәсилә ичра едилмиш оларды. Лакин *F* рентанын һамысыны бирдән верирсә, онда *S*-ин әлиндәки 1 милјардын вә *P*-ә гајыдан 1 милјардын бир һиссәси сандыгда сахланыла биләрди, бир һиссәси исә тәдавүл едә биләрди.} 1 милјардлыг әмтәә инди *S*-дән *P*-јә кечмишдир вә, әксинә, 1 млрд. мәбләғиндә пул *P*-дән *S*-ә кечмишдир. Бу — садә тәдавүлдүр. Пул илә әмтәә јалныз, бир-биринә әкс истигамәтдә һәрәкәт едиб әлдән-әлә кечир. Лакин фермерин *P*-јә сатдығы вә, беләликлә, истеһлак даирәсинә кечмиш олан 1 милјардлыг јејинти шејләриндән башга, *S*-ин *P*-јә сатдығы 1 милјардлыг фабрик әмтәәләри дә истеһлака кечмишдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу әмтәәләр һәлә јени әкин мәһсулундан габаг мөвчуд иди (белә олмасајды *P* бунлары јени әкин мәһсулуна мүбадиләдә сатын ала билмәзди).

S өзү дә *F*-дән 1 милјардлыг јејинти шејләри сатын алыр. Беләликлә инди *үмуми мәһсулун дикәр бешдә бир һиссәси дә* истеһлака кечмишдир. Бу бир милјард *S* илә *F* арасындакы мүнасибәтләрдә тәдавүл васитәси вәзифәсини ифа едир. Лакин ејни заманда бурада ики һадисә баш верир ки, *S* илә *P* арасындакы просесдә биз бунлара раст кәлмирик. Бу ахырынчы просесдә *S* јенә өз мәһсулунун бир һиссәсини, мәһз 1 милјардлыг сәнаје әмтәәләрини пула чевирмишдир. *F* илә мүбадиләдә исә бу пулу о јенидән јејинти шејләринә чевирир, Кененин дедијиндән анлашылдығы үзрә: әмәк һаггына чевирир,— демәли, бунунла о, әмәк һаггына сәрф етдији вә истеһлак олунмуш капиталыны әвәзләјир. 1 милјардын бу чүр јенидән јашајыш васитәләринә чеврилмәси *P*-дә садәчә истеһлакы ифадә едир, *S*-дә исә истеһсал истеһлакыны, тәкрар истеһсалы ифадә едир, чүнки *S* өз әмтәәсинин бир һиссәсини јенидән бу әмтәәнин истеһсал үнсүрләриндән биринә—јашајыш васитәләринә чевирир. Беләликлә, әмтәәнин бу метаморфозларындан бири, онун пулдан гајыдыб әмтәәјә чеврилмәси

бурада ејни заманда әмтәәнин јалныз *формал* метаморфозунун дејил, *керчәк* метаморфозунун башланғычыны ифадә едир, онун тәкрар истеһсалынын башланғычыны, онун гајыдыб өз истеһсал үнсүрләринә чеврилмәсинин башланғычыны ифадә едир. Бурада онунла бирликдә капиталын метаморфозу да баш верир. *P*-нин тәрәфиндә исә, әксинә, јалныз кәлирин пул формасындан әмтәә формасына чеврилмәси баш верир. Бу јалныз истеһлакы ифадә едир.

Икинҹиси, *S* *F*-дән 1 милјардлыг јејинти шејләри алдыгда, *F*-ин *P*-јә пул илә рента вермиш олдуғу икинҹи милјард *F*-ә гајыдыр. Лакин бу пулун она гајытмасынын сәбәби јалныз будур ки, о буну јенидән тәдавүлдән чыхарыр, буну 1 милјард дәјәриндә олан әмтәә шәклиндә еквивалент васитәсилә кери алыр. Бу ејнилә она бәнзәр ки, торпаг мүлкијјәтчиси ондан 1 милјардлыг (бирринҹи милјарддан әлавә) јејинти шејләри сатын алмыш олајды, јә'ни өз пул рентасынын икинҹи јарысыны фермердән әмтәә шәклиндә алыб сонра бу әмтәәни *S*-ин әмтәәсинә мүбадилә етмиш олајды. *S* анҹаг, *F*-ин *P*-јә пул илә вермиш олдуғу ики милјардын икинҹи јарысыны әмтәә шәклиндә *P*-нин јеринә әлдә етмиш олур. Әкәр тә'дијә натурал формада иҹра едилсәјди, онда *F* *P*-јә 2 милјардлыг јејинти шејләри верәрди ки, бунун 1 милјардлығыны *P* өзү истеһлак едәрди, икинҹи милјарды исә *S*-ә вериб сәнаје әмтәәләринә мүбадилә едәрди. Бу һалда јалныз белә оларды: 1) 2 милјардлыг јејинти шејләри өз јерини дәјишиб *F*-дән *P*-јә кечәрди: 2) *P* илә *S* арасында мүбадилә тиҹарәти баш верәрди, бунларын бириниҹиси 1 милјардлыг јејинти шејини 1 милјардлыг сәнаје әмтәәләринә мүбадилә едир, икинҹиси исә — әксинә.

Бунун әвәзинә ашағыдакы дөрд әмәлијјат баш вермишдир: [431] 1) 2 милјард пул јерини дәјишиб *F*-дән *P*-јә кечир; 2) *P* 1 милјарда *F*-дән јејинти шејләри алыр. Пул *F*-ә гајыдыр, тәдавүл вәзифәсини ифа едир; 3) *P* 1 милјард пул вериб *S*-дән сәнаје әмтәәләри алыр. Пул бир тәдавүл васитәси кими ишләнир, әмтәәнин һәрәкәтинә экс истигамәтдә әлдән-әлә кечир; 4) *S* бу 1 милјард пула *F*-дән јејинти шејләри алыр. Пул тәдавүл васитәси кими ишләнир. Бунунла бирликдә *S* үчүн бу пул капитал кими тәдавүл едир. Пул керијә ахыб *F*-ә кәлир, чүнки инди јејинти шејләринин икинҹи милјарды, *F*-ин торпаг мүлкијјәтчисинә вердији ассигновка үзрә ондан алынмышдыр. Лакин *F*-ә гајыдан пул билавасит торпаг мүлкијјәтчисиндән кәлмир, о јалныз *P* илә *S* арасында тәдавүл васитәси вәзифәсини јеринә јетирдикдән сонра кәлир, *F*-дән 1 милјардлыг јејинти шејләрини һәлә алмамыш-

дан өз јолу үзәриндә 1 милјардлыг сәнаје әмтәәләрини сәнаједән апарыб торпаг мүлкијјәтчисинә верәндән сонра кәлир. Бу әмтәәнин (торпаг мүлкијјәтчиси илә мүбадиләдә) пула чеврилмәси, һабелә сонра пулун (фермер илә мүбадиләдә) јејинти шејләринә чеврилмәси S-ин тәрәфиндә онун капиталынын метаморфозудур, онун капиталы әввәлҹә пул формасы алыр, сонра исә, капиталын тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан тәркиб үнсүрләри формасыны кәсб едир.

Демәли, кечмишдәки дөрд тәдавүл әмәлијјатынын нәтиҹәси бундан ибарәт олур: торпаг мүлкијјәтчиси өз кәлирини хәрҹләмишдир, онун бир јарысыны јејинти шејләринә, дикәр јарысыны исә сәнаје шејләринә сәрф етмишдир. Бунунла торпаг мүлкијјәтчисинин пул рентасы олараг әлдә етдији 2 млрд. хәрҹләнмишдир. Бу мәбләғин јарысы ондан мүстәгим јол илә, о бири јарысы исә долајы јол илә, S-ин васитәсилә гајыдыб фермерә кәлмишдир. Лакин, S өз һазыр әмтәәсинин бир һиссәсиндән хилас олмуш вә ону јејинти шејләри илә, демәли, тәкрар истеһсалын бир үнсүрү илә әвәзләмишдир. Тәдавүлдә торпаг мүлкијјәтчиси иштирак етдији өлчүдә тәдавүл бу просесләрлә гуртарыр. Лакин ашағыдакылар тәдавүлдән истеһлака кечмишдир (гисмән гејри-мәһсулдар истеһлака, гисмән истеһсал истеһлакына кечмишдир, чүнки торпаг мүлкијјәтчиси өз кәлири илә S-ин капиталыны гисмән әвәзләмишдир): 1) 1 милјардлыг јејинти шејләри (јени әкин мәһсулу); 2) 1 милјардлыг сәнаје әмтәәләри (кечән илки әкин мәһсулу); 3) тәкрар истеһсала дахил олан, јә'ни кәлән ил S тәрәфиндән торпаг мүлкијјәтчисинин рентасынын јарысына мүбадилә едиләҹәк әмтәәләрин истеһсалына дахил олан 1 милјардлыг јејинти шејләри.

2 млрд. пул јенә дә фермерин әлиндәдир. О инди өзүнүн «иллик вә илкин авансларыны» әвәзләмәк үчүн S-дән 1 милјардлыг әмтәә алыр, чүнки бунлар гисмән әмәк аләтләриндән вә саирәдән, гисмән дә, истеһсал заманы истеһлак едилән дикәр сәнаје әмтәәләриндән ибарәтдир. Бу — ади тәдавүл просесидир. Бунунла 1 млрд. S-ин әлинә кечир, беләликлә дә онун мәһсулунун әмтәә формасында мөвҹуд олан икинҹи јарысы пула чеврилир. Һәр ики тәрәфдә капиталын метаморфозу баш верир. Фермерин 1 милјарды гајыдыб, тәкрар истеһсал просеси үчүн лазым олан истеһсал үнсүрләринә чеврилир. S-ин һазыр әмтәәси гајыдыб пула чеврилир, әмтәәдән пула чеврилмәк кими бир *формал* метаморфоза уғрајыр ки, бунсуз капитал гајыдыб өз истеһсал үнсүрләринә чеврилә билмәз, демәли тәкрар истеһсал едилә билмәз. Бу — бешинҹи тәдавүл просесидир. *1 милјардлыг сәнаје әмтәәләри* (ке-

чән илин әкин мәһсулу) тәкрар истеһсал истеһлакына кечир ($a' - b'$)[110].

Нәһајәт, S инди өз әмтәәсинин јарысыны чевирмиш олдуғу 1 млрд. пулу гајтарыб һәмин әмтәәнин истеһсал шәртләринин икинчи јарысына — хаммал вә саирәјә чевирир ($a'' - b''$). Бу — ади тәдавүлдүр. S үчүн бу ејни заманда онун капиталынын тәкрар истеһсал үчүн јарарлы формаја дүшмәсидир, F үчүн исә онун мәһсулунун гајыдыб пула чеврилмәсидир. Инди «үмуми мәһсулун» сон бешинчи һиссәси тәдавүлдән истеһлака кечир.

Беләликлә: фермердә $^1/_5$ һиссә тәкрар истеһсал просесинә кечир вә тәдавүлә дахил олмур; $^1/_5$ һиссә торпаг мүлкијјәтчиси тәрәфиндән истеһлак едилир; јекуну — $^2/_5$; $^2/_5$ һиссәсини S әлдә едир; чәми $^4/_5$ һиссә [111].

Бурада һесабламада ачыгча кәсир вардыр. Көрүнүр, Кене һесабламаны белә гурур. F P-јә 1 милјардлыг јејинти шејләри верир ($a - b$ хәтти). 1 милјардлыг хаммал илә о, S-ин капиталыны әвәзләјир ($a'' - b''$). 1 милјардлыг јејинти шејләри S үчүн әмәк һаггы тәшкил едир ки, бунун S тәрәфиндән әмтәәләрә әлавә едилән дәјәри һәмин әлавәетмә просесиндә S-ин истеһлак етдији шејләрин дәјәриндән ибарәтдир ($c - d$). 1 млрд. исә тәкрар истеһсал просесиндә галыр (a') вә тәдавүлә дахил олмур. Нәһајәт, 1 милјардлыг мәһсул «аванслары» әвәзләјир ($a' - b'$). Лакин, Кене нәзәрдән гачырыр ки, S бу 1 млрд. дәјәриндәки сәнаје әмтәәләри мүгабилиндә фермердән нә јејинти шејләри, нә дә хаммал алмыр: S фермер илә өз пул һагг-һесабында фермерә јалныз онун өз пулуну гајтарыр. Ахы, Кене лап әввәлдән белә бир фәрзијјәни әсас көтүрүр ки, фермерин өз үмуми мәһсулундан башга 2 млрд. пулу да вардыр вә бу үмумијјәтлә, тәдавүл үчүн пул әлдә едилән фонддур.

Бундан башга, Кене унудур ки, бу 5 милјардлыг үмуми мәһсулдан савајы, сәнаје маллары шәклиндә 2 милјардлыг үмуми мәһсул да вардыр ки, бу, јени әкин мәһсулундан габаг истеһсал едилмишдир. Зира 5 млрд. фермерин јалныз бүтүн иллик мәһсулуну, [432] фермерләр тәрәфиндән әлдә едилмиш бүтүн әкин мәһсулуну тәмсил едир, лакин сәнајенин үмуми мәһсулуну әсла тәмсил етмир, сәнаје һәмин илин әкин мәһсулундан тәкрар истеһсал үчүн өзүнә лазым олан үнсүрләри әвәзләмәлидир.

Беләликлә, ашағыдакылар мөвчуддур: 1) фермерин тәрәфиндә 2 млрд. пул; 2) торпағын 5 милјардлыг үмуми мәһсулу; 3) сәнаје әмтәәләри шәклиндә 2 милјардлыг дәјәрләр. Демәли, пул шәклиндә 2 млрд. вә мәһсул (әкинчилик вә сәнаје мәһсуллары) шәклиндә 7 млрд. Тәдавүл просеси јығчам

олараг ашағыдакы тәрздә тәсвир олуна биләр (*F* — фермер, *P* — торпаг мүлкијјәтчиси, *S* — сәнајечи, бәһәрсиз синиф):

F 2 милјардлыг рентаны *P*-јә пул формасында верир, *P* исә *F*-дән 1 милјардлыг јејинти шејләри алыр. Бу јолла фермерин үмуми мәһсулунун $^1/_5$ һиссәси реаллашыр. Бунунла бирликдә она 1 млрд. пул ахыб кәлир. Сонра *P* *S*-дән 1 милјардлыг әмтәә алыр. Бунунла *S*-ин үмуми мәһсулунун $^1/_2$ һиссәси реаллашыр. *S* бунун мүгабилиндә 1 милјард пул әлдә едир. Һәмин пула о, *F*-дән 1 млрд. дәјәриндә јејинти шејләри алыр. Бунунла *S* өз капиталынын тәкрар истеһсал үнсүрләринин $^1/_2$ һиссәсини әвәзләјир. Бу јолла фермерин үмуми мәһсулунун даһа $^1/_5$ һиссәси реаллашыр. Бунунла бирликдә фермерин әлиндә јенә дә 2 милјард пул олур ки, бу мәбләғ онун *P*-јә вә *S*-ә сатмыш олдуғу 2 милјардлыг јејинти шејләринин гијмәтини тәшкил едир. Сонра *F* өз «авансларынын» јарысыны әвәзләмәк үчүн *S*-дән 1 милјардлыг әмтәә алыр. Бунунла сәнајечинин үмуми мәһсулунун икинчи јарысы реаллашмыш олур. Нәһајәт, *S* ахырынчы милјард пула фермердән хаммал алыр, — бунунла фермерин үмуми мәһсулунун үчүнчү $^1/_5$ һиссәси реаллашыр, *S*-ин капиталынын тәкрар истеһсал үнсүрләринин икинчи јарысы әвәзләнир, 1 милјард исә керијә ахыб фермерә гајыдыр. Фермерин сәрәнчамында јенә 2 милјард пул олур, бу исә мәһз белә олмалыдыр, чүнки Кене фермери бир капиталист кими көтүрүр, она гаршы *P* анчаг кәлир әлдә едәндир, *S* исә јалныз әмәк һаггы аландыр. Әкәр фермер *P*-јә вә *S*-ә вердијини билаваситә өз мәһсулу шәклиндә версәјди, онда һеч пул хәрчләмәзди. Лакин фермер пулу хәрчләдијинә көрәдир ки, *P* вә *S* онун мәһсулуну бу пул илә алыр вә пул керијә ахыб она чатыр. Бу, пулун һәмин формал гајытмасыдыр ки, бүтүн әмәлијјаты алычы сифәти илә башлајыб сонра бу әмәлијјаты ахыра чатдыран сәнаје капиталистиндә баш верир. Сонра, фермерин үмуми мәһсулунда онун «авансларыны» әвәзләјән $^1/_5$ һиссә тәкрар истеһсала чатыр. Тәдавүлә дахил олмајан јејинти шејләриндән ибарәт $^1/_5$ һиссәнин реаллашдырылмасы галыр.

[5) «ИГТИСАД ЧӘДВӘЛИ»НДӘ ӘМТӘӘЛӘРИН ТӘДАВҮЛҮ ВӘ ПУЛУН ТӘДАВҮЛҮ. ПУЛУН ӨЗ ЧЫХЫШ НӨГТӘСИНӘ ГАЈЫТМАСЫНЫН МҮХТӘЛИФ ҺАЛЛАРЫ]

S фермердән 1 милјардлыг јејинти шејләри вә 1 милјардлыг хаммал алыр, *F* исә, эксинә, *S*-дән јалныз, өз «авансларыны» әвәзләмәк үчүн 1 милјардлыг әмтәә алыр. Беләликлә, *S* кәрәк 1 милјардлыг баланс фәргини өдәсин, бу исә сон нәтичәдә, *S*-ин *P*-дән алмыш олдуғу милјардла өдәнилир. Бу

1 милјардын фермерә *верилмәсини* Кене, көрүнүр ки, фермердән 1 милјард мәбләғиндә мәһсул *алынмасы* илә гарышдырыр. Буну Кененин нечә тәсәввүр етдијини билмәк үчүн Бодонун гејдләринә бахмаг лазымдыр[112].

Доғрудан да (бизим һесабымыза көрә), 2 милјард јалныз ашағыдакылар үчүн хидмәт етмишдир: 1) пул илә 2 милјард мәбләғиндә рента верилмәси үчүн, 2) фермерин 3 млрд. мәбләғиндә үмуми мәһсулунун тәдавүлү үчүн (јә'ни, *P*-јә кечән 1 милјардлыг јејинти шејләринин вә *S*-ә кечән 2 милјардлыг јејинти шејләринин вә хаммалын тәдавүлү үчүн) вә *S*-ин 2 милјардлыг үмуми мәһсулунун тәдавүлү үчүн (бундан 1 млрд. *P* үчүн, онун истеһлакы үчүн, 1 милјард да һәмин мәһсуллары тәкрар истеһсал мәгсәдләринә сәрф едән *F* үчүн).

Сонунчу алгыда (a″—b″) *F*-дән хаммал алан *S* бу әмтәәнин гаршылығыны она пул илә верир.

[433] Беләликлә, бир даһа:

S *P*-дән 1 млрд. пул алмышдыр. Бу бир милјард пула о, *F*-дән 1 млрд. дәјәриндә јејинти шејләри алыр. *F* дә јенә һәмин 1 млрд. пула *S*-дән әмтәәләр алыр. *S* дә бу 1 милјард пула *F*-дән хаммал алыр.

Ја да вәзијјәт белә олур: *S* пул илә *F*-дән 1 милјардлыг хаммал, 1 милјардлыг да јејинти шејләри алыр. Пул илә *S*-дән 1 милјардлыг әмтәә алыр. Бу ахырынчы һалда 1 млрд. *S*-ә гајыдыр, анчаг она көрә гајыдыр ки, фәрз едилдијинә көрә, *S*-ин торпаг мүлкијјәтчисиндән әлдә етмиш олдуғу 1 млрд. пулдан вә сатыш үчүн өз әлиндә галан 1 милјардлыг әмтәәдән башга бир милјард да пулу вар иди ки, буну о өзү тәдавүлә бурахмышдыр. Бу фәрзијјәјә көрә *S* илә фермер арасындакы әмтәә тәдавүлү үчүн 1 млрд. пул әвәзинә 2 млрд. тәләб олунмушду. Нәтичәдә 1 млрд. *S*-ә гајытмышдыр. Она көрә белә олмушдур ки, *S* фермердән алдығы әмтәәни 2 милјард пула алыр. Фермер исә *S*-дән 1 милјардлыг мәһсул алыб мүгабилиндә, онун өзүндән алмыш олдуғу пулун јарысыны верир.

Биринчи һалда *S* сатын алдығыны ики дәфәдә алыр. Әввәлчә 1 млрд. хәрчләјир; бу бир милјард *F*-дән она гајыдыр, сонра исә јенә дә һәмин милјарды — артыг гәти оларат — бир дәфә дә хәрчләјир, ону *F*-ә верир, беләликлә даһа һеч бир пул керијә ахыб онун әлинә кәлмир.

Икинчи һалда исә, эксинә, *S* бирдән-бирә 2 милјардлыг әмтәә алыр. *F* дә *S*-дән 1 милјардлыг сатын алдыгда бу милјард *S*-дә галыр. Бу һалда тәдавүл бир млрд. әвәзинә 2 млрд. тәләб едәрди. Биринчи һалда 1 млрд. пул ики дөвр васитәсилә 2 милјардлыг әмтәәни реаллашдырмышдыр.

Икинчи һалда 2 млрд. пул да, бир дөвр васитәсилә јенә 2 милјардлыг әмтәәни реаллашдырмышдыр. Инди фермер 1 милјарды гајтарыб сәнајечи S-ә вердикдә, бунун нәтичәсиндә S биринчи һалдакындан артыг бир шеј әлдә етмир. Зира 1 милјардлыг әмтәәдән башга, о, һәлә бу тәдавүл просеси башланмамышдан мөвчуд олан өз фондундан тәдавүлә даһа 1 млрд. пул бурахмышды. Бу пулу о, тәдавүлүн еһтијачы үчүн вермишди, буна көрә дә пул керијә ахыб онун әлинә кәлир.

Биринчи һалда: S 1 млрд. пул васитәсилә F-дән 1 милјардлыг әмтәә алыр. F 1 млрд. пул васитәсилә S-дән 1 милјардлыг әмтәә алыр: S 1 млрд. пул васитәсилә F-дән 1 милјардлыг әмтәә алыр, белә ки, F-ин әлиндә 1 млрд. пул галыр.

Икинчи һалда: S 2 млрд. пул васитәсилә F-дән 2 милјардлыг әмтәә алыр. Бу сонунчу, 1 млрд. пул васитәсилә S-дән 1 милјардлыг әмтәә алыр. Биринчи һалда да олдуғу кими, фермер өзүндә 1 млрд. пул сахлајыр. S исә, өз тәрәфиндән тәдавүлә аванс едилмиш капитал олан вә инди тәдавүлдән она гајыдыб кәлән бир милјарды әлдә едир. S 2 милјарда F-дән әмтәә алыр. F 1 милјарда S-дән әмтәә алыр. Демәли, S һәр чүр шәраитдә 1 милјардлыг баланс фәргини өдәмәлидир, амма бундан артыг јох. S көстәрилән баланс фәргини верирkән, бу тәдавүл нөвүнүн хүсусијјәтләри сајәсиндә фермерә 2 млрд. вермиш олдуғундан, фермер она 1 млрд. гајтарыр, биринчи һалда исә она һеч бир пул гајтармыр.

Јә'ни биринчи һалда S F-дән 2 милјардлыг, F исә S-дән 1 милјардлыг сатын алыр. Демәли, кечмишдәки кими јенә дә баланс фәрги F-ин хејринә 1 млрд. тәшкил едир. Лакин бу фәрг она елә бир тәрздә верилир ки, онун өз пулу кери ахыб она кәлир, чүнки S әввәлчә F-дән 1 милјардлыг сатын алыр, сонра да F S-дән 1 милјардлыг сатын алыр вә, нәһајәт, S F-дән 1 милјардлыг сатын алыр. Бир милјард бурада 3 милјарды тәдавүл етдирмишдир. Лакин, үмумијјәтлә, тәдавүлдә (әкәр реал пул иләмишсә) 4 милјарда бәрабәр дәјәр олмушдур: 3 млрд. әмтәә шәклиндә вә 1 млрд. пул шәклиндә. Тәдавүл едән вә ибтидада (фермерә верилмәк үчүн) тәдавүлә бурахылмыш пул мәбләғи бир дәфә дә олса 1 милјарддан артыг олмамышдыр, јә'ни бир дәфә дә олса, S-ин F-ә вермәли олдуғу баланс фәргиндән артыг олмамышдыр. F S-дән алдығы 1 милјардлыг әмтәәни S-ин икинчи дәфә F-дән алдығы 1 милјардлыг әмтәәдән габаг сатын алдығына көрә S өзүнүн вермәли олдуғу баланс фәргини бу бир милјард илә өдәјә билир.

Икинчи һалда S тәдавүлә 2 млрд. бурахыр. О, доғрудур, бу пула F-дән 2 млрд. дәјәриндә әмтәә алыр. Бурада һәмин

2 млрд. тәдавүл васитәси кими тәләб олунур вә бу пул әмтәә шәклиндәки еквивалентә мүбадилә олунур. Лакин *F* өзү дә *S*-дән 1 милјардлыг әмтәә алыр. Демәли, 1 млрд. *S*-ә гајыдыр, чүнки онун фермерә вермәли олдуғу баланс фәрги ики милјард дејил, јалныз бир милјард тәшкил едир. *S* инди фермерә бир милјарды әмтәә илә әвәзләмишдир, буна көрә дә *F*, *инди* ашкара чыхдығы кими, *S*-ин она пул илә артыг вермиш олдуғу һәмин милјарды *S*-ә гајтармалыдыр. Бу һал кифајәт гәдәр диггәтәлајиг олдуғу үчүн онун үзәриндә гысаҹа дајанмаг олар.

Јухарыда фәрз едилдији үзрә 3 милјардлыг әмтәәләрин тәдавүлүндә, — бунун 2 милјарды јејинти шејләри [вә хаммал], 1 милјарды исә сәнаје мә'мулаты олдуғу шәраитдә, — мүхтәлиф һаллар мүмкүндүр; лакин бурада нәзәрә алмаг лазымдыр ки, *әввәлән,* Кененин фәрз етдији үзрә *S* илә *F* арасындакы мүбадилә просесинин башланғычында 1 млрд. пул *S*-ин әлиндә вә 1 млрд. пул *F*-ин әлиндәдир; *икинҹиси,* тәсвир үчүн фәрз едәк ки, *S*-ин *P*-дән алмыш олдугу 1 млрд. пулдан башга кассада да 1 млрд. пулу вардыр.

[434] I) *Әввәлән,* Кенедә көстәрилмиш олан һал. *S* 1 млрд. пула *F*-дән 1 милјардлыг әмтәә алыр; *F S*-дән алдығы 1 млрд. пула *S*-дән 1 милјардлыг әмтәә алыр; нәһајәт, *S* бу сурәтдә өзүнә гајыдыб кәлән 1 млрд. пула *F*-дән 1 милјардлыг әмтәә алыр. Демәли, *F* үчүн капитал тәшкил едән 1 млрд. пул онун өзүндә галыр (фе'лән бу бир милјард, онун *P*-дән керијә алмыш олдуғу дикәр милјард пул илә бирликдә кәлир тәшкил едир ки, бунунла о, кәлән ил јенидән рента пулу верир,—мәһз 2 млрд. пул). Бурада 1 млрд. пул үч дәфә тәдавүл етмишдир: *S*-дән *F*-ә, *F*-дән *S*-ә кечмиш вә һәр дәфә 1 милјардлыг әмтәәнин мүгабилиндә верилмишдир, демәли, ҹәми 3 милјардлыг әмтәәни өдәмишдир. Әкәр пулун өзүнүн дәјәри варса, онда тәдавүлдә 4 милјардлыг дәјәр олур. Пул бурада јалныз тәдавүл васитәси кими ишләнир, лакин *F* үчүн, — сон нәтиҹәдә *F*-ин әлиндә галдығына көрә, — пула чеврилир вә eventualiter* капитала чеврилир.

II) *Икинҹиси.* Пул јалныз тә'дијә васитәси кими ишләјир. Бу һалда, *F*-дән 2 милјардлыг әмтәә алан *S* илә, *S*-дән 1 милјардлыг әмтәә алан *F* арасында баланс вурулур. 1 милјардлыг баланс фәргини *S,* сөвдә гуртарандан сонра пул илә вермәлидир. Габагкы һалда олдуғу кими, јенә дә 1 млрд. пул *F*-ин кассасына дахил олур, фәрги јалныз ондадыр ки, бу вахта гәдәр һәмин пул бурада тәдавүл васитәси вәзифәсини ифа етмирди. Бу пул *F* үчүн онун капиталынын гајытмағы-

*— имканча, мүәјјән шәраитдә *Ред.*

дыр, чүнки бу пул онун үчүн анчаг, 1 милјардлыг әмтәәдән ибарәт олмуш капиталыны əвəз едир. Бу сурәтдә, биринчи һалда да олдуғу кими, тәдавүлә 4 милјардлыг дәјәр дахил олмушдур. Лакин бир милјард пулун үч һәрәкәти əвəзиндә јалныз бир һәрәкәт баш вермишдир вә пул јалныз өзүнә бәрабәр олан әмтәә дәјәрләри мәбләғини өдәмишдир. Биринчи һалда пул өз дәјәриндән үч гат артыг бир дәјәри өдәмишди. Биринчи һала нисбәтән бурада иш ики артыг тәдавүл әмәлијјаты ичра олунмадан өтүшүр.

III) *Үчүнчүсү*. Сәрәнчамында (*P*-дән алдығы) бир млрд. пулу олан *F* әввәлчә бир алычы кими мејдана чыхыр, *S*-дән 1 милјардлыг әмтәә алыр. Бу бир милјард пул, кәлән илин рентасы вериләнә гәдәр *F*-ин әлиндә бир дәфинә кими бош јатыб галмаг әвәзиндә бу јолла тәдавүлә дахил олур. Беләликлә, *S*-ин 2 млрд. пулу (*P*-дән алынмыш 1 млрд. пулу вә *F*-дән алынмыш 1 млрд. пулу) вардыр. Бу 2 млрд. пула о, *F*-дән 2 млрд. дәјәриндә әмтәә алыр. Инди тәдавүлдә 5 милјардлыг дәјәр олур (3 милјардлыг әмтәә вә 2 млрд. пул). 1 млрд. пул илә 1 млрд. әмтәә вә 2 млрд. пул илә 2 млрд. әмтәә тәдавүл етмишдир. Бу 2 млрд. пулун фермердән кәлән бир милјарды ики дәфә тәдавүл едир, *S*-дән кәлән бир милјарды исә јалныз бир дәфә. Инди *F*-ә 2 млрд. пул ахыб кәлир, лакин бундан јалныз 1 млрд. пул онун балансыны салдолајыр, өзүнүн биринчи алычы олараг мејдана чыхдығына көрә тәдавүлә бурахдығы дикәр бир милјард пул исә тәдавүл просеси васитәсилә она гајыдыр.

IV) *Дөрдүнчүсү*. *S* 2 млрд. пула (*P*-дән алдығы 1 млрд. вә өз кассасындан өзүнүн тәдавүлә бурахдығы 1 млрд. пула) бир дәфәлијә *F*-дән 2 млрд. дәјәриндә әмтәә алыр. *F* өзү дә *S*-дән 1 милјардлыг әмтәә алыр, демәли, она 1 млрд. пул гајтарыб, бундан әввәлки һалда да олдуғу кими, өзү илә *S* арасында балансы салдоламаг гајдасында 1 млрд. пул сахлајыр. Бурада 5 милјардлыг дәјәр тәдавүл етмишдир. Тәдавүл әмәлијјаты исә икидир.

III һалда — *S*-ин *F*-ә вердији 2 млрд. пулун 1 милјарды *F*-ин өзүнүн тәдавүлә бурахдығы пулу вә јалныз 1 милјарды *S*-ин тәдавүлә бурахдығы пулу тәмсил едир. Бурада *F*-ә 1 млрд. əвəзиндә 2 млрд пул ахыб кәлир, лакин о фе'лән 1 млрд. әлдә етмиш олур, чүнки дикәр милјарды о өзү тәдавүлә бурахмышды. IV һалда—*S*-ә 1 млрд. пул гајыдыр, лакин бу бир милјард онун өз кассасындан өзүнүн тәдавүлә бурахдығы пулдур, буну о, өз әмтәәсини фермерә сатмаг нәтичәсиндә әлдә етмәмишдир.

Әкәр, II һалда олдуғу кими, I һалда да тәдавүлдәки пулун мигдары бир дәфә дә 1 милјарддан артыг олмурса, лакин

I һалда пул үч дәфә, II һалда исә јалныз бир дәфә тәдавүл едиб әлдән-әлә кечирсә, бунун сәбәби садәчә ондан ибарәтдир ки, II һалда инкишаф етмиш кредитин мөвчуд олдуғу, демәли, нәгд тә'дијәләрин мигдарында гәнаәт олундуғу фәрз едилир, һалбуки I һалда һәрәкәт сүр'әтли олур, лакин бурада һәр дәфә пул бир тәдавүл васитәси кими мејдана чыхыр, белә ки дәјәр һәр дәфә ики гүтбдә ики шәкилдә мејдана кәлмәлидир: бир гүтбдә пул шәклиндә, дикәр гүтбдә исә әмтәә шәклиндә. Әкәр I вә II һалларда олдуғу кими, III вә IV һалларда 1 млрд. әвәзинә 2 млрд. пул тәдавүл едирсә, бунун сәбәби одур ки, һәр ики һалда тәдавүлә бирдән 2 милјардлыг әмтәә дәјәри дахил олур (III һалда биз *S*-ин, тәдавүл просесини баша вуран бир алычы олдуғуну, IV һалда исә *S*-ин, тәдавүл просесини башлајан бир алычы олдуғуну көрүрүк); гыса дејилсә, тәдавүлә бирдән 2 милјардлыг әмтәә дахил олур, һәм дә фәрз едилир ки, бунларын пулу баланс вуруландан сонра өдәнилмәјир, бунлар дәрһал сатын алыныр.

Лакин, һәр нечә олса да, бу һәрәкәтдә ән мараглысы III һалда фермерин өзүндә сахладығы, IV һалда исә сәнајечинин өзүндә сахладығы бир милјард пулдур, һәрчәнд һәр ики һалда 1 милјардлыг баланс фәрги фермерә верилир вә о, III һалда бир гуруш да олса артыг вә IV һалда бир гуруш да олса әскик әлдә етмир. Ајдындыр ки, бурада һәмишә еквивалентләр мүбадилә олунур вә биз баланс фәргиндән данышдыгда, анчаг, әмтәә илә дејил, пул илә өдәнилән дәјәр еквивалентини нәзәрдә тутмаг лазымдыр.

III һалда *F* тәдавүлә 1 млрд. пул бурахыр вә мүгабилиндә *S*-дән әмтәә еквиваленти алыр, јә'ни 1 милјардлыг әмтәә алыр. Лакин сонра *S* ондан 2 млрд. пула әмтәә алыр. Беләликлә, пулун *F* тәрәфиндән тәдавүлә бурахылмыш олан биринчи милјарды она гајыдыр, лакин ејни заманда ондан 1 милјардлыг әмтәә кедир. Бу бир милјардлыг әмтәә үчүн она верилән пул, өзүнүн хәрчләмиш олдуғу пулдур. Пулун икинчи милјардыны *F*, икинчи милјардлыг әмтәә мүгабилиндә әлдә едир. Онун хејринә олан бу пул баланс фәрги она көрә әмәлә кәлир ки, о, үмумијјәтлә, јалныз 1 млрд. пула әмтәә алыр, ондан исә 2 млрд. дәјәриндә әмтәә алырлар.

[435] IV һалда *S* бир дәфәдә тәдавүлә 2 млрд. пул бурахыр вә мүгабилиндә *F*-дән 2 милјардлыг әмтәә алыр. *F* өзү дә ондан, *S*-ин өзүнүн хәрчләмиш олдуғу пула 1 милјардлыг әмтәә алыр, беләликлә дә 1 млрд. пул *S*-ә гајыдыр.

IV һалда *S* фермерә әмтәә шәклиндә фе'лән, 1 млрд. пула бәрабәр олан 1 милјардлыг әмтәә верир вә пул шәклиндә 2 млрд. пул верир, демәли, чәми 3 млрд. пул верир. *F*-дән исә

о јалныз 2 милјардлыг әмтәә алыр. Буна көрә *F* она 1 млрд. пул гајтармалыдыр.

III һалда *F* әмтәә шәклиндә *S*-ә 2 милјардлыг әмтәә верир (=2 млрд. пул), пул шәклиндә дә 1 млрд. пул, демәли ҹәми 3 млрд. пул верир, ондан исә јалныз 1 милјардлыг әмтәә=1 млрд. пул алыр. Буна көрә *S* она 2 млрд. пул гајтармалыдыр; 1 милјардыны о, *F*-ин тәдавүлә бурахмыш олдуғу пул илә верир, 1 милјардыны исә өзү тәдавүлә бурахыр. *F*, баланс фәрги олараг өзүндә 1 млрд. пул сахлајыр; бу милјардларын һәр икисини о өзүндә сахлаја билмәз.

Һәр ики һалда *S* 2 милјардлыг әмтәә әлдә едир. *F* исә 1 милјардлыг әмтәә, бир дә 1 млрд. пул, јә'ни пул баланс фәргини әлдә едир. Әкәр III һалда *F*-ә бундан башга даһа 1 млрд. пул ахыб кәлирсә, бу пул јалныз, онун әмтәә сатмаг јолу илә тәдавүлдән чыхардығы пулдан артыг олараг тәдавүлә бурахдығы пулдур. IV һалда *S*-ин мәсәләси дә ејнән беләдир.

Һәр ики һалда *S* 1 млрд. пул мигдарында баланс фәргини өдәмәли олур, чүнки о, тәдавүлдән 2 милјардлыг әмтәә чыхарыр, тәдавүлә исә јалныз бир милјардлыг әмтәә бурахыр. Һәр ики һалда *F* 1 млрд. пул мәбләғиндә баланс фәргини пул илә әлдә етмәлидир, чүнки о, тәдавүлә 2 милјардлыг әмтәә бурахыр, тәдавүлдән исә јалныз 1 милјардлыг әмтәә чыхарар, белә ки әмтәәнин икинҹи милјардлығы *F* үчүн пул илә салдоланмалыдыр. Сон нәтиҹәдә јалныз бу бир милјард пул һәр ики һалда әлдән-әлә кечә биләр. Лакин тәдавүлдә 2 млрд. пул олдуғуна көрә һәмин милјард ону тәдавүлә бураханын әлинә гајытмалыдыр, истәр тәдавүлдән 1 млрд. пул мәбләғиндә баланс фәргини әлдә етмиш олан вә, бундан башга, тәдавүлә башга бир милјард мәбләғиндә пул бурахмыш олан *F*-ин әлинә, истәрсә дә, баланс фәрги олараг јалныз 1 млрд. пул вермәли олан вә, бундан башга, тәдавүлә әлавә 1 млрд. пул бурахмыш олан S-ин әлинә гајытмалыдыр.

III һалда тәдавүлә, дикәр шәраитдә әмтәә күтләсинин тәдавүлү үчүн лазым олдуғундан 1 млрд. артыг пул дахил олур, чүнки *F* биринҹи олараг алычы ролунда чыхыш едиркән, гәти һесабын нечә олачағындан асылы олмајараг, тәдавүлә пул бурахмалыдыр. IV һалда да тәдавүлә — II һалда олдуғу кими, јалныз бир милјард әвәзинә —2 млрд. пул дахил олур, зира IV һалда, әввәлән, лап башланғычда *S* бир алычы кими мејдана чыхыр, икинҹиси дә, о, 2 милјардлыг әмтәәни бир дәфәдә сатын алыр. III вә IV һалларда һәмин алычылар илә сатычылар арасында *тәдавүл едән* пул күтләси сон нәтиҹәдә јалныз, тәрәфләрдән биринин вермәли олдуғу баланс фәрги-

нә бәрабәр ола биләр. Зира *S*-ин вә ја *F*-ин бу мәбләғдән артыг вердији пул онларын биринә вә ја дикәринә гајтарылыр.

Фәрз едәк ки, *F* *S*-дән 2 милјардлыг әмтәә алыр. Бу һалда ашағыдакы вәзијјәт алынарды. *F* әмтәә мүгабилиндә *S*-ә 1 млрд. пул верир. *S* *F*-дән 2 млрд. пул мүгабилиндә әмтәә алыр вә бу сәбәбдән *F*-ә биринчи милјард вә бундан әлавә даһа бир милјард пул гајыдыр. *F* јенидән *S*-дән 1 млрд. пула әмтәә алыр, бу сәбәбдән һәмин мәбләғ *S*-ә гајыдыр. Просесин сонунда *F*-ин 2 млрд. пул мүгабилиндә әмтәәси вә ибтидада, һәлә тәдавүл просеси башланандан габаг малик олдуғу бир милјард пулу оларды; *S*-ин исә 2 милјардлыг әмтәәси вә, јенә дә лап әввәлдән малик олдуғу 1 млрд. пулу оларды. *F*-ә мәхсус олан бир милјард пул вә *S*-ә мәхсус олан бир милјард пул јалныз тәдавүл васитәси ролуну ифа едәрдиләр ки, сонра бунлар, өзүнү пул олараг, бу һалда исә һабелә капитал олараг тәдавүлә бурахмыш олан һәр ики тәрәфин әлинә гајытсын. Әкәр бу тәрәфләрин һәр икиси тә'дијә васитәси олараг пул тәтбиг етмиш олсајдылар, онда 2 милјардлыг әмтәәнин мүгабилини дә һәмчинин 2 милјардлыг әмтәә илә өдәмиш олардылар; онларын һесаблары бир-бирини өдәјәрди; онларын арасында бир гуруш да тәдавүл етмәзди.

Демәли, бири дикәринә ики чүр гаршы дуран — һәм алычы, һәм дә сатычы кими гаршы дуран, — бу ики тәрәф арасында тәдавүл васитәси кими чәрәјан едән пул керијә гајыдыр; һәм дә бу пулун тәдавүлүндә үч чүр һал ола биләр.

[Биринчиси.] Тәдавүлә дахил едилмиш олан әмтәә дәјәрләри бир-бирини таразлајыр. Бу һалда пул, ону тәдавүл просеси үчүн аванс етмиш олан, беләликлә дә тәдавүл хәрчләрини өз капиталы илә өдәмиш олан шәхсә гајыдыр. Мәсәлән, әкәр *F* илә *S*, һәрәси 2 милјарда, бир-бириндән әмтәә алырса, һәм дә биринчи олараг *S* мејдана чыхырса, онда *S* *F*-дән бир дәфәдә 2 млрд. пул мәбләғиндә әмтәә алыр. *F* ондан 2 милјардлыг әмтәә алмагла һәмин 2 млрд. пулу она гајтарыр. Бу сурәтлә *S*-ин һәм сөвдәдән габаг, һәм дә сөвдәдән сонра — 2 милјардлыг әмтәәси вә 2 млрд. пулу олур. Јахуд — јухарыда көстәрилмиш һалда олдуғу кими — әкәр онларын һәр икиси өзләринин алдыглары әмтәәнин ејни һиссәси һәчминдә тәдавүл васитәси аванс едирсә, онда һәр ики тәрәфдә бунларын һәрәсинә, өзүнүн тәдавүл просеси үчүн аванс етмиш олдуғу мәбләғ гајыдыр; мәсәлән, јухарыда биз көрдүк ки, 1 млрд. пул *F*-ә вә 1 млрд. пул *S*-ә гајыдыр.

Икинчиси. Һәр ики тәрәфин өз араларында мүбадилә етдикләри әмтәә дәјәрләри бир-бирини таразламыр. Бурада баланс фәрги јараныр вә бу фәрг пул илә верилмәлидир. Буна көрә дә әкәр, јухарыдакы I һалда олдуғу кими, әмтәә

тәдавүлү елә ҹәрәјан етсә ки, нәтиҹәдә *тәдавүлә* бурахылан пулун мигдары баланс фәргинин верилмәси үчүн лазым кәлән мәбләғдән артыг олмаса, — чүнки бу мәбләғ даим ики тәрәф арасында керијә вә ирәлијә һәрәкәт едиб өз јерини дәјишмишдир, — онда сон нәтиҹәдә һәмин фәрг ахырынҹы сатычынын әлинә кечир, чүнки баланс фәрги онун хејринә олмушдур.

Үчүнҹүсү. Һәр ики тәрәфин өз араларында мүбадилә етмиш олдуглары әмтәә дәјәрләр бир-бирини таразламыр; баланс фәргини вермәк лазымдыр; лакин әмтәә тәдавүлү елә бир формада баш верир ки, баланс фәргини вермәк үчүн лазым олдуғундан артыг мигдарда пул тәдавүл едир; бу һалда һәмин баланс фәргиндән артыг олан пул, ону аванс едән тәрәфин әлинә гајыдыр. III һалда бу пул, фәрги әлдә едәнә, IV һалда исә, бу фәрги вермәли олана гајыдыр.

«Икинҹиси» рубрикасында бирләшдирилмиш һалларда, баланс фәргини алан шәхсә пул јалныз бу шәртлә *гајыдыр ки,* фәһлә илә капиталист һаггындакы мисалда олдуғу кими, һәмин шәхс биринҹи олараг алычы ролунда мејдана чыхсын. Алычы ролунда биринҹи олараг дикәр тәрәф мејдана чыхдыгда исә пул, II һалда олдуғу кими, һәмин тәрәфин әлиндән онун контракентинә кедир.

[436] { Бүтүн бунлар, әлбәттә анҹаг белә фәрз едилдикдә мөвҹуд олур ки, мүәјјән мигдар әмтәәнин алынмасы вә сатылмасы ејни шәхсләр арасында баш верир, белә ки, онларын һәр бири дикәр тәрәфә гаршы нөвбә илә каһ алычы, каһ да сатычы кими мејдана чыхыр. Фәрз едәк ки, әксинә, 3 мин мәбләғиндә әмтәә *A, A′* вә *A″* әмтәә саһибләри — сатычылар арасында бәрабәр һиссәләрлә бөлүнмүшдүр вә *B, B′* вә *B″* алычылар онлара гаршы дурур. Әкәр үч алгы әмәлијјаты бурада ејни заманда баш верирсә, демәли мәканча бунлар бир-бири илә јанашы баш верирсә, онда 3 мин пул тәдавүл етмәлидир, белә ки һәр бир *A*-нын әлинә 1 мин пул вә һәр бир *B*-нин әлинә 1 мин әмтәә кәлир. Јох әкәр алгы әмәлијјатлары бир-биринин ардынҹа, заман е'тибары илә ардычыл сурәтдә баш верирсә, онда бу һал ејни бир мин пулун тәдавүл етмәси үчүн јалныз о һалда имкан јарадыр ки, әмтәәләрин метаморфозлары бир-бири илә чулгашмыш олсун, јә'ни иштирак едән шәхсләрин бир һиссәси һәм алычы ролунда, һәм дә сатычы ролунда чыхыш етсин, јухарыдакы һалда көстәрилдији кими ејни шәхсләрә гаршы олмаса да, бунларын бә'зиләринә гаршы алычы ролунда, дикәрләринә гаршы исә сатычы ролунда чыхыш етмиш олсун. Мәсәлән: 1) *A B*-јә 1 минлик сатыр; 2) *A* бу бир минә *B′*-дән алыр; 3) *B′*-һәмин минә *A′*-дән алыр; 4) *A′* бу минә *B″*-дән алыр; 5) *B″*

бу бир минә A''-дән алыр. Бу һалда беш дәфә әлдән-әлә кечәрәк алты адам арасында өз јерини дәјишәрди, лакин бу һалда тәдавүл едән әмтәә дә 5 минлик оларды. Әкәр јалныз 3 минлик әмтәә тәдавүл етсәјди, онда биз ашағыдакы нәтиҹәни алардыг: 1) A B-дән 1 минлик алыр; 2) B A'-дән 1 минлик алыр; 3) A' B'-дән 1 минлик алыр. Дөрд шәхс арасында үч јердәјишмә баш верир. Бу, *П — Ә* просесидир.}

Јухарыда арашдырылан һаллар әввәлдә шәрһ едилмиш гануна зидд дејилдир,

«бу гануна көрә пул тәдавүлүнүн мә'лум сүр'әти шәраитиндә вә әмтәә гијмәтләринин мә'лум мәбләғи шәраитиндә тәдавүл едән васитин мигдары мүәјјән кәмијјәт тәшкил едир» (I, сәһ. 85)[113].

Јухарыда кәтирилән мисалда — I һал — 1 000 пул[114] үч дәфә тәдавүл едиб 3 000-лик әмтәәни һәрәкәтә кәтирир. Буна көрә, тәдавүл едән пулун күтләси $= \frac{3000\ \text{(гијмәтләрин мәбләғи)}}{3\ \text{(тәдавүлүн сүр'әти)}}$, вә ја $\frac{3000\ \text{(гијмәтләрин мәбләғи)}}{3\ \text{дөвр}} = 1000$ пул.

III вә ја IV һалда, доғрудур, тәдавүл едән әмтәәләрин гијмәтләринин мәбләғи ејни олараг галыр (3 000 пул); лакин тәдавүл сүр'әти башгадыр. 2 000 пул бир дәфә тәдавүл едир, јә'ни 1 000 пул үстәкәл 1 000 пул. Лакин бу 2 000 пулун бир мини даһа бир дөвр едир. 2 000 пул, 3 000 дәјәри олан әмтәәнин үчдә икисинин тәдавүлүнә хидмәт едир, бу пулун јарысы исә 1 000-лик әмтәәни, јә'ни галан үчдә бир һиссәни һәрәкәтә кәтирир; бир мин пул ики дөвр едир, дикәр бир мин пул исә јалныз бир дөвр едир. 1 000 пулун ики дәфәлик дөвру 2000 пуллуг әмтәә гијмәтини реаллашдырыр, 1 000 пулун бир дәфәлик дөвру исә 1 000 пул мәбләғиндә әмтәә гијмәтини реаллашдырыр; јекун 3 000-лик әмтәә. Демәли, пулун бурада тәдавүлә кәтирдији әмтәәләрә көрә тәдавүл сүр'әти нечә олачагдыр? 2 000 пул 1 $^1/_2$ дөвр едир (бу она бәрабәрдир ки, бүтүн мәбләғ *әввәлҹә* бир дөвр едир, сонра исә һәмин мәбләғин јарысы даһа бир дөвр едир) $= ^3/_2$. Доғрудан да: $\frac{3\ 000\ \text{(гијмәтләрин мәбләғи)}}{^3/_2\ \text{дөвр}} = 2\ 000$ пул.

Лакин, бурада пулун *мүхтәлиф* тәдавүл *сүр'әти* нә илә мүәјјән олунур?

Һәм III, һәм дә IV һалда мүхтәлифлик, I һалдакынын әксинә олараг, ашағыдакы сәбәбдән ирәли кәлир. I һалда һәр бир мә'лум моментдә тәдавүл едән әмтәәләрин гијмәтләринин мәбләғи һеч вахт, үмумијјәтлә тәдавүлә дахил олан бүтүн әмтәә күтләсинин гијмәтләри мәбләғинин $^1/_3$-индән нә чох, нә дә аз олур. Тәдавүлдә һәмишә јалныз 1 000-лик әмтәә

олур. III вә IV һалларда исә, әксинә, бир дәфә 2 000-лик әмтәә, бир дәфә дә 1 000-лик әмтәә тәдавүл едир; демәли, бир дәфә, мөвчуд әмтәә күтләсинин $^{2}/_{3}$ һиссәси, бир дәфә исә $^{1}/_{3}$ һиссәси тәдавүл едир. Ејни сәбәбә көрә дә, топдансатыш тичарәтиндә пәракәндә тичарәтдәкиндән даһа ири сиккәләр тәдавүл етмәлидир.

Артыг гејд етмиш олдуғум кими (I, «Пулун тәдавүлү»), пулун керијә ахыб кәлмәси һәр шејдән әввәл ону көстәрир ки, *алычы өзү дә дөнүб сатычы олмушдур*[115], һәм дә онун әмтәәни өзүнүн әмтәә алдығы адамлара вә ја башгаларына сатмасынын маһијјәтчә фәрги јохдур. Лакин бу, ејни адамлар арасында олдугда, бунча чохлу јанлышлыглар төрәдән һадисәләр баш верир (Дестүт де Траси)[116]. Алычынын дөнүб сатычы олмасы кими бир һал көстәрир ки, сатылан әмтәә јени әмтәә олмалыдыр. Әмтәә тәдавүлүнүн фасиләсизлији бунун даим бәрпа олунмасы демәкдир (I, сәһ. 78)[117], — демәли, биз бурада тәкрар истеһсал просеси көрүрүк. Алычы өзү дә, — фабрикант фәһләјә гаршы олдуғу кими, — мүәјјән бир тәкрар истеһсал әмәлијјаты ифадә едилмәдән, дөнүб сатычы ола биләр. Пулун јалныз бу керијә ахыб кәлмәсинин фасиләсизлији, онун тәкрар олунмасы бурада истеһсал просеси олдуғуну көстәрир.

Пулун керијә ахыб кәлмәси васитәсилә капиталын гајыдыб өз пул формасына дүшмәси зәрури сурәтдә көстәрир ки, дөврријјәнин бири гуртармышдыр вә, әкәр капитал бир капитал кими өз һәрәкәтини давам етдирирсә, тәкрар истеһсал јенә башланмышдыр. Һәмчинин бурада да, бүтүн башга һалларда олдуғу кими, капиталист сатычы олмушдур, *Ә—П*, сонра исә дөнүб алычы олур, *П — Ә*, лакин онун капиталы јалныз *П*-дә јенидән, өзүнүн тәкрар истеһсал үнсүрләринә мүбадилә едилә биләчәји формаја малик олур вә *Ә* бурада һәмин тәкрар истеһсал үнсүрләрини әһатә едир. *П — Ә* бурада пул капиталын мәһсулдар капитала вә ја сәнаје капиталына чеврилмәсидир.

Сонра, пулун керијә ахыб өз чыхыш нөгтәсинә гајытмасы, көрдүјүмүз кими, ону көстәрә биләр ки, бир сыра алгылар вә сатгылар нәтичәсиндә пул балансынын фәрги, бу просесләр сырасыны башлајан алычынын хејринә олур. *F* *S*-дән пул илә 1 000-лик алыр. *S* *F*-дән пул илә 2 000-лик алыр. Бурада 1 000 пул керијә ахыб *F*-ә кәлир. Икинчи минә кәлдикдә исә, бурада пулун *S* илә *F* арасында јалныз садә јердәјишмәси баш верир.

[437] Нәһајәт, пулун керијә ахыб чыхыш нөгтәсинә гајытмасы баланс фәргинин өдәнилмәсини ифадә етмәдән дә баш

верә биләр; бу, һәм 1) о һалда белә ола биләр ки, тә'дијәләр балансы таразлашыр, јә'ни пул илә һеч бир баланс фәрги вермәк лазым кәлмир, һәм дә 2) о һалда белә ола билир ки, баланс *таразлашмыр* вә баланс фәргини пул илә вермәк лазым кәлир. Јухарыда арашдырылмыш олан һаллара бах. Бүтүн бу һалларда белә бир чәһәтин фәрги јохдур ки, мисал үчүн, F-ә гаршы мүнасибәтдә олан еjни S-дир, јохса һәмин S дејилдир. S F-ә гаршы вә F S-ә гаршы бурада, она әмтәә сатанларын вә ондан әмтәә аланларын бүтүн мәчмусуну тәмсил едир (там еjнилә, баланс фәргинин верилмәси пулун керијә гајытмасында тәзаһүр етдији көстәрилән мисалда олдуғу кими). Бүтүн бу һалларда пул керијә гајыдыб, ону, нечә дејәрләр, тәдавүл просесинә аванс етмиш олан шәхсә кәлир. Пул да, банкнотлар кими, тәдавүлдә өз ишини көрмүшдүр вә ону тәдавүлә бурахмыш олан шәхсә гајыдыр. *Бурада пул јалныз тәдавүл васитәси вәзифәсини ифа едир. Ахырынчы олараг чыхыш едән капиталистләр бир-бири илә һагг-һесаб кәсир, беләликлә дә пул ону биринчи олараг тәдавүлә бурахана гајыдыр.*

Сонра тәдгиг едилмәк үчүн тә'хирә салынан даһа бир мәсәлә галыр: капиталист тәдавүлдән, ораја бурахмыш олдуғундан артыг пул чыхарыр[118].

[6) «ИГТИСАД ЧӘДВӘЛИ»НИН СИЈАСИ ИГТИСАД ТАРИХИНДӘ ӘҺӘМИЈЈӘТИ]

Кенеjә гајыдаг.

А. Смит маркиз Мирабонун мүбалиғәли мүлаһизәләрини истеһза илә ситат кәтирир:

«Дүнја јаранандан бәри үч бөјүк кәшф едилмишдир... Бунларын бири *јазы* ихтирасыдыр... Икинчиси *пул ихтирасыдыр»* (!) «...Үчүнчүсү *«Игтисад чәдвәлидир»* ки, бу, биринчи ики ихтиранын нәтичәсидир вә бунлары баша чатдырыр» *(Гарнјенин* тәрчүмәси, III чилд, IV китаб, 9-чу фәсил, сәһ, 540) [Русча тәрчүмәси, II чилд, сәһ. 224—225].

Һәгигәтдә исә бу, капиталын бүтүн истеһсал просесини *тәкрар истеһсал просеси* кими, тәдавүлү исә јалныз, бу тәкрар истеһсал просесинин бир формасы кими вә пул тәдавүлүнү јалныз, капиталын тәдавүлүнүн бир моменти кими шәрһ етмәк тәшәббүсү иди; еjни заманда бу, һәмин тәкрар истеһсал просесинә кәлирин мәншәјини, капитал илә кәлир арасындакы мүбадиләни, тәкрар истеһсал истеһлакы илә гәти истеһлак арасындакы мүнасибәти дахил етмәк, капиталын тәдавүлүнә исә истеһсалчылар илә истеһлакчылар арасындакы тәдавүлү (һәгигәтдә капитал илә кәлир арасындакы

тәдавүлү) дахил етмәк тәшәббүсү иди; нәһајәт, бу, мәһсулдар әмәјин ики бөјүк бөлмәси арасындакы тәдавүлү — хаммал истеһсалы илә сәнаје арасындакы тәдавүлү — тәкрар истеһсал просесинин бир моменти кими тәсвир тәшәббүсү иди, — һәм дә бунларын һамысы тәкчә бир *«Чәдвәлдә»* едилмишдир ки, о, фе'лән, алты чыхыш нөгтәсини вә ја гајытма нөгтәсини бир-бири илә бағлајан чәми беш хәтдән ибарәтдир. XVIII әсрин икинчи сүлсиндә, сијаси игтисадын ушаглыг дөврүндә едилән бу чәһд јүксәк даһијанә бир идеја иди, шүбһәсиз ки, сијаси игтисадын бу вахтадәк ирәли сүрдүјү идејаларын ән даһијанәси иди.

Капиталын тәдавүлүнә, тәкрар истеһсал просесинә, бу тәкрар истеһсал просесиндә капиталын кәсб етдији мүхтәлиф формалара, капиталын тәдавүлү илә үмуми тәдавүл арасындакы әлагәјә кәлдикдә исә, демәли, тәкчә капиталын капитала мүбадиләсинә дејил, һабелә капитал илә кәлир арасындакы мүбадиләјә кәлдикдә Смит һәгигәтдә јалныз, физиократларын ирсини гәбул едиб, инвентарын ајры-ајры чәһәтләринин даһа мүнтәзәм тәснифатыны вә әтрафлы тәсвирини вермишдир, лакин бүтүнлүкдә просеси чәтин ки, — үмуми нијјәтә көрә — «Игтисад чәдвәли»ндә, Кененин сәһв илкин шәртләринә бахмајараг, нәзәрдә тутулдуғу кими дүзкүн тәсвир вә тәфсир едә билмишдир.

Вә әкәр, сонра, Смит физиократлардан данышыркән:

> «Онларын әсәрләри, шүбһәсиз, өз өлкәләринә мүәјјән хидмәт көстәрмишдир» (јенә орада, сәһ. 538) [Русча тәрчүмәси, II чилд, сәһ. 224].

дејирсә, бу, мисал үчүн, Франса ингилабынын — билаваситә тә'сир мә'насында — баниләриндән бири олан Түрго кими бир адамын, — әһәмијјәтинә тәвазөкарсызлыг дәрәчәсиндә верилән тәвазөкар бир гијмәтдир. [437]

[JЕДДИНЧИ ФӘСИЛ]

ЛЕНКЕ

[ФӘҺЛӘНИН "АЗАДЛЫҒЫ" БАРӘСИНДӘ БУРЖУА-ЛИБЕРАЛ БАХЫШЫНЫН ИЛК ТӘНГИДИ]

[438] *Linguel.* Théorie des Loix Civiles etc. Londres, 1767.

Мәним әсәримин планына көрә, сосиалист вә коммунист мүәллифләр, үмумиjjәтлә, тарихи ичмаллара дахил едилмир. Бу ичмаллар бир тәрәфдән анчаг ону көстәрмәлидир ки, сиjаси игтисадчылар өзләри өзләрини һансы формада тәнгид едирләр, дикәр тәрәфдән исә, көстәрмәлидир ки, сиjаси игтисад ганунлары илк дәфә, тарихи мәрһәләләр олмаг е'тибары илә һансы формаларда ирәли сүрүлмүш вә инкишаф етдирилмишдир. Буна көрә изафи дәјәри нәзәрдән кечирдикдә мән XVIII әсрдәки Бриссо, Годвин вә и. а. бу кими мүәллифләри, еjнилә дә XIX әсрдәки сосиалистләри вә коммунистләри бир кәнара бурахырам. Бу ичмалда[119] сонралар һаггында бәһс едәчәjим бир нечә сосиалист мүәллифләр jа өзләри буржуа сиjаси игтисады нөгтеjи-нәзәринә кечирләр, jа да өзләринин буна гаршы апардыглары мүбаризәдә һәмин нөгтеjи-нәзәрин өзүнү әсас көтүрүрләр.

Лакин Ленке сосиалист дејилдир. О өз мүасирләри олан маарифчиләрин буржуа-либерал идеалларына гаршы, буржуазиjанын башланан һөкмранлығына гаршы мүбаһисәсинә — jары чидди, jары истеһза илә — мүртәче дон кејдирир. О, истибдадын Авропадакы мәдәни формаларынын әлеjһинә чыхараг, Асиjа истибдадыны мүдафиә едир, муздлу әмәjин әлеjһинә чыхараг көләлиjи мүдафиә едир.

I чилд. Онун Монтескјө әлеjһинә бирчә бу мүлаһизәси:

«Мүлкиjjәтдир ганунларын руһу»[120] —

дејән мүлаһизәси онун бахышынын дәринлиjини көстәрир.

Ленкенин мәшғул олдуғу јеканә сијаси игтисадчылар физиократлардан ибарәт олмушдур.

Ленке сүбут едир ки, варлылар бүтүн истеһсал шәртләрини әлә кечирмишләр; бу — *истеһсал шәртләринин өзкәнинкиләшдирилмәсидир* ки, өзләринин ән садә формасында бунлар тәбиәт гүввәләриндән ибарәтдир.

«Бизим мәдәни өлкәләрдә бүтүн тәбиәт гүввәләри гул олмушдур» (сәһ. 188).

Варлыларын мәнимсәдикләри бу сәрвәтин бир һиссәсини әлдә етмәк үчүн бунлары, һәмин варлыларын сәрвәтини артыран ағыр әмәклә сатын алмаг лазымдыр.

«Беләликлә, әсир едилмиш тәбиәт өз өвладларынын һәјатыны давам етдирмәк үчүн асанлыгла истифадә олуна билән мәнбәләри даһа онларын сәрәнчамына верә билмир. Тәбиәтин һәдијјәләрини фөвгәл'адә сә'јләрлә, онун не'мәтләрини исә инадлы әмәклә өдәмәк лазым кәлир».

(Бурада — «тәбиәтин һәдијјәләри»ндә — физиократија бахышы өзүнү көстәрир.)

«*Бунлары әлә кечириб тәк өзүнүн мүлкијјәтинә чевирмиш олан* варлы, бунларын ән чүз'и бир һиссәсини үмуми истифадә үчүн јалныз бу гијмәт мүгабилиндә гајтармаға разылашыр. *Онун дәфинәләринә јол тапа билмәк үчүн, бунларын гат-гат артырылмасы үзәриндә чалышмаг лазымдыр»* (сәһ. 189). «Бу сурәтлә, азадлыг хәјалларындан әл чәкмәк лазым кәлир» (сәһ. 190). Ганунлар «ибтидадакы гәсбләри» (хүсуси мүлкијјәти) «тәсдиг етмәк» үчүн вә «јени гәсбләрин гаршысыны алмаг» (сәһ. 192) үчүн мөвчуддур. «Бунлар бәшәр нәслинин ән бөјүк һиссәсинин әлејһинә» (мәһз јохсуллара гаршы — ситат кәтирилән әсәр [сәһ. 195] «бир нөв суи-гәсддир). «Ганунлар чәмијјәти јаратмаг дејил, чәмијјәт ганунлары јаратмышдыр» (сәһ. 230). «Мүлкијјәт ганунлардан әввәл мејдана кәлмишдир» (сәһ. 236).

«Чәмијјәт»ин өзү — инсанын сәрбәст сурәтдә мүстәгил бир фәрд кими дејил, чәмијјәтдә јашамасы факты, — мүлкијјәтин, бу мүлкијјәтә әсасланан ганунларын вә лабүд сурәтдә бу мүлкијјәтдән төрәмиш олан көләлијин көкүдүр.

Бир тәрәфдән, динч вә пәракәндә һалда әкинчиләр вә чобанлар јашајыр. Дикәр тәрәфдән, «јашајыш васитәләрини ган төкмәклә әлдә етмәји вә әтини једикләри һејванлары асанлыгла тута билмәк вә шикарын бөлүшдүрүлмәсиндә узлашмаг үчүн дәстәләр һалында бирләшмәји адәт етмиш олан овчулар» вар иди (сәһ. 279). «Мәһз овчуларда чәмијјәтин илк әламәтләри мејдана кәлмәли иди» (сәһ. 278). *«Әсил чәмијјәт чобанларын вә тахыл әкәнләрин мәнафеји зиддинә әмәлә кәлмишдир вә онларын»* бирләшмиш овчулар дәстәси тәрәфиндән *«әсарәт алтына алынмасы чәмијјәтин әсасы олмушдур»* (сәһ. 289). Чәмијјәтдәки бүтүн вәзифәләр әмрдән вә итаәтдән ибарәтдир. «Бәшәр нәслинин бу һиссәсинин тәнәззүлү әввәлчә чәмијјәтин әмәлә кәлмәсинин сәбәби олмуш, сонра да ганунлары төрәтмишдир» (сәһ. 294).

Истеһсал шәртләриндән мәһрум едилмиш олан фәһләләри еһтијач — өзләринин јашаја билмәси үчүн, — өзкә сәрвәтини артырмаг үзәриндә ишләмәјә мәчбур едир.

«Јалныз башга чүр јашамағын мүмкүн олмадығы бизим күнәмуздчулары, бәһәриндән өзләринин истифадә етмәјәчәкләри торпағы шумламаға, бизим бәнналары исә, өзләринин јашајачаглары биналары тикмәјә мәчбур едир. Јохсуллуг онлары базара говур вә бурада онлар, өзләрини илтифатла сатын алачаг ағалары көзләјирләр. *Јохсуллуг үзүндән онлар биз чөкүб варлыја јалвармаға мәчбур олурлар ки, онлара ичазә версин ону варландырсынлар»* (сәһ. 274).

«Беләликлә, әсарәт чәмијјәтин мејдана кәлмәсинин илк сәбәби, зоракылыг исә онун илк әлагәләндиричи васитәси олмушдур» (сәһ. 302). «Онларын» (адамларын) «биринчи гајғысы, шүбһәсиз ки, өзләринә гида тапмаг олмушдур... Икинчи гајғы, *әмәк сәрф етмәдән өзләринә гида тапмаг* имканы верән васитәләр ахтармагдан ибарәт олмалы иди» (сәһ. 307—308). «Буна онлар јалныз, *өзкә әмәјинин бәһрәсини мәнимсәмәклә* наил ола билмишләр» (сәһ. 308). «Илк фатеһләр јалныз она көрә һөкмдарлыг етмәјә башламышлар ки, чәза көрмәдән авара өмүр сүрә билсинләр; онлар крал олмушлар ки, өз сәрәнчамларында јашајыш васитәләри олсун. Һөкмранлыг идејасы... бунунла сон дәрәчә мәһдудлашдырылмыш вә садәләшдирилмиш олур» (сәһ. 309). «Чәмијјәт зоракылыгдан, мүлкијјәт исә гәсбкарлыгдан төрәмишдир» (сәһ. 347). «Ағалар вә гуллар мејдана кәлән кими чәмијјәт јаранмышдыр» (сәһ. 343). «Лап башланғычдан [439] вәтәнлаш чәмијјәтинин ики дајағы, бир тәрәфдән кишиләрин бөјүк һиссәсинин көләлијиндән, дикәр тәрәфдән исә бүтүн гадынларын көләлијиндән ибарәт олмушдур... Чәмијјәт өз үзвләринин үмуми сајынын дөрддә үчүнүн һесабына аз бир мигдар мүлкијјәтчиләрин сәадәтини, сәрвәтини, истираһәтини тә'мин етмиш вә јалныз бунларын гајғысына галмышдыр» (сәһ. 365).

II чилд.

«Демәли, мәсәлә көләлијин әсил тәбиәтә зидд олуб-олмадығыны ајдынлашдырмагда дејил, көләлијин чәмијјәтин тәбиәтинә зидд олуб-олмадығыны ајдынлашдырмагдадыр... Көләлик чәмијјәтин мөвчуд олмасы илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр» (сәһ. 256). «Чәмијјәт илә мүлки әсарәт бирликдә мејдана кәлмишдир» (сәһ. 257). «Өмүр боју көләлик... будур чәмијјәтләрин зәрури әсасы» (сәһ. 347).

«Өз јашајыш васитәләрини һәр һансы бир башга адамын сәхавәти шәклиндә әлдә етмәјә мәчбур олан адамлар јалныз о заман мејдана кәлмишләр ки, *һәмин адам онларын өзләринин әлиндән алдығы сәрвәтлә кифајәт гәдәр зәнкинләшмиш* вә бунун аз бир һиссәсини онлара *гајтармаг* имканы әлдә етмишдир. Һәмин адамын заһири мәрһәмәти јалныз, *онларын әмәјинин өзү үчүн мәнимсәдији бәһрәләринин бир һиссәсини онлара гајтармагдан ибарәт ола биләрди»* (сәһ. 242). *«Мәкәр көләлик мәһз ондан ибарәт дејилми ки,* инсан әкдијинин мәһсулундан истифадә етмәдији һалда бу әкини әкмәјә, башгасынын рифаһы үчүн өз рифаһыны гурбан вермәјә мәчбур олур, кәләчәјә һеч бир үмиди јох икән ишләмәјә мәчбур олур? Вә көләлијин һәгиги тарихи мәкәр гамчы алтында ишләмәјә мәчбур едилән вә төвләјә гајтарылдыгда бир гәдәр јулаф верилән адамларын мејдана кәлдији замандан башланмырмы? Јалныз инкишаф етмиш олан чәмијјәтдә јашајыш васитәләри *ач* бир јохсула өз азадлығы мүгабилиндә кифајәт гәдәр *еквивалент* кими көрүнүр; өз инкишафынын лап башланғычында олан чәмијјәтдә исә бу чүр гејри-бәрабәр бир мүбадилә азад адамлара дәһшәтли бир шеј кими көрүнәрди. Буну анчаг *әсирләрә*

тәклиф етмәк олар. Онларын һәр һансы бир әмлакдан истифадә етмәк имканы әлләриндән алындыгдан сонра, јалныз бундан сонра о гәбил мүбадиләни онлар үчүн зәрури етмәк олар» (сәһ. 244—245).

«Чәмијјәтин маһијјәти... ондан ибарәтдир ки, варлы әмәкдән хилас едилсин; ондан ибарәтдир ки, варлынын сәрәнчамына бүтүн ағыр ишләри ичра едән јени органлар, јорулмаз ә'залар верилсин, *ишләрин бәһрәсини* исә *варлы өзү үчүн мәнимсәјир.* Көләлијин варлы үчүн асанлыгла мүјәссәр етдији мәгсәд бундан ибарәтдир. Варлы өзүнә хидмәт етмәли олан адамлары сатын алырды» (сәһ. 461). «Көләлији ләғв едиркән нә сәрвәтин, нә дә онун имтијазларынын мәһв едилмәсини әсла нәзәрдә тутмамышлар... Буна көрә дә һәр шеј, өз адындан башга, кечмишдәки кими галмалы иди. Адамларын чох бөјүк әксәријјәти һәмишә, *бүтүн не'мәтләри мәнимсәјән* чүз'и бир азлыгдан асылы вәзијјәтдә галараг әмәк һаггы илә јашамаға мәчбур олмушдур. Бу сурәтлә, көләлик јер үзүндә әбәдиләшдирилмиш, лакин она хејли мүлајим бир ад верилмишдир. Инди domesticite'* ады илә рөвнәг верилән көләлик арамызда мөвчуддур» (сәһ. 462).

Ленке дејир ки, «хидмәтчиләр» дедикдә лакејләри вә с. нәзәрдә тутмур:

«Шәһәр вә кәндләрдә күлли мигдарда башга чүр хидмәтчиләр јашајыр, онлар даһа чох хејирлидир, даһа чох әмәк севәндир, онлар « *journaliers* » (күнәмуздчулар) ады илә, *«әл әмәји адамлары»* вә и. а. ады илә мә'лумдур. Онлар өзләрини дәбдәбә көрүнүшү илә бәднам етмирләр; онлар јохсуллуг *ливрејасы* олан бу ијрәнч чыр-чындыр ичиндә инләјирләр. *Онлар өз әмәкләри илә јаранан боллугдан һеч вахт бир шеј әлдә етмирләр.* Сәрвәт *онларын кәтирдикләри һәдијјәләри* лүтфән гәбул етдикдә санки онлара илтифат едир. *Онлар мәһз өзләринин сәрвәтә көстәрдикләри хидмәтләр үчүн* сәрвәтә һәлә миннәтдар да олмалыдырлар. Онлар сәрвәтин ајагларына дүшүб *онун үчүн фајдалы олмаға ичазә истәјәндә* сәрвәт онлары ән һәгарәтли бир е'тинасызлыгла гаршылајыр. Сәрвәт бу чүр бир ичазә үчүн адамлары јалвармаға мәчбур едир, һәм дә *һәгиги сәхавәтин сахта бир јахшылыға бу чүр јеканә нөв мүбадиләсиндә аланлар тәрәфиндә* тәкәббүр вә е'тинасызлыг, *верәнләр тәрәфиндәсә* итаәткарлыг, гајғы вә сә'ј дурур. Һәгигәтдә мәһз бу гәбил хидмәтчиләр биздә көләләри əвәз етмишдир» (сәһ. 463—464).

«Ајдынлашдырмаг лазымдыр ки, *көләлији мәһв етмәјин* онлара һәгиги хејри нәдән ибарәт олмушдур. Кәдәрлә вә лап ачыгча дејирәм: бунун онлар үчүн бүтүн хејри ондан ибарәтдир ки, онлары даим ачындан өлмәк горхусу тә'гиб едир,— елә бир бәдбәхтлик ки, бәшәр чәмијјәтинин бу ашағы тәбәгәсиндә онларын сәләфләри үчүн һәр һалда бу чүр фәлакәт јох иди» (сәһ. 464). «Дејирсиниз ки, о [фәһлә] азаддыр. Әфсус! Онун фәлакәти дә мәһз бундадыр. Онун һеч кәслә иши јохдур, лакин һеч кәсин дә онунла иши јохдур. Лазым оланда ону *ән учуз гијмәтлә ишә көтүрүрләр.* Она вә'д етдикләри чүз'и бир *әмәк һаггы, әвәзиндә өзүнүн вердији иш күнү әрзиндә она лазым олан јашајыш васитәләринин гијмәтинә* чәтинликлә јахынлашыр. Онун үзәриндә гојулан *нәзарәтчиләр»* (overlookers), *«онлары мүмкүн гәдәр сүр'әтлә ишләмәјә мәчбур едирләр;* ону бизләјирләр, тәләсдирирләр, еһтијат едирләр ки, бәһанә тапмагда мәһарәтли олан тәнбәллик онун өз гүввәсинин јарысыны кизләтмәсинә көмәк едәр; горхурлар ки, онун *бу иш үчүн лазым олан вахты* узатмаг арзусу әлләринин чәлдлијини азалдар вә ишләтдији аләтләри күтләшдирәр. *Онун арзу етдији ән азачыг бир фасилә баш вердикдә, она тәшвишлә көз гојан тамаһкар гәнаәтчиллик она төһмәтләр јағдырыр* вә әкәр о бир дәгигә

* Хидмәтчи, хидмәтләр мәчмусу. *Ред.*

динчәлмәк истәсә *башлаjыб деjир ки, мәни соjду*. Иш гуртардыгда исә ону јенә дә, гәбул едәндә көстәрилән еjни бир соjуг е'тинасызлыгла јола салыр вә әсла дүшүнмүрләр ки, *әкәр ертәси күн* [440] *о өзүнә иш тапмаса*, бу әзиjјәтли иш күнү үчүн алдығы 20 вә ја 30 су онун күзәранына кифаjәт едәчәкми» (сәһ. 466—467).

«Бәли, о азаддыр! Мәһз буна көрә дә мәним она јазығым кәлир. Мәһз буна көрәдир ки, ону тәтбиг етдикләри ишләрдә она хеjли аз рәһм едирләр. Мәһз буна көрәдир ки, даһа артыг бир һәјасызлыг көстәриб онун һәјатыны талан едирләр. Гулун өз саһиби үчүн мүәјјән гиjмәти вар иди, чүнки ағасы онун үчүн пул вермишди. Позғун һәјат кечирән варлы исә фәһләни муздла ишә көтүрәндә һеч бир шеj вермәмишдир. Көләлик заманларында инсан ганынын бир гәдәр гиjмәти вар иди. Адамларын, һәр һалда, базарда онларын сатылдығы мәбләғә бәрабәр дәjәри вар иди. Инсанларын даһа сатылмадығы замандан бәри онларын доғрудан да һеч бир дахили дәjәри јохдур. Ордуда истеһкамчы, араба атындан хеjли ашағы гиjмәтләндирилир, чүнки ат чох баһадыр, истеһкамчы исә һаваjы әлдә едилир. Көләлиjин мәһв едилмәси инсана бу чүр гиjмәт верилмәсини һәрби һәјатдан мүлки һәјата кечиртди; *о замандан бәри һеч елә бир варлы буржуа јохдур ки, адамлары гочаг фатеһләрин гиjмәтләндирдиjи кими гиjмәтләндирмәсин»* (сәһ. 467).

«Күнәмуздчулар сәрвәтә хидмәт етмәк үчүн доғулур, бөjүjүр, тәрбиjә олунурлар» (züchten sich heran) «вә буна, — сәрвәтин өз маликанәләриндә вурдуғу ов кими, — сәрвәтдән азачыг да олса хәрч тәләб олунмур. Елә кәлир ки, уғурсуз Помпеjин ловғаланараг — һеч бир әсасы олмадан — билирәм дедиjи сирри сәрвәт һәгигәтән гаврамышдыр. Сәрвәт аjағыны јерә дөjсә дәрһал јерин алтындан дәстә-дәстә зәһмәткеш адамлар заһир олур вә она гуллуг көстәрмәк үстүндә бир-бири илә бәһсләширләр. Вә әкәр сәрвәт үчүн евләр тикән вә ја онун бағларына гуллуг едән бу муздурлар дәстәсиндән бир нәфәр јох олса, онун һеч јери көрүнмүр, һеч кәсин мүдахиләси олмадан бу јер дәрһал долур. Бөjүк чаjдан бир дамчы су итирилмәси һеjиф деjилдир, чүнки фасиләсиз сурәтдә јени селләр ахыб кәлир. Фәһләнин дә мәсәләси беләдир; биринин јерини дикәринин асанлыгла тутмасы *варлыларын* онлара гаршы инсафсыз сәртлиjинә гида верир»

(Ленкенин ифадә үслубу беләдир; о һәлә капиталистләрдән данышмыр) (468).

«Деjирләр ки, онларын ағасы јохдур... лакин бу, сөздән ачыгча суиистифадә етмәкдир. Нечә јә'ни онларын ағасы јохдур? Онларын ағасы вардыр, һәм дә о, бүтүн ағаларын ән дәһшәтлисидир, ән мүстәбидидир, бу ağа: *еһтиjачдыр*. Еһтиjач онлары ән амансыз бир көләлиjә дүчар едир. *Онлар аjрыча бир шәхсә деjил, үмумиjјәтлә һамыjа боjун әjмәли олурлар.* Онлара һөкмранлыг едән мүәјјән бир залым һөкмдар деjилдир ки, онун шылтагларыны өдәсинләр вә илтифатына наил олсунлар, — бу онларын көләлиjинә мүәјјән һүдуд гоjарды вә бу көләлиjи хеjли дөзүмлү едәрди. *Онлар пулу олан һәр кәсин хидмәтчиси олур*, бу сәбәбдән дә онларын көләлиjи һүдудсуз бир характер вә амансыз сәртлик кәсб едир. Деjирләр ки, әкәр бир ағанын јанында онларын күзәраны пис кечсә, онлар үчүн һәр һалда белә бир тәсәлли вардыр ки, буну ағаjа мә'лум едә биләр вә өзләринә башга ağа ахтара биләрләр, гуллар исә бунларын һеч бирини едә билмирләр. Демәли, гуллар даһа чох бәдбәхтдир. — Нечә бир софизм! Бирчә дүшүнүн ки, *башгаларыны ишләмәjә мәчбур едәнләрин саjы* чох чүз'идир, ишләjәнләрин саjы исә, әксинә, чох бөjүкдүр» (сәһ. 470—471). «Онлара әта етдиjимиз бу сахта азадлыг онлар үчүн нәдән ибарәтдир? *Онлар јалныз өз әлләрини муздлу ишә вермәк васитәсилә јашаjырлар. Демәли*,

онлар кәрәк елә бир адам тапсынлар ки, онлары муздла ишә көтүрсүн, ја да кәрәк ачындан өлсүнләр. Бу мәкәр азад олмагмы демәкдир?» (сәh. 472).

«Һәр шејдән дәhшәтлиси одур ки, бу әмәк hаггынын чүз'илијинин өзү онун даhа да ашағы салынмасына баис олур. Күнәмуздчунун вәзијјәти нә гәдәр чох фәлакәтли олурса, о өзүнү бир о гәдәр учуз сатмаға мәчбурдур. Онун еhтијачы нә гәдәр күчлү олурса, онун әмәјинә бир о гәдәр аз hагг верилир. О, көзүјашлы дајаныб өз хидмәтләрини гәбул етмәјә јалвардығы заман мүгабилиндә дуран мүстәбидләр утаныб гызармадан онун, нечә дејәрләр, нәбзини тутурлар көрсүнләр ки, чанында hәлә чохму гүввәси галмышдыр. Она тәклиф едилән әмәк hаггыны мәhз онун зәифләшмәси дәрәчәсинә көрә мүәјјән едирләр. Онун тагәтдән дүшүб өләчәји вахт онлара нә гәдәр јахын көрүнүрсә, ону hәлә хилас едә биләчәк шејләри онлар бир о гәдәр чох ихтисар едирләр. Бу барбарларын она вердикләри шеј онун hәјатыны узатмагдан чох, онун өлүм вахтыны тә'хирә сала биләр» (сәh. 482—483). «Мүстәгиллик» (күнәмуздчунун мүстәгиллији)... «бизим зәманәмизә хас олан тәкмиллилик мәhарәтинин төрәтдији ән мәhведичи фәлакәтләрин бирридир. О, варлынын сәрвәтини, јохсулун исә еhтијачыны артырыр. Јохсулун өз hәјатыны давам етдирмәјә өзүнүн сәрф етдијини варлы топлајыб сахлајыр; јохсул исә артыг шејләрдә дејил, ән зәрури шејләрдә гәнаәт етмәјә мәчбурдур» (сәh. 483).

«Әкәр hазырда, дәбдәбә илә бирләшиб бүтүн бәшәр нәслини мәhв олмаға доғру апаран чох бөјүк ордулары сахламаг бунча асандырса, бунун үчүн биз јалныз көләлијин ләғв олунмасына миннәтдарыг... Јалныз о замандан бәри ки, даhа гул јохдур, әхлагсызлыг вә јохсуллуг күндә беш су баhасына әскәрләр верир» (сәh. 484—485).

«Мәнә белә кәлир ки, күндәлик әмәклә өзләринә күзәран тапмаға мәчбур олан адамлар үчүн о» (Асија көләлији) «hәр hансы бир башга вәзијјәтдән јүз гат әлверишлидир» (сәh. 496).

«Онларын» (гулларын вә муздлу фәhләләрин) «голларындакы зәнчир ејни бир материалдан гајрылмышдыр вә јалныз өз рәнкинә көрә бирбириндән фәргләнир. Бә'зиләринин зәнчири гара рәнклә бојанмышдыр, буна көрә дә ағыр көрүнүр; дикәрләринин зәнчири нисбәтән аз мәнфур рәнклә бојанмышдыр, буна көрә дә јүнкүл көрүнүр; лакин бунлары гәрәзсиз чәксәниз, бунларын арасында азачыг да олса ағырлыг фәрги көрмәзсиниз: бу зәнчирләрин hәр икиси ејни дәрәчәдә еhтијачдан гајрылмышдыр. Бунларын чәкиси тамамилә ејнидир вә hәтта: әкәр бунларын бири бир гәдәр ағырдырса, о мәhз заhирән јүнкүл көрүнәндир» (сәh. 510).

Ленке франсыз маарифчиләринә мүрачиәтлә фәhләләр барәсиндә дејир:

«Мәкәр сиз көрмүрсүнүзмү сүрүнүн бу чох бөјүк hиссәсинин итаәткарлығы вә, ачыг демәк лазымдыр, там мүтилији чобанларын сәрвәтини јарадыр?.. Мәнә инанын ки, онларын, өзләринә hүрән ити бирликдә көтүрүлән бүтүн гојунлардан күчлү hесаб етмәсини, онларда көк салмыш олан бу әгидәни сахламаг онун» (чобанын) «хејринәдир, сизин хејринизәдир, hәтта онларын» (гојунларын) «өзләринин дә хејринәдир. Гој онлар итин тәкчә көлкәсини көрәндә мә'насыз бир сурәтдә гачыб дағылышсынлар. Бундан hамы хејир көрәр... Бу hалда сиз онлары даhа асанлыгла бир јерә топлајыб гырха биләрсиниз. Бу hалда онлар үчүн чанавар тәрәфиндән парчаланмаг тәhлүкәси аз олур. [441] Доғрудур, онлар бу тәhлүкәдән анчаг она көрә хилас олурлар ки, адамлар үчүн онлардан хөрәк биширилсин. Лакин төвләјә кирән күндән бу онларын нәсиби олмушдур. Онлары төвләдән азад етмәк барәсиндә данышандан габаг сиз кәрәк төвләни, јә'ни чәмијјәти дағытмагдан башлајасыныз» (сәh. 512—513). [X—441]

ӘЛАВӘЛӘР

[1) ҺОББС ӘМӘК ҺАГГЫНДА, ДӘЈӘР ҺАГГЫНДА ВӘ ЕЛМИН ИГТИСАДИ РОЛУ ҺАГГЫНДА]

[XX—1291 а] Һоббс *ичрачынын әмәјини* дејил, *елми* сәнәтләрин анасы һесаб едир:

«Чәмијјәт үчүн әһәмијјәти олан сәнәтләр, мәсәлән истеһкамчылыг, һәрби машынлар вә дикәр һәрби аләтләр јарадылмасы өзлүјүндә гүввәдир, зира бунлар мүдафиәјә вә гәләбәјә көмәк едир; бунларын һәгиги анасы *елм, мәһз ријазијјат* олса да, она бахмајараг, бунлар сәнәткарын әли илә јарадылдығына көрә бунлары онун төрәтмәси һесаб едирләр, нечә ки, авам чамаат арасында мамачаја ана дејирләр». («Leviathan», ашағыдакы китабда: «English Works of Th. Hobbes», edit. by Molesworth, London, 1839—1844, III чилд, сәһ. 75) [Русча тәрчүмәси: *Һоббс, Томас*, Левиафан, јахуд Килсә дөвләтинин вә мүлки дөвләтин материјасы, формасы вә һакимијјәти. М., 1936, сәһ. 90].

Әгли әмәјин мәһсулу — елм — һәмишә өз дәјәриндән чох ашағы гијмәтләндирилир, чүнки онун тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты, ону ибтидада һазырламаг үчүн тәләб олунан иш вахты илә әсла һеч бир мүгајисәјә кәлмир. Мәсәлән, бином теоремини шакирд бир саат әрзиндә өјрәнә билир.

Иш гүввәси:

«Бүтүн башга шејләр кими инсанын да *дәјәри* вә ја *дәјәрлилији* онун гијмәтидир, јә'ни *инсанын гүввәсиндән истифадә* едилмәк үчүн нә гәдәр верилә биләрсә, бу онун гијмәтидир» (јенә орада, сәһ. 76) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 90]. *«Инсанын әмәји»* (демәли, «онун иш гүввәсиндән истифадә едилмәси») «дә һәмчинин *әмтәәдир*, ејнилә ону да фајдалы бир сурәтдә һәр һансы бир башга *шеј* кими мүбадилә етмәк олар» (јенә орада, сәһ. 233) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 196].

Мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар әмәк:

«Инсанын јалныз өз јашамасыны давам етдирмәк үчүн ***ишләмәси*** кифајәт дејилдир: лазым кәләндә о һабелә, ***өз әмәјини мүдафиә етмәк*** үчүн ***вурушмалыдыр.*** Адамлар ја, әсирликдән гајыдан јәһудиләр мә'бәди бәрпа едиркән бир әлләри илә ишләјиб дикәр әлләриндә гылынҹ сахладыглары кими етмәлидирләр; ја да башгаларыны муздла тутмалыдырлар ки, онларын әвәзинә вурушсунлар» (јенә орада, сәһ. 333) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 262.] [XX—1291а]

[2)] ТАРИХ САҺӘСИНДӘН: ПЕТТИ

[ГЕЈРИ-МӘҺСУЛДАР ПЕШӘЛӘРӘ МӘНФИ МҮНАСИБӘТ. ӘМӘК ДӘЈӘР НӘЗӘРИЈЈӘСИНИН РҮШЕЈМЛӘРИ. ӘМӘК ҺАГГЫНЫ, ТОРПАГ РЕНТАСЫНЫ, ТОРПАҒЫН ГИЈМӘТИНИ ВӘ ФАИЗИ ДӘЈӘР НӘЗӘРИЈЈӘСИ ӘСАСЫНДА ИЗАҺ ЕТМӘК ТӘШӘББҮСҮ.]

[XXII-1346] *Petty*. A Treatise of Taxes and Contributions. London, 1667.

Достумуз Петтинин[121] «әһали нәзәријјәси» Малтусункундан тамамилә башгадыр. Петтинин фикринчә пасторларын «төрәјиб артмасы» үчүн манеә јаратмаг вә руһаниләрин субај галмасы гајдасыны бәрпа етмәк лазым кәләрди.

Бунларын һамысы *мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар әмәк* бөлмәсинә аиддир[122].

а) Пасторлар:

«Инкилтәрәдә кишиләр гадынлардан чох олдуғуна көрә.., јахшы оларды ки, кешишләр *субајлыг гајдасына гајытсынлар,* башга сөзлә дејилсә, јахшы олар ки, һеч кәс евләнәндән сонра руһани рүтбәси ала билмәсин... Онда бизим *евләнмәмиш пастор,* инди өзүнүн бүтүн килсә кәлири илә нечә јахшы јашајырса, о заман бу килсә кәлиринин *јарысы* илә дә о чүр јахшы јашаја биләрди» (сәһ. 7—8) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 20].

b) Тачирләр вә дуканчылар:

«Бунларын да хејли һиссәсини ихтисар етмәк оларды; ахы онлар *әслиндә чәмијјәтдән һеч бир шеј алмаға лајиг дејилдирләр,* чүнки онлар бир нөв *гумарбаздырлар ки, јохсулларын әмәји һесабына өз араларында* [1347] гумар ојнајырлар, өзләри исә һеч бир мәһсул јаратмырлар, бу мәһсулу онлар веналар вә артеријалар кими анчаг ичтимаи бәдәнин ганыны вә гида ширәләрини, јә'ни кәнд тәсәррүфатынын вә сәнајенин мәһсулуну мүхтәлиф истигамәтләрдә *тәгсим едирләр»* (сәһ. 10) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 22].

c) Адвокатлар, һакимләр, мә'мурлар вә и. а.:

«Әкәр идарә етмәк иши, мәһкәмә вә *килсә* илә әлагәдар олан јығынјығын вәзифәләр вә маашлар азалдылсајды, һабелә, чәмијјәт үчүн кәрдүкләри *чүз'и бир иш мугабилиндә бөјүк мааш* алан руһаниләрин,

адвокатларын, һакимләрин, тачирләрин вә дүканчыларын сајы ихтисар едилсәјди, онда ичтимаи хәрчләрин өдәнилмәси нә гәдәр асан оларды!» (сәһ. 11) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 22].

d) Пауперләр: «артыг адамлар» [supernumoraries]:

«Бу адамлара ким пул вермәлидир? Мән чаваб верирәм: һамы... Мәним үчүн ајдындыр ки, онлар нә ачындан өлмәлидир, нә асдырылмалыдыр, нә дә харичә көндәрилмәлидир» вә и. а. (сәһ. 12) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 23—24]. Ја «артыг мәһсуллары» онлара вермәк лазымдыр, ја да ки, артыг мәһсул олмадыгда, «әкәр *артыг јохдурса,* ...дикәрләринин гидасынын ләзизлијини мигдар вә ја кејфијјәт чәһәтдән *бир гәдәр ихтисар етмәк лазымдыр»* (сәһ. 12—13) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 24]. Бу «артыг адамлара» нә кими иш тапшырылмасынын фәрги јохдур, анчаг ки, бу иш «харичи әмтәәләр сәрф олунмасыны тәләб етмәсин». Башлычасы ондан ибарәтдир ки, «һәмин адамларын шүуру интизама вә итаәткарлыға, онларын бәдәнләри исә, даһа фајдалы ишләр тәләб олундугда бу ишләрин ичрасы үчүн дөзүмлү олмаға алышдырылсын» (сәһ. 13) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 24]. «Ән јахшысы онлары јол чәкилмәсиндә, көрпү салынмасында, филиз мә'дәнләриндә вә и. а. ишләтмәкдир» (сәһ. 12) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 23].

Әһали — сәрвәт:

«Әһалинин азлығы һәгиги јохсуллугдур. 8 милјон әһалиси олан бир халг, ејни өлчүдәки әразидә јалныз 4 милјон тәшкил едән бир халгдан икигат зәнкиндир» (сәһ. 16) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 27].

Јухарыдакы *а* бәнди үчүн *(Пасторлар).* Кешишләр һаггында Петти инчә бир истеһза илә дејир:

«Кешишләр өз еһтирасыны ән чох өлдүрмүш олдуғу јерләрдә дин ән јахшы тәрәгги едир, нечә ки, ...адвокатларын газанчынын ән аз олдуғу јердә... һүгуг... ән јахшы тәрәгги едир» (сәһ. 57) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 64]. Һәр бир шәраитдә о, пасторлара мәсләһәт көрүр ки, «һазырдакы мөвчуд *килсә мәһәлләләринин* һәзм едә биләчәјиндән *артыг мигдарда руһани төрәтмәсинләр».* Мәсәлән, фәрз едәк ки, Инкилтәрәдә вә Уелсдә 12 000 килсә мәһәлләси вардыр. Бу һалда «24 000 кешиш төрәтмәк ағыллы иш олмаз». Зира онда тә'минатсыз галан 12 000 нәфәр, мәһәлләләри оланларла рәгабәт мүбаризәсинә киришәчәкдир, «вә онлар буну асанлыгла едә билмәк үчүн адамлары инандырачаглар ки, мәһәлләси олан 12 000 нәфәр онларын вичданыны зәһәрләјир вә ја корлајырлар» (Инкилтәрәдәки дин мүһарибәсинә ишарәдир) «вә онлары рәһмәт јолундан јајындырырлар» (сәһ. 57) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 64].

Изафи дәјәрин мәншәји вә онун һесабланмасы. Бу мөвзунун шәрһи бир гәдәр мүнтәзәм кетмир, фикир кәркин бир сурәтдә мүнасиб ифадә тапмаға чалышыр, лакин бунунла белә, мүхтәлиф јерләрдә сәпәләнмиш олан тутарлы мүлаһизәләр әлагәдар бир тамлыг шәкли алыр.

Петти «тәбии гијмәт», «сијаси гијмәт» вә «һәгиги базар гијмәти» олдуғуну көстәрир (сәһ. 67) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 73]. *«Тәбии гијмәт»* дедикдә о, әслиндә *дәјәри* нәзәрдә

тутур, бизи исә бурада мәһз тәкҹә бу марагландырыр, чүнки [1348] изафи дәјәрин мүәјјән едилмәси мәһз *дәјәрин мүәјјән едилмәсиндән* асылыдыр.

Нәзәрдән кечирдијимиз әсәрдә Петти әслиндә *әмтәәләрин дәјәрини* бунлардакы *әмәјин* мүгајисәли *мигдары* илә мүәјјән едир.

«Лакин ренталар һаггында әтрафлы бәһсдән әввәл биз бунларын, бир тәрәфдән, *пула* гаршы, *пулдан алынан рентаја фаиз дејилир,* — дикәр тәрәфдән исә, *торпаг вә ев* рентасына даир әсрарәнкиз тәбиәтини изаһ етмәјә чалышмалыјыг» (сәһ. 23) [Русҹа тәрҹүмәси, сәһ. 33].

Һәр шејдән әввәл, суал олунур: әмтәәнин, о ҹүмләдән тахылын дәјәри нәдир?

α) «Әкәр Перу мә'дәнләриндән бир унсија күмүшү һасил едиб Лондона кәтирмәк үчүн *сәрф едилән вахт* бир бушел тахылын истеһсалы үчүн лазым олан вахт *гәдәр* олса, онда бу мәһсулларын биринҹиси икинҹисинин тәбии гијмәтини тәшкил едәҹәкдир; вә әкәр, јени, зәнкин мә'дәнләр кәшф едилмәси нәтиҹәсиндә ики унсија күмүшү дә инди бир унсијанын һасил едилдији ејни дәрәҹә асанлыгла һасил етмәк мүмкүн олса, онда, caeteris paribus* һәр бушелин гијмәти инди 5 шиллинг олан тахыл, онун гијмәти 10 шиллинг оланда да, габагкы кими ејни дәрәҹәдә уҹуз олар» (сәһ. 31) [Русҹа тәрҹүмәси, сәһ. 40]. «Тутаг ки, бир бушел тахылын истеһсалы вә *бир унсија күмүшүн истеһсалы бәрабәр әмәк* тәләб едир» (сәһ. 66) [Русҹа тәрҹүмәси, сәһ. 72]. Бу, һәр шејдән әввәл, мәһз «әмтәәләрин гијмәтләринин хәјали һесабланмасы дејил, керчәк һесабланмасыдыр» (сәһ. 66) [Русҹа тәрҹүмәси, сәһ. 72].

β) Тәдгиг едилмәли олан икинҹи нөгтә *әмәјин дәјәридир.*

«Ганун... *фәһләјә јалныз јашајыш үчүн ән зәрури оланлары тә'мин етмәлидир;* зира фәһләјә зәрури олдуғундан ики гат артыг верилсә, онда фәһлә, өзүнүн әмәк һаггы бу ҹүр ики гат артырылмадан ичра едә билдији вә фе'лән ичра етдији ишин анҹаг јарысыны ичра едәрди, *ҹәмијјәт үчүн исә бу, мувафиг мигдар әмәјин мәһсулунун итирилмәси демәкдир»* (сәһ. 64) [Русҹа тәрҹүмәси, сәһ. 70—71].

Демәли, әмәјин дәјәри зәрури јашајыш васитәләрилә мүәјјән олунур. Фәһлә мәһз она көрә изафи мәһсул истеһсал етмәјә вә изафи әмәк сәрф етмәјә мәһкумдур ки, ону, *јашајыш үчүн анҹаг ән зәрури оланлары* әлдә етмәкдән өтрү өзүнүн бүтүн јарарлы иш гүввәсини [Arbeitskraft] сәрф етмәјә мәҹбур едирләр. Онун әмәјинин уҹузлуғу вә ја баһалығы исә ики шәрт илә: торпағын тәбии мүнбитлији вә иглимдән ирәли кәлән хәрҹин (тәләбатын) һәҹми илә мүәјјән олунур.

---

* Бүтүн дикәр шәртләр ејни галса. *Ред.*

«Тәбии *бaһалыг вә ја учузлуг, тәбии тәләбатын өдәнилмәси үчүн чох вә ја аз ишчи тәләб олунмасындан* асылыдыр (мәсәлән, бир нәфәрин он нәфәр үчүн тахыл истеһсал етдији јерләрдә тахыл, бир нәфәрин анчаг алты нәфәр үчүн тахыл истеһсал едә билдији јерләрдәкиндән учуз олур); бундан башга исә, иглимдән асылыдыр, чүнки иглим инсанлары бир һалда чох, дикәр һалда исә аз хәрч чәкмәјә мәчбур едир» (сәһ. 67) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 73].

γ) Петтијә көрә *изафи дәјәр* јалныз ики формада мөвчуддур: *торпагдан алынан рента* вә *пулдан алынан рента* (фаиз). Ахырынчыны о, биринчидән һасил едир. Биринчи онун үчүн, сонралар физиократлар үчүн олдуғу кими, изафи дәјәрин *һәгиги формасыдыр.* (Лакин Петти бурадача дејир ки, тахыл дедикдә о,

««Отче наш» дуасында «чөрәк» сөзүнүн баша дүшүлдүјү мә'нада, јашајыш үчүн зәрури олан шејләрин һамысыны» нәзәрдә тутур).

Петти өз шәрһиндә нәинки рентаны (изафи дәјәри) зәрури олан вә иш вахтындан әлавә саһибкарын әлдә етдији бир артыг кими тәсвир едир, һабелә бу артығы истеһсалчынын өзүнүн изафи әмәји кими, она чатасы әмәк һаггындан вә онун өз капиталынын әвәзләнмәсиндән артыг бир һиссә кими изаһ едир.

«Тутаг ки, бир адам өз әли илә мүәјјән бир торпаг саһәсини тахыл әкмәк үчүн һазырлајыр, јә'ни өлкәдә әкинчилијин тәләб етдији кими, торпағы газыр вә ја шумлајыр, малалајыр, саһәнин кол-косуну тәмизләјир, мәһсулу бичир, дәрзләри евә апарыр, дөјүр вә совурур, ејни заманда онун һәмин торпаға сәпмәк үчүн *тохуму* да вардыр. Мән играр едирәм ки, бу адам *әлдә етдији мәһсулдан өз тохумуну чыхдыгда»* (јә'ни, әввәлән, сабит капиталын еквивалентини мәһсулдан чыхдыгда), [1349] «һабелә өзүнүн једијини вә зәрури еһтијачларынын өдәнилмәсиндән өтрү лазым олан палтар вә дикәр шејләр үчүн мүбадиләдә башгаларына вердијини чыхдыгда *тахылын галаны һәмин ил торпагдан көтүрүлән тәбии вә һәгиги рентаны* тәшкил едәчәкдир; *једди ил әрзиндәки,* даһа доғрусу, әкинин кәлмәдији вә јахшы кәлдији бир сыра илләр әрзиндәки *орта рәгәм* исә, торпаг үчүн алынан вә тахылда ифадә олунан ади рентаны тәшкил едир» (сәһ. 23—24) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 34].

Демәли, Петтидә тахылын дәјәри тахылдакы иш вахты илә мүәјјән олундуғуна көрә вә рента Петтидә мәчму мәһсулдан әмәк һаггы вә тохум чыхылдыгда бу мәһсулдан галан һиссәни тәшкил етдијинә көрә һәмин рента, изафи әмәјин маддиләшмиш олдуғу изафи мәһсула бәрабәрдир. Бурада мәнфәәт рентанын дахилиндәдир; мәнфәәт һәлә рентадан ајрылмамышдыр.

Петти сонра ејни бир кәскин ағылла ашағыдакы мәсәләни гаршыја гојур:

«Лакин бурада, әлавә бир мәсәлә олса да, даһа бир мәсәлә гаршыја чыха биләр: *бу тахыл вә ја бу рента өз дәјәри чәһәтдән инкилис пулунун нә гәдәринә бәрабәрдир?* Мән чаваб верирәм: *ејни бир мүддәт әрзиндә* дикәр бир фәрдин, әкәр бүтүн бу вахтда пул истеһсалы илә мәшғул олса, бүтүн хәрчләри чыхылдыгдан сонра она гала биләчәји мигдар пула бәрабәрдир. Јә'ни фәрз едәк ки, башга бир адам, күмүш олан бир өлкәјә кедир, орада јери газыб күмүш чыхарыр, ону тәмизләјир, ону биринчи адамын өз тахылыны әкиб бечәрдији јерә кәтирир, ондан пул кәсир вә и. а., һәм дә, күмүш үзәриндә ишләдији бүтүн бу мүддәт әрзиндә өзүнә лазыми јемәк, палтар вә саирә сатын алыр. Онда *бу адамларын биринин күмүшү өз дәјәри чәһәтдән дикәринин тахылына бәрабәр тутулмалыдыр.* Мисал үчүн әкәр 20 унсија күмүш, 20 бушел дә тахыл вардырса, онда күмүшүн бир унсијасы һәмин бир бушел тахылын гијмәтини тәмсил едәчәкдир» (сәһ. 24) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 34].

Бурада Петти мүәјјән сурәтдә көстәрир ки, әмәк нөвләри фәргинин бурада һеч бир әһәмијјәти јохдур, һәр шеј јалныз *иш вахтындан* асылыдыр:

«Һәрчәнд, ола биләр ки, күмүш истеһсалы даһа чох мәһарәт тәләб едир вә тахыл истеһсалына нисбәтән даһа артыг бир риск илә әлагәдардыр, лакин үмуми јекунда һәр шеј јенә дә ејни нәтичәјә мүнчәр олур. Тутаг ки, јүз адам *он ил әрзиндә* тахыл истеһсал едир вә *ејни мигдарда адам* күмүш һасилатына *ејни мигдарда вахт* сәрф едир; мән дејирәм ки, күмүшүн *халис һасилаты тахылын бүтүн* халис мәһсулунун гијмәти олачаг вә биринчинин ејни һиссәләри икинчинин ејни һасилләринин гијмәтини тәшкил едәчәкдир» (сәһ. 24) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 34].

Петти, бурада *изафи дәјәрин* (мәнфәәт дә дахил олмагла) бүтөвүнә бәрабәр олан *рентаны* бу јолла мүәјјән едиб, онун пул ифадәсини тапдыгдан сонра, *торпағын пул дәјәрини* мүәјјән етмәјә башлајыр ки, бу да јенә чох даһијанәдир.

«Беләликлә, биз шад олардыг ки, сәрбәст сатылан торпағын *тәбии дәјәрини,* јухарыда һаггында бәһс едилән ususfructus'ун* дәјәрини мүәјјән етдијимиздән јахшы едә билмәсәк дә мүәјјән едәк... Биз *рентаны, јахуд бир ил әрзиндәки* ususfructus *дәјәрини* мүәјјән етдикдән сонра белә бир суал мејдана чыхыр ки, сәрбәст сатылан торпағын дәјәри тәбии сурәтдә *иллик ренталарын нә гәдәринә* бәрабәрдир. Әкәр биз: сонсуз әдәдә бәрабәрдир десәк, онда бир акр торпағын дәјәри (чүнки ваһидләрин сонсузлуғу минләрин сонсузлуғуна бәрабәрдир) бу чүр торпағын мин акрынын дәјәринә бәрабәр олачагдыр, бу исә мә'насыздыр. Буна көрә биз илләрин *мәһдуд бир сајыны* көтүрмәлијик вә мән белә фәрз едирәм ки, бу сај, биринин 50 јашы, икинчисинин 28 јашы, үчүнчүсүнүн 7 јашы олуб ејни заманда јашајан үч нәслин нүмајәндәләринин, јә'ни бабанын, атанын вә оғулун һәлә јашаја биләчәкләри илләрин сајындан ибарәт олачагдыр. Ахы даһа сонралардакы нәслин гајғысына галмаға аз адамларын әсасы вардыр... Мәһз буна көрә дә мән белә гәбул едирәм ки, *мүәјјән бир торпаг саһәсинин тәбии дәјәрини тәшкил едән иллик ренталарын сајы* бу чүр үч шәхсин биркә өмрүнүн ади [1350] узунлуғуна бәрабәрдир. Би-

* өзкә мулкијјәтиндән (башлыча олараг, торпаг мулкијјәтиндән) истифадә едилмәси; бурада торпагдан көтүрүлән халис кәлир мә'насындадыр. *Ред.*

зим Инкилтәрәдә бу өмүр узунлуғу иjирми бир илә бәрабәр һесаб олунур. Демәли, *торпағын дәjәри дә* тәгрибән *бу мигдар иллик ренталарын сајына* бәрабәрдир» (сәһ. 25—26) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 35—36].

Петти рентаны *изафи әмәjә* вә, демәли, *изафи дәjәрә* мүнҹәр етдикдән сонра дејир ки, торпаг — капиталлашмыш рентадан башга бир шеј дејилдир, jә'ни *иллик ренталарын мүәjјән ҹәминдән* вә ја мүәjјән мигдар илләр әрзиндәки ренталарын ҹәминдән башга бир шеј дејилдир.

Рента һәгигәтдә *ашағыдакы тәрздә капиталлашдырылыр*, jә'ни *торпағын дәjәри* кими һесабланылыр:

Тутаг ки, торпағын һәр акры илдә 10 ф. ст. рента кәтирир. Әкәр фаиз дәрәҹәси 5-ә бәрабәрдирсә, онда 10 ф. ст. 200 фунт стерлинглик капиталын фаизини тәмсил едир вә, 5% шәраитиндә бу фаизләр капиталы 20 ил әрзиндә әвәзләдијинә көрә, торпағын бир акрынын дәjәри 200 фунт стерлингә (20×10) бәрабәр оларды. Демәли, рентанын капиталлашдырылмасы фаиз дәрәҹәсинин јүксәклијиндән асылыдыр. Әкәр фаиз дәрәҹәси 10-а бәрабәр олсајды, онда 10 ф. ст. 100 фунт стерлинглик капиталын фаизини тәмсил едәрди, башга сөзлә дејилсә, он иллик кәлирин мәбләғинин фаизини тәмсил едәрди.

Лакин Петти, — *торпаг рентасыны* изафи дәјәрин, мәнфәәт дә дахил олмагла, үмуми формасы кими көтүрдүјүнә көрә, — капитал үзрә фаизи мә'лум бир шеј кими фәрз едә билмәз, әксинә, о буну (Түргонун да етдији кими вә онун нөгтеји-нәзәриндән тамамилә ардычыл олдуғу үзрә) рентадан һасил етмәлидир, рентанын *хүсуси формасы* һесаб етмәлидир. Лакин белә олдугда, *торпағын дәјәрини* тәшкил едән илләрин сајыны, јә'ни иллик ренталарын сајыны нечә мүәјјән етмәли? Адам үчүн [Петти дејир] јалныз, нечә ил өзүнүн вә өз јахын нәслинин «гајғысына галмаг» лазымдырса, јә'ни *орта һесабла бир адам* — баба, ата вә ушаг нечә ил јашајырса, о гәдәр илин рентасыны сатын алмаг мараг тәшкил едир. Бу исә «инкилис» тәхègininә көрә 21 ил тәшкил едир. Демәли, бу адам үчүн һәмин 21 иллик «ususfructus» һүдудундан о јана оланын әһәмијјәти јохдур. Буна көрә дә о ијирми бир иллик «ususfructus»-ун пулуну верир ки, бу да *торпағын дәјәрини* тәшкил едир.

Петти бу ағыллы үсул илә өзүнү чәтинликдән хилас едир; лакин бурада әһәмијјәтлиси одур ки,

әввәлән, *кәнд тәсәррүфатындакы мәҹму изафи дәјәрин* ифадәси олмаг е'тибары илә *рента* торпагдан дејил, әмәкдән һасил едилир вә көстәрилир ки, рента, әмәјин јаратдығы мәһсулда ишчинин јашајышыны давам етдирмәк үчүн лазым кәлдијиндән артыг олан һиссәдир;

икинчиси, мә'лум олур ки, *торпағын дәјәри* мүәјјән мигдар илләрин габагчадан сатын алынан рентасындан башга бир шеј дејилдир, рентанын өзүнүн елә бир *чеврилмиш* формасыдыр ки, бу формада филан гәдәр илин (мәсәлән 21 илин) изафи дәјәри (вә ја изафи әмәји) *торпағын дәјәри* кими мејдана чыхыр; гыса дејилсә, мә'лум олур ки, *торпағын дәјәри капиталлашдырылмыш рентадан* башга бир шеј дејилдир.

Бу сурәтлә Петти мәсәләнин дәриндән маһијјәтинә чатыр. Беләликлә, рентаны *сатын аланын* (јә'ни торпағы сатын аланын) нөгтеји-нәзәриндән *рента,* садәчә *онун капиталынын,* торпаг алынмасына вердији капиталын *фаизи* кими мејдана чыхыр, бу формада исә рента әсла танынмаз олур вә *капиталын кәтирдији фаиз* кими мејдана чыхыр.

Бу јол илә *торпағын дәјәрини* вә *иллик рентанын дәјәрини* мүәјјән етдикдән сонра Петти инди «пулун рентасыны», јахуд борч фаизини икинчи бир форма кими һасил едә билир:

«*Борч фаизинә* кәлдикдә, о, ән азы елә бир мигдар *торпағын рентасына* бәрабәр олмалыдыр ки, *борч верилән пул илә һәмин мигдар торпағы сатын алмаг мүмкүн олсун,* бу шәртлә ки, борчун гајтарылмасынын тә'мин олундуғу шүбһәсиз олсун» (сәһ. 28) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 38].

Бурада фаиз *рентанын гијмәти* илә мүәјјән олунур, һәгигәтдә исә, әксинә, *рентанын гијмәти,* јахуд *торпағын сатын-алынма дәјәри* фаизин сәвијјәси илә мүәјјән олунур. Лакин бу, тамамилә ардычылдыр, чүнки Петтидә *рента* изафи дәјәрин үмуми формасы кими тәсвир олунур, бу сәбәбдән дә *пулун фаизини* о, икинчи форма кими рентадан һасил етмәлидир.

Дифференсиал рента. Петтидә биз, дифференсиал рента һаггында да илк анлајыш олдуғуну көрүрүк. Бу рентаны о ејни кәмијјәтли торпаг саһәләринин мүнбитлијинин *фәргиндән* һасил етмәк дејил, *торпаг саһәләринин мүнбитлији ејни олдугда* бу саһәләрин *мүхтәлиф мәканы* әсасында, бунларын базардан мүхтәлиф мәсафәдә олмасындан һасил едир, бу исә, мә'лум олдуғу үзрә, дифференсиал рентанын үнсүрләриндән биридир. О дејир:

[1351] «Пула тәләбин чохлуғу пулун мәзәннәсини јүксәлтдији кими, тахыла тәләбин чохлуғу да *тахылын гијмәтини* јүксәлдир, *бу сәбәбдән исә, тахылын битдији торпағын рентасыны да јүксәлдир».*

(беләликлә, бурада ачыгча дејилмишдир ки, рентаны тахылын *гијмәти* мүәјјән едир, нечә ки, габагдакы шәрһдән көрүндүјү кими, тахылын *дәјәри* рента илә мүәјјән олунмур),

«вә, *сон нәтичәдә, торпағын өзүнүн гиjмәтини jүксәлдир.* Әкәр, мисал үчүн, Лондонун вә jа һәр һансы бир ордунун jедиjи тахыл ораjа 40 мил мәсафәдә олан jерләрдән кәтирилирсә, онда *Лондондан* вә jа ордунун дурдуғу jердән *jалныз бир мил мәсафәдә әкилән тахыл,* онун 39 мил дашынмасынын хәрчи нә гәдәрдирсә, *өз тәбии гиjмәтиндән бир о гәдәр артыг кәтирәчәкдир...* Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, jеjинтисини тә'мин етмәк үчүн бөjүк раjонлар тәләб олунан jашаjыш jерләриндә торпаглар бу сәбәбдән нәинки *даһа jүксәк рента кәтирир,* һәтта бу торпагларын дәjәри дә, *тамамилә еjни кеjфиjjәтдә олан,* лакин даһа узагда jерләшән торпаглара нисбәтән даһа артыг иллик рента мәбләғи тәшкил едир», вә и. а. (сәһ. 29) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 38—39].

Петти һабелә, гысача олараг дифференсиал рентанын икинчи сәбәби һаггында, торпағын *мүнбитлиjинин мүхтәлифлиjи* һаггында вә, демәли, саһәси еjни олан торпагларда әмәк *мәһсулдарлығынын мүхтәлифлиjи* һаггында бәһс едир:

«Торпағын зәнкинлиjи вә jа jохсуллуғу, jахуд онун дәjәрлилиjи *торпағын кәтирдиjи мәһсулун бу торпагдан истифадә етмәк мүгабилиндә верилән чох вә jа аз һиссәсинин, һәмин мәһсулу jетишдирмәк үчүн сәрф едилмиш садә әмәjә нисбәтиндән* асылыдыр (сәһ. 67) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 73].

Беләликлә, Петти дифференсиал рентаны *Адам Смитдән jахшы* изаһ етмишдир [XXII—1351].

* * *

[XXII—1397] *«A Treatise of Taxes and Contributions»*-дан (1667-чи ил нәшри) *әлавәләр.*

1) Өлкә үчүн *тәдавүлдә олмасы лазым кәлән пул күтләси һаггында,* сәһ. 16—17 [Русча тәрчүмәси, сәһ. 27—28].

Петтинин *бүтүнлүкдә көтүрүлән истеһсала* бахышы ашағыдакы чүмләдә тәзаһүр едир:

«Әкәр мүәjjән әразидә 1 000 нәфәр jашаjыр вә онлардан 100 нәфәри бүтүн мин нәфәр үчүн лазыми jеjинти вә палтар истеһсал етмәк игтидарындадырса; әкәр онлардан дикәр 200 нәфәри башга өлкәләрин өз әмтәәләри вә jа пулу мүгабилиндә алмаға һазыр олдуглары гәдәр әмтәә истеһсал едирсә вә әкәр онлардан дикәр 400 нәфәри, үмумиjjәтлә, бүтүн өлкә үчүн бәзәк, зөвг вә дәбдәбә шеjләри jаратмагла мәшғулдурса; нәһаjәт, әкәр 200 нәфәр өлкәни идарә едәнләрдән, руһаниләрдән, jуристләрдән, һәкимләрдән, тачирләрдән вә дүканчылардан ибарәтдирсә — демәли, чәми 900 нәфәр, онда белә бир мәсәлә» вә и. а. — пауперләр («supernumeraries»*) мәсәләси меjдана кәлир (сәһ. 12) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 24].

Рентаны вә онун пул ифадәсини тәдгиг едиркән Петти, *«бәрабәр әмәjи»*** (бәрабәр мигдарларда әмәjи) әсас көтүрдүjү бу jердә деjир:

* — «артыг адамлар». *Ред.*
** Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 366. *Ред.*

«Мән иддиа едирәм ки, бу, *дәјәрләрин тәнләшдирилмәси вә таразлашдырылмасы үчүн әсасдыр;* лакин мән е'тираф етмәлијәм ки, бу әсас үзәриндә јүксәлән үстгурумларда вә бу әсасын әмәли тәтбигләриндә бөјүк мүхтәлифлик вә бөјүк мүрәккәблик вардыр» (сәһ. 25) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 35]

[1398] 2) Петтини чох мәшғул едән шеј — *«торпаг илә әмәк арасындакы бәрабәрлијин тәбии нисбәти»*дир.

«Бизим күмүш вә гызыл сиккәләримизин мүхтәлиф адлары вардыр. Инкилтәрәдә бунлар: фунт, шиллинг, пенсдир вә бу сиккәләрин һәр бири һәр һансы бир башгасынын ҹәми вә ја һиссәси кими ифадә едилә биләр. Лакин, бу барәдә мән белә демәк истәјирәм: бүтүн шејләрин *гијмәтләндирилмәси ики тәбии мәхрәҹә — торпаг илә әмәјә кәтирилмәлидир,* јә'ни биз белә демәлијик: кәминин вә ја сүртукун дәјәри филан вә филан гәдәр торпағын дәјәринә вә үстәкәл филан вә филан гәдәр әмәјә бәрабәрдир, чүнки бунларын һәр икисини — һәм кәмини, һәм дә сүртуку *торпаг илә инсан әмәји истеһсал етмишдир.* Бир сурәтдә ки, бу беләдир, онда чох јахшы оларды *торпаг илә әмәк арасындакы тәбии бәрабәрлик нисбәти* тапылсын ки, бу ики амилдән һәр һансы биринин васитәси илә дәјәр бунларын бирликдә икисинин васитәси илә ифадә олундуғундан пис олмајараг (вә ја һәтта бундан јахшы) ифадә едилә билсин вә бунлары да, пенсләри фунтлара чевирмәк кими асан вә е'тибарлы сурәтдә бир-биринә чевирмәк мүмкүн олсун».

Мәһз буна көрә дә, рентанын пул ифадәсини тапандан сонра о, «сәрбәст сатылан торпағын *тәбии дәјәрини»* ахтарыр (сәһ. 25) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 35].

Петтидә үч ҹүр тә'риф низамсыз бир сурәтдә чулгашыр:

a) Дәјәрин кәмијјәти; бу, бәрабәр иш вахты илә мүәјјән олунур, һәм дә *әмәк дәјәрин мәнбәји кими* көтүрүлүр.

b) Дәјәр ичтимаи әмәјин формасы кими. Бу сәбәбдән пул *дәјәрин һәгиги формасы кими* мејдана чыхыр, һәрчәнд башга јерләрдә Петти монетар системинин бүтүн иллүзијаларыны алт-үст едир. Демәли, бурада Петтидә *анлајышын тә'рифи* нәзәрдә тутулур.

c) Мүбадилә дәјәринин мәнбәји олан әмәк, истеһлак дәјәринин мәнбәји олан вә тәбиәт маддәсинин (торпағын) мөвҹудлуғуну тәләб едән әмәклә гарышдырылыр. Әслиндә, Петти әмәк илә торпаг арасындакы «бәрабәрлик нисбәтини» мүәјјән етдији һалларда, сәрбәст сатылан торпаг *капиталлашдырылмыш рента* кими тәсвир олунур, демәли, бу јердә Петти торпаг һаггында данышыркән ону, реал әмәјин тәтбиг олундуғу бир тәбиәт маддәси кими көтүрмүр.

3) *Фаиз дәрәҹәси* мәсәләси һаггында Петти дејир:

«Башга бир јердә мән белә бир фикир сөјләмишдим ки, *тәбиәт ганунларына* зидд олан *мүәјјән мүлки ганунлар* верилмәси нә гәдәр әбәс вә сәмәрәсиздир»

(јә'ни буржуа истеһсалынын тәбиәтиндән ирәли кәлән ганунлара зидд олан) (сәһ. 29) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 38].

4) *Рента* барәсиндә: *изафи дәјәр әмәк мәһсулдарлығынын артмасынын* нәтичәси кими:

«Әкәр индикиндән даһа чох әмәк тәтбиг етмәк јолу илә (мәсәлән, торпағы шумламаг әвәзинә газмаг, сәпмәк әвәзинә әкмәк, тохуму гарышыг ишләтмәк әвәзинә ону чешидләјиб јахшыларыны сечмәк, тохуму һазырламадан тәтбиг етмәк әвәзинә ону ислатмаг, торпағы чүрүк күләш әвәзинә дузларла күбрәләмәк вә и. а. јолу илә) һәмин графлыглары даһа бәһәрли етмәк мүмкүн олсајды, онда *кәлирин артмасы әмәјин артмасынына гәдәр чох өтүб кечсә, рента* бир о гәдәр артмыш оларды» (сәһ. 32) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 41].

(Әмәјин артмасы дедикдә бурада *«әмәк гијмәтинин»* вә ја *әмәк һаггынын* артмасы нәзәрдә тутулур).

5) *Пулун гијмәтинин дөвләт тәрәфиндән јүксәлдилмәси* [XIV фәсил] [Русча тәрчүмәси, сәһ. 68—74].

6) Јухарыда ситат кәтирилән* јери: «фәһләјә зәрури олдуғундан ики гат артыг верилсә, онда фәһлә... ичра етдији ишин анчаг јарысыны ичра едәрди...» сөзләрини белә баша дүшмәк лазымдыр: әкәр алты саатлыг әмәк мүгабилиндә фәһлә бу алты саатда јарадылан дәјәри әлдә етмиш олсајды, онда индикиндән, 12 саат үчүн она 6 саат әрзиндә јарадылан дәјәрин верилдији шәраитдәкиндән *ики гат артыг* алмыш оларды. Бу һалда о јалныз 6 саат ишләрди, бу исә «чәмијјәт үчүн итки демәкдир» вә и. а.

* * *

Petty. An Essay concerning the Multiplication of Mankind (1682-чи ил). Әмәк бөлкүсү (сәһ. 35—36) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 231].

* * *

Petty. Political Anatomy of Ireland (1672-чи ил) вә «Verbum Sapienti» (1691-чи илдәки Лондон нәшри).

1) «Бу мәни *сијаси игтисадын* чох мүһүм бир мәсәләсинә кәтириб чыхарыр, белә бир мәсәләјә ки, торпаг илә әмәк арасында *бәрабәрлик нисбәтини вә тәнлијини* нечә тәртиб етмәк лазымдыр ки, һәр һансы бир шејин дәјәрини бу ики амилдән анчаг биринин васитәсилә ифадә етмәк мүмкүн олсун» (сәһ. 63) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 122].

Әслиндә мәсәләнин белә гојулушунун әсасы јалныз, *торпағын* өзүнүн *дәјәрини әмәјә* мүнчәр етмәк мәсәләсиндән ибарәтдир.

---

* Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 365. *Ред.*

[1399] 2) Бу әсәр, јухарыда нәзәрдән кечирилән әсәрдән[123] сонра јазылмышдыр.

«*Дәјәрин үмуми өлчүсү јашлы бир адамын бир күнлүк әмәји дејил, онун* орта һесабла *бир күнлүк иашәсидир;* бу өлчү, халис күмүшүн дәјәри кими ејни дәрәчәдә мүнтәзәм вә даимидир... Буна көрә мән Ирландија дахмасынын дәјәрини, *иншаатчынын ону тикиркән хәрчләмиш олдуғу күндәлик иашә пајларынын сајы илә мүәјјән етмишәм*» (сәһ. 65) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 123].

Бу ахырынчы, лап физиократ данышығыдыр.

«Бир параларынын дикәрләриндән чох јемәси мәсәләни дәјишдирмир, чүнки күндәлик иашә пајы дедикдә биз ән мухтәлиф гәдди-гамәтли јүз адамын истеһлак етдији вә онлара јашамаг, ишләмәк вә төрәјиб артмаг имканы верән мигдар гиданын јүздә бир һиссәсини нәзәрдә тутуруг» (сәһ. 64) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 122].

Лакин, Петтинин бурада Ирландија *статистикасында* ахтардығы һеч дә дәјәрин «*үмуми* өлчүсү» дејил, *пулун* дәјәр өлчүсү олдуғу мә'надакы *дәјәрләр* өлчүсүдүр.

3) *Пул күтләси вә милләтин сәрвәти* («Verbum Sapienti», сәһ. 13) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 84—85].

4) *Капитал:*

«*Милләтин сәрвәти, капиталы вә ја еһтијаты* адландырдығымыз вә *әввәлки әмәјин, јахуд кечмиш әмәјин* нәтичәси олан шеј кәрәк, *һазырда фәалијјәт көстәрән гүввәләрдән фәргли* бир шеј кими дүшүнүлмәсин» (сәһ. 9.) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 82].

5) *Әмәјин мәһсулдар гүввәси:*

«Биз дедик ки, әһалинин јарысы чох аз бир мигдарда әмәк сәрф етмәк јолу илә краллығы хејли зәнкинләшдирә биләрди... Бу адамлар нә кими әмтәәләрин истеһсалы илә мәшғул олмалыдырлар? Бу суала мән үмуми формада чаваб верирәм: *аз бир мигдар адамын әмәјини сәрф едиб,* өлкәнин бүтүн әһалиси үчүн гида вә зәрури шејләр истеһсал етмәклә мәшғул олмалыдырлар; буна ја *әмәји чох кәркинләшдирмәк* јолу илә, ја да *әмәји ихтисар едән вә асанлашдыран васитәләр тәтбиг етмәк* јолу илә наил олмаг мүмкүндүр, бу исә кечмишдә инсанларын әбәс јерә *полигамијадан* көзләдикләри нәтичәјә бәрабәрдир. Зира тәкликдә беш адамын ишини көрә билән бир адам елә бир нәтичәјә наил олур ки, елә бил о, дөрд нәфәр јашлы ишчи дүнјаја кәтирмишдир» (сәһ. 22) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 88—89]. «*Гида...* о һалда *ән учуз* олар ки, *һәр бир јердәкиндән аз мигдарда ишләк әлләрин јардымы илә истеһсал едилмиш олсун*» (сәһ. 23) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 89].

6) Инсанын мәгсәди вә вәзифәси (сәһ. 24).

7) *Пул* һаггында һәмчинин бах: «Quantulumcunque» (1682-чи ил). [XXII—1399]

[3)] ПЕТТИ, СЕР ДАДЛИ НОРС, ЛОКК

[XXII—1397] Норсун вә Локкун әсәрләри илә Петтинин «Quantulumcunque» (1682), «A Treatise of Taxes and Contributions» (1662) вә «The Political Anatomy of Ireland» (1672) әсәрләринин мүгајисәси, онларын 1) *фаиз дәрәчәсинин ашағы салынмасы* мәсәләсиндә, 2) пулун гијмәтинин дөвләт тәрәфиндән галдырылмасы вә ашағы салынмасы мәсәләсиндә, 3) *Норсун* фаизи «пулдан рента» адландырдығы мәсәләдә вә и. а. Петтидән асылылығыны көстәрир.

Норс вә *Локк* өз әсәрләрини[124] ејни бир заманда, ејни бир мүнасибәтлә јазмышлар: *фаиз дәрәчәсинин ашағы салынмасы* вә *дөвләт тәрәфиндән пулун гијмәтинин галдырылмасы*. Лакин онлар бир-биринә тамамилә экс бахышлар ирәли сүрүрләр. Локка көрә *тәдавүлдәки пулун* азлығы фаиз дәрәчәсинин јүксәклијинин сәбәбидир вә үмумијјәтлә белә бир чәһәтин сәбәбидир ки, шејләр өз һәгиги гијмәтинә сатылмыр вә бунлар өзләринин сатылмасындан әлдә едилмәли олан кәлирләрин һамысыны кәтирмир. Норс, әксинә, көстәрир ки, бунун сәбәби тәдавүлдәки пулун азлығы дејил, капиталын вә ја кәлирин азлығыдыр. Норсда илк дәфә олараг *stock**, јахуд *капитал* һаггында вә ја, даһа дүрүстү, пулун тәдавүл васитәси олмадығы тәгдирдә, *капиталын* чәми јалныз *формасы* олмаг е'тибары илә *пул* һаггында мүәјјән анлајыш мејдана кәлир. *Сер Дадли Норсда* биз фаиз һаггында, Локкун тәсәввүрүнүн әксинә олан илк дүзкүн анлајыш көрүрүк. [XXII—1397].

* — еһтијат, фонд, капитал. *Ред.*

[4)] ЛОКК

(РЕНТАНЫН ВӘ ФАИЗИН БУРЖУА ТӘБИИҺҮГУГ ТӘ'ЛИМИ НӨГТЕЈИ-НӘЗӘРИНДӘН ТРАКТОВКАСЫ)

[XX—1291a] Локкун әмәјә олан үмуми бахышы *фаизин* вә *рентанын мәншәјинә* олан бахышы илә мүгајисә едилсә, — зира Локкда изафи дәјәр јалныз бу мүәјјән формаларда мөвчуддур, — онда белә мә'лум олур ки, изафи дәјәр *өзкә әмәјиндән,* изафи әмәкдән башга бир шеј дејилдир вә торпаг илә капитал, бу әмәк шәртләри өз мүлкијјәтчиләринин ону мәнимсәмәсинә имкан верир. Адамын өз әмәји илә истифадә едә билдијиндән артыг мигдарда әмәк шәртләри үзәриндә мүлкијјәт исә, Локка көрә, [1292a] хүсуси мүлкијјәтин тәбии һүгуг әсасына зидд олан *сијаси* ихтирадыр.

{*Һоббсда* да әмәк, дәрһал истеһлак едилмәк үчүн јарарлы формада мөвчуд олан тәбиәт не'мәтләри нәзәрә алынмаса, һәр чүр сәрвәтин јеканә мәнбәјидир. Аллаһ (тәбиәт)

«Бәшәр нәсли үчүн зәрури олан шејләри ја она *һаваjы верир,* ја да бунлары она *әмәк мүгабилиндә сатыр»* («Leviathan», [сәһифә 232]) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 196].

Лакин Һоббсда торпаг үзәриндә мүлкијјәти суверен өз мүлаһизәси илә бөлүшдүрүр.}

Локкун әсәрләриндән бураја аид олан јерләр бунлардыр:

«*Торпаг* вә ашағы мәхлугатын һамысы бирликдә бүтүн адамлара мәхсусдурса да, јенә һәр бир адамын өз шәхсијјәтиндән ибарәт олан вә өзүндән башга һеч кәсин ихтијары чатмајан белә мүлкијјәти вардыр. Биз там әсасла дејә биләрик ки, онун бәдәнинин әмәји вә әлләринин јаратдығы шејләр тәбии олараг онун өзүнә мәхсусдур. Инсан тәбиәтин јаратдығы вә онун сәрәнчамына вердији шејләрдән һасил етдијини өз әмәји илә, өзүнүн ајрылмаз малы олан әмәк илә бирләшдирмишдир; беләликлә дә о буну өзүнә мүлкијјәт едир» «Of Government», II китаб, 5-чи фәсил; «Works», 7th edition» 1768, II чилд, сәһ. 229).

«Инсанын әмәји өзү үчүн лазым олан шејләри тәбиәтин әлиндән әхз етмишдир ки, орада бу шејләр еллик мүлкијјәти иди вә ејни дәрәчәдә

тəбиəтин бүтүн өвладларынын малы иди; беләликлə о бунлары мəнимсəмишдир» (јенə орада, сəһ. 230).

«Тəбиəтин бу јол илə бизə мүлкијјəт верəн ејни гануну һəмин мүлкијјəтин гəдəрини дə мəһдудлашдырыр... Инсанын өз əмəји илə јалныз о гəдəр шеји өз мүлкијјəтинə чевирмəјə ихтијары вардыр ки, һəмин шејлəр хараб олмамышдан бунлары өзүнүн мүəјјəн јашајыш еһтијачлары үчүн истифадə едə билсин. Бундан артыг оланы онун пајындан артыг һиссə тəшкил едир вə башгаларына мəхсусдур» (јенə орада).

«Лакин мүлкијјəтə дахил олан башлыча шеј инди *торпағын бəһəри* вə и. а. дејил, *торпағын* өзүдүр... Бир адамын шумлајыб, əкиб, күбрəлəјиб, бечəрə билдији вə бəһəрини истеһлак едə билдији бир торпаг саһəси һəмин адамын мүлкијјəтини тəшкил едир. Адам һəмин саһəни үмуми мүлкдəн өз əмəји илə санки чəпəрлəјиб ајырыр» (јенə орада).

«Көрдүјүмүз кими, торпағы инсан əмəјинə табе етмəк, јахуд торпағы бечəрмəк вə онун саһиби олмаг бир-бирилə бағлыдыр. Бунун бири дикəри үчүн ихтијар вермишдир» (јенə орада, сəһ. 231).

«Мүлкијјəтин өлчүсүнү тəбиəт дүзкүн олараг, *адамын əмəјинин нə гəдəр саһəјə тə'сир едə билəчəјинə көрə* вə нə гəдəр јашајыш васитəлəри ишлəдə билəчəјинə көрə мүəјјəн етмишдир: һеч кəс өз əмəји илə бүтүн шејлəри өзүнə табе едə билмəзди, јахуд мəнимсəјə билмəзди вə һеч кəс өз тəлəбатыны өдəмəк үчүн бунларын һамысынын јалныз чүз'и мигдарындан артыг истеһлак едə билмəзди; белə ки, бу јолла һеч бир кəс үчүн дикəринин һүгугларыны позмаг вə ја өз гоншусунун зəрəринə олараг өзүнə мүлкијјəт əлдə етмəк мүмкүн олмазды... Ибтидада бу өлчү һəр бир адам үчүн чох чүз'и бир һəдд дахилиндə маликијјəт верирди вə бу маликијјəти һəмин адамын дикəринə зəрəр вурмадан мəнимсəјə билəчəји мигдарда мəһдуд едирди... *Һəлə инди дə,* дүнја һəддəн чох долмуш көрүнүрсə дə, һеч бир кəсə зəрəр вурулмадан һəр кəсə һəмин һəчмдə мүлкијјəт *ајырмаг оларды»* (сəһ. 231—232).

Шејлəрин демəк олар бүтүн дəјəрини онлара əмəк верир {value* Локкда истеһлак дəјəри демəкдир вə əмəк онун мигдары чəһəтдəн көтүрүлмəјиб, конкрет əмəк кими көтүрүлүр; лакин мүбадилə дəјəринин əмəклə өлчүлмəси һəгигəтəн белə бир чəһəтə əсасланыр ки, ишчи истеһлак дəјəри јарадыр.} Истеһлак дəјəринин əмəјə мүнчəр едилə билмəјəн галығы, Локка көрə, тəбиəтин һəдијјəсидир, бу сəбəбдəн дə өзлүјүндə *үмуми мүлкијјəтдир.* Буна көрə Локк белə бир чəһəти сүбут етмəјə чалышмыр ки, мүлкијјəт əмəкдəн башга дикəр јолларла да əлдə едилə билəр, бу һал, онун əсас нөгтеји-нəзəринə зидд оларды, о, белə бир чəһəти сүбут етмəјə чалышыр ки, тəбиəтдəки шејлəр үзəриндə үмуми мүлкијјəт олмасына бахмајараг нə сурəтлə фəрди əмəк фəрди мүлкијјəт јарада билир.

«Доғрудан да, *бүтүн шејлəрин дəјəриндəки фəрглəри* мəһз *əмəк јарадыр..* Торпағын инсан јашајышы үчүн фајдалы олан мəһсулларындан... јүздə дохсан доггузуну бүтүнлүкдə əмəјə аид етмəк лазымдыр» (сəһ. 234).

«Беләликлə, торпағын дəјəринин чох һиссəсини əмəк јарадыр» (сəһ. 235).

---

* — дəјəр, дəјəрлилик. *Ред.*

«Тәбиәтдәки шејләр һамыја бирликдә верилмишсә дә, *инсан өзү өзүнүн агасыдыр* вә *өз шәхсијјәтинин саһибидир*, бу шәхсијјәтин һәрәкәтләринин, онун әмәјинин саһибидир, буна көрә дә инсанын өзүндә мүлкијјәтин бөјүк әсасы мөвҹуддур» (јенә орада).

Демәли, мүлкијјәт һәдләринин бири *шәхси әмәјин һәддиндән* ибарәтдир; дикәри ондан ибарәтдир ки, инсан кәрәк өзүнүн истифадә едә биләҹәјиндән артыг олан шејләр топламасын. Мүлкијјәтин бу икинҹи һәдди (саир мүбадиләдән башга) узун мүддәт јашамајан мәһсулларын *пула* мүбадилә едилмәси сајәсиндә кенишләнир:

«Инсан бу *узун јашајан* шејләрдән истәдији гәдәр топлаја биләр, чүнки онун ганун мүлкијјәт һүдудундан кәнара чыхылмасы» {онун өз шәхси әмәји илә *гојулан һүдуд* нәзәрә алынмаса} «онун чохлу әмлакы олмасындан ибарәт дејилдир, ондан ибарәтдир ки, бу әмлакын бир һиссәси она һеч бир хејир вермәдән хараб олур. Буна көрә дә пул ишләдилмәјә башланмышдыр, зира пул елә узун јашајан бир шејдир ки, адамын әлиндә галыб хараб олмур вә адамлар гаршылыглы сазиш әсасында [1293а] буну һәгигәтән фајдалы олан, лакин узун јашамајан јашајыш васитәләри мүгабилиндә гәбул едирләр» (сәһ. 236).

Беләликлә фәрди мүлкијјәтдә бәрабәрсизлик мејдана кәлир, лакин *шәхси әмәкдән ибарәт олан өлчү* өз күҹүндә галыр.

«Шејләрин хүсуси мүлкијјәтчиләр арасындакы бөлкүсүндә олан һәмин бәрабәрсизлијин гәдәрини адамлар о дәрәҹә кенишләндирмишләр ки, бу, һеч бир хүсуси мүгавилә олмадан ҹәмијјәтин гојдуғу һәдләрдән кәнара чыхыр. Адамлар бүтүн бунлары јалныз она көрә мүмкүн етмишләр ки, гызыла вә күмүшә дәјәр иснад вермиш вә пул ишләдилмәсинә динмәзҹә разылашмышлар» (сәһ. 237).

Бунунла Локкун әсәриндә фаиз һаггында олан ашағыдакы јери[125] мүгајисә етмәк лазымдыр, лакин унутмамалы ки, онун фикринҹә тәбии һүгуг *шәхси әмәји* мүлкијјәт үчүн һәдд едир.

«Инди биз бахаг ки, нә сурәтлә пул да торпаг кими ејни тәбиәт кәсб едир, һәр ил мүәјјән кәлир кәтирир ки, биз буну фаиз вә ја сәләм адландырырыг. Ахы торпаг тәбии сурәтдә, бәшәријјәт үчүн нә исә јени вә фајдалы, гијмәтли бир шеј јарадыр. Пул исә, әксинә, бәһрәсиздир вә һеч бир шеј јаратмыр, амма, гаршылыглы сазиш нәтиҹәси олараг пул, *бир адамын әмәјинин мүгабилиндә алдығы бир мәнфәәти дикәринин ҹибинә кечирир.* Бу да пулун бөлкүсүндәки бәрабәрсизликдән әмәлә кәлир, елә бир бәрабәрсизликдән ки, торпаг мүнасибәтләри саһәсиндә дә о, пул мүнасибәтләри саһәсиндәки ејни нәтиҹәләрә кәтириб чыхарыр... Әкәр сәнин торпағын өзүнүн беҹәрә билдијиндән вә ја беҹәрмәк истәдијиндән артыгдыр, башгасынынкы исә аздыр, онда бу бәрабәрсизлик нәтиҹәсиндә сәнин торпағын үчүн иҹарәдар тапылыр; пулун бөлкүсүндәки ејни бәрабәрсизлик исә... мәним пулум үчүн мәнә иҹарәдар верир; бу сурәтлә, *борҹ аланын*

чалышмасы сајәсиндә мәним пулум онун мүәссисәсиндә алты фаиздән артыг истеһсал етмәк *габилијјәти* кәсб едир, нечә ки, там ејнилә, *сәнин ичарәдарынын әмәји сајәсиндә* сәнин торпағын, ичарәдарын вердији рентадан артыг мигдарда бәһәр вермәк габилијјәтинә маликдир» (falio edition of Locke's Works, 1740, vol. II [cәh. 19)[126].

Бурада Локкун гисмән мүбаһисә етмәк марагы олмушдур: о, торпаг мүлкијјәтчиләринә көстәрмәк истәмишдир ки, онларын рентасы сәләмчинин алдығы фаиздән һеч бир шејлә фәргләнмир. Истеһсал шәртләринин гејри-бәрабәр тәгсими үзүндән һәм рента, һәм дә фаиз «бир адамын әмәјинин мүгабилиндә алдығы бир мәнфәәти башгасынын чибинә кечирир».

Локкун бахышлары хүсусилә дә она көрә бөјүк әһәмијјәтә маликдир ки, о, феодализм чәмијјәтинин әксинә олараг буржуа чәмијјәтинин һүгуг тәсәввүрләринин классик ифадәчисидир; бундан да башга, онун фәлсәфәси бүтүн сонракы инкилис сијаси игтисадынын бүтүн тәсәввүрләри үчүн әсас олмушдур. [XX—1293a]

[5)] НОРС

[ПУЛ—КАПИТАЛ КИМИ. ТИЧАРӘТИН АРТМАСЫ ФАИЗИН АШАҒЫ ДҮШМӘСИНИН СӘБӘБИ КИМИ]

[XXIII—1418] *Sir Dudley North.* Discourses upon Trade. London, 1691 (Әлавә дәфтәр *C*)[127].

Бу әсәр дә там ејнилә Локкун игтисади әсәрләри кими Петтинин әсәрләри илә билаваситә бағлыдыр вә бирбаша бунлара архаланыр.

Норсун әсәри башлыча олараг *тичарәт капиталындан* бәһс едир, о сәбәбдән дә бураја аид дејилдир. Норс өзүнүн тәдгиг етдији мәсәләләрдә бачарыг вә мәһарәт көстәрир.

Сон дәрәчә диггәтәлајиг бир һалдыр ки, II Қарлын бәрпасы заманындан XVIII әсрин орталарына гәдәр лендлордлар тәрәфиндән рентанын ашағы дүшмәси барәсиндә даим шикајәтләнмәләр ешидилир (ахы белә бир чәһәт дә буна ујғундур ки, буғданын гијмәти, хүсусилә? илдән е'тибарән[128] даим ашағы енир). Сәнаје капиталистләри синфи (Калпепер вә сер Чозаја Чајлд заманындан) фаиз дәрәчәсинин зорла ашағы салынмасында чох иштирак едирдисә дә, бу тәдбирин әсил илһамчылары *торпаг мүлкијјәтчиләри* иди. *«Торпағын дәјәри» вә* «бу дәјәрин артырылмасы үсуллары» милли мәнафеады илә өн сыраја чыхарылыр (лап нечә ки, әксинә, тәгрибән 1760-чы илдән башлајарагренталарын артмасы, торпағын дәјәринин јүксәлмәси, тахылын, һабелә дикәр јејинти мәһсулларынын гијмәтинин артмасы вә сәнаје капиталистләринин бу барәдәки шикајәтләнмәләри бу предметин игтисади тәдгигләринин әсасыны тәшкил едир).

Пул саһибләри илә торпаг мүлкијјәтчиләри арасында 1650-чи илдән 1750-чи иләдәк — аз бир мүддәт истисна олмагла — бүтүн јүз ил әрзиндә мүбаризә кетмишдир, чүнки

фираван јашајан задэканлар бөјүк бир наразылыгла кэрүрдүлэр ки, сэлэмчилэр онлары өз тэ'сирлэри алтына алырлар, XVII эсрин ахырларында мејдана кэлэн јени кредит вэ дөвлэт борчу системи исэ һэмин сэлэмчилэрин ганунверичилик вэ и. а. саһэсиндэ задэканларла мүвэффэгијјэтли мүбаризэ апармасына имкан вермишди.

Һэлэ *Петти* рентанын ашағы дүшмэси барэсиндэ лендлордларын шикајэтлэнмэлэриндэн вэ онларын кэнд тэсэррүфаты саһэсиндэки јахшылашдырмалара гаршы мүхалифэтиндэн данышыр (мүвафиг јеринэ бахмалы)[129]. О, сэлэмчини лендлорддан мүдафиэ едир вэ пулдан алынан рентаны торпаг рентасы илэ бэрабэр тутур.

Локк бу ренталарын һэр икисини эмэјин истисмар олунмасына мүнчэр едир. О да Петтинин тутдуғу ејни мөвгеји тутур. Һэр икиси фаизин зорла тэнзим едилмэсинин элејһинэ чыхыр. Торпаг мүлкијјэтчилэри кэрүрлэр ки, фаиз ашағы дүшдүкчэ *торпағын дэјэри* артыр. Рентанын кэмијјэти мэ'лум олдугда онун *капиталлашмыш ифадэси,* јэ'ни торпағын дэјэри фаиз дэрэчэсинин кэмијјэтинэ тэрс нисбэтдэ ашағы дүшүр вэ ја јүксэлир.

Сер Дадли Норс, јухарыда көстэрилэн эсэрдэ, башланғычы Петти тэрэфиндэн гојулмуш олан бу чэрэјанын үчүнчү нүмајэндэсидир.

Бу, *капиталын торпаг мүлкијјэти* элејһинэ үсјанын биринчи нөвүдүр. Ахы доғрудан да *сэлэмчилик,* јэ'ни торпаг мүлкијјэтчисинин кэлиринин бир һиссэсинин сэлэмчинин элинэ кечмэси капитал јығымы үчүн башлыча васитэлэрдэн бири олмушдур. Лакин капиталын бу көһнэ гајдалы формасы элејһинэ сэнаје капиталы вэ тичарэт капиталы торпаг мүлкијјэтчилэри илэ аз-чох элбир чыхыш едирлэр.

«Торпаг мүлкијјэтчиси өз торпағыны нечэ ичарэјэ верирсэ, тичарэт үчүн лазыми *капиталы* олан, лакин бу капиталы тичарэтдэ ишлэтмэк үчүн кифајэт гэдэр бачарығы олмајан, јахуд бу ишдэки нараһатлыглары севмэјэн адамлар да өз *капиталыны [stock]* о чүр ичарэјэ верирлэр. Бу һалда онларын элдэ етдиклэринэ *фаиз* дејилир, лакин бу анчаг капитала дүшэн рентадыр»

{бурада да, Петтидэ олдуғу кими, кэрүрүк ки, јеничэ орта эср дөврүндэн чыхмыш олан адамлар рентаны [1419] изафи дэјэрин илкин формасы һесаб едирлэр},

«нечэ ки, торпаг мүлкијјэтчисинин кэлири торпаг рентасыдыр. Бэ'зи диллэрдэ «торпаг ичарэси» вэ «пул ичарэси» ифадэлэри һамылыгча ишлэдилэн ифадэлэрдир; Инкилтэрэнин бэ'зи графлыгларында да белэдир. Демэли, *торпаг мүлкијјэтчиси [landlord]* олмаг ејнилэ *капиталист [stocklod]* олмагдыр. Биринчисинин о үстүнлүјү вардыр ки, онун торпағыны ичарэ едэн шэхс бу торпағы көтүрүб апара билмэз, капитал ичарэ едэн

исә буну асанлыгла едә биләр. Буна көрә дә торпаг даһа артыг риск илә ичарәјә верилән капиталдан *аз мәнфәәт* вермәлидир» (сәһ. 4).

Фаиз. Көрүнүр ки, биринчи олараг Норс фаизи дүзкүн баша дүшмүшдүр, зира ашағыда кәтирилән ситатлардан көрүнәчәји кими, *stock* сөзүнү ишләтдикдә о, садәчә олараг пулу дејил, капиталы нәзәрдә тутур (нечә ки, ахы Петти дә *stock* илә *пулу* фәргләндирир. Локкда фаизин сәвијјәси анчаг, тәдавүлдәки пулун мигдары илә мүәјјән олунур. Петтидә дә беләдир. *Бу барәдә Массијә бахмалы):*

«Борч верәнләр борч аланлардан чох олса фаиз дәрәчәси ашағы дүшәр... Елә дејилдир ки, фаизин ашағы олмасы тичарәти чанландырыр, еләдир ки, *тичарәт артдыгча милләтин капиталы* фаизин сәвијјәсини ашағы салыр» (сәһ. 4).

«Гызыл вә күмүш вә бунлардан гајрылан сиккәләр анчаг, өлчү вә чәкиләрдир ки, бунларын васитәсилә тичарәт, бунларсыз мүмкүн олдуғундан даһа раһатлыгла баш верир; бундан башга исә онлар, *капиталын артығыны бу шәкилдә јығыб сахламаг* үчүн јарарлы *фонддур»* (сәһ. 16).

Гијмәт вә пул. Гијмәт әмтәәнин *пул* илә ифадә олунан вә — *сатышдан* бәһс олундугда — пулда реаллашан *еквивалентиндән* башга бир шеј олмадығына көрә, јә’ни гијмәтдә *әмтәә* бир *мүбадилә* дәјәри кими ифадә олунуб сонра јенидән истеһлак дәјәрләринә чеврилдијинә көрә игтисади фикрин илк аддымларындан бири белә бир нәтичә чыхарылмасындан ибарәт олмушдур ки, гызыл вә күмүш бурада өзлүјүндә гызыл вә күмүш олмајыб, әмтәәләрин өзүнүн *мүбадилә дәјәринин мөвчудлуг формасыдыр, онларын метаморфозунун бир моментидир.* Норс буну өз заманәсинә көрә чох јахшы ифадә едир:

«Пул... алгы вә сатгы үчүн үмуми өлчү вәзифәсини ифадә етдијинә көрәдир ки, сатылан бир шеји олан, амма алычы тапа билмәјән бир адам адәтән белә дүшүнүр ки, онун әмтәәләринин сатыла билмәмәсинин сәбәби *краллыгда пулун азлығыдыр.* Она көрә дә һәр јердә пул азлығындан шикајәт сәсләри ешидилмәкдәдир. Лакин бу бөјүк сәһвдир...

Пул азлығындан шикајәтләнән адамлара нә лазымдыр? *Диләнчидән* башлајачағам... Она пул дејил, чөрәк вә дикәр ән зәрури шејләр лазымдыр... Фермер дә пул азлығындан шикајәтләнир... О белә куман едир ки, әкәр өлкәдә пул чох олсајды, о өз әмтәәләрини јахшы гијмәтә сата биләрди. Демәли, она пул дејил, сатмаг истәдији, амма сата билмәдији өз тахылы вә мал-гарасы үчүн јахшы гијмәт лазымдыр... Бәс нәјә көрә о өз әмтәәләрини јахшы гијмәтә сата билмир?.. 1) Ја она көрә ки, өлкәдә һәддән артыг тахыл вә мал-гара вардыр ки, базара кәлән адамларын әксәријјәти, онун кими, һәмин мәһсуллары сатмаға мөһтачдыр вә јалныз чох азларынын бу мәһсуллары алмаға еһтијачы вардыр. 2) Ја да она көрә ки, мүһарибә заманы, тичарәтин тәһлүкәсиз олмадығы вә ја гадаған едилдији заман олдуғу кими, һәмин мәһсулларын харичә ади сатышы, бунларын ихрачы кәсилир. 3) Јахуд да она көрә ки, јохсуллуг үзүндән адам-

лар өз күзәранына кечмишдәкиндән аз сәрф етдикдә олдуғу кими, истеһлак азалыр. Одур ки, фермерин өз әмтәәләрини сатмасыны чинкилтили сиккәләрин мигдарынын артырылмасы дејил, һәгигәтдә базарда касадлыг төрәдән һәмин үч сәбәбин арадан галдырылмасы асанлашдыра биләр.

Тачир вә дуканчынын да ејнилә бу мә'нада пула еһтијачы вардыр, јә'ни онларын өз сатыласы әмтәәләрини сатмаға еһтијачы вардыр, бу исә она көрәдир ки, базарлар тәрәфиндән кифајәт гәдәр тәләб јохдур» (сәһ. 11—12)[130].

Сонра, *капитал өз-өзүнә артан дәјәрдир, дәфинә топландыгда* исә мәгсәдә, өзлүјүндә *мүбадилә дәјәринин кристаллашмыш формасы* хидмәт едир. Буна көрә дә классик сијаси игтисадын ән биринчи кәшфләринин бири ондан ибарәтдир ки, бу сијаси игтисад *дәфинә јаранмасы* илә *пулун өз-өзүнә артмасы* арасында әкслик көрүр, јә'ни *пула капитал кими* бахыр:

«Һеч кәс өзүнүн бүтүн сәрвәтини пул, гызыл вә күмүш, габ-гачаг вә и. а. шәклиндә өзүндә сахламагла даһа чох зәнкинләшмиш олмур, әксинә, бу сәбәбдән о, јохсуллашыр. Һамыдан зәнкин о адамдыр ки, онун истәр ичарәјә верилмиш торпаг, истәр фаизлә борч верилмиш пул, истәрсә дә тичарәтә бурахылмыш әмтәәләр шәклиндә олан әмлакы *артмаг һалындадыр*» (сәһ. 11).

{Бу барәдә Чон Беллерс өзүнүн: «Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality» etc., London, 1699, әсәриндә бах белә дејир:

«Пул анчаг о заман *артыр* вә хејир кәтирир ки, онунла видалашырлар; һәм дә, өз пулуну гијмәтли бир шејә мүбадилә етмәјән хүсуси бир шәхс үчүн бу пул фајдасыз олдуғу кими, дахили тичарәт үчүн гәти зәрури олдуғундан артыг галан пулун бүтүн күтләси краллыг үчүн вә ја милләт үчүн өлү капиталдыр вә буну өзүндә сахлајан өлкәјә һеч бир мәнфәәт кәтирмир» (сәһ. 13). }

«Һәр кәс буна» (пула) «малик олмаг истәјирсә дә, лакин һеч кәс буну өзүндә сахламаг истәмир, јахуд чох азлары белә етмәк истәјир, һамы дәрһал бундан јахасыны гуртармаға чалышыр, билир ки, өлү јатыб галан пулдан мәнфәәт көзләмәк дејил, лабүд сурәтдә анчаг зәрәр көзләмәк лазымдыр» (*Норс*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 21).

[1420] *Пул бир дүнја пулу кими:*

«Тичарәтә кәлдикдә, ајрыча бир өлкәнин дүнјада бүтүн чәһәтләрдән тутдуғу мөвге дә, дөвләтдә шәһәрин вә шәһәрдә аиләнин тутдуғу мөвге кимидир» (сәһ. 14). «Бу тичарәт мүнасибәтләриндә гызыл вә күмүш дикәр әмтәәләрдән һеч бир шејлә фәргләнмир: бунлары бол гызыл-күмүшү оланлардан сатын алырлар вә о јерләрә апарырлар ки, орада бунларын азлыг етдији мүшаһидә олунур вә ја бунлара тәләб вардыр» (сәһ. 13).

Тәдавүлдә ола биләчәк пулун мигдары әмтәә мүбадиләси илә мүәјјән олунур:

«Харичдән нә гәдәр пул кәтирилсә вә өлкә дахилиндә нә гәдәр пул кәсилсә дә, милли тичарәтин һисс етдији тәләбатдан артыг олан пул *садәчә гијмәтли металдыр* вә јалныз белә бир метал һесаб олуначагдыр, она көрә сиккә пуллар да көһнә күмүш шејләр кими јалныз өзүндәки метал ајағындан сатылачагдыр» (сәһ. 17—18).

Пулун күлчәјә чеврилмәси вә эксинә (сәһ. 18) (Әлавә дәфтәр *С*, сәһ. 13). *Пулун гијмәт едилмәси* вә *чәкилмәси*. Титрәјишли һәрәкәт (Әлавә дәфтәр *С*, сәһ. 14)[131].

Сәләмчилик, торпаг мүлкијјәтчиләри вә тичарәт:

«Бизим өлкәмиздә фаизлә верилән пулун чәтин ки, онда бир һиссәси, һәмин борчлардан өз мүәссисәләриндә истифадә едән *тичарәт адамлары арасында јерләшдирилмишдир;* эксәр һалларда пул, бөјүк маликанәләрин саһиби олсалар да, бу маликанәләрин кәтирдији кәлири һәмин кәлир өз әлләринә чатандан тез хәрчләјән вә өз әмлакындан бир шеј сатмаг истәмәјиб өз мүлкләрини киров гојмағы үстүн тутан адамларын дәбдәбәсини давам етдирмәк, онларын хәрчләрини өдәмәк үчүн борч верилир» (*Норс*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 6—7). [XXIII—1420]

[6) БЕРКЛИ ӘМӘК ФӘАЛИЈЈӘТИНИН СӘРВӘТ МӘНБӘЈИ ОЛМАСЫ ҺАГГЫНДА]

[XIII—670a] «*Торпағын өзлүјүндә сәрвәт* олмасыны дүшүнмәк мәкәр сәһв олмаздымы? Вә мәкәр биз һәр шејдән әввәл халгын әмәк фәалијјәтини елә бир шеј кими көтүрмәли дејиликми ки, о, сәрвәт әмәлә кәтирир, һәтта торпағы вә күмүшү сәрвәт едир вә әкәр бунлар әмәк фәалијјәти үчүн *васитә вә стимул* олмасајдылар, онда бунларын һеч бир дәјәри олмазды? (The Querist. By Dr. *G. Berkley*. London. 1750, 38-чи суал). [XIII—670a].

[7)] ЈУМ ВӘ МАССИ

[а) МАССИДӘ ВӘ ЈУМДА ФАИЗ МӘСӘЛӘСИ]

[XX—1293 a] Массинин «An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest» адлы аноним әсәри 1750-чи илдә мејдана кәлмишдир; Јумун «Essays»ынын «Of Interest» очерки олан икинчи һиссәси 1752-чи илдә, јә'ни ики ил сонра чыхмышдыр. Беләликлә, биринчилик Массијә мәхсусдур. Јум Локкун, Масси исә Петти илә Локкун әлејһинә чыхыр; бу ахырынчыларын һәр икиси јенә дә белә бир бахыша әсасланырдылар ки, фаиз дәрәчәсинин јүксәклији тәдавүлдәки пулун мигдарындан асылыдыр вә һәгигәтдә борчун әсил објекти пулдур (капитал дејилдир).

Масси Јумдан артыг бир гәтијјәтлә *фаизи* мәнфәәтин чәми бир һиссәси е'лан едир. Јум башлычасы ону сүбут етмәклә мәшғулдур ки, фаиз дәрәчәсинин јүксәклији үчүн пулун дәјәринин әһәмијјәти јохдур, чүнки фаиз илә пул капитал арасындакы мә'лум пропорсија шәраитиндә (мәсәлән, 6% шәраитиндә) 6 фунт стерлингин дәјәри 100 фунт стерлингин дәјәринин јүксәлмәси вә ја дүшмәси илә бирликдә (демәли, бир фунт стерлингин дәјәринин дәјишилмәси илә бирликдә) јүксәлир вә ја дүшүр, бу һалда 6 рәгәми илә ифадә едилмиш олан пропорсијанын өзүнә исә бу әсла тохунмур.

[б) ЈУМ. ТИЧАРӘТИН ВӘ СӘНАЈЕНИН АРТМАСЫ ИЛӘ ӘЛАГӘДАР ОЛАРАГ МӘНФӘӘТИН ВӘ ФАИЗИН ДҮШМӘСИ]

Јумдан башлајаг.

«Дүнјада һәр шеј әмәклә сатын алыныр» («Essays», vol. I, part II, London, 1764 [«Of Commerce»], сәһ. 289).

Фаиз дәрәчәсинин јүксәклији, Јума көрә, борч аланлар тәрәфиндән олан тәләбдән вә борч верәнләр тәрәфиндән олан тәклифдән асылыдыр, демәли, тәләб илә тәклифдән асылыдыр. Сонра да, әһәмијјәтли дәрәчәдә бу,

«тичарәтдән төрәјән мәнфәәтин» јүксәклијиндән асылыдыр (јенә орада [«Of Interest»], сәһ. 329). «Чох вә ја аз мигдарда әмәк вә әмтәә еһтијаты олмасынын кәрәк фаизин сәвијјәсинә бөјүк тә'сири олсун, чүнки фаизлә пул борч аланда биз доғрудан вә фе'лән әмәји вә әмтәәләри борч алмыш олуруг» (јенә орада, сәһ. 337). «Јүксәк фаиз әлдә етмәјә имкан олан јердә һеч кәс ашағы мәнфәәтлә кифајәтләнмир; һабелә, јүксәк мәнфәәт әлдә етмәјә имкан олан јердә һеч кәс ашағы фаизлә кифајәтләнмир» (јенә орада, сәһ. 335).

Јүксәк фаиз вә јүксәк мәнфәәт, һәр икиси

«гызыл вә күмүш азлығынын дејил, тичарәтин вә сәнајенин чүз'и инкишафынын» ифадәсидир. «Ашағы фаиз исә бунун әксини көстәрир» (сәһ. 329).

[1294а] «Она көрә дә, тәкчә торпаг мүлкијјәтчиләринин» (јахуд, сонра Јум дедији кими, «мүлкәдарлар илә кәндлиләрин») «мөвчуд олдуғу бир дөвләтдә борч аланларын сајы һәмишә чох олмалы вә фаиз дәрәчәси јүксәк олмалыдыр» сәһ. 330),

чүнки јалныз кефлә мәшғул олан сәрвәт нүмајәндәләри дарыхыб зөвг далынча гачырлар, дикәр тәрәфдән исә, әкинчилик истисна олмагла, истеһсалын һәчми олдугча мәһдуддур. Тичарәт инкишаф етмәјә башладыгда дәрһал бунун әкси баш верир. Тачирин бүтүн вүчуду газанч еһтирасы илә чошур. Тачир үчүн

«өз варынын һәр күн артмасыны көрмәкдән артыг бир зөвг јохдур».

(Бурада истеһлак дәјәрләри ардынча гачмагда мүбадилә дәјәри ардынча, абстракт сәрвәт ардынча гачмаг чох үстүн јер тутур.)

«Бу исә онун сәбәбидир ки, нә үчүн тичарәт гәнаәтчиллијин артмасына көмәк едир вә нә үчүн торпаг мүлкијјәтчиләри арасында исрафчылар хәсисләрдән чох олдуғу һалда, тачирләр арасында бунун әксинә олараг хәсисләр исрафчылардан чохдур» (сәһ. 333).}

{*Гејри-мәһсулдар әмәк:*

«Адвокатлар вә һәкимләр һеч бир истеһсал фәалијјәти вүчуда кәтирмирләр; бундан да әлавә онлар бүтүн өз сәрвәтләрини анчаг башгаларынын һесабына әлдә едирләр, белә ки онлар өзләринин әмлакыны нә дәрәчәдә артырырларса, һөкмән өз вәтәндашларындан бирисинин әмлакыны ејни дәрәчәдә азалтмыш олурлар» (сәһ. 333—334).}

«Беләликлә, тичарәтин артмасы борч верәнләрин мигдарынын чохалмасына, бунун сајәсиндә исә *фаиз дәрәчәсинин дүшмәсинә сәбәб олур»* (сәһ. 334).

«Ашағы фаиз вә *тиҹарәтдә ашағы мәнфәәт* — бу ики шеј гаршылыглы сурәтдә бир-биринә көмәк едир. *Бунларын һәр икиси,* варлы таҹирләри јарадан вә пуллу адамларын сајыны артыран тиҹарәтин инкишафындан *төрәјир.* О јердә ки, таҹирләрин бөјүк капиталлары вардыр, — бу капиталлары чох вә ја аз мигдар сиккәнин тәмсил етмәсинин фәрги јохдур, — чох вахт елә олур ки, бу таҹирләр тиҹарәт ишиндән усандыгда, јахуд онларын варисләри тиҹарәтлә мәшғул олмаг һәвәсиндә вә ја игтидарында олмадыгда, капиталларын хејли һиссәси тәбии олараг раһатча әлдә едилән иллик кәлир ахтарыр. Тәклифин чохлуғу гијмәтин дүшмәсинә сәбәб олур вә борҹ верәнләри ашағы фаиз дәрәҹәсинә разы олмаға мәҹбур едир. Бу мүлаһизәјә көрә бир чохлары өз капиталларыны тиҹарәтдә сахламалы олур вә өз пулларыны даһа ашағы фаизлә борҹ вермәкдәнсә ашағы мәнфәәтлә кифајәтләнмәли олурлар. Дикәр тәрәфдән, тиҹарәт хејли инкишаф дәрәҹәсинә чатыб чох бөјүк капиталлар тәтбиг етмәјә башладыгда лабүд олараг *таҹирләр арасында рәгабәт төрәјиб тиҹарәт мәнфәәтини азалдыр,* лакин ејни заманда тиҹарәтин өзүнүн һәҹмини артырыр. Тиҹарәтдә мәнфәәтин дүшдүјү заман тиҹарәт ишләрини тәрк едиб сакитҹә ејлләнмәјә башлајан таҹирләри һәвәслә ашағы фаизә разы олмаға мәҹбур едир. Она көрә дә бу шәртләрдән һансынын — *ашағы фаизинми, јохса ашағы мәнфәәтин — сәбәб* вә һансынын *нәтиҹә* олдуғуну тәдгиг етмәк *әбәсдир.* Бунларын һәр икиси күчлү инкишаф етмиш тиҹарәтдән төрәјир вә гаршылыглы сурәтдә бир-биринә көмәк едир... Күчлү инкишаф едән тиҹарәт бөјүк капиталлар јаратмагла һәм фаизи, һәм дә мәнфәәти ашағы салыр вә о һәр дәфә фаизи ашағы саланда һәмин ашағы салынмаја мәнфәәтин мүвафиг сурәтдә ашағы дүшмәси көмәк едир вә әксинә. Мән әлавә едиб дејә биләрәм ки, ашағы мәнфәәтләр *тиҹарәтин вә сәнајенин артмасындан* төрәдији кими, бунлар да, әмтәәләри уҹузлашдырмагла, истеһлакы артырмагла вә сәнаје үчүн стимул јаратмагла тиҹарәтин даһа да артмасына көмәк едир. Беләликлә дә... *фаиз дөвләтин вәзијјәтинин һәгиги барометридир, ашағы фаиз дәрәҹәси* исә халгын чошгун тәрәггисинин демәк олар ки, сәһвсиз әламәтидир» (јенә орада, сәһ. 334—336).

[в) МАССИ. ФАИЗ МӘНФӘӘТИН БИР ҺИССӘСИ КИМИ. ФАИЗИН ЈҮКСӘКЛИЈИНИН МӘНФӘӘТИН СӘВИЈЈӘСИ ИЛӘ ИЗАҺ ЕДИЛМӘСИ]

[*J. Massie.*] An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest; wherein the Sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that Head, are considered. London, 1750.

«Јухарыда ситат кәтирилән парчалардан[132] белә көрүнүр: ҹәнаб Локк фәрз едир ки, *фаизин* тәбии *сәвијјәси* өлкәдәки пулун мигдарынын, бир тәрәфдән өлкә әһалисинин бир-биринә олан борҹуна, дикәр тәрәфдән дә, өлкәнин тиҹарәтинә нисбәти илә мүәјјән олунур; сер Уилјам Петти исә белә һесаб едир ки, бу фаиз дәрәҹәси јалныз өлкәдәки пулун мигдарындан асылыдыр; белә ки, онларын арасында јалныз борҹун ролу мәсәләсиндә фикир ајрылығы вардыр» (сәһ. 14—15). [XX—1294a]

[XXI—1300] Варлы адамлар, «өз пулларыны өзләри ишләтмәк әвәзинә буну башгаларына борҹ верирләр ки, онлар бу пулдан мәнфәәт чыхартсынлар вә *бу мәнфәәтин бир һиссәсини* пул саһибләринә версинләр. Лакин өлкәнин сәрвәти бөјүк мигдар адамлар арасында бәрабәр бөлүнсә, беләликлә дә өлкәдә, пулу тиҹарәтә гојмаг васитәсилә ики аиләни доландыра

билән адамлар аз олса, онда *пулун борч верилмәси кениш јајыла билмәз;* зира әкәр 2 000 ф. ст. бир шәхсин олса, һәмин шәхс буну борч верә биләр, чүнки о бунун фаизи илә аиләсини сахлаја биләр; бу пул он шәхсин олдугда исә, онлар буну борч верә билмәзләр, чүнки бундан кәлән фаиз он аиләни доландыра билмәз» (сәһ. 23—24).

«Фаизин тәбии нормасыны *һөкумәтин өз борч алдығы пул үчүн вердији фаиз дәрәчәсинә* әсасланыб мүәјјән етмәк јолундакы бүтүн чәһдләр мүвәффәгијјәтсизлијә мәһкумдур. Тәчрүбә көстәрир ки, бу фаиз дәрәчәси илә фаизин тәбии нормасы арасында нә мүтабиглик, нә дә мүвафиглик олмур, зәка исә бизә дејир ки, бу, һеч бир заман ола да билмәз, чүнки *фаизин тәбии нормасынын әсасы мәнфәәтдәдир, дөвләт истигразлары үзрә фаизин јүксәклији* исә *еһтијачла мүәјјән олунур,* һәм дә мәнфәәтин һәдди вардыр, еһтијачын исә һүдуду јохдур. Өз торпағыны јахшылашдырмагдан өтрү пул борч едән бир задәкан үчүн, һабелә өз тичарәти вә мүәссисәсиндән өтрү пул борч едән бир тачир вә ја сәнајечи үчүн мүәјјән һәдд вардыр ки, онлар бу һәддән о јана кетмирләр: әкәр борч алынан пулун көмәји илә онлар 10 фаиз мәнфәәт әлдә едә билирләрсә, алынан борч мүгабилиндә онлар борч саһибинә 5 фаиз верә биләрләр, амма 10 фаиз вермәзләр. Еһтијач үзүндән борч алан үчүн, әксинә, һәр шеј јалныз онун еһтијачынын дәрәчәси илә мүәјјән олунур, еһтијач исә һеч бир нормаја табе олмур» (сәһ. 31—32).

«Фаиз алмағын ганунилији борч едән шәхсин борч алдығы пулдан доғрудан да *мәнфәәт* әлдә едиб етмәмәсиндән асылы олмајыб ондан асылыдыр ки, һәмин пул дүзкүн тәтбиг едилдикдә мәнфәәт кәтирә биләрми» (сәһ. 49). «Әкәр *борч едәнләрин* борч алдыглары пул үчүн *фаиз олараг вердикләри мәблəғ, борч алынан пулун кәтирә биләчәји мәнфәәтин бир һиссәсидирсә,* онда *фаизин* сәвијјәси һәмишә бу *мәнфәәтлә* мүәјјән олунмалыдыр» (сәһ. 49).

Гануни олараг бу мәнфәәтин нә гәдәри борч алана вә нә гәдәри борч верәнә чатыр? Буну үмумијјәтлә анчаг, борч аланларын вә борч верәнләрин рә'ји мүәјјән едә биләр. Зира бурада нәјин дүзкүн олдуғунун вә нәјин дүзкүн олмадығынын мүәјјән едилмәси јалныз, адамлар арасындакы сазишин нәтичәсидир» (сәһ. 49).

«Лакин *мәнфәәти бөлүшдүрмәјин* бу гајдасы һеч дә ајрыча бир борч верәнә вә борч алана дејил, јалныз үмумиликдә борч верәнләрә вә борч аланлара тәтбиг олуна биләр... Мәнфәәтин мүстәсна дәрәчәдә чох вә мүстәсна дәрәчәдә аз олмасы тәшәббүскарлыг мүгабилиндәки мүкафат вә тәдбирсизлик мүгабилиндә чәзадыр, *борч верәнләрин* исә бунунла *әсла һеч бир иши јохдур;* зира борч верәнләр һәмин тәдбирсизликдән зијан чәкмәдикләри кими, һәмин тәшәббүскарлығын хејриндән дә кәрәк истифадә етмәсинләр. Бурада *ејни бир тичарәт вә ја сәнаје саһәсиндәки ајры-ајры адамлар* һаггында сөјләниләнләрин *ајры-ајры тичарәт вә ја сәнаје барәсиндә* дә тәтбиг олунмасы дүзкүндүр» (сәһ. 50).

«*Фаизин тәбии нормасы тичарәт вә сәнаје мүәссисәләринин мәнфәәти* илә мүәјјән олунур» (сәһ. 51).

Нәјә көрә Инкилтәрәдә инди фаиз дәрәчәси кечмишдәки 8% әвәзинә 4%-дир? Она көрә ки, о заман инкилис тачирләри,

«индикиндән ики гат артыг мәнфәәт әлдә едирдиләр».

Нәјә көрә фаиз дәрәчәси Һолландијада 3, Франсада, Алманијада, Португалијада 5 вә 6, Вест-Һинддә вә Ост-Һиндда 9, Түркијәдә 12-дир?

«Бүтүн бу һаллар үчүн белә бир үмуми чаваб верилмәси кифајәтдир ки, бу мүхтәлиф өлкәләрдә тичарәт мәнфәәти биздә әлдә едилән мәнфәәтдән фәргләнир, һәм дә о гәдәр чох фәргләнир ки, фаиз нормасындакы һәмин фәргләрин төрәнмәсинә сәбәб олур» (сәһ. 51).

Бәс мәнфәәтин дүшмәси нәдән ирәли кәлир? Харичи вә дахили рәгабәтдән:

«харичи тичарәтин азалмасындан» (харичи рәгабәт нәтичәсиндә) «вә ја ондан ки, *тичарәт адамлары бир-биринин мүгабилиндә өз әмтәәләринин гијмәтини кетдикчә ашағы салырлар...* һәм она көрә ки, онлар, үмумијјәтлә кәрәк бир шеј сатсынлар, һәм дә она көрә ки, тамаһкарлыг үзүндән онлар мүмкүн гәдәр чох сатмаға чан атырлар» (сәһ. 52—53).

«Тичарәт мәнфәәти үмумијјәтлә, *тачирләрин сајы илә тичарәтин һәчми* арасындакы нисбәтлә мүәјјән олунур» (сәһ. 55). Һолландијада, «тичарәтлә мәшғул олан адамларын бүтүн әһалијә нисбәти ән чох олдуғундан... *фаиз нормасы ән ашағыдыр»;* Түркијәдә, тәрс нисбәт ән чох тәсадүф едилдијиндән, фаиз нормасы ән јүксәкдир» (сәһ. 55—56).

[1301] *«Тичарәтин һәчми илә тачирләрин сајы арасындакы нисбәт нә илә мүәјјән олунур?»* (сәһ. 57). «Тичарәтә олан стимуллар илә»: шәраитдән ирәли кәлән зәрурәт илә, азадлыг илә, адамларын шәхси һүгугуна риајәт олунмасы илә, ичтимаи тәһлүкәсизлик илә (сәһ. 58).

«Һеч елә ики өлкә јохдур ки, онларын вердији зәрури шејләрин сајы бәрабәр олсун вә ејни дәрәчәдә бол олсун, һабелә *бунларын истеһсалына ејни мигдарда әмәк сәрф едилмиш олсун.* Инсанларын тәләбаты өз јашадыглары иглимин сәртлијиндән вә ја јумшаглығындан асылы олараг артыр вә азалыр. Буна көрә дә, мүхтәлиф өлкәләрдә јашајанларын зәрурәт үзүндән апармалы олдуглары *тичарәтин һәчми* мүхтәлиф олмаја билмәз вә бу фәргләрин дәрәчәсини истинин вә ја сојуғун дәрәчәси илә мүәјјән етмәкдән башга һеч чүр мүәјјән етмәк олмаз; бундан исә белә бир үмуми нәтичә чыхармаг олар ки, мүәјјән мигдар әһалинин доланмасы үчүн *әмәјин мигдары* иглимчә сојуг олан өлкәләрдә ән чох вә иглимчә исти олан өлкәләрдә ән аздыр; зира сојуг өлкәләрдә адамлар үчүн чохлу палтар олмасындан башга, торпағын өзүнүн дә исти өлкәләрдәкиндән чох бечәрилмәјә еһтијачы вардыр» (сәһ. 59). «Тичарәти инкишаф етдирмәк зәрурәти Һолландија үчүн хүсуси нөвлү бир зәрурәтдир... Бу зәрурәт өлкәдә әһалинин һәддән артыг олмасындан ирәли кәлир. Бу вәзијјәт, һабелә *бәндләр тикилмәсинә вә торпағын гурудулмасына чохлу әмәк сәрф етмәк зәрурәти* белә бир нәтичәјә кәтириб чыхарыр ки, Һолландијада тичарәт апармаг зәрурәти дүнјанын инсан јашајан һәр һансы бир һиссәсиндәкиндән күчлүдүр» (сәһ. 60).

[г) НӘТИЧӘ]

Масси фаизи Јумдан даһа мүәјјән бир тәрздә, чәми јалныз *мәнфәәтин бир һиссәси* кими тәсвир едир. Онларын һәр икиси фаиз дәрәчәсинин дүшмәсини капитал јығымы илә (Масси хүсуси олараг рәгабәтдән данышыр) вә бу сәбәбдән мәнфәәтин дүшмәси илә изаһ едир. Онларын һәр икиси *«тичарәт мәнфәәтинин»* өзүнүн *мәнбәји* мәсәләси илә ејни дәрәчәдә аз мәшғул олурлар [XXI—1301].

[8) ФИЗИОКРАТЛАР ҺАГГЫНДАКЫ ФӘСИЛЛӘРӘ ӘЛАВӘЛӘР]

[а) «ИГТИСАД ЧӘДВӘЛИ» ҺАГГЫНДА ӘЛАВӘ МҮЛАҺИЗӘЛӘР. КЕНЕНИН СӘҺВ ИЛКИН ШӘРТЛӘРИ]

[XXIII—1433]

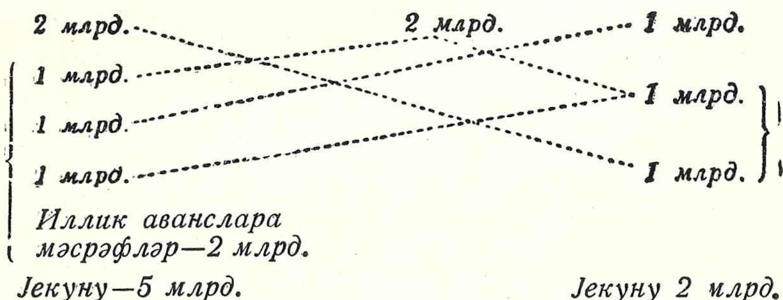

Бу, «Игтисад чәдвәли»нин[133] ән садә формасыдыр.

1) *Пул тәдавүлү* (тә'диjәләрин илдә анчаг бир дәфә ичра олундуғу фәрз едилир). Пул тәдавүлүнүн башланғыч нөгтәси пул хәрчләjән синифдир, сатмаг үчүн һеч бир *әмтәәси* олмаjан, һеч бир шеjи сатмадан әмтәә алан мүлкиjjәтчиләр синфидир.

Мүлкиjjәтчиләр мәһсулдар синифдән 1 милjардлыг сатын алыр, һәмин синфин она рента олараг вердиjи бир милjард пулу она гаjтарыр. (Бунунла кәнд тәсәррүфат мәһсулунун $^1/_5$-и реаллашдырылыр). Онлар бәһәрсиз синифдән 1 милjардлыг сатын алыр, беләликлә 1 млрд. пул онун әлинә ахыб кәлир. (Бунунла бирликдә сәнаjе мәһсулунун $^1/_2$-и реаллашыр). Бәһәрсиз синиф бу бир милjарда мәһсулдар синифдән

јејинти шејләри алыр, беләликлә даһа 1 млрд. пул онун әлинә гајыдыр. (Бунунла кәнд тәсәррүфат мәһсулунун икинчи $^1/_5$-и реаллашыр). Һәмин бир милјард пула мәһсулдар синиф 1 млрд. дәјәриндә сәнаје мә'мулаты алыр вә бунунла өз «авансларынын» јарысыны әвәзләмиш олур. (Бунунла бирликдә сәнаје мәһсулунун икинчи $^1/_2$-и реаллашыр). Бәһәрсиз синиф [1434] һәмин бир милјард пула хаммал алыр. (Бунунла кәнд тәсәррүфат мәһсулунун даһа $^1/_5$-и реаллашыр). Ики милјард пул, беләликлә, гајыдыб мәһсулдар синфә кәлир.

Демәли, кәнд тәсәррүфат мәһсулунун $^2/_5$-си һәлә галыр. $^1/_5$-и натурал формада истеһлак олунур. Бәс икинчи $^1/_5$-ин јығымы нә формада баш верир? Буну сонра арашдырмаг лазымдыр[134].

2) Һәтта Кененин, бәһәрсиз синфә мәнсуб оланларын һамысы һәгигәтдә јалныз муздлу ишчиләрдир дејән өз нөгтеји-нәзәриндән дә «Чәдвәл»дә илкин шәртләрин сәһв олдуғуну ашкара чыхармаг олар.

Мәһсулдар синфин «илкин аванслары» (әсас капитал), «иллик аванслардан» беш гат артыг мигдарда фәрз олунур. Бәһәрсиз синиф үчүн бу авансларын һеч ады чәкилмир, бу исә, әлбәттә, һәмин авансларын мөвчудлуғуна мане олмур.

Сонра, тәкрар истеһсалын 5 милјарда бәрабәр көтүрүлмәси дүзкүн дејилдир. «Чәдвәл»ин өзүнә көрә тәкрар истеһсал 7 милјарда бәрабәрдир: 5-и мәһсулдар синфин тәрәфиндәдир, 2-си бәһәрсиз синфин тәрәфиндә.

[6) АЈРЫ-АЈРЫ ФИЗИОКРАТЛАРЫН ГИСМӘН МЕРКАНТИЛИСТ ТӘСӘВВҮРЛӘРИНӘ ГАЈЫТМАСЫ. ФИЗИОКРАТЛАРДА РӘГАБӘТ АЗАДЛЫҒЫ ТӘЛӘБИ]

Бәһәрсиз синфин мәһсулу 2 милјарда бәрабәрдир. Бу мәһсул 1 милјардлыг хам материалларын (бу сурәтлә бир һиссәси мәһсула дахил олан, бир һиссәси дә машынларын мәһсулун дәјәринә дахил олмуш ашынмасыны әвәзләјән материалларын) вә һәмин хаммал е'мал олунуркән истеһлак едилмиш 1 милјардлыг јејинти шејләринин чәмләнмәсинин нәтичәсиндән ибарәтдир.

Бүтүн бу мәһсулу бәһәрсиз синиф мүлкијјәтчиләр синфи илә мәһсулдар синфә сатыр ки, *әввәлән,* «аванслары» (хаммал шәклиндә) әвәзләсин, *икинчиси* исә јашајыш үчүн лазым олан кәнд тәсәррүфат мәһсуллары әлдә етсин. Демәли, бәһәрсиз синфин әлиндә өз истеһсалкы үчүн *бир гурушлуг да олса сәнаје мә'мулаты* галмыр, фаиздән вә ја мәнфәәтдән

исә һеч данышмаға кәлмир. Бодо (јахуд Ле Трон) буну көрүр вә мәсәләни онунла изаһ едир ки, бәһәрсиз синиф өз мәһсулуну онун *дәјәриндән јухары* гијмәтә сатыр; беләликлә, онун 2 милјарда сатдығы шеј бәрабәрдир 2 млрд. чых *х*. Демәли, мәнфәәт вә һәтта, бу синфин өзү үчүн зәрури олан күзәран васитәләри сырасына аид сәнаје мә'мулаты шәклиндә *өзүнүн* истеһлак етдији дә, — бунларын һамысы, һәмин изаһата көрә, ондан әмәлә кәлир ки, бу синиф *өз әмтәәләринин гијмәтини бунларын дәјәриндән јухары галдырыр*[135]. Демәли, бурада физиократлар лабүд сурәтдә меркантилизм системинә, *«өзкәнинкиләшдирмә нәтиҹәсиндәки мәнфәәт»* анлајышына гајыдырлар.

Буна көрә дә онлар белә күман едирләр ки, сәнајечиләр арасында азад рәгабәт тамамилә зәруридир, зира рәгабәт олдугда онлар мәһсулдар синфи, кәнд тәсәррүфаты саһибләрини һәддән чох алдада билмәзләр. Дикәр тәрәфдән, бу азад рәгабәт ондан өтрү лазымдыр ки, кәнд тәсәррүфат мәһсулу *«јахшы гијмәтә»* сатыла билсин, јә'ни бу мәһсулун харичә көндәрилмәси сајәсиндә онун гијмәти өзүнүн ибтидадакы јерли гијмәтиндән *јухары* галхсын, чүнки өлкәнин тахыл ихраҹ едән бир өлкә олдуғу фәрз едилир вә и. а.

[в) ДӘЈӘРИН МҮБАДИЛӘДӘ АРТА БИЛМӘДИЈИНИН ИЛК ИФАДӘСИ]

«Һәр бир алгы — сатгыдыр вә һәр бир сатгы — алгыдыр» («*Quesnay*. Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans вә и. а. Д'ер нәшри[136], сәһ. 170). [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 414]. «Алмаг — сатмаг демәкдир, сатмаг исә — алмаг демәкдир» *Дүпон де Немурда Кененин* сөзләри, «Origine» вә и. а., сәһ. 392)[137].

«Гијмәт һәмишә алгыдан вә сатгыдан әввәл мөвҹуд олур. Әкәр сатычыларын вә алычыларын рәгабәти һеч бир дәјишиклик төрәтмәсә, онда гијмәт, тиҹарәтдән *асылы олмајан* сәбәбләрә көрә нечә мүәјјәнләшмишдисә, еләчә дә галыр» (сәһ. 148) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 384—385][138].

«Һәмишә белә фәрз етмәк олар ки, о», (мүбадилә) «һәр икиси үчүн әлверишлидир» (контракентләрин һәр икиси үчүн), «чүнки һәр ики тәрәф өзү үчүн јалныз мүбадилә васитәсилә әлдә едә билдикләри сәрвәтдән истифадә етмәк имканы тә'мин едир. Лакин бу һалда һәмишә, *мүәјјән дәјәри олан* сәрвәтләр *ејни гәдәр дәјәри олан* дикәр сәрвәтләрә мүбадилә олунур вә, демәли, бурада *сәрвәтләрин һеч бир һәгиги артмасы ола билмәз»* (кәрәк дејиләјди: дәјәрин һеч бир һәгиги артмасы) (јенә орада, сәһ. 197) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 482—483][139].

«Аванслар» илә *«капитал»* гәти ејниләшдирилир. *Капиталлар јығымы* башлыча шәрт кими:

«Беләликлә *капиталларын артырылмасы әмәјин чохалдылмасы үчүн башлыча васитәдир вә ҹәмијјәтә ән чох фајда* кәтирир» — вә и. а. (*Дүпон де Немурда Кененин* сөзләри, јенә орада, сәһ. 391)[140]. [XXIII—1434].

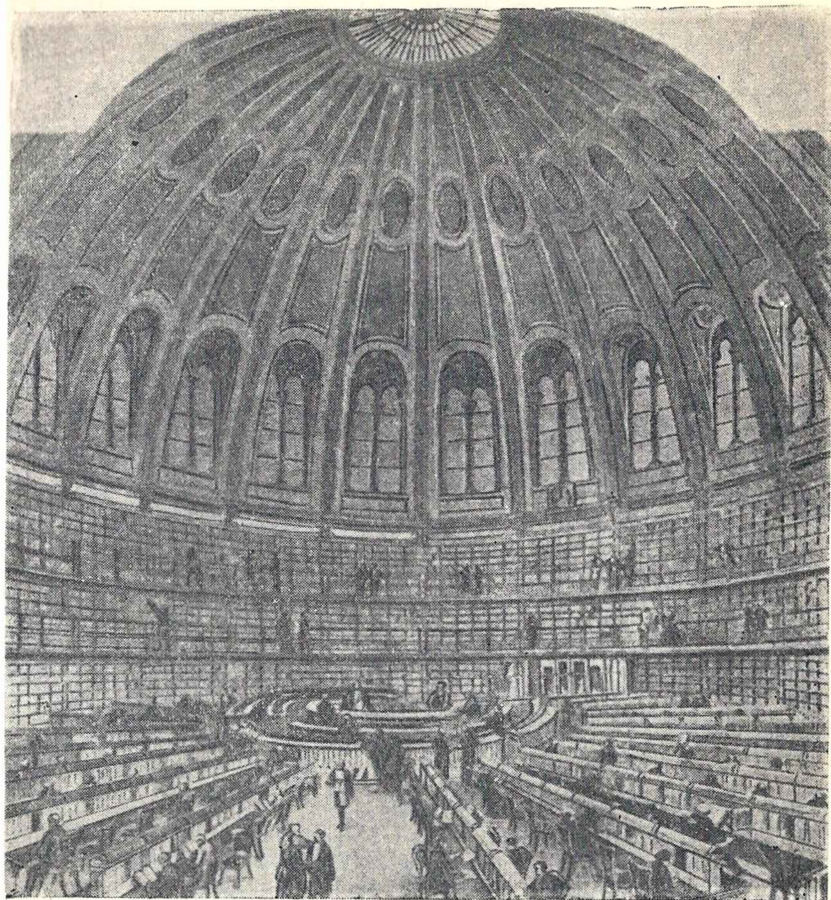

Лондонда Британија музејинин гираәт салону;
бурада Маркс «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин үзәриндә ишләмишдир.
XIX әсрин орталарына аид инкилис гравјурасындан)

[9) ФИЗИОКРАТЛАРЫН ТӘГЛИДЧИСИ ГРАФ ДҮ БУАДА ТОРПАГ САҺИБЛИЈИ АРИСТОКРАТИЈАСЫНЫН ТӘ'РИФЛӘНМӘСИ]

[XXII — 1399] *Buat (comte du.)* Eléments de la politique, ou Recherche des vrais principes de l'économie Sociale (6 чилд). Лондон, 1773.

Физиократијанын харичи көрүнүшүнү онун маһијјәти һесаб едән вә торпаг саһиби аристократијасыны һәр чүр тә'рифләјиб көјләрә галдыран, — о, физиократијаны фе'лән анчаг бу кими бир мәгсәдәујғун олдуғу дәрәчәдә гәбул едир, — бу зәиф вә узунчу мүәллифдә сонралар әкәр кобуд буржуа характери, мисал үчүн, Рикардода олдуғу гәдәр кәскин ашкара чыхмасајды, онун һеч адыны чәкмәмәк дә олар-ды. Куја «халис мәһсулу» анчаг бирчә рентадан ибарәт һесаб едән сәһв бахыш һеч дә вәзијјәти дәјишдирмир.

Дү Буа, Рикардонун үмумијјәтлә «халис мәһсул» һаггында сонра тәкрар етдикләрини дејир[141]. Фәһләләр faux frais-ә* мәнсубдурлар вә јалныз ондан өтрү мөвчуддурлар ки, «халис мәһсул» саһибләри «чәмијјәт тәшкил етсинләр» (бураја аид олан јерләрә бах)[142]. Азад фәһләләрин вәзијјәтини о, чәми анчаг, көләлијин дәјишилмиш формасы һесаб едир, лакин онун фикринчә бу форма анчаг ондан өтрүдүр ки, јухары тәбәгәләр «чәмијјәт» тәшкил етсинләр. { Һәмчинин *Артур Јунгда* да «халис мәһсул», изафи дәјәр истеһсалын мәгсәди кими изаһ едилир[143]. }

[1400] Бу мүнасибәтлә Рикардода, ән чох фәһлә тәтбиг едән капиталы ән чох мәһсулдар капитал һесаб едән Смит илә онун мүбаһисә етдији јери хатырламаг олар[144]. Мүгајисә

---

* 150-чи сәһифәдәки чыхыша бах. *Ред.*

ет: Бүада — VI чилд, сәһ. 51—52, 68—70; сонра, фәһлә синфи вә көләлик барәсиндә — II чилд, сәһ. 288, 297, 309; III чилд, сәһ. 74, 95—96, 103; VI чилд, сәһ. 43, 51; бу фәһләләрин изафи әмәк сәрф етмәјә мәчбур олдуглары һагында вә «ән зәрури јашајыш васитәләринин» нә демәк олмасы һаггында— VI чилд, сәһ. 52—53.

Биз бурада јеканә бир јери гејд едәчәјик, чүнки бурада, капиталистин куја үмумијјәтлә *риск* етмәси һаггындакы бошбоғазлыға пис чаваб верилмир:

«Онлар» (тачирләр) «чох газанмаг үчүн, дејир, чох риск едирдиләр. Лакин онлар ја адамларла, ја да әмтәә вә пул илә риск едирдиләр. Әкәр онлар газанмаг хатиринә адамлары ачыгча тәһлүкәјә дүчар едирдиләрсә, демәли чох пис иш көрүрдүләр. Әмтәәләрә кәлдикдә исә, бунлары истеһсал едән адамын мүәјјән хидмәти вардыр; лакин бирисинин варланмасы үчүн бу әмтәәләрин рискә дүчар едилмәси һеч бир хидмәт ола билмәз» вә и. а. (II чилд, сәһ. 297). [XXII—1400].

[10) ТОРПАГ САҺИБИ АРИСТОКРАТИЈАСЫ ӘЛЕЈҺИНӘ ФИЗИОКРАТЛАРЫН НӨГТЕЈИ-НӘЗӘРИНДӘН МҮБАҺИСӘ (АНОНИМ ИНКИЛИС МҮӘЛЛИФИ)[145]]

[XXIII — 1449] «The Essential Principles of the Wealth of Nations, illustrated, in opposition to some False Doctrines of Dr. Adam Smith, and others». London, 1797.

Бу әсәрин мүәллифи Андерсонун әсәрләринә бәләд олубдур, чүнки о өз китабынын Әлавәсиндә Андерсонун Абердин графлығы барәсиндәки кәнд тәсәррүфат һесабатынын бир парчасыны чап едир.

Бу, билаваситә физиократларын тә'лиминә говушан *јеканә әһәмијјәтли* инкилис әсәридир. *Уилјам Спенсин* «Britain independent of commerce» китабы (1807-чи ил) лап карикатурадыр. Мәһз һәмин Спенс 1814—1815-чи илләрдә торпаг мүлкијјәтчиләринин ән чанфәшан тәрәфдары олуб онларын мәнафејини физиократларын... тичарәт азадлығы тәблиғ едән тә'лими әсасында мүдафиә етмишдир. Бу гочағы *торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин* гаты дүшмәни олан *Томас Спенс* илә гарышдырмаг лазым дејилдир.

«The Essential Principles» әсәриндә һәр шејдән әввәл физиократија тә'лиминин чох көзәл јығчам хүласәси верилир.

Мүәллиф *Локкун* вә *Вандерлинтин* бахышларында физиократ бахышларынын мәншәјини дүзкүн изләјир. Онун тәсвириндә физиократлар елә мүәллифләрдир ки, онлар өз тә'лимини

«там дүзкүн олмаса да, чох мүнтәзәм бир сурәтдә ирәли сүрмүшләр» (сәһ. 4). Бу барәдә һабелә 6-чы сәһифәјә бах (*Н дәфтәрдәки* игтибаслар, сәһ. 32—33)[146].

Физиократија тә'лиминин аноним мүәллиф тәрәфиндән верилән хүласәсиндән чох јахшы көрүнүр ки, сонралардакы

мәддаһларын, гисмән исә артыг Смитин дә капитал јаранмасынын әсасы кими гәләмә вердикләри *чәкинмә нәзәријјәси* билаваситә, физиократларын сәнаједә вә и. а. *һеч бир изафи дәјәр* јарадылмадығы һаггындакы бахышындан мејдана кәлмишдир:

«Сәнәткарларын, мануфактуристләрин[147] вә тачирләрин ишләдилмәсинә вә сахланмасына кедән мәсрәфләрин нәтичәси јалныз, *хәрчләнмиш мәбләғләрин дәјәрини сахламагдан* ибарәт олур, буна көрә дә мәһсулдар дејилдир» (зира онлар изафи дәјәр истеһсал етмир). «Сәнәткарлар, мануфактуристләр вә тачирләр чәмијјәтин сәрвәтини *анчаг, өзләринин күндәлик күзәранына сәрф едилмәли оланын бир һиссәсини гәнаәт едиб јығмаг* јолу илә *артыра* биләрләр, башга чүр исә буну ән чүз'и бир дәрәчәдә артыра билмәзләр. Демәли *«анчаг чәкинмә вә гәнаәтчиллик јолу илә»* (Сениорун чәкинмә нәзәријјәси вә Адам Смитин гәнаәт јығымы нәзәријјәси) «онлар мәчму капитала бир шеј әлавә едә биләрләр. Әкинчиләр исә, әксинә, өзләринин бүтүн кәлирини истеһлак едә биләр вә, буна бахмајараг, ејни заманда дөвләти зәнкинләшдирә биләрләр; зира онларын фәалијјәти рента адланан изафи мәһсул верир» (сәһ. 6).

О адамлар синфи ки, онларын әмәји бир шеји истеһсал етсә дә, бу истеһсал едилән шеј һәмин әмәјин давам етдирилмәсинә сәрф едиләндән артыг олмадығына көрә, там әдаләтлә *гејри-мәһсулдар синиф* адландырыла биләр» (сәһ. 10).

«Изафи дәјәр истеһсалы там чидди сурәтдә кәрәк, онун «әлдән-әлә кечмәсиндән» фәргләндирилсин.

«Кәлирин *артырылмасы»* (јә'ни *јығым*) «јалныз долајы јолла игтисадчылар үчүн тәдгигат предметидир[148]... Онларын тәдгигат предмети *кәлирин истеһсалы вә тәкрар истеһсалыдыр»* (сәһ. 18).

Физиократијанын да бөјүк хидмәти мәһз бундан ибарәтдир. Физиократлар өз гаршыларына белә бир мәсәлә гојурлар ки, *изафи дәјәр* нечә истеһсал вә тәкрар истеһсал олунур (аноним мүәллифдә изафи дәјәрә «кәлир» дејилир). Бу изафи дәјәрин *даһа бөјүк мигјасда* нечә *тәкрар истеһсал* олунмасы, јә'ни онун нечә чохалмасы мәсәләси јалныз икинчи нөвбәдә мејдана кәлир. Һәр шејдән әввәл, изафи дәјәр *категоријасыны* ајдынлашдырмаг, [1450] онун истеһсалынын сиррини ашкара чыхармаг лазымдыр.

Изафи дәјәр вә тичарәт капиталы:

«Кәлир *истеһсалындан* бәһс олундугда, бу мәсәләни *кәлирин әлдән-әлә кечмәси* мәсәләси илә, — *бүтүн тичарәт сөвдәләри* исә мәһз бундан ибарәтдир, — әвәз етмәк әсла мәнтиги дејилдир» (сәһ. 22). «Commerce* сөзү *Commutatio* mercium**-дан башга бир шеј дејилдир... Бә'зән бу мүбадилә тәрәфләрин бири үчүн дикәриндән артыг әлверишли олур; лакин

* — тичарәт. *Ред.*
** — әмтәә мүбадиләси. *Ред.*

һәмишә биринин газандығыны дикәри итирмиш олур вә онларын арасындакы тиҹарәт сөвдәси һәгигәтдә *һеч бир сәрвәт артымы јаратмыр»* (сәһ. 23). «Әкәр бир јәһуди бир крону 10 шиллингә вә ја бир кралича Анна фартингини бир кинејаја[149] сатсајды, шүбһәсиз ки, о өз кәлирини артырмыш оларды, лакин бунунла о, *гијмәтли металларын мөвҹуд мигдарыны* артырмазды; һәм дә бу тиҹарәт сөвдәсинин тәбиәти, надир шејләри севән бир алычынын көһнә сиккәләр сатычысы илә бир күчәдә, јахуд Франсада вә ја Чиндә јашамасындан асылы олмајараг ејни оларды» (сәһ. 23).

Физиократларда сәнаје мәнфәәти «өзкәнинкиләшдирмә нәтиҹәсиндәки мәнфәәт» кими көтүрүлүр, јә'ни меркантилистҹәсинә изаһ олунур. *Буна көрә дә бизим инкилис белә бир дүзкүн нәтиҹә чыхарыр ки, бу мәнфәәт анҹаг, сәнаје әмтәәләри хариҹә сатылдыгда һәгиги мәнфәәтдир. Меркантилизм илкин шәртдән о, дүзкүн меркантилизм нәтиҹәси чыхарыр.*

«Һеч бир мануфактурист, өзү нә гәдәр варланса да, әкәр онун әмтәәләри өлкә дахилиндә сатылыр вә истеһлак олунурса, о, милли кәлирә һеч бир шеј әлавә етмир; зира онун әмтәәләринин *алычысы ејнилә... мануфактуристин әлдә етдији гәдәр итирмиш олур...* Бурада сәрвәт артырылмасы дејил, алычы илә сатычы арасында *мубадилә* баш верир» (сәһ. 26). «*Артым олмадығынын әвәзини чыхмаг* үчүн... саһибкар әмәк һаггы хәрҹләринин үстүнә 50%, јахуд мануфактура фәһләләринә вердији һәр шиллингә 6 пенс мәнфәәт артырыр. Әкәр әмтәә хариҹдә сатылырса, онда бу, филан вә филан гәдәр «сәнәтдә маһир фәһләнин» кәтирдији *«милли мәнфәәт* олаҹагдыр» (сәһ. 27).

Мүәллиф Һолландијанын сәрвәтли олмасынын сәбәбләрини чох јахшы шәрһ едир. Балыг ову (малдарлығы да көстәрмәк лазым иди). Шәрг әдвијјәләри инһисары. Фрахт иши. Әҹнәбиләрә пул борҹ верилмәси (Әлавә дәфтәр *H*, сәһ. 36—37)[150]. Бизим мүәллиф јазыр:

Мануфактуристләр *«зәрури* синифдир», лакин онлар *«мәһсулдар синиф»* дејилдирләр (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 35). Онлар «анҹаг, әввәлҹә әкинчинин әлдә етмиш олдуғу кәлирин *дәјишдирилмәсинә,* јахуд *јердәјишмәсинә* сәбәб олурлар, буна исә онлар һәмин кәлирә јени бир формада *узун јашамаг* габилијјәти вермәк јолу илә наил олурлар» (сәһ. 38).

Јалныз дөрд зәрури синиф вардыр: 1) мәһсулдар синиф, јахуд әкинчиләр; 2) мануфактуристләр; 3) өлкәнин мүдафиәчиләри; 4) «мүәллимләр синфи», бу мүәллимләри о, физиократлардакы «зәкат аланлар»ын, јә'ни кешишләрин јеринә гојур.

«Ахы һәр бир вәтәндаш ҹәмијјәтинин јејинтијә, палтара, мүдафиәјә вә маарифә еһтијаҹы вардыр» (сәһ. 50—51).

«Игтисадчыларын» сәһви ондадыр ки, *«торпаг рентасы аланлары* онлар, *анҹаг рента аланлар олдугларына* көрә, ҹәмијјәтин *мәһсулдар*

синфи һесаб етмишләр... Онлар өз сәһвләрини бир гәдәр дүзәлдәрәк ишарә етмишләр ки, килсә вә крал кәрәк, торпаг мүлкијјәтчиләринин алдығы рента һесабына сахлансын. *Өзүнүн бүтүн әсәриндә* бунун» («игтисадчыларын» бу сәһвинин) «давам етдији...» (бу доғрудур) «д-р Смит өз тәнгидини игтисадчылар системинин мәһз сағлам һиссәси әлејһинә јөнәлдир» (сәһ. 8).

[1451] Торпаг мүлкијјәтчиләри өзлүјүндә нәинки *мәһсулдар* синиф дејилдирләр, онлар һәтта, чәмијјәтин *зәрури синфи* дә дејилдирләр:

«Чәми јалныз рента аланлар олмаг е'тибары илә *торпаг мүлкијјәтчиләри чәмијјәтин зәрури синфи дејилдирләр... Торпаг рентасы конститусијада онун үчүн тә'јин едилмиш мәгсәддән — дөвләтин мүдафиәси ишинә хидмәт етмәк мәгсәдиндән* ајрылдығына көрә, һәмин рентаны аланлар зәрури синиф олмаг әвәзиндә чәмијјәт үчүн ән лүзумсуз вә ән ағыр јүк олан синифләрин биринә чеврилир (сәһ 51). Бу барәдә давамына бах: Әлавә дәфтәр *H*, сәһ. 38—39[151].

Бүтүн бунлар чох јахшыдыр вә торпаг рентасы аланлар әлејһинә физиократ нөгтеји-нәзәриндән апарылан бу мүбаһисә, *физиократларын тә'лиминин тамамланмасы олмаг е'тибары илә чох мүһүмдүр.*

Мүәллиф гејд едир ки, *торпаг үзәринә* реал *верки гојмаг* түркләр үчүн характерикдир (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 59).

Торпаг мүлкијјәтчиси «торпағын» јалныз мөвчуд «јахшылашдырмалары» үчүн дејил, чох вахт «кәләчәкдәки јахшылашдырма нијјәтләри» үчүн дә *верки гојур* (сәһ. 63—64). Рентадан верки (сәһ. 65).

Верки гојулмасы чәһәтдән физиократ доктринасы *гәдимләрдә* Инкилтәрәдә, Ирландијада, феодал Авропасында, Могол империјасында һәјата кечирилирди (сәһ. 93—94).

Торпаг мүлкијјәтчиси, верки гојан бир шәхс кими (сәһ. 118).

Физиократ мәһдудлуғу ашағыдакы мүһакимәдә ашкара чыхыр (әмәјин бөлкүсүнүн баша дүшүлмәси јохдур):

Фәрз едәк ки, бир нәфәр саатгајыран вә ја чит фабрикчиси өз саатыны вә ја читини сата билмир; бу һалда о ән чәтин бир вәзијјәтә дүшүр. Бу көстәрир ки, «мануфактурист анчаг *сатычы* олмаг сајәсиндә варланыр»

(һәгигәтдә бу јалныз ону көстәрир ки, о өз мәһсулуну бир *әмтәә* кими истеһсал едир),

«вә о, *сатычылыгдан* чыхдыгда онун мәнфәәтләри дәрһал кәсилир»

(бәс *сатычы* олмајан фермерин мәнфәәтләри нечә олур?),

«чүнки бунлар тәбии мәнфәәтләр дејил, сүн'и мәнфәәтләрдир. Әкинчи исә... һеч бир шеј *сатмадан* фираван *јашајыб* өз сәрвәтини артыра биләр» (сәһ. 38—39).

(лакин бу һалда о ејни заманда мануфактурист олмалыдыр).

Нәјә көрә мүәллиф јалныз саатгајырандан вә ја чит фабрикчисиндән данышыр? Ејни илә һаглы олараг фәрз етмәк олар ки, көмүр, дәмир, кәтан биткиси, индиго вә и. а. истеһсалчысы бу мәһсуллары сата билмир вә ја, һәтта буғда истеһсалчысы да өз буғдасыны сата билмир. Јухарыда ады чәкилән Беарде де л'Аббеи бу бардә чох јахшы дејир[152]. Аноним мүәллиф *әмтәәләр истеһсалына* гаршы *мүстәгим* истеһлак үчүн истеһсалы ирәли сүрмәли олур, бу исә белә бир чәһәтә кәскин зиддир ки, физиократлар үчүн ән башлычасы *мүбадилә дәјәридир.* Лакин бу ахырынчы момент бизим бу оғланда да ајдын нәзәрә чарпыр: буржуазијадан габагкы *тәсәввүр үсулу* чәрчивәси дахилиндә шејләрә *буржуа* бахышы[153].

Бизим аноним, *јүксәк гијмәтләри әкинчилијин чошгун тәрәггиси үчүн мүһүм* һесаб едән Артур Јунгун әлејһинә чыхыр; *лакин, Јунг әлејһинә бу е'тиразлар ејни заманда физиократлара гаршы мүбаһисәдир* (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 65—78 вә 118).

Изафи дәјәр сатычылар тәрәфиндән гијмәтин номинал јүксәлдилмәсиндән һасил едилә билмәз:

«*Мәһсулун номинал дәјәринин* артмасы... *сатычылары варландыра билмәз,* ...чүнки онлар сатычы олараг газандыгларынын һамысыны алычы олараг итирирләр» (сәһ. 66).

Ашағыдакы јер *Вандерлинт* руһунда јазылмышдыр:

«Нә гәдәр ки, һәр бир ишсиз үчүн, бечәрилмәјә јарарлы бир торпаг саһәси тапыла билир, кәрәк торпаг саһәси олмајан һеч бир ишсиз галмасын. Әмәксеврлик өјрәдән евләр јахшы шејдир; әмәксеврлик өјрәдән тарлалар исә чох-чох јахшыдыр» (сәһ. 47).

Үмумијјәтлә, ичарә системинин әлејһдары олан аноним јенә дә, гыса мүддәтли ичарәдәнсә узун мүддәтли ичарәјә үстүнлүк верир, чүнки ичарә гыса мүддәтли оланда торпаг мүлкијјәти истеһсала анчаг мане олур вә торпағын јахшылашдырылмасына имкан вермир (сәһ. 118—123). *(Ирландија ичарә һүгугу)*[154]. [XXIII—1451]

[11) БҮТҮН ПЕШӘЛӘРИН МӘҺСУЛДАРЛЫҒЫ ҺАГГЫНДА МӘДДАҺЧЫ КОНСЕПСИЈА]

[V—182] Философ идејалар истеһсал едир, шаир — ше'р, пастор — вә'з, профессор — дәрслик вә и. а. Чани чинајәт истеһсал едир. Әкәр биз бу ахырынчы истеһсал саһәси илә бүтүнлүкдә чәмијјәт арасында олан әлагәјә јахындан бахсаг бир чох мөвһуматдан хилас оларыг. Чани јалныз чинајәт истеһсал етмәк дејил, чинајәт һүгугу да истеһсал едир, бу сәбәбдән исә о, чинајәт һүгугундан дәрс дејән профессору да истеһсал едир, бунунла да бирликдә лабүд тәләб олунан дәрслијини дә истеһсал едир ки, мәһз бу дәрслик формасында һәмин профессор өз мүһазирәләрини бир «әмтәә» кими үмуми әмтәәләр базарына чыхардыр. Бунунла куја милли сәрвәт артырылмыш олур, сәриштәли шаһид чәнаб профессор Рошерин сөјләдијинә көрә белә бир дәрслијин әлјазмасынын мүәллифин өзүнә вердији шәхси зөвг һәлә бир јана галсын.

Сонра, чани бүтүн полиси вә бүтүн чинајәт әдлијјәсини, хәфијјәләри, һакимләри, чәлладлары, ичласчылары вә с. истеһсал едир вә, һәрәси ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн мүәјјән бир категоријасындан олан бүтүн бу мүхтәлиф пешәләр инсан руһунун мүхтәлиф габилијјәтләрини инкишаф етдирир, јени тәләбат вә һәмин тәләбатын өдәнилмәси үчүн јени үсуллар јарадыр. Тәкчә ишкәнчәләрин өзү чох гәрибә механики ихтиралара тәкан вермиш вә ишкәнчә аләтләри гајырмаға кечән бир чох мө'тәбәр сәнәткары иш илә тә'мин етмишдир.

Чани тәәссүрат јарадыр, — шәраитә көрә каһ мә'нәви-ибрәтамиз, каһ да фачиәви тәәссүрат јарадыр, — бунунла да чамаатын мә'нәви вә естетик һиссијјатыны ојатмаг мә'насында мүәјјән «хидмәт» көстәрир. О јалныз чинајәт һүгугуна даир дәрсликләри, јалныз чинајәт мәчәлләләрини вә, демәли,

бу саһәдәки ганунверичиләри дә истеһсал етмәк дејил, һабелә инчәсәнәт, бәдии әдәбијјат — романлар вә һәтта фачиәләр дә истеһсал едир; јалныз Мүлнерин «Тәгсир»и вә Шиллерин «Гачаглар»ы дејил, «Едип» вә «III Ричард» да буна сүбутдур. Чани буржуа һәјатынын јекнәсәглијини, бу һәјатын күндәлик сакит кедишини позур. Онунла чани бу һәјаты дурғунлугдан горујур, елә бир нараһат кәркинлик вә мүтәһәрриклик төрәдир ки, бунсуз һәтта рәгабәт нештәри дә күтләшәрди. О бунунла мәһсулдар гүввәләрә тәкан верир. Чинајәтләр әмәк базарыны артыг әһалинин бир гисминдән азад едиркән, бунунла да фәһләләр арасындакы рәгабәти зәифләдиб, әмәк һаггынын мә'лум минимумдан ашағы дүшмәсинә мүәјјән дәрәчәдә мане олуркән, мәһз бу заман чинајәтләрә гаршы мүбаризә, артыг әһалинин дикәр бир гисмини бу ишә чәлб етмиш олур. Бу сурәтлә белә чыхыр ки, чинајәткар, лазыми сәвијјә јарадан вә там бир сыра «фајдалы» пешәләр үчүн фәалијјәт мејданы ачан тәбии «таразлашдырмаларын» бирини һәјата кечирир.

Чани тәрәфиндән мәһсулдар гүввәләрин инкишафына көстәрилән тә'сири тәфәррүатына гәдәр изләмәк оларды. Әкәр оғрулар олмасајды гыфыллар өз индики тәкмиллијинә кәлиб чатардымы? Әкәр гәлп пул кәсәнләр [183] олмасајды банкнот һазырланмасы бу гәдәр тәкмилләшәрдими? Тичарәтдә алдатма олмасајды микроскоп ади тичарәт даирәләринә дахил олардымы? (бах: Баббеч). Әмәли кимја өз мүвәффәгијјәтләри үчүн вичданлы истеһсалчыларын сә'јинә миннәтдар олдуғу кими, ејни дәрәчәдә мәкәр әмтәәләрин сахталашдырылмасына вә буну ашкара чыхармаг чәһдинә миннәтдар дејилми? Мүлкијјәтә гаршы суи-гәсд үчүн јени-јени васитәләр ичад етмәклә чинајәт, мүлкијјәтин горунмасы үчүн јени-јени васитәләр јаранмасына сәбәб олур, бунунла да, тә'тил машынлар ичады үчүн стимул јаратдығы ејни дәрәчәдә, истеһсал үчүн стимул јарадыр. Вә, — хүсуси шәхсләр тәрәфиндән едилән чинајәтләр даирәси тәрк едилсә, — милли чинајәтләр олмадан дүнја базары мејдана кәлә биләрдими? Бунлар олмасајды милләтләрин өзү мејдана кәлә биләрдими? Вә мәкәр күнаһ ағачы Адәм заманындан бәри ејни заманда идрак ағачы олмамышдырмы?

Артыг Мандевил өзүнүн «Арылар тәмсили»ндә (1705) бүтүн мүмкүн пешәләрин мәһсулдарлығыны вә и. а. сүбут едирди вә артыг онда бүтүн бу мүһакимәнин үмуми мејли көрүнүр:

«Бу дүнјада бизим истәр мә'нәви, истәрсә физики саһәдә пис иш адландырдығымыз шеј елә бир бөјүк принсипдир ки, бу бизи ичтимаи

вүчудлар едир, бу, истиснасыз олараг *бүтүн пешәләрин вә мәшғәләләрин* мөһкәм әсасы, *јарадычы гүввәси вә дајағыдыр;* бүтүн инчә сәнәтләрин вә елмләрин һәгиги мәнбәјини биз бурада ахтармалыјыг; әкәр пис иш арадан галхсајды, чәмијјәт дәрһал тәнәззүл едәр, бәлкә дә тамамилә дағыларды»[155].

Анчаг ки, Мандевил, әлбәттә, буржуа чәмијјәтинин филистер руһу илә чошан мәддаһларындан сон дәрәчә чох чәсарәтли вә вичданлы олмушдур. [V—183]

[12)] КАПИТАЛЫН МӘҺСУЛДАРЛЫҒЫ. МӘҺСУЛДАР ВӘ ГЕЈРИ-МӘҺСУЛДАР ӘМӘК

[а) КАПИТАЛЫН МӘҺСУЛДАРЛЫҒЫ ИЧТИМАИ ӘМӘЈИН МӘҺСУЛДАР ГҮВВӘСИНИН КАПИТАЛИСТЧӘСИНӘ ИФАДӘСИ КИМИ]

[XXI—1317] Биз капиталын јалныз нечә истеһсал етдијини дејил, һабелә онун өзүнүн нечә истеһсал едилдијини вә нечә онун дәјишилмиш бир мүнасибәт олуб истеһсал просесиндән мејдана кәлдијини, бу просесдә онун нечә өз инкишафына чатдығыны көрдүк[156]. Капитал бир тәрәфдән истеһсал үсулуну дәјишдирир, дикәр тәрәфдән исә истеһсал үсулунун бу чүр дәјишилмәси вә мадди мәһсулдар гүввәләрин инкишафындакы бу хүсуси пилләкапиталын өзүнүн әсасы вә шәртидир, онун өзүнүн формалашмасы үчүн мүгәддәм шәртдир.

Капитал илә фәһлә арасындакы мүбадилә нәтичәсиндә чанлы әмәк капиталын тәркиб һиссәсинә чеврилдијинә көрә вә әмәк просесинин лап илк моментиндән капитала мәхсус бир фәалијјәт кими мејдана чыхдығына көрә ичтимаи әмәјин бүтүн мәһсулдар гүввәләри капиталын мәһсулдар гүввәләри шәклини алыр, нечә ки әмәјин үмуми ичтимаи формасы пулда ајрыча бир шејин хассәси шәклиндә мејдана чыхыр. Там ејнилә дә ичтимаи әмәјин мәһсулдар гүввәси вә онун хүсуси формалары инди капиталын, јә'ни *маддиләшмиш* әмәјин, мадди әмәк шәртләринин мәһсулдар гүввәләри вә формалары шәклиндә өз ифадәсини тапыр, һәмин мадди шәртләр, бу чүр әлаһиддәләшмиш вә капиталистдә шәхсләнмиш бир үнсүр олараг, чанлы әмәјә гаршы дурур. Бурада биз јенә дә мүнасибәтләрин елә бир тәһриф олунмуш формасына раст кәлирик ки, бу, пулу нәзәрдән кечириркән *фетишизм* адландырдығымызда ифадә олунур[157].

Капиталист өзү анчаг, *капиталын шәхсләнмиши* олмаг е'тибары илә һөкмдардыр. (Италјан мүһасибатында онун бу

капиталист ролу, шәхсләнмиш капитал ролу даим онун өзүнә гаршы гојулур, санки о садәчә анчаг өз капиталынын истеһлакчысы вә борчлусу олан ајрыча бир шәхсдир).

Капиталын *мәһсулдарлығы,* — һәтта әмәјин капитала тәкчә *формал* табелији нөгтеји-нәзәриндән көтүрүлсә, — һәр шејдән әввәл, *изафи әмәк* сәрф етмәјә, мүстәгим тәләбатын өдәнилмәси үчүн лазым олдуғундан артыг әмәк сәрф етмәјә *мәчбур етмәкдән* ибарәтдир. Капиталист истеһсал үсулу бу мәчбуријјәтә кечмишдәки истеһсал үсулу илә шәрикдир, амма буну истеһсал үчүн даһа чох әлверишли олан бир формада тәтбиг едир.

Әкәр јалныз формал олан бу мүнасибәт, капиталист истеһсалынын *үмуми* формасы — бу истеһсалын һәм аз инкишаф етдији, һәм дә чох инкишаф етдији мәрһәләси үчүн ејни олан бу форма нәзәрдән кечирилсә дә, һәтта бу һалда да *истеһсал васитәләри,* әмәјин мадди шәртләри — әмәк материалы, әмәк васитәләри (һабелә јашајыш васитәләри дә) фәһләјә табе олмаг шәклиндә мејдана чыхмыр; әксинә, фәһлә бунлара табедир. Фәһлә бунлары тәтбиг етмир, бунлар фәһләни тәтбиг едир. Мәһз бу сәбәбдән дә онлар капиталдыр. «Капитал әмәји *тәтбиг едир».* Фәһлә илә мүнасибәтдә бунлар мәһсул истеһсалы үчүн васитәләр кими — истәр мүстәгим јашајыш васитәләри шәклиндә, истәрсә мүбадилә васитәләри шәклиндә, әмтәәләр шәклиндә — иштирак етмир. Әксинә, фәһлә бунлар үчүн белә бир васитәдир, мәһз она көрә дә бунлар өз дәјәрини сахлајыр, буну капитала чевирир, јә'ни изафи дәјәри өз чанына чәкәрәк өз дәјәрини чохалдыр.

Тәрс үзүнә чеврилмиш олан бу мүнасибәт артыг өзүнүн садә шәклиндә, шејләрин шәхсләнмәси вә шәхсләрин шеј шәкли алмасыдыр; зира бу форма өзүндән габагкы формаларын һамысындан онунла фәргләнир ки, капиталист һеч дә бу вә ја дикәр бир шәхси кејфијјәт саһиби олдуғуна көрә дејил, јалныз «капиталы» тәмсил етдијинә көрә фәһләнин үзәриндә һөкмранлыг едир. Онун һөкмранлығы маддиләшмиш әмәјин чанлы әмәк үзәриндә һөкмранлығындан, фәһләнин јаратдығы мәһсулун фәһләнин өзүнә гаршы һакимијјәтиндән башга бир шеј дејилдир.

Бу мүнасибәт она көрә даһа чох мүрәккәбләшир вә даһа чох мистик көрүнүр ки, спесифик капиталист истеһсал үсулу инкишаф етдикчә фәһләјә гаршы чыхан, «капитал» һалында фәһләјә гаршы дуран һеч дә јалныз бу, билаваситә мадди шејләрдән ибарәт олмур (бунларын һамысы әмәк мәһсулларыдыр; истеһлак дәјәри чәһәтдән көтүрүлдүкдә бунлар, әмәк мәһсуллары икән әмәјин мадди шәртләридир; мүбадилә

дәјәри ҹәһәтдән көтүрүлдүкдә бунлар маддиләшмиш үмуми иш вахтыдыр, јахуд пулдур};ичтимаи тәрздә инкишаф етмиш әмәјин формалары да — кооперасија, мануфактура (әмәк бөлкүсү формасы кими), фабрик (ичтимаи әмәјин, өз мадди әсасы машынлар системиндән ибарәт олан формасы кими) өз ифадәсини *капиталын инкишаф формалары* шәклиндә тапыр, буна көрә дә әмәјин мәһсулдар гүввәләри — ичтимаи әмәјин һәмин формаларындан төрәјән бу мәһсулдар гүввәләр, демәли елм дә вә тәбиәт гүввәләри дә *капиталын мәһсулдар гүввәләри* шәклини алыр. Доғрудан да, ејни әмәк нөвләринин кооперасијада бирләшдирилмәси, әмәк бөлкүсүндә мүхтәлиф әмәк нөвләринин бир-бири илә әлагәләндирилмәси, тәбиәт гүввәләринин вә елмин, һабелә әмәк мәһсулларынын машынлы сәнаједә истеһсал мәгсәдләри үчүн тәтбиг олунмасы — бунларын һамысы, фәһләләрин өзүнә *јабанчы олан* бир шеј кими, мадди шеј кими, онлардан асылы олмајан вә онлара һөкмранлыг едән әмәк васитәләринин јалныз варлыг формасы кими, фәһләләрә, ајрылыгда онларын һәр биринә гаршы дурур, нечә ки, өз дујулан садә формасында, материал, аләт вә и. а. формасында бу әмәк васитәләринин өзү *капиталын*, демәли һәмчинин *капиталистин* функсијалары кими фәһләләрә гаршы дурур.

Фәһләләрин өз әмәјинин ичтимаи формалары — јахуд, онларын өз [1318] ичтимаи әмәјинин формалары — елә мүнасибәтләрдән ибарәтдир ки, бу мүнасибәтләр бир-бириндән ајрылыгда көтүрүлән фәһләләрдән әсла асылы олмајараг тәшәккүл тапмышдыр; капиталын табелијиндә олан фәһләләр бу ичтимаи тәшәккүлләрин үнсүрләринә чеврилир, лакин бу ичтимаи тәшәккүлләр онларынкы дејилдир. Бу сәбәбдән онлар фәһләләрә, капиталын өзүнүн кәсб етдији *образлар* кими гаршы дурур, елә әлагәләнмәләр шәклиндә гаршы дурур ки, бунлар — һәмин фәһләләрин ајрылыгда һәр биринин иш гүввәсиндән фәргли олараг — капитала мәхсус олур, ондан төрәјир вә онун тәркибинә дахил олур. Һәм дә бу һал кетдикчә даһа реал бир форма алыр, зира, бир тәрәфдән һәмин фәһләләрин иш гүввәсинин өзү јухарыда көстәрилән формаларын тә'сири алтында шәкилчә елә дәјишикликләрә уғрајыр ки, өзүнүн мүстәгил мөвҹудлуғунда, јә'ни бу капиталист әлагәдарлығы *харичиндә* ачизләшир вә онун мүстәгил истеһсал габилијјәти мәһв олур; дикәр тәрәфдән исә, машынлы истеһсал инкишаф етдикчә әмәк шәртләри кет-кедә даһа артыг бир дәрәҹәдә техноложи ҹәһәтдән дә әмәк үзәриндә һөкмранлыг едән гүввәләр кими мејдана чыхыр, ејни заманда әмәји әвәз едир, ону әсарәт алтына алыр, ону өз мүстәгил формаларында кәрәксиз едир.

Һәмин просесдә, фәһләләрин әмәјинин *ичтимаи* хассәләринин, мүәјјән мә'нада, *капиталлашмыш* бир шеј кими фәһләләрә гаршы дурдуғу бу просесдә (мәсәлән, машынлы истеһсалда әмәјин һисслә гавранылан мәһсуллары әмәк үзәриндә һөкмдар кими мејдана чыхыр) тәбиәт гүввәләри дә вә, үмуми тарихи инкишаф просесинин мәһсулу олуб онун абстракт сурәтдә мәғзини ифадә едән елм дә, тәбии олараг, бу чүр бир шәкил алыр: тәбиәт гүввәләри вә елм капиталын *гүввәләри* кими фәһләләрә гаршы дурур. Елм вә онун тәтбигләри доғрудан да ајрыча бир фәһләнин мәһарәтиндән вә онун иш билијиндән ајрылыр вә бунлар, — өзүнүн лап мәнбәјинәдәк изләндикдә, — јенә дә әмәк мәһсулу олдугларына бахмајараг, һәр јердә, әмәк просесинә дахил олдуглары һалларда *капиталын тәркибинә дахил олунмуш* кими мејдана чыхыр. Машын тәтбиг едән бир капиталист һеч дә һөкмән онун гурулушуна бәләд олмалы дејилдир (бах: Јур)[158]. Лакин *машында* реаллашдырылмыш елмин өзү бир *капитал* олараг фәһләләрә гаршы дурур. Доғрудан да, елмин, тәбиәт гүввәләринин вә күлли мигдарда әмәк мәһсулларынын *ичтимаи әмәјә* әсасланан бүтүн бу тәтбигләри јалныз, әмәји *истисмар етмәк васитәләри* кими, изафи дәјәри мәнимсәмәк васитәләри кими, демәли, капитала мәхсус олан вә әмәјә гаршы дуран *гүввәләр* кими мејдана чыхыр. Әлбәттә, капитал бүтүн бу васитәләри анчаг әмәји истисмар етмәк үчүн тәтбиг едир, лакин әмәји истисмар етмәкдән өтрү капитал лабүд сурәтдә бу васитәләри истеһсал просесиндә тәтбиг етмәли олур. Бу сурәтлә, әмәјин *ичтимаи* мәһсулдар гүввәләринин инкишафы вә бу инкишафын шәртләри *капиталын фәалијјәти* кими мејдана чыхыр, елә бир фәалијјәт ки, бу нәинки ајрыча бир фәһләнин ирадәсинә рәғмән баш верир, һәтта билаваситә онун әлејһинә јөнәлмишдир.

Капиталын өзү икили характердәдир, чүнки о, әмтәәләрдән ибарәтдир:

1) *Мүбадилә дәјәри* (пул); лакин бу, *өз-өзүнә артан дәјәрдир,* елә бир дәјәрдир ки, — өзү *дәјәр* олдуғуна көрә — дәјәр јарадыр, *дәјәр олмаг е'тибары илә артыр,* артым кәсб едир. Дәјәрин бу чүр артмасы бир мигдар маддиләшмиш әмәјин артыг мигдар чанлы әмәјә мүбадилә олунмасындан ибарәтдир.

2) *Истеһлак дәјәри.* Бурада капитал, әмәк просесиндә өзүнә хас олан мүәјјән мүнасибәтләр чәһәтдән тәзаһүр едир. Лакин мәһз бурада капитал елә бир әмәк материалы вә елә бир әмәк васитәси һалында галмыр ки, бунлар садәчә јалныз өз тәркибләринә дахил етмиш олдуглары *әмәјә* малик олсун: капитал өз тәркибинә әмәклә бирликдә һабелә әмәјин

ичтимаи әлагәләнмәләрини вә әмәк васитәләринин бу ичтимаи әлагәләнмәләрә мүвафиг олан инкишаф пилләсини дә дахил етмишдир. Капиталист истеһсалы әмәк просесинин һәм әшјави, һәм дә субјектив шәртләрини фәрди мүстәгил ишчидән ајыраraг, илк дәфә бунлары бөјүк мигјасда инкишаф етдирир, лакин бунлары елә гүввәләр һалында инкишаф етдирир ки, бу гүввәләр *ајрыча бир фәһлә* үзәриндә һөкмранлыг едир вә онун үчүн *јабанчы* олур.

Бүтүн бунлар капиталы сон дәрәчә мистик бир вүчуда чевирир. [1318][159]

* * *

[1320] Беләликлә, капитал белә мәһсулдардыр: 1) изафи әмәк сәрф олунмасына *мәчбур едән* бир гүввә кими, 2) ичтимаи әмәјин мәһсулдар гүввәләрини вә үмуми ичтимаи мәһсулдар гүввәләри, мәсәлән елми (бунларын шәхсләндирилмәси олмаг е'тибары илә) һәзм едән вә мәнимсәјән гүввәләр кими.

Суал олунур: әмәјин мәһсулдар гүввәләри капитала кечмиш олдуғу һалда вә ејни бир мәһсулдар гүввәни ики дәфә һесаба алмаг — бир дәфә әмәјин мәһсулдар гүввәси кими, икинчи дәфә исә капиталын мәһсулдар гүввәси кими һесаба алмаг—мүмкүн олмадығы һалда, нечә вә нәјә көрә елә олур ки, капитала гаршы дуран әмәк мәһсулдар кими, *мәһсулдар әмәк* кими мејдана чыхыр? {Әмәјин мәһсулдар гүввәси капиталын мәһсулдар гүввәсини тәшкил едир. *Иш гүввәси* исә, өзүнүн *дәјәри* илә *һәмин иш гүввәсинин јаратдығы дәјәр* арасындакы *фәрг* нәтичәсиндә мәһсулдардыр.}

[б) КАПИТАЛИСТ ИСТЕҺСАЛ СИСТЕМИНДӘ МӘҺСУЛДАР ӘМӘК]

Јалныз, истеһсалын капиталист формаларыны истеһсалын мүтләг формалары һесаб едән, демәли бу формалары истеһсалын әбәди тәбии формалары һесаб едән буржуа мәһдудлуғу капитал нөгтеји-нәзәриндән *мәһсулдар әмәјин* нә олмасы мәсәләсини һансы әмәјин, үмумијјәтлә, мәһсулдар әмәк олмасы вә ја, үмумијјәтлә, мәһсулдар әмәјин нә олмасы мәсәләси илә гарышдыра биләр; буна көрә дә јалныз һәмин буржуа мәһдудлуғу өзүнүн белә бир чавабыны хүсуси мүдриклик тәзаһүрү һесаб едиб ловғалана биләр ки, бу чаваба көрә үмумијјәтлә, бир шеј истеһсал едән, бир нәтичә верән һәр чүр әмәк артыг бунунла мәһсулдар әмәкдир.

Јалныз о әмәк *мәһсулдардыр* ки, *мүстәгим суратдә капитала чеврилир,* јә'ни елә әмәк ки, о, дәјишән капиталы дәји-

шән кәмиjjәт едир, бүтүн K капиталы исә $K+\Delta$-ja бәрабәр едир[160]. Әкәр дәjишән капитал әмәjә мүбадилә едиләндән әввәл x-ә бәрабәрдирсә, — белә ки, бурада $y=x$ тәнлиjи вардыр, — онда мәһсулдар әмәк о әмәкдир ки, x-и $x+h$-а чевирир, $y=x$ тәнлиjини исә $y'=x+h$ тәнлиjинә. Аjдынлашдырылмасы лазым кәлән *биринчи* нөгтә будур. Мәсәлә изафи дәjәр jарадан, jахуд капитал үчүн елә бир амил олан әмәк үзәриндәдир ки, бу амил капиталын изафи дәjәр әмәлә кәтирмәсинә вә, демәли, өзүнү бир капитал кими өз-өзүнә артан бир дәjәр кими көстәрмәсинә имкан верир.

Икинчиси: әмәjин ичтимаи вә үмуми мәһсулдар гүввәләри капиталын мәһсулдар гүввәләри кими меjдана чыхыр; лакин бу мәһсулдар гүввәләр jалныз әмәк просесинә аиддир, jалныз истеһлак дәjәринә тохунур. Бунлар капиталын бир шеj олмаг хассәләринин шәклини алыр, онун истеһлак дәjәри шәклиндә меjдана чыхыр. Бунлар билавасит *мүбадилә дәjәринә* тохунмур. Истәр jүз фәһлә бирликдә ишләсин, истәрсә һәрәси тәкликдә ишләсин, — онларын истеһсал етдиjи мәһсул күтләсинин дәjәри jүз иш күнүнә бәрабәрдир вә бу иш күнләринин чох вә jа аз мигдар мәһсулда тәмсил олунмасындан асылы деjилдир; башга сөзлә деjилсә, бу мәһсуллар күтләсинин дәjәри әмәjин мәһсулдарлығындан асылы деjилдир.

[1321] Әмәк мәһсулдарлығындакы фәрг тәкчә бир чәһәтдән мүбадилә дәjәринә тохунур.

Мәсәлән, әмәк мәһсулдарлығы әкәр һәр һансы бир аjрыча истеһсал саһәсиндә инкишаф едирсә, — тутаг ки, әкәр әл тохума дәзкаһлары әвәзинә механики тохума дәзкаһлары васитәсилә парча истеһсалы даһа истисна тәшкил етмирсә вә әкәр механики дәзкаһда бир аршынын һазырланмасына әл дәзкаһында тохумаг үчүн лазым олдуғунун анчаг jарысы гәдәр иш вахты тәләб олунурса, онда әл илә ишләjән тохучунун 12 сааты даһа он ики саатлыг дәjәрдә ифадә олунмаjыб анчаг алты саатлыг дәjәрдә ифадә олуначагдыр, чүнки *зәрури* иш вахты инди азалыб 6 саат олмушдур. Әл илә ишләjән тохучунун 12 сааты инди һәмин тохучунун әввәлки кими jенә дә 12 саат ишләдиjинә бахмаjараг, ичтимаи иш вахтынын анчаг 6 саатына бәрабәрдир.

Лакин, бурада ондан бәһс олунмур. Әкәр биз, әксинә, һәр һансы бир башга истеһсал саһәсини көтүрсәк, мәсәлән, мәтбәә ишиндә, һәлә машын тәтбиг едилмәдиjи шәраитдә бир мүрәттибин ишини көтүрсәк, онда бу саһәдәки 12 саатлыг әмәк дә там еjнилә, машын вә саирәнин ән jүксәк инкишаф дәрәчәсинә чатмыш олдуғу истеһсал саһәләриндә 12 саатын jаратдығы мигдарда *дәjәр* jарадачагдыр. Демәли, *дәjәр* jарадычысы олмаг е'тибары илә әмәк һәмишә *аjрыча бир фәһ-*

ләнин әмәји олараг галыр, јалныз *үмуми әмәк* шәклиндә ифадә олунур. Буна көрә дә мәһсулдар әмәк дәјәр јарадан әмәк олмаг е'тибары илә һәмишә ајрыча бир иш гүввәсинин әмәји кими капитала гаршы дурур, истеһсал просесиндә бу фәһләләр нә кими бир ичтимаи әлагәдарлыг дахилиндә олсалар да, һәмин әмәк *ајрылмыш бир фәһләнин* әмәји кими капитала гаршы дурур. Демәли, фәһләјә гаршы дуран капитал әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәсини тәмсил етдији һалда, фәһләнин капитала гаршы дуран мәһсулдар әмәји һәмишә анчаг *ајрыча бир фәһләнин* әмәјини тәмсил едир.

Үчүнчүсү: әкәр капиталын фәһләни изафи әмәк вермәјә мәчбур етмәк вә әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәләрини өзүнә чыхмаг хассәси капитала фитри мәхсус олан бир хассә көрүнүшү, демәли онун истеһлак дәјәриндән ирәли кәлән бир хассә көрүнүшү кәсб едирсә, онда, һабелә әксинә: елә көрүнүр ки, әмәјин өз ичтимаи мәһсулдар гүввәләрини капиталын мәһсулдар гүввәләри кими, өзүнүн истеһсал етдији изафи мәһсулу исә капиталын истеһсал етдији изафи дәјәр кими, капиталын өз-өзүнә артмасы кими тәзаһүр етдирмәси әмәјин фитри хассәси имиш.

Бу үч нөгтә инди кениш сурәтдә нәзәрдән кечирилмәли, бурадан да мәһсулдар әмәк илә гејри-мәһсулдар әмәк арасындакы фәрг мүәјјән олунмалыдыр.

1-чи нөгтәјә даир. Капиталын мәһсулдарлығы ондан ибарәтдир ки, әмәји капитал бир муздлу әмәк кими өзүнә гаршы гојур, әмәјин мәһсулдарлығы исә ондан ибарәтдир ки, әмәк васитәләрини әмәк бир капитал кими өзүнә гаршы гојур.

Биз көрдүк ки, пул капитала чеврилир, јә'ни мүәјјән бир мүбадилә дәјәри өз-өзүнә артан дәјәрә чеврилир, дәјәр илә үстәкәл әлавә дәјәрә чеврилир, она көрә ки, бу мүбадилә дәјәринин бир һиссәси әмәк просесинин өзү үчүн зәрури әмәк васитәләри олан әмтәәләрә (хам материаллара, аләтләрә, бир сөзлә дејилсә — әмәјин мадди шәртләринә) чеврилир, дикәр һиссәси исә иш гүввәси сатын алынмасына кедир. Лакин, пулу капитала чевирән һеч дә ибтидада пулун иш гүввәсинә мүбадилә олунмасы дејилдир, иш гүввәсинин бу чүр сатын алынмасы фактынын өзү дејилдир. Бу алгы, тәтбиг олунан иш гүввәсини бир мүддәт үчүн капиталын тәркиб һиссәсинә чевирир; башга сөзлә дејилсә, мүәјјән мигдарда чанлы әмәк капиталын өз варлыг формаларындан биринә чеврилир, онун нечә дәјәрләр, ентелехијасы* олур.

Керчәк истеһсал просесиндә чанлы әмәк она көрә капитала чеврилир ки, бу әмәк, бир тәрәфдән, әмәк һаггыны

* — фәалијјәти, керчәклији, фәаллығы. *Ред.*

тәкрар истеһсал едир, — демәли, дәјишән капиталын дәјәрини тәкрар истеһсал едир, — дикәр тәрәфдән исә, изафи дәјәр јарадыр; бу чеврилмә просеси нәтичәсиндә бүтүн [аванс едилән] пул мәбләғи капитала чеврилир, һәрчәнд онун биласитә дәјишән капитал кими фәалијјәт көстәрән һиссәси јалныз әмәк һаггына сәрф олунур. Әкәр кечмишдә дәјәр бәрабәр иди $c+v$, инди о бәрабәрдир $c+(v+x)$, јахуд, ејни шеј олмагла, бәрабәрдир $(c+v)+x$[161]; башга сөзлә дејилсә: ибтидадакы мәбләғдә пул, дәјәрин ибтидадакы кәмијјәти әмәк просесиндә артмышдыр, о өзүнүн елә бир дәјәр олдуғуну көстәрмишдир ки, бу дәјәр ејни заманда өзүнү һәм сахлајыр, һәм дә артырыр.

{Белә бир чәһәти гејд етмәк лазымдыр: капиталын артымыны онун анчаг *дәјишән һиссәсинин* јаратмасы әсла белә бир факты дәјишдирмир ки, һәмин просес васитәсилә ибтидадакы мәчму дәјәр чохалыб изафи дәјәр мигдарында артыр; демәли, ибтидадакы пул мәбләғинин капитала чеврилмәси күчдә галыр. Ахы ибтидадакы дәјәр бәрабәрдир $c+v$ (сабит капитал вә дәјишән капитал). Көстәрилән просесдә бу дәјәр дөнүб $c+(v+x)$ олур; $v+x$ ифадәси чанлы әмәји маддиләшмиш әмәјә чевирмәк јолу илә јарадылмыш олан јени һиссәдән ибарәтдир; бу чеврилмә v-нин иш гүввәсинә мүбадилә олунмасындан ирәли кәлир вә һәмин мүбадиләдән, дәјишән капиталын әмәк һаггына чеврилмәсиндән башланыр. Лакин $c+(v+x)=(c+v)$ (илкин капитал)$+x$. Бундан башга, v-нин дөнүб $v+x$ олмасы, демәли, $(c+v)$-нин дөнүб $(c+v)+x$ олмасы јалныз она көрә баш верә билмишдир ки, пулун бир һиссәси c-јә чеврилмишдир. Пулун бир һиссәси јалныз о һалда *дәјишән* капитала чеврилә биләр ки, онун дикәр һиссәси сабит капитала чеврилмиш олсун.}

Керчәк истеһсал просесиндә әмәк *realiter** капитала чеврилир, лакин бу чеврилмә ибтидада пулун иш гүввәсинә мүбадилә олунмасындан ирәли кәлир. Әмәјин фәһләјә дејил, капиталистә мәхсус олан *маддиләшмиш* әмәјә чеврилмәси саһәсиндә, јалныз бу *билаваситә* чеврилмә сајәсиндә пул, о чүмләдән пулун истеһсал васитәләри формасы, әмәк шәртләри формасы алан һиссәси дә капитала чеврилир. Бураја гәдәр пул, истәр өз формасында мөвчуд олсун, истәрсә дә, өз натурал формасына көрә јени әмтәәләр јарадылмасы үчүн зәрури олан истеһсал васитәләри вәзифәси ифа едә билән әмтәәләр (мәһсуллар) формасында олсун, јалныз *an sich*** капиталдыр.

* — реал сурәтдә, һәгигәтдә. *Ред.*
** — «өзүндә», мүмкүнлүк дахилиндә, потенсиал сурәтдә. *Ред.*

[1322] Әмәјә јалныз бу мүәјјән *мүнасибәт* пулу вә ја әмтәәләри капитала чевирир вә јалныз — истеһсал шәртләринә әмәјин һәмин мүнасибәти нәтичәсиндә, керчәк истеһсал просесиндәки мүнасибәтләрин мүәјјән характеринә мүвафиг олан бу мүнасибәт нәтичәсиндә—пулу вә ја әмтәәни капитала чевирән әмәк, јалныз бу *әмәк мәһсулдар әмәкдир;* башга сөзлә дејилсә, јалныз о әмәк мәһсулдардыр ки, иш гүввәсиндән ајрылыб әлаһиддәләшмиш бир шеј кими она гаршы дуран *маддиләшмиш* әмәјин дәјәрини сахлајыр вә артырыр. Мәһсулдар әмәк елә бир мүнасибәтин бүтүн варлығынын вә хүсуси характеринин гыса ифадәсидир ки, бу мүнасибәт дахилиндә иш гүввәси капиталист истеһсал просесиндә фәалијјәт көстәрир. Лакин мәһсулдар әмәк илә *дикәр* әмәк нөвләри арасындакы фәргләнмә сон дәрәчә мүһүмдүр, чүнки бу фәргләнмә мәһз, бүтүн капиталист истеһсал үсулунун вә капиталын өзүнүн әсасландығы мүәјјән әмәк формасыны ифадә едир.

Демәли, капиталист истеһсалы системиндә *мәһсулдар әмәк* елә әмәкдир ки, ону тәтбиг едән шәхс үчүн *изафи дәјәр* истеһсал едир, јахуд, башга чүр дејилсә, о елә әмәкдир ки, објектив әмәк шәртләрини капитала, бунларын саһибини исә капиталистә чевирир; демәли, о, өз мәһсулуну капитал шәклиндә јарадан бир әмәкдир.

Она көрә дә, биз *мәһсулдар әмәкдән* данышдыгда *ичтимаи-мүәјјән* әмәкдән данышырыг, әмәјин алычысы илә онун сатычысы арасындакы там мүәјјән бир мүнасибәти әһатә едән әмәкдән данышырыг.

Һәм дә, иш гүввәси сатын аланын әлиндәки пул, јахуд онун әлиндәки әмтәәләр — истәр истеһсал васитәләри, истәрсә фәһләләр үчүн јашајыш васитәләри — јалныз көстәрилән просес нәтичәсиндә капитал олурса да, онлар анчаг һәмин просесдә капитала чеврилирсә дә (просесә дахил олмамышдан бу шејләр капитал дејилдир, бунлар һәлә капитала чеврилмәлидир), буна бахмајараг онлар *«өзүндә»* капиталдыр. Онларын бу чүр олмасы белә бир фактын нәтичәсидир ки, онлар мүстәгил бир шеј кими әмәјә гаршы дурур вә там ејнилә дә иш гүввәси онлара гаршы дурур, — бурада биз иш гүввәсинә мүбадиләни, сонра да әмәјин һәгигәтән капитала чеврилмәси просесини төрәдән вә тә'мин едән мүнасибәти көрүрүк. Истеһсал васитәләри вә јашајыш васитәләри бурада лап әввәлдән өзләринин фәһләләрә мүнасибәти чәһәтдән елә бир *мүәјјән ичтимаи характердә* олур ки, бу характер онлары капитал едир вә онлара әмәк үзәриндә һакимијјәт верир. Бу сәбәбдән онлар әмәк үчүн *мүгәддәм шәрт* олуб, бир капитал кими она гаршы дурур.

Буна көрә дә *мәһсулдар әмәјә* белә тә'риф верилә биләр: о елә әмәкдир ки, билаваситә, *капитал кими* мејдана чыхан *пула* мүбадилә едилир, јахуд — бунун јалныз гыса ифадәси олмагла — о елә әмәкдир ки, билаваситә *капитала* мүбадилә едилир, јә'ни «өзүндә» капитал олан, бир капитал кими фәалијјәт көстәрмәли олан, башга сөзлә дејилсә, иш гүввәсинә *капитал* кими гаршы дуран пула мүбадилә едилир. «*Билаваситә капитала* мүбадилә едилән әмәк» ифадәси о демәкдир ки, әмәк, *капитал* кими мејдана чыхан пула мүбадилә едилир вә actu* һәмин пулу капитала чевирир. «*Билаваситә*» характеристикасындан нә кими нәтичәләр ирәли кәлдији инди даһа дүрүст ајдынлашдырылачагдыр.

Демәли, мәһсулдар әмәк о әмәкдир ки, фәһлә үчүн јалныз, онун иш гүввәсинин габагчадан мүәјјән олунмуш дәјәрини тәкрар истеһсал едир, лакин, бунунла бирликдә о, дәјәр јарадан бир фәалијјәт олмагла капиталын дәјәрини артырыр, башга сөзлә дејилсә: о елә әмәкдир ки, онунла јарадылан дәјәрләри бир капитал кими фәһләнин өзүнә гаршы гојур.

[в) КАПИТАЛ ИЛӘ ӘМӘК АРАСЫНДАКЫ МҮБАДИЛӘДӘ БИР-БИРИНДӘН ЧОХ ФӘРГЛИ ОЛАН ИКИ МОМЕНТ]

Истеһсал просесини нәзәрдән кечирәндә көрдүјүмүз кими[162] капитал илә әмәк арасындакы мүбадиләдә, бир-бирини төрәтсәләр дә, чох мүхтәлиф олан ики моменти фәргләндирмәк лазымдыр.

Әввәлән: әмәк илә капитал арасындакы илкин мүбадилә *формал бир просесдир* ки, бурада капитал *пул* кими, иш гүввәси исә *әмтәә* кими иштирак едир. Иш гүввәсинин сатылмасы идеал вә ја јуридик сурәтдә бу биринчи просесдә баш верир, она бахмајараг ки, әмәјин *һаггы* јалныз, әмәк ичра едиләндән сонра, јә'ни күнүн, һәфтәнин вә и. а. ахырында *едәнилир.* Бу һал иш гүввәсинин *сатылдығы* сөвдәдә һеч бир шеји дәјишдирмир. Бу һалда *билаваситә* сатылан шеј, маддиләшмиш әмәкдән ибарәт олан бир әмтәә дејилдир, о *иш гүввәсинин өзүнүн тәтбиг олунмасыдыр,* демәли, фе'лән *әмәјин өзүдүр,* чүнки иш гүввәсинин тәтбиги онун фәалијјәтиндә — әмәкдә ифадә олунур. Демәли бу һеч дә әмтәәнин әмтәәјә мүбадилә едилмәси васитәсилә баш верән әмәјин әмәјә мүбадиләси дејилдир. *А* әкәр *В*-јә чәкмә сатырса, онларын һәр икиси әмәк мүбадилә едир: бири чәкмәдә маддиләшән әмәји, дикәри исә пулда маддиләшән әмәји. Бурада исә, бир тәрәфдән, *маддиләшмиш әмәк* өзүнүн үмуми ичтимаи фор-

* — һәгигәтдә, ишдә. *Ред.*

масында, јә'ни *пул* шәклиндә, дикәр тәрәфдән, *һәлә бир иш гүввәси кими мөвҹуд олан әмәк* мүбадиләјә дахил олур; алыныб-сатылан исә һәмин иш гүввәсинин тәтбигидир, јә'ни әмәјин өзүдүр, һәрчәнд бу һалда сатылан әмтәәнин *дәјәри* һеч дә әмәјин дәјәри (иррасионал ифадә) дејилдир, иш гүввәсинин *дәјәридир*. Бу сурәтлә бурада, *маддиләшмиш* әмәк илә *иш гүввәси* арасында мүбадилә баш верир ки, һәмин иш гүввәси de facto* ҹанлы әмәјә чеврилир, — јә'ни бурада, маддиләшмиш әмәк илә ҹанлы әмәк арасында мүбадилә баш верир. Буна көрә дә әмәк һаггы, — иш гүввәсинин дәјәри, — јухарыда шәрһ едилмиш олдуғу кими, өз ифадәсини *әмәјин гијмәти* шәклиндә[163], әмәјин билаваситә сатыналынма гијмәти шәклиндә ифадә едилир.

Бу биринҹи момент ҹәрчивәси дахилиндә фәһлә илә капиталист арасындакы мүнасибәт әмтәә сатыҹысы илә әмтәә алыҹысы арасындакы мүнасибәтдир. Капиталист иш гүввәсинин *дәјәрини,* јә'ни өз алдығы әмтәәнин *дәјәрини* өдәјир.

Лакин иш гүввәси ејни заманда анҹаг она көрә сатын алыныр ки, онун верә билдији вә верилмәсини өһдәсинә көтүрдүјү әмәјин мигдары, иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјин мигдарындан чохдур; буна көрә иш гүввәсинин иҹра етдији әмәк дә, иш гүввәсинин дәјәриндән артыг мигдар дәјәрдә ифадә олунур.

[1323] *Икинҹиси:* Капитал илә әмәк арасындакы *мүбадиләнин* икинҹи моменти биринҹи моментә әсла бәнзәмир; ҹидди дејилсә, о һеч *мүбадилә* дејилдир.

Биринҹи момент үчүн пулун әмтәәјә мүбадиләси — еквивалентләрин мүбадиләси характерикдир; фәһлә илә капиталист бурада јалныз әмтәә саһибләри кими бир-биринә гаршы дурур. Еквивалентләр мүбадилә олунур (бу исә белә демәкдир: мүбадиләнин фе'лән мәһз *нә вахт* баш вермәси мөвҹуд мүнасибәти дәјишдирмир; вә әмәјин гијмәтинин дәјәри иш гүввәсинин *дәјәриндән* истәр *јухары* вә ја ашағы олсун, истәрсә она *бәрабәр* олсун, — бундан сөвдәнин характери әсла дәјишилмир. Демәли, бу сөвдә әмтәә мүбадиләсинин үмуми ганунуна ујғун бир сурәтдә иҹра едилә *биләр*).

Икинҹи момент үчүн характерик ҹәһәт одур ки, бурада һеч мүбадилә јохдур. Пул саһиби әмтәә алыҹысы һалындан, фәһлә исә әмтәә сатыҹысы һалындан чыхмышдыр. Пул саһиби инди капиталист кими һәрәкәт едир. О өз сатын алдығы әмтәәни истеһлак едир; бу әмтәәни сатан исә фәһләдир, чүнки онун иш гүввәсинин тәтбиги фәһләнин әмәјинин өзүндән башга бир шеј дејилдир. Әввәлки сөвдәнин нәтиҹәсиндә *әмәк* өзү мадди сәрвәтин бир һиссәсинә чеврилмишдир. Фәһ-

* — доғрудан, фе'лән. *Ред.*

лә бу әмәји ичра едир, лакин онун бу әмәји капиталистә *мәхсусдур,* бундан сонра о јалныз капиталын функсијасыдыр. Бу сәбәбдән дә, о, капиталын билаваситә нәзарәти вә идарәси алтында баш верир, дахилиндә һәмин әмәјин маддиләшдији мәһсул исә капиталын мејдана чыхдығы јени формадыр ки, бу формада о өзүнү actu бир капитал кими *һәјата кечирир.* Бах она көрә бу просесдә әмәк мүстәгим сурәтдә *маддиләшир,* артыг биринчи сөвдә нәтичәсиндә *формал сурәтдә* капиталын тәркиб һиссәсинә чеврилмиш олдугдан сонра, *билаваситә* капитала чеврилир. Һәм дә, бурада капитала чеврилмиш олан әмәјин мигдары, габагда иш гүввәси сатын алынмасына сәрф едилән капиталын мигдарындан артыгдыр. Нәзәрдән кечирилән просесдә, һаггы өдәнилмәјән мүәјјән мигдар әмәк мәнимсәнилир вә јалныз бу сәбәбдән пул капитала чеврилир.

Бурада һәгигәтдә мүбадилә јохдурса да, амма, аралыг васитәләри нәзәрә алмадыгда көрүрүк ки, бу просесдә — онун һәр ики моменти бир вәһдәт кими әһатә едән нәтичәси олараг — мүәјјән мигдар маддиләшмиш әмәк өзүндән артыг мигдарда чанлы әмәјә мүбадилә олунмушдур. Бүтүн просесин јекунунда бу белә бир ифадә кәсб едир: өз мәһсулунда маддиләшмиш олан әмәк иш гүввәсиндәки маддиләшмиш әмәкдән артыгдыр, бу сәбәбдән дә о, фәһләнин өз әмәк һаггы олараг әлдә етдији маддиләшмиш әмәкдән артыгдыр; башга сөзлә дејилсә: просесин һәгиги нәтичәси ондан ибарәтдир ки, капиталист капиталын нәинки әмәк һаггына хәрчләдији һиссәсини јенидән өзүнә гајтарыр, о һабелә, тамамилә һаваjы олараг, изафи дәјәр дә әлдә едир. Әмәк илә капитал арасындакы *билаваситә* мүбадиләнин мә'насы бурада беләдир: 1) әмәк билаваситә капитала, капиталын мадди тәркиб һиссәсинә чеврилир, — бу чеврилмә истеһсал просесиндә баш верир; 2) мүәјјән мигдар маддиләшмиш әмәк ејни мигдарда вә буна үстәлик бир мигдар әлавә чанлы әмәјә мүбадилә олунур ки, бу әлавә мигдар чанлы әмәк *мүбадиләсиз* мәнимсәнилир.

«Мәһсулдар әмәк о әмәкдир ки, *билаваситә капитала* мүбадилә олунур» ифадәси көстәрилән моментләрин һамысыны әһатә едир вә белә бир мүддәанын јалныз төрәмә тә'рифиндән ибарәтдир ки, бу әмәк — пулу капитала чевирән *әмәкдир, капитал* олан истеһсал шәртләринә мүбадилә едилән әмәкдир; демәли әмәк, бурада садәчә јалныз истеһсал шәртләриндән ибарәт олмајан бу истеһсал шәртләринә гаршы мүәјјән мүнасибәтә кириркән һеч дә садәчә бир *әмәк* кими, һеч дә спесифик ичтимаи характери олмајан бир әмәк кими мөвчуд олмур.

Бунда беләчәһәтләр вардыр: 1) пул илә иш гүввәси арасында әмтәәләр арасындакы кими гаршылыглы мүнасибәт, пул саһиби илә иш гүввәси саһиби арасында баш верән алгы вә сатгы; 2) әмәјин мүстәгим сурәтдә капитала табелији; 3) истеһсал просесиндә әмәјин реал сурәтдә капитала чеврилмәси, јахуд, ејни шеј олараг, капитал үчүн изафи дәјәр јарадылмасы. *Әмәк илә капитал арасында ики чүр мүбадилә* баш верир. Биринчи мүбадилә јалныз, иш гүввәсинин сатын алынмасыны ифадә едир, демәли, — әкәр фактик нәтичә нәзәрдә тутулса, — әмәјин сатын алынмасыны, беләликлә дә онун мәһсулунун сатын алынмасыны ифадә едир. Икинчи мүбадилә *чанлы* әмәјин мүстәгим сурәтдә капитала чеврилмәсидир, јахуд, капиталын һәјата кечмәси олмаг е'тибары илә чанлы әмәјин маддиләшмәсидир.

[г) МӘҺСУЛДАР ӘМӘЈИН КАПИТАЛ ҮЧҮН СПЕСИФИК ИСТЕҺЛАК ДӘЈӘРИ]

Капиталист истеһсал просесинин нәтичәси садәчә мәһсул (истеһлак дәјәри) дејилдир вә *әмтәә* дејилдир, јә'ни мүәјјән мүбадилә дәјәри олан бир истеһлак дәјәри дејилдир. Онун нәтичәси, онун мәһсулу капитал үчүн *изафи дәјәр* јарадылмасындан ибарәтдир, буна көрә исә пулу вә ја әмтәәни һәгигәтән капитала *чевирмәкдән* ибарәтдир, чүнки истеһсал просесиндән габаг пул вә әмтәәләр анчаг өз үмуми истигамәти чәһәтдән, анчаг «өзүндә», анчаг өз тә'јинатына көрә капитал иди. Истеһсал просеси сатын алынмыш олдуғундан артыг мигдарда әмәк һәзм едир. [1324] Һаггы өдәнилмәмиш өзкә әмәјинин истеһсал просесиндә баш верән бу чүр һәзм едилмәси, бу чүр *мәнимсәнилмәси* капиталист истеһсал просесинин *билавасitә мәгсәдидир,* зира өзлүјүндә капиталын (демәли, һәмчинин өзлүјүндә капиталистин) вәзифәсинә нә билавасitә өз истеһлакы үчүн олан истеһлак дәјәрләри истеһсалы дахил дејилдир, нә дә әмтәәләр истеһсал едиб сонра бунлары пула чевирмәк, сонра исә истеһлак дәјәрләринә чевирмәк. Капиталист истеһсалынын мәгсәди *варланмагдыр, дәјәри гат-гат артырмагдыр,* ону *чохалтмагдыр,* демәли әввәлки дәјәри сахламаг вә изафи дәјәр јаратмагдыр. Һәм дә, капитал, истеһсал просесиндә *истеһсал олунан* бу *спесифик мәһсулу* анчаг, әмәјә мүбадилә нәтичәсиндә әлдә едир, о сәбәбдән дә бу әмәк *мәһсулдар әмәк* адланыр.

Әмтәә истеһсал етмәк үчүн әмәк фајдалы әмәк олмалыдыр, мүәјјән бир *истеһлак дәјәри* истеһсал етмәлидир, өзүнү мүәјјән бир *истеһлак дәјәриндә* ифадә етмәлидир. Буна көрә дә анчаг, өзүнү *әмтәәдә,* демәли истеһлак дәјәрләриндә ифадә едән әмәк елә әмәкдир ки, о, капитала мүбадилә олунур. Бу

мүгәддәм шәрт өзлүјүндә ајдын олан бир шејдир. Лакин капитал үчүн әмәјин спесифик истеһлак дәјәрини тәшкил едән чәһәт, капиталист истеһсал системиндә әмәјә *мәһсулдар әмәк* нишаны вуран чәһәт һеч дә әмәјин бу конкрет характери дејилдир, онун өзлүјүндә истеһлак дәјәри дејилдир, демәли онун дәрзи әмәји, чәкмәчи, әјиричи, тохучу вә и. а. әмәји олмасы дејилдир. Онун капитал үчүн *спесифик истеһлак дәјәрини* тәшкил едән онун мүәјјән фајдалы характери дејилдир, һабелә онун маддиләшдији мәһсулун хүсуси фајдалы кејфијјәтләри дә дејилдир. Әмәјин капитал үчүн истеһлак дәјәри бу әмәјин мүбадилә дәјәри јарадан бир амил олмаг характеринә, абстракт әмәк характеринә малик олмасындан ирәли кәлир; лакин мәсәлә онун, үмумијјәтлә, бу үмуми әмәјин мүәјјән мигдарыны тәмсил етмәсиндә дејилдир, мәсәлә бундадыр ки, о, әмәјин гијмәтиндә, јә'ни *иш гүввәсинин дәјәриндә олдуғундан артыг* мигдарда абстракт әмәји тәмсил едир.

Иш гүввәсинин капитал үчүн истеһлак дәјәри мәһз, иш гүввәсинин вердији мигдар әмәјин бу иш гүввәсинин өзүндә маддиләшмиш олан вә онун тәкрар истеһсалы үчүн тәләб олунан мигдар әмәкдән артығыдыр. Әмәк, әлбәттә, хүсуси бир фајдалы әмәк — әјирмә, тохума вә и. а. олмаг е'тибары илә өзүнә хас олан *мүәјјән формада* верилир. Лакин әмәјин она, үмумијјәтлә, өзүнү әмтәәдә ифадә етмәк габилијјәти верән конкрет характери онун капитал үчүн олан *спесифик истеһлак дәјәрини* тәшкил етмир. Әмәјин капитал үчүн бу истеһлак дәјәри онун, үмумијјәтлә, бир әмәк олмаг е'тибары илә вердији мигдар вә өзүнүн һаггыны тәшкил едән мигдара *үстәлик* ичра етдији артыг мигдар әмәкдән ибарәтдир.

Мүәјјән мәбләғ пул x она көрә капитала чеврилир ки, о өз мәһсулунда $x+h$ кими ифадә олунур, јә'ни она көрә капитала чеврилир ки, онун бир мәһсул олмаг е'тибары илә өзүндәки әмәјин мигдары ибтидада өзүндә олан әмәјин мигдарындан артыгдыр. Бу исә пул илә мәһсулдар әмәк арасындакы мүбадиләнин нәтичәсидир; башга сөзлә дејилсә: јалныз о әмәк *мәһсулдардыр* ки, маддиләшмиш әмәјә мүбадилә олундугда бу әмәјин артмыш мигдар маддиләшмиш әмәк шәклиндә өз ифадәсини тапмасына имкан верир.

Мәһз буна көрә дә капиталист истеһсал просеси садәчә әмтәә истеһсалы дејилдир. О, һаггы өдәнилмәмиш әмәји һәзм едән бир просесдир, истеһсал васитәләрини — әмәк материаллары вә васитәләрини — һаггы өдәнилмәмиш әмәјин һәзм едилмәси васитәләринә чевирән бир просесдир.

Бүтүн јухарыда шәрһ едиләнләрдән көрүндүјү үзрә «мәһсулдар әмәк» ифадәси әмәк үчүн елә бир характеристикадыр

ки, әмәјин *мүәјјән мәзмунуна*, онун хүсуси фајдалылығына вә ја онун ифадә олундуғу спесифик истеһлак дәјәринә бу характеристиканын әсла дәхли јохдур.

Ејни нөвлү әмәк һәм *мәһсулдар* ола биләр, һәм дә *гејри-мәһсулдар.*

Мәсәлән, «Итирилмиш чәннәт» әсәрини јазыб мүгабилиндә 5 ф. ст. алмыш олан Милтон *гејри-мәһсулдар ишчи* олубдур. Өз китабсатаны үчүн фабрик гајдасы илә ишләјән бир јазычы исә, әксинә, *мәһсулдар ишчидир.* Ипәк гурду үчүн ипәк һазырламаг зәрури олдуғу кими, Милтон да «Итирилмиш чәннәт»и ејни бир зәрурәт үзүндән јаратмышдыр. Бу *онун* тәбиәтинин фәал тәзаһүрү иди. Сонра о өз әсәрини 5 фунт стерлингә сатмышды. Лејпсигдә өз наширинин көстәриши илә бу вә ја дикәр китаблар (мәсәлән, сијаси игтисад дәрсликләри) һазырлајан бир әдәбијјатчы-пролетар исә *мәһсулдар ишчидир,* чүнки онун истеһсал иши лап әввәлдән капитала табедир вә јалныз, бу капиталын дәјәрини артырмаг үчүн ичра олунур. Өз маһнысыны өзү сәрбәст сатан бир мүғәнни гыз *гејри-мәһсулдар ишчидир.* Пул газанмаг истәјән антрепренјор һәмин мүғәнни гызы дә'вәт едиб ону охумаға мәчбур едәндә исә, бу мүғәнни *мәһсулдар ишчидир,* зира о, капитал истеһсал едир.

[f) ГЕЈРИ-МӘҺСУЛДАР ӘМӘК, ХИДМӘТ КӨСТӘРӘН ӘМӘК КИМИ. КАПИТАЛИЗМ ШӘРАИТИНДӘ ХИДМӘТЛӘРИН САТЫН АЛЫНМАСЫ. КАПИТАЛ ИЛӘ ӘМӘК АРАСЫНДАКЫ МҮНАСИБӘТИ ХИДМӘТЛӘР МҮБАДИЛӘСИ ҺЕСАБ ЕДӘН ВУЛГАР БАХЫШ]

[1325] Бурада мүхтәлиф мәсәләләр мејдана кәлир ки, бунлары гарышдырмаг олмаз.

Мән шалвары һазыр шәкилдәми алырам, јохса маһуд алырам вә евимдә ишләмәк үчүн дәрзи тутуб онун, маһуду шалвара чевирмәкдән ибарәт олан *хидмәтинин* (јә'ни онун дәрзи ишинин) һаггыны верирәм, — мәним үчүн бунун әсла фәрги јохдур, чүнки мәним үчүн анчаг шалварын өзүнүн әһәмијјәти вардыр. Евә дәрзи кәтирмәк әвәзинә мән шалвары дәрзи е'малатханасынын саһибиндән алырам вә она көрә беләедирәм ки, биринчи үсул чох хәрчлә әлагәдардыр, — ахы шалвары капиталист-дәрзи истеһсал едәндә бу шалвар, ону мәним евимдә дәрзинин истеһсал етдији һалдакындан аз әмәк тәләб едир, демәли учуз баша кәлир. Лакин һәр ики һалда мән шалвар алыб вердијим пулу капитала дејил, шалвара чевирирәм; һәр ики һалда мәним үчүн мәсәлә ондан ибарәтдир ки, пулу садәчә тәдавүл васитәси кими сәрф едим, јә'ни ону бу мүәјјән истеһлак дәјәринә чевирим. Беләликлә,

пулун бир һалда *əмтəəјə* мүбадилə едилдијинə, дикəр һалда исə *əмəјин* өзүнү бир *əмтəə* кими сатын алмасына бахмајараг, пул бурада бир капитал кими ишлəмир. Пул анчаг бир пул кими вə, даһа мүəјјəн шəкилдə десəк, бир тəдавүл васитəси кими ишлəјир.

Дикəр тəрəфдəн, мəним евимдə ишлəјəн дəрзинин əмəји мəнə мəһсул, шалвар, она исə өз əмəјимин гијмəтини, пул кəтирирсə дə, һəмин дəрзи *мəһсулдар фəһлə* дејилдир. Ола билəр ки, бу дəрзинин вердији əмəјин мигдары онун мəндəн алдығы əмəк һаггындакы əмəјин мигдарындан чохдур; һəтта чох еһтимал ки, бу белəдир, чүнки онун əмəјинин гијмəти, *мəһсулдар фəһлə* олан дəрзилəрин əлдə етдији гијмəтлə мүəјјəн олунур. Лакин бунун мəним үчүн əсла фəрги јохдур. Бир һалда ки, гијмəт мүəјјəн едилмишдир, демəли, бу дəрзинин 8 вə ја 10 саат ишлəмəси мəним үчүн тамамилə бирдир. Мəним үчүн əһəмијјəти олан анчаг истеһлак *дəјəридир,* шалвардыр, һəм дə, — бу шалвары биринчи вə ја икинчи үсул илə алмағымдан асылы олмајараг — сөз јох, марағым вар ки, бунун үчүн мүмкүн гəдəр аз пул верим; бунда мəним һəм биринчи, һəм дə икинчи һалда марағым вардыр: *һəр ики һалда бунун гијмəти мəним үчүн кəрəк нормал гијмəтдəн јухары олмасын.* Бу — мəним *истеһлак хəрчимдир:* пулумун артмасы дејил, əксинə, азалмасыдыр. Бу һеч дə варланмаг васитəси дејилдир вə, үмумијјəтлə, мəним *шəхси истеһлакым* үчүн һеч бир пул хəрчлəнмəси варланмаг васитəси дејилдир.

Ола билəр Пол де Кокун персонажларындан бир «алим» мəнə дејəр ки, белə бир алгы олмаса, нечə ки, чөрəк алмасан сəн јашаја билмəзсəн, демəли, *варлана* да билмəзсəн; дејəр ки, белəликлə бу алгы сəнин варланмағын үчүн долајы васитəдир — һəр һалда бунун үчүн шəртдир. Ејни əсасла демəк оларды ки, ган дөвраным вə тəнəффүс просесим мəним варланмағымын шəртлəридир. Лакин нə ган дөвраным, нə дə тəнəффүс просесим өзлүјүндə мəни азачыг да олса варландырмыр, əксинə, бунларын һəр икиси баһа баша кəлəн маддəлəр мүбадилəси олмасыны тəлəб едир вə əкəр бу маддəлəр мүбадилəси олмасајды дүнјада һеч јохсул да олмазды. Буна көрə дə пулун əмəјə садə, *билаваситə* мүбадилəси нə пулу капитала чевирир, нə дə əмəји мəһсулдар əмəјə.

Бəс бу мүбадилəдə əн характерик чəһəт нəдир? Бу мүбадилə пулун мəһсулдар əмəјə мүбадилəсиндəн нə илə фəрглəнир? Бир тəрəфдəн онунла фəрглəнир ки, *пул* бу һалда бир *пул кими,* мүбадилə дəјəринин мүстəгил формасы кими хəрчлəнир, бу мүбадилə дəјəри мүəјјəн бир *истеһлак дəјəринə,* јашајыш васитəлəринə, шəхси истеһлак шејинə чеврилмəлидир. Бурада пул капитала чеврилмир, əксинə, о, хəрч-

ләнмәк үчүн, истеһлак дәјәри кими истеһлак едилмәк үчүн даһа мүбадилә дәјәри һалындан чыхыр. Дикәр тәрәфдән, әмәк бурада мәни јалныз бир истеһлак дәјәри кими, бир *хидмәт* кими марагландырыр ки, бу хидмәт сајәсиндә маһуд шалвара чеврилир, елә бир хидмәт ки, әмәк өзүнә хас олан бир фајдалылыг характери сајәсиндә мәнә бу хидмәти көстәрир.

Һәмин муздлу дәрзинин ону ишә көтүрән капиталист-дәрзијә көстәрдији хидмәт исә, әксинә, һеч дә онун маһуду шалвара чевирмәсиндән ибарәт олмајыб ондан ибарәтдир ки, шалварда маддиләшдирилән зәрури иш вахты 12 саата бәрабәрдир, муздлу дәрзинин алдығы әмәк һаггы исә чәми 6 саата. Демәли, онун капиталистә көстәрдији хидмәт онун 6 саат һавајы ишләмәсиндән ибарәтдир. Бу һадисәнин шалвар тикмәк формасында баш вермәси һәгиги мүнасибәти анчаг *пәрдәләјир*. Буна көрә илк имкан олдугда капиталист-дәрзи шалвары јенидән пула, јә'ни елә бир формаја чевирмәјә чалышыр ки, бу форма шәраитиндә дәрзи әмәјинин мүәјјән характери из бурахмадан јохалыр, көстәрилмиш хидмәт исә өз ифадәсини онда тапыр ки, мүәјјән пул мәбләғиндә тәмсил олунан 6 саатлыг [1326] иш вахты әвәзинә инди, ики гат артыг бир пул мәбләғиндә тәмсил олунан 12 саатлыг иш вахты мөвчуд олур.

Дәрзи әмәјини мән онун мәһз бир *дәрзи әмәји* олараг көстәрдији хидмәт үчүн, мәним палтар еһтијачымы өдәмәси үчүн, демәли, мәним *тәләбатларымын* биринә хидмәт етмәси үчүн сатын алырам. Капиталист-дәрзи ону, бир талердән икисини јаратмаға имкан верән васитә кими алыр. Дәрзи әмәјини мән она көрә алырам ки, бу әмәк мүәјјән истеһлак дәјәри истеһсал едир, мүәјјән хидмәт көстәрир. Капиталист бу әмәји она көрә сатын алыр ки, һәмин әмәк өзүнә гојулан хәрчдән артыг мәбләғдә мүбадилә дәјәри јарадыр, јә'ни она көрә сатын алыр ки, капиталист үчүн бу әмәк анчаг, аз мигдар әмәји чох мигдар әмәјә мүбадилә етмәк васитәсидир.

Пулун капитал истеһсал етмәјән әмәјә, јә'ни *геjри-мәһсулдар* әмәјә билаваситә мүбадилә едилдији һалларда бу әмәк бир *хидмәт* кими сатын алыныр. Үмумијјәтлә, бу ифадәнин мә'насы, һәр бир әмтәә кими, әмәјин хүсуси истеһлак дәјәриндән башга бир шеј дејилдир; лакин бу әмәјин спесифик истеһлак дәјәри бурада она көрә «хидмәт» дејилән хүсуси бир ад алмышдыр ки, о, бир *шеј* кими хидмәт көстәрмәк дејил, бир *фәалијјәт* кими хидмәт көстәрир, — лакин бу һал ону, фәрз едәк ки, бир машындан, мисал үчүн саатдан әсла фәргләндирмир. Du ut facias, facio ut facias, facio ut des, do ut des[164] бурада өз мә'насы чәһәтчә ејни бир мүнасибәтин тамамилә ејни формаларыдыр, һалбуки капиталист истеһ-

салында do ut facias формасы, шеј формасында олуб верилән дәјәр илә мәнимсәнилән чанлы фәалијјәт арасындакы чох спесифик бир мүнасибәти ифадә едир. Бу сәбәбдән дә, *хидмәтләрин* сатын алынмасында әсла әмәк илә капитал арасындакы спесифик мүнасибәтләр олмадығына көрә, — бурада һәмин мүнасибәт ја тамамилә силиниб кетмишдир, ја да һеч көкүндән јохдур, — хидмәтләрин сатын алынмасы, тәбии олараг Сеј, Бастиа вә онларын бүтүн компанијасы үчүн *капитал илә әмәк арасындакы мүнасибәти* ифадә етмәкдән өтрү ән чох һәвәслә ишләтдикләри формадыр.

Бу хидмәтләрин *дәјәринин* нечә мүәјјән олунмасы вә бу *дәјәрин* өзүнүн әмәк һаггы ганунлары илә нечә мүәјјән олунмасы бизим бурада тәдгиг етдијимиз мүнасибәтә әсла аид олмајан вә әмәк һаггы барәсиндәки фәсилдә нәзәрдән кечирилмәли олан бир мәсәләдир.

Дејиләнләрдән о нәтичә чыхыр ки, пулун әмәјә мүбадиләсинин тәкчә өзү һәлә бу әмәји *мәһсулдар әмәјә* чевирмир, дикәр тәрәфдән исә, мәсәләјә биринчи јанашмада бу әмәјин *мәзмуну* фәргсиз бир шејдир.

Фәһлә өзү әмәји, јә'ни хидмәтләр шәклиндә верилән әмтәәләри сатын ала биләр вә онун әмәк һаггынын бу кими хидмәтләрә хәрчләнмәси бунун һәр чүр башга әмтәәләр алынмасына хәрчләнмәсиндән һеч бир шејлә фәргләнмир. Фәһләнин сатын алдығы хидмәтләр чох зәрури вә ја аз зәрури ола биләр: о өзүнә чөрәк вә ја араг ала билдији кими, там ејнилә өзү үчүн, мәсәлән, һәкимин хидмәтини вә ја кешишин хидмәтини сатын ала биләр. Алычы, — јә'ни әмтәәјә гаршы дуран пулун саһиби, — олмаг е'тибары илә фәһлә дә капиталистин јалныз алычы ролунда мејдана чыхдығы һалларда, јә'ни пулу әмтәә формасына кечирмәк истәнилдији һалларда мәнсуб олдуғу ејни категоријаја мәнсубдур. Һәмин хидмәтләрин гијмәтинин нечә мүәјјән едилмәси вә онун әсил мә'нада әмәк һаггына мүнасибәтинин нечә олмасы, бу гијмәтин әмәк һаггы ганунлары илә нечә тәнзим олунмасы, бу ганунлардан нә дәрәчәдә узаглашмасы, — бүтүн бу мәсәләләр әмәк һаггы барәсиндәки тәдгигатда нәзәрдән кечирилмәлидир вә бунлар һазыркы тәдгигата әсла аид дејилдир.

Беләликлә, әкәр бир тәк пулун әмәјә мүбадиләси һәлә әмәји *мәһсулдар әмәјә* чевирмирсә вә ја, ејни шеј олмагла, пулу капитала чевирмирсә, — онда, дикәр тәрәфдән, әмәјин *мәзмуну* да, онун конкрет характери, онун хүсуси фајдалылығы да, мәсәләјә илк јанашмада фәргсиз бир шеј кими мејдана чыхыр: јухарыда көрдүк ки, һәмин дәрзинин бу әмәји бир һалда мәһсулдар әмәк кими, дикәр һалда исә гејри-мәһсулдар әмәк кими мөвчуд олур.

Мүәјјән нөв фәалијјәтин вә ја әмәјин нәтичәси олан мүәјјән нөв *хидмәтләр,* башга сөзлә дејилсә, *истеһлак дәјәрләри әмтәәләрдә* тәчәссүм едир, дикәр хидмәтләр исә, әксинә, һисс илә дујула билән, өз ичрачыларындан *ајрылыгда мөвчуд олан* нәтичәләр вермир; башга сөзлә дејилсә, бунларын нәтичәси *сатылмаг үчүн јарајан әмтәә* дејилдир. Мәсәлән, мүғәннинин мәнә көстәрдији хидмәт мәним естетик тәләбатымы өдәјир; лакин мәним һәзз алдығым шеј анчаг, мүғәннинин өзүндән ајрылмаз олан бир фәалијјәт шәклиндәдир вә онун әмәји, јә'ни онун маһнысы кәсилдикдә, мәним дујдуғум һәзз дә кәсилир; мән фәалијјәтин өзүндән — онун мәнә көстәрдији тә'сирдән һәзз алырам. Өзлүјүндә бу хидмәтләр, мәним алдығым әмтәәләр кими, доғрудан зәрури ола биләр, ја да анчаг зәрури көрүнә биләр, — мәсәлән, әскәрин, һәкимин, адвокатын хидмәти кими, — јахуд да бунлар елә хидмәтләр ола биләр ки, бунларын әһәмијјәти јалныз вердикләри зөвгдән ибарәтдир. Бу чәһәтләр онларын игтисади характерини әсла дәјишдирмир. Әкәр мән сағламам вә һәкимә еһтијачым јохдурса, әкәр хошбәхтликдән мәһкәмә просесләри апармағым лазым кәлмирсә, онда һәкимләрин вә јуристләрин хидмәтләринә пул хәрчләмәкдән таун азарындан гачан кими гачарам.

[1328][165] *Хидмәтләр* зорла да гәбул етдирилә биләр, мәсәлән *мә'мурларын хидмәтләри* вә и. а.

Әкәр мүәллимин хидмәтини мән өз габилијјәтләрими инкишаф етдирмәк мәгсәди илә дејил, мәнә пул газанмаг имканы верән мә'лум бир сәриштә әлдә етмәк мәгсәди илә сатын алырамса — јахуд, буну башгалары мәним үчүн алырларса, — вә әкәр бу һалда мән доғрудан бир шеј өјрәнирәмсә, — бу исә өзлүјүндә, мүәллимин көстәрдији хидмәт үчүн она музд верилмәсиндән әсла асылы дејилдир, — онда бу өјрәнмәнин хәрчләри дә, мәним иашә хәрчләрим кими, өз иш гүввәмин истеһсал хәрчләринә дахилдир. Лакин бу хидмәтин хүсуси фајдалылығы *бу игтисади мүнасибәти әсла дәјишдирмир;* бурада пул капитала чеврилмир, башга сөзлә дејилсә: хидмәтин ичрачысына, мүәллимә гаршы мән *капиталист* олмурам, онун саһибкары олмурам. Она көрә дә бу мүнасибәтин *игтисади характери,* һәкимин мәни сағалдыб-сағалтмамасындан, мүәллимин мәнә јахшы дәрс вериб-вермәмәсиндән, адвокатын мәһкәмәдә мәним үчүн мүвәффәгијјәт газаныб-газанмамасындан әсла асылы дејилдир. Бурада хидмәтин өзлүјүндә һагги өдәнилир, лакин бу хидмәтин өз тәбиәтинә көрә онун нәтичәси үчүн тә'минат верилә билмәз. *Хидмәтләрин* хејли һиссәсинин өдәнилмәси, әмтәә *истеһлакы* илә

әлагәдар олан хәрчләрә аиддир; мәсәлән ашпазын, ев гуллугчусунун вә саирәләринин хидмәтләри бу гәбилдәндир.

Гејри-мәһсулдар әмәјин бүтүн нөвләри үчүн характерик чәһәт ондан ибарәтдир ки, бу әмәк нөвләриндән мән јалныз, — истеһлак мәгсәдилә бүтүн башга әмтәәләр алындыгда да олдуғу кими, — *мәһсулдар фәһләләри* истисмар етдијим дәрәчәдә истифадә едә биләрәм. Буна көрә дә *мәһсулдар фәһлә* она *зорла гәбул етдирилән* хидмәтләр (дөвләт, веркиләр) үчүн һамыдан чох пул вермәли олурса да, гејри-мәһсулдар ишчиләрин *хидмәтләриндән* истифадә етмәјә онун һамыдан аз имканы вардыр. Әксинә, *мәһсулдар фәһләләрин* әмәјини тәтбиг етмәк имканы мәним үчүн һеч дә, *гејри-мәһсулдар ишчиләрин* әмәјини тәтбиг етдијим дәрәчәјә пропорсионал сурәтдә артмыр; әксинә, бурада тәрс пропорсионаллыг нисбәти вардыр.

Һәтта *мәһсулдар фәһләләр* дә мәнә гаршы *гејри-мәһсулдар ишчи* ола биләрләр. Әкәр мән, мисал үчүн өз евимдәки отаглара парчадан абој чәкдирирәмсә вә абој чәкәнләр мәним бу сифаришими јеринә јетирән саһибкарын муздлу фәһләләридирсә, онда мәним үчүн вәзијјәт беләдир ки, еlә бил еви абојлу алмышам, јә'ни пулу мән өзүм үчүн истеһлак шеји олан бир әмтәәјә хәрчләмишәм. Лакин, фәһләләрә бу абоју чәкдирән саһибкар үчүн онлар мәһсулдар фәһләдир, чүнки онун үчүн изафи дәјәр истеһсал едирләр. [1328].

* * *

[1333] Сатыш үчүн јарарлы әмтәәләр истеһсал етсә дә, бунлары анчаг өз иш гүввәсинин дәјәри һәчминдә истеһсал едән, — демәли, капитал үчүн изафи дәјәр јаратмајан бир фәһләнин капиталист истеһсалы нөгтеји-нәзәриндән нә гәдәр *гејри-мәһсулдар* олмасы артыг Рикардонун әсәриндә, бу гәбил адамларын мөвчуд олмасынын өзүнүн ағыр бир јүк олдуғунун сөјләндији јерләриндән көрүнүр[166]. Капиталын нәзәријјәси вә практикасы беләдир:

«Капиталын истәр нәзәријјәси, истәрсә *практикасы,* ондан ибарәтдир ки, *әмәк сәрфинин мүддәти елә бир нөгтәјә гәдәр чатдырылыр* ки, бу нөгтәдә әмәк фәһләнин сахланмасы хәрчиндән әлавә олараг капиталист үчүн *мәнфәәт* дә истеһсал едә биләр; бу исә көрүнүр ки, истеһсалы тәнзим едән тәбии ганунлара зиддир». *(Th. Hodgskin.* Popular Political Economy, London, 1827, сәһ. 238) [Русча нәшри, сәһ. 196]. [1333]

* * *

[1336] Биз көрдүк ки, капиталист истеһсал просеси јалныз *әмтәә* истеһсалы просеси олмаг дејил, һабелә *изафи дәјәр*

истеһсал едилмәси, изафи әмәјин һәзм едилмәси просесидир вә, демәли, капиталын истеһсал едилмәси просесидир. Пул илә әмәк арасындакы — јахуд, капитал илә әмәк арасындакы — биринчи, формал мүбадилә әмәлијјаты өзкә чанлы әмәјинин маддәләшмиш әмәк васитәсилә анҹаг *мүмкүнлүк ҹәһәтдән* мәнимсәнилмәсидир. Керчәк мәнимсәнилмә просеси јалныз керчәк истеһсал просесиндә баш верир ки, јухарыда көстәрилән вә капиталист илә фәһләнин *садәҹә әмтәә саһибләри кими* бир-биринә гаршы дурдуглары, араларындакы мүнасибәтин алычы илә сатычы арасындакы мүнасибәт олдуғу биринҹи, формал сөвдә һәмин просес үчүн артыг кечилмиш бир мәрһәләдир. Бу сәбәбдән дә вулгар игтисадчылар һамысы, мәсәлән Бастиа, бу биринҹи, формал сөвдәдән о јана кетмирләр, — мәһз онун үчүн ки, фырылдагчылыгла спесифик капиталист мүнасибәтиндән јахаларыны гуртарсынлар. Пул илә геіри-мәһсулдар әмәк арасындакы мүбадиләдә бу фәрг там ајдын бир сурәтдә ашкара чыхыр. Бурада пул илә әмәк бир-биринә *јалныз* бир әмтәә кими мүбадилә олунур. Демәли, бу мүбадилә капитал әмәлә кәтирмир, о јалныз *кәлирин сәрф едилмәсидир*.

[д) КАПИТАЛИЗМ ҸӘМИЈЈӘТИНДӘ СӘНӘТКАРЛАРЫН ВӘ КӘНДЛИЛӘРИН ӘМӘЈИ]

[1328] Бәс муздлу фәһләләри олмајан вә демәли, бир капиталист кими истеһсал етмәјән мүстәгил сәнәткарларын вә кәндлиләрин мәсәләси неҹәдир? Онлар, — кәндли үчүн типик бир һал олараг { лакин, мисал үчүн, мәним шәхсән өзүмдән өтрү ишә көтүрдүјүм бағбана аид олмајараг, } — *әмтәә истеһсалчысы* ола биләрләр вә бу һалда мән онлардан *әмтәә* алмыш олурам, һәм дә, мисал үчүн, сәнәткарын өз әмтәәсини сифариш илә һазырламасы, кәндлинин исә өз әмтәәсини өз вәсаитинин имкан вердији мигдарда сатмасы мәсәләни әсла дәјишдирмир. Бу һалда онлар әмәк сатычылары кими дејил, әмтәә сатычылары олараг мәнимлә мүәјјән мүнасибәтә кирирләр вә, демәли, бу мүнасибәтин капитал илә әмәк арасындакы мүбадиләјә әсла һеч бир дәхли јохдур, бу сәбәбдән дә *мәһсулдар әмәк* илә *геіри-мәһсулдар әмәк* арасындакы фәргләнмә бураја тәтбиг едилә билмәз, зира бу фәргләнмә она әсасланыр ки, әмәк, үмумијјәтлә, пуламы, јохса капитал олан пула мүбадилә едилир. Буна көрә кәндлиләр вә сәнәткарлар, әмтәә истеһсалчылары олсалар да, нә *мәһсулдар фәһләләр* категоријасына, нә дә *геіри-мәһсулдар ишчиләр* категоријасына мәнсуб дејилдирләр. Лакин, онлар елә әмтәә

истеһсалчыларыдыр ки, бунларын истеһсалы капиталист истеһсал үсулуна табе дејилдир.

Ола биләр ки, өз истеһсал васитәләринин јардымы илә ишләјән бу истеһсалчылар өзләринин иш гүввәсини тәкрар истеһсал етмәкдән башга, изафи дәјәр дә јарадырлар, һәм дә онларын вәзијјәти өзләринин, изафи әмәјини вә ја бунун бир һиссәсини өзләринин мәнимсәмәсинә имкан верир (чүнки галан һиссәсини верки вә и. а. формасында онларын әлиндән алырлар). Бурада биз елә бир ҹәмијјәт үчүн характерик олан бир хүсусијјәт көрүрүк ки, бу ҹәмијјәтдә мүәјјән бир истеһсал үсулу үстүн јер тутур, һәрчәнд бу ҹәмијјәтин һәлә һеч дә бүтүн истеһсал мүнасибәтләри һәмин истеһсал үсулуна табе дејилдир. Мәсәлән, феодализм ҹәмијјәтиндә һәтта, феодализмин маһијјәтиндән сон дәрәҹә узаг олан мүнасибәтләр дә феодал көрүнүшү кәсб етмишдир (буну Инкилтәрәнин тимсалында ән јахшы өјрәнмәк олар, чүнки феодализм системи oраја һазыр шәкилдә Нормандијадан көчүрүлмүшдү, беләликлә дә бу системин формалары орада мөвҹуд олан вә бир чох ҹәһәтҹә бундан фәргли олан иҹтимаи укладда өз изини бурахмышдыр). Мәсәлән, һеч дә сүзерен илә вассалын гаршылыглы шәхси хидмәтләриндән ибарәт олмајан халис пул мүнасибәтләри феодал көрүнүшү кәсб етмишдир. Буна белә бир ујдурма да мисал ола биләр ки, хырда кәндли ленгајдасы үзрә өз торпаг саһәсинин саһиби сајылыр.

Капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә дә вәзијјәт ејнилә беләдир. Мүстәгил кәндли вә ја сәнәткар икиләшдирилир*. Истеһсал васитәләри саһиби олмаг е'тибары илә о, капиталистдир, ишчи олмаг е'тибары илә—өзү өзүнүн муздлу фәһләси. Беләликлә о, бир капиталист кими, өзү өзүнә әмәк һаггы верир вә өз капиталындан мәнфәәт чыхарыр, јә'ни өзү өзүнү бир муздлу фәһлә кими истисмар едир вә изафи дәјәр шәклиндә өзү өзүнә, әмәјин капитала вермәјә мәҹбур олдуғу кими, баҹ верир. Ејнилә дә елә ола биләр ки, бир әкинчи олмаг е'тибары илә о өзүнә һәлә үчүнҹү бир һиссә дә (рента) верир, неҹә ки, — сонрасында көрәҹәјимиз кими[167], — өз мүәссисәсиндә өз [1329] капиталыны тәтбиг едән сәнаје капиталисти өзү өзүнә фаиз пулу верир вә белә һесаб едир ки, бу фаизи о бир сәнаје капиталисти олдуғу үчүн дејил, садәҹә капиталист олдуғу үчүн әлдә етмәлидир.

Капиталист истеһсал шәраитиндә мүәјјән *истеһсал мүнасибәтини* ифадә едән истеһсал васитәләринин кәсб етдикләри *мүәјјән иҹтимаи характер* бу истеһсал васитәләринин

---

* «Хырда мүәссисәләрдә... *саһибкар* чох вахт өзү *өзүнүн фәһләсидир*» (*Шторх* [«Cours d'economie politique»], I ҹилд. сәһ. 242. Петербург нәшри).

өз мадди варлығы илә о дәрәҹә гаjнаjыб гарышмышдыр ки, буржуа ҹәмиjjәтинин тәсәввүрүндә исә һәмин мадди варлыгдан о гәдәр аjрылмаздыр ки, көстәрилән иҹтимаи характер (мүәjjән категорија кими ифадә олунан бу характер), өзүнә ачыгҹа зидд олан мүнасибәтләрә дә иснад верилир. Истеһсал васитәләри нә дәрәҹәдә әлаһиддәләшиб мүстәгил бир гүввә кими әмәjә гаршы чыхырса, jалныз о дәрәҹәдә капитала чеврилмиш олур. Нәзәрдән кечирилән мисалда исә истеһсалчы — ишчи — өз истеһсал васитәләринин саһибидир, бунларын мүлкиjjәтчисидир. Демәли, бу истеһсал васитәләри капитал деjилдир вә ишчи бунлара әсла бир муздлу фәһлә кими гаршы дурмур. Бунунла белә онлара бир капитал кими бахылыр, ишчинин өзү исә икиләшир, — белә чыхыр ки, *о* бир капиталист кими өзү өзүнү бир муздлу фәһлә кими ишә көтүрүр.

Белә бир тәсәввүр үсулу, илк бахышда неҹә иррасионал көрүнсә дә, ишдә jенә, ашағыдакы мә'нада дүзкүн бир шеjи ифадә едир. Нәзәрдән кечирилән мисалда истеһсалчы, доғрудур, өзү өзүнә мәхсус изафи дәjәр јарадыр (белә фәрз едилир ки, истеһсалчы өз әмтәәсини өз дәjәринә сатыр,) башга сөзлә деjилсә: онун мәһсулунун бүтөвүндә онун анҹаг өз әмәjи маддиләшир. Лакин, онун өз әмәjинин бүтүн мәһсулуну *өзүнүн* мәнимсәjә билмәси вә онун мәһсулунун дәjәрҹә, мисал үчүн бир күн әрзиндәки өз әмәjинин орта гиjмәтиндән артыг олан һиссәсини башга бирисинин, *саһибкарын* мәнимсәмәмәси, — белә бир факт һеч дә онун әмәjинә аид едилмәjиб (бу һалда о, дикәр фәһләләрдән һеч бир шеjлә фәргләнмир), jалныз белә бир вәзиjjәтә аид едилмәлидир ки, онун өз истеһсал васитәләри вардыр. Демәли, о, истеһсал васитәләри мүлкиjjәтчиси олдуғуна көрә, jалныз буна көрә онун өз изафи дәjәри өзүнә чатыр вә бу мә'нада онун өзүнүн өзүнә мүнасибәти бир капиталист олмаг е'тибары илә өзүнүн, бир муздлу фәһлә олмаг е'тибары илә өзүнә олан мүнасибәтидир.

Аjрылма индики ҹәмиjjәтдә нормал бир мүнасибәт кими меjдана чыхыр. Она көрә дә һәгигәтдә бу аjрылманын олмадығы jерләрдә онун мөвҹудлуғу фәрз олунур вә, индиҹә көстәрилдиjи кими, бу, мүәjjән мә'нада дүзкүндүр; зира (мисал үчүн, Гәдим Ромадакы, Норвеҹдәки, һабелә Америкадакы — Бирләшмиш Штатларын шимал-гәрбиндәки иҹтимаи мүнасибәтләрдән фәргли олараг) *бирләшмә* бурада тәсадүфи бир шеj кими, *аjрылма* исә нормал бир шеj кимидир, буна көрә аjрылма һәтта, бир шәхсдә мүхтәлиф функсиjаларын бирләшдиjи jерләрдә дә мүәjjән бир мүнасибәт олараг әсас көтүрүлүр. Бурада белә бир факт тамамилә габарыг бир шәкилдә ашкара чыхыр ки, капиталист өзлүjүндә jалныз ка-

питалын функсијасыдыр, фәһлә исә иш гүввәсинин функсијасыдыр. О да бир ганундур ки, игтисади инкишаф просесиндә һәмин функсијалар мүхтәлиф шәхсләр арасында бөлүнүр вә өз истеһсал васитәләринин јардымы илә истеһсал едән сәнәткар — вә ја кәндли — јаваш-јаваш дөнүб өзкә әмәјини истисмар едән хырда капиталист олур, ја да өз истеһсал васитәләри әлиндән кедир {чох вахт ахырынчысы олур, о һәтта, истеһсал васитәләринин *номинал* саһиби олараг галса да, мәсәлән, ипотека борчуна дүшән кәндли, белә олур} вә муздлу фәһләјә чеврилир. Капиталист истеһсал үсулунун үстүн јер тутдуғу ичтимаи формасијада инкишафын мејли беләдир.

[е) МӘҺСУЛДАР ӘМӘЈИН МАДДИ СӘРВӘТДӘ МАДДИЛӘШӘН ӘМӘК ОЛМАСЫНЫН ӘЛАВӘ ХАРАКТЕРИСТИКАСЫ]

Беләликлә, капиталист истеһсалынын мүһүм мүнасибәтләри өјрәнилиркән белә фәрз етмәк {капиталист истеһсалы кетдикчә даһа чох буна јахынлашдығына көрә, бу, просесин әсас истигамәти олдуғуна көрә вә әмәјин мәһсулдар гүввәләри јалныз бу шәраитдә јүксәк нөгтәјә чатдығына көрә} олар ки, бүтүн әмтәәләр аләми, бүтүн мадди истеһсал — мадди сәрвәт истеһсалы даирәләри (формал вә ја реал сурәтдә) капиталист истеһсал үсулуна табедир. Көстәрилән просесин һәддини ифадә едән вә, демәли, кетдикчә керчәклијин дүрүст шәклинә даһа чох јахынлашан бу фәрзијјә шәраитиндә әмтәә истеһсалы илә мәшғул олан фәһләләрин һамысы муздлу фәһләдир, истеһсал васитәләри исә бүтүн мадди истеһсал даирәләриндә бир капитал кими һәмин фәһләләрә гаршы дурур. Буна әсасән, *мәһсулдар фәһләләр* үчүн, јә'ни капитал истеһсал едән фәһләләр үчүн белә бир чәһәт характерик һесаб олунмалыдыр ки, онларын әмәји *әмтәәләрдә,* мадди сәрвәтдә маддиләшир. Бу сурәтлә *мәһсулдар әмәк*— һәллледичи әһәмијјәти олан вә *әмәјин мәзмунуна* гаршы тамамилә лагејд олан, бу мәзмундан асылы олмајан өз характерик хүсусијјәтиндән башга, мәһсулдар әмәк һәмин хүсусијјәтдән фәргләнән икинчи, әлавә бир характеристика кәсб едир.

[ә) КАПИТАЛИЗМИН ГЕЈРИ-МАДДИ ИСТЕҺСАЛ САҺӘСИНДӘКИ ТӘЗАҺҮРЛӘРИ]

Гејри-мадди истеһсалда, — о һәтта јалныз мүбадилә үчүн ичра едилдикдә вә, демәли, *әмтәә* истеһсал етдикдә, — ики һал ола биләр:

1) Бу истеһсалын нәтичәси елә *әмтәәләрдән*, елә истеһлак дәјәрләриндән ибарәтдир ки, бунларын һәм истеһсалчыја, һәм дә истеһлакчыја гаршы элаһиддәләшмиш мүстәгил формасы олур,—демәли, бунлар истеһсал илә истеһлак арасындакы мүддәтдә өз мөвчудлуғуну сахлаја биләр вә демәли, һәмин мүддәт әрзиндә бунлар *сатыш үчүн јарарлы әмтәә* кими тәдавүл едә биләр; мәсәлән китаблар, шәкилләр вә үмумијјәтлә, рәссамын јаратдығы вә онун рәссамлыг фәалијјәтиндән ајрылыгда мөвчуд олан бүтүн инчәсәнәт әсәрләри бу гәбилдәндир. Бурада капиталист истеһсалы јалныз чох мәһдуд бир мигјасда тәтбиг едилә биләр, — мәсәлән, о һалда ки, бир әдәбијјатчы бир коллектив әсәр үчүн, фәрз едәк бир енсиклопедија үчүн бир чох дикәр мүәллифләри көмәкчи ишчи кими истисмар едир. [1330] Әксәр һалда бурада иш јалныз, *капиталист истеһсалына кечид формасындан* ибарәт олур, бу исә о демәкдир ки, мүхтәлиф елми вә ја бәдии истеһсал нөвләрилә мәшғул олан адамлар, сәнәткарлар вә ја өз ишинин устадлары китабсатанларын мәчму тичарәт капиталы үчүн ишләмәјә башлајырлар, — бу елә бир мүнасибәтдир ки, бунун әсил мә'нада капиталист истеһсал үсулуна гәтијјән дахли јохдур вә һәтта формал чәһәтдән дә һәлә она табе дејилдир. Мәһз бу кечид формаларында әмәјин истисмар едилмәсинин ән јүксәк дәрәчәјә чатмасы исә мәсәләнин маһијјәтини әсла дәјишдирмир.

2) Ичрачы рәссамларда, натигләрдә, актјорларда, мүәллимләрдә, һәкимләрдә, кешишләрдә вә и. а. олдуғу кими, истеһсал едилән мәһсул өзүнүн истеһсал олундуғу әмәлијјатдан ајрылмаздыр. Капиталист истеһсал үсулу бурада да өзүнә јалныз кичик бир мигјасда тәтбиг олунмаг имканы тапыр вә ишин тәбиәтинин өзүнә көрә бурада о анчаг бә'зи даирәләрдә тәтбиг олуна биләр. Мәсәлән, мүәллимләр мәктәбләрдә саһибкар үчүн, мәктәб саһиби үчүн муздлу ишчи ола биләрләр; бу кими тәдрис фабрикләри Инкилтәрәдә олдугча чохдур. Һәмин мүәллимләр өз шакирдләринә гаршы әсла *мәһсулдар ишчи* дејилдирләрсә дә, онлары муздла ишә көтүрән саһибкара гаршы мәһсулдар ишчидирләр. Саһибкар өз капиталыны онларын иш гүввәсинә мүбадилә едир вә һәмин просес васитәсилә варланыр. Театр, әјләнчә мүәссисәләри вә с. антрепренјорлары да ејнән бу јол илә варланырлар. Бурада актјор чамаата гаршы бир маһир сәнәткар кими, өз саһибкарына гаршы исә бир *мәһсулдар ишчи* кими мејдана чыхыр. Капиталист истеһсалынын бу саһәдәки бүтүн бу тәзаһүрләри, үмумијјәтлә, бүтүн истеһсала нисбәтән о гәдәр чүз'идир ки, буна һеч фикир вермәмәк дә олар.

[ж) МӘҺСУЛДАР ӘМӘК ПРОБЛЕМИ, БҮТҮНЛҮКДӘ МАДДИ ИСТЕҺСАЛ ПРОСЕСИ НӨГТЕЈИ-НӘЗӘРИНДӘН]

Хејли мигдар фәһләнин бирликдә ејни бир әмтәәни истеһсал етдији спесифик капиталист истеһсал үсулу инкишаф етдикчә, сөз јох ки, бу вә ја дикәр фәһләләрин әмәји илә истеһсал чисми арасында билаваситә мөвчуд олан мүнасибәт дә лабүд сурәтдә сон дәрәчә мүхтәлифләшир. Мәсәлән, јухарыда ады чәкилән гара фәһләләрин фабрикдә[168] хаммалын е'малы илә һеч бир әлагәдарлығы јохдур. Бу е'мал илә билаваситә мәшғул олан фәһләләр үзәриндәки нәзарәтчи фәһләләр исә бу ишдән бир гәдәр даһа узагдадырлар. Мүһәндисин... мүнасибәти јенә дә башгадыр вә о, әсасән башы илә ишләјир вә и. а. Лакин (тәтбиг олунан әмәјин бүтүн күтләси тәгрибән ејни бир сәвијјәдә олса да) мүхтәлиф дәјәрдә иш гүввәсинә малик олан *бүтүн бу ишчиләрин мәчмусу* елә бир нәтичә истеһсал едир ки, — әкәр садәчә әмәк просеси кими көтүрүлән бир әмәк просесинин *нәтичәси* нәзәрдән кечирилсә, о өз ифадәсини *әмтәәдә, бир мадди мәһсулда* тапыр. Бир истеһсал коллективи олмаг е'тибары илә бирликдә бүтүн бу ишчиләр һәмин *мәһсулларын* истеһсалы үчүн чанлы машындыр, — нечә ки, истеһсал просеси бүтүнлүкдә нәзәрдән кечирилсә, онлар өз әмәјини капитала мүбадилә едир вә капиталистин пулуну бир капитал кими, јә'ни өз-өзүнә артан, чохалан бир дәјәр кими тәкрар истеһсал едирләр.

Капиталист истеһсал үсулунун характерик хүсусијјәти мәһз ондан ибарәтдир ки, бу үсул ајры-ајры әмәк нөвләрини бир-бириндән ајры салыр, демәли әгли әмәк илә физики әмәји дә, — јахуд, бу вә ја дикәр чәһәтин үстүн јер тутдуғу әмәк нөвләрини бир-бириндән ајырыр вә мүхтәлиф адамлар арасында бөлүшдүрүр. Лакин бу һал мадди мәһсулун һеч дә бүтүн бу адамларын *биркә әмәјинин мәһсулу* олмасына мане олмур, јахуд, — ејни шеј олмагла, — онларын биркә әмәјинин мадди сәрвәтдә маддиләшмәсинә мане олмур; дикәр тәрәфдән бу ајырма һәмчинин белә бир чәһәтә дә мане олмур ки, бу адамларын ајрылыгда һәр биринин капитала мүнасибәти даим муздлу ишчинин мүнасибәти олараг, спесифик мә'нада *мәһсулдар фәһләнин* мүнасибәти олараг галыр. Бүтүн бу адамлар мадди сәрвәт истеһсалында *билаваситә* иштирак етмәкдән башга, *билавасит*ә өзләринин әмәјини бир капитал олан пула мүбадилә едирләр, бу сәбәбдән исә өзләринин әмәк һаггыны тәкрар истеһсал етмәкдән башга, капиталист үчүн билаваситә изафи дәјәр дә јарадырлар. Онларын әмәји һаггы өдәнилмиш әмәк илә һаггы өдәнилмәмиш әмәкдән, изафи әмәкдән ибарәтдир.

[3) НӘГЛИЈЈАТ СӘНАЈЕСИ МАДДИ ИСТЕҺСАЛ ДАИРӘЛӘРИНДӘН БИРИДИР. НӘГЛИЈЈАТ СӘНАЈЕСИНДӘ МӘҺСУЛДАР ӘМӘК]

Һасилат сәнајесиндән, әкинчиликдән вә е'мал сәнајесиндән башга, дөрдүнчү бир мадди истеһсал даирәси дә вардыр ки, бу да өз инкишафында мүхтәлиф истеһсал пилләләри: сәнәткар истеһсалы, мануфактура истеһсалы вә машынлы истеһсал пилләләри кечир. Бу *нәглијјат сәнајесидир,* фәрги јохдур, истәр адам дашысын, истәрсә әмтәә. Бурада да *мәһсулдар әмәјин,* јә'ни муздлу фәһләнин капиталистә олан мүнасибәти ејнән башга мадди истеһсал даирәләриндә олдуғу кимидир. Сонра, әмәк чисми бурада — *мәканча* дәјишилмә, јерини дәјишмә мә'насында — мүәјјән мадди дәјишиклијә уғрајыр. Адам дашынмасындан бәһс олундугда бу јердәјишмә јалныз, саһибкар тәрәфиндән һәмин адамлара көстәрилән *хидмәтдир.* Лакин бу *хидмәти* сатын аланлар илә онун сатычылары арасындакы мүнасибәт дә, иплик сатанлар илә ону аланлар арасындакы мүнасибәт кими, мәһсулдар фәһләләрин капитала олан мүнасибәтинә әсла бәнзәмир.

Бу просеси әмтәәләр барәсиндә нәзәрдән кечирдикдә исә, [1331] бурада әмәк просесиндә әмәк чисми, *әмтәә* доғрудан да мүәјјән дәјишиклијә уғрајыр. Онун мәкан варлығы дәјишилир, бунунла да онун истеһлак дәјәри дәјишиклијә уғрајыр, чүнки бу истеһлак дәјәринин мәкан варлығы дәјишилмиш олур. Әмтәәнин мүбадилә дәјәри бу һалда әмтәәнин истеһлак дәјәрини бу чүр дәјишдирмәк үчүн тәләб едилән әмәјин мигдары һәчминдә артыр, бу әмәјин мигдары исә, — бүтүн башга әмтәәләрин дәјәринин артырылмасы просесиндә олдуғу кими, — бир тәрәфдән, сабит капитал истеһсалы илә, јә'ни әмтәәјә дахил олан маддиләшмиш әмәјин мигдары илә, дикәр тәрәфдән исә, чанлы әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур.

Елә ки әмтәә өз јеринә кәлиб чатды, онун истеһлак дәјәриндә баш вермиш олан дәјишиклик јох олур вә бу дәјишиклик һәлә анчаг, әмтәәнин јүксәлмиш мүбадилә дәјәриндә, онун баһаланмасында ифадә олунур. Вә бу әснада реал әмәк истеһлак дәјәриндә һеч бир из бурахмыш олмаса да, буна бахмајараг һәмин әмәк бу мадди мәһсулун мүбадилә дәјәриндә реаллашмышдыр. Демәли, нәглијјат сәнајеси үчүн дә, бүтүн башга мадди истеһсал даирәләриндәки белә бир чәһәт өз күчүндә галыр: бу даирәдә дә әмәк, әмтәәнин истеһлак дәјәриндә һеч бир нәзәрә чарпачаг из бурахмаса да, *әмтәәдә* тәчәссүм едир.

* * *

Биз бурада јалныз *мəһсулдар капиталы*, јə'ни *билависитə истеһсал просесиндə* мəшғул олан капиталы нəзəрдəн кечиририк. Сонралар биз *тəдавүл просесиндəки* капитала кечəҹəјик вə јалныз бундан сонра, капиталын бир *тиҹарəт капиталы* кими кəсб етдији хүсуси форманы нəзəрдəн кечирəндə белə бир суала ҹаваб вермəк мүмкүн олаҹагдыр ки, бу капиталын ишлəтдији фəһлəлəр нə дəрəҹəдə мəһсулдар вə ја гејри-мəһсулдардырлар[169]. [XXI—1331]

[13) «КАПИТАЛ»ЫН I вә III ҺИССӘЛӘРИ ПЛАНЛАРЫНЫН ИЛКИН ГЕЈДЛӘРИ[170]]

[а) «КАПИТАЛ»ЫН I ҺИССӘСИНИН, јахуд I БӨЛМӘСИНИН ПЛАНЫ]

[XVIII—1140] Биринчи бөлмә[171] — *«Капиталын истеһсал просеси»* — ашағыдакы тәрздә бөлмәли:

1) Кириш: Әмтәә, Пул.

2) Пулун капитала чеврилмәси.

3) Мүтләг изафи дәјәр: а) Әмәк просеси вә дәјәрин артырылмасы просеси; b) Сабит капитал вә дәјишән капитал; c) Мүтләг изафи дәјәр; d) Нормал иш күнү уғрунда мүбаризә; e) Ејни замандакы иш күнләри (ејни заманда тәтбиг едилән фәһләләрин сајы). Изафи дәјәрин мәбләғи вә изафи дәјәрин нормасы (кәмијјәт вә јүксәклик?).

4) Нисби изафи дәјәр: а) Садә кооперасија; b) Әмәк бөлкүсү; c) Машынлар вә и. а.

5) Мүтләг вә нисби изафи дәјәрин ујушмасы. Муздлу әмәк илә изафи дәјәр арасындакы нисбәт (пропорсија). Әмәјин капитала формал вә реал табелији. Капиталын мәһсулдарлығы. Мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар әмәк.

6) Изафи дәјәрин гајыдыб капитала чеврилмәси. Илкин јығым. Уејкфилдин мүстәмләкәләшдирмә нәзәријјәси.

7) Истеһсал просесинин нәтичәси.

(Мәнимсәмә ганунунун тәзаһүрүндәки чеврилиш ја 6-чы, ја да 7-чи бәнддә нәзәрдән кечирилә биләр.)

8) Изафи дәјәр нәзәријјәләри.

9) Мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар әмәк һаггында нәзәријјәләр. [XVIII—1140].

[б) «КАПИТАЛ»ЫН III ҺИССӘСИНИН, јахуд III БӨЛМӘСИНИН ПЛАНЫ]

[XVIII—1139] Үчүнчү бөлмәни — *«Капитал вә мәнфәәт»* — ашағыдакы тәрздә бөлмәли:

1) Изафи дəјəрин мəнфəəтə чеврилмəси. Изафи дəјəр нормасындан фəргли олан мəнфəəт нормасы.

2) Мəнфəəтин орта мəнфəəтə чеврилмəси. Үмуми мəнфəəт нормасынын əмəлə кəлмəси. Дəјəрлəрин истеһсал гијмəтлəринə чеврилмəси.

3) А. Смитдə вə Рикардода мəнфəəт вə истеһсал гијмəтлəри нəзəријјəлəри.

4) Торпаг рентасы (Дəјəр илə истеһсал гијмəти арасындакы фəргин нүмајиш етдирилмəси).

5) Рикардонун торпаг рентасы гануну дејилəн ганунун тарихи.

6) Мəнфəəт нормасынын ашағы дүшмəси гануну. А. Смит, Рикардо, Кери.

7) Мəнфəəт нəзəријјəлəри.

(Суал, — Сисмонди илə Малтусу артыг «Изафи дəјəр нəзəријјəлəри»нə дахил етмəк лазым дејилми.)

8) Мəнфəəтин сəнаје мəнфəəти илə фаизə ајрылмасы. Тичарəт капиталы. Пул капитал.

9) Кəлир вə онун мəнбəлəри. Истеһсал просеси илə бөлкү просеси арасындакы нисбəт мəсəлəсини дə бураја дахил етмəли.

10) Капиталист истеһсалынын мəчму просесиндə пулун гајытма һəрəкəтлəри.

11) Вулгар сијаси игтисад.

12) Нəтичə. Капитал вə муздлу əмəк. [XVIII—1139].

[в) «КАПИТАЛ»ЫН III ҺИССƏСИНДƏ 2-чи ФƏСЛИН[172] ПЛАНЫ]

[XVIII—1109] «*Капитал вə мəнфəəт*»и тəдгиг едəн үчүнчү һиссəнин икинчи фəсли үмуми мəнфəəт нормасынын əмəлə кəлмəсиндəн бəһс едир. Бурада ашағыдакы мəсəлəлəри нəзəрдəн кечирмəк лазымдыр:

1) Капиталларын мүхтəлиф үзви гурулушу. Бу гисмəн, дəјишəн капитал илə сабит капитал арасындакы фəргдəн [нисбəт фəргиндəн] асылыдыр, зира һəмин фəрг *истеһсалын инкишафынын* мүəјјəн *пиллəсиндəн*, хаммал вə машынлар илə бу хаммал вə машынлары һəрəкəтə кəтирəн əмəк күтлəси арасындакы мүтлəг *кəмијјəт* нисбəтлəриндəн төрəјир. Бу фəрглəр əмəк просесинə аиддир. Бурада һəмчинин, тəдавүл просесиндə əсас капитал илə дөвријјə капиталы арасында əмəлə кəлəн вə мүхтəлиф даирəлəрдə мə'лум мүддəт əрзиндə капиталын дəјəринин артмасында дəјишикликлəр төрəдəн фəрглəри нəзəрдəн кечирмəк лазымдыр.

2) Мүхтəлиф капиталларын тəркиб һиссəлəринин дəјəрлəри нисбəтиндə олан вə капиталларын үзви гурулушундан

әмәлә кәлмәјән фәргләр. Белә бир һалда бу фәрг башлыча олараг, хаммалын дәјәриндәки фәргдән мејдана кәлир, һәтта ики мүхтәлиф даирәдә хаммалын ејни мигдарда әмәк һәзм етдији фәрз едилдикдә дә белә олур.

3) Јухарыда көстәрилән фәргләрин нәтичәси олараг, капиталист истеһсалынын мүхтәлиф даирәләриндә мәнфәәт нормасынын ејни олмамасы. Јалныз ејни гурулушлу вә й. а. капиталлар үчүн доғрудур ки, онларда мәнфәәт нормасы ејнидир вә мәнфәәтин күтләси тәтбиг едилән капиталын кәмијјәтинә дүз пропорсионалдыр.

4) Мәчму капитал үчүн исә, биринчи фәсилдә шәрһ едиләнләр гүввәјә маликдир. Капиталист истеһсалында һәр бир капитал мәчму капиталын кичик бир парчасы кими, онун бир һиссәси кими мејдана чыхыр. Үмуми мәнфәәт нормасынын әмәлә кәлмәси (Рәгабәт).

5) Дәјәрләрин истеһсал гијмәтләринә чеврилмәси. Дәјәр, истеһсал хәрчләри вә истеһсал гијмәти арасындакы фәрг.

6) Рикардонун бу мәсәлә барәсиндәки тәсәввүрләринин арашдырылмасыны да дахил етмәк үчүн белә бир маддә әлавә етмәли: әмәк һаггындакы үмуми галхыб-енмәләрин үмуми мәнфәәт нормасына, бурадан да истеһсал гијмәтләринә тә'сири. [XVIII—1109].

ГЕЈДЛӘР КӨСТӘРИЧИЛӘР

ГЕЈДЛӘР

[1] «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» әлјазмасынын бу мүндәричатыны Маркс 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын VI—XV дәфтәрләринин чилдләри үзәриндә јазмышдыр. Бу дәфтәрләрин бә'зиләриндә мүндәричат мәтнин өзүндән әввәл јазылмышдыр; бу, сонра мүвафиг дәфтәр мәтнлә долдугда мүндәричатын јазылышында едилмиш тәсһиһләрдән вә позулмуш јерләрдән көрүнүр. XIV дәфтәрдә чилдин үзәриндә гарасы јазылан мүндәричат дәфтәрин фактик мәзмунуна ујғунлашдырылмамыш һалда галмышдыр: бу мүндәричат XIV, XV вә XVIII дәфтәрләрдә ичра едилмиш пландан ибарәт иди. —*3.*

[2] Марксда «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» башлығынын габағында әрәб рәгәми 5 јазылмышдыр. Бу рәгәм капитал һаггындакы о тәдгигин биринчи фәслинин бешинчи, ахырынчы бөлмәси демәкдир ки, бу тәдгиги Маркс «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин әмтәәдән вә пулдан бәһс едән биринчи бурахылышынын билаваситә давамы кими нәшр етмәк фикриндә иди. Һәмин бешинчи бөлмәдән әввәл I—V дәфтәрләрдә үмуми тәрздә гарасы јазылан үч бөлмә вардыр: 1) Пулун капитала чеврилмәси, 2) Мүтләг изафи дәјәр вә 3) Нисби изафи дәјәр. V дәфтәрдә, 184-чү сәһифәдә Маркс көстәрир ки, «нисби изафи дәјәрдән сонра мүтләг изафи дәјәр илә нисби изафи дәјәрин бир-бирилә әлагәдарлығыны тәдгиг етмәк лазымдыр». 4-чү бөлмә мәһз бу тәдгигатдан ибарәт олмалы иди, лакин о заман јазылмамыш галмышды. Натамам галан 3-чү бөлмәдән Маркс бирдән-бирә 5-чи бөлмәјә — «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нә кечмишдир. —*3.*

[3] Фе'лән еләә чыхмышдыр ки, бу, Смит һаггындакы бөлмәнин «ахыры» дејил, онун анчаг «давамы»дыр. Һәмин бөлмәнин ахыры сонракы, IX дәфтәрдә верилмишдир. —*3.*

[4] Сијаси игтисадчыларын әлејһдарлары һаггындакы фәсил XIV дәфтәрдә јалныз башланмышдыр. Һәмин фәслин давамы XV дәфтәрин биринчи јарысында верилмишдир. —*5.*

5 Брејин «Labour's Wrongs and Labour's Remedy» («Әмәк барәсиндәки әдаләтсизликләр вә бунларын арадан галдырылмасы васитәләри») китабындан парчалар вә Марксын аз бир мигдар гејдләри X дәфтәрдәдир. — *5*

6 Рамсеј, Шербүлје вә Р. Чонс һаггындакы фәсилләр XVIII дәфтәрдәдир. — *5*.

7 Кәлирләр вә бунларын мәнбәләри һаггында Маркс XV дәфтәрин икинчи јарысында бәһс едәрәк, бу мүнасибәтлә вулгар сијаси игтисадын синфи вә гносеоложи көкләрини ашкара чыхарыр. Бу «епизоду» (јә'ни екскурсу) сонралар Маркс «Капитал»ын үчүнчү һиссәси үчүн нәзәрдә тутмушду; бу, 1863-чү илин јанварында Марксын һәмин һиссә үчүн тәртиб етдији пландан көрүнүр ки, бу плана әсасән доггузунчу фәслин «Кәлир вә онун мәнбәләри» адлы башлығы олмалы иди (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 432).—*5*.

8 Рејвнстон һаггындакы бөлмә габагкы (XIV) дәфтәрин 861-чи сәһифәсиндә башланыр. XIV дәфтәрдә һәмин бөлмәдән әввәл, нөмрә 1 сырасында «The Source and Remedy of the National Difficulties» («Милли чәтинликләрин мәншәји вә һәлли») адында аноним китабча һаггындакы бөлмә верилмишдир. —*5*.

9 Һодскин һаггындакы бөлмәнин ахыры XVIII дәфтәрдә верилмишдир (сәһ. 1084—1086).

10 Вулгар сијаси игтисадын тәнгидини Маркс XV дәфтәрдә кәлирләр вә бунларын мәнбәји мәсәләсинин ишләнмәси илә әлагәдар шәкилдә верир. Бу дәфтәрин 935-чи сәһифәсиндә Маркс «Вулгар игтисадчылар һаггында бөлмә»јә мүрачиәт етдиркән өз әсәринин һәлә јазылмамыш олан бир фәслини нәзәрдә тутур ки, бурада Прудон илә Бастиа арасындакы өтәри тохунулмуш мүбаһисәјә «гајыдачагдыр». Бу мүрачиәтетдирмә көстәрир ки, Маркс вулгар сијаси игтисадын тәнгидинә хүсуси бир фәсил һәср етмәк фикриндә имиш, лакин бу фәсил јазылмамышдыр. XVIII дәфтәрдә Маркс Һодскинин бахышларынын арашдырылмасыны гуртарараг вә онун буржуа мәддаһларынын нәзәријјәләринә гаршы мүбаһисәсини гејд едәрәк, өзү өзүнә мүрачиәтлә дејир: «Буну вулгар игтисадчылар һаггындакы фәсилдә вермәли» (сәһ. 1086). Бу гејд һабелә ону көстәрир ки, Маркс сонралар вулгар сијаси игтисад һаггында хүсуси бир фәсил јазмаг нијјәтиндә имиш. «Капитал»ын үчүнчү һиссәсинин 1863-чү ил јанварда тәртиб едилән планында ахырынчыдан әввәлки, 11-чи фәсил «Вулгар сијаси игтисад» башлығы илә верилмишдир (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 432).—*5*.

11 XV дәфтәрин чилди үзәриндә, Маркс тәрәфиндән бу дәфтәрин мүндәричаты јазылан јердә, һәмин мүндәричата дахил олан башлыгларын бә'зиләри бөјүрдән вә ја үстдән јазылмышдыр. Мүндәричатын бу чилддә чап олунан мәтниндә һәмин башлыглар дәфтәрин фактик мәзмунуна мүтабиг гајдада јерләшдирилмишдир. —*5*.

12 *«Үчүнчү фәсил»* дејә Маркс бурада, өзүнүн «үмумијјәтлә капитал» һаггындакы тәдгигатынын үчүнчү һиссәсини нәзәрдә тутур. Һәмин фәслин башлығы беләолачаг иди: «Капиталын истеһсал просеси илә

тәдавүл просесинин вәһдәти, јахуд капитал вә мәнфәәт». Сонралар (бах: мисал үчүн, IX дәфтәр, сәһ. 398 вә XI дәфтәр, сәһ. 526) Маркс «үчүнчү фәсил әвәзинә «үчүнчү бөлмә» («dritter Abshnitt») ифадәсини ишләдир. Даһа сонралар Маркс бу үчүнчү фәсли «үчүнчү китаб» адландырмаға башлајыр (мәсәлән, Енкелсә јаздығы 1865-чи ил 31 ијул тарихли мәктубунда). «Үмумијјәтлә капитал» һаггындакы тәдгигатын «үчүнчү фәслинин» башланғычыны Маркс XVI дәфтәрдә јазмышдыр.

Бу «үчүнчү фәслин», јахуд «үчүнчү бөлмәнин» планынын илкин јазысындан көрүндүјү кими (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 432), Маркс орада, мәнфәәт нәзәријјәләри барәсиндә хүсуси олараг ики тарихи екскурс вермәк истәјирди. Лакин Маркс өзүнүн «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» үзәриндә ишләркән артыг өзүнүн бу тарихи-тәнгиди тәдгигаты даирәсиндә о, мүхтәлиф буржуа игтисадчыларынын мәнфәәт һаггындакы бахышларыны да тәнгиди сурәтдә әтрафлы тәһлил етмишдир. Буна көрә, изафи дәјәрин мәнфәәтлә гарышдырылмасындан төрәјән нәзәри јанылмаларын даһа әтрафлы ашкара чыхарылмасы ишини дә Маркс «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин сәһифәләриндә, хүсусилә дә бу әсәрин икинчи вә үчүнчү һиссәләриндә јеринә јетирмишдир. —*6*.

13 Орижиналда: «Arbeitsvermögen». 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасында Маркс әксәр һалларда «Arbeitskraft» термини әвәзинә «Arbeitsvermögen» терминини ишләдир. «Капитал»ын I чилдиндә Маркс бу ики термини ејни мә'налы терминләр кими ишләдир: «Unter Arbeitskraft oder Arbeitsvermögen verstehen wir den Inbegriff physischen und geistigen Fähigkeiten, die in der Leiblichkeit der lebendigen Persönlichkeit eines Menschen existieren und die er in Bewegung setzt, so oft er Gebrauchswerte irgend einer Art produziert» (алманча 4-чү нәшри, сәһ. 130). Бу јерин русча тәрчүмәсиндә belә дејилир. «Иш гүввәси, јахуд әмәк габилијјәти дедикдә биз. инсан организминин, чанлы инсан шәхсијјәтинин малик олдуғу вә һәр һансы бир истеһлак дәјәри истеһсал едиркән һәр дәфә ишә салдығы физики вә мә'нәви габилијјәтләрин мәчмусуну нәзәрдә тутуруг (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 2-чи нәшри, 23-чү чилд, сәһ. 178).

Русчадакы «әмәк габилијјәти» («способность к труду») ифадәси алманчадакы «Arbeitsvermögen» терминини кифајәт гәдәр дүрүст ифадә етмир. Алманчадакы «Vermögen» сөзү русчаја «гүввә» («сила») сөзү илә дә тәрчүмә олунур. «Иш гүввәси» («рабочаја сила») термини «Arbeitsvermögen» сөзүнүн мә'насыны үмумијјәтлә, «әмәк габилијјәти» («способность к труду») ифадәсиндән даһа дүрүст верир. Она көрә дә бу чилддә «Arbeitsvermögen» термини һәр јердә «иш гүввәси» («рабочаја сила») термини илә тәрчүмә олунур. Маркс тәрәфиндән «Arbeitskraft» термини ишләдилән јерләрдә исә һәмин термин русча «иш гүввәси» («рабочаја сила») терминининин ардынча квадрат мө'тәризә арасында верилир. —*11*.

14 «Үмумијјәтлә капитал» һаггындакы тәдгигатын икинчи фәсли нәзәрдә тутулур ки, бу фәсил сон нәтичәдә бөјүјүб «Капитал»ын II чилдинә чеврилмишдир. «Капитал»ын II чилдинин онунчу фәслиндә («Әсас капитал вә дөврijјә капиталы нәзәријјәләри. Физиократлар вә Адам Смит») физиократларын әсас капитала вә дөврijјә капиталына бахышларынын тәһлили верилмишдир. «Бүтүн ичтимаи капиталын тәкрар истеһсалы вә тәдавүлү» бөлмәсиндә исә, «Предмет һаггындакы

кечмиш тәсәввүрләр» адлы он доггузунҹу фәсилдә физиократлар һаггында хүсуси бир параграф вардыр». —*14*.

[15] Маркс 1861—1863-ҹү илләрә аид өз әлјазмасынын икинчи дәфтәринин 58—60-чы сәһифәләрини («Пулун капитала чеврилмәси» бөлмәси, «Чеврилмә просесинин ики тәркиб һиссәси» параграфы) нәзәрдә тутур. —*14*.

[16] Маркс 1861—1863-ҹү илләрә аид өз әлјазмасынын III дәфтәрини, 105—106-чы сәһифәләри нәзәрдә тутур; бурада о, өтәри бир сурәтдә физиократларын адыны чәкир («Мүтләг изафи дәјәр» бөлмәси, «Изафи әмәјин характери» параграфы). —*20*.

[17] Маркс, Рикардонун нәзәриjјәсиндән хүсуси торпаг мүлкиjјәтинин мөвҹуд олмасы әлејһинә әмәли нәтиҹәләр чыхаран вә бу мүлкиjјәти (бүтүнлүкдә вә ја гисмән) буржуа дөвләти мүлкиjјәтинә чевирмәји тәклиф едән радикал рикардочулары нәзәрдә тутур. Ҹемс Милл, Ҹон Стүарт Милл, Хилдич, һабелә мүәјјән дәрәҹәдә Шербүлје һәмин радикал рикардочулардан идиләр. Бу барәдә бах: бу ҹилд, II һиссә, Марксын әлјазмасынын 458-чи сәһифәси, III һиссә, Марксын әлјазмасынын 791-чи, 1120-чи вә 1139-ҹу сәһифәләри; һабелә, «Фәлсәфә јохсуллуғу» (К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-ҹү ҹилд, сәһ. 174) вә Марксын Зоркејә 1881-чи ил 20 ијун тарихли мәктубу (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 1-чи нәшри, XXVII ҹилд, сәһ. 138—140).—*24*.

[18] *«Игтисадчылар»* Франсада XVIII әсрин икинҹи јарысында вә XIX әсрин биринҹи јарысында физиократлара дејилирди. —*35*.

[19] Адам Смитин «Халглар сәрвәти»нин Жермен Гарнје тәрәфиндән едилән франсызҹа тәрҹүмәсинин V ҹилдиндә (1802-чи ил нәшри) «Тәрҹүмәчинин гејдләри», јә'ни Жермен Гарнјенин гејдләри вардыр.—*36*.

[20] Гоҹа Мирабоја сағлығында өз әсәрләриндән биринин ады илә «L'Ami des hommes» («адамларын досту», «бәшәриjјәтин досту») дејирдиләр. —*39*.

[21] Бах: 17-чи гејд. —*39*.

[22] Әлјазмасында бу абзас (һәмин 241-чи сәһифәдә) үч абзас ашағыдадыр. Өзүндән габагдакы вә өзүндән сонракы мәтн илә онун арасында үфги аралыг хәтт чәкилиб бунунла көстәрилмишдир ки, бу абзас нә өзүндән габагкы, нә дә өзүндән сонракы абзасла билаваситә әлагәдар дејилдир. Она көрә дә бу нәшрдә һәмин абзас, өз мәзмунуна көрә билаваситә аид олдуғу үзрә 240-чы сәһифәнин ахырына кечирилмишдир. —*40*.

[23] Мүгајисә ет: јухарыда мәтин 13—14-ҹү сәһифәләри вә бу јерә аид олан 14-ҹү гејд. «Изафи дәјәр нәзәриjјәләри»ндә Маркс X дәфтәрдә физиократларын үзәринә гајыдыр; бурада «Кененин игтисад ҹәдвәли» башлығы илә бөјүк бир «һашијә» вардыр (бах: бу ҹилдин I һиссәсиндә сәһ. 311—352).—*40*.

[24] *Демагоглар* Алманијада XIX әсрин 20-чи илләриндә алман зијалылары арасындакы мүхалифәт һәрәкатынын иштиракчыларына дејилир-

ди. Бу сөз, алман дөвләтләри назирләринин 1819-чу илин августунда кечирилән вә «демогогларын фитнәләринә» гаршы мүбаризә үчүн хүсуси гәрарлар гәбул едән Карлсбад конфрансындан сонра ишләнмәјә башланмышдыр. — *40*.

25 Шмалтсын китабынын алманча орижиналы 1818-чи илдә Берлиндә: «Staatswirthschaftslehre in Briefen an einen teutschen Erbprinzen», Erster und zweiter Theil («Бир алман вәлиәһдинә мәктубларда сијаси игтисад», I вә II һиссәләр) башлығы илә чыхмышдыр. — *40*.

26 Смитин торпаг рентасына олан бахышларындакы физиократија үнсүрләрини Маркс «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин II һиссәсиндә тәнгиди сурәтдә тәһлил едир (әлјазмасынын 628—632-чи сәһифәләри, «А. Смитин рента нәзәријјәси» фәсли). Мүгајисә ет: јухарыда «Физиократлар» фәсли, сәһ. 33—37.—*44*.

27 Маркс «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир»ин биринчи бурахылышыны нәзәрдә тутур. Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 2-чи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 45—46.—*44*.

28 Рикардонун «Сијаси игтисад вә верки гојулмасы принсипләри» һаггында бәһс олунур, 1-чи фәсил, I бөлмә. — *45*.

29 «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин III һиссәсиндә, «Т. Р. Малтус» фәслиндә (әлјазмасынын 753—781-чи сәһифәси) Маркс Малтусун дәјәр вә изафи дәјәр һаггындакы бахышларынын кениш тәнгидини верир (әлјазмасынын 753—767-чи сәһифәләри). — *47*.

30 Маркс өзүнүн «Фәлсәфә јохсуллуғу» китабынын биринчи франсызча нәшриндән (Парис — Брүссел, 1847) ситат кәтирир. Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 88.—*48*.

31 Маркс өзүнүн «гејд дәфтәрләриндән» биринә истинад едир; бу дәфтәрләрдә о, охудуғу әдәбијјатдан ајры-ајры парчалары гејд едирди. VII гејд дәфтәринин 173-чү сәһифәсиндә (VII дәфтәрин бу һиссәсиндәки гәзет гејдләриндән көрүндүјү үзрә 173-чү сәһифә 1860-чы илин јанварында јазылмышдыр) Маркс Смитин «Халглар сәрвәти» әсәринин I китабынын 6-чы фәслиндән ситатлар кәтирир вә бунларын барәсиндә өз тәнгиди мүлаһизәләрини гејд едәрәк көстәрир ки, мәнфәәти «саһибкарын рискиндән» һасил етмәк чәһди мә'насыздыр. «Мәнфәәтин мәддаһчы изаһатлары һаггындакы фәслә» кәлдикдә исә, Маркс бу фәсли «үмумијјәтлә капитал» һаггындакы өз тәдгигатынын үчүнчү һиссәси үчүн јазмаг нијјәтиндә имиш. «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин III һиссәсиндә (әлјазмасынын 777-чи сәһифәси) Маркс, јазылмасы нәзәрдә тутулан «Капитал вә муздлу әмәк мүнасибәтинин мәддаһчы изаһы» бөлмәсинин дә ејни мә'нада адыны чәкир.

Мәнфәәтин «риск үчүн мүкафат» олмасы һаггындакы буржуа тәсәввүрүнү Маркс, 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын X дәфтәриндә дә, Кененин «Игтисад чәдвәли»нин тәһлили әснасында тәнгид едир (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 319—327).—*54*.

32 Саһибкар кәлирини капиталистин «нәзарәт вә идарә етмәк» мүгабилиндә алдығы әмәк һаггы һесаб едән мәддаһчы бахышыны Маркс «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин III һиссәсиндә тәнгид едир (Рамсеј һаггындакы фәсил вә «Кәлир вә онун мәнбәләри. Вулгар сијаси

игтисад» екскурсу). Һабелә бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 2-чи нәшри. 23-чү чилд, сәһ. 342—343 вә 25-чи чилд, I һиссә, сәһ. 420—429. — *56.*

83 Капиталын «даһа көһнә формалары» мәсәләсини Маркс «Кәлир вә онун мәнбәләри. Вулгар сијаси игтисад» екскурсунда (әлјазмасынын 899—901-чи сәһифәләриндә) нәзәрдән кечирир. Һабелә бах: «Капитал», III чилд, 36-чы фәсил: «Капитализмдән әввәлки мүнасибәтләр». —*58.*

84 Бах: 29-чу гејд. —*64.*

85 Бах: 12-чи гејд. Маркс «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» үзәриндәки ишинин сонракы кедишиндә бурада, рикардочуларын да мәнфәәт һаггындакы бахышларыны тәнгид етмишдир. «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин III һиссәсиндә, «Рикардо мәктәбинин позулмасы» фәслиндә Маркс, Рикардонун мәнфәәт нәзәријјәсиндәки зиддијјәтләри һәлл етмәк үчүн рикардочу Чемс Миллин истифадә етдији схоластик үсуллар үзәриндә вә мәнфәәт нормасы илә әмәк һаггынын кәмијјәти арасында тәрс пропорсионаллыг олмасы һаггындакы Рикардо мүддәасыны Чон Стүарт Миллин билаваситә дәјәр нәзәријјәси илә изаһ етмәк јолундакы әбәс чәһдләри үзәриндә хүсуси дајаныр. —*65.*

86 *«Орта гијмәт»* («Durchschnittspreis») терминини дә Маркс бурада ејнилә «истеһсал гијмәти» термини мә'насында ишләдир, јә'ни истеһсал хәрчләри $(c+v)$ үстәкәл орта мәнфәәти нәзәрдә тутур. Әмтәәләрин дәјәри илә онларын «орта гијмәти» арасындакы нисбәт мәсәләсини Маркс «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин II һиссәсиндә, Родбертус һаггындакы фәсилдә, һабелә «Рикардо вә Адам Смитдә хәрчләрин гијмәти нәзәријјәси» фәслиндә тәдгиг едир. «Орта гијмәт» терමининин өзү көстәрир ки, Марксын өз әлјазмасынын 605-чи сәһифәсиндә («Рикардонун рента нәзәријјәси [ахыры]») изаһ етдији кими, бурада «чох вә ја аз узун бир дөвр әрзиндәки орта базар гијмәти, јахуд базар гијмәтинин мејл етдији мәркәз нөгтә» нәзәрдә тутулур. —*72.*

87 *«Хәрчләрин гијмәти»* («Koștenpreis» вә ја «Kostpreis», «cost price») терминини Маркс үч мүхтәлиф мә'нада ишләдир: 1) капиталист үчүн истеһсал хәрчләри $(c+v)$ мә'насында, 2) әмтәәнин «имманент истеһсал хәрчләри» $(c+v+m)$ мәнасында ки, бу хәрчләр әмтәәнин дәјәринә мүвафиг кәлир вә 3) истеһсал гијмәти мә'насында ($c+v+$ орта мәнфәәт). Бу јердә һәмин термин өзүнүн икинчи мә'насында, јә'ни имманент истеһсал хәрчләри мә'насында көтүрүлмүшдүр. «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин II һиссәсиндә «хәрчләрин гијмәти» терминини Маркс бунун үчүнчү мә'насында, јә'ни истеһсал гијмәти, јахуд «орта гијмәт» мә'насында ишләдир. Орада Маркс бу терминләри билаваситә ејниләшдирир. Мәсәлән, әлјазмасынын 529-чу сәһифәсиндә Маркс јазыр: «...дәјәрләрин өзүндән фәргләнән орта гијмәтләр, јахуд, кәләчәкдә ишләдәчәјимиз кими, *хәрчләрин гијмәтләри* ки, бунлар билаваситә әмтәәләрин дәјәрләри илә дејил, һәмин әмтәәләр үчүн аванс едилән капитал үстәкәл орта мәнфәәт илә мүәјјән олунур». 624-чү сәһифәдә исә Маркс дејир: «Әмтәәнин тәклифи үчүн зәрури шәрт олан, әмтәәнин үмумијјәтлә истеһсал едилмәси үчүн, бир әмтәә кими базара чыхмасы үчүн зәрури олан гијмәт, әлбәттә, әмтәәнин *истеһсал гијмәтидир,* јахуд *хәрчләрин гијмәтидир».*

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин III һиссәсиндә «Kostenprois» терминини Маркс каһ истеһсал гијмәти мә'насында ишләдир (бу кими һалларда о, «хәрчләрин гијмәти» («тсена издержек») сөзләри илә тәрчүмә олунур), каһ да капиталист үчүн истеһсал хәрчләри мә'насында, јә'ни $c+v$ мә'насында ишләдир (бу кими һалларда о, «истеһсал хәрчләри» («издержки производства») сөзләри илә тәрчүмә олунур).

«Kostenpreis» терминининн үч чүр ишләдилмәсинин сәбәби одур ки, «Kosten» («хәрчләр», «истеһсал хәрчләри») сөзү, «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин III һиссәсиндә (1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын 788—790 вә 928-чи сәһифәләриндә) Марксын хүсуси гејд етдији кими, игтисад елминдә үч мә'нада ишләнмишдир: 1) капиталистин аванс етдији вәсаит мә'насында, 2) аванс едилән капиталын гијмәти үстәкәл орта мәнфәәт мә'насында вә 3) әмтәәнин өзү үчүн реал (вә ја имманент) истеһсал хәрчләри мә'насында.

«Истеһсал хәрчләри» терминининн буржуа сијаси игтисад классикләриндә тәсадүф едилән бу үч мә'насындан башга, дөрдүнчү, вулгар бир мә'насы да вардыр; ону бу мә'нада ишләдән Ж. Б. Сеј «истеһсал хәрчләрини» «әмәјин, капиталын вә торпағын мәһсулдар хидмәтләри мүгабилиндә верилән шеј» кими мүәјјән едир (J. B. Say. «Traité d'economie politique». Seconde édition. Tome II, Paris, 1814, p. 453). «Истеһсал хәрчләринин» бу чүр вулгар баша дүшүлмәсини Маркс гәтијјәтлә рәдд едир (мисал үчүн, бах: «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин II һиссәсиндә әлјазмасынын 506 вә 693 — 694-чү сәһифәләри). — *73.*

38 «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин II һиссәсиндә, Марксын әлјазмасында XI, XII вә XIII дәфтәрләри тутан Рикардо һаггындакы кениш бөлмәдә «Рикардода вә А. Смитдә хәрчләрин гијмәти нәзәријјәси (тәкзиб)» фәсли вардыр; бурада Маркс Смитин «тәбии гијмәт» консепсијасынын тәһлилинә гајыдыр (әлјазмасы, сәһ. 549—560).—*74.*

39 Мәһсулун гијмәтинә рента мәнфәәтдән вә әмәк һаггындан башга чүр дахил олур дејән Смитин бу мүддәасынын тәнгидли тәһлилини Маркс «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин II һиссәсиндә. «А. Смитин рента нәзәријјәси» фәслиндә верир (әлјазмасында сәһ. 620 — 625). Смитин «Халглар сәрвәти»ндән ситаты Маркс Ганилин «Des systemes d'economie politique» китабындан кәтирир (Парис, 1821, II чилд, сәһ. 3). — *74.*

40 Бах: 12-чи гејд. — *83.*

41 Бурада гаршыја гојулан проблемә Маркс «Капитал»ын III чилдинин 49-чу фәслиндә белә тә'риф верир: «Бәс нечә ола биләр ки, фәһлә өз әмәк һаггына, капиталист өз мәнфәәтинә вә торпаг мүлкијјәтчиси өз рентасына елә әмтәәләр сатын ала билсин ки, бу әмтәәләрин һәр бириндә һәмин тәркиб һиссәләринин јалныз бири дејил, һәр үчү олсун вә, нечә ола биләр ки, әмәк һаггынын, мәнфәәтин вә рентанын дәјәринин мәчмусу, демәли, бирликдә кәтүрүлән үч кәлир мәнбәјинин мәчмусу һәмин кәлирләри әлдә едәнләрин бүтүн истеһлакыны тәшкил едән әмтәәләри сатын ала билсин, зира бу әмтәәләрдә дәјәрин һәмин үч тәркиб һиссәсиндән башга, дәјәрин даһа бир артыг тәркиб һиссәси, јә'ни сабит капитал да вардыр? Онлар үч һиссәнин дәјәринә дөрд һиссәсинин дәјәрини нечә сатын ала биләрләр?» (К. Маркс, «Капитал», III чилд, М., 1960, сәһ. 868).

Бунун ардынча Маркс јазыр: «Тәһлилини биз II китабда III бөлмәдә вермишик» (јенә орада, сәһ. 869). «Бүтүн ичтимаи капиталын тәк-

рар истеһсалы вә тәдавүлү» бөлмәсиндән бәһс олунур (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 2-чи нәшри, 24-чү чилд, сәһ. 394—596).—*84*.

[42] *«Истеһсал хәрчләри»* («Produktionskosten») термини бурада «имманент истеһсал хәрчләри» мә'насында, јә'ни $c+v+m$ мә'насында ишләдилмишдир. Мүгајисә ет: 37-чи гејд. —*87*.

[43] «*(Форкад, Прудон)*» сөзләрини Маркс әлјазмасында карандашла әлавә етмишдир. Маркс XVI гејд дәфтәриндә франсыз буржуа публисисти, вулгар игтисадчы Форкадын 1848-чи илдә «Revue des deux Monbes» журналында чап едилмиш «Сосиализмин мүһарибәси» мәгаләсиндән (икинчи мәгаләдән) јазыб көтүрдүјү јери нәзәрдә тутур (24-чү чилд, сәһ. 998 – 999). Форкад өз мәгаләсинин бу јериндә Прудонун белә бир тезисини тәнгид едир ки, «фәһлә өз мәһсулунун пулуну вериб ону сатын ала билмәз, чүнки һәмин мәһсулда мәһсулун маја дәјәринә әлавә едилмиш олан фаиз вардыр» (һәмин тезис Прудонун «Qu' est-ce que la propriéte», Paris, 1840. chapitre IV, §5) китабында јазылмышдыр). Форкад Прудонун бу чүр чох мәһдуд бир формада мејдана гојдуғу чәтинлијини үмумиләшдирир вә гејд едир ки, әмтәәнин гијмәтиндә нәинки әмәк һаггындан артыг, һәтта мәнфәәтдән дә артыг бир һиссә вардыр, зира онун тәркибиндә хаммалын вә с. дәјәри дә мөвчуддур. Форкад мәсәләни бу чүр үмумиләшдирилмиш шәкилдә һәлл етмәјә чалышараг, «милли капиталын фасиләсиз артдығына» истинад едиб дејир ки, куја бу, јухарыда көстәрилән «сатыналманы» изаһ едир. «Капитал»ын III чилдинин 49-чу фәслиндә, 53-чү гејддә Маркс Форкадда капиталын артмасына истинад едилмәсинин мә'насызлығыны көстәрир вә буну «буржуа күтбејинлији оптимизминин нүмунәси» адландырыб писләјир.

«*Revue des deux Mondes*» («Көһнә вә Јени дүнјанын нәзәрдән кечирилмәси») икиһәфтәлик буржуа әдәби-бәдии вә публисистика журналыдыр, 1829-чу илдән Парисдә нәшр олунур. — *90*.

[44] Сонралар Маркс, јухарыда верилән рәгәм мә'луматыны сахлајараг истеһсал даирәләринин (*А*-дан башга) һәрф ишарәләрини дәјишдирир. *B* вә *C* ишарәләри әвәзинә Маркс инди $B^1 - B^2$ (вә ја B^{1-2}) ишарәләриндән, *D, E, F, G, L, H, I* ишарәләри әвәзинә C^1—C^6 (вә ја C^{1-6}) ишарәләриндән. $K^1 - K^{18}$ ишарәләри әвәзинә $D^1 - D^{18}$ (вә ја D^{1-18}) ишарәләриндән. $L^1 - L^{64}$ ишарәләри әвәзинә $E^1 - E^{54}$ (вә ја E^{1-54}) ишарәләриндән, $M^1 - M^{162}$ ишарәләри әвәзинә $F^1 - F^{162}$ (вә ја F^{1-162}) ишарәләриндән, N^1—N^{486} ишарәләри әвәзинә $G^1 - G^{486}$ (вә ја G^{1-486}) ишарәләриндән истифадә едир. — *97*

[45] *B* вә *C* ишарәләрини бурада Маркс, өзүнүн 97-чи сәһифәјәдәк ишләтдији мә'нада көтүрүр (бах: 44-чү гејд). Бурада Маркс, һәр бириндә јени әлавә едилән әмәјин бир иш күнү тәшкил едән ики истеһсал даирәси көтүрүр. *A*, *B* вә *C* даирәләриндә јени әлавә едилән әмәјин чәми үч иш күнүнә бәрабәрдир, јә'ни *A* даирәсинин мәһсулунда маддиләшмиш олан әмәјә бәрабәрдир. —*102*.

[46] Маркс бурада *B* вә *C* ишарәләрини даһа ики истеһсал даирәси мә'насында ишләтмир: бу һалда онларын мәһсулу чәми 6 иш күнү тәшкил едәрди, Марксда исә бурада 18 иш күнүндән бәһс олунур. Лакин Маркс бу ишарәләри һәмчинин B^1—B^2 вә C^1—C^6 мә'насында да көтүрмүр (*B^1—B^2* Марксда ики истеһсал даирәсиндән ибарәт бир групу көстәрир; C^1—C^6 алты истеһсал даирәсиндән ибарәт бир гру-

пу көстәрир; бу сәккиз даирәнин мәчму мәһсулу 24 иш күнү тәшкил едир). Бурада Маркс алты истеһсал даирәсиндән ибарәт бир групу нәзәрдә тутур. Онларын мәчму мәһсулу 18 иш күнү тәшкил едир вә, демәли, $Д^1 — Д^{18}$-дә әлавә едилән, бурада да 18 иш күнүнә бәрабәр олан әмәјә мүбадилә едилә биләр. —*102.*

47 Квадрат мө'тәризәләр арасындакы әлавә Марксын фикринин бүтүн кедишиндән һасил олур. Марксын һесабламаларына әсасән истеһсал даирәләринин һәр бир сонракы групунда бу истеһсал даирәләринин сајы өзүндән габагкыларын һамысынын үмуми сајындан ики дәфә артыгдыр. Мәсәлән, 18 истеһсал даирәсини әһатә едән D^{1-18} групунда, бирликдә көтүрүлән бүтүн габагкы груплардакындан (*А* — бир даирә, B^{1-2} — ики даирә, C^{1-6} — алты даирә; үмумијјәтлә доггуз даирә) ики дәфә артыг даирә вардыр. Буна көрә дә Маркс D^{1-18} ишарәсиндән сонра мө'тәризә ичиндә јазыр: 2×9.—*103.*

48 Маркс бурада Смитдән кәтирдији ситаты Гарнјенин тәрчүмәсиндән верир. Марксын мө'тәризә ичиндә көстәрдији «dealers» термини барәсиндәки изаһат Гарнјениндир. — *105.*

49 Смитин вә Тукун бу сәһв мүддәасы һаггындакы ајры-ајры тәнгиди мүлаһизәләри Маркс ашағыда, 122—124 вә 244—247-чи сәһифәләрдә верир.

«Капитал»ын II чилдинин 20-чи фәслиндә Маркс көстәрир ки, куја «иллик кәлирин тәдавүлү үчүн тәләб олунан пул бүтүн иллик мәһсулун тәдавүлү үчүн дә кифајәтдир» дејән Смитин вә Тукун бу бахышы, ичтимаи мәһсулун бүтүн дәјәрини кәлирә мүнчәр едән Смитин еһкамы илә сых бағлыдыр (К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 2-чи нәшри, 24-чү чилд, сәһ. 540—541). Һабелә бах: К. Маркс, «Капитал», III чилд, 1960, 49-чу фәсил, сәһ. 867—868. — *105.*

50 Бундан габагкы һесабламаја әсасән, $5^1/_3$ аршын кәтан әјиричи *илә* тохума дәзкаһы фабрикчисинин мәчму сабит капиталыны тәмсил едир. Буна көрә дә кәтан биткиси әкәнин һиссәсини мүәјјән етмәк үчүн башланғыч кәмијјәт олараг $5^1/_3$ аршын дејил, аз мигдарда кәтан көтүрүлмәлидир. Дүрүст олмајан бу чәһәти Маркс сонра дүзәлдир вә әјиричинин сабит капиталынын чәми јалныз 4 аршын кәтанда тәмсил олундуғуну фәрз едир. — *109.*

51 Маркс бурада Смитин (Тук тәрәфиндән көтүрүлән) белә бир мүддәасыны тәнгид едир ки, «мүхтәлиф ишкүзар адамлар арасында тәдавүл едән әмтәәләрин дәјәри һеч вахт ишкүзар адамлар илә истеһлакчылар арасында тәдавүл едән әмтәәләрин дәјәриндән артыг ола билмәз». Бах: јухарыда сәһ. 105—*124.*

52 Маркс өзүнүн 122—123-чү сәһифәләрдә вердији белә бир изаһаты нәзәрдә тутур ки, «мәнфәәтин јени капитала чеврилән һиссәсини» бурада о, бир кәнара гојур. —*124.*

53 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 2-чи нәшри, 24-чү чилд, сәһ. 478—481.—*129.*

54 «Бири үчүн капитал олан дикәри үчүн кәлир олур вә әксинә» дејән буржуа консепсијасынын тәнгидини Маркс «Капитал»ын II чилдиндә верир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 2-чи нәшри, 24-чү чилд, сәһ. 497—499). Мүгајисә ет, јенә орада, сәһ. 425—433, 488—440 вә «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 867.—*130.*

55 Бөјүк мө'тәризә ичиндә верилән парча әлјазмасында, IV фәслә аид 304-чү сәһифәдәдир. Һәмин парча онун лап башланғычында Марксын етдији белә бир гејдә әсасән III фәслә кечирилмишдир: «300-чү сәһифәјә аиддир». Әлјазмасынын 300-чү сәһифәсиндә Сеј һаггында, «Бундан габагкына әлавә» сөзләри илә башланан бир парча вардыр. Бу парчалар тутушдурулдугда белә бир чәһәт диггәти чәлб едир: 304-чү сәһифәдәки парча: «нечә ола биләр ки, сатылмыш әмтәәнин дәјәри» вә и. а. суалы илә гуртарыр. Сеј һаггындакы парчанын ахырында һәмин суалын чавабы верилир: «Анчаг әлавә едилмиш әмәкдән ибарәт олан бир кәлир һәмин мәһсулу өдәјә биләр» вә и. а. Буна мүвафиг олараг, әлјазмасынын 304-чү сәһифәсиндәки парча, III фәслин бүтүн онунчу параграфынын сон һиссәси олараг Сеј һаггындакы дәрч едилән парчадан әввәл верилир. —*132.*

56 Бах: 18-чи гејд. —*132.*

57 Маркс Смитин «әмәк һаггынын тәбии гијмәти консепсијасындакы долашыг вәзијјәти нәзәрдә тутур; бу хүсусда о, јухарыда бәһс етмишди (бах: сәһ. 73) —*133.*

58 «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәрин биринчи бурахылышы нәзәрдә тутулур. Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 2-чи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 49—60.—*133.*

59 Смитдәки зиддијјәтләрин үмуми характерини ајдынлашдыран парча бу нәшрдә, нәтичәви мүлаһизә олмаг е'тибары илә, III фәслин лап ахырында верилир. Бу, Марксын әлјазмасында һәмин парчанын олдуғу јерә дүшүр ки, орада билаваситә бу парчанын ардынча сонракы фәслин башланғыч сәтирләри кәлир. —*133.*

60 Маркс бурада Малтусун о сөзләрини нәзәрдә тутур ки, мәһсулдар әмәк илә гејри-мәһсулдар әмәк арасындакы фәргләндирмә Адам Смитин әсәрләриндә тәмәл дашыдыр вә онун јеритдији мүһакимәләрин башлыча телинин архаландығы әсасдыр. Malthus. «Principles of Politcal Economy», 2nd edition, London, 1836, p. 44). — 139.

61 Капитализм чәмијјәтиндәки банкирләр вә онларын түфејли ролу һаггында бах: К. Маркс, «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 494—495, 523, 527—528 вә 561—563.—*147.*

62 Капиталын тәмәркүзләшмәсинин әмәк мәһсулдарлығыны артырмаг үчүн илкин шәрт олмасы барәсиндә Маркс өзүнүн 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын IV дәфтәриндә, 171—172-чи сәһифәләрдә («Нисби изафи дәјәр» бөлмәсинин «Әмәк бөлкүсү» параграфында) бәһс едир. —*153.*

63 Маркс «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин биринчи бурахылышыны нәзәрдә тутур. Марксын көстәрдији—Петтидән кәтирилән—ситат К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин 2-чи нәшринин 13-чү чилдиндә 112-чи сәһифәдәдир.—*158.*

64 Инкилис јазычысы Мандевилин «The Fable of the Bees, or Privpte Vices Publik Benefits» сатирасындан бәһс олунур; әсәрин биринчи нәшри 1705-чи илдә, бешинчи нәшри 1728-чи илдә чыхмышдыр—*160.*

65 Давенантын аноним чыхан бу әсәри: «Discoutses on the Publick Revenuest, and on the Trade of England», part II, London, 1698, нәзәрдә

тутулур; Давенантын бундан бир ил әввәл чыхмыш «An Essay on the East-India Trade» трактаты јухарыдакы әсәринә әлавә шәклиндә тәкрар чап олунмушду.

Бу јерин мәтндә верилән тәрчүмәси, Маркс тәрәфиндән Давенантын әсәрләриндән верилән бүтүн ситатлары Марксын көтүрмүш олдуғу өз гејд дәфтәриндә Давенант һаггында сөјләдикләринә ујғунлашдырылмышдыр (бу дәфтәрин чилди үзәриндә Маркс бу сөзләри јазмышдыр: «Манчестер. Ијул 1845»).—*163.*

66 Уилјам Петтинин «Веркиләр вә рүсумлар һаггында трактат»ындан кәтирилән ситатлары Маркс бурада Шарл Ганилин «Des systèmes d'économie politique», tome II, p. 36—37 (Paris, 1821) китабындан верир, орада бу јерин Ганил тәрәфиндән тәрчүмә олунмуш франсызчасы верилир. Бу парчанын франсызча тәрчүмәсинин мәтни, Марксын өз әлјазмасынын XXII дәфтәриндә инкилис дилиндә вердији инкилисчә орижиналынын мәтниндән бир гәдәр фәрглидир (бах: бу чилд, I һиссә сәһ. 366—368).—*166.*

67 Әлјазмасында, Гарнједән кәтирилән бу ситатдан сонра Чон Стүарт Милл һаггында кениш бир һашијә (әлјазмасынын 319—345-чи сәһифәләри), Малтус һаггында кичик бир јазы (сәһ. 345—346) вә Петти һаггында хырда бир екскурс (сәһ. 346—347) кәлир. Ч. Ст. Милл һаггындакы һашијә ашағыдакы сөзләрлә башланыр: «Гарнјенин бахышларыны арашдырандан әввәл бурада биз, јухарыда әсәриндән ситат кәтирилмиш олан *кичик Миллдән* епизодик тәрздә (јә'ни екскурс шәклиндә) бә'зи шејләри шәрһ едәк. Бурада сөјләнилмәсини нәзәрдә тутдугларымыз әслиндә, һәләлик анчаг А. Смити нәзәрдән кечирдијимиз бу јерә аид олмајыб, шәрһин сонрасына, Рикардонун изафи дәјәр нәзәријјәсиндән бәһс едиләчәји јерә аиддир». XIV дәфтәрин мүндәричатында (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 4), һабелә бу дәфтәрин мәтнинин өзүндә Ч. Ст. Милл һаггындакы бөлмә «Рикардо мәктәбинин позулмасы» фәслинин тәркибинә дахил едилмишдир. Бүтүн бунлара әсасән Ч. Ст. Милл һаггындакы екскурс бу нәшрдә, «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин үчүнчү һиссәсинин тәркибинә дахил олан һәмин фәслә көчүрүлмүшдүр. Малтус һаггындакы јазы Малтус һаггындакы фәслә кечирилмиш, Петти һаггындакы екскурс исә јухарыда, 165—166 сәһифәдә јерләшдирилмишдир. Бүтүн бу һашијәләрдән сонра әлјазмасында (VIII дәфтәр, сәһ. 347) беләә јазылмышдыр: «Инди биз мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар әмәк мәсәләсинә гајыдырыг. *Гарнје.* Бах: VII дәфтәр, сәһ. 319». Сонра да Гарјенин бахышларынын 167—189 сәһифәләрдә чап едилән арашдырылмасы кәлир. —*167.*

68 Маркс бураја гәдәр *x* һәрфи илә, бир истеһлак дәјәри кими көтүрүлән мәһсулу, *z* һәрфи илә исә мәһсулун дәјәрини ишарә едирди. Бу јердән башлајараг Маркс һәрф ишарәләрини дәјишдирир: *x* илә дәјәри, *z* илә исә истеһлак дәјәрини ишарә едир. Бу нәшрин һәр јериндә, Марксын ибтидада көтүрдүјү һәрф ишарәләри верилмишдир.—174.

69 Жермен Гарнје һаггындакы параграфа әлавәдән ибарәт олан бу парча IX дәфтәрдән көтүрүлмүшдүр, орада һәмин парча Сеј һаггындакы параграф илә Дестүт де Траси һаггындакы параграфын арасында јазылмышдыр. Гарнјенин «Abrègé élémentarire des principes de l'économie politique» китабындан олан јерләри Маркс Дестүт де Трасинин бу китабындан ситат кәтирир: "Elemens d'ideologie„. IV-e et V-e parties Paris, 1826, p. 250—251.—*190.*

70 Үмуми башлыг олараг «*Шмалтс*» башлығы алтындакы бир нечə абзас IX дəфтəрин лап ахырында jазылмышдыр. Өз мəзмунуна көрə бунлар jенə дə һəмин дəфтəрдə, 400-чү сəһифəдə Гарнjе һаггында артырылмыш jазыjа əлавəдир (бах: бу чилд. I һиссə, сəһ. 189—191)—*191*.

71 Канарын сəрвəтə вердиjи тə'рифи Маркс Ганилин «Des systèmes d'économie politique» китабындан ситат кəтирир (2-чи нəшри, I чилд, сəһ. 75). Канарын китабында бу тə'риф 4-чү сəһифəдəдир.—*191*.

72 Ганилин бу иддиасы өзүнүн «Des systèmes d'économie politique» (seconde édition, Paris, 1821) əсəринин биринчи чилдиндəдир, p. 213.

Ганилин «Théorie de l'economie politique» китабы 1815-чи илдə Рикардонун «Принсиплəри»нин биринчи нəшриндəн ики ил габаг чыхмышдыр.—*202*.

73 Дəгиг деjилсə, машынларын дəjəри, əкəр о, капиталын 460 фунт стерлингдəн (150+310) ибарəт, jердə галан һиссəсиндəн 4 дəфə артыг фəрз едилдикдə 1840 ф. ст. тəшкил етмəли иди. Лакин бу мəблəғ һесабламалары хеjли чəтинлəшдирəрди. Буна көрə дə Маркс һесабламалары садəлəшдирмəк үчүн машынларын дəjəрини 1 600 фунт стерлингə бəрабəр көтүрүр.—*204*.

74 Рикардонун «Принсиплəри»нин 26-чы фəслинə Сеjин геjдини Маркс бурада Ганилин китабындан ситат кəтирир (I чилд, сəһ. 216).—*212*.

75 Бах: 18-чи геjд.—*213*.

76 Маркс Ганилин китабынын биринчи чилдинин сəһифəсини көстəрир; онун бурада Рикардонун «Принсиплəри»нин 26-чы параграфындан (Констансионун франсызчаjа тəрчүмəсиндəн) ситат кəтирдиjи парчалар һəмин китабдадыр. Сонралар Маркс өз əлjазмасынын 377-чи сəһифəсиндə jенə дə Рикардонун «Принсиплəри»ндəн һəмин jери, бу дəфə инкилис дилиндə (инкилисчəсинин 3-чү нəшриндəн) вə даһа долғун шəкилдə ситат кəтирир (бах: бу чилд, I һиссə, сəһ. 217—219).—215.

77 *Vos. non vobis* (сиз, өзүнүз үчүн деjилсиниз) — сөзлəри Веркилинин епиграмындандыр; орада деjилир: «Демəли, сиз гушлар jуваны өзүнүз үчүн тикмирсиниз; демəли, сиз гоjунларын үстүндəки jун өзүнүз үчүн деjилдир; демəли, сиз арылар балы өзүнүз үчүн һазырламырсыныз; демəли, сиз өкүзлəр котана өзүнүз үчүн гошулмамышсыныз».—*216*.

78 Маркс бурада Рикардонун «Принсиплəри»нин 26-чы фəслиндəн ситаты Констансионун франсызча тəрчүмəсиндəн (Ганилин китабындан, I чилд, сəһ. 214), сонра исə инкилисчə орижиналыны верир (3-чү нəшриндəн, сəһ. 416).—*217*.

79 Сонра əлjазмасында үстүндəн карандашла чызыг чəкилəн $4^1/_2$ сəһифə (372—376-чы сəһифəлəр) кəлир ки, һəмин сəһифəлəрдə Маркс, Рикардонун «20 000 ф. ст. капиталы олан бир адам» мисалындакы рəгəм мə'луматыны əтрафлы сурəтдə арашдырыр. Маркс бу рəгəм мə'луматынын ағлабатан олмадығыны көстəрир. 20 000 ф. ст. капиталын са-

һиби бир һалда 100 фәһлә ишләдир вә истеһсал едилән әмтәәни 10 000 фунт стерлингә сатыр. Дикәр һалда исә 1 000 фәһлә ишләдир вә истеһсал едилән әмтәәни 20 000 фунт стерлингә сатыр. Рикардо иддиа едир ки, һәр ики һалда 20 000 фунт стерлинглик капиталын мәнфәәти ејни мигдарда — 2 000 ф. ст. ола биләр. Маркс мүфәссәл һесабламалар әсасында көстәрир ки, бу илкин шәртләр котүрүлдүкдә о чүр нәтичә мүмкүн дејилдир. Бунунла әлагәдар олараг Маркс белә бир үмуми мүддәа ирәли сүрүр: «Изаһат үчүн кәтирилән мисалларда *илкин шәртләр* кәрәк өзләри өзләринә зидд олмасын. Онлар елә ифадә едилмәлидир ки, *реал* илкин шәрт олсунлар, реал һипотез олсунлар, илкин шәрт олараг верилән мә'насыз шеј, һипотетик гејриреаллыг вә намүмкүнлүк олмасынлар» (сәһ. 373). Рикардода кәтирилән мисалын јарытмазлығы белә бир чәһәтчә дә ашкара чыхыр ки, бу мисалда анчаг ишләдилән фәһләләрин сајы көстәрилир, һәр ики һалда истеһсал едилән үмуми мәһсулун мигдары исә көстәрилмир. Бу ики һалы даһа дәриндән тәһлил етмәк мәгсәди илә Маркс фәһләләрин сајы үчүн вә истеһсал едилән мәһсулун мигдары үчүн даһа мүнасиб рәгәмләр сечиб көтүрүр вә мүвафиг сурәтдә һесаблајыр. Лакин Маркс һәр ики һалда әмәк һаггы шәклиндә фәһләләрә чатан мәһсулун мигдарынын һесабланмасына кәлиб чыханда өз һесабларында сәһв олдуғуну көрүр вә бу һагг-һесаблары кәсмәк гәрарына кәлир. Әлјазмасында үстүндән чызыг чәкилән јер (376-чы сәһифәдә) бу сөзләрлә гуртарыр: «Бу һесабламаны кәсмәк лазымдыр. Бу Рикардо чәфәнкијатынын гурашдырылмасына вахт сәрф етмәјә әсас јохдур».—*217*.

80 Маркс бурада Сејин (онун «Lettres à Malthus», Paris, 1820, p. 15, әсәриндә) јеритдији белә бир мүһакимәни нәзәрдә тутур ки, әкәр, мисал үчүн, Италија базарында инкилис әмтәәләри һәддән артыг чохалырса, бунун сәбәби, инкилис әмтәәләринә мүбадилә олуна биләчәк италјан әмтәәләринин кифајәт мигдарда истеһсал едилмәмәсидир. Сејин јеритдији бу мүһакимәләр аноним бир трактатда — «An Inquiry into those Principles...» (London, 1821, p. 15) ситат кәтирилир вә Марксын өз XII гејд дәфтәринин 12-чи сәһифәсиндә «An Inquiry into those Principles ...»дән едилән игтибасларда јазылмышдыр. Һабелә Сејин ашағыдакы тезиси илә мүгајисә ет: «Бә'зи мәһсулларын сатылмасындакы ләнкимә бә'зи дикәрләринин надирлијиндән ирәли кәлир»; һәмин тезис Маркс тәрәфиндән бу чилдин биринчи һиссәсинин 265-чи сәһифәсиндә арашдырылыр.—*226*.

81 Маркс, сонракы һесабламалар мүрәккәбләшмәсин дејә, јуварлаг 10 рәгәмини көтүрүр. Мәтндәки рәгәмләр (әсас капиталын 14 мүхтәлиф нөвү үчүн дөвр мүддәтинин үмуми мигдары олараг 110 ил) көтүрүлдүкдә әсас капиталын орта дөвр етмәсинин дүрүст һесабланмасы (әкәр әсас капиталын 14 мүхтәлиф нөвүнүн һамысы мигдарча бәрабәр фәрз едилсә) 10 ил дејил, анчаг 7,86 ил верир.—*236*.

82 Бу «интерметссо»да тохунулмуш мәсәләләрин бә'зиләри барәсиндә Маркс өз әлјазмасынын X дәфтәриндә, Кененин «Игтисад чәдвәли»нин арашдырылмасы илә әлагәдар олараг бир даһа бәһс едир (бах: бу чилд, I һиссә, VI фәсил). Јухарыда гаршыја гојулан ики суалын әтрафлы систематик чавабы исә «Капитал»ын II чилдиндә (хүсусилә дә X бөлмәнин 20-чи фәслиндә: «Капитал вә кәлир: дәјишән капитал вә әмәк һаггы», һабелә 21-чи фәсилдә: «Јығым вә кениш тәкрар истеһсал») верилир.

«Изафи дәјәр нәзәриjjәләри»нин II hиссәсиндә Маркс, бу «интерметссо»да арашдырылан мәсәләләрдән Рикардонун јығым нәзәриjjәси hаггындакы фәсилдә бир даhа бәhс едир.

«Изафи дәјәр нәзәриjjәләри»нин III hиссәсиндә Маркс (аноним «The Source and Remedy of the National Difficulties» памфлетин тәнгидли тәhлили илә әлагәдар олараг) «сијаси игтисадчыларын пролетар әлеjhдарлары» hаггындакы фәсилдә вә (јығым бир кениш тәкрар истеhсал кими—мәсәләси илә әлагәдар олараг) Шербүлје hаггындакы фәсилдә бир даhа капитал илә кәлир арасында мүбадилә мәсәләсинә гајыдыр.—*247.*

83 Бах: 12-чи гејд.—*261.*

84 Ашағыдакы јердән бәhс олунур: «Бир өлкәнин тәдавүлүндә олан вә өлкәдәки торпағын вә әмәјин иллик мәhсулунун тәдавүлү үчүн вә мүвафиг истеhлакчылар арасында тәгсими үчүн хидмәт едән гызыл вә күмүш, ајрыча бир тачирин нәгд пулу кими, өлү капиталдан ибарәтдир. Өлкәнин капиталынын бу чох гијмәтли hиссәси өлкә үчүн hеч бир шеј истеhсал етмир» (Адам Смит. «Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри hаггында тәдгигат». М.—Л., 1935, I чилд, сәh. 270).—*262.*

85 *Франса институту* — бир нечә шө'бәдән вә ја академијадан ибарәт олан елми мүәссисәдир; 1795-чи илдән мөвчуддур. Дестүт де Траси Мә'нәви вә сијаси елмләр академијасынын үзвү иди. — *276.*

86 Маркс өз әлјазмасынын XIV дәфтәриндә (hәмин дәфтәр бу чилдин III hиссәсинә дахилдир), Малтусун бахышларыны арашдырдыгдан сонра, ики аноним әсәр үзәриндә дајаныр ки, бунларын бири рикардочу мөвгеләрдән Малтусун әлеjhинә чыхыр, дикәри исә рикардочулара гаршы Малтусун бахышларыны мүдафиә едир. Биринчисинин ады беләдир: «An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that Taxation and the Maintenance of Unproductive Consumers can conducive to the Progress of Wealth». London, 1821. Икинчисинин ады беләдир: «Outlines of Political Economy». London, 1832.—*282.*

87 Уилјам Пејлинин «The Principles of Moral and Political Philosophy» китабындан (London, 1785) hәмин ситаты Маркс франсыз дилиндә бу китабдан кәтирир: T. R. Malthus. «Essai sur le principe de population». Traduit de l'anglais sur la cinquième édition par P. Prévost et G. Prévost. 3-e édition française. Tome IV, Paris—Genève, 1836, p. 109.—*282.*

88 Маркс «Һамбург драматуркијасы»нда (1767 — 1768) Лессингин Волтерә гаршы мүбаhисәсини нәзәрдә тутур. — *285.*

89 *«Һенриада»* — Волтерин Франса кралы IV Һенрих hаггындакы поемасыдыр; илк дәфә 1723-чү илдә нәшр едилмишдир. — *285.*

90 Адам Смитин кешишләрә гаршы дүшмәнчилик мүнасибәти hаггында бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 23-чү фәсил, 75-чи гејд. —*301.*

91 Бу фәсилдә Смит меркантилизмин үмуми нәзәри тәсәввүрләрини нәзәрдән кечирир. —*304.*

92 Маркс «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин биринчи бурахылышындакы «Дәфинә әмәлә кәлмәси» параграфыны нәзәрдә тутур; Маркс орада Петтинин «Сијаси hесаб»ындан ситат кәтирир. Маркс јухарыда, 158-чи сәhифәдә дә јенә hәмин ситата ишарә едиб, Смитин гисмән меркантилист тәсәввүрләринә гајытдығыны гејд едир. — *304.*

93 Маркс Смитин «Халглар сәрвәти» әсәринин II китабында 3-чү фәслин ахырынчы алты абзасыны нәзәрдә тутур; орада Смит кәлирин нә кими хәрчләнмәсинин ичтимаи сәрвәтин артмасына чох јардым етмәси вә нә кими хәрчләнмәсинин буна аз јардым етмәсини тәдгиг едир. Смит белә фәрз едир ки, бу нәтичә истеһлак шејләринин мүхтәлиф тәбиәтиндән, онларын јашамасы мүддәтиндән асылыдыр. Смитин һәмин бахышыны Маркс јухарыда, Дестүт де Траси һаггындакы параграфда, 279—280-чы сәһифәдә хатырладыр. — *305*.

94 V дәфтәрдә, әлјазмасынын 181-чи сәһифәсиндә (биринчи фәсил, үчүнчү бөлмә: «Нисби изафи дәјәр», «Әмәк бөлкүсү» параграфы) Маркс Ленкедән ашағыдакы ситаты кәтирир:

«Онун арзу етдији ән азачыг бир фасилә баш вердикдә, она» (күнәмуздчу фәһләјә) «тәшвишлә көз гојан тамаһкар гәнаәтчиллик она төһмәтләр јағдырыр вә әкәр о, бир дәгигә динчәлмәк истәсә, башлајыб дејир ки, мәни сојду» ([Linguet.] «Théorie des Loix Civiles». Tome II, Londres, 1767, p. 466).

Јенә дә бу јери Маркс X дәфтәрдә, әлјазмасынын 439-чу сәһифәсиндә, Ленке һаггындакы фәсилдә (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 356) ситат кәтирир. «Капитал»ын I чилдиндә һәмин јер,—ихтисар олунмуш һалда,—8-чи фәслин 39-чу гејди шәклиндә верилмишдир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 23-чү чилд, сәһ. 244).—*307*.

95 Нәшр едилмәси вахтына көрә Ленкенин «Théorie des Loix Civiles» (1767-чи ил) әсәри Неккерин бурада Маркс тәрәфиндән нәзәрдән кечирилән «Sur la Législation et le Commerce des Grains» (1775-чи ил) вә «De l'Administration des Finances de la Franse» (1784-чү ил) әсәрләринин һәр икисиндән габаг чыхдығына бахмајараг, Маркс Ленке һаггындакы фәсли Неккер һаггындакы фәсилдән сонра верир. Марксда материалын белә јерләшдирилмәсинин сәбәби одур ки, капиталист истеһсалынын характерини анламаг мә'насында Ленкенин әсәри Неккерин көстәрилән әсәрләриндән јүксәк бир пиллә тәшкил едир.—307.

96 Маркс бурада «Игтисад чәдвәли»нин ашағыдакы китабда верилән сурәтиндән истифадә етмишдир: Schmalz. «Economie politique». Ouvrage traduit de l'allemand par Henri Jouffroy. Tome I, Paris, 1826, p. 329.

Шмалтсын бахышларынын тәнгидини Маркс VI дәфтәрдә, 241—242-чи сәһифәләрдә вермишдир (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 40—41).

Шмалтс һаггында әлавә мүлаһизәләр, онун китабындан ситатларла бирликдә IX дәфтәрин лап ахырында, 421-чи сәһифәдә верилмишдир (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 190—192). Әлјазмасынын сонракы сәһифәсиндә исә (X дәфтәр, сәһ. 422) Маркс, Кененин «Игтисад чәдвәли»нин тәнгиди арашдырылмасына һәср едилмиш «һашијә»јә кечиб, һәмин чәдвәли бурада Шмалтсын китабы үзрә верир.

Характерик бир һалдыр ки, демәк олар бүтүн һашијә бојунча (әлјазмасынын 422—437-чи сәһифәләри) Маркс адларыны чәкдији мүәллифләрин әсәрләриндән һеч бир ситат кәтирмир. «Һашијә»нин анчаг сон сәһифәсиндә (сәһ. 437) Смитдән ситатлар кәтирилмиш вә Прудонун әсәриндән бир парча верилиб көстәрилмишдир ки, бу парча, әлјазмасында (сәһ. 428) Прудондан бәһс едилән јерә аиддир (Марксын бу көстәришинә әсасән, Прудонун әсәриндән олан һәмин парча бу чилдин I һиссәсинин 322-чи сәһифәсиндә верилмишдир). Бүтүн бунлардан белә бир нәтичә чыхыр ки, Маркс «Һашијә»ни јазанда Кененин вә бурада ады чәкилән дикәр мүәллифләрин әсәрләри онун әлинин

алтында олмамышдыр. Чох ола биләр ки, бүтүн «Һашијә» Маркс (437-чи сәһифәдә Смитдән вә Прудондан кәтирилән ситатларадәк) 1862-чи илин апрелиндә, Манчестрдә Енкелсин јанында олдуғу заман јазмышдыр.

XXIII дәфтәрдә, 1433—1434-чү сәһифәләрдә физиократлар һаггындакы әлавә мүлаһизәләрдә Маркс «Игтисад чәдвәли»ни, Кененин өз «Analyse du Tableau Economique»дә олдуғу шәкилдә верир (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 390). «Игтисад чәдвәли» јенә дә һаман шәкилдә Марксын Енкелсә јаздығы 1863-чү ил 6 ијул тарихли мәктубунда верилир. — *311.*

97 Марксын бурада тәтбиг етдији һәрф ишарәләри (вә бу ишарәләр үчүн нишанлар) «Чәдвәл»и әјаниләшдирир, Шмалтсда, һабелә Кенедә исә бу әјанилик јохдур.

Һәр хәттин ики һәрф (*ab, ac, ad* вә и. а.) илә ишарә едилмәси хәттин истигамәтини — бу хәттин һансы синифдән һансы синфә кетдијини мүәјјән етмәјә имкан верир (истигамәт һәрфләрин әлифбадакы ардычыллығы илә мүәјјән олунур: *ab, ac, ad*...) Мәсәлән *ab* хәтти көстәрир ки, торпаг мүлкијјәтчиләри синфи илә мәһсулдар синиф (фермерләр) арасындакы тәдавүлүн башланғыч нөгтәси мүлкијјәтчиләр синфидир (бунларын фермердән јејинти шејләри сатын алмасыдыр).

Һәр хәттин ики һәрфлә — хәттин әввәлиндә вә ахырында — ишарә едилмәси ејни заманда пулун һәрәкәтини вә әмтәәләрин һәрәкәтини ифадә едир. Мәсәлән, *ab* хәтти пулун һәрәкәтини көстәрир (торпаг мүлкијјәтчиләри синфи мәһсулдар синифдән сатын алдығынын мүгабилиндә она 1 млрд. пул верир); лакин экс истигамәтдә көтүрүлән һәмин хәтт (*ba*), әмтәәләрин һәрәкәтини көстәрир (мәһсулдар синиф мүлкијјәтчиләр синфинә 1 милјардлыг јејинти шејләри верир).

Сыныг хәтт *abcd* ашағыдакы вәсиләләрдән ибарәтдир: 1) торпаг мүлкијјәтчиләри илә мәһсулдар синиф арасындакы тәдавүлү көстәрән *ab* парча (мүлкијјәтчиләр фермерләрдән 1 милјардлыг јејинти шеји алыр); 2) мүлкијјәтчиләр илә бәһәрсиз синиф—сәнајечиләр арасындакы тәдавүлү көстәрән *ac* парча (мүлкијјәтчиләр сәнајечиләрдән 1 милјардлыг сәнаје мә'мулаты алырлар); 3) бәһәрсиз синиф илә мәһсулдар синиф арасындакы тәдавүлү көстәрән *cd* парча (сәнајечиләр фермерләрдән 1 милјардлыг јејинти шеји алырлар).

a'b' хәтти мәһсулдар синиф илә бәһәрсиз синиф арасындакы тәдавүлү көстәрир (фермерләр сәнајечиләрдән 1 милјардлыг сәнаје мә'мулаты алырлар.).

a"b" хәтти бәһәрсиз синиф илә мәһсулдар синиф арасындакы интәһа тәдавүлү көстәрир (сәнајечиләр фермерләрдән сәнаје истеһсалы үчүн лазым олан 1 милјардлыг хаммал алыр). — *311.*

98 Маркс, јеканә әмтәәси өзүнүн иш гүввәсиндән ибарәт олан фәһләни «биринчи мә'нада әмтәә саһибинә», јә'ни сатмаг үчүн «иш гүввәсинин өзүндән фәргли әмтәәләри» олан, әмтәә саһибинә гаршы гојур (мүгајисә ет: јухарыда, сәһ. 150 вә 154—156). — *321.*

99 Маркс «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин биринчи бурахылышыны, икинчи фәсли, үчүнчү бөлмәни — «Пул» бөлмәсини, биринчи ики абзасы нәзәрдә тутур (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 2-чи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 105—106). — *329.*

100 Маркс «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин биринчи бурахылышында ашағыдакы јери нәзәрдә тутур: «Онларын [әмтәә саһибләринин] бир алычы кими хәрчләдикләри пул, онлар јенидән әмтәә

сатычысы кими мејдана чыхдыгда, дәрһал әлләринә гајыдыр. Беләликлә, әмтәә тәдавүлүнүн даим јенидән давам етмәси бунда экс олунур ки, пул нәинки буржуа чәмијјәтинин бүтүн сәтһиндә даим бир әлдән башга әлә кечир, һәм дә бунунла бәрабәр, ејни һәрәкәти јенидән тәкрар етмәк үчүн сонсуз мүхтәлиф нөгтәләрдән чыхыб һәмин нөгтәләрә гајыдараг, чохлу мүхтәлиф кичик дөвранлар едир» (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 2-чи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 83).—*329*.

101 Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 266—280. Һабелә бах: К. Маркс, «Капитал», II чилд, 20-чи фәсил, XIII бөлмә: «Дестүт де Трасинин тәкрар истеһсал нәзәријјәси». —*330*.

102 Брej һаггындакы бөлмә X дәфтәрдә, әлјазмасынын 441—444-чү сәһифәләриндәдир. Һәмин бөлмә битмәмиш галыр вә Брејин фәһлә илә капиталист арасындакы пул тәдавүлү мәсәләсинә даир бахышларына һәмин бөлмәдә тохунулмамышдыр.

Брејин пулун маһијјәтинә вә ролуна бахышлары һаггында бах Марксда: 1847-чи илә аид әлјазмасы «Әмәк һаггы» (К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 2-чи нәшри, 6-чы чилд, сәһ. 584); «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie», Moskau 1939. S. 55, 690, 754; Марксын Енкелсә јаздыгы 1858-чи ил 2 апрел тарихли мәктубу; «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» (К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 2-чи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 70). —*330*.

103 Сонралар, X дәфтәрин 428-чи вә 437-чи сәһифәләриндә Маркс Прудонун бу мәсәләдәки бахышларына характеристика верир (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 332—333).—*330*.

104 Мө'тәризәјә алынмыш сөзләр Марксын сонралар инкишаф етдирмәк нијјәтиндә олдуғу бир фикрин гејд едилмәси характерини дашыјыр. Чох еһтимал ки, Маркс Кененин торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәт мәсәләсиндәки мәддаһчы консепсијасыны нәзәрдә тутурмуш: бу консепсијаја көрә торпаг мүлкијјәтчиләринин торпаг һүгугу буна әсасланыр ки, онларын ата-бабасы бакир торпағы әкин үчүн јарарлы һала салмышдыр. «Анти-Дүринг»ин икинчи бөлмәсинин Маркс тәрәфиндән јазылан X фәслиндә физиократларын һәмин бахышына беләхарактеристика верилмишдир: «...«Тәбии һүгуга» көрә торпаг мүлкијјәтчиләринин әсил вәзифәси мәһз «өз аға мүлкләрини јахшы идарә етмәјә чалышмагдан вә онлара хәрч чәкмәкдән», јахуд ... avances fonciéres-дән, јә'ни торпағын һазырланмасына вә фермаларын бүтүн лазыми аваданлыгла тәчһиз едилмәсинә хәрч чәкмәкдән ибарәтдир ки, бу да фермерә сонра бүтүн өз капиталыны јалныз әсил кәнд тәсәррүфат әкинләринә сәрф етмәк имканы верир» (К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 2-чи нәшри, 20-чи чилд, сәһ. 260).—*331*.

105 «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин III һиссәсиндә, «Кәлир вә онун мәнбәләри. Вулгар сијаси игтисад» екскурсунда (әлјазмасынын 935—937-чи сәһифәләри) Маркс Прудонун «Gratuite du Crédit»дә пул капиталын ролу вә фаизин маһијјәти барәсиндә ирәли сүрдүјү вулгар бахышыны тәнгид едир. Һабелә бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 2-чи нәшри, 25-чи чилд, I һиссә, сәһ. 379—381.—*332*.

106 Бу проблеми Маркс «Капитал»ын II чилдиндә һәртәрәфли нәзәрдән кечирмишдир — 17-чи фәсил; 20-чи фәсил, V вә XII бөлмәләр; 21-чи фәсил (хүсусилә дә I бөлмә, 1-чи параграф: «Дәфинә јаранмасы»)—*334*.

107 Бундан габагкы гејдә бах. —*335.*

108 Маркс бурада, Кенедәки үч синиф үчүн бу ишарәләри ишләдир: *P*— classe des Propriétairez (торпаг мүлкијјәтчиләри синфи), *S* — classe Stérile (бәhәрсиз синиф — сәнајечиләр), *F* — Fermiers, classe productive (фермерләр, мәhсулдар синиф). —*335.*

109 Бах: 97-чи гејд. —*336.*

110 Бах: 97-чи гејд. — *339.*

111 Маркс бурада вә сонралар белә көтүрүр ки, Кенејә көрә үмуми кәнд тәсәррүфат мәhсулунун *јалныз бешдә бир hиссәси* тәдавүлә дахил олмајыб, мәhсулдар синиф тәрәфиндән натурал формада истифадә едилир.

Маркс XXIII дәфтәрдә, әлјазмасынын 1433—1434-чү сәhифәләриндә (бах: чилд, I hиссә, сәh. 390—391) вә «Анти-Дүринг»ин өз јаздығы X фәслинин икинчи бөлмәсиндә бу мәсәләјә гајыдыр. Һәмин фәсилдә, Кененин кәнд тәсәррүфатында дөврijјә капиталынын әвәзләнмәси hаггындакы бахышларына ашағыдакы дүрүстләшдирилмиш характеристика верилмишдир: «Беш милјард дәјәриндә олан бүтүн үмуми мәhсул, беләликлә, мәhсулдар синфин әлиндәдир, јә'ни буну, он милјардлыг әсас капитала мүвафиг олан ики милјард мәбләғиндә иллик дөврijјә капиталыны хәрчләмәклә истеhсал етмиш фермерләрин әлиндәдир. Дөврijјә капиталыны әвәзләмәк үчүн, демәли, о чүмләдән билаваситә әкинчиликдә ишләјән бүтүн адамларын јашамасыны тә'мин етмәк үчүн лазым кәлән кәнд тәсәррүфат мәhсуллары, јашајыш васитәләри, хам материаллар вә и. а. in natura үмуми мәhсулдан чыхылыр вә јени кәнд тәсәррүфат истеhсалы үчүн сәрф едилир. Јухарыда дејилдији кими, гијмәтләрин сабит вә тәкрар истеhсалын бир дәфә мүәјјән едилмиш мигјасда бәсит тәкрар истеhсал олдуғу фәрз едилдијинә көрә, габагча үмуми мәhсулдан чыхылан бу hиссәнин пул дәјәри ики милјард ливрә бәрабәрдир. Демәли, бу hиссә үмуми тәдавүлә дахил олмур, зира, јухарыда гејд едилдији кими, ајры-ајры синифләр *арасында* баш вермәјиб, hәр бир ајрыча синфин дахилиндә баш верән тәдавүл чәдвәлә дахил дејилдир» (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 20-чи чилд, сәh. 257).

Бурадан о нәтичә чыхыр ки, Кенејә көрә фермерләрин бүтүн үмуми мәhсулунун *бешдә икиси* барәсиндә бәhс етмәк лазымдыр ки, онларын мәhсулунун бу hиссәси натурал формада онларын дөврijјә капиталынын әвәзләнмәсинә кедир. — *339.*

112 Маркс Бодонун «Explication du Tableau Economique» комментарисини нәзәрдә тутур (hәмин комментари бу китабдадыр: «Physiocrates». Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Deuxième partie. Paris, 1846, p. 822 — 867).—*341.*

113 «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир»ин биринчи бурахылышы нәзәрдә тутулур. Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 2-чи нәшри, 13-чү чилд, сәh. 89.—*349.*

114 Кененин «Игтисад чәдвәли»ндә *мин милјон* (јә'ни милјард) Тур ливри hесабы илә көстәрилән рәгәмләр әвәзинә Маркс бурада садәчә пул ваhиди *минләриндән* бәhс едир ки, бу әсла мәтләби дәјишдирмир. —*349.*

115 Бах: Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 83.— *350*.

116 Бах: 101-чи гејд.—*350*.

117 Маркс «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир»ин биринчи бурахылышына истинад едир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 13-чү чилд, сәһ. 83). Мүгајисә ет: 100-чү гејд.—*350*.

118 Бах: 106-чы гејд.— *351*.

119 «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин III һиссәсиндә (XIV вә XV дәфтәрләрдә, әлјазмасынын 852—890-чы сәһифәләриндә) белә бир фәсил вардыр: «Сијаси игтисадчыларын Рикардо нәзәријјәсиндән башлајан пролетар әлејһдарлары», X дәфтәрдә битмәмиш галан Брej һаггындакы бөлмәдә (сәһ. 441—444) вә XVIII дәфтәрдә (сәһ. 1084—1086), Һодскин һаггындакы бөлмәнин ахыры да һәмин фәслә аиддир.—*353*.

120 [Linguet, N.] «Théorie des Loix Civiles, ou Principes fondamentaux de la Société». Tome I, Londres, 1767, p. 236.— *353*.

121 Петтинин бә'зи бахышлары һаггында Маркс артыг јухарыда, «Мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар әмәк һаггындакы нәзәријјәләр» фәслиндә, онун мәһз илк заманларда мәһсулдар әмәк илә гејри-мәһсулдар әмәк арасында фәрг гојмаг тәшәббүсләриндән бәһс едилән һиссәсиндә данышмышдыр (бах: бу чилдин I һиссәси, сәһ. 164—166).— *363*.

122 Маркс тәрәфиндән XVIII дәфтәрин 1140-чы сәһифәсиндә гарасы јазылан планда олдуғу үзрә, «Капитал»ын биринчи һиссәсинин ахырынчы, 9-чу бөлмәси нәзәрдә тутулур (бах: бу чилдин I һиссәсиндә, 431-чи сәһифәдә «Капитал»ын биринчи һиссәсинин планы).—*363*.

123 Илк дәфә 1662-чи илдә чап едилән «Веркиләр вә рүсумлар һаггында трактат» нәзәрдә тутулур.—*373*.

124 Норсун «Discourses upon Trade» әсәриндән вә Локкун «Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest, and Raising the Value of Money» әсәриндән бәһс олунур. Бу әсәрләрин һәр икиси 1691-чи илдә јазылыб Лондонда чыхмышдыр: биринчиси 1691-чи илдә, икинчиси 1692-чи илдә. —*374*.

125 Бу әсәрин ады беләдир: «Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest, and Raising the Value of Money» (1691). — *377*.

126 Маркс бурада Локкдан ситаты Массинин бу китабындан кәтирир; «An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest», p. 10—11. Локкун әсәрләринин 1768-чи ил нәшриндә бу јер икинчи чилдин 24-чү сәһифәсиндәдир. — *378*.

127 Маркс 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасындакы өз «Әлавә дәфтәрләри»ндән (Beihefte) бирини нәзәрдә тутур; 1863-чү илин јазында бу дәфтәрләрдә о, 1863-чү ил 29 мајда Енкелсә јаздығы кими, өз әсәринин «јазылмыш һиссәси илә әлагәдар олараг, сијаси игтисад

әдәбиј јатынын тарихинә даир чыхарышлар топлајыр». Beihefte *A, B, C, Д, E, F, G, H* бизим әлимизә кәлиб чатмышдыр. Әлавә дәфтәр С-дә Норсун әсәриндән чыхарышлар 12—14-чү сәһифәләри тутур. —*379.*

128 Әлјазмасында бурада әввәлчә «1688-чи илдән» јазылмыш, сонра исә 1688 рәгәминин үстүндән чызыг чәкилиб әвәзиндә суал ишарәси гојулмушдур. 1861—1863-чү илләрә аид өз әлјазмасынын XI дәфтәриндә, 507—508-чи сәһифәләрдә Маркс 1641-чи илдән буғданын гијмәтиндәки дәјишикликләр барәсиндәки мә'луматы көстәрир. 1641—1649-чу илләрдә буғданын 1 квартеринин орта гијмәти 60 шиллинг 5 $^{2}/_{3}$ пенс тәшкил едирдисә, XVII әсрин икинчи јарысында орта гијмәт 44 шиллинг 2 $^{1}/_{5}$ пенсә енмишди, XVIII әсрин биринчи јарысында исә 1 квартерин гијмәти 35 шиллинг 9 $^{29}/_{50}$ пенсә дүшмүшдү. —*379.*

129 Көрүнүр ки, Маркс Петтинин «Сијаси һесаб»ынын (1676) IV фәслиндән «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин II һиссәсиндә, Родбертус һаггындакы фәсилдә (әлјазмасынын 494-чү сәһифәсиндә) өзүнүн ситат кәтирдији јери нәзәрдә тутур. Мугајисә ет: «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 681: «Петти вә Давенант дөврүндә кәнд әһалиси вә торпаг саһибләри јахшылашдырмалар вә шумлама барәсиндә шикајәтләнмишләр; јахшы торпаглардан кәлән рента азалмышдыр...». —*380.*

130 Бу ситат (*«Диләнчидән* башлајачағам» сөзләриндән башлајараг), Марксын 1861—1883-чү илләрә аид әлјазмасынын XXIII дәфтәриндә 1419-чу сәһифәдәки көстәришинә мувафиг олараг, Әлавә дәфтәр *C* үзрә, 12—13 сәһифәләрдән верилмишдир. —*382.*

131 Әлавә дәфтәр *C*-нин 14-чү сәһифәсиндә Норсун әсәриндән чыхарышлар верилмишдир; бунларда Норс өлкәдәки пулун тәдавүлә «ахыб кәлмәси вә кери чәкилмәси» һалларындан бәһс едир. Бу чыхарышларын бирини Маркс «Капитал»ын I чилдинин 3-чү фәслинә аид 95-чи гејддә верир. —*383.*

132 Масси бундан габаг Петтинин «сијаси һесаб»ындан вә Локкун «Фаизин ашағы дүшмәсинин вә дөвләт тәрәфиндән пулун дәјәринин јүксәлдилмәсинин нәтичәләри һаггында бә'зи мүлаһизәләр» трактатындан ситатлар кәтирир. —*387.*

133 Маркс бурада «Игтисад чәдвәли»ни (бә'зи ихтисарла), онун Кенедә «Analyse du Tableau Economique»дәки шәклиндә верир (Д'ер нәшри, I һиссә, сәһ. 65). —*390.*

134 Бах: 111-чи гејд. —*391.*

135 Бу нөгтеји-нәзәр физиократ Бодо тәрәфиндән өзүнүн «Explication du Tableau Economique» әсәриндә шәрһ едилмишдир, III фәсил, 12-чи параграф (Д'ер нәшри, II һиссә, сәһ. 852—854). —*392.*

136 Һәмин башлыг алтында Д'ер нәшринин I һиссәсиндә, Кенејә мәхсус ики диалог бирләшдирилмишдир: «Du commerce. Premier dialogue entre M. H. et M. N.» вә «Sur les travaux des artisans. Second dialogue». Марксын кәтирдији ситат биринчи диалогдан көтүрүлмүшдүр. —*392.*

137 Марксын кәтирдији ситат Дүпон де Немурун «De l'origine et des progrés d'une science nouvelle» китабынын мәтнинин өзүндә дејил, мәзмунча она бағлы олан «Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de ses principes d'economie sociale»дадыр. —*392.*

138 Ситат Кененин «Dialogue sur le commerce» әсәриндән көтүрүлмүшдүр. — *392.*

139 «Dialogue sur les travaux des artisans»дан. — *392.*

140 «Maximes du docteur Quesnay»дан. — *392.*

141 Маркс Рикардонун «Сијаси игтисад принсипләри»ндә 26-чы («Үмуми вә халис кәлир һаггында») фәсли нәзәрдә тутур. —*393.*

142 Маркс дү Буанын әсәриндән өзүнүн Әлавә дәфтәр *А*-да (127-чи гејдә бах), 27—32-чи сәһифәләрдә гејд етдији чыхарышлары нәзәрдә тутур. Сонракы истинадларында Маркс Әлавә дәфтәрин сәһифәләри әвәзинә мәтнин өзүндә дү Буанын әсәринин сәһифәләрини көстәрир.—*393.*

143 «Изафи мәһсул фанатики» олан Јунг һаггында бах: «Капитал»ын I чилдинин 7-чи фәсли үчүн 34-чү гејд. —*393.*

144 Бах: 141-чи гејд. —*393.*

145 Сонралар ајдынлашдырылмышды ки, бурада Марксын арашдырдығы аноним әсәрин мүәллифи Чон Греј (John Çray) адлы бир адамдыр, онун һансы илләрдә јашамыш олдуғу мүәјјән едилмәмишдир. 1802-чи илдә бу мүәллиф кәлир веркиси һаггында да Лондонда бир китаб бурахмышдыр.—*395.*

146 Маркс өзүнүн Әлавә дәфтәри *Н*-ы нәзәрдә тутур (127-чи гејдә бах). Арашдырылан аноним әсәрин 6-чы сәһифәсиндән көтүрүлүб әлавә дәфтәр *Н*-ын 32—33-чү сәһифәләриндә јазыланларын һамысы сонракы мәтндә верилир. —*395.*

147 Аноним инкилис мүәллифи «манафактурачылар» («manufacturers») дедикдә һәм мануфактура фәһләләрини нәзәрдә тутур (онлары бә'зән «labouring manufacturers»—ишләјән «мануфактурачылар» адландырыр), һәм дә сәнаjечи-саһибкарлары нәзәрдә тутур (бунлары о бә'зән «masters employers» — «тәсәррүфат саһиби—саһибкар» термини илә верир). «Сәнәткар» («artificers») термини исә бу мүәллифин әсәриндә һәм муздлу фәһләләри, һәм дә әсил мә'нада сәнәткарлары әһатә едир. — *396.*

148 Бах: 18-чи гејд. —*396.*

149 *Крона*—5 шиллинглик сиккәдир, *фартинг*—пенсин дөрддә биридир, *кинеја* 21 шиллингә бәрабәрдир. — 397.

150 Әлавә дәфтәр *Н*-ын 37—38-чи сәһифәләриндә аноним әсәрин 31—33-чү сәһифәләриндән чыхарышлар вардыр. —*397.*

151 Әлавә дәфтәр *Н*-ын 38—39-чу сәһифәләриндә аноним әсәрин 51—54-чү сәһифәләриндән чыхарышлар вардыр. Сонралар Маркс Әлавә дәфтәр *Н*-ын сәһифәләри әвәзинә мәтнин өзүндә аноним әсәрин сәһифәләрини көстәрир. —*398.*

152 1861 — 1863-чү илләрә аид өз әлјазмасынын 1446-чы сәһифәсиндә (XXIII дәфтәрдә) Маркс Беарде де л'Аббеин физиократлар әлејһинә јазылан ашағыдакы китабынын адыны чәкир: «Recherches sur les moyens de supprimer les impôts». Amsterdam, 1770. Һәмин китабдан көтүрүлмүш чыхарышлар Әлавә дәфтәр *H*-ын 10 — 11-чи сәһифәләриндәдир, Беарде де л'Аббеин китабындан Марксын нәзәрдә тутдуғу јер һәмин китабын 43-чү сәһифәсиндәдир. — *399.*

153 Аноним мүәллифин «физиократ мәһдудлуғу»ндан бәһс едән ахырынчы абзаслары рус дилинә тәрчүмә едәндә, Марксын арашдырылан китабдан (бу китабын 38—39-чу сәһифәләриндән) кәтирилән ситатын мәтнинә дахил етдији ајры-ајры әлавәләрин бир гәдәр јерини дәјишдирмәк лазым кәлмишдир. Маркс бу парчаны ихтисар олунмуш шәкилдә ситат кәтирир. Ихтисар едилән сөзләр ситат кәтирилән китабдан бәрпа едилмишдир, чүнки белә олмаса, аноним мүәллифин ситат кәтирилән фикирләри барәсиндә Марксын тәнгидини долғун баша дүшмәк мүмкүн дејилдир. —*399.*

154 «Ирландија ичарә һүгугу» һаггында бах: Марксын 1853-чү ил 11 ијул тарихли «New-York Daily Tribune»-дакы мәгаләси (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 9-чу чилд, сәһ. 161—167).—*399.*

155 [Mandeville, B.] «The Fable of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits». The 5th edition». London, 1728, p. 428. Бу китабын биринчи нәшри 1705-чи илдә чыхмышдыр. —*402.*

156 Маркс «Әмәјин формал вә реал сурәтдә капитала табелији. Кечид формалары» бөлмәсини нәзәрдә тутур (XXI дәфтәр, сәһ. 1306—1316); бу бөлмә «Капиталын мәһсулдарлығы. Мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар әмәк» бөлмәсиндән билаваситә әввәл кәлир. Әмәјин формал вә реал сурәтдә капитала табелији һаггында бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 23-чү чилд, сәһ. 518—519.—*403.*

157 Һәлә «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир»ин биринчи бурахылышында (1859-чу ил) Маркс көстәрмишдир ки, буржуа чәмијјәтиндә ичтимаи мүнасибәтләрин мистикләшмәси пулда хүсусилә кәскин ашкара чыхыр вә сәрвәтин нәчиб металлар шәклиндә бир фетиш кими кристаллашмасы буржуа истеһсалынын хүсусијјәтидир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 35—36 вә 136—137). Буржуа мүнасибәтләринин фетишләшдирилмәси просесини Маркс «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин III һиссәсиндә, «Кәлир вә онун мәнбәләри. Вулгар сијаси игтисад» екскурсунда тәһлил етмишдир (әлјазмасынын 891—899 вә 910—919-чу сәһифәләри).—*403.*

158 Маркс «Капитал»ын I чилдинин 13-чү фәслинин 108-чи гејдиндә јазыр: «Елм үмумијјәтлә капиталистә «мүфтә» тамам олур вә бу һал онун елми истисмар етмәсинә әсла мане олмур. Капитал өзкә әмәјини мәнимсәдији кими, «өзкә» елмини дә мәнимсәјир. Лакин истәр елмин, истәрсә мадди сәрвәтин «капиталистчәсинә» мәнимсәнилмәси илә «шәхси» мәнимсәнилмәси тамамилә мүхтәлиф шејләрдир. Д-р Јур өзү, машынлардан истифадә едән өз әзизләдији фабрикантларын механикаја әсла бәләд олмадыгларындан шикајәтләнир...».—*406.*

159 Маркс 1861—1863-чү илләрә аид өз әлјазмасынын 1318-чи сәһифәсини (ахырынчы 9 сәтриндән башга) XXI дәфтәрдән кәсиб, «Капитал»-

ын I чилдинин ахырынчыдан əввəлки вариантынын əлјазмасында 490-чы сəhифəјə јапышдырмышдыр (həмин вариантын əлимизə кəлиб чатан 6-чы фəсли «Марксын вə Енкелсин архиви»ндə нəшр едилмишдир, II (VII) чилд, 1933-чү ил). Бундан сонра кəлəн мəтнин 1318-чи, 1319-чу сəhифəлəриндəн вə 1320-чи сəhифəсинин биринчи јарысындан Маркс, əлјазмасынын hашијəлəриндə (1318-чи сəhифəнин ахырында вə 1320-чи сəhифəнин башланғычында) ики дəфə «Мəнфəəт» сөзү јазылдығындан көрүндүјү үзрə, мəнфəəт hаггындакы бөлмə үчүн истифадə етмəк нијјəтиндə имиш. —*407*.

160 Ријазијјатда артымын ишарə едилмəси үчүн тəтбиг олунан јунан Δ həрфини Маркс бурада изафи дəјəрин ишарə олунмасы үчүн ишлəдир. Сонралар Маркс мəтндə ејни мə'нада латын *h* həрфини ишлəдир. —*408*.

161 Бурада, hабелə сонралар, Маркс изафи дəјəри ишарə етмəк үчүн латын *x* həрфиндəн истифадə едир. —*410*.

162 Маркс «Капитал илə əмəк арасында мүбадилə. Əмəк просеси. Дəјəрин артмасы просеси» бөлмəсини нəзəрдə тутур (I дəфтəр, сəh. 15—53); həмин бөлмəдə: «Əмəк просеси илə дəјəрин артмасы просесинин вəhдəти (капиталист истеhсал просеси)» адлы јарымбөлмə вардыр. (сəh. 49—53). —*412*.

163 Ашағыдакы јарымбөлмəлəрдəн бəhс олунур: «Иш гүввəсинин дəјəри. Минимум əмəк hаггы, јахуд орта əмəк hаггы» (I дəфтəр, сəh. 21—25) вə «Пул илə иш гүввəси арасында мүбадилə» (јенə орада, сəh. 25—34). «Əмəјин гијмəти» мəсəлəсинə Маркс XXI дəфтəрдə, 1312—1314-чү сəhифəлəрдə гајыдыр. — *413*.

164 Рома hүгугунда мүгавилə мүнасибəтлəринин дөрд формулу: «верирəм ки, едəсəн»; «едирəм ки, едəсəн»; «едирəм ки, верəсəн», «верирəм ки, верəсəн». Мүгајисə ет: К. Маркс вə Ф. Енкелс. Əсəрлəри, 2-чи нəшри, 23-чү чилд, сəh. 550—551. —*419*.

165 Марксда бурада сəhифəлəрин нөмрəлəнмəсиндə гəлəм хəтасы вардыр: «1327» əвəзинə «1328» јазылмышдыр. —*421*.

166 Бах: 141-чи гејд. —*422*.

167 Бах: К. Маркс вə Ф. Енкелс. Əсəрлəри, 2-чи нəшри, 25-чи чилд, I hиссə сəh. 406—420. —*424*.

168 Фабрикдəки гара фəhлəлəрин əмəји hаггында Маркс həмин (XXI) дəфтəрин 1308-чи сəhифəсиндə јазмышдыр. —*428*.

169 Бах: К. Маркс. «Капитал», II чилд, 6-чы фəсил, вə III чилд, 17-чи фəсил. — *430*.

170 Бу планларын илкин гарасыны Маркс 1863-чү илин јанварында јазмышдыр. Бу, 1861—1863-чү иллəрə аид əлјазмасынын XVIII дəфтəриндə, Шербүлје вə Ричард Чонс hаггындакы фəсиллəрин мəтни арасындадыр (əлјазмасында онун илə həмин фəсиллəрин мəтни арасында галын квадрат мө'тəризəлəр вардыр). —*431*.

171 «Капитал»ын үч нәзәри һиссәсини Маркс әввәлдә «фәсилләр», сонра «бөлмәләр», нәһајәтдә «китаблар» адландырмышдыр. Мүгајисә ет: 12-чи гејд. —*431*.

172 Бу план јазылдығы вахт «Капитал»ын III һиссәсинин 1-чи фәслинин илкин гарасы артыг, 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын XVI дәфтәриндә јазылмышды. III һиссәнин 1-чи фәслинин мөвзусу XVI дәфтәрдә белә верилмишдир: «Изафи дәјәр вә мәнфәәт». —*432*.

АДЛАР КӨСТӘРИЧИСИ

Е

Ж

И

Ј

К

ӘДӘБИ ВӘ МИФОЛОЖИ ПЕРСОНАЖЛАР

СИТАТ КӘТИРИЛӘН ВӘ АДЫ ЧӘКИЛӘН ӘДӘБИЈЈАТЫН КӨСТӘРИЧИСИ*

Arnd, K. Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur. Hanau, 1845 (*Арнд, К.* Тәбиәтә мувафиг олуб инһисарларын руһуна гаршы вә коммунизмин әксинә көтүрүлән сијаси игтисад вә бураја аид әдәбијјатын ичмалы. Һанау, 1845). — 19.

Bartion, J. Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classes of society. London, 1817 (*Бартон, Ч.* Чәмијјәтин фәһлә синифләринин вәзијјәтинә тә'сир едән шәраит һаггында мулаһизәләр. Лондон, 1817). — 137.

Bastiat, Fr. Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris, 1850. (*Бастиа, Фр.* Кредитин һавајылығы. Ч-б Фр. Бастиа илә ч-б Прудон арасында мүбаһисә. Парис, 1850). — 332.

Baudeau, N. Explication du Tableau économique (1767). In: Physiocrates. Aves une introduction et des commentaires par E. Daire. Deuxiéme partie. Paris, 1846 (*Бодо, Н.* Игтисад чәдвәлинин изаһы (1767). Ашағыдакы китабда: Физиократлар. Е. Дерин кириш мәгаләси вә комментариләри илә. Икинчи һиссә. Парис, 1846) — 341, 391—392.

Béardé de l'Abbaye. Recherches sur les moyens de supprimer les impôrts. Amsterdam, 1770 (*Беарде де л'Аббеи.* Веркиләри ләғв етмәк үсуллары һаггында тәдгигләр. Амстердам, 1770). — 399.

Bellers, J. Essays about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality. London, 1699 (*Беллерс, Ч.* Јохсуллар, сәнаје, тичарәт, мүстәмләкәләр вә әхлагсызлыг һаггында хүласәләр. Лондон, 1699). — 382.

Berkley, G. The Querist, containing several queries, proposed to the

* Марксын бу вә ја дикәр әсәрин һансы нәшриндән истифадә етдијини дүрүст мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олмадығы һалларда бу көстәричидә һәмин әсәрин биринчи нәшри көстәрилир.

Квадрат мө'тәризәдә, аноним нәшр олунмуш китабларын мүәллифләринин ашкара чыхарылан адлары верилир. Улдуз илә ишарә олунан әсәрләр рус дилинә тәрчүмә едилмиш олан әсәрләрдир.

consideration of the public. London, 1750 (*Беркли, Ч.* Суалчы. Чамаатын мүзакирәсинә тәгдим олунан суаллар. Лондон, 1750). Биринчи нәшри 1735—1737-чи илләрдә Дублиндә чыхмышдыр.—384.

**Blanqui, J. A.* Historie de l'économie politique en Europe depuis les anciens jusqu'à nos jorus. Jn: Cours d'économie politique. Bruxelles, 1839 (*Бланки, Ж. А.* Антик дөврдән бизим заманәмизәдәк Авропада сијаси игтисад тарихи. Бу мәчмуәдәдир: Сијаси игтисад курсу. Брүссел, 1839). Бланкинин китабынын биринчи нәшри 1837-чи илдә Парисдә чыхмышдыр. — 35, 37, 158.

[*Buat, du*] Eléments de la politique, ou Recherche des vrais principes de l'économie sociale. Tomes I—VI. Londres, 1773 ([*Буа ду.*] Сијасәтин үнсүрләри, јахуд Ичтимаи игтисадын һәгиги принсипләринин тәдгиги. I—VI чилдләр. Лондон, 1773). — 393, 394.

Buchanan, D. Observaiions on the subjects treated of in Dr. Smith's Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Edinburgh, 1814 (*Бүкенен, Д.* Д-р Смитин «Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат»ында шәрһ едилән мөвзулар барәсиндә мулаһизәләр. Единбург, 1814). — 289.

Canard, N. F. Principes d'économie politique. Paris, 1801 (*Канар, Н. Ф.* Сијаси игтисад принсипләри, Парис, 1801). — 191.

[*Cantillon, R.*] Essai sur la nature du commerce en général. Londres, 1755 ([*Кантиллон, Р.*] Үмумијјәтлә тичарәтин тәбиәти һаггында тәдгигат тәчрүбәси. Лондон, 1755). — 48.

[*Cazenove, J.*] Outlines of political economy; being a plain and short view of the laws relating to the production, distribution, and consumption of wealth. London, 1832 ([*Кејзнов, Ч.*] Сәрвәтин истеһсалы, бөлкүсү вә истеһлакына аид ганунларын һамылыгча баша дүшүлән вә мүхтәсәр ичмалындан ибарәт сијаси игтисад очеркләри 1832). — 282.

Cazenove, J. Preface, notes, and supplementary remarks to a new edition of Malthus' Definitions in political economy — бах: *Malthis, Th. R.* Definitions in politikal economy.

Chalmers, Th. On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society. Second edition. Glasgow, Edinburgh, Dublin and London, 1832 (*Чалмерс, Т.* Чәмијјәтин мә'нәви вәзијјәти вә мә'нәви перспективләри илә әлагәдар көтүрүлән сијаси игтисад. Икинчи нәшри. Глазго, Единбург, Дублин вә Лондон, 1832). Биринчи нәшри орадача һәмин 1832-чи илдә чыхмышдыр. — 300.

Considerations on the East-India tradesax—бах: [*North, D.*] Considerations upon the East-India trade.

Daire, E. Introduction sur la doctrine des physiocrates. Jn: Physiocrates. Avec une introduciion et des commentaires par E. Daire. Première partie. Paris, 1846 (*Д'ер, Е.* Физиократларын тә'лими һаггында кириш мәгаләси. Ашағыдакы китабдадыр: Физиократлар. Е. Д'ерин кириш мәгаләси вә комментарилләри илә. Биринчи һиссә. Парис, 1846). — 26.

[*Davenant, Ch.*] Discourses on the publick revenues, and on the trade of England. Part I and II. London, 1698 ([*Давенант, Ч.*] Инкилтәрәнин ичтимаи кәлирләри вә тичарәти һаггында фикирләр. I вә II һиссәләр. Лондон, 1698).—162, 163.

[*Davenant, Ch.*] An Essay on the East-India trade (1697). In: Discourses on the publick revenues, and on the trade of England. Part II. London, 1698 [*Давенант, Ч.*] Ост-Һинд тичарәти һаггындакы тәчрүбә (1697). Бу китабдадыр: Инкилтәрәнин ичтимаи кәлирләри вә тичарәти һаггында фикирләр. II һиссә. Лондон, 1698). — 163.

[*Davenant, Ch.*] An Essay upon the probable methods of making a

people gainers in the ballance of trade. London, 1699) ([*Давенант, Ч.*] Кифајәт гәдәр јәгинликлә халг үчүн әлверишли тичарәт балансы тә'мин едән методлар һаггында тәчрүбә. Лондон, 1699).— 162, 163.

Destutt de Tracy A. L. C. Elémens d'idéologie. IV-e et V-e parties: Traité de la volonté et de ses effets. Paris, 1826 (*Дестүт де Траси, А. Л. К.* Идеолокија үнсүрләри. IV вә V һиссәләр: Ирадә вә онун һәрәкәтләри һаггында трактат. Парис, 1826). Биринчи нәшри 1815-чи илдә Парисдә чыхмышдыр. 1823-чү илдә «Идеолокија үнсүрләри»нин IV һиссәси Парисдә «Traité d'economie politique» («Сијаси игтисад барәсиндә трактат») ады илә ајрыча бир нәшр олараг чыхмышды.— 266—270, 272, 273, 275—280, 282.

Dupont de Nemours, P. S. De l'origine et des progrés d'une science nouvelle (1767). In: Physiocrates. Aves une introduction et des commentaires par E. Daire. Première partie. Paris, 1846 (*Дупон де Немур, П. С.* Јени елмин мәншәји вә мүвәффәгијјәтләри һаггында (1767). Бу китабдадыр: Физиократлар. Е. Д'ерин кириш мәгаләси вә комментариләри илә. Биринчи һиссә. Парис, 1846).— 392.

Dupont de Nemours, P. S. Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de ses principes d'économie sociale. In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Première partie. Paris, 1846 (*Дупон де Немур, П. С.* Доктор Кененин муддәалары вә ја Онун ичтимаи игтисадын әсас принсипләринин хүласәси. Бу китабдадыр: Физиократлар. Е. Д'ерин кириш мәгаләси вә комментариләри илә. Биринчи һиссә. Парис, 1846).—392.

An Essay on the East-India trade— бах: [*Davenant, Ch.*] An Essay on the East-India trade.

The Essential principles of the wealth of nations, illustrated, in opposition to some fasle doctrines of Dr. Adam Smith, and others. London, 1797 (Халглар сәрвәтинин әсас сәбәбләринин изаһы. Д-р Адам Смитин вә башгаларынын бә'зи јанлыш тә'лимләри әлејһинә. Лондон, 1797).—395—400.

Ferrier, F. L. A. Du gouvernement considéré dans ses rapports aves le commerce. Paris, 1805 (*Ферје, Ф. Л. О.* Тичарәтлә өз гаршылыглы әлагәләри нөгтеји-нәзәриндән көтүрүлән һөкумәт һаггында. Парис, 1805).— 247, 248.

Forcade, E. La guerre du socialisme. II: L'économie politique révolutionnaire et sosiale. In: «Revue des deux Mondes», nouvelle série, tome XXIV. Paris, 1848 (*Форкад, Е.* Сосиализмин мүһарибәси. Икинчи мәгалә. Ингилаби вә ичтимаи сијаси игтисад. «Revue des deux Mondes» журналында, јени серија, XXIV чилд, Парис, 1848).—90.

Ganilh, Ch. Des systèmes d'économie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines, et de celle qui paraît la plus favorable aux progrès de la richesse. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1821 (*Ганил, Ш.* Сијаси игтисад системләри һаггында, онлардакы доктриналарын нисби гијмәтлилији һаггында вә онлардан, сәрвәтин артмасы үчүн ән әлверишли көрүнәни һаггында. Икинчи нәшри. I—II чилдләр. Парис, 1821). Биринчи нәшри 1809-чу илдә Парисдә чыхмышдыр.— 166, 191—203, 205, 211, 213—215, 221, 222.

Ganilh, Ch. La théorie de l'économie politique. Tomes I—II, Paris, 1815 (*Ганил, Ш.* Сијаси игтисад нәзәријјәси. I—II чилдләр. Парис, 1815).—202.

[*Garnier, G.*] Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique. Paris, 1796 ([*Гарнје, Ж.*] Сијаси игтисадын әсас принсипләринин гыса шәрһи. Парис, 1796).—189, 190.

**Garnier, G.* Notes du traducteur. In: *Smith, A.* Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, aves des notes et observations, par

Germain Garnier. Tome cinquième. Paris, 1802 (*Гарнје Ж.* Тәрчүмәчинин гејдләри. Бу китабдадыр: *Смит, А.* Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә ҫәбәбләри һаггында тәдгигат. Жермен Гарнјенин јени тәрчүмәси, мүтәрчимин гејдләри вә мулаһизәләри илә. Бешинчи чилд. Парис, 1802).—36, 37, 167—170, 171, 172, 186—190, 261.

**Hobbes, Th.* Leviathan, or the Matter, form, and power of a commonwealth, ecclesiastical and civil (1651). In: The English works of Thomas Hobbes; now first collected and edited by Molesworth. Vol. III. London, 1839 (*Һоббс, Т.* Левиафан, јахуд Килсә дөвләтинин вә мулки дөвләтин Материјасы, формасы вә һакимијјәти (1651). Бу китабдадыр: Томас Һоббсын илк дәфә Молсуорт тәрәфиндән топланылыб нәшр едилмиш инкилисчә әсәрләри. III чилд. Лондон, 1839). — 361, 375.

**Hodgskin, Th.* Popular political economy. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London, 1827 (*Һодскин, Т.* Халг сијаси игтисады. Лондон фәһлә мәктәбиндә охунмуш дөрд мүһазирә. Лондон, 1827). — 64, 422.

**Hume, D.* Of commerce (1752). In: *Hume, D.* Essays and treatises on several subjects. In two volumes. Vol. I, containing Essays, moral, political, and literary. A new edition. London, 1764 (*Јум, Д.* Тичарәт һаггында (1752). Бу китабдадыр: *Јум Д.* Мүхтәлиф мәсәләләрә даир очерк вә трактатлар. Ики чилд. Мә'нәви, сијаси вә әдәби очеркләрдән ибарәт I чилд. Јени нәшри. Лондон, 1764). — 385.

**Hume, D.* Of interest (1752). In: *Hume, D.* Essays and treatises on several subjects. In two volumes. Vol. I, containing Essays, moral, political, and literary. A new edition. London, 1764 (*Јум, Д.* Фаиз һаггында (1752). Бу китабдадыр: *Јум Д.* Мүхтәлиф мәсәләләрә даир очерк вә трактатлар. Ики чилд. Мә'нәви, сијаси вә әдәби очеркләрдән ибарәт I чилд. Јени нәшри. Лондон, 1764). —385—387.

An Inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conductive to the progress of wealth. London, 1821 (Бу јахынларда ч-б Малтус тәрәфиндән мудафиә едилән вә тәләбин тәбиәти илә истеһлакын зәруриликинә аид олан принсипләрин тәдгиги; бу принсипләрә әсасән белә бир нәтичә чыхарылыр ки, веркиләр вә гејри-мәһсулдар истеһлакчыларын иашәси сәрвәтин артмасына көмәк едә биләр. Лондон, 1821). — 34, 282.

**Jones, R.* An Essay on the on the distribution of wealth, and on the sources of taxation. Part I: Rent. London, 1831 (*Чонс, Р.* Сәрвәтин тәгсими вә веркиләрин мәнбәләри һаггында тәдгигат тәчрубәси I һиссә: Рента. Лондон, 1831).—20.

**Lauderdale, J.* An Jnquiry into the nature und origin of public wealth, and into the means and causes of its increase. Edinburg and London, 1804 (*Лодердел, Ч.* Милли сәрвәтин тәбиәти вә мәншәји һаггында вә онун чохалдылмасы усуллары вә сәбәбләри һаггында тәдгигат. Единбург вә Лондон, 1804). — 261.

**Lauderdale J.* Recherches sur la nature el'origine de la richesse publique, et sur les moyens et les causes qui concourent à son accorissement. Traduit de l'anglais par E. Lagentie de Lavaïsse. Paris, 1808 (*Лодердел, Ч.* Милли сәрвәтин тәбиәти вә мәншәји һаггында вә онун чохалдылмасы усуллары вә сәбәбләри һаггында тәдгигат. Инкилисчәдән Е. Лажанти де Лаваисин тәрчүмәси. Парис, 1808)—69, 261, 262.

[*Linguet, N.*] Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la societé. Tomes I—II. Londres, 1767 ([*Ленке, Н.*] Вәтәндаш га-

нунлары нәзәријјәси, јахуд чәмијјәтин әсас принсипләри. I—II чилдләр. Лондон, 1767). -353—358.

Locke, J. Some considerations of the consequences of the lowering of interest, and raising the value of maney (1691). In: The Works of John Locke. Folio edition, 1740. Vol. II (*Локк, Ч.* Фаизин ашағы дүшмәси вә дөвләт тәрәфиндән пулун гијмәтинин јүксәлдилмәси һаггында бә'зи мулаһизәләр (1691). Бу китабдадыр: Чон Локкун әсәрләри. 1740-чы ил нәшри ин-фолио, II чилд).—374, 377, 378.

**Locke, J.* Two teatises of government (1690). In: The Works of John Locke, in four volumes. The 7th edition. Vol. II. London, 1768 (*Локк, Ч.* Дөвләтин идарә олунмасы һаггында ики трактат (1690). Бу китабдадыр. Чон Локкун әсәрләри, дөрд чилд. Једдинчи нәшри; II чилд, Лондон, 1768).—375—378.

Malthus, Th. R. Definitions in political economy. A new edition with a preface, notes, and supplementary remarks by John Cazeoove. London, 1853 (*Малтус, Т. Р.* Сијаси игтисадда тә'рифләр. Јени нәшри, Чон Кејзновун мүгәддимәси, гејдләри вә әлавә мулаһизәләри илә. Лондон, 1853).— 47.

**Malthus, Th. R.*Essai sur le prinsipe de population. Traduit de l'anglais sur la 5-ème édition par Pierre et Guillaume Prévost. 3-ème edition française, Tomes I — IV. Paris et Genève, 1836 (*Малтус, Т. Р.* Әһали гануну һаггында тәдгигат. 5-чи нәшриндән Пјер вә Кијом Превонун тәрчүмәси. Үчүнчү франсызча нәшри. I—IV чилдләр. Парис вә Ченеврә, 1836). — 282.

Malthus, Th. R. Principles of politiqal economy considered with a view to their practical application. 2nd edition with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir. London, 1836 (*Малтус, Т. Р.* Сијаси игтисад принсипләри әмәли тәтбиг олунмаг мәгсәдилә нәзәрдән кечирилиркән. Икинчи нәшри, мүәллифин өз әлјазмасындан хејли элавәләр вә мүәллифин гыса тәрчүмеји-һалы илә. Лондон, 1836). — 139.

[*Mandeville, B.*] The Fable of the bees, or Private vices publick benefits. 5th edition. London, 1728 ([*Мандевил, Б.*] Арылар тәмсили, јахуд Хүсуси ејибләр—ичтимаи фајдалар. Бешинчи нәшри. Лондон, 1728). Биринчи нәшри 1705-чи илдә Лондонда чыхмышдыр.— 160, 401, 402.

**Marx, K.* Misère de la philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon. Paris — Bruxelles, 1847 (*Маркс, К.* Фәлсәфә јохсуллуғу. Ч-б Прудонун «Јохсуллуг фәлсәфәси»нә чаваб Парис—Брүссел, 1847).—48.

**Marx, K.* Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft. Berlin, 1859 (*Маркс, К.* Сијаси игтисадын тәнгидинә даир. Биринчи бурахылыш. Берлин, 1859).—44, 133, 158, 305, 330, 348, 349, 403.

[*Massie J.*] An Essay on the governing causes of the natural rate of interest; wherein the seniments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that head, are censidered. London, 1750 ([*Масси, Ч.*] Фаизин тәбии нормасыны мүәјјән едән сәбәбләр һаггында тәдгигат; бурада сер Уилјам Петтинин вә ч-б Локкун һәмин мәсәләјә даир бахышлары нәзәрдән кечирилир. Лондон, 1750). — 385, 387—389.

[*Mercier, de la Riviére, P. P.*] L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques. Tomes I—II. Londres et Paris, 1767 ([*Мерсје де ља Ривјер, П. П.*] Сијаси чәмијјәтләрин тәбии вә мүһүм гајдасы. I—II чилдләр. Лондон вә Парис, 1767). — 35, 38, 39.

Mill, J. St. Essays on sume unsettled questions of political economy. London, 1844 (*Милл, Ч. Ст.* Сијаси игтисадын бә'зи һәлл олунмамыш мәсәләләри һаггында очеркләр. Лондон, 1844).— 166, 167.

*[*Montesquieu, Ch.*] De l'esprit des loix. Genève, 1748 ([*Монтескјө, Ш.*] Ганунларын руһу һаггында. Ченеврә, 1748).— 303.

Дүпон тәрәфиндән нәшр олунмуш мәчмуә [Кене әсәрләринин мәчмуәси]. Лејден вә Парис, 1767).— 222.

Proudhon, P. J. Gratuité du crédit— бах: *Bastiat, Fr.* Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon.

**Proudhon, P. J.* Qu' est-ce que la proprieté? ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement. Paris, 1840 (*Прудон, П. Ж.* Мүлкијјәт нәдир? јахуд һүгуг вә һакимијјәт принсипи һаггында тәдгигат. Парис, 1840).—90.

Proudhon, P J. Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère. Tomes I—II. Paris, 1846 (*Прудон, П. Ж.* Игтисади зиддијјәтләр системи, јахуд Јохсуллуг фәлсәфәси. I—II чилдләр. Парис, 1846).— 37.

Quesnay, F. Analyse du Tableau économique (1766). In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Première partie. Paris, 1846 (*Кене Ф.* Игтисад чәдвәлинин тәһлили (1766). Бу китабдадыр: Физиократлар. Е. Д'ерин кириш мәгаләси вә комментарилләри илә. Биринчи һиссә. Парис, 1846). — 26, 390.

**Quesnay, F.* Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans (1766). Du commerce. Premier dialogue entre M. H. et M. N. Sur les travaux des artisans. Second dialogue. In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaries par E. Daire. Première partie. Paris, 1846 (*Кене, Ф.* Тичарәт һаггында вә сәнәткарларын әмәји һаггында диалог (1766). Тичарәт һаггында. Ч-б Г илә ч-б Н арасындакы биринчи диалог. Сәнәткарларын әмәји һаггында. Икинчи диалог.—Бу китабдадыр: Физиократлар. Е. Д'ерин кириш мәгаләси вә комментарилләри илә. Биринчи һиссә. Парис, 1846).— 392.

**Quesnay, F.* Maximes générales du gouvernement economique d'un royaume agricole (1758). In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Première partie. Paris, 1846 (*Кене, Ф.* Әкинчилик дөвләтинин игтисади сијасәтинин үмуми принсипләри (1758). Бу китабдадыр: Физиократлар. Е. Д'ерин кириш мәгаләси вә комментарилләри илә. Биринчи һиссә. Парис, (1846). — 38, 39.

Ramsay, G. An Essay on the distribution of wealth. Edinburgh, 1836 (*Рамсеј Ч.* Сәрвәтин бөлкүсү һаггында тәчрүбә. Единбург, 1836). — 82, 83, 85.

Return to an address of the Honourable The House of Commons, dated 24 April 1861. Ordered, by The House of Commons, to be printed, 11 February 1862 (Чох мөһтәрәм ашағы палатанын 1861-чи ил 24 апрел сорғусу әсасында тәгдим олунмуш һесабат. Ашағы палатанын 1862-чи ил 11 феврал тарихли сәрәнчамы илә чап олунмушдур). — 188.

**Ricardo, D.* On the principles of political economy, and taxation. 2nd edition, London, 1819 (*Рикардо, Д.* Сијаси игтисад вә верки гојулушу принсипләри һаггында. Икинчи нәшри. Лондон, 1819). Биринчи нәшри 1817-чи илдә Лондонда чыхмышдыр. — 34.

**Idem.* 3d editon. London, 1821 (*Ејзән.* Үчүнчү нәшри. Лондон, 1821).—161, 162, 218, 393.

Ricardo, D. Des principes de l'économie politique et de l'impôt. Traduit de l'anglais par Constancio, aves des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tomes I—II. Paris, 1819 (*Рикардо, Д.* Сијаси игтисад вә верки гојулушу принсипләри һаггында. Инкилисчәдән Констансионун тәрчүмәси, Ж. Б. Сејин изаһедичи вә тәнгиди гејдләри илә. I—II чилдләр. Парис, 1819).—212, 213—215, 217.

Rossi, P. Cours d'économie politique. Année 1836—1837 (Contenant les deux volumes de l'édition de Paris). In: Cours d'économie politique. Bruxelles, 1843 (*Росси, П.* Сијаси игтисад курсу. 1836/37-чи илдә охунмушдур (Парис нәш-

ринин һәр ики чилдини тутур). Бу мәчмуәдәдир: Сијаси игтисад курсу. Брүссел, 1843). Биринчи нәшри ики чилддән ибарәт олуб 1840—1841-чи илләрдә Парисдә чыхмышдыр.—292—295, 297—300.

Say, J. B. Lettres à M. Malthus, sur différens sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce. Paris—Londres, 1820 (*Сеј, Ж. Б.* Сијаси игтисадын мүхтәлиф мәсәләләри барәсиндә, хүсусилә дә тичарәтдәки үмуми дурғунлуғун сәбәбләри барәсиндә ч-б Малтуса мәктублар. Парис—Лондон, 1820). — 226.

Say, J. B. Traité d'economie politique. Tomes I—II. Paris, 1803 (*Сеј, Ж. Б.* Сијаси игтисаддан трактат. I—II чилдләр. Парис, 1803).—221, 262.

**Idem.* Troisième édition. Tomes I—II. Paris, 1817 (*Ејзән.* Үчүнчү нәшри. I—II чилдләр. Парис, 1817).—81, 132, 263—265.

Schmalz, Th. A. H. Economie politique. Ouvrage traduit de l'allemand par Henri Jouffroy. Tomes I—II. Paris, 1826 (*Шмалтс, Т. А. Г.* Сијаси игтисад. Алманчадан Анри Жуффруанын тәрчүмәси. I—II чилдләр. Парис, 1826). Алманча нәшри 1818-чи илдә Берлиндә чыхмышдыр).— 40, 41, 190, 191.

Senior, N. W. Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de leçons édites et inédites de Mr. N. W. Senior par le c-te Jean Arrivabene. Paris, 1836 (*Сениор, Н. У.* Сијаси игтисадын граф Жан-Аррівабене тәрәфиндән ч-б Н. У. Сениорун һәм нәшр едилмиш, һәм дә нәшр едилмәмиш мүһазирәләриндән чыхарылан әсас принсипләри. Парис, 1836).—287—292.

**Sismondi, J. Ch. L. Simonde de.* Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1827 (*Сисмонди, Ж. Ш. Л. Сисмонд де.* Сијаси игтисадын јени принсипләри, јахуд Әһалијә мүнасибәти чәһәтдән сәрвәт һаггында. Икинчи нәшри. I—II чилдләр. Парис, 1827). Биринчи нәшри 1819-чу илдә Парисдә чыхмышдыр. — 161, 281.

Smith, A. An Jnquiry into the nature and causes of the wealth of nations. In two volumes. London, 1776 (*Смит, А.* Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат. Ики чилд. Лондон, 1776).— 12, 33, 34, 63, 74, 186.

**Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a life of the author, an introdroductory discourse, notes, and supplemental dissertations by MacCulloch. Jn four volumes. Edinburgh and London, 1828 (*Смит, А.* Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат. Мүәллифин тәрчүмеји-һалы, Мак-Куллохун кириш мәгаләси, гејдләри вә әлавә фикирләри илә. Дөрд чилд. Единбург вә Лондон, 1828).—43, 44, 58, 60, 138, 141—142, 143—144, 301—302, 305.

**Smith, A.* Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations, par Germain Garnier. Tomes I—IV, Paris 1802 (*Смит, А.* Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат. Жермен Гарнјенин јени тәрчүмәси, мүтәрчимин гејдләри вә мулаһизәләри илә. I—II чилдләр. Парис, 1802).—43, 45, 48—55, 56—59, 66—68, 72, 75—81, 105, 145, 151—154 157, 248, 250, 252, 254—263, 279—280, 304, 351, 352.

Spence, W. Britain independent of commerce. London, 1807 (*Спенс, У.* Британија тичарәтдән асылы дејилдир. Лондон, 1807).— 395.

Steuart, J. An Inquiry into the principles of political oeconomy. In two volumes. London, 1767 (*Стуарт, Ч.* Сијаси игтисад әсаслары һаггында тәдгигат. Ики чилд. Лондон, 1767).— 11.

Steuart, J. An Inquiry into the principles of political oeconomy. In: The Works of Sir James Steuart, collected by General Sir James Steuart, his son, in six volumes. Vol. I. London, 1805 (*Стүарт, Ч.* Сијаси игтисад принсипләри һаггында тәдгигат. Бу китабдадыр: Сер Чемс Стүартын өз оғлу кенерал сер Чемс Стүарт тәрәфиндәр топланмыш алтычилдлик әсәрләри. I чилд, Лондон, 1805). 9—11.

Idem. Vol. III. London, 1805 (*Ејзән.* III чилд, Лондон, 1805).—11.

Storch, H. Considérations sur la nature du revenu national (tome V du «Cours d'économie politique»). Paris, 1824 (*Шторх, А.* Милли кәлирин тәбиәти һаггында мулаһизәләр («Сијаси игтисад курсу»нун V чилди). Парис, 1824).—81—82.

**Storch, H.* Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. St.-Pétersbourg, 1815 (*Шторх, А.* Сијаси игтисад курсу, јахуд Халгларын фираванлығыны мүәјјән едән принсипләрин шрһи. I—VI чилдләр. С.-Петербург, 1815). — 424.

Storch, H. Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérite des nations. Aves des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tomes I—IV. Paris, 1823 (*Шторх, А.* Сијаси игтисад курсу, јахуд Халгларын фираванлығыны мүәјјән едән принсипләрин шәрһи. Ж. Б. Сејин изаһедичи вә тәнгиди гејдләри илә. I—IV чилдләр. Парис, 1823).—283, 285.

**Turgot.* Réflexions sur la formation et la distribution des richesses (1766). In: Oeuvres de Turgot. Novelle édition par E. Daire. Tome premier. Paris, 1844 (*Тургo.* Сәрвәтләрин јарадылмасы вә бөлкүсү һаггында душүнчәләр (1766). Бу китабдадыр: Тургонун әсәрләри. Е. Д'ер тәрәфиндән јени нәшри. Биринчи чилд, Парис, 1844). — 12, 27 —32, 34, 38.

**Verri, P.* Meditazioni sulla economia politica (1771). In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna, Tomo XV. Milano, 1804 (*Верри, П.* Сијаси игтисад һаггында душүнчәләр (1771). Бу нәшрдәдир: Италјан сијаси игтисад классикләри. Муасир игтисадчылар. XV чилд, Милан, 1804).—32, 41, 42.

ВАХТАШЫРЫ НӘШРЛӘР

БӘДИИ ӘДӘБИЈЈАТ ӘСӘРЛӘРИ

СИТАТ КӘТИРИЛӘН КИТАБЛАРЫН РУСЧА ТӘРЧҮМӘСИНИН КӨСТӘРИЧИСИ*

Бланки, А. История политической экономии в Европе с древнейшего до настоящего времени с приложением критической библиогафии политической экономии. Дүзәлдилмиш вә ҝеjдләр әлавә едилмиш олан (1860) дөрдүнчү нәшриндән П. А. Бибиков тәрчүмә етмишдир. I—II чилдләр. Спб. 1869.

Верри. Политическая экономия, или о государственном хозяйстве. Франсызчадан, франсызчаjа исә италjанчадан, jеддинчи нәшриндән тәрчүмә едилмишдир. Спб. 1810.

**Гоббс, Т.* Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. М., 1936.

**Годскин Т.* Сочинения. М., 1938,

**Джонс.* Р. Экономические сочинения. Инкилисчәдән тәрчүмә. Соцэкгиз. Ленинград шө'бәси 1937.

**Кенэ, Ф.* Избранные экономические произведения, М., 1960.

Лаудердаль (бу нәшрдәдир: Лодердель). О народном благосостоянии. J. Лjапинин тәрчүмәси: Спб., 1811.

Локк, Д. О государственном правлении (бу китабдадыр: *Д. Локк.* Избранные философские произведения в двух томах. II чилд, М., 1960).

Мальтус, Т. Р. Опыт о законе народонаселения. П. А. Бибиков тәрчүмә етмишдир. I—II чилдләр Спб., 1868.

Мальтус, Т. Р. Опыт закона о народонаселении. И. А. Вернерин тәрчүмәси. М., 1895 (ихтисарла тәрчүмә едилмишдир).

Монтескьё. О духе законов (бу китабдадыр: *Ш. Монтескьё.* Избранные произведения. М., 1955).

Неккер. Об управлении государственных доходов Французского королевства. Спб., 1786.

Норс, Д. Очерки о торговле (бу мәчмуәдәдир: Меркантилизм. М. С. Плотниковун редактәси вә кириш мәгаләси илә. Л., 1935.)

**Петти, В.* Экономические и статистические работы. Тәрчүмәсини М. Смит редактә етмишдир. М., 1940.

---

* Бу көстәричидә, Марксын ситат кәтирдиjи вә адыны чәкдиjи китабларын рус дилиндәки мөвчуд тәрчүмәләринин jалныз ахырынчылары көстәрилир. Лакин, сон дәфә ихтисарла бурахылмыш әсәрләр үчүн истиснаjа jол верилмишдир. Бу кими һалларда әввәлки, даһа долғун тәрчүмәси дә верилир.

Улдуз илә русчасынын о нәшрләри көстәрилмишдир ки, чилдин мәтниндә квадрат мө'тәризә арасында һәмин нәшрләрә истинад олунур вә бунларын сәһифәләри верилир. Марксын ситат кәтирдиjи парчаларын мәтндә верилән русча тәрчүмәси мүвафиг русча нәшрләринин мәтндән фәргләндиjи һалларда да о чүр истинад олунур.

Прудон, П. Ж. Что такое собственность? или Исследование о принципе права и власти Ј. вә И. Леонтјевләрин тәрчүмәси. М., 1919.

**Рикардо, Д.* Начало политической экономии и налогового обложения. М., 1955. (*Рикардо.* Сочинения. Тәрчүмәни М. Н. Смит редактә етмишдир. I чилд.)

Сисмонди, Ж. Сисмонд де. Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению. I—II чилдләр, М., 1937.

Смит, А. Исследования о природе и причинах богатства народов. Бентамын, Бланкинин, Бухананын, Гарнјенин, Мак-Куллохун, Малтусун, Миллин, Рикардонун, Сејин, Сисмондинин вә Түргонун гејдләри илә. П. А. Бибиков тәрчүмә етмишдир. I—II чилдләр, Спб., 1866.

* *Смит, А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. I—II чилдләр. М.—Л., 1935.

Сэ, Ж. Б. (бу нәшрдәдир: *Сэй, Ж. Б.*) Трактат политической экономии. Ј. Н. Каменетскаіанын тәрчүмәси, М., 1896 (ајры-ајры фәсилләрин тәрчүмәси).

Тюрго, А. Р. Избранные экономические произведения. М., 1961.

Шторх, Г. Курс политической экономии, или Изложение начал, обусловливающих народное благоденствие. Франсызчасындан тәрчүмә. Мүәллифин тәрчүмеји-һал очерки, д-р И. В. Вернадскинин редакторлуғу вә онун гејдләри илә. I чилд, Спб., 1881.

Юм, Д. Опыты [О торговле, О деньгах, О проценте, О торговом балансе, О зависти в торговле, О налогах]. М. О. Кершензонун тәрчүмәси. М., 1896.

МҮНДӘРИЧАТ

ИЗАФИ ДӘЈӘР НӘЗӘРИЈЈӘЛӘРИ

(„КАПИТАЛ"ЫН IV ЧИЛДИ)

Биринчи һиссә

ӘЛАВӘЛӘР

ШӘКИЛЛӘР

Јығылмаға верилмиш 25/VI-1966-чы ил. Чапа имзаланмыш 6/IX-1967-чи ил. Кағыз форматы $60 \times 90^{1}/_{16}$. Физики вә шәрти ч. в. 32+1 јап. шәк. Учот нәшр. вәрәги 33. Сифариш № 740. Тиражы 6000. Гијмәти 1 ман.

Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.

Азәрбајчан ССР Назирләр Совети јанында Мәтбуат Комитәсинин 26 Бакы комиссары адына мәтбәәси, Әли Бајромов күчәси, № 3.